

COMMENTARY

OF

SKANDASVĀMIN AND MAHESVARA

ON

THE NIRUKTA

CHAPTERS II—VI

CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME FROM
ORIGINAL MANUSCRIPTS.

BY

LAKSHMAN SARUI *B. A. (PANJ.); D. PHIL. (OXON.);*

*Professor of Sanskrit Literature,
University of the Panjab, Lahore.*

PUBLISHED BY

THE UNIVERSITY OF THE PANJAB,
LAHORE

1931

श्रीस्कन्दस्वामिमहेश्वरविरचिता

निरुक्तभाष्यटीका

मलयदेवनागरीलिपिलिखितानि प्राचीनतालपत्रादर्शपुस्तकानि

पर्यालोच्य

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयसंस्कृतसाहित्याचार्येण

लक्ष्मण स्वरूप एम. ए. (पञ्चाब); डी. फिल. (ऑक्सफोर्ड) इत्येतेन

सम्पादिता

सा च

पञ्चनदीयविश्वविद्यालयाध्यक्षैः प्रकाशिता

लाहौर

१९३१

PRINTED BY PT. SHARAT CHANDRA LAKHANPAL,
AT
THE BOMBAY MACHINE PRESS,
MOHAN LAL ROAD, LAHORE.

ADDITIONS AND CORRECTIONS

Page	11 footnote	25 :	read 37 for 34 । उत्तरपदादिलोपश्च occurs in the <i>Mahābhāṣya</i> , Vol. iii. 33.
„	14 „	27 :	delete अत्र 'वहो घञ्' इति पाठो युक्तः ।
„	19 „	10 :	read 37 for 34.
„	74 „	14 :	I propose to read पुद्गलः for पुद्गलः
„	81 line	7—8 :	read अधीवासम् for अधिवासम् । Ts. and Sāyana do not mark <i>avagraha</i> .
„	82 „	17 :	The quotation is from <i>Rāmāyaṇa</i> , <i>Yuddha. Kā.</i> 14. 3.
„	87 line	13 :	'प्रसमुपोदः' is a fragment from Pāṇini's <i>Aṣṭādhyāyī</i> VIII. 1. 6, the <i>Sūtra</i> being :—प्रसमुपोदः पादपूरणे ।
„	89 line	2 :	I propose to read उतादः पुद्गले (RV. VI. 56. 3) for उतादः पुद्गले.
„	172 line	15 :	read तविष्यते for तविष्यते ।
„	192 footnote	15 :	read 26 for 25. तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् । <i>MBh.</i> Vol. ii p. 34.
„	198 line	10 :	The passage in Patañjali's <i>Mahābhāṣya</i> on Pa. V. 2. 39 is the following :— वतुप्रकरणे युष्मदस्मदभ्यां छन्दसि साहस्य उपसंख्यानम् । Vol. ii. p. 379. The reading of the <i>Kaumudī</i> does not seem to be correct. Footnotes 11 and 12 should be accordingly corrected.
„	198 „	11 :	read वतुप्रकरणे for वतुप्रकरणे
„	„	12 :	read [पा० ५।२।३९] सूत्रे महाभाष्ये युष्मदस्मदभ्यां छन्दसि साहस्य उपसंख्यानमिति वार्तिकम् ।

Page 229 line 13—14 :

स्पर्धा भवति न ह्येकानेकधनः शतनिकधनेन सह स्पर्धते occurs in Patañjali's *Mahābhāṣya* on Pa. V. 3. 55 Vol. ii. p. 414 with एक and सह

„ 267 footnote 17 :

The quotation occurs in Patañjali's *Mahābhāṣya* on Pa. V. 2. 115; VI. 1. 168; VI. 4. 163 etc. pp. ii. 398; iii. 106, 132.

„ 271 line 16 :

I propose to read जनयत्यै for जनययै.

„ „ footnote 14 :

The quotation as emended is from Vs I. 22.

„ 272 „ 2 :

The quotation is the following in the A. B. इसौ वै लोकौ सहास्तां तौ द्यौतां नाघर्षन् न समतपत् Ch. XIX. 5=Pañ. iv. 5. (27).

„ 290 „ 10 :

The quotation is from Manu VII. 53. The fourth pāda in Manu is the following :—स्वर्गात्यव्यसनी मृतः ।

„ „ „ 20 :

The quotation in the *Nṛsim.* P. T. U. 4 is the following :—स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति etc. Bombay, 1925 p. 191. The passage slightly differs in the Bib. Ind. ed., see p. 102. Something seems to be missing after अतोऽन्येन मतः ।

„ 360 line 14 :

I propose to read अध्वानम् for अध्यानम् ।

„ 411 footnote 4 :

The quotation occurs in Ts. III. 4. 3. 2

„ 470 „ 9 :

The quotation occurs in the *Nirukta* 13. 12. as follows —प्रकरणस्य एव तु निर्धक्याः ।

„ 479 „ 17 :

The quotation is from Manu X. 84.

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
I. उपोद्घातः		५. मनुष्यनामानि	... १३६
II. द्वितीयोऽध्यायः	१-११९	६. पञ्चजनाः	... १३७
१. निर्वचनप्रकारः	... १	७. बाह्यद्रुलिनामानि	... १४१
२. यस्मै कस्मै विद्या न देया	... ३७	८. कान्त्यध्वननामानि	... १४३
३. गोपदनिर्वचनम्	... ४१	९. संग्रामनामानि	... १४५
४. शृङ्गपदनिर्वचनम्	... ५५	१०. वधकर्मणो धातयः	... १४९
५. निष्क्रुतिपदनिर्वचनम्	... ६०	११. वज्रनामानि	... १५२
६. शाकपूणेतिहासः	... ६४	१२. सत्यनामानि	... १५९
७. हिरण्यनामानि	... ६९	१३. उपमाः	... १६२
८. देवापेतिहासः	... ७१	१४. ऋत्विङ्नामानि	... १८४
९. आदित्यपदनिर्वचनम्	... ८०	१५. कूपस्तेनदूरनामानि	... १८५
१०. रश्मिदिङ्नामानि	... ९०	१६. पुराणनवनामानि	... १८६
११. वृत्रो मेघः	... ९३	१७. प्रपित्वे अभीके	... १८७
१२. राश्रुयोनामानि	... ९७	१८. दम्भमर्भकम्...	... १८८
१३. अहर्नामानि	... १०१	१९. सिपक्तु सचते	... २११
१४. मेघनामानि	... १०३	२०. चावापृथिवीनामानि	... १९२
१५. वाङ्नामानि	... १०७	IV. चतुर्थोऽध्यायः	१९५-२८४
१६. विश्वामित्रेतिहासः	... ११०	१. जहा	... १९७
१७. दधिकापदनिर्वचनम्	... ११६	२. निघा	... १९६
१८. ज्वलतिज्वलतोर्नामानि	... ११८	३. शिताम	... २००
III. तृतीयोऽध्यायः	१२०-१९४	४. मेहना	... २०५
१. कर्माप्त्यनिर्वचनम्	... १२०	५. दम्नाः	... २०७
२. दायाधविचारः	... १२४	६. मृयः	... २०६
३. पुंसोऽपि दानादयः	... १२८	७. अितेतिहासः	... २१०
४. अघ्नातुकाया विवाहनिषेधः	१२९	८. इपिरेण	... २११

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
९. कुरुतन २१३	३७. अस्याः । अस्य २७४
१०. जठरे २१७	३८. संवत्सरा २८१
११. तित्तु २१९	V. पञ्चमोऽध्यायः	२८५-३८५
१२. मध्या २२१	१. अन्धः २८५
१३. मन्दू २२४	२. घनुष्यति २८८
१४. ईमान्तासः २२५	३. मन्दनाः २८९
१५. कायमानः २२७	४. अक्षाः २९५
१६. लोघम् २२८	५. घराहः ३०९
१७. शीरम् २२९	६. पविः ३११
१८. विद्रघे द्रुपदे २३०	७. पवित्रम् ३१८
१९. सौमरीतिहासः २३२	८. शिपिविष्टः ३२४
२०. तुग्वनि नसन्ते २३३	९. काणुका ३२८
२१. आहतसः २३४	१०. अधिगुः ३३०
२२. अन्नसत्त २३५	११. उर्वशी ३४१
२३. हृमिणः २३७	१२. गध्यम् ३४९
२४. बाहः २३८	१३. व्रन्दी ३५४
२५. परितक्स्थि २३९	१४. निचुम्पुणः ३५९
२६. दपते २४१	१५. पदिम ३६१
२७. नूचित २४३	१६. इकः ३६४
२८. अकूपारस्य २४५	१७. इवग्री ३७१
२९. ऋषवनः २४६	१८. केपयः ३७६
३०. रजः २५०	१९. काकुदम् ३८०
३१. प्राणाः २५४	२०. धीरिटे ३८३
३२. जामिः २५७	२१. रुणिः ३८५
३३. शायोः २६१	VI. षष्ठोऽध्यायः	३८६-५०८
३४. जसुरिः २६५	१. मागुशुक्षणिः ३८६
३५. दंसयः २६७	२. सल्लूकम् ३९०
३६. मृग्यक् २७२	३. माश्रुजीकः ४०१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
४. उपलप्रक्षिणी ...	४०५	१६. सुमत ...	४६९
५. क्षोणस्य ...	४१०	१७. अस्वामि ...	४७५
६. आशीः ...	४१७	१८. यकुरः ...	४७८
७. ओमास्तः ...	४२३	१९. गंधुरः ...	४८२
८. पुरन्धिः ...	४३१	२०. यतः ...	४८४
९. निर्वणसे ...	४३७	२१. चाकन ...	४८६
१०. जारयायि ...	४४१	२२. सदान्वे ...	४९२
११. जज्झतीः ...	४४६	२३. करुळती ...	४९६
१२. अक्रः ...	४५१	२४. कीकटेपु ...	५००
१३. धर्हणा ...	४५७	२५. युम्हः ...	५०२
१४. ततनुष्टिम ...	४५८	२६. क्रुवीसम ...	५०७
१५. क्रुञ्जतिः ...	४६५		

PREFACE

The Commentary of Skanda Maheśvara on the first chapter of the *Nirukta* was included in a previous publication entitled, *Fragments of the Commentaries of Skandasvāmin and Maheśvara on the Nirukta*.* In the present volume, the commentary is continued from the second to the sixth chapter. The first half of the *Nirukta* is thus completed.

The Ms. material is described in the above mentioned previous publication pp. 5 ff. and need not be repeated here. Ms. D. is a fragment. Mss. B. and C. are complete but both represent one recension only. It is true that D.'s version is slightly different in the sense that it omits short isolated words throughout, *e. g.*

समाम्नातानाम् and शब्दः	on p. 1. footnote 12, 17
वा	" " 2 " 4
फलम्, इत्यर्थः, अवयवार्थः	" " 3 " 8, 11, 14
पर्य, अपि, च	" " 4 " 4. 17, 27
एव, शब्दः, हि, स च	" " 6 " 6, 11, 15, 18
विभक्ति, एवं, इति, अथापि	" " 8 " 2, 5, 10, 11
स्तोका, तस्य द्रुत्येन जकारः, उच्यते	" " 12 " 1, 17, 29
ना, एवं, अपि, च	" " 18 " 2, 11, 18, 17
लोकपालानां	" " 31 " 7
सम्प्रयच्छन्	" " 39 " 5 and so on.

In several cases longer passages are omitted, *e. g.* अनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे अन्यापि वचनस्य या क्रियार्थेऽस्ति तस्यां शब्देनाभिधातुमशक्यायां या शब्देन.....इह तु शब्दस्य on pp. 2 and 3. किं कारणम्? विभक्तेर्हि काकविशेषोऽर्थः स शक्नोति.....वर्णसामान्येन निर्वचनम् on p. 7 footnote 20. प्रत्तमित्यत्र धातुः 'हुदाञ् दाने' इति। अवत्तमिति 'दो अवत्तण्डने' इति। एतयोरादि-

* Published by the University of the Panjab, Lahore.

भूतो दकारइत्यनेन निर्वर्तमानत्वात् on p. 8, footnote 23. न भाविकप्रहणेन छन्दसि प्रयोगो निवार्यते । अवशिष्टोपदेशात् । किन्तर्हि ? भाषायां तावत् साधुत्वमवगम्यते ।उच्यते on p. 21, footnote 27. जुष्टे दम्ना इति नक्षत्रे व्याख्यास्यतेउदाहरणम् on p. 22, footnote 7 and so on.

On the other hand, it adds single short words occasionally, e.g.

निरुच्यते	on p. 1 footnote	18
अत्र	" " 2 "	12
मत्र	" " 3 "	16, 'वह प्रापणे' । 'मिह सेचने' ।
'णह यन्त्रे'	" " 11 "	4, 7, 12
पाता, इति	" " 19 "	6, 14
अप्रयतः	" " 38 "	15 and so on.

On p. 16 footnote 6 Ms. D. has preserved a longer passage : उपधाविकार इत्यस्य । 'धायन्त इव सूर्यम्' इति । अत्र हि ध्रुयते : शतृस्यये इकारस्य दीर्घः । यणल्लोप इत्यस्य । 'प्रत्ययस्य यो यकारस्तस्य लोपः । and on p. 8 footnote 23 it quotes several lines from the commentary of Durgācārya with acknowledgment. D. often quotes from Durga see p. 46 footnote 10, p. 50 footnote 8, p. 61 footnote 7, p. 70 footnote 22, and p. 92 footnote 7. A passage from Sāyaṇa's commentary on RV. III. 33. is added in the beginning of the third chapter. See p. 120 footnote 1, p. 125, footnote 5, p. 134, footnote 3, and so on. Apart from what has been said above, the text given by all the three Mss. is essentially the same. Variations are slight and not very important, e. g., in giving short or long *pratikas* or in preserving quotations in part or in full, or in occasionally omitting a few words of the original text while paraphrasing, (see p. 4 footnote 21, p. 8 footnote 6, p. 9 footnote 1 and so on). But on the whole, D.'s version is longer.

B. at Madras is a transcript of an old Malayalam palm-leaf Ms. When C.—a palm-leaf Ms. written in old Malayalam script arrived at Lahore, I thought that I had in C. the original of B. But B. is certainly not a copy of C. Although they are similar, divergences between the two preclude the one to be a

copy of the other. A glance at the footnotes (see p. 9 footnotes 1, 6, 10 etc.) will convince any reader that C. cannot be the source of B. Of course the fact should be taken into consideration that in copying B. from its original, the scribe must have committed several mistakes as it cannot be expected that a low paid and not very highly trained scribe could reproduce the text with the accuracy of a rotograph. Similarly, in preparing my transcript from B., some errors must have crept in. Notwithstanding scribal acts of omission and commission, variations between B. and C. are divergent enough to lead one to the conclusion that the source of B. must be different from C. This shows that the evidence of two different Mss. representing one particular recension, and of a fragment preserving a slightly different version has been available for the constitution of the text of the commentary. It has been my constant endeavour to discover the original of B. and also some other independent Ms. of the commentary for these chapters, but so far all my efforts have failed. Paṇḍita R. A. Shastri together with his learned wife has widely toured all parts of Southern India during the last several years but has not as yet come across a single Ms. of the commentary. As there is no likelihood of the discovery of any other Ms. of the commentary in the near future, it was thought useless to wait indefinitely and to withhold publication of the present volume.

The Mss. present peculiar difficulties. The text is written continuously without a break. No attempt has been made to separate or give any indication of the beginning or the ending of a sentence, or of a quotation. The whole commentary including colophons reads like one long monstrous sentence. Not infrequently textual puzzles proved hard nuts to crack. In several places the text is hopelessly corrupt. Occasionally emendations have been proposed, see p. 41 footnote 20, p. 53 footnote 4, p. 54 footnote 22, p. 68 footnote 6, p. 73 footnote 24, p. 116 footnote 15, p. 120 footnote 8, p. 111 footnote 20 and so on. But there

are cases where no substitutes suggest themselves, e. g., p. 237, line 13 : दसुगागमधिये; p. 240, line 17 चतिहेमकस्तनयाञ्ज्यादि ।

The commentary bristles with quotations. The author was a learned man. He quotes frequently from the *Samhitās*, *Brāhmaṇas*, *Sūtras*, *Aṣṭādhyāyī*, *Mahābhāṣya* of Patañjali, *Rāmāyaṇa*, *Mahābhārata*, and numerous other Sanskrit works. No commentator mentions the source of his quotations. Skanda or Mahesvara is no exception.

Tracing of unknown quotations always entails great labour. Short phrases consisting of a few ordinary words are very hard to be traced, particularly if such phrases are quoted from the *Brāhmaṇas*. A good many quotations have been traced but a few still remain untraced. Working on this commentary, I have very keenly felt the necessity of a complete concordance of the *Brāhmaṇas*, *Āraṇyakas* and the *Sūtras*. Such works of reference will considerably lighten the labour of any editor. If they come forth they will be important guides and will give not only precision but also a new orientation to Sanskrit studies.

PROFESSOR SKÖLD AND MYSELF

On p. 49 of my *Introduction to the Nirukta*,¹ I made the following statement ".....a friend of mine from Lahore has recently informed me that he has obtained a complete manuscript of his (Skandasvāmin's) commentary."

This statement has been described as 'false' by Professor Sköld. He says,² "Ein Freund Sarups soll in Indien eine Handschrift der *śika* entdeckt haben. Wenn dies wahr geworden wäre, würde es von grösster Bedeutung für die Niruktaphilologie gewesen sein. Professor Varma, der die betreffenden Fragmente

¹ Oxford University Press, 1920.

² Untersuchungen zur Genesis der Altindischen Etymologischen Literatur, Lund University 1928 p. 60.

selbst studiert hat, sagte mir aber 1926, als wir uns in London trafen, die *Nachricht sei falsch gewesen.*" (Italics mine).

This can only mean that the friend who wrote to me had not actually discovered the Ms. and voluntarily supplied to me incorrect information. I am now authorised to disclose the name of the friend mentioned in my statement. He is P. Bhagavad-datta B. A., Superintendent of the Research Department of the D. A.-V. College, Lahore. In order to make the point clear, I wrote to him asking if he had actually discovered the Ms. as mentioned in his letter to me at Oxford.

His answer is the following :—

LAL CHAND LIBRARY,
Lahore.
16th October 1929.

DEAR DR. SARUP,

नमस्ते. Received your kind letter about the Skanda Bhāgya on Nirukta. I am astonished to read that Dr. Sköld has doubted your statement about the find of the above Bhāgya.

I remember it so well that I wrote to you about the discovery of a Ms. of Skanda Bhāgya on Nirukta.

The Ms. was actually discovered. It was not only discovered but was utilised by my friend Pt. Ram Prapanna* in his commentary on the Nirukta.

I hope Dr. Sköld will take back his allegation.

Very sincerely yours,
BHAGAVAD DATTA.

It is clear from this letter of P. Bhagavaddatta that the Ms. of Skanda's commentary on the *Nirukta* had been actually discovered and the news was true.

Subsequently P. Bhagavaddatta was able to acquire the complete palm leaf Ms. of Skanda's commentary for his Library early in 1921. I have utilised it. This is my Ms. C.

I then wrote to Professor Siddheshwar Varma M. A., D. Litt. of Jammu, asking him if he had studied the fragments of Skandasvāmin's commentary as alleged by Professor Sköld and whether he had informed the latter with regard to the incorrectness of my statement.

He writes to say that he met Professor Sköld only once for a few minutes near a tube station in London, that he did not remember if in his casual conversation with the Professor he referred to my statement or the fragments of Skandasvāmin's commentary, that he could not have mentioned his having studied the fragments himself as he had never seen them, and that if he made any other statement, he never intended it to be published. He remarks, "Of course, a place near a tube station was hardly a favourable ground for definite and careful statements, but I am aggrieved to hear that Professor Sköld has gone so far as to publish it as an authoritative statement on my part. I sincerely regret this incident, and withdraw the statement, if I made it at all."

It is doubtful if Professor Varma made any reference to my statement. But admitting for the sake of argument that he did make some such statement, Professor Sköld failed to notice the discrepancies between my remark and Professor Varma's statement. I had definitely mentioned that the Ms. was at Lahore. Professor Varma was speaking about Jammu, his place of residence. Further I was talking about a *Complete Ms.* of the commentary and he only of *fragments*.

Professor Sköld's remark that Professor Varma has himself studied the discovered fragments is unfortunately a pure invention.

Professor Varma had never seen the fragments much less studied them.

Even if there were no discrepancies, Professor Sköld should have made further enquiries before describing my statement as 'false'. He knew me through correspondence. He wrote to me just before the publication of his *Nirukta* etc. He could have written again and ascertained the real facts from me. But he did not care to find out the truth. He accepted Professor Varma's casual remark near a tube station as a sound and scientific observation and rushed to the press without any further investigation and without authority on the part of Professor Varma. It seems incredible that a critical scholar should publish such statements so uncritically and so credulously, without the least enquiry.

Professor Sköld published the *Untersuchungen Zur Genesis* etc. in 1928. My edition of Skanda's commentary¹ on the first chapter of the *Nirukta* was also published the same year. The Preface is dated the 6th of April, 1928. But the commentary itself was printed in 1927 as is shown by the title page of the commentary which bears the date 1927. It is evident that the edition must have been prepared before 1927. It was actually prepared in 1926. The Mss. material is described on page five, showing that a complete palm-leaf Ms. of Skanda's commentary has been utilised. It is obvious that the Ms. must have existed at Lahore before 1926 or at least in 1926 when the edition itself was prepared. To describe my statement as 'false' in 1928 or even in 1926 is therefore to betray one's complete ignorance of the Mss. collections² of Lahore. By this time, Professor Sköld must have

¹ Fragments of the commentaries of Skanda Mahēśvara on the *Nirukta*, University of the Panjab, Lahore 1928.

² With regard to the existence of Mss. of Skanda's commentary on the *Nirukta* at Lahore, see Dr. C. Kunhan Raja's remarks in the *Proceedings and Transactions of the Fifth Indian Oriental Conference*, Vol. I, p. 226.

seen my edition of Skanda's commentary on the first chapter of the *Nirukta*, but so far he has neither justified nor withdrawn his allegation.

Now that the commentary is actually completed on the first half of the *Nirukta*, it seems idle to pursue any further the incorrectness of Professor Sköld's remark. And I leave it to him as well as to other scholars to judge as to what justification there was for describing my statement as 'false.'

ACKNOWLEDGMENT OF HELP.

I have to thank Mr. A. C. Woolner M. A., C. I. E., F. A. S. B. for including the present volume in the P. U. O. P. S. and P. Brahma Datta of Amritsar for tracing a few quotations to the *Mahābhāṣya* of Patañjali as given in Additions and Corrections.

ORIENTAL COLLEGE, }
LAHORE :
April, 1931. }

LAKSHMAN SARUP.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ निर्वचनम् । नैघण्टुकानां नैगमानाञ्च व्याख्या प्रतिज्ञाता । 'नैघण्टुकाणि नैगमानोद्दे' इति । यथैव सा प्रतिज्ञा कृता तथैव च समाज्ञातत्वात् नैघण्टुकानां पूर्वं कर्तव्यार्थकथनेनै निर्वचनप्रदर्शनेन च । तत्रार्थः । 'एकविंशतिः पृथिवीनामानि' 'हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदश' इति सर्वेषां कथयिष्यते । निर्वचनं तु भूयस्यात्तेषां प्रथमगौरवप्रसङ्गात् सर्वेषां करिष्यते । अथ च तत्तेषां कर्तव्यमेवार्थप्रतिपत्त्यर्थमन्ये-
यामप्यसमाज्ञातानां समाज्ञातानाञ्च नैगमादीनां देवतानाञ्च । अतो येनोपायेन कर्तव्यं सर्वशब्दानामेव सामान्येन वक्तुमियं प्रतिज्ञा क्रियते । अथ निर्वचनमिति ।

अथ शब्द आनन्तर्यं । निर्वचनमिति । निर्वचनोपाय उच्यते येन तन्निर्वचन-
मित्युपायेन च निश्चयते । निर्वचनोपायं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । सर्वशब्दस्वाध्याय-
यशो निष्कृष्टस्य वचनमिदं प्रतिज्ञायते । शब्दस्य योऽवयवो धातुः प्रातिपदिकं वा,
कचिद्व्यिनष्टरूपमेव । यथा 'राजा राजतेः' इत्यत्र राजतिः । 'अद्वयः कस्मात् । अदनुते-
ऽन्नैनम' इत्यत्रादिः । कचिद्विनष्टरूपम् । यथा 'वण्डो ददतेर्धारायति कर्मणः' इत्यत्र ददतिः ।

१-अथैवस्मात्पूर्वं श्रीस्तु इति पाठः B. श्रीः नमः

साम्प्रसदादिनाप्य गुरुत्वे इति पाठः D.

२-व्याख्या प्रतिज्ञाता B.

३-[निर्द० १ । २०]

४-०पातां B., ०पाता (पां) D.

५-पूर्ववत्कर्त० B., पूर्वकर्त० C.

६-०कथने ॥ C.

७-तत्रार्थ B., तथार्थ C.

८-[Cf. निर्द० २ । ७.]

९-०ददो सति स० B. C.

१०-[निर्द० २. १०.] ११-आन० C.

१२-गनाज्ञातानामिति नास्ति D.

१३-देवतानां D.

१४-पर्वद्वाना० C.

१५-सामान्ये D. १६-निर्वचन० D.

१७-शब्द इति नास्ति D.

१८-उच्यते निश्चयते येन D.

१९-निष्कृष्टस्य B.

२०-गर्वत्वादि धातुस्य स्वाने षट् निष्कृष्टः शरद्वभूते-

त्यादिनाऽवयवार्थस्य वचनं निर्वचनमिदं प्रति-

ज्ञायते इति पाठः D.

२१-योऽवयवः वा धातुः C.

२२-[निर्द० २ । ३]

२३-[निर्द० २ । २७]

२४-व्यतिश्रुत० B., व्यतिश्रुत० C.

२५-दधने० B. [निर्द० २ । २]

‘दधिका इत्येतत् दधत् क्रामतीति वा’ इत्यत्र दधदिति प्रातिपदिकम् । अविनष्टरूपस्य वा विनष्टरूपस्य वा तस्मात्पदाभिभूतवाविनष्टरूपेण घातुना प्रातिपदिकेन वा यदर्धस्य वचनं तन्निर्यञनम् ।

तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन विकारेणाश्रितौ स्यातामिति ।

विकारशब्देन क्रियाभिधीयते पष्ठे गुणशब्देन याभिहिता । यत्र शब्दः क्रिया-
मभिधातुं शक्नोति सा च क्रियाभिधेये विद्यत इति । पष्ठ एव व्याख्यातम् । तथा तानि
निर्घूपात् । तानि तावत्तथैव निर्घूपात् । ‘आतारमिन्द्रमयितारमिन्द्रम्’ इत्यत्र घ्रायत
इति प्राता । अवतीत्यधितौ इति । तथा ‘अद्य न त्वा चारवन्तम्’ इति । अद्युतेऽश्रितौ
ति वा इत्यद्वय इति । तथा च यद्वैति । ‘अद्यः कस्मात् । अद्युतेऽध्वानं महाशनो
भयतीति वा’ इति ।

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थमित्यः परीक्षेत । केनचिद्भूतिसामान्येन ।

अथ [अनन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे अर्थेऽपि वचनस्य वा क्रियार्थेऽस्ति तस्यां
शब्देनाभिधातुमशक्यायां वा शब्देनाभिधीयते तस्यामर्थेऽस्तम्भवन्त्यामित्ययमर्थः इति
पष्ठ एव व्याख्यातम् । एतावान् विधेयः । तत्रापि शब्दोऽपि चेत्यस्यार्थ इह तु शब्द-

१-इत्यत्र D. C.

२-अतीत्यत्र D. [नि० २ । २७]

३-अविन० C.

४-वा इति नास्ति D.

५-विनष्टरूपस्य वा इति नास्ति C.

६-अप्याविनष्ट० C.

७-गुणेन इत्यपि पाठः D.

८-निर्घतस्य प्रथमेऽध्याय इत्यर्थः । The first
chapter of the Nirukta is
called the sixth in continua-
tion of the five chapters
of the Nigbantu.

See नि०, अ० १, ख० १२, १४ ।

९-ये इति नास्ति C.

१०-तानि तावत्तथैव निर्घूपात् इत्येतावान्पाठो
नास्ति B.

११-[नि० ६. ४७, ११.]

१२-अत्र इति नास्ति B. C.

१३-अवतीत्यपि इत्येतावानेव पाठः D.

१४-[नि० १ । २७ । १] । इदं वाक्यं निरुक्ते
[१ । २०] व्याख्यातम् ।

१५-अनोति D.

१६-यथा च वक्ष्यति D.

१७-[नि० २ । २७]

१८-इदं वाक्यं C. D. पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

१९-विकारे C.

२०-जन्वापि B.

२१-त C.

स्य]। अनन्विनेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे अर्थनित्यः—अर्थं नियतोऽर्थनित्यः, यस्तस्य शब्दस्य निर्वचननिमित्तमवयवार्थो यश्च समुदायार्थस्तमजहदित्यर्थः। परीक्षेत, परीक्षायाः प्रतीतिः फलम्, अतः सम्बन्धात् परीक्षयाऽत्र प्रतीतिर्लक्ष्यते। सा च प्रतीतिः शब्दप्रवृत्तेः प्रकरणाच्च यस्य कस्यचिच्छब्दप्रवृत्तिः प्रतीयादित्यर्थः।

केनचिद्वृत्तिसामान्येन वर्तते तत्र शब्द इति वृत्तिरर्थ उच्यते। एतदुक्तं भवति—शब्दस्य निर्वचननिमित्तार्थमवयवार्थभूता या क्रिया सा यत्र नास्ति शब्दार्थः, यत्र च शब्दार्थोऽस्ति, तयोरर्थयोर्यत्सामान्यं तेन तत्र प्रवृत्तिः प्रतीयात्। उदाहरणम्—‘आमाहुः पकमैरयः’ इति पकशब्दः। अस्य पकमोदनमित्यादौ निर्वचननिमित्तमवयवार्थो भूतकालः पाकः। इह चायं गोपु यत्पयस्तत्र प्रयुज्यते। न च तस्य भूतकालः पाकोऽस्ति। अतो भूतकालपाकस्योद्भावेः पयस्तस्य यदर्थसामान्यं भोजनयोग्यार्थं तेनार्थं पयसि प्रवृत्त इति प्रत्येतव्यः।

कथं पुनरवयवार्थेन वाऽसंबन्धे पयस्यर्थसामान्येन पकशब्दस्य प्रवृत्तिः। उच्यते लक्षणैर्वा पकशब्दे ह्यत्र भोजनयोग्यत्वं गौण्या वृत्त्या, पकसदृशे पयः पकमिति मन्त्र ऐकपदिकप्रकरणे ‘गिर्यणो देवो भवति’ इत्यत्र व्याख्यास्यते।

१—एतत्प्रोक्तान्तर्गतः पाठो D. पुस्तके न दृश्यते।

२—विकारे C.

३—अर्थ इति नास्ति B.

४—अर्थं नियतो निय० C.

५—यः स्वस्य D.

६—‘निमित्तम्’ इति नास्ति D.

७—०द्वयार्थः B. C.

८—‘फलम्’ इति नास्ति D. ‘प्रतीतिफलम्’ इति

समस्तपाठः B. C.

९—‘प्रतीतिशब्दप्रवृत्तेः’ इति समस्तपाठः C.

१०—‘प्र’ इति नास्ति D.

११—‘इत्यर्थः’ इति नास्ति D.

१२—वृत्तिप्रोच्यते D.

१३—‘शब्दस्य’ नास्ति B.

१४—‘मवयवार्थ’ नास्ति D.

१५—यत्र च शब्दार्थ इति नास्ति C, शब्दार्थो० D.

१६—अत्र ‘तत्र’ इत्यधिकः पाठः D.

१७—[श्रु० ८ । ८९ । ७ । निह० ६ । १४]

१८—० स्वीदना० C.

१९—भोजयो० C., प्रयोजनयो० D.

२०—‘केनार्थ’ इत्यपि पाठः B.

२१—‘प्रत्येतव्य’ इत्यपि पाठः D.

२२—०रपा (ना C.) येन वा गतसंयन्ने B. C.

२३—लक्षणायाः C.

२४—शब्देना (न C.) पत्र B. C.

२५—प्रयोजन० D., २६—ऐकपदिके D.

२७—‘गीर्वाणो’ इत्यपि पाठः B., गिर्यणो B. C.

२८—[निह० ६ । १४]

तथा 'गोर्न पर्वं वि रैदा तिरश्च' इति पर्वशब्द उदाहरणम् । अस्य हि निर्घञन-
मवयवार्थं प्रेरणं प्रणीनं वा । तथा ह्युक्तम् 'पर्वं पुनः प्रृणातेः प्रीणातेर्वा, अर्धमासं पर्वं ।
देवानस्मिन् प्रीणन्ति' इति । इह योऽयं गोरवयवे प्रयुज्यते नहि तस्य परणं प्रीणनं चास्ति ।
अतोऽयं यथैवाङ्गुलिपर्वणि सन्धिसामान्यात् प्रवृत्त इत्युक्तम्—'तत्प्रकृतीतरत्सन्धिसामा-
न्यात्' इति । एवं गोरवयवेऽर्थसामान्यात् सन्धिसामान्यादवयवत्वसामान्याद्वा प्रयु-
ज्यत इति प्रत्येतव्यम् । अयमपि मन्त्र ऐक्यदिकं एव 'अस्मा इदु प्र भरा तृजानः' इति
व्याख्यास्यते ।

अविद्यमाने सामान्येपि अक्षरवर्णसामान्यान्निर्घूयान् ।

सामान्यमत्र प्रकृतत्वाद्यं सामान्यं गृह्यते, तस्मिन्नेविद्यमाने । क पुनस्तथास्ति ?
यत्र स शब्दो नैव कचिदन्यैर्वाच्यं प्रसिद्धः । यथा शितामेति । यत्र घाऽप्रसिद्धः, तस्य
चेतरैरेवाप्यस्य न किञ्चिदस्ति सामान्यम् । यथा जठरमुदरमिति । जठरशब्दो ह्यला-
बुके लोके प्रसिद्धः, जठरमलाबुकमिति । नैतु तस्यालाबुकस्य च किञ्चिदस्ति सामा-
न्यम् । तत्र अक्षरवर्णसामान्यान्निर्घूयान् । अक्षरसामान्यस्योदाहरणैश्च-जठरमिति ।

१-गोर्न पर्वं परिदा० B., गोर्न पर्ववीणादा० C.

[क्र० १११११२]

२-०-वाच्यं प्रेरणं B., ०-वाच्यं प्रेरणं C.

३-पृणातेः B, C., B. पुस्तके 'पृणाते' इत्यपि पाठः ।

४-'पर्व' नास्ति D. पर्व B. पर्वन् C.

५-[निह० ११२०]

६-हयोऽयं B, C.

७-गौर० B, C.

८-'तस्य' नास्ति D., तस्यावरणं B., अस्य वरणं C.,

९-'अस्ति' नास्ति B., चास्ति D.

१०-जान्तिर्घ D.

११-० पर्वणि B, C.

१२-'सन्धि' इति नास्ति D.

१३-० इति० C. [निह० ११२०]

गौरवेषु D.

१५-पर्वसाया० D.

१६-० न्यात्वा D.

१७-'अपि' नास्ति D.

१८-'ऐक्यदिकं' नास्ति C.

१९-अस्था C.

२०-'तु' नास्ति B. [क्र० १११११२१ निह० ११२०]

२१-'अक्षरवर्णसामान्यान्निर्घूयान्' इतीह नास्ति C, D.

२२-०-वपावि० B, C.

२३-०-द्वयोर्घि D.

२४-यथेत्यादि पाठः B. पुस्तके द्रुतितः ।

२५-०-तार्क्यस्य D.

२६-तत्र D.

२७-'व' नास्ति D.

२८-०-न्यानि घृणात् B.

२९-०-दाण्यम् C. अयमपि B. पुस्तके ।

अ. २, ख. १.
अ. २, पा. १. ख. १. }

(५)

[न त्वेव न निर्धूयात्

एतदेव वक्ष्यति हि—‘जठरमुदरं भवति, जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा’ इति । जठरशब्दस्य जग्धशब्दस्य चाक्षरं समानमिति । तथा—‘लक्ष्मीर्लभाद्वा’ इत्युदाहरणम् ।

वर्णसामान्यस्योदाहरणम्—शितामेति । वक्ष्यति हि—‘इयामतो यकृत् इति तैटीकिः’ इति । इयामशब्दस्य शितामशब्दस्य च वर्णौ समानौ शकारमकारौ । तथा तत्रैव वक्ष्यति—‘शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः’ इति । इह हि शितामशब्दस्य मांस-शब्दस्य च वर्णः समानो मकारः । ‘अंशुः—शमष्टमात्रो भवति, अननाय वा भवतीति’ एतत् । अतः शकारः ।

न त्वेव न निर्धूयात्, इति ।

किं कारणम् ? शब्दस्यावयवभूतानां वर्णानां सर्वेषामेवार्थविषया शक्तिः कल्प्यते । तत्प्रयोगे प्रतीतेः, तदेवयोगे चाप्रतीतेः । कल्पितायाश्च शक्तेः सति सम्भवेऽभ्यास्य-स्यागः । अतोऽक्षरवर्णयोर्ध्वार्थप्रत्यायनार्थयोरक्षरवर्णसामान्यात् कर्त्तव्यमेव निर्वचनम् । न संस्कारमाद्रियेत ।

ध्व्याकरणोक्तं संस्कारं नाद्रियेत, अक्षरवर्णसामान्यादेव निर्धूयात् । अथ च संस्कारप्रतिषेधो यत्रैव व्याकरणोक्तः संस्कारो नार्थान्वितस्तत्रैव, नान्यत्रेति । कुत एतत् ? अनन्वितेऽर्थे इत्यनुवृत्तेः । तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्था प्रादेशिकेन विकारेणा-

१—‘वक्ष्यति’ नास्ति D.

२—० मुदरं D.

३—जग्धन० B., जग्धनमस्ति ध्रियते C.

४—[निह० ४ । ७]

५—समानं जठर इति B., सामानं जठर इति C.

६—[निह० ४ । १०] लक्ष्मीर्ल० C. लक्ष्मीर्ल० B.

७—इयामुदा० B, C.

८—वर्णेत्याभ्यासं पाठः B., C. पुस्तकयोस्तुटितः ।

९—नि B.

१०—तैमिकिः B., तैटिकिः C. [निह० ४ । ३]

११—इयामानमशब्दस्य D.

१२—नाना० D.

१३—प्रक्ष्यति B, C. १४—[निह० ४ । ३]

१५—नि B.

१६—स्वयणः B.

१७—द्वति B.

१८—[निह० २ । ५]

१९—न हि धू० B. नधिर्धू० C.

२०—‘इति’ नास्ति B, C.

२१—तत्प्रयोगे C., इत्प्रयोगे D.

२२—‘न’ इति वृट्तिः C, D.

२३—० द्वियते C.

२४—० देवेति नि० D.

२५—‘संस्कारप्रतिषेधो यत्रैव व्याकरणोक्तः, इत्ये-
तावान् पाठो B, C. पुस्तकयोः द्विधा लिखितः ।

२६—‘इति’ नास्ति B, C.

नित्यतां स्यातां तथा तानि निर्गूयादिति पुरस्तादुक्तत्वात् । उदाहरणम्—बलं हस्त इत्यादि ।
वैयाकरणा हि बलशब्दं 'बल प्राणने' इत्यस्य संस्कृवंन्ति, हस्तशब्दं 'हसः', 'हसिभृ-
त्रिण्याऽमिदमिल्लूधुर्विभ्यस्तन्' इति । न हि मांसोपचयलक्षणं बलं प्राणेनान्वितं भवति,
हस्तो वा हस्तेन । अतः संस्कारं नाद्रियेत, अक्षरवर्णासामान्यादेवं निर्गूयात् । 'बलं
भरे भवति विभर्तेः' 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हन्ते' इति ।

अक्षरवर्णासामान्यान्निर्वचनस्यातिप्रसक्तस्य द्वायपयादायुज्येते—
विशयवसो हि वृत्तयो भवन्ति, इत्येकः ।
यथार्थं विभक्तीः सन्नपयेत्, इत्यपरः ।

विशयवसो हि वृत्तयो भवन्तीति हिशब्दयुतेन संस्कारमाद्रियेतेति संस्कारा-
नादरस्य हेतुवचनमेतत् । नेति शून्यः संस्कारानादरस्य हि तदर्थसम्भवो हेतुः, न विश-
यवसं वृत्तीनाम् । अत एतदक्षरवर्णासामान्यान्निर्वचनस्यातिप्रसक्तस्यापयादघचनम् ।
हिशब्दस्तु धाम्यपूरणः । विशयः संशयः, स च किमयं स्याणुः किं पुरैय इत्यनेकार्थ-
विषयत्वात्, अनेकस्य चार्थस्यानेकप्रकारत्वात् तद्वतेनानेकप्रकारत्वेन सम्यग्धः । अतः
सम्यग्धात् विशयेनात्रानेकप्रकारत्वं लक्ष्यते । अनेकप्रकारा वृत्तयः शब्दानामर्थेषु भवन्ति ।
कचिद्विकारेण, कचिद्विपर्ययेण, कचिद्वर्णान्तरापत्त्या,

१—'तानि' इत्यस्य स्थाने B. पुस्तके 'न' इति,

C. पुस्तके 'नि' इति च पाठः ।

२—'हि' नास्ति D.

३—[धा० १।८९३ ॥ १०।८५]

४—[धा० १।७५७]

५—[उणा० ३।८९] 'हसिभृविभ्यस्तन्' इत्येव पाठः

B, C. 'मृण्विभामि...र्विभ्यस्तन्' इति पाठः D.

० वामिदमिल्लूधुर्वि० Aufrechts'ed.

६—'एव' इति नास्ति D.

७—वलवत्तरं D. [निह० ३।९] ८—प्राशु० B

९—[निह० १।७]

१०—० न्यामिभृयादिवचनं D.

११—'शब्द' इति नास्ति D.

१२—'० स्कारानादरस्य' B.

१३—हेतुवचनं C.

१४—स्कारादरस्य D.

१५—'हि' इति नास्ति D.

१६—सामान्या० C.

१७—'शब्दस्तु' इति नास्ति D. तत्र 'हिवायय०'
इत्येव पाठः ।

१८—'स च' नास्ति D. २

१९—'किं पुरुष' इत्यस्य स्थाने 'पुरुषो वा' इति
पाठः D.

२०—सम्यग्धस्य B. —

२१—अस्य स्थाने 'कचिद्विकारेण' इति पुनर्लिखितम्
D. पुस्तके ।

कचिद्वर्णान्तिरोपजनेनेति । ता पताः 'प्रत्तमवैचम' इत्यादिनां दर्शयिष्यामः । आस्तां सम्भवे
आभिर्निर्वचनं कर्त्तव्यमसम्भवेऽक्षरवर्णसामान्येन । किं कारणम् ? आस्तु हि वृत्तिषु
दृष्टाभिधानशक्तेः शब्दस्य भूयसोऽक्षरस्यानुगमः, अल्पस्याक्षरवर्णसामान्येन । अतः
सम्भवे आभिर्निर्वचनं कर्त्तव्यमसम्भवेऽक्षरवर्णसामान्येनेत्ययमेकोऽवपादः ।

द्वितीयः—

यथार्थं विभक्तीः सन्नपयेत्, इति ।

यत्र विभक्तिविभक्त्यन्तरार्थं प्रयुज्यते, आशुरुक्षुण्डिरिति प्रथमा पञ्चम्यर्थे ।
वक्ष्यति हि—'पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा, तथा हि वाक्यसंयोगः' इति । यथा च—'अभि प्रेहि
निर्देह हस्तु शोकः' इत्यत्र 'हस्तु' इति सप्तमी द्वितीयार्थे । तत्र यथार्थं विभक्तीः
सन्नपयेत् सन्नामो विपरिणामः । यथार्थं विभक्तिविपरिणामं कुर्यात्, न त्वक्षरवर्णसामा-
न्येन निर्वचनम् । किं कारणम् ? विभक्तेर्हि कारकविशेषोऽर्थः, स शक्तोति कारक-
सामान्यं लक्षयितुम् । तदपि योग्यं कारकविशेषान्तरम् । एवं लक्षणापरम्परया सम-
स्ताया अवकृतापाश्च तत एव विभक्तेर्विभक्त्यन्तरार्थप्रतीतिसम्भवाच्छक्यत एव
विभक्तिविपरिणामः फलम्, न तु योग्येनाक्षरवर्णसामान्येन निर्वचनम् । यद्येवं लक्षणा-

१—[२, १. निरुक्तेऽनुपदमेवोदाहृतम्]

२—दीना D.

३—प्रदर्शः B.

४—नि B.

५—'सम्भवः' इति प्रथमान्तपाठः B.

६—'०'सर्वं सम्भ०' इति नञ्प्रहितः पाठः B.

७—सामान्येनोप० C. ०'किं कारणम्' इत्याख्य—

वर्णसामान्ये' इत्यन्तः पाठः D. पुस्तके प्रुटितः ।

८—यथार्थं D.

९—'हि' नास्ति D.

१०—'तथा' नास्ति C.

११—[निरु० ६, १]

१२—यथा वा D.

१३—[निरु० १० ११०३ ११२ | निरु० ९ ३३]

अत्र 'अभिर्प्रेहि' इति पाठः B. C.

१४—इति विभक्तीनां D.

१५—विपरिणामं C. 'वि' नास्ति D.

१६—विभक्तिर्हि B.

१७—शेषार्थः D.

१८—'विभक्ति' नास्ति B.

१९—'वि' नास्ति C.

२०—'किं कारणम्' इत्याख्य 'निर्वचनम्' इत्यन्तः

पाठः D. पुस्तके नास्ति लिखितः ।

२१—यत्तैवं D.

२२—लक्षणां D.

अ. २, प. १. }
अ. २, पा. १, ख. १. }

(६) [अक्षरादिसामान्येन निर्वचनेऽपवादः]

नित्यं स्यातां तथा तानि निर्व्यादिति पुरस्तादुक्तत्वाच्च । उदाहरणम्—यलो हस्त इत्यादि ।
यैयाकरणा हि यलशब्दं 'यल प्राणने' इत्यस्य संस्कुर्वन्ति, हस्तशब्दं 'हसः', 'हसिमृ-
प्रिण्यामिदमिलूपुर्व्विभ्यस्तन्' इति । न हि मांसोपचयलक्षणं यलं प्राणेनान्वितं भवति,
हुस्तो वा हस्तेन । अतः संस्कारं नाद्रियेत, अक्षरवर्णासामान्यादेर्व निर्व्यात् । 'यलं
भरे भवति विभक्तैः' 'हस्तो हस्तेः प्राशुर्हने' इति ।

अक्षरवर्णासामान्यानिर्वचनस्यातिप्रसक्तस्य द्वावपवादायुच्येते—

विशयवत्सो हि वृत्तयो भवन्ति, इत्येकः ।

यथार्थं विभक्तीः सन्नययेत्, इत्यपरः ।

विशयवत्सो हि वृत्तयो भवन्तीति हिंशब्दधृतेन संस्कारमाद्रियेतेति संस्कारा-
नादरस्य हेतुवचनमेतत् । नेति ब्रूमः संस्कारानादरस्य हि तदर्थसम्भवो हेतुः, न विश-
यवत्वं वृत्तीनाम् । अत एतदक्षरवर्णासामान्यानिर्वचनस्यातिप्रसक्तस्यापवादवचनम् ।
हिंशब्दस्तु वाक्यपूरणः । विशयः संशयः, स च किमयं स्थाणुः किं पुंरूप इत्यनेकार्थ-
धिपयत्वात्, अनेकस्य चार्थस्यानेकप्रकारत्वात् तद्वर्तमानेकप्रकारत्वेन सम्यग्बन्धः । अतः
सम्यग्बन्धात् विशयेनात्रानेकप्रकारत्वं लक्ष्यते । अनेकप्रकारा वृत्तयः शब्दानामर्थेषु भवन्ति ।
कचिदकस्यचिद्वयवयस्य त्यागेन, कचिद्विकारेण, कचिद्विपर्ययेण, कचिद्वर्णान्तरापत्त्या,

१—'तानि' इत्यस्य स्थाने B. पुस्तके 'न' इति,

C. पुस्तके 'नि' इति च पाठः ।

२—'हि' नास्ति D.

३—[भा० १।८९३ ॥ १०।८५]

४—[भा० १।७५७]

५—[उणा० ३।८६] 'हसिपुर्व्विभ्यस्तन्' इत्येव पाठः

B. C. 'मृग्विश्वामि...र्व्विभ्यस्तन्' इति पाठः D.

• वामिदमिलूपुर्व्वि • Aufrechts'ed.

६—'एव' इति नास्ति D.

७—यलवत्तरं D. [निरु० ३।९] C—प्रांशु० B

८—[निरु० १।७]

९—'न्याभिर्मृवादिर्वच' D.

१०—'शब्द' इति नास्ति D.

१२—'स्कारादरस्य' B.

१३—हेतुवचन० C.

१४—स्कारादरस्य D.

१५—'हि' इति नास्ति D.

१६—सामान्या० C.

१७—'शब्दस्तु' इति नास्ति D. तत्र 'हिंशब्द' इत्येव पाठः ।

१८—'स च' नास्ति D. ९

१९—'किं पुरुष' इत्यस्य स्थाने 'पुरुषो वा' इति पाठः D.

२०—सम्यग्बन्धस्य B. —

२१—अस्य स्थाने 'कचिद्विकारेण' इति पुनर्लिखितम् D. पुस्तके ।

कचिद्वर्णान्तरपञ्चनेनेति । ता एताः 'प्रचमवचम' इत्यादिनां दर्शयिष्यामः । आसां सम्भवे
आभिर्निर्वचनं कर्त्तव्यमसम्भवेऽक्षरवर्णसामान्येन । किं कारणम् ? आसु हि वृत्तिषु
एवामिधानशक्तेः शब्दस्य भूयसोऽक्षरस्यानुगमः, अल्पस्याक्षरवर्णसामान्येन । अतः
सम्भवे आभिर्निर्वचनं कर्त्तव्यमसम्भवेऽक्षरवर्णसामान्येनेत्ययमेकोऽवपादः ।

द्वितीयः—

यथार्थं विभक्तीः सन्नपयेत्, इति ।

यत्र विभक्तिर्विभक्त्यन्तरार्थं प्रयुज्यते, आशुगुणिरिति प्रथमा पञ्चम्यर्थे ।
वक्ष्यति हि—'पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा, तथा हि वाक्यसंयोगः' इति । यथा च—'अभि मेहि
निर्देहि' इत्यु 'शोकः' इत्यत्र 'इत्सु' इति सप्तमी द्वितीयार्थे । तत्र यथार्थं विभक्तीः
सन्नपयेत् सन्नामो विपरिणामः । यथार्थं विभक्तिविपरिणामं कुर्यात्, न त्वक्षरवर्णसामा-
न्येन निर्वचनम् । किं कारणम् ? विभक्तेर्हि कारकविशेषोऽर्थः, स शक्नोति कारक-
सामान्यं लक्षयितुम् । तदपि योग्यं कारकविशेषान्तरम् । एवं लक्षणापरम्परया सम-
स्ताया अवकुनायाश्च तत एव विभक्तेर्विभक्त्यन्तरार्थप्रतीतिसम्भवाच्छक्यत एव
विभक्तिविपरिणामः कर्त्तुम्, न तु योग्येनाक्षरवर्णसामान्येन निर्वचनम् । यथैवं लक्षणा-

१—[२, १, निरुक्तेऽनुपपदमेवोदाहृतम्]

२—दीना C.

३—प्रदर्शः D.

४—नि B.

५—'सम्भवः' इति प्रथमान्तपाठः B.

६—'० त्वयं सम्भ०' इति ननूदितः पाठः B.

७—सामान्यानेत्य० C. ० 'किं कारणम्' इत्याभ्य—

वर्णसामान्ये' इत्यन्तः पाठः D. पुस्तके भ्रष्टः ।

८—यथार्थत्वं D.

९—'हि' नास्ति D.

१०—'तथा' नास्ति C.

११—[निद० ६, १]

१२—यथा वा D.

१३—[५० १० । १०३ । १२ । निद० ५ । २३]

अत्र 'अभिमेहि' इति पाठः B. C.

१४—इति विभक्तीनां D.

१५—निवरिणामं C. 'नि' नास्ति D.

१६—विभक्तिर्हि B.

१७—० चेपार्थः B.

१८—'विभक्ति' नास्ति B.

१९—'वि' नास्ति C.

२०—'किं कारणम्' इत्याभ्य 'निर्वचनम्' इत्यन्तः

पाठः D. पुस्तके नास्ति लिपितः ।

२१—यत्त्वेवं D.

२२—लक्षणा D.

परस्परया प्रतीतस्य विभक्त्यन्तरार्थस्य स्वयां विभक्त्या प्रदर्शनम्, एतदेव विभक्ति-
विपरिणाम उच्यते । तेन च विभक्तेर्विभक्त्यन्तरात्मना विपरिणामः सम्भवति, यथा
क्षीरस्य दूधात्मना ।

एवं द्वावपवादावुक्त्वाऽऽद्यस्यापवादस्य प्रपञ्चं दर्शयति—

प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते ।

इत्यादिभिस्तावच्चतुर्भिर्वाचनिकैः । अयापि वर्णलोपो भयति, अथापि द्विवर्ण-
लोपस्तु च इत्याभ्यां च कचित्कस्यचिद्वयवस्य त्यागेन शब्दस्य प्रवृत्तिरित्येतद्दर्शयति ।
अथाप्युपधाधिकार इत्यनेन कचित्कस्यचिद्वयवस्य विकारेणेति । अथाप्याद्यन्त-
विपर्यय इत्यनेन कचित्कस्यचिद्वयवस्य विपर्ययेणेति । अथाप्यादिव्यापत्तिरथाप्यन्त-
व्यापत्तिरित्याभ्यां कचिद्वर्णान्तरापस्येति । अयापि वर्णोपजन इत्यनेन कचिद्वर्णान्तरो-
पजनेनेति । पञ्चमस्य प्रपञ्चस्य संक्षेपः । विस्तारस्त्वेकादशधोच्यते—प्रत्तमवत्तमिति
धात्वादी एव शिष्येते । प्रत्तमित्यत्र धातुः 'डुवाञ् दाने' इति । अवत्तमिमि 'दो अय-
ञ् ण्डने' इति । एतयोरादिभूतो दकार एव शिष्यते, तं आकारस्यान्यस्य लोपः,
'अच उपसर्गात्' इत्यनेन निर्वर्त्तमानत्वात् ।

१-स्वविभ० D.

२-'विभक्ति' नास्ति D.

३-'वि' नास्ति B, C. । D. पुस्तके 'विपरीणाम'
इति पाठः ।

४-विभक्ते विभक्त्यन्तराना विपरीणामः D.

५-'एव' नास्ति D.

६-'इति धात्वादी एव शिष्येते' नास्ति C. D.

७-'प्रत्तमवत्तम' इत्याभ्य 'अथाप्युपधालोप' इत्यन्ते-
धातुर्भिर्वाचनैरित्यर्थः ।

८-'च' नास्ति B.

९-'०१पायन्तव्यापत्ति०' इति पाठस्त्रुटितः D.

१०-'इति' नास्ति D.

११-'अयापि' नास्ति D.

१२-'०न कचिद्वर्णान्तरोपजने०' त्रुटितः D.

१३-पञ्चमस्य D.

१४-०१त्वेकदश D.

१५-अत्र 'नादि' इत्यधिकः पाठः C.

१६-इत्यादिनेति शेषः । शिष्येत B, शिष्यते D.

१७-[पा० १ । ९]

१८-[पा० ४ । ४०]

१९-'दकार एव शिष्यते' नास्ति B.

२०-धात्वद्वयवारास्य वकारादेशः, अन्तर्भूतस्य
च तस्य पुनर्लोप इति भावार्थः । B, पुस्तके
त्वं पाठः—'(त) दकारस्यान्यस्य लोपश्च उप०' ।

२१-[पा० ७ । ४ । ४७] २२-निवर्त्त० B.

२३-'प्रत्तमित्यत्र धातुः' इत्याभ्य 'निर्वर्त्तमानत्वात्'
इत्यन्तः पाठो D. पुस्तके नास्ति, परमस्य स्थाने
दुर्गवृत्तिनामनिर्देशपुरस्सरं पाठो नियते ।

अथापि अस्नेनिवृत्तिस्थानेष्वदिलोपो भवति । स्तः, सन्तीति ।

गुणवृद्धचोनिवृत्तिस्थानानि यानि, तानि निवृत्तिस्थानानीत्युच्यन्ते, ङित्स्वि-
त्यर्थः । तेषु ङित्सु प्रत्ययेषु 'असोरलोपः' इति आदेरकारस्य लोपो भवति; स्तः,
सन्तीति ।

अथाप्यन्तलोपो भवति । गत्वा, गतमिति ।

गमेः 'अनुदात्तोपदेशघनतितनोत्पादीनामनुनासिकलोपो झलि विडति' इति
गत्वा गतमिति ।

अथाप्युपधालोपो भवति । जग्मतुर्जग्मुरिति ।

'गमहनजनर्जनघसां लोपः' इति । जग्मतुर्जग्मुरिति ।

अथाप्युपधाविकारो भवतीति ।

'दुर्नृत्तौ—एवमादि, 'दुदान् दाने' [पा०
३ । ९] तस्य प्रपूर्वस्य प्रतीतिमिति । अत्र दकार
आकारश्च धातुः । परो निष्ठाप्रत्ययस्तकारः ।
तथैवं सति 'दो दूयोः' [पा० ७ । ४ । ४६]
इति वर्तमाने 'अव उपसर्गात्' [पा० ७ ।
४ । ४७] इत्याकारस्य तकारो भवति । 'सरो
झरि सवर्णे' [पा० ८ । ४ । ६५] इति धात्व-
न्यस्य तकारस्य लोपे कृते 'परि च' [पा० ८ ।
४ । ५५] इति दकारस्य चत्वं कृते 'परः
समिकर्षः सहिता' [पा० १ । ४ । १०९] इति
धातुस्तकारः प्रत्ययतत्कारश्च साङ्गं संयोगतामुपैति
'हलोऽनन्तराः संयोगः' [पा० १ । १ । ७]
इति । ततः प्रादिसमास्ये कृते 'प्रत्तं' इति
भवति । एकमेव 'दो अवसण्डने' [पा० ४ । ४०]
इत्यस्यावपूर्वस्य 'अवत्' इति । अत्रापि
दकार ओकारश्च धातुः परो निष्ठास्तकारः । अत्र
'आपेच उपदेशोऽशिति' [पा० ६ । १ । ४५]
इत्योकारस्याकारे कृते तमावलोपचत्वेपरगमन-

प्रादिसमासः पूर्ववदेव । एवमनयोर्धात्वोरादी
एव सिध्येते । यथानयोरिवमन्येपानपि दृष्ट्वा
यथामम्भवं विधेयम्' । दुर्गः ।

१—'अथाप्यस्तेनिवृत्तिस्थानेष्विति' एतावदेव
प्रतीकम् C. D. २—'निवृत्ति' D.

३—'ङि वृत्ति' C., 'निवृत्ति' D.

४—'प्रत्ययेषु' नास्ति D.

५—[पा० ६ । ४ । १११]

६—अतः H., ततः C. 'तीति स्तः' D.

७—'गत्वा गतम्' इति नास्ति C. D.

८—'अनुनासिकलोपो झलि विडति' इति नास्ति
D. । विडतीत्यस्य स्थाने 'तदितीति' पाठः C.

[पा० ६ । ४ । ३७] ९—गत इति H. C.

१०—'जग्मतुर्जग्मुः' नास्ति C. D.

११—'सन' नास्ति B.

१२—[पा० ६ । ४ । ९८]

१३—'इति' नास्ति B. C.

दीर्घत्वम्, राजा दण्डीति । राजेत्यत्र 'नोपघायोः' 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' ।

दण्डीत्यत्र 'इन्द्रनृपपार्यम्णां शौ' 'सौ च' इति ।

अथापि वर्णलोपो भवति । तत्त्वा यामीति ।

अत्र केचिद्व्याचक्षते—यामीत्यत्र याचामीति चकारस्य वर्णस्य लोप इति । मन्त्रं चोदाहरन्ति—

तस्यां यामि ब्रह्मणा धन्वमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेडमानो धरुणेह योध्युस्यं मा न आयुः प्र मोषीः ॥

शुनःशेषो यूपे यद्धो धरुणमाह—तत् र्यो त्वां यामि याचामि, ब्रह्मणा जनेन धन्वमानः स्तुवन्, तदेवाशास्ते यजमानोऽयं हरिश्चन्द्रार्यः, जलोदरस्य व्याघ्रमार्क-त्वात्, तस्य चास्योत्पन्नत्वात् । तथा च हरिश्चन्द्रोपाख्यानं ब्राह्मणम्—

'अथ हेस्वाकं धरुणो जेप्राह तस्य होदरं जज्ञे' इति ।

केनाशास्ते स्तं ? हविर्भिः । किं तत् ? जीवितम् । एतज्ज्ञात्वा अहेडमानः भक्त्यन् हे धरुण इह घोषि शुध्यस्य शुण्वित्यर्थः । हे उरुशंस ! यदुस्तुत ! मा नः 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्वित्वे घट्टयचनम्, आयुर्जोषितं मा प्रमोषीः माऽपैर्हारीरित्यर्थः ।

एतदप्यव्याख्यानम् । याच्नाकर्मसु यामीति पठ्यते—इमहे, यामि, मैमहे' इति ।

तस्मान्न याचामीति चकारलोपस्य प्रदर्शनार्थम् । किन्तर्हि ? 'या प्रोषणे' इत्यस्यानेक-

१-राजेति B., राजेत्य C.

२-[पा० ६।४।७] ३-[पा० ६।४।८]

४-[पा० ६।४।१२]

५-[पा० ६।४।१३]

६-याचामीति C. ७-चवर्णस्य D.

८-धरुणे घोष्यरिदास० C.

९-'तत्त्वा यामि ब्रह्मणा—मोषीः' एतावदेव प्रतीकम्

D. [ऋ० १।२४।११] १०-यन्वो C.

११-'त्वा' इति नास्ति D. १२-०णा तेन D.

१३-स्तुवत् C. १४-'आद्य' इति नास्ति D.

१५-'द्वयोश्च' इति मम्मत्पाठः C.

१६-०रुणस्य० C. १७-हेस्वाकुं B. C.

१८-जलाह B.

१९-जगृ C. [ए० भा० ३३।३।]

२०-अत्र 'त' इति पात्रो युक्तः । तं धरुणं केनाशास्त इत्यर्थः । उत्तरयति—हविर्भिरिति । C. पुस्तके 'स्त' इत्येव पाठः । D. पुस्तके तु नास्त्येव-तत्त्वम् । २१-[पा० १।२।५५]

२२-०योमी० C.

२३-(मा) अपहा० D., अपहारिणी० C.

२४-एतदपि B. C., व्याख्याना B. २५-यामिनि D.

२६-[निष० ३।१९]

२७-'लोपदर्शनार्थम्' इत्येव पाठः D.

२८-[पा० ३।४०]

यत्वाद्वातूनां याच्ञाकर्मप्रदर्शनार्थम् । ततश्च यामीत्येतच्च याचतेर्घर्णलोपेन रूपम्, कि-
न्तहि ? याते । यदि च स्यात्, द्वयोर्घर्णयोर्लोपोऽयं स्यात्, चस्याकारस्य च । ततश्च
'अथापि द्विघर्णलोप' इत्यत्रोदाह्रियेत, न तु 'अथापि घर्णलोप' इत्यत्र । लौकिकाश्चात्र
शब्दाः प्रत्तमयत्तमित्यादय उदाहर्तुं प्रक्रान्ताः । तत्रैकस्यैवैतस्य वैदिकस्योदाहरणमनु-
द्धिपूर्वं स्यात् । तत एतदर्थं व्याख्यायते—'तत्त्वा' इत्येतदत्रोदाहरणम्, न 'यामि'
इति । न चैतत् 'तस्या यामि ब्रह्मणा वन्दमान' इत्यस्या ऋचः प्रतीकग्रहणम् । किन्तहि ?
लौकिकमेतदुदाहरणम्, तस्या यामीति लौकिकं वाक्यम्, तन्निर्देशं गच्छामीत्यर्थः । पुनः
'तस्या' इत्यत्र घर्णलोप उच्यते, 'तत्त्वा' इत्येतत् 'तनु विस्तारे' इत्यस्य क्त्वाप्रत्ययेन
रूपम्, तत्रैकैः 'अनुदातोपदेशयनतितनोत्यादीनाम्' इत्यनुनासिकलोपः । स. तु 'अथा-
प्यन्तलोपो भवति' इत्येतेन प्रदर्शितः । अपरः 'उदितो वा' इतीदो वैकल्पिकत्वादिकारा-
भायः, सोऽत्र घर्णलोपः, तस्या तन्निवेत्यर्थः ।

अथापि द्विघर्णलोपस्तु च इति ।

अत्र हि 'ऋचि त्रेरुत्तरपदाविलोपश्छन्दसि' इति विशदस्य सम्प्रसारणमुत्तर
पदाविलोपश्च । तत्रैकस्य सम्प्रसारणपरपूर्वत्वेनेकारस्य लोपः, अपर ऋक्षस्य
ऋकारस्य ।

अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति । लोका दज्जुः सिकतास्तर्कितः ।

१-यत्तावेत् B., याज्ञावेत् C., वस्तुतस्तत्र 'या-
च्ञार्थत्वं' इति पाठः स्यात् ।

२-'द्वयोः' नास्ति B. C.

३-'व्योर्लोप' इत्येव पाठः D., व्यो तलोपोऽयं C.

४-'चकारश्च च' इत्येव पाठः B. C. । अत्र 'का'
घर्णापूर्वं 'स्या' इति अष्टम् । ५-० द्विघते B.

६-'अत्र' इति नास्ति D. ७-० स्येव तस्य D.

८-० पूर्वकं D. ९-एतदथा B.

१०-'न' इति नास्ति B.

११-'ब्रह्मणा वन्दमान' नास्ति D.

१२-तन्निवेत्त्वा B. १३-न पुनः D.

१४-[पा० ८ । १]

१५-'प्रत्ययेन' नास्ति D.

१६-'एकः' नास्ति D. १७-[पा० ६ । ४ । १७]

१८-इत्येव D. १९-[पा० ७ । २ । ५६]

२०-इतीगो C. २१-० कल्पितत्वा० D.

२२-'द्वि' इति नास्ति D.

२३-'तत्र' इति नास्ति C.

२४-अत्र ह्युचिते ० B. अत्र ह्य ऋचि ० पच्छन्द० C.

२५-[पा० ६ । १ । ३४ सूत्रं दर्शिकम्]

२६-त्रेः सम्प्र० D. २७-० नेकारलोकः D.

२८-ऋक्षस्य B.

२९-० स्तर्कित्यति C., स्तर्कुरिति D.

स्तोका इति द्युतेर्यकारमपनीय द्युच्छब्दस्याधन्तवर्णयोर्विपर्ययः । 'स्तोका-
न्तिकद्वयार्थे' इत्यादिनिपातनाच्चकारस्य च कुत्थम् । द्युद्योतन्तीति स्तोकाः । रज्जु-
रिति, सृज्यतेऽसाविति सृजेरुकारप्रत्यये उपधाया गुणे रपरत्वे च कृते सज्जुरित्येवं प्राप्ते
सर् शब्दस्याधन्तयोः सकाररेफयोर्विपर्ययः । सकाररस्य च जेदेत्वेन दकारः, तस्य द्यु-
त्वेन जकारः, रज्जुः । घैयाकरणैस्तु 'सृजेरसु' च इत्यसुमागमश्च भादेश्च लोप इत्येवं
रज्जुशब्दमन्याचक्षते । सिकता इति, 'कसोः' आद्यन्तयोः ककाररसकारयोर्विपर्ययः ।
अकारस्य चेत्थम् । कसन्तीति सिकताः । तकुं इति, 'कृतेः' उकारप्रत्यये उपधागुणे रप-
रत्वे च कृते आद्यन्तयोर्विपर्ययः । घैयाकरणैरप्येवमयमन्याख्यातः—'कृतेराद्यन्तविपर्य-
येष्व' इति ।

अथाप्यादिव्यापत्तिर्भवति ।

व्यापत्तिर्विकारो घणान्तरेण । ज्योतिर्यनो बिन्दुराद्य इति । ज्योतिरिति, 'द्युतेः'

१—'शोका इति' नास्ति D.

२—मधनी० C., अत्र 'द्युतिर' धातुः [१।४१]
धातुपाठे द्रष्टव्यः ।

३—द्युध श० C., द्युत श० D., द्युच्छब्द०
इत्यपि पाठः D.

४—अन्तयोधकारयो० B. C.

५—[पा० १।२१।३९] 'द्वयार्थे' इति नास्ति D.

६—नादिव्याप्य कु० D.

७—ऽसा इति D, अत्र 'सज्ज विवर्णे' इति धातुः

[४।६९] धातुपाठे द्रष्टव्यः ।

८—रपरत्वे D. ९—धातुगुणे D.

१०—'च' इति नास्ति B. C.

११—कुत्थे B.

१२—सज्जुरि० B., सज्जुरि० C.

१३—मरेफयो० D.

१४—रस्य D., शकारस्य B. १५—जस्त्वेन B. C.

१६—२. D.

१७—द्युत्वेन B., 'तस्य द्युत्वेन जकारः' इति
नास्त्येव D.

१८—वैकरिणस्तु D.

१९—[उणा० १।१९] 'सुध' B. C. Aufrecht's
ed., सुधच ।

२०—सुगम० B. D. २१—'शब्द' इति नास्ति D.

२२—कमेः इत्यस्य स्थाने 'कस विकसने इत्यस्य' इति
पाठः D. परमत्र धातुपाठे 'कस गतौ' इति
पाठः, न तु 'कस विकसने' इति । [पा० १।
९।३३] कसन्तीति विप्रदर्शनाद् भौवादिक
एवात्र गृह्यते ।

२३—कमयोर्वि० D. २४—सकं इति C. तकुंरिति D.

२५—[पा० ६।१४१] 'कृती छेदने इत्यस्य उग्रत्वे'
इति पाठः D.

२६—दृतेराद्यन्त० B. D. २७—मयं व्याख्यातः D.

२८—[उणा० १।१७]

२९—'ज्योतिरिति' नास्ति D.

दकारस्य व्यापत्तिर्जकारेण, 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जै' इति । घन इति, 'हन्तेः' हकारस्य व्यापत्तिर्घकारेण । 'हनश्च चर्चः' 'मृत्तौ घर्चः' इति निपातनात् । बिन्दुरिति, भिदेर्मकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण । वैयाकरणास्तु 'विदि अवर्गवे' इत्यस्य बिन्दुशब्दमन्वाचक्षते । वाट्य इति, 'भट भृतौ' इत्यस्य भटेर्मकारस्य व्यापत्तिर्घकारेण । वैयाकरणास्तु 'वट प्रट्टे भृतौ' इति धात्वन्तरमेव यटिमधीयते । अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति ।

[इति षष्ठ्या-(द्वितीयस्या)-ध्यायस्य
प्रथमः खण्डः ।]

१-द्युत दीप्तौ [पा० १।७७७] इत्यस्य दस्य व्यापत्तिर्जै' इति पाठः D.

२-[उगा० २।१११]०सीनादेश्च B. ०सिना-
दे० C., इदं सूत्रं नास्त्येव D. पुस्तके ।

३-'हन हिंसागत्योः [पा० २।२] तस्य हस्य व्याप-
त्तिर्घन' इति पाठः D.

४-[पा० ३।३।७६] ५-[पा० ३।३।७७] ।

६-विदिभिदेर्म० B.

७-'मिदिर् विदारणे [पा० ७।२] तस्य भस्य
व्यापत्तिर्भेन' इति पाठः D.

८-[पा० १।६५] ९-०स्माद्विन्दुमन्या० D.

१०-[पा० १।३२९] भग भृतौ C.

११-बकार० C. भस्य व्यापत्तिर्भेन D. १२-भट C.

१३-'आदिक्कास्तु वट भट भृतौ-इति धात्वन्तरमेव
यटिमधीयते' इति पाठः D. । वस्तुतस्तु वैया-
करणमतेन निर्दिष्टादिभौ धातू क्वचिदपि धातु-
पाठे न दृश्येते । 'वट वेष्टने [पा० १।३२९]'
'भट भृतौ [पा० १।३२९]' इति धृक्पृथगेव
वर्तते । 'वट भट परिभाषणे [पा० १।८।६७]'
इत्यर्थान्तरे वर्तते । वट प्रट्ट भट हायातुपूर्वा-
कस्तु कश्चिदातुर्नास्त्येव धातुपाठे ।

१४-एषु हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिर्न
निर्दिष्टा । परं मुद्रितनिरुक्तपुस्तकेष्वत्रैव खण्ड-
समाप्तिर्दृश्यते ।

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

ओघो मेघो नाघो गार्धो वधूर्ध्वधिति ।

ओघ इति, 'वह प्रापणे' वहेर्हकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण, वकारस्य सम्प्रसारण-
मुपधायाश्च गुणः । मेघ इति, 'मिह सेवने' मिहेर्हकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण, यद्व्यादि-
स्यात् । नाघ इति, 'णह यन्धने' 'नहो धैः' इति नहेर्हकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण । वैया-
करणास्ते 'नोयु नाधु याञ्जोपतापेद्वर्षाशीःपु' इत्यस्य नाधशब्दमन्याचक्षते, न नहेः ।
गाध इति, 'गार्हतेः' हकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण । वैयाकरणास्ते 'गाधु प्रतिष्ठालिप्स-
योर्मध्ये धै' इत्यस्य गार्धशब्दमन्याचक्षते, न गार्हतेः । वधूरिति, 'वधेः' उकारप्रत्यये
हकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण । वैयाकरणौ अप्येवमेवान्याचक्षते 'वधेर्धै' इति । मध्वि-
ति, 'मनेः' उकारप्रत्यये नकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण । वैयाकरणैरपि 'मनेर्धुक्' इत्य-
न्याख्यायते ।

१-एषु हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डप्रारम्भो न-
निर्दिष्टः । परं मुद्रितनिर्दितपुस्तकेष्वत्रैव खण्ड-
प्रारम्भो दृश्यते ।

२-गाध C. ३-मद्विति C.

४-[धा० १।१०५३] अयं नास्ति B. C.

५-वहे भकारस्य व्यापत्तिर्धकारेण C. इत्य व्या-
पत्तिर्धेन D.

६-वस्य सम्प्रसारणमुपधायाश्च D.

७-[धा० १।१०४१] अयं नास्ति B. C.

८-महेर्धै C. ९-इस्य व्यापत्तिर्धेन D.

१०-[cf. पा० ७।३।५३] अदितत्वात् C.

११-'नाघ इति' नास्ति B.

१२-[धा० ४।५७] अयं नास्ति B. C.

१३-[पा० ८।२।३४] नास्ति C. D.

१४-'इत्यस्य इस्य व्यापत्तिर्धेन' इत्येव पाठः D.

१५-ते तु D. १६-नाध C., 'नाधु' इति नास्ति D.

[धा० १।६-७] याञ्जोपतापेद्व

१८-'अस्य' इति नास्ति D.

१९-'गाधमिह गते पाहेः' इति पाठः D. 'गाध-
मिश्रगते' इति पाठः C.

२०-इस्य व्यापत्तिर्धेन D. २१-ते तु D.

२२-[धा० १।४] अलिपाये प्र० C.

२३-गाध C. 'गाधमन्वाचक्षते' इत्येतावानेन पाठः D.

२४-गाधा इत्येव B. C.

२५-'वह प्रापणे [धा० १।१०५३] वहेर्हस्य व्या-
पत्तिर्धेन, उग्रप्रत्यय' इति पाठः B.

२६-तेष्वेवमन्वा० D.

२७-[उणा० १।८५] अत्र 'वधो धय' इति पाठो
युक्तः । अर्थस्य C.

२८-[धा० ४।६७] 'मद वसो [धा० १०।
१६५] मदेत्प्रत्यये यस्य व्यापत्तिर्धेन' इति पाठः D.

२९-'मनेर्धैः' इति [धा० २।१।५] इति मूत्रमौ-
णादिपृथक्प्रत्यये, न तु 'मनेर्धुक्' इति ।

३०-तेष्वि मनेर्धुगित्प्रत्ययेन' इति पाठः D.

अथापि वर्णोपजनः, आस्यत् द्वारो भर्ज्जेति ।

आस्यदिति, 'अस्यतिवक्तिव्यातिम्योऽई' इत्यङि 'अस्यतेस्युक्' इति थकार उपजनः । द्वार इति, द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेवेति, यदा वारयतेस्तदा दकार उपजनः । भर्ज्जेति, 'भृजो भर्जने' इत्यस्य उकार उपजनः । एवमर्थमेकादशधा विस्तारः ।

अत्र सर्वत्र भाष्यकारेण प्रत्ययवत्तमित्यादयो लौकिकाः शब्दा उदाहृताः, प्रसिद्धार्थत्वात् । 'तेषां घात्यादी एव शिष्येते' इत्यादेरप्रतिपादितत्वात्, वैदिकशब्दाथोऽयं प्रयासः । अतस्तेषामुदाहरणानि दर्शयामः । तत्र 'घात्यादी एव शिष्येते' इत्यस्योदाहरणम् । 'शासोन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणोति' इति । अत्र हि 'उपसि' इत्युपपूर्वस्य स्या इत्येतस्यादिरेव शिष्येते सकारः ।

आदिलोप इत्यस्य । ऋदृदृ सोमो मृदृदरो मृदृदरेष्वस्त्विति घा' इत्यत्र मृदृशब्दस्यादेर्लोपो मकारस्य । अन्तलोप इत्यस्य । 'शुक्च आपो भवन्ति शुक्चं संरन्ध्रन्ति' इति । अत्र हि शुक्चशब्दस्य योऽन्यश्चकारः, तस्य लोपः । उपधालोप इत्यस्य ।

'दमशा शु अश्नुत इति वा ईमाश्नुत इति वा' ईमंशब्दोपपदस्य अशेवपधाभूत-

१-[पा० ३ । १ । ५२]

२-[पा० ७ । ४ । १७]

३-य उपजनः D.

४-०ंतेजद० B. C. । जु इति सौत्रो धातुर्गतौ

वेगे च [Cf. पा० ३।१।५५], हु [धा० १।

९९२] वारयतिः [धा० १० । २७१]

५-०दावार० C.

६-दुकार B. द D.

७-[धा० १ । १९१]

८-'अयम्' इति नास्ति D.

९-०पादिकत्वात् B. । अप्रतिपादितत्वाद् भाष्य-

कारेण वैदिकशब्दोदाहरणपुरस्सरमित्यर्थः ।

अयं प्रयासश्च निरुक्तस्त्वको वैदिकशब्दार्थ एव,

अतस्तेषां भाष्यरुदनुक्तानां वैदिकशब्दानामु-

दाहरणानि वयं प्रदर्शयाम इति भावः ।

१०-'इत्यादेरप्रति०' इत्यारभ्य 'एव शिष्येते' इत्यन्तः पाठो D. पुस्तके भ्रष्टः ।

११-[ऋ० १०।२७।१३ ॥ निद० ६।६]

१२-[निद० ६।४] । '०मो मृदृरः मृदृदरेष्वस्ती

ति वा । मृदृशब्दादेर्लोपो मस्य' इति पाठः D.

'अरु' इति मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

१३-अत्र 'दीर्घः वर्णलोपः इत्यस्य' इति पाठोऽधिकः B. C.

१४-[निद० ६।१६] । वन्ध० D.

१५-०न्दयो (१) न्य० B. 'शुक्चशब्दस्य' इति हल्चकारविशिष्टः पाठ उचितः ।

१६-न्यायः D.

१७-सकारस्य B. C. १८-०त्पदमशा० B. C.

१९-'स्मादनुत' इति नास्ति D. [नि० ५।१२]

२०-शुशब्दो D.

स्याकारस्य लोपः । उपधाविकार इत्यस्य । 'धार्यन्त इद्य स्युर्ग' इति । अत्र हि धृपतेः शतृप्रत्यये इकारस्य दीर्घः । वर्णलोपः इत्यस्य । 'त्यञ्चिदित्या कत्पयम' इत्यत्र पयस्-शब्दस्य सस्य लोपः ।

द्विवर्णलोप इत्यस्य । अलावृण वृणशब्दः । अत्र हि 'वृदे' घातोर्दस्य न इति । प्रत्ययस्य यो यकारस्तस्य लोपः । आद्यन्तविपर्यय इत्यस्य हि वक्ष्यति—'लभतेर्वा स्यादादलेपकर्मणो विपरीतात्' इति । आदिव्यापत्तिरित्यस्य । 'श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति' इति । अत्र हि स्वशब्दस्यादेः सकारस्य शकारेण व्यापत्तिः । अन्तव्यापत्तिरित्यस्य । 'पुञ्चं घोसतेर्यशोयाञ्चं वा' इति । अत्र हि पुतेरन्त्यस्य सकारस्य मकारेण व्यापत्तिः । अथवा 'अलावृणः' इत्यलं शब्दस्य मकारस्याकारेण । तथा 'त्यञ्चिदित्या कत्पयम' इतीत्यं शब्दस्य मकारस्याकारेण ।

तथा वर्णोपजन इत्यस्य ।

'वाजपस्वये' इति पतेः सकार उपजनः । एवमेता विशयवत्यो वृत्तयः संक्षेपेण पञ्चधा विस्तरणैकादशधा दर्शिताः । आंसां सम्भवे आभिर्निर्यचनं कर्तव्यम्, नाक्षरवर्ण-सामान्येनेत्युक्तम् ।

इदानीं कच्चिद्विषये निर्यचनस्योपायान्तरमुच्यते ।

१-कारलोपः D.

२-[ऋ० ८।१५।३ ॥ निर० ६।८]

३-[ऋ० ५।३२।६ ॥ निर० ६।३]

४-'अलावृण इत्यत्रावृणशब्दः' इति पाठोऽत्र भाति । [ऋ० ३।३०।१० ॥ निर० ६।२]

५-[पा० ७।१५]

६-'उपधाविकार इत्यस्य' इत्याभ्य 'तस्य लोपः' इत्यन्तः पाठो नास्ति B. C.

७-लवतेर्वा B. लवते वा C. [पा० १।१०।२४]

८-'लपतेर्वा स्यादादलेपकर्मणः' [निर०

५।१०] 'लवतेर्वा स्याद् [लववर्मणः] विपरीतात्' [निर० ५।२६] 'लपतेर्वा' इत्यस्य स्थाने B. पुस्तके 'लवतेर्वा' इत्येव पाठः ।

९-कतवो B. कतवो C. १०-[निर० ५।२२]

११-'अत्र स्वशब्दादेः सस्य शेन व्यापत्तिः' इति पाठः D.

१२-[निर० ५।५] शुभ्रघ्नोत० C.

१३-रन्तस्य B. C. १४-तस्य मेन D.

१५-[ऋ० ३।३०।१० ॥ निर० ६।२]

१६-मस्याका० D.

१७-[ऋ० ५।३२।६ ॥ निर० ६।३]

१८-मस्याका० D.

१९-[ऋ० ९।१८।१२ ॥ निर० ५।१५]

२०-इत्यपतेः स उपजनः D.

२१-सम्भवः B. । अत्र सत्यन्त एव पाठो सुक्तो न प्रथयान्तपाठः । २२-नेतदुक्तम् D.

तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति ।
तैदिति चाप्योपन्यासे । यत्र धातौ स्वरस्याकारादेः पुरस्ताद्वा परस्ताद्वा । अनन्तरा
अन्तस्था । यवरत्नानामन्यतमो अन्तर्धातु धातुमध्ये भवति धातुस्थ इत्यर्थः । तत्र शब्दरूपं
द्विप्रकृतीनां स्थानम् । ते द्विप्रकृतयः । एवमुपदिशन्ति पूर्वाचार्याः । द्विप्रकृतय इति
किमुक्तं भवति ? प्रकृतिशब्दः स्वभावपर्यायः । द्विस्वभावाः । इकारादियकारादि-
स्वरूपत्वात् । इतरेतरप्रकृतित्वाद्वा । इह केचिद् यकारादीनुपदिश्य कित्तु सम्प्रसारणं
कुर्वन्ति । अन्ये पुनरिकारादीनुपदिश्य कित्तु यणम् । एवमितरेतरप्रकृतित्वाद् द्वि-
प्रकृतित्वम् । उदाहरणम्—इष्टम्, यष्टम्, उष्टम्, वष्टेत्यादि लौकिकम् । वैदिकम्—

मा स्वाभिर्धनयोद्धमग्निर्मोखा भ्राजन्त्येभिर्विक्तजग्निः ।

इष्टं वीतमभिर्गुहं वर्षदकृतं तं देवास्तः प्रतिगृह्यन्त्यश्वम् ॥

दीर्घतमस आर्यम् । अश्वमेधे यूपे नियुक्तोऽश्व उच्यते । मेति प्रतिषेधार्थीयः । ध्व-
नयोदित्यनेन रुच्यध्यते । त्वा त्वा यूपे नियुक्तं सप्तमभिरसिप्रवृद्धो निकटवर्ती मा ध्व-
नयोत् । 'ध्वन शब्दे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि 'नोनयति ध्वनयति' इति चङ्प्रतिषेधाच्छा-
न्वसं रूपम् । विध्वेनत् शब्दं माचीकरदित्यर्थः । शब्दकरणे हि प्रोयश्चित्तध्वजात् ।
कथं पुनरभिरश्वशब्दं कारयति ? यतो—धूमगग्निः—धूममिश्रः । अन्तस्तापेन धूमेन च

१-‘तद्यत्र स्वरादनन्तरेति’ एतावदेव प्रतीक-
भावयम् C, D.

२-‘दितर वा’ B. ३-अन्यतमा B. C.

४-धातुस्थेत्यर्थः B, C.

५-किमुक्तमिदानीं कचिद्विषये भवति B.

६-‘रूपा वा D., पक्वतादि उकारादित्वं C.,

पक्वतादि उकारादियकारादित्वं B.

७-‘इतरेतरप्रकृतित्वाद्वा’ नास्ति D.

८-‘रादिमुप’ D. ९-‘नरत्ना’ B.

१०-‘कित्तु (वीत्तु) B.

११-‘प्रप्रकृति’ C., ‘प्रकृतित्वद्विप्रकृति’ D.

१२-‘गुहम् B. C.

१३-‘मिध्वनयि धू’ B. C.

१४-‘नयमिवित (ध्वत्) B.

१५-‘गृणत्वं B. ‘गृणत्वं C.

१६-‘[क्र० १ । १६२ । १५] । ‘मा स्वाभिर्धनयोद्ध-
अश्वम्’ एतावदेव प्रतीकम् D.

१७-‘मेधयूपे C.

१८-‘वर्ति B. ‘कमवर्ति C. १९-‘ध्वनयी D. C.

२०-‘[धा० १ । ८५४] २१-‘लुटि D.

२२-[Fragment of पा० ३ । १ । ५१]

२३-‘भान्छन्दसं C., भश्छन्दसं D.

२४-‘दीध्वं B

२५-‘अयश्चित्तमिध्वः’ अयणत् D.

२६-‘‘रश्मं शब्दं B.

२७-‘धूमः मिश्रः D.

व्याकुलयेचित्यभिप्रायः । मोक्षा—अयं च प्रतिपेक्षार्यायो माशब्दोऽभिविकेत्यनेन सम्ब-
ध्यते । उपा—मांसपचनी खाली । भ्राजन्ती दीप्यमाना । भाभिविक्तं—'विचिरं पृथग्-
भावे' इत्यस्यैतद्रूपम् । पृथग्मेदी भाभूदित्यर्थः । अन्तर्नीतण्यर्थस्य वा । अभिद्यमाना वा ।
अवदानाय यूपेस्समभ्यमभिविविचत् । पृथग्भावं माचोकरदित्यर्थः । जग्निः—'घृ' क्षरण-
दीप्योः' इत्यस्य 'कि.फिनोः' प्रकरणे उत्सर्गदृष्टन्दसि सदादिभ्यो दर्शनीत्' इत्येष कि-
प्रत्ययेः । क्षरणशीलोऽपि सती । इष्टमित्यादीनामर्थात्कयः । अभिर्गूतम्—अभ्युद्यतम्, घीर्त-
काम्तम्, इष्टं—देवतोद्देशेन त्यक्तम्, चपेर्दृक्तं—चपद्रूपरेण च हुतम् । अघर्दानायस्य ते
त्वा देवास्तो देवाः' प्रतिगृह्णन्ति । लोटोऽप्ये लट् । प्रतिगृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु भक्षयन्त्यभ्यम् ।
सैनानीकेन सुविद्वो अस्मे यष्टा देवा आयजिष्ठः स्वास्ते ।

अदब्धो गोपा उत ना परस्या अमं युवंदुत रेवदिदिहि ॥

गुत्समदस्यार्थम् । य उक्तो घक्ष्यमाणगुणोऽपि सः । एता अनेन ज्वालालक्षणेनानी-
केन वलेन मुखेन वा । सुविद्वः—कल्याणविद्यः प्रशस्तविज्ञानः । अस्मे अस्मभ्यमि-
त्यर्थः, दिदिहीत्यनेन सम्बध्यते । यष्टा—ताच्छीलिकेस्तुम् । अत एव च 'न लोकाभ्यय'
इति पट्टीप्रतिपेक्षात् 'देवान्' इति द्वितीया । एवं यष्टे मनुष्येभ्यो यष्टम्य आयजिष्ठः—

१—भिव्यतेत्य० B., भिविभतेत्य० C.

२—'मा' इति नास्ति D. ३—अभ्यक्त B. C.

४—[पा० ७ । ५]

५—मेदीत्यर्थः B., मेदित्यर्थः C.

६—अन्तर्नीत० C., अन्तर्हित D.

७—[पा० ३ । १४] C—नोः वप्र० D.

८—सदादित्यो द० B., अत्र 'सदादिभ्यो' इति पाठो
मुक्तः स्यात् ।

१०—[Cf. पा० ३ । २ । १७१]

११—'एवं' इति नास्ति D. १२—अभ्ययम् B. C.

१३—'अभि' नास्ति D.

१४—अभिर्गूतः B., अभिर्गूत C.

१५—देवतो० B. C. १६—'चपद्रूपं' नास्ति D.

१७—'च' नास्ति D.

१८—अपवादाना वक्ष्यन् B. C.

१९—त्वा B. C. २०—एवमिति B. C.

२१—लट् B. C. २२—'स्वीकुर्वन्ति' नास्ति D.

२३—सेनामी० B. २४—देवानामाय० D.

२५—यष्टा C.

२६—दीदिहि D. [क० २ । १ । १]

'सैनानीकेन० दीदिहि' एतावदेव प्रतीकम् D.

२७—समः B. २८—नीतेन B. C.

२९—यवनं मुखेन न वा B. ३०—सुविद्वः C.

३१—'अस्मभ्यं दीदिहीत्येतेन' इत्येतावानेव पाठः B. C.

३२—देवान् ताच्छद्वि कुरुतू B., देवान् ताच्छद्वि-
कुरुतू C. ३३—'च' इति नास्ति D.

३४—[Fragment of पा० २ । ३ । १९]

३५—यष्टुत्वे च सति B. C.

आभिमुख्येन यदृतमः । स्वस्ति—स्वस्तीत्यविनाशनाम । दिदिहीत्यनेन सम्प्रत्यये । अद-
व्यः अनुपहिंसितपूर्वः केनचिद्दक्ष आदिना । गोपाः—गोपायिता । कस्य ? जगतः । उत
नः—अपि च विशेषेणास्माकम् । परस्याः—परः पाता परेभ्यो वा पाता । हे अग्ने ! तुमत्-
दीप्तमुज्ज्वलम् । किन्तु ? सामर्थ्यात् शालिगोधूमाद्यन्नम् । उत—अपि च, रेवत्—रमेमतौ
यदुल्लेखं सम्प्रसारणम् । अनन्त—गोहिरण्यादिना घनेन तद्वत् । दिदिहि—प्रविनाशमन्-
श्लोकविशेषणमस्मैभ्यं देहीत्यर्थः । योगक्षेमकरो भवेत्यभिप्रायः ।

‘यदीदीध्ये’ इति सप्तदशे व्याख्यास्यते ।

यदुद्धतो निवतो यासि वप्सत् पृथगेपि प्रैर्गन्धिनीव सेना ।

यदा ते वातो अनुशति शोचिर्वसुधै दमश्च वपसि प्र भूम ॥

प्रोणस्यापम । दौर्वैरूपस्याग्नेः संस्तुतिः । यत् यदा । उद्धतः—‘उपसर्गाच्छन्दसि’
इति वैतिः । उद्धतानि स्थूलपर्वतसानुप्रभृतीनि । निवतः—नीचैर्गन्तीनि च निम्नानीत्यर्थः ।
यासि वपसि भक्षयन् नदीपर्वतादिलेखनानि निम्नोद्धतानि दग्धवैषवशात् । पृथक् वि-
प्रेभूतः । एषि-गच्छसि येनेन । प्रैर्गन्धिनीव-प्रकृष्टेन गर्धनांसिलापेन तद्वती । यदा सेना
तद्वत् । किञ्च यदा-यस्मिन् फाले, ते-तव स्वभूयम् । शोचिः—जगालक्ष्णं वातोऽनुगति

१—अस्मिन् D. २—विनाशि B. C.

३—‘इति’ नास्ति D.

४—‘अनुपहिंसितपूर्व’ B., ‘अहिंसितपूर्वः’ D.

५—‘केन’ च B. C. ६—‘पाता’ नास्ति B. C.

७—‘पा’ इति अठः C.

८—‘उज्ज्वलम्’ नास्ति B.

९—‘तत्’ इति नास्ति D.

१०—‘तौ बहुलं प्रसारणं’ इत्येव पाठः B. C. [पा०
५।१।३४] इति सूत्रे वार्तिकम् ।

११—‘मदिहि’ B. ‘मदिनि’ C.

१२—‘अस्मभ्यं’ इति नास्ति D.

१३—[अ० १०।३४।५]

१४—‘इति’ नास्ति B. C.

१५—यदुद्ध० C. १६—‘र्धनीव’ B. C.

१७—अगति B., अनुगति C.

१८—‘गोचि’ B. C. १९—‘वपसि’ C.

२०—[अ० १०।१४।१४] । ‘यदुद्धतो निवतः
भूम’ एतावदेव प्रतीकम् D.

२१—अदा० B. C. । ‘वैरूपस्या’ इत्येतावान्
पाठस्तु दितः B.

२२—[पा० ५।१।१४] २३—‘पतिः’ C.

२४—‘तानि स्थूल’ C., ‘तानि स्थूल’ D.

२५—‘निर्गतानि निम्नानि चेत्यर्थः’ D.

२६—‘वप्सत् मत्स्यत्’ D.

२७—‘ता मनि छ’ B., ‘तानि छ’ C.

२८—‘व्यपदेशात्’ B. २९—‘प्रगतिना’ B.

३०—‘गन्धेना’ B. C. ३१—‘तद्वतीति’ B.

३२—‘ते’ इति नास्ति D.

प्रेरयति । तदा घतेव । यथा घसा । नापित इत्यर्थः । इमंश्च । एवं बहुवचने षीदद्वितानवद्बह्वर्न
घपसि छिनत्सि लुम्पसीत्यर्थः । प्रभूर्म-दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेविशेषेण विशेषणमेतत् ।
प्रभूतं महद्वित्यर्थः ।

स्वरानन्तरवचनं वृष्णसंवीतादिषु व्यवहितवकारादिनिवृत्त्यर्थम् । अन्तर्धातिसिद्धि
दीर्घत्यादिषु प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् । एतेन विधायित्वाच्चैतत् एव द्विप्रकृतय इति नियमः परि-
गृहीतः । न पुनरेते द्विप्रकृतय एवेति । अतो यत्नादिषु नातिप्रसङ्गो न लक्ष्यते लक्षणम् ।

तत्रेत्यादि, तेषु द्विप्रकृतिषु सिद्ध्यां व्याकरणे प्रत्ययलक्षणेनानुपपद्यमानायामस-
म्भवेत्यां सम्प्रसारणवृत्ताविति शेषः । इतरथा परोक्षया तदसम्भवेऽप्यतिपरोक्षया
उपपिपादयिषेत् उपपिपादयितुमिच्छेत् उपपादयेदित्यर्थः । यो हि यदिच्छति स तत्
करोति । सोऽयं परोक्षादिवृत्तिपरिग्रहो व्याकरणैरपि सम्प्रसारणविधायन्यत्र चानु-
द्वलौक्यते-‘बहुलं छन्दसि’ इत्यनेन । उदाहरणमाद्ये-‘कुहः कुम्भू’ । ‘कुम्भरः कायं न
‘चरेति’ इति । ‘तुरीयस्वरते’ इत्यादि । एवमसम्प्रसारणविषयस्य सम्प्रसारणं द्रष्टव्यम् ।

तत्राप्येतेऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैतत्-ऊतिर्मुदुः पृयुः पृपतः
कुणारुम् इति ।

अनेन सम्प्रसारणवृत्तेर्विशयवत्त्वं दर्शयति । तेष्वपि सम्प्रसारणविषयेष्वेके धात-

१-उदा B. C. २-०-वृणवीरु B. C.

३-०-वनगहनं B. ०-वनगहन C.

४-प्रभूतं B. ५-०-रवि विशेषणमे B.

६-‘एतत्’ इति नास्ति B. C.

७-स्वरानन्त B. C. ८-वृ-संभूतादि B.

९-०-त्यर्थः B. C. १०-०-दीप्या B. C.

११-इटातु B. C. १२-येन द्वि B. C.

१३-०-रथे ते द्वि B. C. १४-अने B. C.

१५-‘न लहरते’ इत्यस्य स्थाने ‘लश्य’ इत्येव
पाठः C. C.

१६-अप्रेत्यादि B. C. १७-०-हृति सि B. C.

१८-मिवाया C. १९-०-गवन्त्या C. ०-भवत्यो B. C.

२०-०-रययतो C. C.

२१-‘उपापिपादापयेत्’ इति नास्ति D. उपपाद-
यिषेत् C.

२२-उत्पपाद B. C. २३-‘वृति’ इति नास्ति D.

२४-‘स’ इति नास्ति B. C. २५-०-मुसाप्यते B. C.

२६-पाणिनीयादिके सूत्रमिदमेकादशधनुषे वृत्ते,

तद्यथा [२।४। २९, ७३, ७६। ३। २।

८८। ५। ३। १२२। ६। १। ४। ७। १। ८,

१०, १०३। ७। ३। ९७। ७। ४। ७८]

२७-[cf. निह. १। १। २] कुहः C, कुम्भू D.

२८-०-चर इति कथा B. C.

२९-[नि. १। २०] ३०-[cf. निह. १। १। ४]

३१-सत्राप्येक इत्यादि C. सत्राप्येक इत्यादिना D.

३२-‘स’ इति नास्ति B. C. ३३-‘स’ इति नास्ति C.

योऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । अल्पा प्रसारणनिष्पत्तिर्येषां त इमे । अल्पप्रसारणविषया इत्यर्थः । तद्यथैतदुदाहरणं जातम्-ऊतिरित्यादि । ऊतिः-भवते । वित्तिनि 'उत्तरं त्वर' इत्युटि । अतोऽन्तोदात्तत्वं निपात्यते । तेन सर्वत्र रक्षणतर्पणविषयमेव । तथा 'प्रथि-
मदिभ्रस्जाम्' इत्युणादिव्युत्पत्त्या रुढित्वं प्रदर्शयते । 'भ्रदेष्टुः प्रथेः पृथुः प्रच्छेः पृथतः, पृथणेः कुणारम् । इत्येवमाद्युपलक्षणार्थम् । ततश्च 'प्रथनात् 'पृथिवी' इत्येवमा-
द्यपि द्रष्टव्यम् ।

अद्यापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते । दमूनाः क्षेत्र-
साधा^१ इति ।

^१अपि चैतद्वैचित्र्यम् । भाषिकेभ्यो भाषाविषयेभ्यो धातुभ्यो नैगमाश्छान्दसाः कृतः प्रत्यया भाष्यन्ते । दमूनाः क्षेत्रसाधा^२ इति । ननु च दमिसौधी छन्दस्येपि प्रयु-
ज्यते । 'स्याधायप्रवचने दमनं दानमु योमि' इति । 'यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति वेयाः' इति च । उच्यते, न भाषिकग्रहणेन छन्दसि प्रयोगो निवार्यते । अधिशेषोपदेशात् । कि-
न्तहि ? भाषायां तावत् साधुत्वमवगम्यते । प्रत्ययस्तु दमेरूनसि छन्दसो विषय एवे-
त्युपपन्नं नैगमत्वम् ।

ननु च^३ अस्मिन्प्रत्ययस्याधिशेषोपदेशात् पय आदिषु भाषायामप्यस्ति प्रयोगः ।
अतो नैगमावधारणमयुक्तम् ? उच्यते । सत्यम् । तथापि तु विशिष्टोपपदविषयसाधि-

१-लसारण C. २-रूपजातम् B. C.

३-एतिः B. C. ४-सिनिष्पत्तयः C.

५-[Fragment of पा० ६४१९०]

६-'अतो' इति नास्ति D.

७-'ते' इति नास्ति B. C.

८-[Fragment of उणा० ११२९] अस्तु
मीत्युणा० B, प्रस्त्रामित्युणा० C.

९-प्रदर्शयते D.

१०-भ्रदेष्टुः C., भ्रदेष्टुः D. ११-प्रथेष्टुः D.

१२-पृच्छेः C., प्रछेः D. १३-कुणेः B. C.

१४-० युफलं C. १५-[नि० १११३-१४]

१६-'अद्यापीत्यादि' इत्येव प्रतीकम् C, D.

१७-अपि B. १८-नैगमा नैगमा छान्दसः D.

१९-प्रतिभाष्यन्ते D., प्रत्यभाष्यन्ते C.

२०-इवि इति D. २१-० साधीय D.

२२-० स्व वि० C. २३-० युज्यते C, D.

२४-स्वाध्याप्रव० D.

२५-दानं दयामि D. [cf. शत० भा० १११५/७११
cf. तै० उप० १११११]

२६-[क० १११६४१९०१ यजु० पा. सं. २१११६]

२७-० गती C.

२८-अत्र 'ऊनसिन्प्रत्ययस्य' इति पाठो युक्तो भाति ।

२९-'न भाषिकग्रहणेन' इत्यादिभ्य 'उच्यते' इत्यन्तः
पाठो D. युक्तके अष्टः ।

तेनासि (?) प्रत्ययस्य नैगमत्वमेव । न ष्वचिद् भाषायामस्ति प्रयोग इति विशिष्टप्रकृति-
नियतस्य युक्तं नैगमत्वमित्युदाहरणम् । 'जुष्टो दम्भुनो' इति नैगमे व्याख्यास्यते ।

क्षेत्रसाधाः इत्यस्योदाहरणम्—

अग्निं वः पूर्य गिरा देवमीडे वसूनाम् ।

सपयेन्तः पुरुषियं मित्रं न क्षेत्रसाधसम् ।

धैवस्वतस्य मनोरापेम् । अग्निं वः छान्दसत्वात् द्वितीयैकवचनस्यापि वसूनां देवाः ।
एवं पूर्य-पूर्य प्रथममन्याभ्यो देवताभ्यो गिरा स्तोत्रशस्त्रलक्षणया वाचा देव-इंतातरम्,
ईडे-ईड स्तुती' व्यत्ययेनैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने-ईडामहे स्तुम् इत्यर्थः । कस्य वा-
तारम् ? वसूनां धनानाम् । अथवा पशुधुतेर्यायेति शेषः । सपयेन्तः चरुपुरोडाशो विना
परिचरन्तः । पुरुषियं-धनानां यज्ञमानानां प्रियम् । मित्रं न-मित्रमिव । यथा मित्रं क्षेत्रस्य
साधयितुं क्षेत्रस्य सम्पादयितु इत्यर्थः ।

अप्यापि नैगमेभ्यो भाषिकाः । उष्णं घृतमिति ।

अप्यापि नैगमेभ्यो धातुभ्यो भाषिकाः कृतः, पूर्वेषु कृतव्याख्यानमेतत् । उदा-
हरणम्-उष्णं घृतमिति । उयिजिघैर्ती छान्दसौ धात्वा व्याकरणस्य शास्त्रान्तरे औपि-
शालादौ स्मरणात् । 'गा स्तुती छेदसि' इति चै केवाञ्चित् धातुपाठे छान्दसस्त्वस्मर-

१-अत्र 'साधितो न सिप्रत्ययस्य' इति पाठो युक्तः

स्यात् । ०५दे विपयत्साधितोसि प्रथमं D.

०साधित्वेनासि प्रथमं C.

२-०यामयस्ति D.

३-०स्यायुक्तं D. C. ४-त्व' इति नास्ति D.

५-[क० ५।४।५] ६-[मिह० ४।५]

७-'जुष्टो दम्भुना' इत्याभ्य '०दाहरणम्' इत्यन्तः

पाठो D. पुस्तके भ्रष्टः ।

८-मित्रमत्र C.

९-[क० ८।३१।१४] 'अग्निं वः-क्षेत्रसाधसम्'

इत्येव प्रतीकम् D.

१०-०चनं अस्यायं D. ११-यसायदेशः D.

१२-वाचं D.

१३-[पा० २।९]

१४-न व्यत्यये० B., व्यत्यये ने० C.

१५-०चनस्याने D. १६-०सादीनो D.

१७-'साधयित् क्षेत्रस्य' इति पाठो भ्रष्टः D.

१८-इदं प्रतीकवाच्यं नास्ति C. D.

१९-कृतः B., 'कृतः' नास्ति D.

२०-पूर्वकृतव्याख्यास्यामेतत् B.

२१-'उप दाहे' [पा० १।७२७] । '४ धरणदी-
प्योः' [पा० ३।१४]

२२-आविष्टं C.

२३-पाणिनीयधातुपाठे 'गा स्तुती' [३।२५]

इत्यन्ता पृ प्रकृत्य एवादस पाठवदन्तसि
वर्तन्त इति निर्दिष्टम् ।

२४-चज्जो डिवा तु पाठे D.

त्ययान्तोऽनवधृतप्रत्ययान्तो वा ल्वनलक्षणेऽर्थे प्राच्येषु । मीहि^१ ददातीति भाष्यते, सर्वप्रत्ययान्तो वा । दाता दात्रं दातुमिति धिकारो नाम नियेतद्रूपप्रत्ययान्तो वा छेद-
नस्य साधनं दात्रमित्युद्गीच्येषु प्रयुज्यते ।

प्रसङ्गात् कम्बोजदात्रं निराह-कम्बोजा नाम-उच्चरापये क्वचिज्जनपदाख्या मद्रा-
दिवत् । ते च हिमप्रायत्यादेशस्य, ईश्वरा अपि सन्तः कम्बोजानुपभुञ्जत इति कम्बल-
भोजाः सन्तो यणलौपद्यापत्यादिनां कम्बोजा इत्युच्यन्ते । कमनीयान्या यथेष्टं धिपयान्
भुञ्जते, स्मेच्छेद्वेदात्यात् । स्त्रियोपेयगम्यागम्यादिव्यवहाररहिता इत्यर्थः । अद्वैरर्त्तादि
वा कमनीयमेव प्रायेणोपभुञ्जते । अनुप्रसक्तं कम्बेलशब्दं निराह-कमनीयः शितादितैः
मीथनीयो भवति ।

उपसंहारवचनम्—

एवमेकपदानि निर्णूयात् ।

एवम् 'अयं निर्वचनेम्' इत्येतत्प्रभृति देशभाषाव्यवस्थापर्यन्तेनानेनोक्तेन प्रकारेण
धैचिऽपेण, एकपदान्येवृत्तिजानीत्यर्थः । कुतः ? वृत्तिजानां पृथगारम्भात् । उक्तप्रकार-
साधारण्ये सति पृथगारम्भः किमर्थं इति चेत् ? कस्यचिद्विशेषस्य वि^१क्षेपा ।

तदर्थं धाह—

अयं तद्धितसमासेष्वेकपदेषु चानेकपदेषु च पूर्वं पूर्वपरमपरं प्रविभज्य
निर्णूयौ ।

१-०-त्यातो C, २-दवनवतश्च० B., लवनवत्च० C.

३-मीहीन् C, मीहिः D. ४-दात् दात्र D.

५-दादून् D. ०-तटन् B. [cf. पा. ३।२।१८१]

६-०-यान्त छे० B. C. ७-छेदस्य D.

८-साधनं कुम्बोजमुदी० B., ०-नं दात्र मिति D.

९-दाद्वद्वि० D.

१०-कम्बोजो नाम उ० D. नाम औत् B.

११-आपिस्त् छः D.

१२-०-त्यादीनां C. ०-त्याविना D.

१३-०-नीया सां B. १४-स्मेच्छे C, स्मेच्छ D.

१५-०-त्यातोपपेय० D. १ अत्र 'रस्यपेयगम्या०'

इत्यादिसमस्तपादो युक्तः स्यात् ।

१६-०-गम्या इति प्रुदितः D.

१७-०-वहार द्वि० B., ०-वस्थाद्वि० D.

१८-अश्वगदिना वा D. १९-प्रायेणोप० D.

२०-कम्बलं नि० D.

२१-०-दितः प्रविभो म० D. २२-निर्वचनम् C.

२३-०-न्यावृत्ति० B., ०-न्यावृत्तजा० D.

२४-०-कुतः इति भास्ति D. २५-वृत्तिजानो B. C.

२६-०-व । उक्तप्रकारसाधारण्ये सति पृथगा० इति

पाठस्पुदितः D. २७-निवशया D.

२८-०-अपेय्यादि इत्येष प्रतीकम् C. D.

अनन्तरं तद्धितेषु समासेषु च विशेषं वक्ष्यामि इति शेषः । एकपर्वस्वित्यादि ।
नात्र यथासंख्यं विवक्षितम् । किं तर्हि ? उभयमुभयत्र पर्वसन्धिः । एकः प्रकृतिप्रत्ययः
सन्धिर्येषां त एकपर्याणस्तद्धिताः । यैवमेव एकः पदसन्धिर्येषां त एकपर्याणः समासाः ।
येतेनानेकपर्वत्वं व्याख्यातम् । उदाहरणम्—‘न जामये तार्विः’ अष्टमे व्याख्यास्यामः । ‘न
वै खैणानि सख्यानि सन्ति’ ‘हिरण्यरूपः’ ‘अग्नीषोमी’ एवमादीन्युदाहरणानि ।

अत्र ‘न वै खैणानि’ इति व्याख्यायते । पूर्वमर्पाकृतं पुरुरयसं सपरिवेदनमुपैशी
अनेयर्चा पर्यवस्थापर्यामास—

पुरुरयो मा मृथा मा प्रपंसो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।

न वै खैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ।

हे पुरुरवः ! मा मृथाः । मा च प्रपंसः पर्वतरिपतनं मा कृथाः । मा च त्वां त्वा
वृकासः-वृकाः । अशिवासः-अशिवाः । उ^{१७} इति पदपूरणः । क्षन्-अदेलेडि^{१८} प्रस्तावे^{१९}शे ‘मन्त्रे
वैसं’ इति लेलुकि^{२०} कृते रूपमेतत् । मा खादिपुरित्यर्थः । मर्दयमात्मानं मा परित्याक्षीरि-
त्यभिप्रायः । न वै-वैशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्त्र खैणानि-खीसभ्य^{२१}वीनि सख्यानि चिरं

१-तेषु च स० D. २-नात्र को यथा० B.

३-‘उभयम्’ इति नास्ति D.

४-‘येषाम्’ इति नास्ति D. ५-एकमेव D.

६-येतेना० D. ७-समाख्यातम् B.

८-[ऋ. ३।३।१२] ९-[निरु० ३।६]

१०-‘सन्ति’ इति नास्ति D. [ऋ० १०।९५।१५]

११-[ऋ० २।३५।१०]

१२-[ऋ० १।९३।१९, १०] ‘०पोमीयौ’

इत्यपि पाठः B.

१३-सृणानि B. C.

१४-०कृता सपरिवेदनं पुरुरवां० B. C.

१५-०मर्वद्वयनयचा C.

१६-०स्थाप्यवामासं B. C. १७-प्रवसो C.

१८-खणदिसंख्या० B. खैणानिसंख्या० C.

१९-[ऋ० १०।९५।१५] अन्येता C. D.

‘पुरुरवो न्येता’ इत्येव प्रतीकम् D. .

२०-‘प्र’ इति नास्ति B.

२१-० तान् प० B., ०तोत्प० D.

२२-‘त्वा’ इति नास्ति B. C.

२३-‘अशिवासः’ नास्ति D. २४-‘इति’ नास्ति D.

२५-अत्र ‘अदेलेडि’ इति पाठः साधुर्भाति । ‘लुङ्-

सनोर्धिसृष्ट’ [पा० २।३।३७] इति लुङि प्रस्ता-

वेशविधानात् । D. पुस्तके ‘अदेलेड् प्रस्ता-

वेशः’ इति पाठो वर्तते । अत्रापि ‘अदेलेड्’

इति पाठः साधीयान् भवेत् ।

२६-[Fragment of पा० २।४।८०]

२७-लेव बुकि C. २८-‘कृते’ इति नास्ति B. C.

२९-पदर्थ० B. ३०-परीत्याक्षि० C.

३१-०त्यर्थः D. ३२-‘ध’ इति नास्ति D.

३३-०वचानि D. ३४-संख्यानि B. C.

त्ययान्तोऽनवधृतप्रत्ययान्तो वा लघ्वलक्षणेऽर्थे प्राच्येषु । प्रीहि^१ ददातीति भाष्यते, सधप्रत्ययान्तो वा । दाता दात्रं दातुमिति विफारो नाम नियतपूर्वप्रत्ययान्तो वा छेद-
नस्य साधनं दात्रमित्युदीच्येषु प्रयुज्यते ।

प्रसङ्गात् कम्योजशब्द निराह—कम्योजा नाम-उत्तरापये क्वचिज्जनपदाख्या मद्रा-
दिवत् । ते च हिमप्रायत्वाद्देशस्य, ईश्वरा अपि सन्तः कम्यलानुपभुञ्जत इति कम्यल-
भोजाः सन्तो घण्टां पश्यापस्यादिर्नो कम्योजा इत्युच्यन्ते । कमनीयान्वा यथेष्ट विपयान्
भुञ्जते, स्मेच्छंश्चेत्त्वात् । स्त्रियोपेयगम्यागम्यादिव्ययहाररहिता इत्यर्थः । अद्वैरत्नादि
वा कमनीयमेव प्रायेणोपभुञ्जते । अनुप्रसक्तं कम्यलशब्दं निराह—कमनीयः शीतादितैः
प्रीधनीयो भवति ।

उपसंहारवचनम्—

एवमेकपदानि निर्वृयात् ।

एवम् 'अय निर्वचनेन' इत्येतत्प्रभृति वेशभाषाभ्यवस्थापर्यन्तेनानेनोक्तेन प्रकारेण
वैचित्र्येण, एकपदान्येष्टिजानीत्यर्थः । कुतः ? वृत्तिजनानां पृथगारम्भात् । उक्तप्रकार-
साधारण्ये सति पृथगारम्भः किमर्थ इति चेत् ? कस्यचिद्विशेष्य वि^१क्षेपा ।

तदर्थश्चाह—

अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वपरमपरं प्रविभेज्य
निर्वृयात् ।

१-त्ययान्तो C, २-यवनवत्तु B, लवनवत्तु C.

१-प्रीहिन् C, प्रीहिः D. ४-दात् दात्र D.

५-दातुन् D, •तटन् B, [cf. पा० ३।३।१८१]

६-•यान्तं छे० B, C. ७-छेदस्य D.

८-साधनं कुन्दाप्रमुदी B, •नं दात्र मिति D.

९-शब्दाग्निः D.

१०-काम्योजो नाम उ० D, नाम औत्त B.

११-आपिस्तं तः D.

१२-•स्यादीना C, •स्यादिना D.

१३-•नीपा सा B. १४-स्मेच्छ C, स्लेछ D.

१५-•त्वातोऽपेयः D. । अत्र 'स्थपेयगम्या०'

इत्यादिसमस्तपाठो युक्तः स्यात् ।

१९-'गम्या' इति श्रुतिः D.

१७-•वहार हिता B, •वस्यारहिता D.

१८-अधरादिना वा D. १९-प्रायेणेनोप० D.

२०-वमल वि० D.

२१-•दितः प्रार्थितो भ० D. २२-निर्वचनम् C.

२३-•न्यागृप्ति० B, •न्यागृत्तजा० D.

२४-'कुतः' इति नास्ति D. २५-वृत्तिजनानां P. C.

२६-•त । उक्तप्रकारसाधारण्ये सति पृथगा० इति
पाठश्रुतिः D. २७-विवक्षाया D.

२८-'अपेयादि' इत्येव प्रतीकम् C, D.

‘अनन्तरं तद्धितेषु समासेषु च विशेषं वक्ष्यामि’ इति शेषः । एकपर्वस्वित्यादि ।
नात्र यथासंख्यं विवक्षितम् । किं तर्हि ? उभयमुभयत्र पर्वसन्धिः । एकः प्रकृतिप्रत्ययः
सन्धिर्येषां त एकपर्वानस्तद्धिताः । एवमेव एकः पदसन्धिर्येषां त एकपर्वानः समासाः ।
एतेनानेकपर्वत्वं व्याख्यातम् । उदाहरणम्—‘न जामये तान्विः’ अष्टमे व्याख्यास्यामः । ‘न
वै खैणानि सख्यानि सन्ति’ ‘हिरण्यरूपः’ ‘अग्नीषोमी’ एवमादीन्युदाहरणानि ।

अत्र ‘न वै खैणानि’ इति व्याख्यायते । पूर्वमर्पाकृतं पुरुरवसं सपरिवेदनमुर्वशी
अनेयर्चा पर्यवस्थापर्यामास—

पुरुरवो मा मृथा मा प्रपत्तो मा त्या वृकासो अशिवास उ क्षन् ।

न वै खैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ।

हे पुरुरवः ! मा मृथाः । मा च प्रपत्तः पर्वतोत्पतनं मा कथाः । मा च त्वो त्या
वृकासः-वृकाः । अशिवासः-अशिवाः । उ^{२३} इति पदपूरणः । क्षन्-अदेर्लुङि घस्यदेशे ‘मन्त्रे
घसि’ इति लेलुङि कृते रूपमेतत् । मा आदिपुरित्वर्थः । मर्दयमात्मानं मा परित्याक्षीरि-
त्यभिप्रायः । न वै-वैशब्धो यस्माद्धर्थः । यस्माच्च खैणानि-खीसम्बन्धीनि सख्यानि चिरं

१-‘हेतु’ च स० D. २-नात्र यो यथा० B.

३-‘उभयम्’ इति नास्ति D.

४-‘येषाम्’ इति नास्ति D. ५-एकमेव D.

६-एतेन० D. ७-समाख्यातम् B.

८-[ऋ. ३।३।१२] ९-[निह० ३।६]

१०-‘सन्ति’ इति नास्ति D. [ऋ० १०।९५।१५]

११-[ऋ० २।३।५।१०]

१२-[ऋ० १।९३।१९, १०] ‘०पोमीषौ’

इत्यपि पाठः D.

१३-स्तृणानि B. C.

१४-० कृता सपरिवेदनं पुरुरवस० B. C.

१५-० मर्वश्वनयका C.

१६-० स्थापयामासं B. C. १७-प्रवत्तो C.

१८-खैणविसंख्या० B. खैणविसंख्या० C.

१९-[ऋ० १०।९५।१५] ०नेता C. D.

‘पुरुरवो० न्येता’ इत्येव प्रतीकम् D.

२०-‘प्र’ इति नास्ति B.

२१-० तान् प० D., ०तोत्प० D.

२२-‘त्वा’ इति नास्ति B. C.

२३-‘अशिवासः’ नास्ति D. २४-‘इति’ नास्ति D.

२५-अत्र ‘अदेर्लुङि’ इति पाठः साधुर्भाति । ‘लुङ्-

सर्गोर्वसृल’ [पा० २।१।१७] इति लुङि घस्य-

देशविधानात् । D. पुस्तके ‘अदेर्लुङ्’ पठ्य-

देशः’ इति पाठो वर्तते । अत्रानि ‘अदेर्लुङ्’

इति पाठः साधुर्भाति भवेत् ।

२६-[Fragment of पा० २।२।८०]

२७-‘क्षेत्’ वुकि C. २८-‘कृते’ इति नास्ति B. C.

२९-पदार्थ० B. ३०-‘वैशब्ध’ C.

३१-० व्यवंः D. ३२-‘वै’ इति नास्ति D.

३३-० वन्धानि D. ३४-‘वैशब्ध’ B. C.

सन्ति भवन्ति । सात्वावृकाणां मर्कटाणां हृदयान्येता पतानि । स्त्रियः पौश्रद्याश्लिष्टत्वा-
धेति । तस्मात् प्रसंख्यानमास्थाय धीरो भव ।

अनेकपूर्वा-पवोरपान्, पावीरवी, कल्याणवर्णरूप इत्यादि । एवमादि पूर्वपदं पूर्व
निर्णयात् प्रविमज्यापरमपरं निर्णयात् पञ्चादित्यर्थे एवं केचित् । न त्वयं नियमः । इदपते
हि-अध्वरविधेयादिषु 'ध्वरतिहिंसाकर्मा तैत्तिरियेयः', 'अपि धा धव इति मनुष्यनाम,
तद्वियोगाद्विधेया' इति च परस्य पूर्वं निर्वचनदर्शनात् । अतोऽप्यथा व्याख्यायते-पूर्वं
पूर्वं निर्भेज्यापरं पञ्चात्रिंशज्य निर्णयोद्येष्टमिति । एतदपि-अध्वरकल्याणवर्णरूपादिषु
पूर्वपदोत्तरपदमधिभागदर्शनाभावात्तत्र संगच्छते । एवं तर्हि अयमभिप्रायो भाष्यका-
रस्य दूरतरमनुसारयितुं शक्यते । समुदायप्रकृतिर्वादेव उच्चारपदानां समुदायः पूर्व-
रथेन विवक्षितः, तं पूर्वं निर्णयात् । 'अध्वर इति यज्जनाम', 'कल्या रज्जुरद्वयस्य । कक्षे
सेवते' इति समुदायार्थवचनञ्च निर्वचनमभिप्रेतम् । अपरमप्योच्चारपदरूपमवयवं पञ्चा-
द्येष्ट कल्याणवर्णस्येवास्य स्वरूपमिति समुदायापेक्षुक्त्वा कल्याणादीनवयवान् पञ्चा-
निरवोचत् पृथक् । तथा 'विभेकद्राकषो धीति चद्राकर्ष इति इवगतौ भाष्यते' इति

१-उरकदानां D, २-'एता' इति नास्ति C.

३-एतानि B, ४-तिषाः पौषः D.

५-० लिकापाः D.

६-हिपरो भवति D, अत्र कदनिर् 'भवेति' इति
पाठः स्यात् ।

७-० कल्य मः B.

८-पवित्वान् C.

९-[क० १० । ६५ । १३ ॥ नि० १३ । २०]

१०-० परं परं D, ११-० त्वर्थे C.

१२-० विधादि० D, १३-[नि० ११ C]

१४-विधव C, कल्य D.

१५-० द्विवतपति D, [नि० ३१५]

१६-इपि पात्य B, इधि परत्य C, आपरः D.

१७-अत्र 'निर्वचनम्' इत्येव पाठः साधीवान् भाति ।
पूर्वेनिर्दिष्टेन 'इत्येव' इति क्रियापदेन सम्बन्धते ।

एवं च 'वर्णनाम्' इत्यनावयवम् । अपरम्
पूर्वं 'इदपते हि' इति पाठो न भवेत् ।

१८-पूर्वापूर्वं D, १९-० उद-परं D.

२०-० 'इति' नास्ति D.

२१-० 'कल्याण' इति नास्ति D.

२२-० 'पर' इति नुटितम् D.

२३-० स्वाद्योत्पत्तारः D.

२४-अत्रमिति C, [नि० ११ C]

२५-[नि० २११]

२६-० दायः, अर्धः B.

२७-० मयोद्वारः C, ० मय्योद्वारः D.

२८-० 'एव' इति नास्ति D.

२९-नरकः B, पथकः C.

३०-वीत B, C, चद्राकः C.

३१-[Cf. नि० २१३]

वचनपुरस्सरं यथेष्टमवयवनिर्वचनं द्रावीत्येदि । राजपुरुषाऽध्वर्यावादिषु च राजः पुरुषो-
ऽध्वर्युरिति च समुदायार्थनिर्वचनाभिप्रायं विगृह्य वचनं द्रष्टव्यम् । एवमेतानि प्रदे-
शान्तरदृष्टान्युदाहरणानि व्याख्यातुमिरुपन्यस्तानि प्रविभज्य निर्व्यादित्यस्य सुख-
प्रतिपत्त्यर्थम् ।

भाष्यकारस्य तु तद्धितोदाहरणम्—

दण्ड्यः पुरुष इति, अभिधेयवचनम् । दण्डमर्हतीति समुदायार्थकथनम् । तद्धि-
कल्पेन सम्पद्यत इति तद्धितार्थान्तरप्रदर्शनम् । अकृत्यकारी हि दण्डादिना संमस्तेन
व्यस्तेन वा सम्पद्यते संगच्छते संयुज्यते, पापनिवृत्तिहेतुत्वाद्दोषं दण्डस्य । तेन पाप-
निवृत्त्या साधुः शोभनः सम्पद्यते । 'सम्पादिनि' इत्यर्थे ईर्षं याचित्वा छान्दसत्वात्
यो द्रष्टव्यः ।

अवयवार्थं निर्वाह-दण्डो ददते, ईर्ष इत्यस्य धारयत्यर्थे वर्तमानस्य । धारयति
होसौ निर्दण्डि पदवादि कमपि, किमङ्ग मनुष्यम् । तथा च व्यासस्य ईर्षमेन नीच-
मध्यमोत्तमलक्षणम्—दण्डस्य हि भैयात्रीचः पापं कर्म न सेवते । परलोकमयान्मध्यः
स्वभावादुत्तमो नैर्ः ॥ इति ॥

अस्ति पुनर्यं ददतिः किं कचिद्वारणार्थं ? अस्तीत्याह । अकृतो नाम दृष्ट्यै-
वकाधिवतिः ईर्ष ददते धारयते मर्णि मस्तकेन स्यमन्तकं नाम । ईर्ष भौष्यते लोके ।

१-कस्याणवर्णेष्वारण्य पुरस्सरमित्यन्तः पाठो D.
पुस्तके श्रुतिः ।

२-श्रीदीपादि B, C. ३-पुरुषोऽध्व० B.
४-०ध्वर्युरि० D. ५-०प्रायः B, C.

६-०चनाभिप्रायं D. ७-'निर्' इति नास्ति B, C.

८-'तु' इति नास्ति D. ९-०शनाथम् D.

१०-'स' इति श्रुतिर्यम् B, C.

११-'संयुज्यते' इति नास्ति B., सम्ययुज्यते D.

१२-'वा' इति नास्ति D.

१३-[पा० ५।१।९९] सम्पादनीयेत्यर्थे B, C.

१४-उद् C. १५-यत् B. यत् C.

१६-०वार्ध नि० D. १७-दद दाने इत्यस्य D.

१८-'हि' इति नास्ति D.

१९-हिरण्यं C., निराकरणं D.

२०-पश्चादि० C, D. २१-वचन C, वचनं D.

२२-भयात्रीचः D. २३-जनः D. [cf. मनु० ७।१८]

cf. [महाभा० शो० १५।५] राजदण्डभयादेके

नरः पापं न कुर्वते । यमदण्डभयादेके परलोकः

भयादपि ॥ cf. also. यस्माददान्तान् दय-

यत्यशियान् दण्डयत्यपि । दमनदण्डनाथैव तस्मा-

दण्डं विदुर्बुधाः ॥ [महाभा० शो० १५।८]

२४-'किं' इति नास्ति D. २५-नृष्टयान्त्रकपतिः D.

२६-सर्दु ददते B, C. २७-'एवं' इति नास्ति D.

२८-भाष्यन्ते B, C. अत्र कदाचित् 'भाष्यन्ते' इति

पाठः स्यात् । २९-'लोके' इति नास्ति D.

अ. २, ख. २, ... }
अ. २, पा. १, ख. २. }

(२८)

[कश्यपेति द्वितीयमुदाहरणम्]

भूतानघतनपरोक्षत्वाच्च धारणस्य ददते मणिमिति लिङन्तस्योपपद्यतरः पाठः । अवि-
शन्नाच्छन्दसि च 'चतुरश्रिद्वेदमानात्' 'विश्वे देवाः पुष्करं त्वार्ददन्त' धारयन्तेत्युपरि-
ष्टान्मन्त्रौ व्याख्यास्येते ।

उपनमनहेतुत्याद्यनादण्ड इत्यौपमन्यवो मन्यते । 'तेनादान्तान् दर्मयेत्' उपन-
मयेदकृत्येभ्यः । धारयन्त्यत्वमात्रमेव, न चस्तुभेदः । उभयस्योभयत्र भावात् ।

गर्हायामपि ददयते-दण्डमस्याकैपेत इति । कृतवन्तः शाल्वावधारणाय प्राङ्घ्रि-
का इति गडां गम्यते दण्डितोऽयमिति पापप्रवृत्त्यापनेन । मध्यमपाठेऽप्यौकर्षतेति दण्ड-
मस्यावधारयतेति गह्वरे गम्यते । 'अहं ह्येत्ये' इति दण्डाहो दण्डनीयो दण्ड्य इत्यर्थ-
रूपयोरपिशेषः । दण्डः प्रोक्तोऽस्येति दण्ड्यः, प्राप्तकालतायाञ्चमेव गर्हा प्रतीयते ।

द्वितीयमुदाहरणम्—'अन्या किल त्वाम्' इति निवृत्तं स्यादित्येतं आह-कक्ष्या
रज्जुरेवैवस्येति, अभिधेयवचनम् । कक्षं सेवत इति समुदायार्थनिवचनम् । सेवत इति
तद्धितार्थवचनम् । कथम् ? यो हि यं सेवते स तत्र भवतीति भावार्थः प्रदर्शितो भव-
तीति । तेन कक्षे भया कक्ष्या इत्यवयवनिर्विवक्षयाऽह तैर्वा कक्ष इत्यादि । अयं कक्ष-
शाब्दो न तथार्थव्ये प्रसिद्धो यथा नैपुण्यपर्वतकुञ्जादिषु । अतस्तत्रैवाभिधेययोगिनो-
ऽङ्गैर्मनस्य वैस्पृष्टाभिरुच्यते-गांहेतेः कक्ष इति नामकृतेः । तस्मिन्नाविधौपत्यु-

१-०-स्वानु तदा० D. २-०-स्याददे मणि० B.C.

३-'च' इति नास्ति B. C.

४-[ऋ० १४११९ ॥ नि० ३१६]

५-[ऋ० ७३३११ ॥ नि० ५१४] पुष्पा

ददन्त B. C. ६-'धायन्त' इति नास्ति B. C.

७-मनौ B., मन्दौ C. मन्त्रे व्याख्यास्यते D.

८-[Fragment of गौत० धर्म० ११३०]

तेनादन्तो दम० B. नोदान्ता दम० D.

९-०-स्यादपत C. ०-स्यादपत D. १०-०-शब्दा० C.

११-प्राङ्घ्रिवाक् C., प्राङ्घ्रिवाक् D.

१२-०-व्याप्ये० C., ०-व्याप्ये० D.

१३-०-परि० C., ०-धायेते D.

१४-'एव' इति नास्ति B.

१५-[Fragment of पा० ३११६९]

१६-इत्यर्थः । १७-० D. १७-दण्डः D.

१८-[Cf. पा० ५११६९] १९-स्वात् D.

२०-०-तस्योदि० C. २१-०-दित्याह B. C.

२२-रज्जुर० C. रज्जुः समुदायज्जु० D.

२३-'सेवत इति समुदायार्थनिवचन' इति वाक्य
जातं त्रुटितम् B.

२४-चं D. २५-वह B. C. 'वि' इत्येव पाठः D.

२६-०-यव प्र० B. २७-यवम् D.

२८-मुह्यादि D. २९-०-गम्यस्य C.

३०-न माह० B. C. ३१-यत C.

३२-'इति' नास्ति D. ३३-वर्णं B.

३४-०-व्याः प्रत्यु० C.

पधाधिकारहोदत्वकत्वप्रत्ययविनामेपुं कक्ष इति भवति । विलोडनीयो ह्यसौ नाष्टिकैः
गयाद्यन्वेष्टुम्, राजपुरुर्यैर्वा तस्करान्, तस्करैर्वा लीयकार्थं पधिकान् । ख्यातेर्वा तस्मि-
न्नेव प्रत्ययेऽनर्थको निर्निमित्तकोऽभ्यासः, र्यकाराकार्योलोपः, अभ्यासविकाराश्च
द्रष्टव्याः । सृण्व्यूहनेनाख्यानीयो हि तत्रस्थो भवति । अथैवा किमस्मिन् ख्यानमिति ।
किमेः ख्योतेष्व । गहनत्याघ किञ्चित्कस्यचित् ख्यामं दर्शनमस्मिन्निति वा कक्षः ।
कषेतेर्वा । तत्र हि कपिकैच्छृणादिभिश्च पोट्यमानस्य कण्डूस्वरूपते, अतः कषेणात्
कक्षः । तत्सामान्यात्तच्छब्देनोक्तः क्रियाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते । उक्तक्रियासामान्यान्मनु-
ष्यकक्षः । तत्रापि हि विलोडने बाहुमूले नित्यमैच्छादनाच्च दिदृक्षाविशेषेण विपयिणः
स्वीकक्षे । अतः ख्यातेर्वा, कुत्तिसतमस्मिन् ख्यानमिति खेदफिलेन्नदुर्गन्धैश्चादिना
सम्भवति, कण्डूविनोदनार्थश्च कपणमपि । मनुष्यकक्षे बाहुमूर्लेर्वमस्तीति तत्सामा-
न्यादृष्टव्योक्ताश्च क्रियाः सम्भवन्त्यो द्रष्टव्याः । एतेन हस्तीकक्ष्या व्याख्याता ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
द्वितीयः खण्डः ।]

- १-विनागमेपु B. २-विलोडनी० D.
३-अत्र 'याष्टिकैः' इत्येव पाठो युक्तः तथैवार्थ-
संगतेः । नाष्टिकैः C', नास्ति कैः D.
४-०घन्येष्टुः B., ०घन्येष्टुम् C.
५-तस्कराति D.
६-लीनकापालिकान् B. लिनकापालिकान् C.
७-दुर्निमित्तको धारसः D.
८-धकारा० D.
९-०नेन ख्यानी० C., ०नेन ख्यापनी० D.
१०-अवा B. C. ११-कमः D.
१२-ख्यतेष्व C.
१३-०मस्मिन् दर्शनमिति D.
१४-जः D. १५-कष्यन्ते वा D.
१६-कविक० C.

- १७-०दिभ्यध D. १८-पादमा० D.
१९-क्षणात् D. C.
२०-क्रिया प्र० D.
२१-०र्हिश्यते C. D.
२२-विलोडनं C. विलेखनं D.
२३-प्रधाद० C.
२४-'विपयिणः' इति नास्ति B. C.
२५-कण B., कण्ठन् C.
२६-०ग्नित्वा० D.
२७-कण्डूविनो (विनो C.) दनार्थश्च कपण-
मपि B. C.
२८-'त्वं' इति नास्ति D. २९-हस्ती कक्ष्या C.
३०-अत्र हस्तलिखितपुस्तकेषु खण्डसमाप्तिर्न
निर्दिष्टा ।

[अथ तृतीयः खण्डः]

एकसन्धिसमासोदाहरणम्—

राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । अस्य समासस्य समुदायार्थवचनं राज्ञः पुरुष इति । ननु च द्रष्टव्यः कश्चेत्यादितद्वितोदाहरणवत् समासोदाहरणं तावदुपन्यसनीयम्, पश्चात् समुदायार्थनिर्वचनम्, ततोऽत्रयवनिर्वचनमिति ? सत्यमेवम्, तथापि तु क्रमभेदाश्रयणं निर्वच्यराजशब्दविशेषणार्थम् । 'राजपुरुषो राज्ञः पुरुषः' इत्युक्त्या 'राजा राजते' इत्युक्ते धातुवार्थस्यैतन्निर्वचनमिति गर्भ्येत । नन्वेक एव राजशब्द उच्यते । एतज्ज्ञापयति राजपुरुषशब्दे न राजशब्दो न पुरुषशब्दोऽस्ति । किं तर्हि ? अन्यदेवेदं पृथक् प्रयुज्यमानरूपावयवं नरसिंहस्थानीयं परमार्थतो निरस्तपूर्वापरविभागं निस्तन्धिवर्धनं नित्यं विशिष्टार्थवृत्ति शब्दान्तरम् ।

यद्यत्र धिमज्ज्यान्धाद्यानम्, तद्वालाणामभ्युत्पन्नबुद्धीनां सुप्रतिपत्त्यर्थम् । तथा चाहुर्वयाकरणाः—'घा वचनानर्थक्यञ्च स्यभावसिद्धेत्यात्' इति । नैरुक्ता अपि स्वस्ति-
खान्तातुरोधेन यथाप्रतिज्ञमेवैतन्निरघोचन् । अतो राजेत्यादि कल्पितार्थवचनं निर्वचनम् । राजशब्दो ह्यभिषेकादिगुणैर्युक्ते जातिविशेषे क्षत्रिये रूढः । तथापि तु गणादिवैतं

१-अत्र हस्तलिखितपुस्तकेषु खण्डस्य प्रारम्भो न निर्दिष्टः ।

२-समुदायस्य समासार्थवचनं D.

३-दत्त च ध्यः D., दत्त च दह्यः C.

४-५-व्यवचनं D.

५-निर्वच्य B., निर्वच्य C.

६-भेदनार्थमित्यर्थः ।

७-०दय इति निरुक्ते वाग्या० D.

८-०स्यैकं नि० B. ०स्यैकं निर्वचनं C.

९-गम्यते B.

१०-नन्वेक B. नरेक C.

११-एन ज्ञा० C.

१२-गजा पु० C.

१३-'न पुरुषशब्दो' इति श्रुतितम् B, C.

१४-निरस्तं पूर्वापरभावं B, C.

१५-०वन्ध B.

१६-'नित्य' इति नास्ति D.

१७-०ज्य व्याख्यानम् B.

१८-०मत्स्यबुद्धी० C., ०मत्स्यग्नबुद्धी० D.

१९-'प्रति' इति श्रुतितम् D.

२०-[पाठ० व्या० महा० २।१।१]

२१-०ज्ञातमेव० B.

२२-०यवनिर्वच० D.

२३-'हि' इति नास्ति D.

२४-०युक्तो जा० B.

२५-०दित्वात् प्रक्रिया D.

क्रियया जातिलक्ष्यत इति व्युत्पाद्यते । विशिष्टं वा राज्ञानमन्येभ्यो व्यावृत्तं गमनवदिति
रूढावपि व्युत्पत्त्यर्थम् । तेन क्रियासमाश्रयणादविरोधः । तथा चोक्तं सर्वं प्रादेशिक-
मित्यत्र धातोः क्रियावचनत्वं प्रत्ययस्य च स्वार्थं रूढित्वमिति । दीप्यते ह्यसावधानां लोक-
पालानां यपुषो धारणादिति तेजस्यतया ।

पुरुषः, पूः शरीरं 'शब्दल शोभने' इत्यस्य शात्यत इति 'कर्मणि घञे, शौदः' ।
पुरि शौदो मलसञ्चयः, पुरि शौदोऽस्यासौ पुरिशादः सन् अन्तलोपोषधाधिकारशकार-
पकारोकाराणां व्यापत्त्यादिना पुरुषः । तथा 'घञे' 'यसां शुक्लमस्य' इत्यादि 'तादृशीते
नृणां मल्लः' इति स्मरणात् । अथवा शदिर्गत्वार्थः । तस्मात् पुरुषोपपदे 'उ'प्रत्ययः ।
पुरं शरीरं भोषत्त्वेन गच्छतीति 'पुरिषः' सन् शोकारणकारव्यापत्योकारस्योपजननेन
पुरुषः । अदिमत् पक्षे पुरि शौदो गमनमस्येति व्युत्पत्तिवचनम् । पुरि शाद इति तु पाठा-

१-व्युत्पाद्यते D.

२-यथा गमनाद् गौरिति व्युत्पाद्यते, तथैव
राजतेर्दीप्यर्थस्य राज्ञान्दो व्युत्पाद्यत इत्य-
भिप्रायः ।

३-०यर्थः C. ०त्यर्थत्वेन क्रिया D.

४-समास श्रय D. ५-धातो क्रि D.

६-यथाः स्वार्थे B., यथा स्वार्थे G.

७-'लोकपालानां' इति नास्ति D.

८-०णादविवेजस्वि D. ९-[धा० ११९०८]

१०-हलश्च [दा० ३१३१२१] इत्यनेन । शात्यत D.

११-घट्ट C. १२-शादः D.

१३-पुरिशादो C.

१४-०पोषधा C., ०पोषधा D.

१५-०कारौकार व्याप D. C.

१६-'न' इति नास्ति B. C.

१७-वसा C. D.

१८-शुक्ल B. C.

१९-मुग्ध D.

२०-[मनु० ५११३५] मलाति स्म D.

२१-शनिर्ग D. शदि ग D.

२२-शब्द उप D.

२३-'ड' इति ध्रुवितम् D.

२४-पुरिषयः B. अथ 'पुरिष' इति पाठो युक्तः
स्यात् । इकारपठितः पाठो न साधुमिति ।

२५-शपव्या D.

२६-०व्यावस्यो C.

२७-'०पजने' इति तत्तन्मन्तपाठः D.

२८-'पते' इति नास्ति D.

२९-शब्दः B. C.

३०-'म' इति ध्रुवितम् B. C.

३१-०यौति D.

३२-मुग्धशादः B. C. मुग्धितपुस्तकेषु 'पुरिषाद'
इति मूढन्यपकारपठितः पाठो वर्तते ।
दुर्गोऽपीदं पदं 'पदल विशारणगत्यवसादनेषु'
[धा० ११९०७] इत्यस्माभिर्वक्ति ।

३३-'घ' इति नास्ति D.

न्तरम् । यद्वा पापसञ्चयः शोदोऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिर्वचनम् । 'पुरि' शयः, 'अथवा पुरि' पूरयितव्येऽन्नादिना शरीरे शोते तिष्ठति उपलभ्य इत्यर्थः । तथाच प्रयोगः-पुरि पुरुषः शेत इति । पूरयतेर्वा । अस्योपपत्तिर्वचनम्-पूरयत्यन्तरित्यन्तरपुरुषमभिप्रेत्य । अन्तर-पुरुषः क्षेत्रज्ञस्तेमभिप्रेत्योच्यते । तेन हीन्द्रियप्राणादिरूपं पुर्यष्टकं स्थूलञ्च धात्वादि-रूपं शरीरे याच्यमानातिभूतत्वात् पूरितमे । अथवा पूरयत्यन्तरित्येवमेतौ ग्रन्थः क्षेत्रज्ञा-भिप्रायः पूर्यवद्योजनीयः । ततोऽपि पर आत्माऽन्तरोऽन्तर्हिततर आगमगम्यः, यः सर्वो-पनिपत्सु गीयते । पुरुषः पूरणो विश्वस्य सकलस्य विकारजातस्य सम्भक्तो 'पुर्येस्त-मभिप्रेत्य निगमोऽपि गीयते-यस्मात्परमिति । यस्मात्परं कारणभूतं तस्य नौपरमन्यत् किञ्चिदस्ति, सर्वस्य जगत्तैस्तस्यैव कारणत्वात् । यस्मान्नाणीयो यस्मात् सूक्ष्मतरं न ज्यायो बृहत्तरञ्च किञ्चिदस्ति । यैश्च बृह इव, यथा बृहः स्तब्धो निष्क्रियः, एवमसंकोच-विकासधर्मादिविद्योतनस्वभावे आत्मन्येव तिष्ठति । अथवा दिवि द्रुष्टोके । प्रेक्षांश्च द्युमहणम् । दिव्यन्तरिक्षे भ्रुवि च य एव एव, तेनेदं चतुर्दशसंख्यं भुवनं पूर्णं पुरुषेण सर्वं कृतम् ।

१-० सञ्चयं C.

२-शापो B. C.

३-पचनम् C, 'व्युत्पत्तिः' इत्येव पाठः D.

४-रिपुः शयः B., रिपुशयः C.

५-अथा D.

६-'पुरि' इति त्रुटितम् D.

७-पुरिव्यापादिना B., पूरयितव्येनादिना C.
पूरयितव्येनादिना D. एतान् पाठानवलोक्यो-
परिष्ठात्रिदिश एव पाठः साधुरित्येव गम्यते ।
'पूरयितव्ये' इति पद 'शरि' इत्यनेन
सम्बध्यते ।

८-'पपत्तिः' इत्येव पाठः D.

९-'अन्तरपुरुषमभिप्रेत्य' इति त्रुटितम् C. D.

१०-० मिप्रेत्ये D.

११-पूर्यष्टकं D.

१२-पूरितः B. C. १३-० रिपिष्यं D.

१४-० रिशेत्ये B. १५-० मन्तशो D.

१६-'अन्तरः' नास्ति B. अम्यरः D.

१७-'अन्तर्हिततरः' नास्ति D. १८-पूरणे D.

१९-कुलस्य B. C. २०-सम्भक्तः D.

२१-पुरुषं C. २२-परिमितिः B. परिमिति C.

२३-'यस्मात्परं नापरमस्तीत्यादि' इति प्रतीकम् D.

[देवेता० उप० ३।११ महाता० उप० १।१४]

२४-'ना' इति त्रुटितम् B.

२५-जातस्य D.

२६-० नाणीयस्यां C., ० नाणीयं यं D.

२७-'यथ' इति नास्ति D.

२८-स्तुवन्यो D.

२९-अन्तरिक्षादीनामुपलक्षणाभिप्रेत्यः ।

३०-० रिचिवि (पय) B., ० रिशे विव C.

अनेकपर्वसमाप्तोदाहरणम्—

विश्वकद्राकर्ष इति । धीति चकद्राकर्ष इति शब्दसमाधिर्यया दर्शयिष्यामः ।

श्वगतौ भाष्यत इत्यर्थकथनम् । श्वानो गतिर्यस्य शुनां वा गतिराथयः, मृगयाशीलः कश्चित् श्वागणिकः पुरुषः, तस्मिन् भाष्यते । अथवा व्याकरणस्य शाखान्तरे कैवलि-
द्वयावयातः । सम्प्रति तु विच्छिन्नान्वाख्यानो भाषिक एव पूर्णोदरादिषु वा द्रष्टव्यः ।

यथाऽनेन प्रकृत उच्यते तथा दर्शयति द्रातीति गतिकुर्त्तना । धात्वर्थकथनमे-
तेत् । कुर्त्तनविशिष्टायां गतावित्यर्थः । यद्यपि द्राति द्रुळतीति सामान्येन, गतिकर्मसु
पठितः, तथापि छोटते स्यन्दते कसति ज्वति सर्पतीत्यादिवत् गतिविशेषविषय एव
द्रुष्यः । तथा च धातुपाठस्मृतिः—‘द्रा कुत्सायां गती’ इति । इदानीं पुनः श्वागणि-
कस्य वा स्वभावतश्च सामान्येन वा गतिः कुरिस्ता सती हिंसाप्रयोजनतया पुनः
कुत्स्यते । ताञ्च पुनः कुत्सां पापघातकतां कदादेशेन कुशब्देन दर्शयति—कद्रातीति
द्रातिकुत्सना । चक्रेद्राति कद्रातीति सत इति । नेदं कैरकविशेषावधारणम्, धा-
त्वर्थनिर्देशस्य विवक्षितत्वात् । किन्तुहि ? एकरूपस्य सतो भयतः शम्बरूपस्यानर्थको
निर्निमित्तकोऽभ्यासः, शब्दोपजनमात्रमित्यर्थः । तदस्मिन्स्तीति विध्यकद्रः । तच्छब्देन
धात्वर्थबुद्ध्या संवृत्तक्रमं गतिर्गमनमिति क्वन्तशम्बरूपं स्पष्टयति । तद्वैकविशेष-
गमनमस्मिन् शून्यस्तीति श्वैवोच्यते विध्यकद्र इति । तं रज्ज्वा गले बद्धमाकर्षतीति

१—धीति B. C.

२—अत्र तथेति शेषो बोध्यः । तथा दर्शयिष्याम
इत्यर्थः ।

३—‘श्व’ इति श्रुतितम् B. श्वगतं D.

४—गतिरस्य शुनां D. ५—कचित् D.

६—छविदन्वा० D.

७—‘वा’ इति नास्ति D. C—प्रकृत D.

८—द्रातीति गति दृत्ससना D. द्रातिवि C.

९—मेतेत् D. ११—कुत्सना वि० C.

१२—द्रातिद्रु इतीति B. द्राति द्रु इतीति C.

१३—‘सामान्येन’ इति नास्ति D.

१४—‘द्रष्टव्यः’ इति श्रुतितम् B.

१५—पठे स्मृतिः B. C.

१६—[धा० २।४५] १७—शुनधाग० C.

१८—‘शान’ इति नास्ति D.

१९—‘कु’ इति श्रुतितम् D.

२०—‘द्राति’ इति श्रुतितम् C. अत्र ‘कुत्सना’ इति
द्विलिखितम् B.

२१—‘द्रादि कद्रा० C. कद्रातीति D.

२२—सामक D.

२३—‘किन्तुहि’ इति श्रुतितम् D.

२४—संवृत्तक्रमं D. २५—शेषं गम० B. C.

२६—तन्यस्यती (अस्ती) ति B, न्यन्यस्यती C,

२७—विधैवो० D. श्वैवो० C.

विश्वकद्राकर्पः । कमोपपदेऽसावुपपदसमासः । तस्य च श्वागणिकोऽभिधेयः । यदापि चकद्रा पुरुषगतिः, तदा तद्वान् पुरुषो विश्वकद्रः । तस्याकर्पः पृष्ठीसमासः । आकृष्यते-
ऽनेनेत्याकर्पो बाहुः । कुत एतत् ? 'आकर्षफलकेन जुहोति' इति श्रुतेः । पाणिरेवोत्रै
फलैषोऽभिप्रेतः । अस्मिन् पक्षे श्वागणिकस्य बाहुरभिधेयः । यदा तु ईर्षसम्यन्वादि-
साविपयत्वाच्च हस्तप्यापारश्चकद्रः, तेन तद्वान् विश्वकद्रो बाहुः, तदा विश्वकद्र भा-
कर्पोऽस्येति बहुव्रीहिः । अन्यपर्यायः श्वागणिकः । विश्वद्वो मत्वर्थे । पारस्करादित्या-
त्सुद्, शब्दोपजनो वा । विविधमितां वोता चकद्रौ च कुरिसता गतिर्यस्मिन् जुनि
तत्साहचर्याद्वा श्वागणिके तद्वान् वा, तुल्यकारणत्वात्, स धीतचकद्रः । तमाकर्पती-
त्योदि समानं पृथेण । धीतचकद्राकर्पः सन्नेकेन प्रकारेण विद्वत्स्य मैत्र्यर्थकल्पनर्या
सुटा च विश्वकद्राकर्प इति भवति । अनेकसमासकल्पनया चानेकपर्वत्वमत्र द्रष्टव्यम्,
समासात्तरागतेः ।

समासात्तरागतेः चानेकपर्वत्वमैत्र्यर्थप्रदर्शनार्थमुदाहरणान्तरम् कल्याणवर्णरूपं
इति । कल्याणवर्णस्वेवार्थं रूपमिति समुदायायवचनम्, न विग्रहप्रदर्शनम् । कल्याणो

१-‘कद्रा’ इति वृद्धितम् D.	२०-विषवीता D. २१-चक्रा B.
२-०पदोऽसा B. C.	२२-श्रुति (दित) C., ‘तद’ नास्ति D.
३-‘च’ इति नास्ति D. पश्चाद्गणिको B.	२३-०करण D.
४-विधेयः D. ५-यदा वि B. यथा विध D.	२४-०चक्रः B., धीतकद्रः D.
६-गति तदा D. ७-चक्रः C.	२५-त्यादिः D. २६-०कर्षणः सन्नेकेन D.
८-आकृष्यतेनेने C. आवर्ततेनेने D.	२७-मत्वर्थे D. २८-कल्पना B. C.
९-आकर्षकं C. D.	२९-विश्वकद्रा B. C.
१०-अनुपलब्धमूलमिदं वचनम् ।	३०-समासान्तरागतेः (ते) B. C., वृद्धितमिदं
हेतुपदं D. पुस्तके । समासान्तरस्यान्य-
समासस्य गतेरवकाशस्याभावादित्यर्थः ।
११-‘अत्र’ इति नास्ति D. १२-कल्प, वी B.	३१-‘-न्तर’ इति वृद्धितम् B. C.
१३-आसम्ब B., श्वः सम्ब C.	३२-०पदसं C. ३३-०स्वरूप D.
१४-‘च’ नास्ति D.	३४-०स्येवा D.
१५-०ः श्वकद्रः B., ०श्वकः भु C.	३५-‘-दायाधैः’ इत्येव पाठः B.
१६-तत्त्वाद्विश्व B. C. १७-वश्वकद्र B.	३६-न विग्रहार्थः न विग्रहः D.
१८-०दार्प आग C. D.	
१९-[cf. पा. ९ । १ । १५७] पारस्करा C.	

वर्णोऽस्येति कल्याणवर्णः । मृण्यादिरूपपदार्थः । कल्याणवर्णरूपमिति पठ्यते ।
कल्याणवर्णरूपमिव रूपमस्येति । अत्रापि चोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । राजपुत्रादिरूप-
पदार्थः । अत्र च नान्यस्य रूपमन्यस्य भवतीति सामर्थ्याद् रूपमिवेत्यस्यार्थस्य गन्ध-
मानत्वाद्गोपोपचारः । एवमेव चित्रहीतवपम्-कल्याणवर्णरूपं रूपमस्येति । अन्यत्रापि
चोत्तरपदलोपिनि समासे उपपत्त्यादावेव एव न्यायः प्रयुक्तः । तत्र सामर्थ्याद् उद्यो-
मुखं यस्येत्येवमेष चिह्नं ।

कल्याणं कमनीयम्, इत्याद्यवयवनिर्गन्धम् । प्रायणीयं हि तत् । वर्णो वृणोते,
आर्चयति ह्यसौ तदाश्रयम् । रूपं रोचते । रोचिष्णु हि तद्भवति, आर्चयताविशे-
पात् । एवमित्यनुक्तेषु विधि दर्शयति । पूर्वपूर्वमित्यादिनोक्तेन प्रकारेणानुक्तात् तद्वि-
समासानेकैर्षणोऽनेकपर्वणश्च निर्धूयते ।

नैकपदानि निर्धूयान् । एकशब्दोऽसहायकचनः, एकाग्रयः, 'एकहर्षादी' इति
यथा । असहायान्येवाप्रत्ययानीत्यर्थः । केनचिच्छिदांश्वेतिना बुद्ध्यायेनोपन्यस्तानि
जैहादीनि, जैहातेहन्तेवेति सम्बिद्धानानि, 'भा न एकास्मिर्भौमिति' इति प्रकरणसर्व-
पेशार्थविशेषनिश्चयानि, गोमत्तरादीनि च यानि पदान्तरसमवधानप्रकारेणार्थविशे-

१-मर्वादि० C. २-रूपः पठ्यते D.

३-'म' इति शुद्धितम् D.

४-रष्टमिवे० D.

५-गोपोपचारः C.

६-अत्रापि D., पुस्तके 'न्य' इति शुद्धितम् ।

७-नायः D.

८-रूपेणैव C.

९-विद्युदादि D.

१०-अत्र B. पुस्तके 'कल्याणं कमनीयं भवति'
द्रव्यभिरुः पाठ उपलभ्यते ।

११-चनप्राप्य० B. C.

१२-'हि' इति नास्ति D.

१३-आधाद० C.

१४-तदि यति D.

१५-एव विशेषे० B. C.

१६-पूर्व' इति शुद्धितम् D.

१७-कात् स्वदि० C.

१८-पर्वणो० D. १९-निर्धूयान् D.

२०-[Fragment of पा० १ । ३ । ५९]
स्वदिविति C.

२१-यानिः अवा० C., यानवा० D.

२२-'अहादीनि' शुद्धितम् B., 'हादीनि' शुद्धितम् C.

२३-हन्तेवेति C. हन्तेवेद D. 'हन्तेः' इति शुद्धितम् B.

२४-सन्दह्य० C. D.

२५-['कृ० C । ४५ । ३४] नपदि C.

२६-सवपि० D.

२७-'यानि' इति नास्ति D.

२८-त्यार्थविशेषणानि D.

पाणि, 'गोमिः श्रीणीत मत्सरम्' इति यथा । एवमादीनां ह्यकस्मै^१स्त्रिचनेऽशनमपहो-
स्यता मृगवादो दोषानुपपन्नः स्यात् । पूर्व्वेण च 'पर्यमेकपदानि निर्णूयात्' इत्यनेनास्य
विभ्यमेदीर्घविरोधः ।

एवं शेषपदलक्षणप्रमिधायेदानीमिदं विद्यास्थानं यस्मै कस्मैचिन्नं वक्तव्यम् ।
तदर्थमाह—नावैयाकरणाय । निर्णूयादित्यनुपपन्नः । वैयाकरणो हि प्रकृत्यादिविमा-
नेन व्युत्पद्यमानं प्रत्येति । इतरस्य तु प्रकृत्यादयोऽप्यप्रसिद्धाः । तद्व्युत्पत्तौ च क्रिय-
माणायां यज्ञस्य गौरवम् । वैयाकरणायैवापि नानुपसन्नाय । शिष्यवृत्तिर्मनास्थिताय ।
अनुपसन्नो ह्यनर्थिस्तान् विद्यायां न गुरौ वाद्रियेत । ततश्च न धर्मो नार्थः इति ।
प्रतिषेधस्मरणाच्च—

"धर्मार्थो यत्र न स्यात्तां शुश्रूषा वापि तद्विद्या ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं योजमिवोपरि ॥"

"विद्ययैव समं काममे" । इति च ।

अनिर्द्विदे वा । वैयाकरण उपसन्नोपीदं विद्यास्थानं वेदितुमसमर्थो यः,

असौ—अनिर्द्विदः । या शब्दार्थः । तस्मै च न निर्णूयात् । को हि वृथा धममाध-
येत् । कथं वासावसमर्थो भवेत् ? यद्यनधीतवेदः स्यात् । ततश्चेतदुक्तं भवति—अन-
धीतिनेनेति । उक्तगुणत्रययुक्तावेद्येत्यर्थः । अनर्थेयवित्—अनिर्द्विदः, इति केचित् ।

१—[अ. १ । ४६ । ४ ॥ निह. २५] मत्सरम् D.

२—हे० B. C. ३—स्या नि० D.

४—'अज्ञानं' इति नास्ति D.

५—'ह' इति वुटितम् B. C.

६—मृगवादो D. ७—पूर्व्वेण D.

८—एकमेक० B. C.

९—स्पष्टाने० B. C., ०मेन सा D.

१०—वि० D. 'य' इति वुटितम् ।

११—०दादित्यवि० B. C.

१२—यस्ये C. 'कस्मैचि' इति नास्ति B. C.

१३—त हि D. १४—व्युत्पद्य० C.

१५—यने गो० D. १६—०गायानि C. D.

१७—०माना० C. १८—हानर्वि० D.

१९—नाव्यर्थे C. २०—वक्तव्या D.

२१—[मनु० २ । ११२] ०बोयरे D.

२२—[मनु० २ । ११३]

२३—'न' इति वुटितम् D.

२४—'हि' इति नास्ति ॥

२५—०अमेव D.

२६—०वेद स्यात् C. यगवीती स्यात् D अथ यय-
नधीती स्यात् इति युक्तः पाठो भाति ।

२७—ये दु० C.

२८—'ने' इति वुटितम् B. C.

२९—विवृतिर्दं D. ३०—विहित D.

अकिञ्चिज्ज्ञ इत्यन्ये । इदं तदिति व्यपदेश्यं न किञ्चित् विद्यास्यानं यो वेत्ति । कुतः ?
नित्यं हाविर्ज्ञातुर्विज्ञानेऽमुषा । अस्या अक्षमा परगुणासहिर्गुण्यं चेतोऽधर्मः प्रादु-
र्भवतीति शेषः । ततश्चासावसरुदपि विधिकमुच्यमानोऽपरिगच्छन्नस्यकत्वात् स्वा-
योधमुपाध्याये न्यस्येत । यद्यमेव न बुध्यते तत् कथमन्यात् बोधयिष्यतीति । तथा च
सत्यस्यायशः श्रमयेयमर्थश्च स्यात् ।

उपसम्नाय तु निर्घूयाद् यो वाऽलं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा । तुं
शब्दो विशेषणार्थः । शिष्यवृत्तिमास्थितोयं श्रद्धालवेऽन्यगुणामावेऽपि काव्याक्षिप्रैषात्
यो वाऽलं पर्याप्तं विज्ञातुं समर्थस्तस्मै । यो चा मेधावी सरुच्छुनप्रथमहणसामर्थ्य-
समन्वितः । स तु व्यमानमवधारयेत् । प्रतिशब्दकन्यायेनापि च प्रयुञ्जेत् । तथापि न
प्रणीयेत् विद्येति । तस्मात् पूर्वोक्तगुणार्थेऽपि निर्घूयात् । तपस्विने वा । 'नासाधर्मं तप-
सा किञ्चित्' इति स्यादेव तस्यानुग्रहः । एतदुक्तं भवति, उक्तगुणशिष्यमैवैरहितायापि
शास्त्रविच्छेदायानन्तरोक्तम्यर्त्तिभ्य एकैकगुणत्वेऽप्युपसदने सरयसति बोधच्छेदपि
निश्चयेन निर्घूयादिति ।

[इति सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
तृतीयः खण्डः ।]

१-० किं विज्ञः D.	१३-पति श० D. १४-'वा' इति नास्ति D.
२-यस्मादविज्ञातुविज्ञातुर्विज्ञाने D. यस्मादवि० C.	१५-०च्यरेत् C. १६-०यते D.
३-'अस्या' इति नास्ति C. D.	१७-०भागे वि नि० C.
४-'त्वं' इति त्रुटितम् B.	१८-०स्विनो वा B. तपने वा D.
५-०मानः परि० B. C. । अपरिगच्छन्ननव- बुध्यमान इत्यर्थः ।	१९-०ई. कादम्बरी निर्णयसंग्रह १९२७ पृ० २५५ 'नास्ति स्वस्वसाध्यं नाम तपसाम्' नात्रुटितमादी D.
६-०न्यसेत् D.	२०-०नुग्रहः C. 'एतस्यानुग्रहः' इत्येव पाठः D.
७-०स्यायं श्रमः वैय० B., व्यग्रश्रम० C.	२१-'भाव' इति त्रुटितम् D. २२-०त्रवि० D.
८-'उपसम्नाय तु निर्घूयात्' एतावदेव प्रतीक- वाच्यम् C. D.	२३-०भ्यः ग्रीभ्यः B. ०भ्यस्वीभ्यः C.
९-'तु' इति त्रुटितम् D. १०-मास्थाय D.	२४-०च्छन्वा C. अयमपि पाठो B. पुस्तके, ०च्छापि D. । उपच्छन्दी-स्नेच्छया परिभ्रा- म्यन्नपि गुरुर्निर्घूयादेवेति भावः ।
११-'वा' इति नास्ति D.	२५-अत्र हस्तालिखितपुस्तकेषु खण्डस्य समाप्तिर्न दृश्यते ।
१२-संख्यायं तमान० B. संख्यायमान० C.	

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

एतमेवार्थमिति वृत्तार्थवादेन प्ररोचयन्नाह—

विद्या इ वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

अमूयकायाऽनृजवेऽयतायै न मा द्रया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

चतुर्दशानां विद्यास्थानानामधिष्ठात्री देवता स्वयमेव वा विद्या विप्रहिणी यथा-
दर्शनं शिष्यानां प्रापयन्तं कञ्चिद् ब्राह्मणमुपाध्यायमाजगाम । किमिति ? अभ्येयणार्थम् ।
स्वै गोपाय प्रापस्वै । मा माम् । किमेवं स्यादित्युपचयं दर्शयति—रक्षिता सती शेवधिः
सुखं निर्धानं ते तय अस्मि भवामि । कीदृशी ? रक्षा इति चेत् ? दर्शयति—अमूयकाया-
स्यादि । अमूयकः परगुणग्रन्थं सनशीलः, उपाध्यायद्विद् हेतुको वा । तत एव निर्दग्ध-
धन्नास्तिर्कषभावः सर्वमेवासृज्य किञ्चित् प्रतिपद्यते । अर्नृजुः शठः, अन्यथायाग-
न्यथाचारः । अयतः—अप्रयतः, अशुचिः, मिमृष्टो वा भयतेन्द्रियः । एवंविधाय मा
श्रेयाः, श्रेयोच इत्यर्थः । 'वीर्यवती फलस्य साधिका तथा तैव द्यां भवेयम् ।

परतः श्रोतुमपदेशः—

य आतृणरूपवितथेन कर्णाविदुःखं कुर्वन्मृतं संप्रयच्छन् ।

तं मम्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुहोत् कतमचनोहं ॥

१—अत्र हस्तलिखितपुस्तकेषु खण्डस्य प्रारम्भो
न दृश्यते ।

२—पुताप B.

३—[Cf. मड० २ । ११४] D. पुस्तके 'विद्या ह
वै० कतमचनोह' इति द्वयोः श्रुत्योः प्रतीकत्वेन
सहैव निर्दिष्टः । 'विद्या ह वै' इत्येव प्रतीकम् C.

४—स्वमेव B. 'य' इति पुटितम् ।

५—०मदृणी B. C.

६—०ध्यान् प्याप० D.

७—वधिर C. D. अयमपि पाठः B. पुस्तके ।

८—मध्येषिणार्थम् B. अन्येषिणार्थम् C.

९—पालयस्व माम् D.

१०—मुखनि० D.

११—चेति D. १२—०यताये० C.

१३—०स्तिर्यभा० C. १४—अनृजच्छठः C.

१५—'अप्रयतः' इति नास्ति B. C.

१६—अनुविभिनवृत्तो C.

१७—न ब्रूयात् B. न प्रयो C.

१८—अत्र 'मां' इत्यधिकः पाठः B. C.

१९—अत्र 'वीर्यं' इत्यधिकः पाठः C. २०—च D.

२१—उत्तर B. C. अत्र 'उत्तरं' इति 'अत उत्तरं'
इति वा पाठो युक्तः स्यात् ।

२२—[सहितोपनिषद्भागने तृतीये खण्डे दृश्यतेऽयं
श्लोकः ।] मूलभाष्यमिदं नास्ति C. D.

य आर्तुणत्ति विध्यति। अविद्येन सत्येन ब्रह्मणः कर्णौ। अदुःखम्। असमर्थ-
समासोऽयम्। सूचीर्वर्तिप्रवेशनादिनिमित्तं दुःखमकुर्वन्। अमृतं संप्रयच्छन् अमूर्तत्व-
हेतुभूतमधिदेवतादिविषयं ज्ञानं सम्यक् प्रयच्छन्। तं मन्येत जानीयात् पितरं मातरञ्च,
नेतरौ। तौ हि अस्यैव प्रवर्तते। पुत्रस्तु वाजिनवदनुनिर्पादौ। अयन्तु स्वार्थमनपेक्ष्य
तदनु जिघृक्षयैव प्रवर्तते। तस्यापि वाजिनस्यामीयं यशो लोकैर्मत्तचाद्यशक्यपरिहार-
मस्ति, तदस्यैवाधिपक्षितं प्रयोजनम्। तं प्रत्येतदुच्यते। अतश्च तस्मै न दूह्येत् कृतमञ्च
नाह। अहशब्दो विनिर्ग्रहार्थाय, नशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः। चनशब्दः अपेक्ष्यं। न च
कृतमन् किञ्चिदल्पमपि कदाचिदपीति वा।

गुर्वनुवृत्तिमकुर्वतः परिनिन्दार्येचनम्—

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव ताश्च भुनक्ति श्रुतं तत्॥

अध्यापिता ग्राहीतः सन्तो विद्यां ये गुरुं नाद्रियन्ते। यतश्चाध्यापिता अतः।

विप्राः चाङ्गमनःकर्मभिः। यथैवेत्यादि। भोजनीया इति बहुलवचनात् कर्त्तरि कृत्यः।

यथा ते न गुरोर्भोजकाः, तथैव तान् न भुनक्ति न पालयति। इष्टे चाहष्टे च तत्कृत-
फलामाघानुगृह्णाति श्रुतं तत्।

१-०णत् C, इदं वाक्यं नास्त्येव B.

२-अपित० C, ३-ब्रह्मणः C.

४-वर्त्तं B. C.

५-'संप्रयच्छन्' इति नास्ति D.

६-'त्वं' इति त्रुटितं भाति B. C.

७-देवादि० C, देवादि० D.

८-शेनं सत्यक् C, ९-नेतरं B. C.

१०-हिरत्य० C, ११-प्रवर्तते C.

१२-'नि' इति त्रुटितं भाति D.

१३-०क्षैतदनु० D.

१४-०कपयस्यात्परि० B, ०कववत्यात्परि० C.

१५-तस्य च वि० B. C.

१६-'प्रयोजनम्' इति त्रुटितम् B. C., अग्रे 'तं'

इति त्रुटितम् D.

१७-०व्योऽपि नि० B.

१८-अध्ययं C, १९-नैव F. C.

२०-'इति वा' इति त्रुटितम् D.

२१-०विन्दा B.

२२-[cf. सं० उ० ब्रा० ३] 'अध्यापिता ये-श्रुतं तत्'

इत्येव प्रतीकम् D., नास्त्येव C. पुस्तके।

२३-अध्यापि० B, 'अध्यापिताः' नास्ति D.

२४-ग्राहीताः C.

२५-'ये' इति वाक्यस्यादौ लिखितं D. पुस्तके।

२६-'ये' इति त्रुटितम् C.

२७-०रो भोज० C, फलकाः D.

२८-भुनक्ति C.

संप्रति यस्यै वक्तव्या, तं दर्शयति—

यमेव विद्याः शुचिप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुहेत वतयच्चनारु तस्मै मा द्यूया निधिषाय ब्रह्मन् ॥ इति ॥

यमेव विद्याः-आनीयाः। द्विप्रकारेणापि शीचेन शुचि-प्रमादवर्जितं शास्त्रार्पणं निष्ठ-
मित्यर्थः । मेधाविनस्य मेधर्या तद्वन्तम् । ब्रह्मचर्योपपन्नम्-कृतोपनयनादिसंस्कारम् ।
यस्ते सव न द्रुहेत नापकरोति । कृतयच्चन-कदाचिदपि । अहेतुः पूर्ववद्विनिप्रहार्यायः।
नशाब्दाच्च परः, नैव द्रुहेदित्यर्थः । तस्मै मा मां द्यूयाः । निधिषाय-निधिर्विद्यानां सुख-
हेतूनां निर्धानमुपाध्यायस्तं पाति यद्वैतस्तस्मै । हे ब्रह्मन् ब्राह्मण । निधिरधिकरण-
सार्धनः, निहिताऽस्मिन् विद्येते । अर्थसामर्थ्याद्वा कर्तृसाधनः, पात्रेषु निदधातीति ।

इत्याचार्यस्कन्दस्वामिकृतायां

निरुक्तटीकायां

सप्तमस्य (द्वितीयस्य) ध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

[चतुर्थं खण्डः ।]

१-वतयच्चनारु B, C.

२-[cf. मनु० २।११५] 'यमेव विद्याः ब्रह्मन्'

इत्येव प्रतीकम् D., नास्त्येव प्रतीकम् C.

३-शास्त्रनिष्ठः D.

४-मेधाया C.

५-अहश्चन्द्रः B, C.

६-'मा' इति जुटितम् D.

७-'मां' इति जुटितम् B, C.

८-नधि वि० C.

९-विद्यास्थानम् D.

१०-निर्धारणम् D.

११-यथात्र B, यथात्रः C

१२-'हे' इत्यास्मात्पूर्वं 'म' इत्यधिकं लिखितम् B, C.

१३-साधना B, C.

१४-नहि० D.

१५-० तस्मिन् B, C.

१६-निविच्येति D.

१७-'अर्थ' इति जुटितम् D.

१८-'सप्तमस्य' इत्येव पाठः D.

१९-इदं नस्ति आदर्शपुस्तके ।

२०-इह स्थितपुस्तकेषु खण्डसमाप्तिर्न

निर्दिष्टा ।

[अथ द्वितीयः पादः ।

पञ्चमः खण्डः ।]

अथ निर्वचनमित्यत्र गवादीनां सामान्येन निर्वचनलक्षणमुक्तम्, इरेवानी क्रम-
प्रसविशेषनिर्वचनविषयस्या आह—

अथात उपक्रमिष्यामः ।

तत्रार्थशब्द आनन्तर्ये, सामान्यलक्षणानन्तरम् । अतः शब्दो हेतौ । यतः सामा-
न्यलक्षण उक्ते विशेषं प्रत्याकाङ्क्षन्तीत्यत आनुपूर्व्येण क्रमिष्यामः, विशेषलक्षणं व्या-
ख्यास्याम ईत्यर्थः । अथवा अथशब्दो विशेषलक्षणार्थिकारणः । अतः शब्द आनन्तर्ये हेतौ
वा । शेषमुक्तार्थम् ।

का पुनरसौ विशेषव्याख्या ? उच्यते । अभिधानाभिधेयैर्निर्वचनगौणनियम-
प्रसक्तानुप्रसक्ततदुदाहरणसन्दिग्धनिर्णयसंख्यादिप्रदर्शनम् । तत्राभिधानम्-गौरिति ।
अभिधेयम्-पृथिव्या नामधेयमिति । तन्निर्वचनम्-यद्दूरे गतेत्येव । गौणनियमः-गोभिः
श्रीणीतेति । प्रसक्तानुप्रसक्तम्-पयः पिबतेत्यादि । तदुदाहरणम्-उशीरमिति
यथेति । सन्दिग्धम्-निर्गुणसमुद्रादि । निर्णयः-वर्णकमेति नैरुक्ता इत्यादि । संख्या-एक-
विंशतिः पृथिवीनामधेयानि । तानि च^१ सर्वाधारत्वात् पृथिव्याः प्रथमं पठितानि ।

१-हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र पादस्य खण्डस्य वा

प्रारम्भो नैव निर्दिष्टः ।

२-व्यास B. C. ३-निर्वचनम् D.

४-‘अथात इत्यादि’ इत्येव प्रतीकम् C. D. । अन्य-
मुद्रितपुस्तकेषु ‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’ इत्येव
पाठः ।

५-‘अथ आनन्तर्ये’ इत्येव पाठः D.

६-‘शेषं प्रत्या’ B. C.

७-‘स्ति अतः’ B. C. ‘स्ती अतः’ C.

८-‘णानुक्रमि’ D.

९-‘इत्यर्थः’ इति नास्ति B. C.

१०-‘यद्वा आद्यो विशेषलक्षणार्थः’ D.

११-‘शब्द’ इति नास्ति D.

१२-‘‘धेयं निर्वचनम्’ D.

१३-‘तदुदा’ C. १४-‘सन्दिग्ध’ C.

१५-‘गोतेत्या’ C.

१६-‘वा’ इति नास्ति D.

१७-‘करते’ B. C. १८-‘अथेति’ D.

१९-‘‘तिः समु’ B. २०-‘नामानि’ D.

२१-‘‘च’ इति नास्ति B.

तेषामपि मध्ये प्राधान्यप्रदर्शनार्थं प्रथमं पठितं बहुवर्कव्यत्वात् गोशब्दमुपन्यस्यति ।
गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । मुख्यत्वाद् भूतपृथिव्या अधिदेवताया उदाहरणम्
'गोर्षदसि' इति । गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां साद-
नात्, गोशब्दस्य च पृथिव्यभिधानता निश्चिता ।

सर्वशब्दानामाख्यातजत्वप्रतिष्ठानात् प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

यद् दूरं गतो भवति । नैरन्तर्येणात्माकाशादिवैदूरेऽप्युपलब्धेर्गमिक्रियाव्य-
वहारः । अन्यत्र चान्यत्र चोपलब्धेर्दूरापदेशः । प्रत्ययोपात्तकृत्यर्थसम्प्रधाच्च गमिरत्र
नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपास्ते, तक्षा परिम्राजक इति यथा । यद्यपि चायं
गोशब्दः पर्वथावावनेकत्र कूटः, तथाप्यस्य तत्रैव तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायसम्भवाद्-
भिधेयं निश्चित्य तदवयवभूतस्य गमेस्तद्विशेषविपर्ययैव व्यतिरेकव्योवृत्त्यर्थं पूर्ववत्
प्रदर्शनीयेति । यच्चार्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वार्ये । कारकविकल्पश्चायम् ।
कर्तरि कारकेऽधिकरणे वेत्यर्थः । 'गार्ते' चास्तुत्यर्थस्य, औकारप्रत्ययः । धातुवि-
कल्पश्चायम् । गीयते स्तूयतेऽसाधिति गौः, गायन्ति यार्यां स्थिता इति गौः । इह च
पूर्वत्र च निर्घचने क्रियैकार्थे कारकभेदः ।

अथैषापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव ।

अथ शब्दश्चायं, अपिशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः । अपि चायं गोशब्दः पशुनामेह

१-‘अपि’ इति नास्ति D.

२-‘प्राधान्यप्रदर्शनार्थम्’ नास्ति D.

३-वक्तृत्वात् D., वक्तृत्वात् C.

४-०त्वा भूतं C. ५-०देवतां C.

६-गोषदसि B., गोषदसि C.

७-०धानत्वात् तां B.

८-निवृत्ति D. ९-गतापि D.

१०-०वदूत्युप C. ११-अत्रत्यत्र D.

१२-०ब्धेः यद्दूरां B. ०ब्धेर्गदूरापदेशः C.

१३-०पात्यहं B., ०पात्यहस्यर्थं C.

१४-पशुनां C.

१५-‘तत्र तत्र’ इति नास्ति D.

१६-विशेषतयेव B., विशेषतयेव C.

१७-०त्यर्थः D. १८-प्रदेशनीये D.

१९-यस्यां D.

२०-[पा० १।२४] दूर्गस्तु गत्यर्थस्यैव गतिराह ।

२१-‘कर्तरि कारके’ इत्यारभ्य ‘धातुविकल्पार्थम्’

इत्यन्तःपाठश्चुदितः D. धातुविकल्प C.

२२-‘गीयते’ इति श्रुतित्वं B. C.

२३-स्तूयते D. २४-गौ B. C.

२५-वास्या C. २६-‘च’ इति नास्ति D.

२७-निर्घचन B. २८-त्रियेतत्वे B. C.

२९-अथापीत्यादि C., अथापीत्यादि D.

३०-अथार्थं D. ३१-गोमय D.

लोके वेदे च भवति एतस्मादेव धातुद्वयात् । गच्छति गीयतेऽस्तविति गौः । प्रसिद्ध-
त्वाच्च निगमो न प्रदर्शितः । ननु च प्रसिद्धत्वादेव पशुनामत्वमप्यस्य न व्याख्येयम् ?
उच्यते । पृथिवीनामसु पाठोक्तं तत्रैव च निर्वचनप्रदर्शनात् यस्मादर्थान्तरनिवृत्तिर्मा
विज्ञायीति प्रसिद्धस्यापि पशुनामत्वस्य प्रदर्शनेन ज्ञापयति च सर्वत्र पाठोऽतन्त्र इति ।
यत्र पठ्यते ततोऽप्यत्रापि भवतीति प्रदर्शनार्थञ्चैतदेव । आदीनामप्येवं व्याख्या कर्तव्या ।
शास्त्रगौरवमयास्तु भाष्यकारेण साहता ।

अथाप्यस्यां तादितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति । 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्'
इति पयसः ।

अपि यस्यां गवि पशुविषये प्रसक्तस्यार्थं विशेषो भवति । तादितेन-तादि-
स्यैवायं तादितोऽर्थो विकारावयवलक्षणः, तेन । 'इत्यभूतलक्षणे' एतीया तादितार्थेन
विकारावयवलक्षणेन संयुक्ताः सम्बन्धाः, कृत्स्नवत् कृत्स्नेनेव प्रकल्प्येनेव गोशब्देनेवे-
त्यर्थः, निगमा भवन्ति । तेषां प्रदर्शनार्थमुदाहरणम्-'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' ॥ इति ॥

आ धावता सुहस्यः शुक्रा वृष्णीत मन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ इति ॥

अयस्यैवस्यार्थम् । आधावत आगच्छत, हे सुहस्यः । अथर्वयूनामिदं सम्बोध-
नम् । क्षिप्रकारित्वात्सुवर्णेन चोल्लङ्घ्यत्वात्, सु-शोभनो हस्तः सुहस्तः सोऽस्यैवस्तीति

१-'प्र' इति नास्ति D.

२-'ननु च' इति त्रुटितम् B. C.

३-० सुपायं D.

४-'य' इति नास्ति D. ५-० दधान्तर B. C.

६-० शयायि B. ७-पतो D.

८-'यत्र पठ्यते' इति त्रुटितम् B. C.

९-० र्थञ्चेत B. चेतत् C. D.

१०-कार्या D. ११-० णानाहता D.

१२-अयावीत्यादि C., अयावीत्यादि D.

१३-[क० ८।४६।४]

१४-मास्या D.

१५-पशुविषये C., पशुविषये D.

१६-'वदितस्यायं' इति त्रुटितम् D.

१७-जाडितः D. तार्जितः अर्धविका० C. ० शो-
ऽर्धविका० B.

१८-[पा० २।३।२१]

१९-० नैव D. 'कृत्स्नेनेव' इत्यनन्तरं 'गच्छति-
युक्तः' इत्यधिकः पाठो नास्ति D.

२०-[क० १।४६।४] 'आधावता सुहस्यः-
मत्सरम्' इत्येव प्रतीकम् D.; अत्र C. पुस्तके
'पृष्ठित' 'गोभिः श्रीणीत' इति पाठः ।

२१-अयास्याप्यम् D. 'स्य' इति त्रुटितं स्यात् ।

२२-अथर्वयूणा० C. अथर्वयूणा० D.

२३-'च' इति नास्ति B. C.

२४-'सु' इति त्रुटितम् B. C.

२५-यस्यास्ती० D. सोस्यस्ती० C.

तेषामेपि मध्ये प्राधान्यप्रदर्शनाय प्रथमं पठितं बहुवैक्यत्वात् गोशब्दमुपन्यस्यति ।
गौरिति पृथिव्या नामधेयम् । मुख्यत्वाद् भूतपृथिव्या अधिदेवताया उदाहरणम्
'गोर्षदसि' इति । गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां साद-
नात्, गोशब्दस्य च पृथिव्यभिधानता निश्चिता ।

सर्वशब्दानामाख्यातजत्वप्रतिष्ठानात् प्रवृत्तिनिमित्तमाह—

यद् दूरं गता भवति । नैरन्तर्येणारमाकाशादियद्दूरेऽप्युपलब्धेर्गमिक्रियाव्य-
वहारः । अन्यत्र चान्यत्र चोपलब्धेर्दूरापदेशः । प्रत्ययोपात्तैक्यसम्यग्वाच्य गमिरत्र
नैरन्तर्योपलब्धिर्दूरविशिष्टं गमनमुपावृत्ते, तथा परित्राजक इति यथा । यद्यपि चायं
गोशब्दः पर्ववादावनेकत्र कृत्, तथाप्यस्य तत्रैव तत्र मन्त्रवान्यार्थसमवायसम्भवाद्-
भिधेयं निश्चय्य तदवयवभूतस्य गमेस्तद्विशेषविपर्ययैव व्यतिरेकव्यावृत्त्यर्थं पूर्ववत्
प्रदर्शनीयेति । यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वायं । कारकविकल्पश्चायम् ।
कर्तरि कारकेऽधिकरणे चेत्यर्थः । 'गातेः' वा स्तुत्यर्थस्य, औकारप्रत्ययः । धातुवि-
कल्पश्चायम् । गीयते स्तुयतेऽस्मादिति गौः, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः । इह च
पूर्वत्र च निर्घचने क्रियेकत्वे कारकभेदः ।

अथैवापि पशुनामेह भवत्येतस्मादेव ।

अथ शब्दश्चायं, अपिशब्दाच्च परो द्रष्टव्यः । अपि चायं गोशब्दः पशुनामेह

१-‘अपि’ इति नास्ति D.

२-‘प्राधान्यप्रदर्शनाय’ नास्ति D.

३-वक्तृत्वत्वात् B., वक्तृत्वात् C.

४-‘त्वा भूत’ C. ५-‘देवता’ C.

६-‘गोवदसि’ B., गोपदसि C.

७-‘धानत्वात् ता’ B.

८-निवृत्ति D. ९-‘गतापि’ D.

१०-‘बहूः’ C. ११-अत्रान्वय D.

१२-‘व्येः’ यद्दूरा B. ‘व्येर्गदूरापदेशः’ C.

१३-‘पात्यरू’ B., ‘पायस्त्वर्थ’ C.

१४-‘पथादा’ C.

१५-‘तत्र तत्र’ इति नास्ति D.

१६-विशेषतयैव B., विशेषतयैव C.

१७-‘त्यर्थः’ D. १८-‘प्रदर्शनीये’ D.

१९-‘यस्यां’ D.

२०-‘[धा० १।२४] दुर्गस्तु गत्यर्थस्यैव गतिराह ।

२१-‘कर्तरि कारके’ इत्यारभ्य ‘धातुविकल्पश्चायं’

इत्यन्तःपाठस्तुटितः D. धातुविक० C.

२२-‘गीयते’ इति श्रुतित्वम् B. C.

२३-‘गीयते’ D. २४-‘गौ’ B. C.

२५-‘पास्या’ C. २६-‘च’ इति नास्ति D.

२७-निर्घचन B. २८-‘त्रियेकत्वे’ B. C.

२९-‘अपापीत्यादि’ C., ‘अपापीत्यादि’ D.

३०-‘अथार्थाय’ D. ३१-‘नामेव’ D.

लोके वेदे च भवति एतस्मादेव धातुद्वयात् । गच्छति गीयतेऽसाविति गौः । प्रसिद्ध-
त्वाच्च निगमो न प्रदर्शितः । नेनु च प्रसिद्धत्वादेव पशुनामत्वमप्यस्य न व्याख्येयम् ?
उच्यते । पृथिवीनामसु पाठात् तत्रैव च निर्वचनप्रदर्शनात् यत्तादर्थ्यान्तरनिवृत्तिर्मा-
यिज्ञायीति प्रसिद्धस्यापि पशुनामत्वस्य प्रदर्शनं ज्ञापयति च सर्वत्र पाठोऽस्तम्भ इति ।
यद्य पठ्यते ततोऽन्यथापि भवतीति प्रदर्शनार्थश्चेतत् । अमादीनामप्येव व्याख्या कर्तव्या ।
शास्त्रगौरवभयात्तु भाष्यकारेण नान्दता ।

अथाप्यस्यां तादितेन कृत्स्नवन्निगमा भवेन्ति । 'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्'
इति पयसः ।

अपि चास्यां गवि पशुविषये प्रसक्तस्यायं विशेषो भवति । तादितेन-तद्धि-
तस्यैवायं तादितोऽर्थो विकारावयवलक्षणः, तेन । 'इत्थंमूलक्षणं' तृतीयां तद्धितायैव
विकारावयवलक्षणेन संयुक्ताः सम्बन्धाः, कृत्स्नवत् कृत्स्नेनेव प्रकृत्यर्थेनेव गोशब्देनेवे-
त्यर्थः, निगमा भवन्ति । तेषां प्रदर्शनार्थमुदाहरणम्-'गोभिः श्रीणीत मत्सरम्' ॥ इति ॥

आ धावता सुहस्तः शुक्रा वृष्णीत पन्थिना । गोभिः श्रीणीत मत्सरम् ॥ इति ॥
अयास्यैस्याप्यम् । आधावत आगच्छत, हे सुहस्तः ! अथर्वयूणामिदं सम्बोध-
नम् । क्षिप्रकारित्वात्सुवर्णेन चालङ्कृतत्वात्, सु-शोभनो हस्तः सुहस्तः सोऽस्यास्तीति

१-'प्र' इति नास्ति D.

२-'ननु च' इति जुटितम् B. C.

३-० स्यायं D.

४-'च' इति नास्ति D. ५-० दर्शान्तर B. C.

६-० ज्ञायति B. ७-पाठो D.

८-'यत्र पठ्यते' इति जुटितम् B. C.

९-० भवेत् B. चेतत् C. D.

१०-कार्या D. ११-० गानादता D.

१२-अधावीत्यादि C., अधावीत्यादि D.

१३-[कृ० ८।४६।४]

१४-वास्यां D.

१५-पशुविषयं C., पशुविषये D.

१६-'तद्धितस्यार्थ' इति जुटितम् D.

१७-तादितः D. तार्थितः अर्धविका० C. गो-
द्वैविका० H.

१८-[पा० २।३।२१]

१९-० नैव D. 'कृत्स्नेनैव' इत्यनन्तरं 'गव्युति-
युक्ताः' इत्यधिकः पक्षो भाति D.

२०-[कृ० ९।४६।४] 'आधावता सुहस्तः-
मत्सरम्' इत्येव प्रतीक्य D.; अत्र C. पुस्तके
'वृद्धित' 'गोभिः श्रीणीत' इति पठः ।

२१-अयास्याप्यम् D. 'स्य' इति जुटितं स्यात् ।

२२-अथर्वयूणा० C. अथर्वयूणा० D.

२३-'च' इति नास्ति B. C.

२४-'सु' इति जुटितम् B. C.

२५-यस्यास्ती० D. सोस्यास्ती० C.

सुहस्ती, 'छन्दसीवनिपौ च' इति मत्वर्थे ईकारः । तत इदं बहुवचनम्-सुहस्त्यः । आगत्य च, शुक्रा गृहीत मन्थिना, शुक्रा मन्थिनौ प्रहौ गृहीत । गृहीत्वा चानन्तरं गृहीतं गोभिर्गोचिकारैः पय आदिभिः श्रोणीत मिश्रयत, मत्सरं सोमं मैत्रावरुणादि-कम् । 'पयसा मैत्रावरुणं श्रोणाति दध्नादित्यम्' इति श्रुतेः । प्रकृत्या गोद्रव्येण पृथिव्या-दिभिश्च मिश्रेणस्यासम्भवात् पयस्यैव श्रुतत्वात् निश्चित्याह-पयस इति ।

मत्सरशब्दं निगमप्रसक्तं निपाह-मत्सरः सोमः । अत्रापि प्रसिद्धस्य लोमस्य मिश्रणसम्भवात् सोमस्य च मिश्रणोपदेशात् क्रियायोगमङ्गीकृत्याह-मत्सरः सोम इति । तच्च क्रियायोगं दर्शयति-मन्दतेस्तृप्तिर्कर्मणः । मन्दतेस्तृप्त्यर्थस्य । तृप्यति हि देयता मन्त्रेण । प्रसिद्धिबोधेनार्थमाह-मत्सर इति लोभनाम-इति । पयमन्यत्राप्यर्था-न्तरवचनेन सर्वत्र दृष्टव्यम् । अग्नीत्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तमोह । धनमभिमतो मुह एतेन भवतीति । मत्सरो लोभश्चेतोधर्मः, अनुपौल्लयतो लिप्सा ।

विकात्प्रसङ्गेनाह-पयः पिबतेर्वा । पीयते हि तत् । प्यायतेर्वा वृद्धपर्यस्य ।

- १-सुहसी C.
- २-[पा० ५।१।२२] इति सूत्रे वार्तिकम् । ०-सि
न्निवेति C.
- ३-इः D. ४-'व' इति नास्ति D.
- ५-गृहीत C.
- ६-'मन्थिना, शुक्रा' इति वुटिठम् D.
- ७-'गो' इति वुटिठम् D.
- ८-०वरुणः C.
- ९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
- १०-प्रकृतित्यागोऽत्र द्रव्येण D.
- ११-मिश्रणसम्भ० D.
- १२-पयस्य श्रुत्वा D.
- १३-०शिन्यान् B.
- १४-मातर इति निग० D.
- १५-मिश्रणाद्य० C. मिश्रणस्य स० D.
- १६-'व' इति नास्ति D.

- १७-'इति' नास्ति B. 'हीदित्य-मत्सरः सोमः
इत्याह' इति पाठः D.
- १८-इदं वाक्यं नास्ति C. D.
- १९-तृप्यन्ति देव० D.
- २०-अत्र 'मत्सरेण' इति युक्तः पाठो भवेत् ।
- २१-प्रसिद्धवाचना B. C.
- २२-०सरयिति C.
- २३-०वचने D.
- २४-अग्नीत्या० C.
- २५-दर्शयति D.
- २६-मत्सरे C.
- २७-पीयते D.
- २८-उत्पद्यत इति शेषः ।
- २९-पीयतेः D.
- ३०-तम् B.
- ३१-अग्नीत्यस्य B. मीलयस्य C.

वर्धन्ते तेन पीतेन प्राणिनो गोमिनो वा । दधिनवनीतोदधित्प्रदानलभ्येन धनेन,
दध्यादिभोजनेन वा वर्धन्ते । स्वयमेव योघस्त्वपचीयते ।

पर्यायप्रसक्तं निराह-क्षीरं क्षरतेः । क्षरति हि तद्वृषः । घसेर्वा, ईरो नाम-
करणः । अद्यते हि तत् । ईरः प्रत्ययः । किञ्चायं द्रष्टव्य उपधालोपार्थम् । अतएव
च तत्कार्यविषयमुदाहरणमुपन्यस्यति-वशीरपिति यथा । वशेः ईरकि कृतसम्प्रसार-
णस्पेदं रूपम् । कान्यते हि तत्, सुगन्धितर्त्वात् । उदकमपि क्षीरम्, एतस्मादेव ।
'उर्भाधभिभ्यां पयः क्षीरेण स्नीतः' इत्यादिषु दर्शनात् ।

प्रसक्तानुप्रसक्तनिर्बचनप्रयोजनं द्रष्टव्यम्-अंशुं दुहन्तो अधीत्यादि । कृत्स्न-
यन्निगमा इति यहवचननिर्देशादनेकोदाहरणप्रदर्शनम् । गवि गोरघयस्योधिपवण-
चर्मणोऽधिकरणभूतस्य कृत्स्नयन्निर्गमैः—

ते सोमादौ हरी इन्द्रस्य निसेतेऽंशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ।

तेभिर्द्वयं पयिवात्सोम्यं यद्विन्द्रो वर्धते प्रयेते धृषीयते ॥

अयुद्व्यापम् । ते प्रायाणः सोमस्यात्तैरः, हरी इन्द्रस्य स्वभूताघभ्यां, अभिप-

१-वर्धन्ते ते (B.) तेनापि तेन B. C.

२-सन्निधिमिवेदं पदम् ।

३-०दधित्त्व० C. ०धिप्रधान D.

४-वद्यन्ते D.

५-'व' इति कृतितम् B. C.

६-०धस्त्वप० B. ०पक्षुवथी० D.

७-तमूपसः C., तदूपसं D.

८-अदेपेस्तु आदेशः क्रियते [पा० १।५।३७] ।

धात्वन्तरमपि [पा० १।५।१६]

९-'ईरो नामकरणः' नास्ति C. D.

१०-०तेर्हि C. ११-नेरः C. ईरप्रत्य० D.

१२-प्रत्यय उपधालोपार्थः D.

१३-किञ्चायं० B. C.

१४-'ति' इति कृतितम् D.

१५-ईरि D.

१६-सुगन्धित्वात् D.

१७-एतस्मा० B, एवतस्मादेवम् D.

१८-दुहामपि० B. C.

१९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२०-इतः पूर्वं केवलं B. पुस्तके 'अंशुं दुहन्तो
अध्यासते गवि' इत्यधिपवणचर्मणः' इति मूल-
वाक्यमधिकं वर्तते ।

२१-०स्यधिपवणवण च० D.

२२-निगमाः B.

२३-सोमादौ B. C.

२४-निसेते C.

२५-व्रथते C.

२६-[कृ० १०।९४।९]

२७-सोमच भक्तियोगः D. 'सोमस्य' इति पाठः
स्यात् ।

चलक्षणेन शब्देन निसते । निसि^१ चुम्बने अन्यत्र । इह तु सामर्थ्यादाहानार्थः । अय-
मभिपूयते सोमः, इन्द्रं गृहीत्वा क्षिप्रमागच्छतं मा विलम्बिष्यातामिति यमाह्वयन्तीवे-
त्यर्थः । अथवा निसि चुम्बनोर्थे^२ पर्व । ते सोमाद् इत्यत्र द्वितीयार्थे प्रथमा । निसत
इत्यपि द्विवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । तान् सोमाद्गो प्राणो हरी^३ निसाते चुम्बतः ।
कथम् ? हयोः श्रेणीये भागः, प्रावाणश्च श्रेणीपलिताः । तेन तानैवदयं हरी चुम्बतः ।
पर्यमभियवस्यापारक्षरेण अंशुं सोमं दुहन्तो मध्यासते गवि अधिपर्येणचर्मण उपरी-
त्यर्थः । तेभिस्तैरुद्यं क्षारिन् परिपान् पीतवान्^४, सोम्यं सोममयं मधु, इन्द्रो वर्धते
वीर्येण, प्रयते शरीरेण, वृषायते वृष इवाचरति यया हतो वृषः, पर्यं युद्धार्थं सर्वमारो-
हयन् भ्रमतीत्यर्थः ।

अंशुः क्षमपृमात्रो भवति । अंशुः कस्मात् ? क्षमपृमात्रो व्याप्तमात्रः पीतमैत्रः
सुखो भवतीत्यर्थः । 'अपाम् सोमममृता अभूम' इति श्रुतेः । यमो मकारोऽशोभेभ्यमनु-

१-० पवणल० C.

२-निसि C.

३-'अम्यत्र' इति त्रुटितम् D.

४-'आह्वानार्थः' इति त्रुटितम् D.

५-इह D. ६-शीघ्र० D.

७-'गच्छत' इत्येव पाठः D.

८-० लम्पता० D. ९-० माहाय० C.

१०-'अथवा' इत्यस्मात्पूर्वं केवलं D. पुस्तके दुर्ग-
नान्ना कथनं पाठं उद्धृतो वर्तते । स चेत्पम्-
'दुर्गवृत्तौ' यदा प्रावाणो (मुद्रितपुस्तके 'यदा'
इत्यस्मात्प्रागेव 'प्रावाण' इति वर्तते) ऽगिद-
वर्मणि प्रवर्तन्तेऽथ तदा हरी इन्द्रस्यासौ
यज्ञागमनार्थमेतेषां शब्दमुपभुज्य संस्कृतं
सोमं मन्वानौ रथे योगमिच्छन्तौ आत्मनो
(मुद्रितपुस्तके 'आत्मना' इति पाठः)
कृत्रीयं भवयिष्यन्तविन्द्रयं सोमं पाययि-
ष्यन्तौ स्वयमेव निसते नीर्वन्मेते युक्तौ आवा-

हे इन्द्र ! गच्छ यज्ञागमनं संस्कृतः सोम इति ।

तदेव च कृत्विजोऽपि त्वरमाणा इन्द्रोपस्थान-
कालमभ्यर्च्य मन्वानाः एवं दुर्गः ।

११-चुम्बन D. १२-क्षप D. C.

१३-० चन स्थाने D. १४-इति C.

१५-हयो हृजीये भागं D. हयो ह्य कृजी० C.

१६-० धात्रीरवल्लिताः D.

१७-अथ 'न' इत्यधिक वर्तते B. C.

१८-एवाभिप० B. C. १९-० पवचर्म० D.

२०-तेहि द तैदुम्यं C. २१-परिवान् C.

२२-'पीतवान्' इति त्रुटितम् B. C.

२३-इव चर० D. २४-इथे D.

२५-उतो D. २६-० पर्य C.

२७-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

२८-वीतमात्रः C. २९-सोमे मृता C.

३०-[क० ८ । ४८ । ३]

३१-० रोऽशे मय्य० B., ० रोशे मय्य० C.

प्रविष्टोऽनुस्वारीभूतः। उकारश्च प्रत्ययः। विकारविकारिणोरमेदोपचारेण सौर्यमित्य-
मित्यन्वात्तद्धिताभावः।

अननाय शं भवतीति वा। अननाय चिरंजीवनाय सुखो भवतीति वा। रसाय-
नायनसोमाभिप्रायमेतत्। अयमेव वा देवतातृप्तिद्वारेण यज्ञनिर्वाहद्वारम्, वर्षहेतुत्वेन
संवभूतानां जीवनाय सुखो भवतीति। अस्मिन्पक्षे अनेवार्तोः-अं, शमश्च शकारः,
उकारश्च प्रत्ययः।

चर्म चरतेर्वा, उच्छृत्तं भवतीति वा।

चर्म-चरतेर्मनिर् प्रत्यये कृते। चरितं हि तच्छरीरे भवति। चरति वा तत्र,
अभिपक्षफाले सोममुपेत्य। उच्छृत्तं उच्छृत्तं भवतीति वा।

अथापि चर्म च श्लेष्मा च।

अथैषीत्यादि चर्मणः प्रदर्शितत्वात् श्लेष्मायमुदाहरणम्। श्लेष्मणश्चर्मविकार-
त्वात् विकारस्यापि कृत्स्नवन्निगमप्रधानम्। 'गोभिः सघ्नदो असि वीळयस्व' इति
रथस्तुतौ। गोभिः सघ्नद इति वैक्ष्यमाणमुदाहरणं रथस्तुतौ चेतुर्दशे। अथापि चर्म-
मिप्रथितः श्लेष्मणा च संश्लेषितो न वर्धत इत्यर्थः।

१-०ऽनुसारी० B. ०ऽनुसारी C.

२-उत्थ D.

३-'विकार' इति त्रुटितम् C.

४-सोममभि० D.

५-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

६-'न' इति त्रुटितम् D. ७-निर्वाह C.

८-वर्म B. C. ९-गंभू० D.

१०-०ता जीव० B. ०साधीव० C.

११-'सुग' इति नास्ति B C.

१२-शम C. D.

१३-उत्थ D.

१४-इदं वाक्यं नास्ति C. D.

१५-चर्मस्त इति चर्म C. चर्मस्त इति D.

१६-०रने मनि प्रत्य० D. चरतिः।

१७-'कृते' इति नास्ति D.

१८-उत्थी० C.

१९-'भवति' इति नास्ति D.

२०-'वा' इति नास्ति D.

२१-उच्छृत्तं D.

२२-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

२३-अवाती० C.

२४-प्रेष्ठतमु० B. श्लेष्मतमु० C. श्लेष्मायमु० D.

२५-श्लेष्माय० D.

२६-विकार विकारस्यापि B. C.

२७-[श्ल० ६।४।२६] इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

२८-वन्निगम० C.

२९-[नि० ५।१२]

३०-प्रथिते श्लेष्मा च संश्लेषितो न वर्धत इत्यर्थः D.

अथापि स्नाव च श्लेष्या च ।

स्नावार्थमुत्तरमुदाहरणं यक्ष्यमाणैर्मिषुस्तुतौ । तत्रैव स्नाव्या श्लेष्यणा चेत्यर्थः ।

ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत्ताद्वितम्, अथ चेन्न गव्या गमयतीर्णिति ।

ज्यापीत्यादि । गव्या चेत् गोर्विकारश्चेत् स्नावनिर्वर्तिता चेत्, ताद्वितं तद्वि-
ताभिधेयविकारविषयं गोशब्दाभिधानम् । अथ चेन्न गव्या, मौर्वी मौञ्जी वा स्यात्,
तथा सति गमिक्रियायोगादेव गौः । न हि सामन्तरेण गमनमिषोः सम्भवतीति हेतु-
कर्तृत्वेन विवक्षा ।

[इति सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
पञ्चमः खण्डः ।]

१-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

२-अत्राहुपदमेवोच्यमानं 'गोभिः सप्तधा पतति
प्रसृता' [॥६०६।७५।११] इत्यादि मन्त्रवाक्यम् ।

३-स्नाया C, स्नाय्या D.

४-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

५-ज्यावीर्या C.

६-'गो' इति शुद्धितम् B, चे गोवि० D.

७-चे स्नाव० D.

८-गौ हि वा० B, गौ हि ता० C.

९-अत्र इत्तलिखितपुस्तकेषु खण्डसमाप्तिर्न
निर्दिष्टा ।

[अथ षष्ठः खण्डः]

उदाहरणम्—

दुष्टोदुष्टे नियता मीमयद्रौस्ततो वैयः प्रपतान् पूरुपादः ।

अथेदं विश्वं भुवनं भयात् इन्द्राय सुन्वद् ऋषये च शिक्षते ॥

वसुक्रस्यापैर्म। वृक्ष इति वृक्षविकारत्वाद्धलुच्यते । धनुर्वि^१ धनुषि इन्द्रस्य स्व-
भूते नियता नियता, मीमयत्-शब्दं करोति आकृष्यमाणा । काऽसौ ? गौर्ज्या । ततः-
ततश्च ज्ञातः । ततो वाऽनन्तरम् । वयः-लुप्तोपममेतत् । वय इव पक्षिण इव गन्तारो
या इवः । प्रपतान् प्रपतन्ति पुरुषादः पुरुषाणामच्चारो मारयितार इत्यर्थः । अथशब्दो
हेतौ । एतस्माच्छीकात्कारणादिद् विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं इन्द्राद् भयंते विभेति ।
इन्द्राय इन्द्रार्थं सुन्वत् सोमाभिपद्यं कुर्वदपि । ऋषये च ऋषिर्द्रष्टा कर्मणाम् ऋत्विगि-
होभिमेतः । एतस्मै च शिक्षत्-इक्षिणां दददपि सोमयागं कुर्वदपीत्यर्थः ।

दुष्टो व्रक्षणात् । यदा कदाचिच्छिद्यतेऽसाविर्घर्णार्थम् । मीमयतिर्नैकतयातुः
शब्दार्थः, गौर्मीमेदित्यादिषु वर्शनात् । शैपे भाष्यं मन्त्रव्याख्यानेन गतम् ।

आदित्योऽपि गौहच्यते, न केवलं वृथिव्यादि । आदित्यशब्देनात्र मण्डल-
मुच्यते तान्तरपुरुषः । येषां 'स यद्यायं पुँर्द्वये यक्षासावादित्ये सै' एकः' इति तिगम-
सामध्यति ।

१-हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो
नास्ति ।

२-पयः C. ३-पुरुषादः C.

४-अन्यत्र C.

५-[अ. १. १. २७] 'वृत्ते वृत्ते-सिचत्'
प्रत्येव प्रतीकम् D.

६-पितृ धनु C.

७-'वयः' इति मुद्रितम् D.

८-'ततः' इति नास्ति D. ९-वक्षिण C.

१०-प्रवतान् C. ११-प्रवतन्ति C.

१२-०२मादेवोत्तरा D. १३-मुष्टव्रजान्तं B. C.

१४-अन्तर्विभेति B. १५-प्रयः C.

१६-कर्मणि D.

१७-०गादिभिः D.

१८-'तस्मै' इत्येव पाठः D.

१९-'इन्द्रायार्थम्' इति नास्ति B. C.

२०-०मीमेत्या C. अत्र 'दि' इति मुद्रितम् ।
०मेदि इत्या C. अत्र 'इ' कागोऽधिकः ।

२१-'द्वे' इति मुद्रितं नास्ति D.

२२-०दित्यो गौर् B. ०दित्यागौ C.

२३-आदिशब्दे C. D. अत्र 'य' इति मुद्रितम् ।

२४-'यथा' इति नास्ति B.

२५-पुरुषो D.

२६-'त' मुद्रितम् D. [वे. उ. २. २. ११]

उदाहरणम्—

उतादः परुषे गवि सुरेश्वरं हिरण्यपम् । न्यैरयदधीतमैः ।

मरद्वाजस्यापम् । उत्तोऽप्यर्थे । अद् इत्यपि द्वितीया सप्तम्यर्थे । अप्यमुष्मिन् स्वर-
वयस्यैः पर्वभिः, कालपर्वभ्यां वा तच्छ्रुताभ्यामहोरात्राभ्यां वा पर्ववति, भास्वरे वा,
गवि गन्तरि आदित्यमण्डले स्थित इत्यर्थः । कोऽसौ ॥ सुरः । धर्ता चक्रम्, चक्राकृति
देवादित्यमण्डलम् । हिरण्यपम्-उज्ज्वलघण्टत्वात् । हिरण्यमेव वा । न्यैरयद-नियतमुदया-
स्तमयार्थे प्रेरयत् । रथीतमः-अन्येऽपि रथिनः सन्ति, अयं तु मुहूर्तमप्यनयस्थितरथ
इत्यतो रथीतमैः । अतिशयेन रथीत्यर्थः । अयथा ब्राह्मणचक्रमिति दर्शनाद्यर्थशब्दः समू-
हवचनः । तथाच सामर्थ्यादुदकस्योद्गम इत्येव कस्यचित् । उदकस्यैवोद्गमं पृथिवीतो
रदिमभिरात्मानमुज्ज्वलन्तं प्रति प्रेरयति भौमान् रसानादत्त इत्यर्थः । अथवा हिरण्यप-
शब्देनोदकमुच्यते 'हिरण्यदा द्वित्यन्नमस्यै' इति मन्त्रान्तरे 'दर्शनादुदकात्मकं चक्र-
मित्यर्थः ।

१-[ऋ० ६।५६।३]

२-'न्यैरयदधीतमैः' इति मन्त्रभागमात्रम् 'हिरण्यपं'
इत्यन्तः पाठो B, C. पुस्तकयोस्तुटितः ।

३-० यदधीतमः B.

४-नियत उद० B.

५-० याय च प्रेर० B, C.

६-'अन्येऽपि रथितः' इत्याश्रय 'रथीतमः' इत्यन्तः
पाठस्तुटितः B, C. एतदनुपूर्वीक एव
पाठोऽत्र दुर्गवृत्तावपि वर्तते ।

७-'अतिशयेन रथीत्यर्थः' इति पाठस्तुटितः D.

८-'अथवा' इत्याश्रय D. पुस्तके दुर्गवृत्तिनाम्ना
कथनं पाठ उद्धृतो वर्तते । तथाहि—
"दुर्गवृत्तौ-चक्रं स्ववचनं (मुद्रितपुस्तके
'क्षणत्व' इत्येवमपि पाठः) निमेषानुतिमुहूर्त-
होमार्थमात्रमाकर्षणवत्त्वस्यादि (मुद्रित-
पुस्तके 'आदि' इति नास्ति) लक्षणं कालचक्रं

('सर्वभूतहरि' इत्यपि मुद्रितपुस्तके)
हिरण्यपं हिरण्यमयं ('हेरणमयं' इति 'हिरण-
मयं' इति च पाठो मुद्रितपुस्तके) सर्वभूत-
विनाशस्थितिहेतु न्यैरयत् नित्यमीरयति । ...
एवंगुणयुक्तः पूषा, तं वयमभिप्रेतार्थसिद्धये
स्तुतः' एवं दुर्गैः" ।

९-अत्र 'ऋ' इति तुटितम् B, C.

१०-'आह' इति नास्ति D.

११-'न वस्य' इति नास्ति B, C.

१२-० मूढः प्रथितो D.

१३-हिरण्यप C, D.

१४-['हिरण्यदा ददत्यन्नमस्यै' ऋ० १।१५।१०]

हिरण्यदादित्यत्र (धं C.) गस्या B.

१५-उद्वदु० D.

१६-० दरात्म० B, C.

अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपेक्षितव्यम्, आदित्य-
तोऽस्य दीप्तिर्भवतीति ।

अथाप्यस्यादित्यस्य एको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति विशेषेण दीप्यते । स्वयं चन्द्र-
मण्डलमनुप्रविश्य दीप्तिं करोति । यद्वशादस्य बृद्धिस्तथा भवतः । तथा च वक्ष्यति ।
'यथा देवा अशुमाप्यायन्ति' इति । तदेतेन 'सुपुष्प' इत्यनेन मन्त्रेण उपेक्षितव्यं विचा-
रयितव्यम् । आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति न स्वतः इति ।

सुपुष्पः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो मेकुरयो नाम ।
स न इदं मन्त्रं क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वषट् ताभ्यः स्वाहा ।

सुपुष्पः आह्लादकरत्वात् सुसुखः । सूर्यरश्मिः-सूर्यरश्मिना व्यासत्वात् सूर्यरश्मि-
रूपश्चन्द्रमा गन्धर्वः, मोक्तृत्वात्तस्य । भोग्यत्पसामान्याश्रयैर्गण्येवाप्सरसः । 'यथैत-
रेषां गन्धर्वाणां मेतर्काद्याः । मेकुरयो नौम-मा दीप्तिस्तां कुर्वत इति मेकुरयः । भाशब्द-

१-०१०१०१०१० १५-इदं मूलवाक्यं नास्ति C, D.

१-'आदित्यस्य' इति नास्ति D.

४-रश्मिः C. ५-प्रतिपत्तिं विविशे D.

६-दीप्तिं करोति C. ७-०००००००० R.

८-[निह. ५१११ Cf. यं देवा etc. अथ-
७८११६ Cf. मैत्रा० सं. १११२७]

९-सुपुष्पा B. १०-तदुपेक्षि D. C.

११-'विचारयितव्यम्' इति नास्ति B

१२-'आदित्यः' इत्यस्मात्पूर्वं केवलं D. पुस्तके
दुर्गवृत्तिनाम्ना कथनं पाठ उद्धृतो वर्तते । स
चेत्यम्-"दुर्गवृत्तौ 'मेयमस्य चन्द्रमसो दीप्तिः'
उपोत्थेय ('उपोत्थेय' मुद्रितपुस्तके)
आदित्यस्मिन् ('रश्मेरु' मुद्रितपुस्तके)
प्रदादेवास्तु भवति । अम्यं हि चन्द्रमसो
मण्डलं ततोऽनन्तरं दीप्तिमद् भवति ।
ततः मार्गं दिशः प्रवाहयति' एवं दुर्गः" ।

११-पुष्पः C, D. १४-'न' इति मुद्रितम् B, C, D.

१५-'इदं मूलं च' इति द्विधा लिखितम् C.

१६-वाक्ता, वान्नु C, वान्नु D.

१७-यत् इति मुद्रितम् D. स्वाहा तान्यः स्वाहा वग्
C. स्वाहा वषट् D.

१८-[यत् ० १८१४०] स्वाहेत्यनन्तरं B. पुस्तके
'भगं' इति पाठो वर्तते । इदमपि पदं C. पुस्तके
'वग्' पदवत् लिपिप्रमादपक्षशतां गतमिति
भाति । वस्तुतस्तत्र प्रथमस्वादापदानन्तरं 'वषट्'
इति पाठो युक्तः । वंसे तु 'वाद्' इत्येव पाठः ।

१९-सुपुष्पाः आह्लादकरत्वात् C. आह्लादकरत्वा-
त्सुपुष्पाः D.

२०-'सुपुष्पाः' इति नास्ति D.

२१-'सूर्यरश्मिः' इति प्रतीकपदं नास्ति B.

२२-०००००००० B. २३-स वये D.

२४-मेसेयाः B, C.

२५-'नाम' इत्यत्र नास्ति B, C.

२६-कुर्वतीति C. कुर्वतीति D.

स्याकारस्यैकारच्छान्दसः । चरकाणां वेकुरैय इति पाठः तेषां वकारस्यापि हकारश्छान्दसः । नामशब्दः प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थः । दीप्तिकारिण्यः प्रसिद्धा इत्यर्थः । स नः-सोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्चेत्यर्थः । पातु रक्षतु । तस्मै स्वाहा वषट् । नेदं 'वश कौन्तौ' इत्यस्यान्यस्य वा कस्यचिद्वातोराख्यातम्, निघातप्रसङ्गात् । किन्तर्हि ? निपातोऽयं प्रदानार्थो वषट्कारपर्यायः । चरकाणां वषट् इति पाठः । तेषां वषट् शब्दस्यैव वा ह्रस्वत्वं छान्दसम्, निपातान्तरं वा तदर्थम् । यद्यपि स्वाहाकारोऽपि प्रदानार्थः एव, तथाप्यत्र द्वयोः प्रदानार्थयोः वचनैव सह प्रयोगः । एवं हि शतपथे वचनम्—'उभामामेव वषट्कारेण स्वाहाकारेण' च पुंसे जुहोति स्वाहाकारेण स्त्रीभ्यः पुमांसमेवैतेऽस्त्री-यैणाम्यादर्धाति' इति । ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु रक्षन्तु । ताम्योऽपसरोर्भ्यः स्वाहा ।

सोऽपि गौरुच्यते । 'अत्राह गोरमेन्वत' इति ।

सोऽपि सुपुन्नोऽपि यथा गौरुच्यते तथेदमुदाहरणम्—'अत्राह' इति । तदुपरिष्ठात् ऐकैर्पदिके व्याख्यास्यामः ।

सुपुन्नस्याभिधानादन्येभ्यो व्योवृत्तिर्मा विशायीत्यत आह—
सर्वेऽपि रसपयो गात्र उच्यन्ते ।

१-० दण्डः C. २-चरणवाणां B.

३-वेकुरायः C. मेकुर D.

४-अत्र 'तेषां भस्यापि छान्दसः' इत्येव पाठः D.
वस्तुतस्तत्र 'तेषां भस्यापि (' भकारस्यापि'
इति वा) वकारश्छान्दसः' इत्येव पाठो युक्तः ।
हकारस्य स्वभाववाक्य एव नास्ति, स चापि
पुनर्वकारस्थाने ।

५-'नाम प्रसिद्धौ' इत्यनेव पाठः D.

६-[धा० २।७०]

७-निपातोपप्रदर्शनार्थो वाक्कारपर्यायः D.

८-चरकाणां B., चक्रगाणां C.

९-वषपिथि C. वषट् इति ति पाठः D.

१०-वाषट् C. वा वषट् D. ११-दषावा० C.

१२-० कारो वि० C. १३-प्रदर्शनार्थं D.

१४-वचनात् हेतोरेत्यर्थः ।

१५-'स्वाहाकारेण च' इति युटितम् D.

१६-० रेण च स्त्री० C.

१७-'वे' इति युटितम् D.

१८-[शत०]

१९-० अयं स्वा० D.

२०-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

२१-सुपुष्णः D.

२२-० 'धत्' इति युटितम् B.

२३-[निर० ४।२५] 'अत्राह' इति कङ् [क०

१।८४।१५]

२४-सुपुष्ण० B.

२५-व्यावृत्तीर्मा C. ०भ्योपि वृत्ति० D.

२६-अत्र 'आदित्यस्य' इत्यधिकः पाठः C.

सामान्येन यदि सर्व उच्यन्ते, सुपुत्रस्यापि तेनैव सिद्धम्, किं विशेषेण कथ्यते-सौऽपि गौऽच्यत इति । अन्येषां सामान्येन गोशब्दाभिधानीयत्वम्, अस्योक्त-विशेषस्य सामान्येन विशेषेण चेत्यस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थं व्यस्तसप्तप्रदर्शनम् ।

[इति सप्तमस्या-[द्वितीयस्या-] ध्यायस्य

पष्ठः खण्डः ।]

१-सामान्यो C.

२-कथ्यते C.

३-सा गौः B.

४-०पेणवेत्य० B. ०पेणवेत्यर्थं प्रतिप० D.

५-हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तेर्नि-
र्देशो नास्ति ।

[अथ सप्तमः खण्डः ।]

ता वा वास्तुन्युत्तमसि गमध्वे यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥

दीप्यतमा विष्णुमाह । तां तानि । वा-व्यत्ययेन द्वितीयादिवचनमेकवचनस्य

स्थाने । स्वां विष्णुं स्तुवन्, वास्तुनि गृहाणि निर्वासयानानीत्यर्थः । उत्तमसि कामया-
महे । गमध्वे गमनायात्मनः । अथवा घामिति पृष्ठीद्विवचनम् । दम्पती पतिपत्नी यज-
मानाबुध्येते, युषयोगमनाय कामयामहे धयमृत्विजः । यत्र गावो रक्षमयः । भूरिशृङ्गाः
अयणादिक्रियायोगात् शृङ्गस्थानीयत्वाद्वा क्षीतिरत्र शृङ्गेमुच्यते, यहुक्षीर्तयैः । अयासः-
अर्येना गमनशीलाः । क्रियाभेदादुत्तरोर्ध्वो भिन्नं धाक्यम्, अत एवमुच्यते । किञ्चात्र
अहर्शब्दो यिनिग्रहार्थीयः । एष्वेव स्थानेषु । तदुरुगायस्य रसादानादिक्रियाद्वारेण यहु-
गतेः वृष्णः यर्षितुः, विर्षेवा एतद्रूपम्, ऋकारोपजनेन । व्याप्तिरित्यर्थः । विष्णोः
स्वभूतं परमं पदं प्रकृत्य स्थानमादित्यमण्डलाख्यम् । अवभाति-अग्रे भाति, अग्रे दीप्यते ।
अथागिह सर्वे कृत्वा भातीत्यर्थः । भूरि प्रभूतम् । अथवा परमं पदं विष एकदेवः
परौर्ध्वशब्दार्थः, तेन च तात्पर्येणामण्डलं लक्ष्यते । कुत एतत् ? 'दिव आहुः परे अधे'

१-हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डरम्भनिर्देशो
नास्ति ।

२-[क्र० १ । १५४ । ६] 'ता वा वास्तुं भूरि'
इत्येव प्रतीकम् D.

३-'ता' इति नास्ति D. ४-तां C.

५-०चन स्थाने B, ६-ग्रहाणि C.

७-'नि' इति नास्ति D.

८-घामीति C.

९-तिपत्नी C, अत्र 'प' इति शुद्धितम् । 'पति-
पत्नी' इति नास्त्येव D.

१०-'वा' इति नास्ति B. C.

११-शृङ्गा उच्यते D.

१२-०क्षीताः D.

१३-'अयना' नास्ति B. । अत्राणि C. पुस्तके

'अयासः' इत्येव पाठः ।

१४-०चात्रह अहर्शब्दो B. C.

१५-वृषि वृष्णो D.

१६-विषे वा B. C.

१७-व्याप्तमित्यर्थः D.

१८-ग्रहस्थानं D.

१९-'अवभाति' इत्यत्रभ्य 'भातीत्यर्थः' इत्यन्तरस्य
बानयभावस्य स्थाने B. C. पुस्तकयोः 'अधो-
वभाति अधो (B. C.) दीप्यते' इत्येव पाठः ।
D. पुस्तकानुपूर्वीक एव पाठो दुर्गवृत्तावपि ।

२०-परार्थं C.

२१-'वाक्य' इति शुद्धितम् B. C.

२२-तदर्थमाम्नामण्ड० D. वरदादिद्वय 'तादर्थ्या-
मण्ड०' इति पाठः स्थाने ।

पुरीषिणम्' इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तथा च भाष्यकारः-परमं पदं परार्थस्यैमित्याह ।
अवभाति-अवभासते ज्ञापयत इत्यर्थः । भूरीति बहुनामधेयमिति पठितस्यैपि निर्विच-
क्षया पुनर्वादः प्रभवतीति सत इति कारकपरिग्रहार्थम् । प्रभवति हि तत्सर्वस्यानुग्रहाय ।

पदं रश्मिष्वपि दीप्तिरिव ज्वलन्नामसु पठितं शृङ्गं प्रसङ्गाग्निराह-श्रूयते ।
थितं हि तदाभितं मण्डले । 'मृणातेः' वा हिंसार्थस्य । हिनस्ति हि तद्गोप्ते प्राणिनः ।
शरणाय हिंसायै बद्ध-मूर्ध्वगन्तमिति शृणातेरुदमेत्येति पुनर्निर्वचनं द्विधातुजत्वेन ।
तमभादेर्हिंसार्थमित्यर्थः । अथवा शरणं रक्षां, तदर्थमाद्विधातुजमेव, रक्षति हि प्राणिनः
सस्यनिष्पत्त्यादिना ।

शिरसो निर्गतामिति वा । शिरःशब्दाग्निरग्रेष्व शिरस आदिस्थाग्निरगतमित्यर्थः ।
'असायादित्यः शिरः प्रजानाम्' इति अवगात् । अथवा 'शिरं आदित्यो भयंतीति' अव-
गमपि वक्ष्यति । पशोरपि शृङ्गे यैतान्येव निर्वचनैर्नाम यथासम्भवं योजनीयानि ।

पादः-पैश्वर्येणेत्यर्थस्य । गम्यतेऽनेनेत्युक्तम् । स यस्मिन्निधीयते प्रतिविम्बो-
दयैसमर्थं भूमेवेशे कर्दमादौ तदपि पादसम्बन्धात् प्रतिविम्बं पदमित्युच्यते । तथा च
मन्त्रे विष्णोः परमात्मनः पैश्वरादयः, तद्विधानाम्मण्डलं पैश्वर्यमुक्तम्, सानैसामा-
न्यात् । यत्र गमिगन्धोऽस्ति तत्रैवैव, कार्पापणैवादादौ कथम् ? इत्याह-पशुपाद इत्यादि ।
पशुपादे हि पादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पदैकार्यसमवायिचतुर्भागत्यं नामोक्तीति तस्या-

१-[क० १।१६।१२]

२-०-स्यस्यानमि० D, C. ३-भूरिति C.

४-०-वमपि C. ५-०-स्यापि C.

६-०-वतिरिति C. ७-०-एदीतिरुपज्व० D. ।

८-०-गातोह C. ९-[पा० १ । ९४५]

१०-शतं C. ११-१-पा० ९ । १८]

१२-तं भीष्मे D, C.

१३-'अर्धगत' इति व्रुदितम् D.

१४-पुनर्वच० D. १५-०-जनः आदे० D.

१६-वाजा D. १७-नदर्थद्विधातु धेवे D.

१८-'प्रिगमेथ । शिरस' इति व्रुदितम् B.

निगन्तेत् D.

१९-[तं० ब्रा० १।२।१२]

२०-[निह० ४।१३]

२१-एतमपि D. २२-०-चमीयानि D, C.

२३-[धा० ४।६०] वदवयने गत्यर्थेत्त्व C.

२४-०-त्युक्तः C, D.

२५-०-दवमर्थे C. ०-योगं सम० D.

२६-भूतप्र० D. २७-कर्दमान B. कर्दमादनः C.

२८-पदमुच्यते D. २९-आदारमयः B.

३०-पादमु० B, C. ३१-पदता० D.

३२-तत्रैव C.

३३-वागणपादौ पदम् B. ०-पणादौ क० D.

३४-०-शब्दः प्र० B. ३५-०-गवमस्ति D.

न्यात् कार्पापणस्य श्लोकस्य वा चतुर्मासि पादशब्दः प्रवृत्तः । पशुपादसमन्वयात् पशुपादं प्रवृत्तीकृत्य चतुर्भागलक्षणः पादो निरुच्यत इत्याह-पशुपादप्रकृतिः प्रभागपाद इति । अन्वयस्य प्रकृत्या यो यो यस्मिन् निरुच्यत इत्यभिप्रायः । ग्रन्थपदेषु कथम् ? इत्याह-प्रभागपादसामान्यादित्यादि । चतुर्भागत्वं त्यक्त्वा प्रभागपादं सामान्यत्वमङ्गीकृत्योच्यते । प्रभागस्य पादः पदनं गमनं तस्मात् सामान्यात् ग्रन्थस्य पदेषु पदशब्दप्रवृत्तिरिति ।

प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, सम्प्रति छाद्यवार्थमतिदिशति—

एवमन्येषामपि सत्त्वानां सन्देहा विद्यन्ते, तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वचनानि, नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीति ।

अत्र केचिदाहुः—यथा पृथिवीपद्वादयो गोशब्देन निगमपदाम्तरसम्बन्धसामर्थ्यादुक्ताः, एवमन्येषामपि सत्त्वानां द्रव्याणां गोशब्दाभिधायकत्वेन श्रुतिसम्बन्धात् सामान्यात् सन्देहा जायन्ते, किं कत्राभिधीयत इति ? तद्यथा—‘मल्लात्तुणो धेले इन्द्र प्रजो गोः’ इति । तत्र च मध्यमस्थाना घागुच्ये । ‘प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीपाय’ इति सोमः । ‘सं ई सत्येभिः सखिभिः शुचिर्द्विर्गोधायसं’ इत्युदकम् । मन्त्रा उपेरिष्ठाद् व्याख्यास्यन्ते ।

अन्ये त्वाहुः—अनुक्रीन्ते गोशब्दे र्मादीनामवसर आह—यैषम् । यथा गौर्तिर्यस्याभिधेयं प्रति सन्देहः, तद्वदन्येषामपि र्मादीनां सत्त्वानां गमनसम्बन्धसामान्यादित्यर्थः ।

१—तस्यापयात् B. C.

२—० इधर्मान्व B. C.

३—० पादः प्रकृतीकृत्य B.

४—भगिः लक्षणपादो D.

५—यो वास्मि निह० B. C.

६—० भागं त्यक्त्वा D. ‘प्रभागपादसामान्यादि-

इत्यादि । चतुर्भागत्वं त्यक्त्वा’ इति वृत्तितः B.

७—चशब्द० D.

८—‘एवमन्येषामपि सन्देहा विद्यन्ते—निर्वक्तव्या-

नीति’ इत्येव प्रतीकम् B., ‘एवमन्येषामपी-

त्यादि’ इत्येव प्रतीकम् C. D.

९—० व्योडभि० B.

१०—‘सम्बन्धात्’ इति नास्ति B. C.

११—यल B. अपयपि C. पुस्तके ।

१२—प्रजो B. [ऋ० ३।३.०।१० । निह० ६।२]

१३—तत्र मध्यस्थाना D.

१४—गोपीपाय C. [ऋ० १।१.५।१ । निह०

१०।३६]

१५—सर्ग B. सर्ग C.

१६—[ऋ० १०।६.७।७]

१७—० व्याख्यन्ते B. मन्त्रानुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः D.

१८—‘अन्ये त्वाहुः’ इति वृत्तितम् D.

१९—० मायन्ते B.

२०—मादीना० B. C.

२१—एव C. छाद्यं D.

२२—० द्रव्याभि० B.

सत्त्वाद्यध्याम्यान्नामानि सत्त्वानि, यथा वात्त्वर्थप्राधान्याच्चातव आख्यातानीति । न केवलं ग्मा पृथिवी, किन्तुहि ? गमनमपि । तस्योदाहरणम्—

अथा होता न्यसीदो यजीयानिच्छत्पद इपयन्नीद्वैः सन् ।

तं त्वा नरोः प्रथमं देवयन्तो महो रये चिनयन्तो अनु गमन् ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । अथ-अथ, एतस्मादेव पूर्वोक्तात् रक्षोऽस्तुराभिभवनसमर्थवत्त्वात् कारणात् त्वं होता न्यसीद्-निपण्णः, निपीदसि वा । यजीयाद्-यष्टुतरः । इच्छः-इच्छाशब्दस्य छान्दस्तरवादाकारलोपः, इच्छायाः पृथिव्या अवयवभूते पदे-स्थाने चेद्यैष्ये । इपयो अकार उपजनः । अन्नानि हृषिलक्षणानि इच्छेत्तम् । इव्यः सन् य एवं कर्मासि, तं त्वा नरो मनुष्या अन्याभ्यो देवताभ्यः प्रथमं देवयन्तो देवान् यष्टुमिच्छन्तः । महः-चतुर्थ्यर्थ एवा प्रथमा । महते रये धनाय चित्तयन्तश्चेत्यन्तो जानन्तः । किम् ? साम-ध्यात् तव माहात्म्यम् । अनुगमन्-अनुगच्छन्ति त्यामेवार्थयन्तीत्यर्थः ।

न केवलं पृथिवी, चातोऽपि । उदाहरणम्—

कद्विण्यासु वृषसानो अग्ने कद्वाताय प्रतवसे शुभमे ।

परिजमने नोसंस्याय क्षे ग्रवेः कदग्ने रुद्राय वृद्धे ॥

चामदेवस्यार्षम् । कत्-कैदा । विष्ण्यासु-विष्ण्वेषु स्त्रेषु स्थानेषु । वृषसानः-प्रथमा समानाधिकरणे शानचो गुणभावो व्यापत्तिश्च मकारस्य सकारेण । दैव्ये होतृत्वे वर्तमानो वर्षस इत्यर्थः । हे अग्ने ! कत्-कैदा वाताय । किंविशिष्टाय ? प्रतवसे प्रकृष्ट-

१-०त्वाद्यध्याम्यान्ना० D. २-गौः D.

३-ततोऽस्योदा० B. ४-०निदस्किद० B. C.

५-०नीयः B. C. ६-महोदरायै विन्त० B.

७-[श्रु० ६।१।२] 'अथा होता न्यसीदो यजी-

अनुगमन्' इत्येव प्रतीकम् D.

८-दैवीद् निपण्णाः B. C.

९-जीयात् B. C. १०-गुदा B. C.

११-स्थानेः पद्याख्ये C.

१२-इपयन् D. १३-इच्छन् D.

१४-चतुर्थ्या D. १५-तायै D.

१६-विन्तयन्तो जानन्तः B.

१७-०अयती० C.

१८-प्रतपसे B. मतवसे C. १९-शुभदै C.

२०-न सत्वात् B. २१-अयः B.

२२-इन्द्राग्ने B. [श्रु० ४।३।६]

२३-०देवार्पणं D. २४-कदारित B.

२५-प्रापमानाधिकरणे शानच गुणभावो C. ।

[cf. पा० ३।२।१२४]

२६-'प्रथमासमा०' इत्याभ्य 'सकारेण' इत्यन्तः

पाठस्तुटितो भाति D.

२७-वसानो B. २८-वष्टु B. कदपात् C. ।

२९-प्रतपसे B. मतवसे C.

अ. २, ख. ७.
अ. २, पा. २, ख. ३. }

(५८) [वातार्थं ग्मादिप्रयोगोदाहरणम्]

पलाय । शुभंये-शुभंयैव इति प्राप्ते शुभंयुशब्दस्यायं छान्दस उकारलोपः, ततश्चतुर्थी । सर्व-
भूतानां कर्तव्यत्वेन शुभेन तद्वत्ते । परिजमने-सर्वतो गन्त्रे । नासत्याय-सत्यायैव । क्षे-‘क्षि हिं-
सायार्थे’ इत्यस्य उप्रत्यये टिलोपे चतुष्पमितद्रूपम् । भौमानां रसानां हिसिन्ने शोपयिन्ने
इत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टार्थं वातस्यार्थाय तेनोपध्यायमानः । प्रवेः-प्रवीपि, कदा प्रज्वलयिष्य-
सीत्यर्थः । कदा कदा । रूद्राय नृप्ते-शुभमर्तुप्याणां हन्त्रे । एवंगुणविशिष्टाय रूद्राय वाताय
चैवंगुणविशिष्टार्थं, एवंगुणविशिष्टं वातं रूद्रश्च यष्टुमित्यर्थः । स्तुतिर्वा । कदा प्रवेः
प्रवीपि कथयिष्येति ।

अथवा दैव्ये होतृत्वे वैवस्थितोऽग्निराशः स्यते । कदा स्वेपु स्थानेषु वैधमानो हे
भगवन् ! अग्ने ! उक्तगुणाय वाताय रूद्राय च । प्रदर्शनाथंश्चेतत् । अन्यान्वोऽपि देवता-
भ्यो नृप्ययजमानस्यैतानि हवींषि इति प्रवः प्रवीपि कथयसि । दैव्ये होतृत्वे वर्तमान-
स्तुतीर्षा कदा प्रवीपि । कदाऽस्मैकमयं मनोरथः सम्पद्यत इत्यभिप्रायः ।

तथाऽन्तरिक्षमपि । उदाहरणम्—

यस्तस्तम्भ सहसा विप्रो भन्ताद् घृस्पतिस्त्रिपथस्यो रवेण ।

सं प्रत्नास ऋपयो दीधानाः पुरो विप्रो दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥

१-शुभंयैव D.

२-‘शुभंयुशब्दस्याय छान्दस उकारलोपः’ इत्यस्य
स्थाने ‘उकारलोप आगः’ इत्येव पाठः D.

३-कर्तव्येन B. C. ४-नासत्यायैव D.

५-[धा० ५।३०] हिसिन्नाम् C.

६-उप्रत्यये C. उत्पत्यये D.

७-भौमरसानां B. C. ८-इति त्रे D.

९-‘क्षिष्टं वाता० D.

१०-०पधायमा० C. ०पधायमा० D.

११-भुवः B. ‘प्रवः’ इति नास्ति D.

१२-कदिति कदा D.

१३-०सीत्यर्थः C. ‘इत्यर्थे’ इति नास्ति D.

१४-रूद्रा रूद्राय B.

१५-वृफेन B. वृहेन C. निष्ने D.

१६-वाक्पूणा वृणां D. १७-वाताय B.

१८-‘एवंगुणविशिष्टाय’ इति द्विधा लिखितम् C.

१९-रूद्रश्च B. रूद्रश्च C. २०-स्तुतिर्वा D.

२१-प्रमवः B. C.

२२-‘कथयिष्यसि’ इति नास्ति D. २३-अथा B. C.

२४-व्यवस्थितोऽग्निः B. C., ०त्वेप्यग्निरवस्थितोऽग्निः D.

२५-वदमानो B. C. २६-वाताय B. C.

२७-‘रूद्राय’ इति पुटितम् D.

२८-दुष्य० B. मुष्य० C. २९-०तामि B.

३०-‘प्रवीपि’ इति नास्ति B. C. ३१-स्तुतिर्वा B.

३२-तदा D. ३३-०स्मात्तम० B.

३४-विप्रो C.

३५-[क० ५।५।१] ‘यस्तस्तम्भ० मन्द्रजिह्वम्’

इत्येव प्रतीच्यम् D.

ग्रामदेवैर्यार्पम् । यैः तत्सम्भ-विष्टमिस्तवान्, चक्षवान्, घनघटैर्भिवेष्टितवानि-
त्यर्थः । सहसा बलेन माहात्म्यातिशयेन । उमोऽन्तात्-अन्तरिक्षस्य प्रदेशात् । बृहस्पति-
स्त्रिपथस्यः-त्रिषु स्थानेषु सह स्थाता । रवेण शब्देन द्युचिर्यदवनीनां गर्जितध्वनिना पुर-
यितेत्यर्थः । सं प्रज्ञासः-पुराणां ऋषयो मरीच्यादयः । दीध्यानाः-अत्यर्थं ध्यायन्ताः ।
किम् ? सामर्थ्यात् धर्पेदिति । पुरः-अग्रे सर्वकर्मणामादावेवेत्यर्थः । किं कारणम् ? अग्ने-
स्वितिकारकत्वाद् भूतानाम्, तस्य च धर्पहेतुत्वात् । आह च-‘अत्राद् भवन्ति भूतानि
पञ्ज्यादशसम्भवाः’ इति । विप्रा-मेधाविनो दधिरे-शुद्धोऽप्ययं दधितिरवपूर्वो द्रष्टव्यः ।
अवधारितवन्तः, सर्वकर्माणि तत्पुरस्सराणि ज्ञातवन्त इत्यर्थः । ऐतिहानिकपक्षेण वा
पुरो दधिरे पुरोहितं स्थापितवन्त इत्यर्थः । इन्द्रस्य राज्याभिषेकसमये कृतवन्तो प्रहा-
धिपेत्यार्थमित्यर्थः । उम इति च दिवोऽन्तरिक्षस्य पृथिव्याश्चेति द्रष्टव्यम् । रवेणा (जा-
परेण शब्देन दीध्यानाः, सामर्थ्यातिशयेन समन्वितोऽयमिति योज्यम् । मन्द्रं जिह्वम्-जिह्वेति
चोद्धताम् । गर्जितलक्षणा इतरा वा मन्द्रा कल्याणी चोद्यस्य तया । एवमुक्तव्यतिरिक्ताना-
मपि सर्वशब्दानां समानधुतित्वात् सन्देहा भवन्ति, तेषु सर्वत्र निगमपर्वान्तः) रस-
ग्रन्थसामान्यादर्थेपि निश्चयोऽपेक्ष्यत इति ।

तानि चेदागादीनि समानैकमाणि समानक्रियाणि समानैर्निर्वचनानि यथैकं
तथान्याभ्यपि नानाक्रियाविषयाणि । यथा गोशब्दः पृथिव्यां पेशी गमनात्, तथा गमा

- १-० देवार्पम् D. २-वि B. C.
३-० पनाभिर्वे० D. ० पनादिगिर्वे० C.
० यटाभिर्वे० D.
४-‘म’ इति नास्ति B.
५-गोशब्देन D.
६-पुण्य० B. पुण्यदवनी० C.
७-तर्हित D. ८-० यते० B.
९-० पक्क० D. १०-विवरणम् D.
११-अणस्थिति० C. अन्तस्थितिकरणात् D.
१२-‘व’ इति नास्ति D.
१३-० हेतुकत्वादाह D.
१४-[भ० गी० ३।१४]

- १५-दधातिः B. धातिः C.
१६-सर्वाणि तद् D.
१७-० पत्यर्थ० B. ० त्वार्थमित्यर्थमि० C.
१८-पृथिव्ये० C. १९-० तिषायः स० C.
२०-मन्त्र० C. २१-‘म’ इति शुद्धितम् C.
२२-या यस्य B. वागस्य C.
२३-() एतत्कोष्ठमन्तर्गतः पाठस्तुद्धितः D.
२४-० ये विनि० C.
२५-० धये वाक्वेत्य इति B. ० यशे वेत्य इति C.
२६-‘समानकर्माणि’ इति नास्ति B. C.
२७-सामानानि निर्व० B.
२८-० यथा गौर्ग० B. C.

गमनादिति । तथा हमाद्वयः । हमा द्वि- (यतेः । तथा पुण्यतीति पूर्वैः पृथिवी । रदिमु-
पोपमित्यादित्यः नानाकर्माणि नानाक्रियाणि चेन्नाना । नैवं निर्वक्तव्यानि, हमा जमा हमा
इति । यथार्थम्-अर्थानुरूपेण वाक्यप्रकरणे- सामर्थ्यान्निर्वाच्यानि ।

इतीमान्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयान्यनुक्रान्तानि ।

इतीमानोऽपि । इति शब्दः प्रकारार्थः । एतेन प्रकारेण 'एकविंशतिः पृथिवी-
नामधेयानि' इति प्रदर्शनम्, नै परिगणनम्, रसाधराधरण्यादीनां दर्शनात्, लिङ्गाच्च
पृथिवीनामधेयानीत्येवैताभिधानात् ।

सन्देहा विद्यन्त इत्युक्तस्य सन्देहस्य स्वयमेव प्रदर्शनार्थमाह—

तत्र निरुक्तिर्निश्चयान्न श्रच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा । सा पृथिव्या सन्दिह्यते ।
तयोर्विभागः । तस्या एषा भवति ।

तत्र तेषु पृथिवीनामस्तु निरुक्तिः पठ्यते । सा च प्रलयाधिदेवता तुल्यभुति-
त्वात् पृथिव्या सन्दिह्यते । तयोः पृथिवीन्द्रियप्रलयदेवतयोर्यो विभागोऽर्थमेवाधायस्त-
दर्शयति-पृथिवी निरुक्तिः, निरूपणात् नियमेन रमणात् । निश्चलत्वेनाद्यस्थानादित्यर्थः ।
रमन्ते योऽस्यां भूतानीति । श्रच्छतेः- कृच्छ्रं दुःखं तदापत्तिरितरे मृत्योरधिदेवता ।
अस्याः पृथिव्या वा यस्या निर्याचिकैः क्रूरैः ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्याः) ध्यायस्य

सप्तमः खण्डः ।]

१-ही० B. C.

२-पुपाः C.

३-'नानाकर्माणि' नास्ति C. ४-चेचना B.

५-अत्र 'न' इत्यधिकं भाति ।

६-हमा B. C. ७-हमा इ इति B.

८-यथा यथार्थं अथा० C.

९-() एतत्कोष्ठान्तर्गतः पाठस्तुटितः D.

१०-'वाच्या' इत्येव D.

११-दुर्गावार्स्तु 'इति' इति पदं 'निर्वक्तव्यानि'

इत्यनेन पूर्वपदेन सह पठति समारम्भकम् ।

१२-स्यामि C. १३-इतिः प्रका० D.

१४-तेन D. १५-'न' इति तुटितम् D.

१६-० वाक्य० C. १७-सन्देहो विद्यत D.

१८-इत्थल्लिखितपुस्तकेषु 'तत्र निरुक्तिरित्यादि'
इत्येव प्रतीकमवगणितायाः प्रागेव लिखितम् ।

१९-नीरम० C. अपमपि पाठः B.

२०-'ना' इति तुटितम् C.

२१-'वा' इति नास्ति D.

२२-० तत्रात् मृ० D.

२३-अत्र 'वा' इत्याधिकं वसते B.

२४-इत्थल्लिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो
नास्ति ।

[अथ अष्टमः सर्गः ।]

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श द्विगिन्तु तस्मात् ।

स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्वहुप्रजा निर्धृतिमा विवेश ॥

दीर्घतमस आर्षम् । यः कामार्तः पुत्रार्थी वा । ईमिति षदपूरणः । एयं गर्भे चकार-
करोतेः किरत्तेर्वा लिट् । करोति विक्षिपति वा, तत्कारणभूतरेतोविक्षेपद्वारेण । न
सोऽस्य तत्त्वमिति शेषः । द्वितीयार्थे वा पठ्यते । एतं गर्भं न वेद । कुतो या कथं वा
केन वा प्रयोजनेनेत्येवमध्यात्मवृत्त्या यदज्ञानं तदभिप्रायमिदं न चेद्वेदेति वचनम् ।
योऽप्येनं मातुलदरस्थमुदरवृद्ध्याऽर्थापत्त्याऽनुमानेन वा जातं सन्तं प्रत्यक्षेण दर्शयति ।
द्विह-अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितो यो गर्भस्तस्मादपि । सोऽप्येनमध्यात्मज्ञानाभावाद्देव
जानातीत्यर्थः । अजानंश्च सैः स्वस्था मातुर्योना-योनौ स्थितः । अन्तः-मध्ये । परिवीता-
जरायादिभिर्द्वयात् इत्यर्थः । यथाकालं जायते । बहुप्रजा-बहुप्रजननः आत्मज्ञानाभावा-
न्मोक्षमप्राप्नुवन् संसारे पुनः पुनर्जायमान इत्यर्थः ।

अथवा पुत्रः प्रजा अपत्यानि । बहूपत्यश्च प्रथमं मातुर्योनीं स्थितो जातश्च बहुप-
त्यतामापन्नः सन्नित्यर्थः । गर्भवासकृतमपत्यपोषणकृतञ्च निर्देशमिद्वानं प्रलभ्य दुःख-
माविवेश-माविशति प्राप्नोतीत्यर्थः । एष परिव्राजैकानामात्मविदां दर्शने चोत्था ऋग्यजुः ।

नैवकानां तु-य एनं वर्षलक्षणमुदकसंस्कारायै पूर्ववत् करोति किरति वा । न
सो अस्य वेद (वर्षस्य तस्मै न वेद, कुतोऽप्येतदुदकमप्यागच्छति, यन्मया वितृज्यते,

१-इति लिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो नास्ति ।

२-[ऋ. १।१६।३२] 'य ई चकार' विवेश

इत्येव प्रतीकम् D.

३-कामार्थः C. ४-'मिति' इति श्रुतिम् D.

५-०भूतरेतो० D. ६-'वा' इति श्रुतिम् D.

७-'वा' इति श्रुतिम् D.

८-'वे' इति श्रुतिम् B. C. 'द्वे' इति श्रुतिम् D.

९-०द्वयार्थः B. १०-जातं यन्तं B. C.

११-दर्शयिष्यति B. C. १२-स B. C.

१३-स्वस्थां D.

१४-जरायादि० C.

१५-'इत्यर्थः' इति नास्ति D.

१६-'यथाकालं जायते' B. C.

१७-०भावा भो० C.

१८-समानार्थानीति शेषः ।

१९-वदत्यर्थः C. २०-०मप्यपत्यं D.

२१-०जकना० B. C.

२२-'व' इति नास्ति D.

२३-व B. C.

२४-०संस्तवद्वयं C.

२५-'कि' इति श्रुतिम् B. C.

२६-वा न वा D.

२७-अत्र 'अपि' इत्यधिकं नास्ति ।

किञ्चोदकस्य तत्त्वमिति, केवलं त्वसौ विसृजत पचोदकम्) । कः पुनरसौ ॥ मध्यमो वायुमंघो वा । मेघोऽपि हि मध्ये भवत्वाद् भवति मध्यमः । यस्त्वेन ददंशे, यदोसावा-
दित्यो न्यङ्गदिमभिराधत्ते, तदादित्येनोपहितं मेघस्योदरे स्थितमुदकसंघातं, हिं-
अन्तर्हितमपि सन्तं तस्मात्-प्रथमार्थे पञ्चम्येषां । ददंशेत्येतच्चानुपकथ्यम् । य एनं मेघ-
हेननसमये प्रत्यक्षं पश्यति, अन्तर्हितमपि स पश्यतीत्यर्थः । कः पुनरसौ ? इन्द्रः । स हि
मेघहननकाले तत्त्वमुदकसंस्काराय श्रत्यक्षानुमानान्यामुमर्यां पश्यति । किञ्च य उद-
कसंस्कार्यः पूर्वं सर्वभूतानां निर्मातुरन्तरिक्षशाययभूते योनौ अन्तः योनिस्थानं तस्य
मध्ये परिधीतः परिगतो वायुना व्याप्तः । बहुप्रजाः-बहुप्रजननोऽपर्यन्तधारात्मना व्यवस्थित
इत्यर्थः । अथवा जनिरन्तर्नीतयेत्यर्थः । यद्भूनां धाराणां संस्थायां वा, सस्यनिष्पादन-
द्वारेण प्राणिनां प्रजनयिता । किञ्च भूमिमाविद्येयं आविशतीत्यर्थः ।

अथैकपदनिश्चयः । वगोतिविरी रूपेऽयं वा निश्चयहेत्वभावात् सन्दिग्धो वपंमने-
त्युक्तम् । यो हि पयं करोति किरैत्यप्यसौ, यश्च किरति करोत्यप्यसौ । सन्देहोपदेशश्च
न धातुचिह्नपार्थः । किन्तर्हि ? रूपायमेदादेव । निर्माणेऽस्मिन्नवकाशं वदति सन्ति
भूतानि प्राणिनः । उदकनाम चेतैव । उदकानि योनिरन्तरिक्षं माताऽन्तरिक्षमिति यद्यु-

१-() एतत्कोष्ठान्तर्गतः पाठस्तुद्धितः B, C.

२-भूता मध्यं B, C.

३-वि C.

४-‘दंश’ इत्येव B, C. ५-यथा वासो B, C.

६-न्यरदिमं B, न्यरदिमं C.

७-‘इक्’ इति त्रुटितम् B, C. उदकं धात्व
हिह्व D.

८-अन्तरि दितं C.

९-सन्ततं B.

१०-‘एषा’ इति नास्ति D.

११-इदो त्येत वा (वा C.) उपेत्यर्थं B, C.

१२-एन B, C.

१३-मेघननं C.

१४-इन्द्रं B, न्द्रं C. १५-‘दक’ इति त्रुटितम् C.

१६-यथा B. १७-त C. नास्त्येव D.

१८-स्त्यर्थं D. १९-पूर्वसमृत्तानां D.

२०-०मंतरं B

२१-०र्णान्पथः C. ०रत्रान्तर्हितपथः D.

२२-संस्थानानां D. २३-०ण वा प्रा० D.

२४-०जयि० D.

२५-०वेद्येति समस्तार्थः D.

२६-०किरति B. ०तिर्हि किरति D.

२७-प्रसन्दि० B, C. ०मिधो D.

२८-०त्येव्यसौ C.

२९-‘यथा किरति क्रोत्यप्यसौ’ इति त्रुटितम् D.

३०-०न्देहाप० D.

३१-०यते D.

३२-०नि च प्रा० B.

३३-‘च’ इति नास्ति D.

३४-०रिचमाता B, C.

भयमन्तरिक्षम्, मातुरिति पृष्ठचतुष्पत्तिः, व्यतिरेकाभावात् ? उच्यते, माताऽन्तरिक्ष-
मिति सामान्यवचनम् । योनिस्तरिचमिति उपाधिभेदात् । तस्यैव महानवयवः परिकीतो वेष्टितो
वायुना उदकाश्रयमेघावृतः कश्चिदुच्यत इत्यदोषः ।

[अयमपीतमे योनिरेतस्मादेव, परियुतो भवति ।]

अयमपीत्यादि । इतरः स्त्रीयोनिरेतस्मादेव रूपसामान्यात् प्रसक्तो निदृश्यते । नाना-
कर्मत्वाच्च निर्यचनान्यत्वम् । पूर्वं वेतेवेकैरस्योकारः । सचेकैरात्परः । तस्मिन्नीकारस्य
यणादेशः । इतरो योतेः । उभयोर्निनामकरणः । वायुमेकः परिवेष्टितः । इतरः प्रजन-
नेन मिथ्रीयते, मिथ्रितो वा रक्तमांसादिभिः । स्त्रीयोनेस्त्राहरणम्—

विष्णुर्योनिं कल्पयेत् त्वष्टा हपाणि पिशतु ।

आ सिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

त्वष्टुर्विष्णोर्धाता अपमम् । सीमन्तोन्नयनेऽस्या विनियोगः । विष्णुर्न्यासः क्षेत्रज्ञः ।
स योनिं-सात्स्यादेव साच्छव्यम् । योनिर्ब्रह्मकारणं भोग्यमात्मानं कल्पयतु आवि-
शतु भैधितिष्ठतु । त्वष्टा शिल्पी अययवरूपाणि पिशेत्तु विस्तारयत्वित्यर्थः । आसिञ्चतु
आप्यारयेत्तु प्रजापतिः प्रजानां पाता अर्शितपीतरसम्प्रदानद्वारेण । धाता गर्भं दधातु ते तैव ।

१-रिक्षमातु० B. C.

२-पृष्ठतु० C.

३-नेदाभावादित्यर्थः । सति हि भेदे पृष्टी सम्भव-
ति नान्यथेति भावः । व्यतिरेकाभावायः D.

४-महावयवः D.

५-‘वायुना उदकाश्रयमेघावृतः’ इति नास्ति B. C.

६-इत्यदोषः C.

७-हस्तलिखितपुस्तकेभ्यिदं मूलवाक्यं नास्ति ।

८-इत् B. C, इतरत्र D.

९-०च न ना० C.

१०-पूर्वं (वे C.) वेते प्रकारस्यो० B. C. वेतिः

११-सत्वे का० D.

१२-तस्मीन्नीकारस्य यणः D.

१३-[भा० २।२३]

१४-उभयोनि नमि करणः B, उभयो निन्नाम-
करणः C.

१५-पुरी वे० B. C, १६-इतः D.

१७-कल्पतु B.

१८-[ऋ० १०।१८।१]

१९-ति शोणः B. C. २०-विष्णु व्यक्तः C.

२१-तां समोदत्र D.

२२-कथय क्य० B. कथयतु क्य D.

२३-आधि० C.

२४-०ष्टा च शि० D.

२५-विशतु C. विशतु D.

२६-आप्यायतु C. आत्मेय D.

२७-अर्शितपीतरसदान० B. अर्शितपीत० C.

२८-तत् D.

लिङ्गात् देवतासत्यत्वं दुर्ज्ञानम्, लिङ्गस्यानैकान्तिकत्वात् । अतस्तदधिगतये यत्नः
कर्तव्य इत्येवमर्थं पुरांकल्पं पठन्ति—

शाकपूर्णिः सद्रूपयाञ्चके । [सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देवतोभयलिङ्गां प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे ।
तां पप्रच्छ-विधिदिपाणि स्तेनि । सास्मा एतामृचमादिदेश-एषा मदेवतेति^१] ।

अस्यार्थस्य पृष्ठे व्याख्यातस्यापि दाढ्यार्थं पुनरुपन्यासः । 'याज्ञे दैवतेन' इति
व्याख्यातस्य । शाकपूर्णिर्नैकताचार्यः । संकल्पयाञ्चके-संकल्पितवान् । किं तत् ? सर्वा देवता
मन्त्रार्णां जानामीति । तत्तस्य ज्ञानोरसेषमाक्षिपन्ती काचिदभिमानिनी देवता स्त्रीलिङ्ग-

१-सतत्त्वं B. C.

२-०स्यानैकताम् D.

३-अतस्ते द० B. C. ०धिगम य० D.

४-C. D. पुस्तकयोः 'शाकपूर्णिः संकल्पयाञ्चके' इति
पाठो नास्ति । P. पुस्तके तु अयं पाठः 'पुरा-
कल्पं पठन्ति' इत्यश्वानन्तरमेव नास्ति, किन्तु
'अस्यार्थस्ये' त्यादि 'व्याख्यातस्ये'-त्यन्तस्य
पाठस्य पश्चाद् वर्तते । अस्माभिसर्वार्थानुसार्थेव
क्रम आहतः ।

५-कोष्ठकान्तर्गतः पाठो हस्तलिखितपुस्तकेषु
नास्ति ।

६-[निद० १।१७] द्रष्टव्यम् ।

७-व्याख्यातस्या B. III. । 'व्याख्यातस्य' इति
पदानन्तरं केवल D. पुस्तके दुर्गवृत्तिनाम्ना
कथनं पाठ उद्धृतो वर्तते । स चेभ्यः—
"दुर्गवृत्तौ-नैकतानां वै ('नि' मु. पा.) ऋति
शब्देन भूमिरुच्यते, परिधात्रकानां कृच्छ्रापतिः ।
तदेवं मन्त्रेषु शब्दगतिविमुक्तात् उभयमप्युप-
पद्यत एव । तद्यथा-'दधिप्राणो अकारियम्'
[अ. ४।१५६] 'इत्यामीध्रे दधि
भक्षयन्ति' [आश्व० सू० १२।१२] इति

दधिभक्षणे । तथा चाश्वमेधे 'दधिप्राणो
अकारियमित्युत्थितायां सर्वा जयन्ति' इत्यश्व-
सन्निधाने तद् ('तं' मु. पा.) परम्यो जयन्ति
महिष्शामुत्थितायाम् । तत्रैवं सति प्रतिविनिर्योग-
मस्यान्येना- ('०स्यान्येनान्येना' इति वीप्तापि
मुद्रितपुस्तके) धेन भवितव्यम् । त एते
वक्तुमिष्टावकाशदार्ढ्यान्वयमपि भजन्ते मन्त्राः ।
न ह्येतेष्वप्येत्यावधारणमस्ति । महार्थां ह्येते
दुःख- ('दुष्प' मु. पा.) रिज्ञानाश्च । यथास्वा-
रोहवैशिष्ट्या- 'दोष्या' इत्यपि मु. पा.) दशः
साधुः साधुतराम् बह्व्येवमेते वक्तुवैशिष्ट्यात्
साधून् साधुतरांधार्यान् खा- (ख-) वन्ति ।
तत्रैव सति लक्षणेदेशमात्रेणैव ('०मात्रमेवै'
मु. पा.) तस्मिन् शास्त्रे निर्वचनमेकैकरय-
क्रियते । नवविधाध्यात्मार्थिदवाधियशोपदर्श-
नार्थम् । तस्यादेतेषु यावन्तोऽथा उपपद्येत
अर्धिदवाध्यात्मार्थिज्ञाप्रयाः सर्व एव ते योग्याः ।
नात्रापराधोऽस्ति । एत- ('व' मु. पा.) मेव
सन्देहावि- ('धि' इत्यपि मु. पा.) कारमुप-
जीवन्नाह् एव दुर्गः ।

८-'किं तत्' इति मुद्रितम् D.

पुलिङ्गयुक्ता, मन्त्रे स्त्रीपुलिङ्गशब्ददर्शनादेयमुच्यते । अथवा मध्यमघुस्मानलिङ्गयोगा-
दुभयलिङ्गत्वमुच्यते । प्रादुर्भूता स्वप्ने प्रत्यक्षं वा तां न ज्ञातवान् । अतस्तामेव देवतां
पृथगर्न-वेदितुमिच्छामि त्वामिति । सा देवतास्मै वक्ष्यमाणामृचमादिपृवती-परा महे-
षतेति । तव च देवताज्ञानाभिमानः, मां जानीहि अनयेति ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

अष्टमः खण्डः ।]

१-युक्ता C.

२-'लिङ्ग' इति घुदितम् D.

३-० देवोच्यते D.

४-० मं घु० B. C.

५-० नस्य लि० D.

६-प्रादुर्भूता C.

७-पातान् B. C. ८-पृथवा C.

९-ता C.

१०-हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र सप्तमस्य सप्तमे-
निर्देशो नास्ति ।

[अथ नवमः सूत्रः ।]

अयं स शिङ्गे येन गौरभीवृत्ता मिमाति मायुं ध्वसनावधि भिता ।

॥ चित्तिभिर्नि हि चकार मत्वे विद्युद्भवन्ती मतिः यन्निर्माहते ॥

दीर्घतमस आर्यम् । माध्यमिका वागत्र देवता । सा चैश्वर्ययोगात् शरीरेणो-
भयलिङ्गा, एतस्यां ऋचि उभयलिङ्गेः शब्देरादिदयमानस्यात्, आह-अथ स येन इत्येते
पुष्टिङ्गाः शब्दाः । अभिवृत्तेत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः । तैश्च सर्वैर्माध्यमिका वाग् निर्दिश्यते ।
कुत एतत् ? उच्यते । शिङ्गे मिमाति मायुमिति च सर्वेषां [स्तनयित्तुलक्षणेनाभि-
सम्बन्धः, स्तनयित्तु करणं मध्यमस्थानं वा कर्तृत्यात् । अथ चोभयलिङ्गेति मध्यमो-
त्तमलिङ्गेत्यभिप्रेते न नपुंसकस्त्रीलिङ्गे । विद्युद्भवन्तीत्येवमन्तं हि] स्तनयित्तुलक्षणे-
नाभिसम्बन्धादत्र मध्यमलिङ्गम् । प्रतिवन्निर्माहतेति रसादानसम्बन्धादुत्तमलिङ्गम् ।
कथं पुनरेकस्या देवताया उभयलिङ्गेः शब्देर्निर्देशो येन गौरभीवृत्तेति च भेदेनापवेशो
न विरुध्यते ? उच्यते । लिङ्गव्यत्ययाभ्युपगमादधिष्ठात्राधिष्ठेयभेदा- [च । अयमित्यादिभिः
स्तनयित्तुकरणसम्बन्धात् सर्वैर्माध्यमिका वाङ् निर्दिश्यन्ते] इत्युक्तम् । न च अयं स
येनेत्येतेषां स्त्रीलिङ्गत्वमन्तरेण माध्यमिकयागनिर्देशार्थत्वं सम्भवति, अतो लिङ्गव्यत्यय
आश्रीयते; इयं सा यया इति । सर्वदेवतानां चैते अधिष्ठात्रारमानः, अन्ये कर्त्तामानः,
इति । वक्ष्यति हि-अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्त्तारमान एते स्युः इति । अतो-
ऽधिष्ठात्राधिष्ठेयलक्षणभेदाद् भेदेनैवाप्यपदेशो न विरुध्यते । इयं सा शिङ्गे वा माध्यमिकाया
याचोऽधिष्ठात्री देवता स्तनयित्तुलक्षणं शब्दं करोति । यया योः वाङ्मेनामैतत् । वाङ्

१-हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्ड प्रारम्भस्य निर्देशो
नास्ति ।

२-[ऋ० १११६४२९]

३-दीर्घतमस आर्यम् इत्यारभ्य 'कुत एतत्'
इत्यन्तः पाठस्तुटितः B. C.

४-[] एतत्कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति C. B.

५-०भि वृ० B. ६-०देवो प० D.

७-उच्यते नास्ति D.

८-०त्ययभ्रवणा० B. ९-०त्ये ना भय० D.

१०-०ष्ठेति० C. ११-०ष्ठेयलक्षणभे० D.

१०-[] एतत्कोष्ठकान्तर्गतः पाठस्तुटितः D.

११-स न च D. १२-०नेत्येयां D.

१३-०मिका D. 'वाग्' इति टुटितम् B.

१४-चैदे D.

१५-'कर्त्तामानः' इति पाठ उचितः । 'अन्ये
कर्त्तामानः' नास्ति B. C.

१६-'हि' इति नास्ति D. १७-[निर० ७१७]

१८-'अतः' इति नास्ति B. C.

१९-भेदान् C. D. २०-भेदानाव्यय० C.

२१-मध्यमि० B. C. २२-वाङ्मेनामै० B. C.

अन्तरिक्षनामान्युत्तराणि षोडशेत्यादि । खं नम इत्यादीनि चापठितानि । पठितानि अम्परवर्हिरीत्यादीनि च वस्त्रदर्मादिषु । अन्तरा मध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं शान्तं स्थितं निष्क्रियं वा शान्तमध्यूर्ध्वम्, निष्कम्भस्यानारम्भकत्वात् । अन्तरा ईमे रोदस्यौ धावा-पृथिव्यौ क्षियतीति वा । अन्तरा ईमे क्षोण्याविति वा क्षान्तम् । एवमनेकविकल्पमुत्तर-पदम्, अन्तराशब्दात् पूर्वपदम् । शरीरित्यादि-अन्तराशब्दात् पूर्वपदम्, अक्षयशब्दा-दुत्तरपदमिति विशेषः । विनाशिष्वप्यविनाशीत्यर्थः ।

तत्र समुद्र इत्येतत्पार्थिवेन समुद्रेण समिद्धते ।

वनेत्यादि निगदध्याख्यातम् । अम्बरादिषु अम्बुमद्भवतीत्यादिष्वपि तुल्यभुति-त्वाद्विशिष्टे सन्द्ध्यपदत्वे किञ्चित्प्रदर्शनीयमिति समुद्रशब्दः प्रदर्शितः-समुद्रवन्त्यस्मादाव इत्यादि । संहता ऊर्ध्वं द्रवन्त्यस्मादापोऽन्तरिक्षात्पार्थिव्याश्च, रश्मिभिराह्वयमाणौ धावु-ना प्रेर्यमाणा इत्युभयत्र तुल्यमपादानसाधनत्वम् । संहता धामिर्बन्धनेन नद्वन्दीभावेन पार्थिवं भौमरसलक्षणा धावुना प्रेर्यमाणा आदित्यमण्डलाद्वा धर्मकाले रश्मिभिः पर्या-वर्त्यमाना अन्तरिक्षलक्षणमापः । अप्रापि कर्मसाधनरयमविशिष्टम् । समोदन्तेऽस्मिन् जल-चराणि भूतानि, इतरत्रान्तरिक्षचराणि । अर्थेवा समुद्रो भवति । समेकीभावे, उदकावु-

१-ख B.

२-वर्हिरीत्यादी C, अम्परं विद्यत् व्योम वर्हिः D.

३-‘मध्ये’ इति नास्ति D.

४-स्थिति B, नास्त्येव D. ५-अ D.

६-‘मध्यूर्ध्वम्’ B. C.

७-अन्तरालमेवोदस्य न (दस्यौ C.) क्षियतीति वा B. C.

८-अन्तरालमेशो B. C. ९-क्षान्तम् C.

१०-‘वत्यादुत्त’ B, ‘वत्युत्त’ D.

११-‘पदम्’ इति कुटितम् D.

१२-अक्षरशः D. १३-‘वि’ इति कुटितम् D.

१४-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. B.

१५-‘अम्बुमद्भवतीत्यादिषु’ नास्ति B. C. ‘अपि’ शब्दस्य ‘पि’ इत्यपि कुटितम् B.

१६-‘माण वा’ D.

१७-संहताभिव्यक्तेन B, संहतापि द्रवन्त्येन C.

१८-‘भौमल’ B, तामरसलः B.

१९-वर्षाका B.

२०-‘वर्तमा’ D.

२१-‘भवति’ B. C.

२२-‘अयवा’ इति नास्ति D. । ‘अयवा’ इत्यस्मात् पूर्वं केवलं D. पुस्तके दुर्गवृत्तिनाम्ना कथनं पाठ उद्धृतो वर्तते । स चेत्थम्-‘दुर्गवृत्तौ-‘समु-द्रवन्त्यस्मादापो वीचीतरासीकादिभावेन । समभिद्रवन्त्येनमापः, सरा एव ह्यापो निम्ना-नुगारित्वात् समुद्रमेवाभिमुख्येन द्रवन्ति, स हि निम्नो भवति ।’ एवं दुर्गः ।

२३-यमेतिभावे B.

च्छन्दो रो मत्तये। एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यत इति समुद्रः । वर्षास्वन्तरिक्षेऽपि तुल्यम् । समुन्तीतीति वा, एको लीलया मुखं क्लेदयति, अपरे वर्येणेति ।

तयोर्विभागो यस्मिन्मन्त्रे तत्र सुखप्रतिपत्त्यर्थमितिहासमाचक्षत आचार्याः । निदानभूतम-इति ह एवमासीत्-यः कथ्यते स इतिहासः । देवापिथेत्यादि । आधिपेण इति भविष्यद्भूत्या ईयदेशो भूतवृत्त्या च । देवापिः शन्तनुष कौरव्यौ कुर्वशप्रभवौ भीमसेनपुत्रौ भ्रातरौ बभूवुः । स शन्तनुः कनीयान् ज्यायसि देवापौ सति आत्मानं राज्ये प्रजामिरक्षि-
पेचितवान् । देवापिस्त्वदोपापदेशेन राज्यार्थं वरोपितो वैराग्यातपः प्रतिपेदे । ^{१३} 'च किल च्यवननामापरनोऽग्नि ऋष्टिपेने प्रह्वचर्यमुवास । स गुर्वनुग्रहात्तेनैव शरीरेण धीत-
हृदयैवद् विभ्रामिचर्येण ब्राह्मणो बभूव । ततोऽस्मिन्मन्त्रे शन्तनो राज्ये द्वादशवर्षाणि देवो न वर्धये । तमूचुः मौद्गल्यप्रमुखा ब्राह्मणाः । किमुचुः ? जयमत्स्वपाचरितः, ज्येष्ठं प्रातरमन्तरित्य
अतिक्रूयामिपेचितम्, अमिपेचनमात्मनः कारितमित्यर्थः । तस्मात् ते देवो न वर्धतीति ।
स शन्तनुरेवमुक्तो देवापि शिक्ष । शिक्षतिर्दानकर्मा । तेन चात्र याच्न्यापूर्वकत्वाद्दानस्य

१-समुन्ती B. समुनसिति C.

२-अरो C.

३-'सुखप्रतिपत्त्यर्थे' इति नास्ति D. अत्र B.
C. पुस्तकयोस्त्वित्थं पाठो वर्तते-तत्र सुख
(खं C.) प्रतिपत्त्यर्थमिति भासीदिति
पत्यर्थमिति गासीदितिहासमिति पुराण-
विद् आचक्षते-देवापिथे (विद्वे C.)
इत्यादि' इति ।

४-व्यपदे० C. वदे० D.

५-'कौरव्यौ' इति नास्ति B. C.

६-वता C.

७-सी देवापौ C.

८-राज्यप्रजा० B. C.

९-स्वदोषा० B. त्वदोषा० C.

१०-राज्याद्यप्रथमं B. C.

११-दि स च B. 'स च' इति नास्ति D.

१२-'च्यवनापरनाग्नि' इति पाठ उचितः ।

नाम्याष्टि० B. नाम्याष्टि० C.

१३-'ह' इति शुद्धितम् C.

१४-० मित्रमित्रं व० B. ० मित्रमित्रं व० C.

१५-०न्तरेण B.

१६-न वर्ष D.

१७-ते ऊचुः B.

१८-गौतम D.

१९-किमुचुः D.

२०-भ्रातरि B.

२१-अदि क० C.

२२-०म्याग्नि (मि C.) हेनव B. C.

२३-देवा न वर्धन्तीति D. 'इति'

नास्ति C.

२४-देवापि शिक्ष C.

२५-याज्ञ पू० C.

स्वकारणभूता याच्ना लक्ष्यते सामर्थ्यात् । तेनैतदुक्तं भवति-शिशिक्ष याचितवान् । किम् ।
प्रकरणसामर्थ्याद् घर्षहेतुकं प्रजानां शर्म राज्योपादानेन, भगवन् ! एतत्ते राज्यं प्रशा-
धीति । एवंवादिनं वीक्ष्यापन्नं लब्धोत्तमगुणः स्वजात्यनुरूपमुवाच देवापितम् किं नो
राज्येन । पुरोहित इत्यादि । शान्तिकपौष्टिकार्थं वार्षिके च कर्मणि भार्तिवज्य त्वं करो-
मीति । तस्य देवापरेतद् घर्षकामस्य सूतम् । तत्रेयमन्तरिक्षपार्थिवसमुद्रप्रविभागप्रदर्श-
नाय श्रेयमयति ।

[इति सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
दशमः खण्डः ।]

१-‘णयूता’ इति त्रुटितम् D.

२-लभ्यते D

३-सामर्थ्यात् C.

४-तेषां तदु० B. C.

५-एतन्ते C.

६-‘एवं’ नास्ति D.

७-कणो B.

८-०त्याभि C.

९-तप C.

१०-०वापरेतिद् C.

११-‘कम्’ इति त्रुटितम् B. C

१२-इत्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्ते-
निर्देशो नास्ति ।

[अथ एकादशः खण्डः ।]

आर्ष्टिपेणो होत्रमुपनिषीदन् देवापिस्वसुमति चिकित्वात् ।

स उत्तरस्यादर्धं समुद्रमपो दिव्या वसजद्रथ्या अभि ॥

आर्ष्टिपेणः-ऋष्टिसेनस्य पुत्र ऋष्टिः । होत्रम्-कर्तुमिति शेषः । सतुर्थ्यर्थे वा द्वितीया, होत्राय निषीदन् । देवापि-दास्यामोऽस्मै ऋष्टिमित्येतां शोभनां मेति चिकित्वात् जानन् । त इति श्रुतेः यच्छब्दोऽध्याहृतव्यः । योऽर्तं तेऽपि वत्सप आसीदिति शेषः । स उत्तरस्यादन्तरिक्षलक्षणात्समुद्रात् । कुत एतत् ? अयं समुद्रमित्यध्याहृतस्य समुद्रविशेषणत्वेनोपादानसामर्थ्यात् तदुत्तरोपि द्वितीयसमुद्र एवाभिप्रेत इति गम्यते । तेनाधरं पार्थिवं समुद्रमभि प्रीतीत्यर्थः । अपो दिव्याः-दिवि मयाः । अर्द्ध-विस्तृतवान् ऋष्टिर्दस्य देवस्य स्तुतिद्वारेण स एव पातितवानित्यर्थः । वर्षा-वर्षप्रभया वर्षलक्षणा इत्यर्थः । आर्ष्टिपेणः-ऋष्टिपेणद्वयवन इहामिप्रेतो यथा तथा पुरस्तादुपैवर्णितम्, इतिहासस्मृतेः प्रामाण्यात् । अतोऽन्तेयासी पुत्रोऽर्धोभिप्रेतः । ऋष्टिर्धैर्या सेना यस्य, इपिता वा सेना शत्रून् प्रति प्रेषिता नित्यं सेना यस्य, कौन्ता वा इष्टा सेना यस्य । तस्य च राजपुत्री सुफन्या भार्या, तत्सम्बन्धादुपपन्नः सेनैव सम्बन्धः । अथवा ऋष्टिः रेवणा हिंसा च कामादीनाम्, अन्तश्चर्याश्रूणां सेना समुदायः, स चेन्द्रियाणाम् ।

१-हस्तलिखितपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य निर्देशो नास्ति ।

२-निषेदन् C.

३-उ० C.

४-०दधरं C.

५-[ऋ० १०।१८।५] 'आर्ष्टिपेणो० अभि' इत्येव प्रतीकम् D.

६-'ऋषिः' इति नास्ति B. ७-देवापि C.

८-दामो B. C.

९-०नामतिचिकित्वात् C. १०-०दाध्याहातः D.

११-'अपि' इति नास्ति D.

१२-'स' इति नास्ति D.

१३-०धरस्य D.

१४-'तद्' इति नास्ति D.

१५-'द्वितीय' इति नास्ति B. C.

१६-'प्रति' इति नास्ति D.

१७-०जन् C. ०जट्ट० D. १८-०ष्टि० D.

१९-०ष्टि० D. २०-०ष्टि० C.

२१-०वर्णित० C.

२२-'अत्र' इति नास्ति H. C.

२३-०'अधा' इत्येव पाठः B. C.

२४-कान्तो इवा B. अत्र कान्तया इति कान्तये इति वा युक्तः पाठो भवेत् ।

२५-तस्याथ B. C. तस्य-न्यवनस्येयर्थः ।

२६-सेनायाः D.

२७-०ष्टिः B. इपिः C. ऋषिः D.

एतदुक्तं भवति-विषयाभिलाषवैमुत्थात् कामादिचित्तमलरेपेणप्रधाना सेना इन्द्रियमासो यस्य, दूषिता चा प्रेषिता वा गता पराङ्मुखीभूता प्रत्याहारेण विषयेभ्य इन्द्रियसेना यस्य ।

सम्प्रति प्रसिद्धं सेनाशब्दं निराह । सेना सह इनेनेश्वरेण । तेन हि विना गण उच्यते । समानं वा साधारणं विजयार्थं प्रयोजनमुद्दिश्य गतिर्यस्याः । समानशब्दात् पूर्वपदम्, गतेरैस्तरपदमित्यर्थः ।

पुनः पुनः प्रायत इत्यादिमाक्तिः^{१३} निर्देशः । पुनरो दृष्टानुध्यायिकाद्य दुःखात् प्रायत इति पूर्वैः सन् द्विवर्णलोपेन पुनः । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति'^{१४} इति श्रुतेः । 'अयं परश्चेति तस्मादनुशिष्टं पुत्रमालोक्यमाहुः'^{१५} इति च । निपरणाद्वा । निपरणं विण्डपितृयज्ञभोज्यादौ विण्डवानम्, तेन प्रायते शास्त्रसामर्थ्यात् । पितृन्, अकरणप्रत्ययैर्यपरिहारेण चात्मानम् । पुंजातेः पूर्वपदम्, प्रायतेरेयोस्तरपदम् । पुत्रैक उतत्रायत इति । तथा च स्मृतिः—

पुत्रास्तो नरकाद्यस्मात् पितरं प्रायते स्मृतः ।

पुत्र इति पुच्छब्दात् पूर्वपदमिति भेदः ।

अपिदर्शनात्, देवापिरस्यैव सूक्तस्य । सामान्येनैतांश्रयंचनम् । स्तोमास्त्रिष्टुदादीन् ददर्श इति विशिष्टमन्त्रदर्शनादेवेत्यापमन्यवो मन्यते । ब्राह्मणमप्यस्मिन्नर्थे सामान्येन दर्शयति-तद्यदेनौ न मधुच्छन्दः प्रभृतीन् तपस्यमानान्, तस्यैव तपसोऽनुमावात्, अत्र श्रुत्यर्थः—

१-०-लक्ष्म B. C. २-इषिता वा C.

३-‘वा’ इति नास्ति B. C.

४-मुता B. C. ५-‘प्रति’ इति श्रुतितम् D.

६-इण C. ७-समान C.

८-० यं स्यात् B. ९-शब्दस्य D.

१०-एतेह० B C. ११-इत्यर्थः । विभ० B.

१२-०क्तिका नि० B. ०क्तिक नि० D.

१३-०शानु प्रवि० D.

१४-पुरणं सन् विव० B. पुरुषः सन् विव० C.

१५-[ऐ. मा० ३३।१]

१६-पुत्र लो० B. C.

१७-[अनुपलब्धमूलनिर्देशं पचनम्]

१८-वा D. चानिवरणा० C.

१९-मुन्यादौ D. २०-०वायेन परि० D.

२१-वृणाते C.

२२-०ते तदेवो० B. ०ते तरेवो० C.

२३-पुनर्नर० B.

२४-[मनु० १।१३८]

२५-०न्येतन्नं नि० C.

२६-‘दीन्’ इति श्रुतितम् B.

२७-०देतन् D. ०देना C.

२८-०भृत्य D.

२९-अवस्यमा० C. ०माना C.

३०-‘श्रुति’ इत्येव B. C.

सामाख्यं, स्वयंभु अकृतकं नित्यं पूर्वाधीर्तेमिवाभ्यानयैर्, 'अकृतं गतौ' इति ।

आगतमाधिभूतमित्यर्थः । तदपीणामृषिलमिति विज्ञायत इति ।

तत्र भवत्वाद्या-

देवापिः देवानामाख्या व्याख्या । केन ॥ सुखा च प्रदानेन च हविषाम्, देव शिष्टो मन्त्रः
मर्ति कर्तुं जानन्, यथा ते तुष्यन्ति तथा जानानः ।

उत्तरः-उत्तरतः, हन्तिर्गत्यर्थः, उद्धृततर इत्यर्थः । गतिरात्मसर्वगतैववत् । अथ भूतं वा
रोमत्यर्थं, अथोमानित्यर्थः । अथ ऋच्छेतीति चात्तरघटः । अथ पुनर्न चावतीति ।
कैश्चंगतिः प्रतिपिडा । तस्यैवैकैर्यस्य उत्तरा ऋक्ष भूपसे यदुतराय निबन्धनाय,
निर्विचिद्य यच्चताय । भूपसेवैव पौरोहित्याखिव्याम्युपगमलिङ्गभूतवृत्त्यर्थार्थ-
लौभाविना ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

एकादशः खण्डः ।]

- १-०भू C. २-०धीनमि० B. C.
३-०नय C. ०नयत् तात् D.
४-[धा० ११९८३] 'इय गतौ' [धा० ४११९] B. C.
५-लटि B.
६-[तै० आ० २१९]
७-०सा व्यासा C. D. ०स्या प्राख्यात्या B. अत्र
कदाचिद् ०'स्या प्राख्या' इति पाठः स्यात् ।
८-कुर्वन् D.
९-उडु (तिष्ठन्ति) B. तिष्ठन्ति C.
१०-जानन् D.
११-०गतिव० B. C.

- १२-०ना (रा ?) तीति B. ऋच्छन्तीति C.
१३-अधम C.
१४-मन्त्रा C.
१५-ऊर्ध्व B.
१६-०वैतस्या० D.
१७-निर्विचिद्य वचनाय इति नास्ति B. C.
१८-०'व' इति नास्ति D.
१९-०वैमृतवा० B.
२०-०ल्लादि० B. C.
२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिर्न निर्दिष्टा ।

एतदुक्तं भवति [अथ द्वादशः खण्डः ।]

इन्द्रियप्रामो यस्य रापिः शन्तनवे पुरोहितो होत्राय वृतः कृष्यत्रैदीधेत् ।

इन्द्रियसेना यस्य समग्रं देवभुतं वृष्टिनि रराणो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छन् ॥

उच्यते । एत यदा यस्माद्वा देवापिः शन्तनवे शन्तन्वर्थं पुरोहितः सन् होत्राय वृतः वार्षिके कर्मणि, पूर्वपक्षे कृपायमाणः । अनावृष्टिर्हन्तं लोकमनुकम्पमानः । अदीधेत्-अन्वध्यायत् ध्यातवान् । 'कम् ? सामर्थ्याद् वृष्टिम्, मनोरथैः प्रार्थितवानित्यर्थः । पुरस्ताद्यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तदा तस्माद्वा, देवभुत-देवैः श्रुतम्, वृष्टिनिम् 'यन्नु याचने', चतुर्थ्यर्थे 'सोम-यत्र द्वितीया, देवैः श्रुताय वृष्टिपत्तये वृष्टियाचने । रराणः-रातेः । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शपः दलुः, ददद् वृष्टिमित्यर्थः । 'तस्मिन्नेव कर्मणि ब्रह्मत्वेनायस्थितो बृहस्पतिर्वाचमस्मा अयच्छत् दक्षवान्, यया देवान् स्तुत्वाऽसौ वृष्टिं लब्धवान् । बृहस्पतिर्ब्रह्मासौ इति भाष्या-नुरोधादेवं व्याख्यायते । मन्त्राक्षरणां तु-बृहस्पतिर्मध्यमर्क्षाने स्तैनयितुलक्षणां वाचम, तथापि सर्वेभ्यश्चाद् वर्षं लब्धवानित्यर्थः ।

शन्तनुः-कस्मात् ? यं सुखं हे तनो ! बुयंल ! तथास्तु-इत्येवमसौ कावणिकत्या-दाशास्ते । शमसौ तन्न शरीराय वास्तु-इति वा, इति रोगिणं कश्चिद् दृष्ट्वा एवमाह, स च तदैवारोगः सम्पद्यते । पुरोहितः-पुर एनं ध्यात्वर्थं राजानो दधति कुर्वन् इत्यर्थः । शान्तिकर्षादिकाभिचारिकेषु कर्मसु पुर एनं दधति राजानः पुरस्कुर्वन्तीति धर्मः । तथा च मन्त्रः- 'स इत्थेति सुर्धित ओर्कसि स्वे' इति । स निगदध्याख्यातो मन्त्रः । बृहवृषे-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डप्रारम्भो नैव निर्दिष्टः ।

२-० न गीधेत् C.

३-[ऋ० १०।१८।७] अयच्छत् C. 'यदेवापिः अयच्छत्' इत्येव प्रतीकम् D.

४-अय D. ५-'शन्तनवे' इति नास्ति D.

६-वार्ये B. C. ७-गतं B. C.

८-वृष्टि B. C.

९-'शब्द' इति नास्ति D.

१०-० हर्तव्यः B.

११-कदा C. तद् B.

१२-स्माद्वा B. 'वा' इति कारित D.

१३-देवे श्रु० C. १४-[धा० ८।८]

१५-[धा० ३।१।८५] १६-अस्मि० B. C.

१७-'दत्तवान्' इति नास्ति D. १८-सन् C.

१९-० स्थान B. C. २०-सनयि० C.

२१-० न्धान् C. २२-रोहिणं B. C.

२३-कश्चिद् B. C.

२४-एतं B. C.

२५-शान्तिवेत्यादिवाक्यं नास्ति B. C.

२६-[ऋ० ४।५।०।८] २७-० दुपाख्या० D.

तस्य सम्योधनं हे ननो ! शं तुभ्यमस्त्विति स्थादिकं वादेतैत् । स्तनयितुव्याजिनार्थं
यदति वा-शमस्यै तन्वा इति । तनुशब्दोऽन्तर्धत्तितवीप्सार्थः अस्मै शरीराय शरीराये-
त्यर्थः । पुरोहितः पूर्वमेनं दधति वैद्युतमरुदादयः । वृष्टियाचिनमिति याच्यया तत्पूर्वक-
त्वाद्वाहानं लक्ष्यत इति भाष्यकारमिप्रायः । तथा च मन्त्रो व्याख्यातः । बृहस्पतिर्ब्रह्माणं
करिष्यन्नेवं व्यापार आसीत् ।

अथवा कश्चिद्वाजा जायमानोऽनावृष्ट्या क्षतसेन ऋष्टिपेण^१ उच्यते । तस्यै स्वभूत
ऋष्टिपेणाष्टिपेणः । कौरीयादौ तु होत्रं कर्तुमृषिर्निषीदन् इत्यादि समानं पूर्वेण ।

येवापिः । यदा वेदानामाप्त ऋष्टिक्, शान्तनवे-शं सर्वशरीरिणामस्त्वियेवमर्थं
वृष्टिप्रसाधने कर्मणि प्रवृत्तस्य च यत्तमानस्यार्याये^२ विद्वत्सैयाग्रे वृत्तो होत्राय वृत्तः तदा
वेदधृतायेत्यादि समानं पूर्वेण ।

एवमाख्येनैव रूपानां मन्त्रैणां यजमाने नित्येषु च पदार्थेषु योजना कर्तव्या ।
एष शास्त्रे सिद्धान्तः । तथा च यद्व्यति-तत्को वृत्रः^३ मेघ इति नैरुक्ताः^४ इत्यादि । 'मध्य-
मञ्च माध्यमिकाञ्च याचम'^५ इति नैरुक्ताः । 'रात्रिरादित्यस्योदयेऽन्तर्धीयत'^६ इति । औपचा-
रिको मन्त्रेऽप्यायानसमयः । परमार्थेन तु नित्यपक्ष इति सिद्धम् ।

इति स्कन्दस्वामिहृते निवक्तव्याये

सप्तमस्या- [द्वितीयस्यै-] ध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

[द्वादशश्च खण्डः समाप्तः]

१-रुद्रादि० D, C. रुद्राव० D. २-नयि अ B, पतर C.

३-व D, C. ४-०दो वर्तित विस्यार्थः D.

५-'शरीराय' नास्ति D.

६-०त D. 'मरुदादयः' वृद्धितम् B.

७-याज्ञया C. याज्ञया D.

८-०तित्राग्रे C. ०तित्राग्रेनां D. ९-०ध्यायमेवं B, C.

१०-यववि० D. ११-यजमा० D.

१२-'वृष्ट्या' इति द्विलिखितम् D. १३-वृष्टितमेन D.

१४-'उच्य' इति वृद्धितम् B. १५-यस्य D.

१६-नाटियादौ D. १७-'व' नास्ति D.

१८-०स्वार्थ B. अप्रे वृद्धितम् । ०स्वाधाय D.

१९-०तूया० B. 'विद्व' इति वृद्धितम् ।

२०-कुतः B. कुतः C.

२१-तदेव भुत्यादि B. तदेव भुतायेत्यादि C.

२२-० ह्यात० D. २३-'मन्त्रणां' नास्ति D.

२४-'ता इत्या' वृद्धितम् B. [निर० २।१६]

२५-०नि ये नै० B, C.

२६-रात्रि वि० C. [cf. निर० २।१९] २७-अप चा० D.

२८-०वृत्तौ सप्त० D. इति सप्तमस्य तृतीयः C.

२९-आदर्शपुस्तकेष्वयं कोष्ठकान्तर्गतः पादो नास्ति ।

[अथ चतुर्थः पादः ।]

त्रयोदशः खण्डः]

लोकक्रमाद्वाह-साधारणानीत्यादि । एकोऽनेकस्मिन्नविस्तृतस्तत्क्रियः साधारण उच्यते । तथैकत्वमस्ति व्यभिचारे तस्येव प्रत्यभिज्ञानात् । तच्च प्रत्यभिज्ञानं भिन्नार्थेषु संविज्ञात-पदेषु तुल्यधुतिषु तुल्यनिमित्तेषु च शब्देषु । गोसमुद्रादिष्वत्रापि-‘अथापि पशुनामेव भवत्येतेस्मादेव’ ‘समुद्रवन्त्यस्मादापः’ इत्येवं तुल्यनिमित्तत्वमेव । अत एव-मादयः साधारणशब्दाः । यस्तु क्रियासाम्येऽपि कश्चिदर्थं रूढोऽन्यत्र योगात् प्रवर्तते, नासौ साधारणशब्दः । किन्तिहि ? प्रतीतिविप्रकर्षात्तत्र गौर्णमुख्यव्यपदेशः । यथा-भक्तिमणिकः, सिंहो देवदत्तः, भस्मिन्ने पुरोहितमिति च, इत्येते चर्च इति चे । पुरोहितरियक्षाभ्यामपि, इत्येनादयोऽपि गुणात् शत्रुपाधनसाधनत्वसामान्यादभिचारयोगेषु । यत्रापि निमित्तभेदः । यथा निम्नतिशब्दस्य देवतायां पृथिव्याश्च, क्रैष्णस्ते-निरमाणश्च । यथा योनिशब्दस्य घेतैर्निरिक्षादौ स्थानविशेषे स्त्रीन्द्रिये च, घेतैर्यतिश्च निर्धचनात् । तत्रावयवभूतधातव्यभेदानुविधानेन शब्दस्याभिधानलक्षणव्यापारभेदादे-भेद एव न साधारणशब्दत्वम्, पूर्वोत्तरयोस्तदादिनाशदर्शनात् । प्रदीपज्वालाद्यद्रूप-

- १-आदर्शपुस्तकेष्वयं कौटुम्भिकतः पाठो नास्ति ।
- २-०दित्याह D. ३-‘नीत्यादि’ इति त्रुटितम् D.
- ४-‘कस्मिन्नवि’ इति त्रुटितम् B. ०भवद् C.
- ५-रवरिति यः B. स्वक्रियः C. ६-शब्दाः C.
- ७-अस्य वाक्यस्य स्थाने C. पुस्तके-‘यस्तु क्रिया-साम्येऽपि कश्चिदर्थं रूढोऽन्यत्वात्’ इति पाठो वर्तते । वस्तुतोऽयमग्रिमः पाठोऽत्र अभावात्ततः ।
- ८-सहवित C. ‘सह’ इत्येव B. अग्रे त्रुटितम् ।
- ९-‘शब्देषु’ इति नास्ति B. १०-०त्रवि B. C.
- ११-०शून्यामेव B. ०‘नाम’ इत्येव D.
- १२-[निहं २। ५]
- १३-[निहं २। १०] ०‘स्वाद’ इत्येव B. अग्रे ‘पः,’ अ इति त्रुटितम् ।

- १४-[Cf. निहं ५। १] स्तोत्रो B. मोते C. रहः D.
- १५-०मित्तम् D. १६-०सादां C.
- १७-०रूढान्य ० B. ०रूढोन्य ० C. १८-गौणादिमु. D.
- १९-०हितं यज्ञस्य देवमृत्विजमिति च D. [क. १। १। १]
- २०-‘अ’ इति त्रुटितम् D. २१-‘व’ इति नास्ति B. D.
- २२-०व्दादौ B. C. २३-गुणाः B.
- २४-०मिधारेषु यो. D.
- २५-०तेभि. B. ०तेभि. C. २६-‘च’ नास्ति B. C.
- २७-०व्दस्तु B. C. २८-‘विदन्त’ इति त्रुटितम् B.
- २९-०मिवेशस्त्रीन्द्रिये चेति यो. D.
- ३०-०भेदेनालु. B. C. ३१-०धाने ल. B. C.
- ३२-०दान् C.
- ३३-‘न’ इति त्रुटितं भास्ति B. C. ३४-०त्वत् B.

सामान्यात् तत्त्वेन यः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोऽस्मिन् विषये ऽसौ भ्रान्तिः, शब्दभेदात्, हेतोरुक्तत्वात् ।

तदेतत् केचिदनुमन्यमाना आहुः-विषय उपन्यासः । युक्तं यत् प्रदीपादिषु प्रत्यक्षेणैव बलीयसा प्रमाणेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्य बाधनम् । इह त्ववयवभूतार्थात्वर्थभेदानुविधानेन काल्पनिको भेदः शब्दस्य । प्रत्युत प्रत्यक्षेण तत्प्रत्ययेन बाध्यते । एतदुक्तं भवति-शब्दविषयेऽनेकार्थप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या एकस्थानेकार्थाभिधानसामर्थ्यातिशयः कल्प्यते । स च न योग्यधेनः । किन्तर्हि ? प्रयोजनमिमांसेन योऽर्थोऽभिधितस्तदा अनुगुण्येनैवावयवार्थकल्पनम् । ततश्च भिन्ननिमित्तोऽपि साधारणशब्द एवेति सिद्धान्तः । अर्थप्रकरणादिना च सर्वसाधारणशब्देषु विशेषाध्यवसाय इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

पशुवर्णविशेषाद्यन्यार्थसाधारण्यप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं खरादिर्नामाह-दिवधादित्यस्य च, नामानीति शेषः । यानि त्वस्य आदित्यस्यैव प्राधान्येन मन्त्रेषु सूक्तहविर्मांश्च सयित्सूर्यादीनि तान्युपरि शास्त्रे दैवते काण्डे व्याख्यास्यामः । खरादीनि तु पटपि उभयोर्हविःसूक्तमांश्च भयन्ति, अतो नैवैतदुक्ते प्रकरणे इह व्याख्यास्यन्ते ।

आदित्यः कस्मान् ? आदत्ते रसान् भुवो रदिमभिः । आदत्ते भाषय, तदुदयेऽन्तर्यानादानानव्यपदेशः । ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रप्रहादीनाम् । तथा च ब्राह्मणम् । 'उद्यन्तं वा आदित्यमग्निर्नुसमारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिशो दैर्देशो' इति । उभयैव ददातेरादित्यः । आदीतो

१-एव कस्मिन् B. C. २-भ्रान्तिः D.

३-धातो B. C.

४-अनुमान्य D. ५-उक्त B. C.

६-प्रतिपा D. ७-'न' इति नुटितम् C.

८-'धात्व' इति नुटितम् B.

९-स्यस्था अप D. १०-वादाभिः C.

११-सूक्त 'यणार्थे' B. ० ये जोऽर्थो C.

०ण योन्दो मि D.

१२-०णः श D. ०णो श C.

१३-मिदम् B. मिदः C. १४-'च' नास्ति D.

१५-स्ययम् B. C. १६-अप इ वण् D.

१७-०रणप्रसंगेन नि D. ग्या B. अग्रे 'प्रसंग

नि' इति नुटितम् ।

१८-०रादीना D.

१९-'आदित्यस्य' इति द्विलिखितम् C. ०सा प्रा D.

२०-तोन्यु C. नान्यु D.

२१-[निरु १२१८]

२२-दिवधादित्यस्य चेत्यर्थः । 'हविः सूक्त' इति नुटितम् B.

२३-अवयव C. २४-स्यने B.

२५-मुवा D. २६-'आदत्ते' इति द्विलिखितम् D.

२७-०मिमनु C. D. २८-०दी B. C. ०वो D.

२९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

३०-०प्रादाने D.

भौषा इति वा, ज्योतिर्मण्डलात्मनि प्रकाशत इत्यर्थः । अदितेः पुत्र इति वा । 'दित्यदित्या-
दित्ये' इति पयः । तथा च ब्राह्मणम्- 'अदितिः पुत्रकोमा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौद्दिन-
मपचत्... तस्यै चत्वारः आदित्या अजायन्त' इत्युपक्रम्य 'ततो यिवस्त्रानादित्योऽजायन्त'
इति । एतद्युक्तमुत्पत्त्यभिप्रायेण । शाकल्यत्रयप्रभृतिभिर्नान्यैर्गृहीतम्, पूर्वनिर्दिष्टनाभि-
प्रायेण । गार्ग्यप्रभृतिभिर्यगृहीतमिति, तदेव कारणम् । विचित्राः पदकाराणामभि-
प्रायाः । क्वचिदुपसर्गविपर्येऽपि नावगृह्णन्ति । यथा शाकल्येन 'अधिवासम्' इति नाव-
गृहीतम् । आत्रेयेण तु 'अधि वासम्' इत्यवगृहीतम् । तस्मादवगृहीतवत्प्रहोऽन्तग्रहं इति ।
यदेतदुक्तमादित्यशब्दे व्युत्पत्तिनिमित्तकारणम्- अदितेः पुत्रम्- इति । एतन्निर्दिष्टनानि-
मित्तमेव शब्दान्तरमेवमर्थम् । आदितेयमिति घेदे प्रयुक्तं दृश्यते किन्त्वल्पप्रयोगविषयोऽस्य ।
तुल्येन विधेर्वैपरीत्यः । अस्य-आदित्यस्य, एतदेव दृश्यमाणं मभिधानम् । क्व ? भौषाभ्यान्नामे
ऋचां समूह आर्च्यम्, अभ्यान्नायत इत्यभ्यान्नायः, ऋच एव यजुषा ब्राह्मणेन च मिथ्या
आन्नायन्ते आभिर्मुख्येन यस्मिन्नसावर्चाभ्यान्नेयः, तस्मिन् ऋग्वेद इत्यर्थः । अन्ये ऋचा-
भ्यान्नाय इति पठन्ति । तेषामल्पप्रयोगमेतदभिधानम्, यत एतैकैवर्चाप्रदं दृश्यते । आन्नाय

- १-इसा C.
- २-रापेक्षयाभीष्टो C, राभीष्टो D.
- ३-ज्योति मण्डलात्मनि D.
- ४-इति वा' इति दुष्टितम् B.
- ५-[Fragment of पा० ४।१।८५] दित्य
इत्यादित्ये B. दित्या दित्ये C.
- ६-देवेभ्यो' इति नास्ति D.
- ७-मकोद० C, मकोन्म० D.
- ८-[तै० सं० ६।५।६]
- ९-युत्पत्त्य० C, एत व्युत्प० D.
- १०-'भिः नावगृही' इति त्रुटितम् B.
- ११-तदेतदाकारण C, तदेत क० D.
- १२-ये वि० C, १३-अधी० D.
- १४-इत्यत्राव D.

- १५-०दर्वि० B, अग्ने 'ह इति । व' इति त्रुटितम् ।
०हो नाव० D.
- १६-'निमित्त' इति नास्ति D. १७-०मेवार्थम् B.
- १८-०जग विविप० C, किन्त्वल्पः प्रयोग० इत्युचितम् ।
- १९-बुध० D.
- २०-विषयाविशेषार्थः B. ०ब्द विशेषार्थः C.
- २१-एव D. २२-'वव ? आर्चाभ्या' इति त्रुटितम् B.
- २३-आर्च्ये D.
- २४-य इत्यभ्यायः D. ०त्वाम्नाय B.
- २५-एव इ य० B, C. २६-मन्त्रा D.
- २७-'न' इति त्रुटितम् D. २८-०सायुः B, C.
- २९-०वेद B. ३०-तत्रामभ्या० D.
- ३१-एतये D.
- ३२-'प्रवर्त्यते' त्रुटितम् । प्रदृश्यते यं C.

एवाभ्याम्नाय इति चेद् उच्यते, सर्ववेदेष्टित्युक्तं भवति । मृत्भागमवति, सूक्तं स्तुतिः, तैमेव भजते । फव ! 'सूर्यमादितेयम्' इति । न हविर्माक्, सूर्यपदसामानाधिकरण्या-
देतद् गम्यते । गुणामिधानमेतत्, नानेन नोक्ता हविश्चोदना फवचिदस्तीति । 'यदेदेन-
मर्धधुर्यक्षियासो दिवि' इत्यत्र व्याख्यास्यते ।

अग्रे ऽल्पप्रयोगमित्यादित्यस्यैव वेद एकवचनान्तस्यादित्यादिविषयस्याल्प-
प्रयोगतां सूक्तभास्वरं चाहुः । यजुर्वेदे ब्राह्मणे चांतो नास्त्येकवचनबहुवचनान्तानाम् ।
न केवलमस्यैवादित्यशब्दस्यै, आदितेयशब्दस्यापि एकस्यामेव ऋचि, 'सूर्यमादितेयम्'
इति । सूक्तभागेव चेति । आदितेयमिति, 'अपवादविषये फवचिबुत्सर्गो ह्ययते' इति
पैथविषये ढक् । 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति यथा । 'सर्वे विधयश्छन्दसि
विकल्प्यन्ते' इति वा पैथविषये ढक् ।

आदित्यशब्दस्य प्रसङ्गेनान्यैत्रापि फवचिदार्येयतेऽदितेः पुत्रैवेन । पैथमनेन-
प्रकारेणान्यासामपि देवतानामादित्यशब्देन प्रवादा आदित्यशब्देन स्तुतयो भवन्तीत्यर्थः । तैथैतन्मित्र-
स्येत्यादि, 'इमा गिरः' इत्यत्र व्याख्यास्यते ।

- १-सर्वं C. २-त्वामे० B. C.
३-[ऋ० १०।८।११। निह० ७।२९]
४-उच्यते D. ५-'ना' इति त्रुटितम् C.
६-[ऋ० १०।८।११। निह० ७।२९]
७-० सन्ते C.
८-वेदमेक० B.
९-० न्तं स्था० B.
१०-चान्तो नान्येक B. C. अत्र B. पुस्तके 'प्ये'
इति 'स्त्ये' इति वा त्रुटितम् ।
११-प्रयोग इति शेषः ।
१२-'शब्दस्य आदितेय' इति त्रुटितम् D.
१३-'वा' इति नास्ति D. १४-० दियेव० B. C.
१५-'वचचिदपवादविषयेपुत्सर्गोऽभिनिविशते' [प०
शे० ५८] " अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्तरागमि
वाधन्ते' [पात० व्या० महा० ७।४।८२]

- १६-न्य वि० C. शुभ्रादेः [पा० ४।१।१२३]
१७-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] 'इति' नास्ति
B. C. 'यथा' इति द्विलिखितम् B. C.
१८-[प० शे० ३५] 'वा छन्दसि सर्वे विधयो
भवन्तीति' [पात० व्या० महा० १।४।९]
'बहुलं छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति' [पात०
व्या० महा० ३।१।८५]
१९-यावण्य वि० B. लावण्य वि० C. 'इति ढक्'
इत्येव D.
२०-प्रशंसेन C.
२१-० वेदं प्रसंगेन नान्यप्रापि फवचिदार्येयतेऽदि० D.
२२-प्रयोग इति शेषः । २३-० नेक प्र० D.
२४-० नामित्यादि० D. २५-त्यादि तु B.
२६-[ऋ० २।२७।१ निह० १०।३९]
२७-० यते D.

अ. २, ख. १३. }
अ. २, पा. ४, ख. १. }

(८३) [मित्रस्य वरुणस्य चादित्यप्रवादास्तुतिः]

पृथगर्थमिदं दर्शयति-अथापि मित्रवरुणयोः, आदित्यशब्देन हि स्तुतिः । आदित्या दलुनस्पती-दानपती ।

ता सम्राज्ञा घृतासुती आदित्या दलुनस्पती । सचेते अनवरुणम् ॥

शृत्समदर्शयाम् । ता-ती मित्रावरुणौ, सम्राज्ञा-सम्यग्दीप्तवीश्वरौ, घृतासुती-आसुतिरर्थेन रसो वा घृताशनौ घृतरसौ वा, यद्वा-आसुतिर्यसवः, घृतमेवास्वो ययोरित्यर्थः । आदित्या-आदितेः पुत्री । दलुनस्पती-दानुर्दानम्, 'दाभाभ्यां' 'लुः' बहुल-यचनाद् भाये । तस्याधिपती, अत्यन्तदातापदित्यर्थः । सचेते-लोडयं हेतुं, सचेताम्-सेवेताम् । किम् ? सामाख्यादस्मद्यक्षम् । कीदृशम् ? अनवरुणम्, अथपूर्वस्य हेतोरिति-कर्मणः । अवरुणो भक्षः । अनवरुणक्षितं अनवरुणक्षितं रक्षोभिरित्यर्थः । अथवा पृथमुदकं वृष्टिलक्षणं तैषा वा सुधाते प्रेरयतस्तौ घृतासुती, वृष्टिप्रदानद्वारेण सचेते सर्वान् प्राणिनः । अनवरुणम्-हू कौटिल्ये अकुटिलमृजु, अशाख्येनेत्यर्थः ।

अथापि मित्रस्यैकस्यादित्यप्रवादा स्तुतिः—

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान् यस्त आदित्य शिचति मतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमहो अक्षोव्यन्तितो न दुरीते ॥

विद्यामित्र आह-सः हे मित्र । मर्तः-मनुष्यः प्राप्तु प्रकर्षेण भयतु प्रयस्वान्-अश्वान् यस्तुभैवं हे आदित्य । अदितेः पुत्र । शिचति ददाति । किम् ? सामाख्यात् इधिः, मतेन कर्मणा यागाख्येन । किञ्च न हन्यते केनचित्, न जीयते त्वोतः-स्वया ऊँतो रक्षितः, न द्यैनमहः

१-‘त्य’ इति वृद्धितम् B.

२-‘दानपती’ इति नास्ति C. D.

३-[ऋ० २।४।१६] ‘ता सम्राज्ञा० हारम्’ इत्येव प्रतीकम् D.

४-० दायम् D. ५-‘ता’ नास्ति B. D.

६-० विद्वरौ C.

७-० ती शेन B. ० तिशेन C. ८-० ती आस० D.

९-दानुर्दानम् B. दानुर्दानम् C.

१०-[उणा० ३।३२] ददात्या (दादाभ्या C.)

तुम् बहुवच० B. C.

११-हेतु D. १२-सेवताम् C. सवताम् D.

१३-[धा० १।१७८] परमं कौटिल्यार्थः ।

हृतेरन्ति० B. C. १४-अनवरुणोऽभक्षः D.

१५-‘अनवरुणक्षितं’ नास्ति D.

१६-तवाप्तु (यु C.) वा० B. C.

१७-० येते घृतौ घृतासुतौ B. ० त घृतौ घृ० C.

१८-प्रधान० C.

१९-[धा० १।१७८] हतौमित्ये B.

२०-[ऋ० ३।५९।२] ‘प्र स मित्र मर्तो अस्तु० न दूरात्’ इत्येव प्रतीकम् D.

२१-ये तुभ्यं C. २२-‘च’ इति नास्ति D.

२३-‘यथा ऊतो रक्षितः’ इति वृद्धितम् B.

पापमत्नोति व्याप्नोति, अन्तितः समीपात् नापि दूरात् । स्वगतं सम्यन्विगतश्चेत्यर्थः ।
अथवा सन्निकृष्टकाल विप्रकृष्टकालं च, इदानीं कालान्तरे चेत्यर्थः ।

अथापि वरुणस्यैकस्य । 'अथा वयमे' इति नियमः ।

उदुत्तमं वरुणं पाशमस्मदवाधमं वि मथ्यमं श्रयाय ।

अथा वयमादित्य मते तवानागसो अदितये स्याम ॥

शुनःशेषो यूये यज्ञो वरुणमाह-उत्तमं पाशं हे वरुण ! अस्मद-स्मत्तः, उच्छ्रय निस्सा-
रयेत्यर्थः । अवाधमं-अधः पाशमित्यर्थः, अवश्रयः-अवपातयेत्यर्थः । विमथ्यमं-मध्येवस्थितं
विश्रयय विमुञ्चेत्यर्थः । अयानन्तरं वयं हे आदित्य ! अदितेः पुत्र ! मते यागाख्ये कर्मणि,
तव त्वत्सम्यन्विनि त्वद्देवस्य इत्यर्थः । अनागसः-अपापाः, अदितये-अदितिरिति धातुनाम,
धातुं त्वत्स्तुतिलक्षणायै स्याम भवेमे' त्यां स्तुमो यजेमेत्यर्थः । भेदपक्ष एतत्सर्वं
विचार्यते ।

नैवकपक्षे तु-अदितिर्धातुः, तस्याः पुत्रः साहचर्याद् रसाहरणाद्वा दुःस्थानो वरुणः ।
शुनःशेषोऽपि यज्ञमानः सन्नाह । उत्तमम् उत्कृष्टम्, उत्तमे वा वयस्युपजातम्, हे वरुण !
दुरितकर्मपाशमस्मत् उच्छ्रयय उन्मोचयेत्यर्थः । उच्छ्रयं एव वयसि श्रयय । अधमं
दुरितपाशं घालये वयस्युपजातं तथैवाधमे वयसि । मध्यमेऽथ मध्यमे वयस्युपजातं निर्मो-
चय । अनन्तरं वयं हे अदितेः पुत्र ! कर्मणि तव त्वद्देवस्ये, अनागसः, त्वयैव क्षपित-
फलमपाः, अदितये वयं स्यामेत्याशास्महे ।

निगमप्रज्ञाद्वाह-मवमिति कर्मनाम, वृणोतीति । कर्त्तरि सति इति कृतार्थ्यात्पदानम् ।
तच्च शुभमशुभं वा वृणोति वध्नाति कर्तारम् । तथा च धृतिः-तं विधेयं कर्मणि सम-

१-वा D २-वयव० C.

१-[ऋ० १।२।१५] 'उदुत्तमं वरुण० स्याम'
इत्येव प्रतीकम् D.

४-भो D. ५-अश्रय B.

६-अयः पा० B. C.

७-'अवश्रयय-अवपातयेत्यर्थः' इति पाठस्तुटितः B.

८-०वन्धनि D.

९-वाद नाम (गा R.) B. C. १०-वोच B.

११-हवेम C.

१२-अदितोः C.

१३-रसहर० D.

१४-'कर्म' इति नास्ति D.

१५-'तथैव य' इत्येव B.

१६-'मध्यमथ' इति नास्ति D.

१७-अदीनत्वा व० B. अदीनत्वाय वयस्यो मे० C.

१८-त इति B. C.

१९-०त इति व्या० D.

२०-०वर्मणि C.

न्यारभेते पूर्णप्रज्ञा चेति^१ । इदमपीतरद्वयतम-गुणैल्लक्षणैस्त्रयादिविषयनिवृत्तिरूपं कर्म । पत-
स्मादेव रूपसामान्यात् । प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते-वारयतीति सतः, निवृत्तिरूपो हि कल्पस्त-
दतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्तमानं पुरुषं वारयतीति सत इत्यन्येषां पाठोऽर्थश्च । व्रतमिति
कर्मनाम, निवृत्तिकर्मनाम वारयतीति सत इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात् ? वारयतेः ।
तद्धि संकल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादि कर्म प्रत्यवार्य वारयतीति पुरुषः प्रवर्तमानो
नियतमानश्च प्रकृतेनाभिसम्बन्धः, तेन व्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्यात् हेतु-
कार्त्तव्येन विधक्षा । भोजनमपि व्रतं भुदानिवारणात् ।

[इति सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) व्यायस्य

त्रयोदशः खण्डः ।]

१-[वृ० उ० ४।४।२]

२-शुब० B, C.

३-०क्षिपादि० C, ०णादि० D.

४-निवृत्ति सा० D.

५-‘०मिह०’ इति द्विलिखितम् C.

६-०मानां पुरुषः C.

७-०मंणात्मा B, ‘निवृत्तिकर्म नाम’ इति नास्ति D.

८-कस्मात्वात् C, तस्मात् D.

९-०र्धका C

१०-०जनाय० D.

११-आदर्शपुरतः केचन खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

पापमश्नोति व्याप्नोति, अन्वितः समीपात् नापि दूरम् । स्वगतं सम्वन्धिगतञ्चेत्यर्थः ।
अथवा सन्निकृष्टकाल विप्रकृष्टकालं च, इदानीं कालान्तरे चेत्यर्थः ।

अथापि वरुणस्यैकस्य । 'अथा वयमे' इति नियमः ।

उदुत्तमे वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मथ्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥

शुनःशेषो यूये घडो वरुणमाह-उत्तमे पाशं हे वरुण ! अस्मद-स्मत्तः, उत्कृष्टय निस्सा-
स्वेत्यर्थः । अवाधमं-अधः पाशमित्यर्थः, अवभ्रयः-अवपातयेत्यर्थः । विमथ्यमं-मध्येवस्थितं
विध्रयय विमुञ्चेत्यर्थः । अयानन्तरं वयं हे आदित्य ! अदितेः पुत्र ! व्रते यागावये कर्मणि,
तव त्वत्सम्बन्धिनि त्वद्देवत्य इत्यर्थः । अनागसः-अपापाः, अदितये-अदितिरिति धातनाम,
धांचे त्वत्स्तुतिलक्षणाये स्याम भवेमे' त्वां स्तुमो यजेमेत्यर्थः । मेद्वपक्ष एतत्सर्वं
विचार्यते ।

नैरुक्तपक्षे तु-अदितिर्घोः, तस्याः पुत्रः साहचर्याद् रसाहरणाद्वा शुक्लानो वरुणः ।
शुनःशेषोऽपि यजमानः सन्नाह । उत्तमम उत्कृष्टम, उत्तमे वा वयस्युपजातम्, हे वरुण !
दुरितकर्मपाशमस्मत् उच्छ्रयय उन्मोचयेत्यर्थः । ऊर्ध्वं एव वयसि श्रूयय । अधमं
दुरितपाशं वाहये वयस्युपजातं तथैवधमे वयसि । मध्यमेध्व मध्यमे वयस्युपजातं निर्मो-
चय । अनन्तरं वयं हे अदितेः पुत्र ! कर्मणि तव त्वद्देवत्ये, अनागसः, त्वयैव क्षपित-
कलमवाः, अदितये वयं स्यामेत्यास्मास्महे ।

निगमप्रज्ञादाह-नतमिति कर्मनाम, वृणोतीति । कर्तरि सत् इति कर्तव्याख्यानम् ।
तद्धि शुभमशुभं वा वृणोति यध्नाति कर्तारम् । तथा च श्रुतिः-तं विधाकर्मणी स्म-

१-वा D २-वयव० C.

३-[ऋ० १।२४।१५] 'उदुत्तमे वरुण० स्याम'
इत्येव प्रतीकम् D.

४-भो D. ५-अथाय B.

६-अयः पा० B, C.

७-'अवभ्रय-अवपातयेत्यर्थः' इति पाठस्तुतिः B.

८-० वन्धनि D.

९-वाद नाम (मा B.) B, C. १०-वोचे B.

११-हवेम C.

१२-अदिघोः C.

१३-रसहर० D.

१४-'कर्म' इति नास्ति D.

१५-'तथैव य' इत्येव B.

१६-'मध्यमध्व' इति नास्ति D.

१७-अदीनत्वा व० B, अदीनत्वाय वयस्यो मे० C.

१८-स इति B, C.

१९-० इति व्या० D.

२०-० वर्मणि C.

न्यारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति' । इदमपीतरद्वयम्-गुडैलवर्णस्रग्वादिधिययनिवृत्तिरूपं कर्म । एत-
स्मादेव रूपसामान्यात् । प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते-वारयतीति सतः, निवृत्तिरूपो हि कल्पस्त-
दतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्तमानं पुरुषं वारयतीति सत इत्यन्येषां पाठोऽर्थश्च । व्रतमिति
कर्मनाम, निवृत्तिकर्मनाम वारयतीति सत इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात् ? वारयतेः ।
तज्जि संकल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादि कर्म प्रत्ययाय वारयतीति पुरुषः प्रवर्तमानो
नियतमानश्च प्रकृतेनाभिसम्बन्धः, तेन व्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्यात् हेतु-
कर्तृत्वेन विवक्षा । भोजनमपि व्रतं श्रुदानिवारणात् ।

[इति सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य]

त्रयोदशः खण्डः ।]

१-[वृ० उ० ४।४।२]

२-शुद्धं B, C.

३-०विद्यादि० C, ०णादि० D.

४-निवृत्ति सा० D.

५-'०सिद्ध' इति द्विर्लिखितम् C.

६-०मानां पुरुषः C.

७-०मैणामा D, 'निवृत्तिकर्म नाम' इति नास्ति D.

८-वस्मात्वात् C, तस्मात् D.

९-०यंकां C

१०-०जनानाम् D.

११-०आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य प्रतिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

उक्तं प्रासङ्गिकम् । प्रकृतमभिधीयते-स्वरादित्यः । कस्मात् ? सु अरणं गमनं, तत्सु-
खाय हिताय वा शोभनं यस्य । सुखप्रतिपत्त्यर्थं विसन्निपातः । सर्वत्र शोभनं वा
प्रेरणं तमसां यस्य । सुष्ठु वा क्रुतो गतो रदिमभि रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्ष-
त्रादीनाम् । ईदृशो भावेति, कर्मणि क इति विशेषः । पूर्वत्र कतरि । एतेन धौर्व्याख्याता ।
तुल्यनिमित्तत्वात् । तानि चेत् समानकर्माणि समाननिर्वचनानि इत्यस्याः परिभाषायां
उदाहरणान्येतानि, अन्तरत्वात् स्वयमेव प्रदर्शयन्-^{१३}त्तां^{१४}पि सुष्ठु गता शोभनं वा अरण-
मस्यां शोभनेषां पुण्यकृद्भिर्यतेऽस्यां सुष्ठु वा पुण्यकृत ईर्यतीति । तत्र गमनाय
ईतो रसैः, कर्मणि कः, ईता भाभिर्ज्योतिषां स्वयमेवादीता ।

दिव उदाहरणम्—‘भृभुवः ईः’ इति ।

आदित्यस्य तु—

एभिर्नो अर्कैर्भा नो अर्वाह स्वर्णज्योतिः ।

अने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥

धामदेयस्योपेम् । एभिर्नः-अस्माकं स्वभूतरकैः स्तूयमात इति शेषः । भया नः-
भव नः-अस्माकम्, अर्वाह-प्रसादाभिमुखः प्रसादपर इत्यर्थः । स्वर्णज्योरिति, आदित्या-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो नास्ति ।

२-अतम० D.

३-सुदितमूले पुत्किप्रपाठः ।

४-‘वा’ नास्ति D. ५-० पर्ये B.

६-पां D.

७-‘वा’ नास्ति D.

८-० दातु B. C. ९-महतां B. महासे C.

१०-स्वस्त्यो C. ११-‘वि’ इति त्रुटितम् D.

१२-‘त्र’ इति त्रुटितम् D.

१३-सा वि C. नास्त्येव D. साऽपि शीरपीत्यर्थः ।

१४-० भना वा आ० H.

१५-‘वा’ इति नास्ति B.

१६-० भिर्यते स्या B. ० रायते D.

१७-० इतां B. C.

१८-‘र’ त्रुटितम् B. ‘व’ त्रुटितम् C.

१९-स्मृतो B. C.

२०-स्मृता B. C.

२१-० व दी० D.

२२-[व० वा० सं० ३१५, ३७]

२३-‘तु’ नास्ति D.

२४-[अ० ४।१०।३] ‘एभिर्नो अर्कैः ० अनीकैः’

इत्येव प्रतीक्ष्य D.

२५-० वार्धम् D.

२६-‘अस्माकम्’ नास्ति D.

२७-अवक्त्ति D.

२८-‘इति’ नास्ति C. D.

व्यमिष भास्वर इत्यर्थः । हे अग्ने ! विश्वेभिः सर्वैरनीकैर्ज्वालाभ्यैर्मुखैरुपेतं इत्यर्थः ।
सुमनार्द्धं भवेत्यनुपङ्गः । अतिपार्श्वेया खेदं मायासीरित्यर्थः ।

पृश्निरादित्य इत्यादि । प्राप्तत एव शुक्लो वर्णः । संस्पृष्टं रसान्, तृर्धन्तोऽयम् । ततश्च
'न लोकार्घ्येय' इति पट्टीप्रतिषेधाद् द्वितीयैव, आदात्ता रसान्नित्यर्थः । कृतव्याख्यामन्येत ।

अथ तौः संस्पृष्टा व्याप्ता ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिः । 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि
यैश्चक्षणाणि' इति ध्रुतेः ।

आदित्यस्योदाहरणम्—'अयं चेन्नक्षोदयेत्' इति व्याख्यास्यते । दिवः—

अरा इवेदचरमा अदेव प्र प्रजायन्ते अर्कवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वर्गा मया मरुतः ॥ मिमिक्षुः ॥

व्याघ्रादयो मरुतः स्तौति । अरा इव—यथा अराश्चक्रस्य तुभ्यस्य वा तद्वत् ।
अचरमाः—चरमैः पश्चिमः स येषां नास्ति ते अचरमाः । पश्चिमाभावाद्देवाग्रिमस्यैव्यभावः,
अग्रिमपश्चिमा इत्यर्थः । अहा इव—अहानीच चैव संवत्सरस्य सहजोत्पत्त्यादि तुल्यकाला
मरुतः, नैर्वाग्रिमो न पश्चिमोऽर्थेति कश्चित् । प्र प्रजायन्ते—एकः प्रशब्दः 'प्रसमुपोद'
इति पादपूरणः, अपरः प्रकर्पाथः, प्रकृष्टा जायन्ते प्रतिदिवसं वर्द्धमानाः प्रकृष्टा भयम्ती-
त्यर्थः । अर्कवाः—मकुत्सिताः । महोभिः—क्षैर्माहोन्म्यैः, पृश्नेः—दिवः पुत्राः, उपमासः—
उपमाभूतो सर्वस्य ।

- १—०रमित्य० D. २—०रनेके० D.
३—'उपेत' इति नास्ति D. ४—'च' नास्ति B.
५—०यासया C. ६—वृद्धि० C.
७—संस्पृष्टा C. ८—तृर्धं तौर्ध B.
९—[Fragment of पा० ३१३१९]
१०—०ध्यमेतत् D.
११—च न० B, C. [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
१२—[ऋ० १०११३११ नि० १०१२९]
१३—'क्या' इति द्वित्रिपितम् D. 'स्यते । दिवः'
इति त्रुटितम् B.
१४—॥३ D, C.
१५—[ऋ० ५१५८१५] 'अरा इवेदचरमा० मिमिक्षुः'

- इत्येव प्रतीकम् D.
१६—१रमः C. १७—'स' इति नास्ति B.
१८—एषां B, C.
१९—०ग्रोमत्याग्रभा० C. ०ग्रमस्या० D. ०मस्य
स्वभावः B.
२०—अहाव C. 'इ' इति त्रुटितम् ।
२१—'च' नास्ति D. २२—०जाति ता० B.
२३—'म' इति त्रुटितं भाति B, C.
२४—०ग्रो वास्ति B, C.
२५—'प्र' इति त्रुटितम् । 'प्रजायन्ते' इत्येव B.
२६—अकयाः C. २७—'महात्म्यः' इत्येव D.
२८—०मानाः D. २९—०माहृतः C.

अ. २, ख. १४.
अ. २, पा. ४, ख. २. }

(८८)

[नाक आदित्यो भवति

अथवा-उपमा इत्यन्तिकनाम, दिवः पुत्राः सधिरुष्टाश्चेत्यर्थः । गमिष्ठाः-अतिशयेन वेगवन्तः, स्वया मत्वा प्रहृष्टाः मदतः संमिमिक्षुः मिक्षतेर्गतिकर्मणः । एतद्रूपं संगच्छते । यादृश्येषां योग्या प्रज्ञा परानुग्रहात्मिका तादृश्येषामुत्पद्यत इत्यर्थः ।

अथवा मन्यतेरर्चतिकर्मणो मतिः स्तुतिस्तया संगच्छन्ते स्तोत्रभिः स्तूयन्त इत्यर्थः । नाक आदित्यो भवति । नेता प्रापयिता भातामात्मीयानां सर्वत्र, ज्योतिषां प्रणयो नायक इत्यर्थः । अथवा नेता भातां ज्योतिषां चेति सिद्धम् । अतः प्रणवः-प्रणाशकः, अन्तर्धतित्यर्थः ।

अथ द्यौः । कमिति सुखनाम, तत्प्रतिपिद्वर्मकं दुःखं, पुनः प्रतिपिष्यते, सुखमेवेत्यर्थः । सुखस्यानन्तत्वाच्च सुखमित्युच्यते । प्रतिपेद्यद्योपनिर्णते प्रकृत एव गम्यत इति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं पठित्वा व्योचष्टे—

‘न वा अमुं लोकं जग्मुपे किंचनार्थम् । नैवा अमुं लोकं गतते किंचनोत्तुलमिति । कुतः ? पुण्यकृत एव यस्मात्तत्र गच्छन्ति । न च पुण्यकृतां दुःखमवतं युक्तम् । ननु च यत्र सुखं दुःखेनैव तत्र भवितव्यम् । तथा च धृतिः-‘न ह वै सद्यसीरस्य सतः प्रियाप्रिययो-रपहतिरस्ति’ इति ? उच्यते । सुखयाहुल्याद्दुःखं नास्तीत्युच्यते । नावेदधिदस्मिन् ब्राम इति यथा । उदाहरणम्-‘नाकरैरे पृष्ठे’ इति व्याख्यातम् । ‘तस्मिन्नहं नि दधे नाके अग्निम्’ इत्यादि ।

१-‘पुत्राः’ इति नास्ति B. C.

२-असं नि० B. C.

३-मक्षते० B. म्यक्ष्यतिरिति गतिकर्मसु निघण्टौ पठितः । धातुपाठे नास्त्ययं धातुः ।

४-‘योग्या’ नास्ति D. ५-मुपलभ्यत B.

६-प्रसिद्धः D.

७-इत्थं प्रकाशोन्तर्धतित्यर्थः D.

८-‘अर्क’ नास्ति B.

९-‘सु’ इति ध्रुवितम् B.

१०-निबाने C.

११-गता B.

१२-द्रवाचष्टे B. दाचष्टे C. अत्र ‘तद्रवाचष्टे’ इति पाठो भवेत् ।

१३-[काठ० स० २१।२] इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D. Cf. तै० सं० ५।३।७।१ सुवर्गो वै लोको नाको***नास्मा अकं भवति । Cf. मै० सं० ३।३।१ नाकं हवा अस्मा***न वै तत्र किंचन जग्मुपेऽकम् ।

१४-न वाक्ये लोके C. १५-नो सु० B. C.

१६-‘कुतः’ इति नास्ति D. १७-कृताः C.

१८-तत्र दुःखेन नापि D. १९-भू D.

२०-[छा० उ० ८।१।१]

२१-‘विद’ इति ध्रुवितम् C.

२२-[ऋ० १।१२५।५]

२३-[य० वा० सं० १५।४९ । ति० सं० ४।७।१३।३] अनिम C.

अ. २, ख. १४. }
अ. २, पा. ४, ख. २. }

(८९) [गोविष्टद्वन्मांस्यादित्या भवन्ति

गौरादित्यो भवति । गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः । गच्छति वा मध्यमक्षये । भेष
द्यौः । पृथिव्या उपरि दूरं गता । 'उमादः पुष्ट्यै' इत्यादित्यस्योदाहरणम् । दिवः- 'गर्वा-
मस्ति गोपातिः' इति ।

विष्टवादिष्यो भवति । आविष्टो रसान् । विष्टवादित्यः पृथिव्या रसानादातुमाविष्टोऽभि-
निविष्ट इत्यर्थः । एवमेव भासां ज्योतिषाम् । भासा वा व्यासः । द्यौरप्येवम् । 'गोदो म्रध-
स्य विष्टवर्भ' इत्युदाहरणम् ।

नम आदित्यः । नवतेः । अपि वा भन एव स्याद्विपीतः । भासनः सन्नोकारस्य ह्रस्वत्वेन
सलोपेन च भनैः, भनैः सन् नमः । न न गातीति वा, नकारलोपेन नमः । न न भाति
भात्येवेत्यर्थः । एतेन द्यौरप्यख्याता । 'ज्योतिष्मसी प्रतिमुञ्चते नमैः' शुक्ल ऋषेर्भा नमस्ता
इत्युदाहरणम् ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां

सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

चतुर्थः पैदः ।

[चतुर्दशश्च खण्डः

समाप्तः ।]

१-गौरादिः C. 'भवति' इति नास्ति D.

२-'भय द्यौः' इति वुटितम् D.

३-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] 'उमादः' नास्ति D

४-[ऋ० ७।९।८।६] इवामस्ति C. D.

५-इदं मूलवाक्यं नास्ति C. D.

६-० यश्चादि० C. ७-० सिन पि० C.

८-हासा C. 'भासा' इत्या आरभ्य 'इत्युदाहरणम्'
इत्यन्तः पाठो नास्ति D.

९-[ऋ० ९।११।३।१०] 'गोदो' इत्यस्य स्थाने
वेदे 'यत्र' इति पाठः ।

१०-एन B. C. ११-सन् भास्वत्वेन D.

१२-नमः B. C. D. १३-नमः B. C.

१४-० त्वेवे वेत्ये० D.

१५-[तै० सं० ४।३।११।३ मै० सं० २।१३।१०।
द्या० सं० ३।१।१०]

१६-उत B. उक्त C. १७-एन भाभानवभसा B.

१८-ज्योतिष्मवीत्यादिरयं पाठो D. पुस्तकेऽत्र नास्ति
प्रयुत 'गौरादित्य' इति प्रकरणे 'एवमेव भासां
ज्योतिषां' इत्यतः परस्ताद् विद्यते । तत्रयथो-
चितः पाठस्तत्र नास्ति ।

१९-अत्र B. C. पुस्तकयोः पादादिसमाप्तिनिर्देशो नास्ति

२०-आदर्शपुस्तकेषु खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ पञ्चमः पादः ।

पञ्चदशः खण्डः ।]

रश्मिनामानि साधारण्यप्रसङ्गादाह-खेदय इत्यादीनि पञ्चदश । रश्मिर्यमनादित्यर्थ-
कथनमेतत्, न धातुप्रदर्शनम् । रशरेव रश्मिः । रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोग-
विषय एवायं रशिः, रहत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीत्यर्थमनादित्याह-एकत्रोदकस्या-
परत्रादौनाम् । तेषामादौ साधारणानि पञ्चदशरश्मिभिः । प्रदर्शनञ्चैतत् । अभीशु-दीधिति-
शब्दावङ्गुलिभिः । एवमन्येषामपि द्रष्टव्यम् ।

आदित्यसम्बन्धित्वेनैव दिङ्निर्णयमादाह-दिङ्नामान्युत्तराण्यशौ । दिशतेः । आदिदित्यन्ते
हि तौ आदित्येन । अतिछाया वा तं समर्थं प्रति आशङ्कनार्थं, शदिङ्गित्यर्थः । अभ्यशनाद्वा
व्यापत्तिनाद्वा । दिशतेरेवायं निदर्शनमिति केचित् ।

तत्र बाह्या इत्येतदनेकैरपि द्रव्यस्य बोधकं भवति । दिशस्तावत्, ज्ञानवा सधर्मसीत्य
स्थिताः, आकाशार्थत्वं, व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेषु त एव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति
संस्थिताश्चेति । उपदिशोऽप्येवमेव, अव्यतिरेकेऽपीतिरेतरापेक्षया परत्वापरत्वेभ्यश्च
सर्वत्र व्यवहारास्तित्यम् । आदित्योऽप्युदयगिरेः क्रान्त्यास्तगिरावदर्शनात् स्थित

१-०-ना एवमदि० C.

२-धातु शब्द प्र० B. C.

३-रशेन B.

४-प्रय प्रयो० B. C.

५-हत्या० D.

६-दरस्या० B. C.

७-धात्रा० C.

८-'एवम्' नास्ति C. अस्य बाधकं स्थाने B.

पुस्तके 'एवमादीन्येषामपि द्रव्यस्य बाधकं भवति
द्रव्यम्' इति पाठो वर्तते ।

९-०-बन्धत्वे० B. C.

१०-वाङ् D.

११-अतिशयार्थस्य दिशः सैः B.

१२-आस्यन्ते B.

१३-एताः C.

१४-आदश ('सद' इत्यपि B.) नाद्वाद B. C.

१५-शनिर्ग० B.

१६-'व्यापातनाद्वा' नास्ति D.

१७-वाचित् D.

१८-०-तदपरत्वाद्ने० B.

१९-मुद्रितपुस्तकेषु 'द्रव्यस्य बाधकं' इत्यस्य स्थाने
'सत्त्वस्य नाम' इति पाठो वर्तते ।

२०-०-शाद्व्यति० B.

२१-'सं' इति नास्ति D.

२२-'बल' इति मुद्रितं भाति C.

२३-आदशपुस्तकेषु पादखण्डारम्भनिर्देशो नास्ति ।

उच्यते । आन्यन्तैः शरपथपर्यन्तः काष्ठोच्यते । अत एवापोऽपि द्विप्रकाराः काष्ठाः ।
स्याचरोस्तावत्-गत्वा जलाशयं समुदादिं खिता भवन्ति । सर्वत्र निगमा द्रष्टव्याः ।
अयनसन्ध्याप्रकर्षादिर्षु चास्याचराणां न कश्चित्तिष्ठन्तीति काष्ठाः । निगमः ।

[इति सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
पञ्चदशः खण्डः ।]

१-इत्युच्यते D.

१-आदित्यः D, अयनदृष्टः C.

३-०यान्तः B.

४-अक ए० C.

५-०रां स्ता० B, ०रा स्या० C.

६-०त्र हि नि० D.

७-स्यसा C.

८-०दित्वा स्या D.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ षोडशः खण्डः ।]

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्ये निष्णं वि चरन्त्यापो दीर्घे तम् आशयदिन्द्रशत्रुः ॥

हिरण्यरूपस्योर्ध्वम् । अल्लेत्वाद्विष्ठन्तीनां बहुत्वादननिवेशनानां काष्ठानामपामध्ये स्थितानः-

मिति शेषः । यद्विनिहितं शरीरं वृत्रस्य मेघस्य निष्णं निर्णामं यतोऽधो नीचैर्नमति तं विले-
मित्यर्थः । विचरन्ति विज्ञानन्ति, सर्वे मत्पर्यां क्षान्धार्याः, आपः । सोऽपि निर्गच्छन्तीस्ताः
प्रवर्तयन्तः, दीर्घन्तः-धूमनीले मेघशरीरम्, आशयद् आशयेते आतिष्ठति । दीर्घेण तमोरूपेण
हृत्स्नं नभो व्याप्नोतीत्यर्थः । इन्द्रशत्रुः-इन्द्रस्य शत्रुः शातयितव्यः । शरीरे सामान्येन निराह
गृणातेः, हिंस्यते हि तत् । शस्त्रातेर्वा, शास्यति हि तत् कालेन । दीर्घम्-दीर्घतेर्बृद्धार्थस्य ।
तमस्तनोतेः, विलीनं हि तदात्मना । शमयिता शानयिता वेति धात्यन्यत्थमात्रम्, अर्धस्त्वम्-
यत्र मारणमेव ।

१-[ऋ० १।३।१।०] 'अतिष्ठन्तीनां इन्द्रशत्रुः'

इत्येव प्रतीकम् D.

२-०-पार्श्वम् D. ३-पल० C.

४-द्विष्यं C. ५-यल० B.

६-अवह० C.

७-'चलन्नादति०' इत्यारभ्य 'आतिष्ठति' इति
पर्यन्तः पाठस्तुटितः D. पुस्तके । अस्य स्थाने
दुर्गंशुत्तिनाम्ना कथन पाठ उद्धृतो वर्तते । स
षेयम्-^१दुर्गंशुत्ति०-न तिष्ठन्तीत्यतिष्ठन्त्यः । तासा-
मतिष्ठन्तीनां मेघोदरान्तर्गतानामपाम् । ता हि
मेघे गच्छति गच्छन्त्येव वदधाधारत्वात् । अनि-
वेशनानामनिवेशमानाम् । न हि ताः
कचचिन- (नि-) विशन्ते यावज्जलासं नानु-
यन्ति । तन्नामेवंविधानां काष्ठानां मध्येऽवस्थि-
तानां वापतो मेघाख्यं निहितमवस्थापितं धात्रा
शरीरमाह्वयस्तासामेव शुभये । ताः पुनर्बृत्रस्य

मेघस्य निष्णं निर्णामं येनासौ नीचैर्नमति तं
प्रदेशं विज्ञानन्ति ('न्तीव' मु० पा०) यत-
स्तेन प्रदेशे (न) विचरन्ति । निम्नानुसारिणो
हि ताः । असावपि वृत्रस्तासु प्रक्षरन्तीषु तत्-
प्रक्षरणनिरोधे विकीर्णैः स्वशरीरबुद्ध्या दीर्घ-
न्तम् । स हि तमः स्तव एव धूमादिप्रभवत्वात् ।
यावत् प्रदेशं निम्नं विलमनुगमन्त्यः मेघस्य तं (?)
निःसरन्ति । ततो बहुतरासौ वर्धते तदवह- (६)
त्तया । एवं दीर्घे तम् आशयद् आशयेते एवं दुर्गः^१

८-आ B. C. ९-०-वृत्रम् D.

१०-हिसार्धेऽपि [धा० ४।१२] । वस्तुतस्तवयं मेघशुको
धातुः । शस्त्रातिर्वधकर्मसु निष्पट्यो पठितः ।

११-[धा० १।१।१०]

१२-विस्तारार्थस्य [धा० ८।१]

१३-'शमयिता' नास्ति D. १४-०-स्तु यत्र D.

१५-आदर्शपुस्तकेषु खण्डरम्भभिर्दिशो न विद्यते ।

यद्वरस्तन्वा वातृधानो बलानीन्द्र ॥ युवाणो जनेषु ।

मायेत्साते यानि युजान्याहुर्नाथ शत्रुं ननु पुरा विवित्से ॥

‘वृत्रेदुःखस्य घामवेचस्यार्थम् । यद्वरः-चरसि’, तन्वा शरीरेण, वातृधानो वर्धमानः, बलानीन्द्र स्वस्वाम्यर्थानि प्रयुवाणः कथयन्निव जनेषु, चतुर्थ्यर्थे सप्तमी, जनेभ्यः । माया, इदिति पदपूरणः, सा ते तव अनृतं तदित्यर्थः । यानि युजान्येतिहासिका आहुः, तान्यपि मायिव । यतो नाथ इदानीम्, शत्रुं प्रथमार्थे द्वितीया, तन्व्युत्तेधास्तीति शेषः । शत्रुर्नास्तीत्यर्थः । नापि पुरा यानि युजान्येतिहासिकाः, तान्यपि पुरातनस्य त्वमपि विवित्से वेत्स्येव न केवलोऽहम् ।

अथवा, विवित्से इति विदेर्लामार्थस्य रूपम्, नेदानीं शत्रुं लभसे, नापि पुरा । ततश्च केन सह युजमिति । किं वृत्रचदेव ? ‘ने, अद्विषु-अद्विष्येनापीत्यर्थः । मन्त्रवेर्णां प्राप्नवादाश्च भवन्ति—

अद्विषमन्त्रपस्तर्द^{१४} । तथा—

अभिष्टुत्राणि । इति ।

येतिहासिकपक्षे एको वृत्रः, कुतो बहुरयम् ? नैकपक्षे त्वदोषः । विद्वज्ज्ञा शरीरस्येत्यादि, निगदव्याख्यातेर्म । ब्राह्मणमपि चास्मिन्नर्थे दृश्यते-‘स इषुर्मात्रं विष्वक्वृषं’ इति । एतदर्थान्मिवादिनी एषा ऋग्भवति ।

[इति सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

षोडशः खण्डः]

१-[ऋ० १०।५।४३] ‘यद्वरस्तन्वा० विवित्से’

इत्येव प्रतीकम् D.

२-०स वार्यम् C. ३-चरसी C.

४-‘वर्धमानः’ वृद्धितम् D.

५-तन्व्युत्तं ना० (ना० C.) B. C.

६-यापि B. C. यात्र D.

७-आहुरिति शेषः । ८-०वत्रश्च B.

९-‘न के’ इति वृद्धितम् B.

१०-[धा० ६।१३८]

११-‘एव ? न’ वृद्धितम् D. १२-आदिश० D.

१३-मन्त्रा प्रा० B. C.

१४-[ऋ० १।३।११]

१५-[ऋ० ६।१६।३४] १६-०एषानम् D.

१७-‘इषुमात्रं’ इति द्विविधितम् C. ‘विष्वक्’ इति नास्ति D. विष्वक् व० C.

१८-[तै० सं० १।५।२।२]

१९-आदसंपुस्तकेनत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ सप्तदशः खण्डः ।]

दासपत्नीरहिणोपा अतिष्ठन्निष्ठा आपः पणिनेव गवाः ।

अपां विलम्बपिहितं यदासीदुग्रं जघन्वा अप तद्वार ॥

हिरण्यस्तूपस्थार्यम् । दासः कर्मकरः श्रान्त उपक्षीणशक्तिः, तं धीतभ्रमव्यावृत्ति-
करणेन पालयन्तीति दासपत्न्यः । अथवा-दासो मेघः, तस्य पालयिष्यः, तामिहि मेघो
भयति, तत्कृतं तस्य मेघस्यमित्यर्थः । अहिणोपा-अहिर्मणो गोपायिता र्यासां ताः । अतिष्ठन्-
तिष्ठन्ति, तेन निष्ठा आपः पणिनेव घणिज्जेव चिक्र्यायं घोर्घ्यादौ गतः, तास्तामपां निर्गम-
यितुम्, अपिहितं घटितं यदासीत्, १३ वृषं मेघं जघन्वान्, अपतद्गवा अपावृतवान् तदिन्द्रः ।

दासो दस्यतेः, उपदासयति कर्माणि उपक्षयति कर्माणि । क्षय आन्तं गमनम् । एवं
हि तत् क्षीणं भवति । यद्यन्तं नीतैर्दं, अर्थायंत्वात् प्रवृत्तेः । अन्यथा पुनः प्रयत्नत एव ।
अहिणोपा-गमनात्, एति गच्छत्यन्तरिक्षे । अयमपीतयोऽहिः सर्व एतैस्मादेव एतेः । असायपि
हि भूश्रामेति । यदा अहन्ति भोगेनेत्याहिः सन् उपसर्गहृत्स्वत्वेन अहिः । पणिर्गणित्यभि-
धेयवचनम् । पणनादिति शब्दनिर्वचनम् । क्रयविक्रयव्यवहारः पणनम् । पर्यायप्रसङ्गा-
दाह वणिग् घन्यं घननीयं, पण्यं नेनेकि शोधयति, क्रयविक्रयः स्यादिति । विलं भर विमत्तः
विलं विमत्ति हि तदुद्कादि । वृषो वृषोनेरोच्छादनायस्य, आच्छादयति ह्यसौ शरत्तं

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाभ्यनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[ऋ० १।१।११] 'दासपत्नी० गवा' इत्येव
प्रतीकम् D.

३-०पार्यम् D.

४-०शम० D.

५-०करेण D.

६-इति नास्ति D.

७-०मिनिर्मणो D.

८-०पः ल० B.

९-गामताः B. C.

१०-०पर्यं C. ०पार्यं D.

११-जीवाशौ B. C.

१२-उद्वपदितं D. अत्र 'अतद्वपदितं' इति पुस्त-
पादो भवेत् ।

१३-०न्तर्वा० B.

१४-प्रवृत्तिः D.

१५-एकस्मा० C.

१६-मि B.

१७-०त्यादि स० D.

१८-पर्यायं इति वृत्तित्वम् D.

१९-वनर्षायं D.

२०-अरं यद्वि० B. C.

२१-[पा० ५।८]

नमः । वर्ततेर्वा गत्यर्थस्य, गच्छति ह्यसौ नमः । वर्धतेर्वा वृद्ध्यर्थस्य । द्राक्षणादृष्टास्त्रयोऽपि
निर्वचनप्रकारा इति दर्शयति-‘यदिमांल्लोकानावृणोत् तद्वृत्रस्य वृत्रवमिति
विज्ञायते । यथा यद्वर्तयत् तथा ह्युमाश्रमवर्धते’ इति ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निवृत्तवृत्तौ

सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

पञ्चमः पादः ।

[सप्तदशः

खण्डः]

१-निघण्टौ वर्ततिगतिक्रमेण प्रवृत्तः ।

२-गर्भस्य B.

३-[धा० १।७।९६]

४-०णं हृष्ट्वास्त्वयो० D.

५-‘विज्ञायते’ नास्ति B. C. ६-तया D.

७-[Cf. तै० सं० २।५।२।२]

८-टीकायां D.

९-आदर्शपुस्तकेषु खण्डसमाप्तिनिर्देशो न विद्यते

[अथ षष्ठः पादः ।

अष्टादशः खण्डः ।]

रात्रिनामान्युत्तराणि दिङ्नामभ्यस्योर्विशतिः । आदित्यनिमित्तस्य सम्बन्धात् । त्रिसम्बन्धः श्यामवर्णा । श्यामीत्यादि प्रतिनामैर्निर्वचनम् । ऊधरिति सन्दिग्धेषु, निर्णयोदाहरणम्-‘शो अस्मै प्रैव’ इति । महःसाहचर्यादर्थसामान्याच्च रात्रिरिति गम्यते । पृथं सर्वत्र । अर्थादेशप्रसक्तं निर्वचनम्-रात्रिः कस्मात् ? इति । प्रमपति प्रक्रीडयति भूतानि नक्ताराणि कौशिकपिशाचादीनि । उपरमयति कर्मभ्य इतराणि दिवाचराणि । ध्रुवीकरोतीत्यर्थवचनम् । प्रोषयिष्यस्य रमेः रात्रिः । रातेर्वा दानार्थस्य स्यात् । अत्र हि रूपसिद्धिर्लाघवमर्थपौष्कल्यञ्च । प्रदीयन्तेऽस्यो मध्येमेन अवस्थेयाः, अवश्यमायन्तीत्यवस्थायास्तुष्टारा इत्यर्थः, ते हि रात्रौ निर्वर्तन्ति । रातेर्दानार्थोपपत्तिवचनम् ।

रात्रिसम्बन्धादुपोनामानि षोडश, विभाषरीत्यादीनि । उपाः कस्मात् ? उच्छतीति सत्याः । उच्छेतिविवासे, विवासानुपाः । रात्रेरपः काल इत्यभिधेयकथनेन । नास्मात्परं राश्ययययोऽस्मि पञ्चदशो मुहूर्तः । तच्च केचिद्द्वर्भागं मन्यन्ते । केचिद्रात्रिभागम् । केचिदुभयसाधारणम् । केचिदुभयव्यतिरिक्तम् । यथा चायं रात्रेरपरस्तथैव एषा ऋग्मपति ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

अष्टादशः खण्डः ।]

१-दिसम्बन्धः D. सम्बन्धा B.

२-०नामानि B. C. ३-[५० ५१५१३]

४-एव एवं B. C. ५-‘उ’ इति श्रुतितम् D.

६-०विषयस्य D. अत्र ‘प्रोषयिष्य’ इति समीचीनः पठो भवेत् ।

७-रामे B. C.

८-[पा० २१४८] ९-० त्यन्तः D.

१०-०यने B. C. ११-‘अध्यमेन’ नास्ति D.

१२-०श्यामवर्णेषु B. C.

१३-अवश्यमायन्तीत्यवस्थायास्तुष्टारा इत्यर्थः B. C.

१४-०नार्थस्य पतिः D.

१५-उच्छ विनामे C. D. ‘तिर’ इति श्रुतिर्न स्यात् । आनुपाते तु ‘उच्छी विवासे’ [पा० ११२३१]

इत्येवं दृश्यते । १६-वचनम् D.

१७-ताद्य B. तद्य C. १८-०तिरिक्तम् D.

१९-आदित्यपुरतश्चेत्यत्र खण्डप्रारम्भसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथैकोनविंशः खण्डः ।]

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिराणां चित्रः प्रकृतो अजनिष्ट विभ्रा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवाय एवा रात्र्युपसे योनिमार्गके ॥

कुत्सस्यार्यम् । उत्तरा च । इदं श्रेष्ठम्-अतिशयेन प्रशस्तम्, ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां मैथ्ये, ज्योतिः-उप भाष्यम्, आगत-उद्धृतम् । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकश्च, चन्द्रमास्तु शीतः प्रकाशकश्च । इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकञ्चेत्येवमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठ-
मागच्छतीत्यर्थः । उदिते च तस्मिन् चित्र-चायनीयः पूजनीयो दर्शनीयो वा, प्रवेतः-
ग्रहानं प्रकाशकम्, अजनिष्ट-जातम् । विभ्रा-विभ्रुतम्, इदमतिमहत्त्वादिभूतं विस्तीर्ण-
तमम्, इतराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतीष्यपेक्षे, सर्वदृश्यापीत्यर्थः । किञ्च यथा प्रसूता
उत्पन्ना सवितुः सकाशात् स्वयमेव रात्रिः । सविता ह्यर्त्तमेन रात्रिं जनयति, तेन सा
तत उत्पन्नेत्युच्यते । सवाय एवा-पयं, रात्री-रात्रीः, उपसे-उपसोऽर्थाय, सवाय-सवो जन्म
तदर्थमित्यर्थः । योनिम्-स्थानमार्गकदेशम्, अपररात्र्याख्यम् । आर्क्-आरेचितयती कल्पि-
तैवेतीत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति-यथा आदित्योऽस्तं गच्छन्नात्मनस्तिरोभावेन रात्रेरयकाशं ददाति,
एवं रात्रिरुपसे । अथवा-यथा प्रसूतेत्युपा उच्यते न रात्रिः, सवितुरित्येतदपि सवाये-
त्येतेन सम्यैष्यते, यथा प्रसूतेना उत्पन्ना उपाः सवितुः सवाय अर्त्तमेन, उपसो ह्युत्पत्त्य-

१-आदर्शपुरस्कृष्टं खण्डारम्भनिर्देशो नारित ।

२-[ऋ० १११३११] 'इदं श्रेष्ठं' मरिक् इत्येव
प्रतीकम् D.

३-येन श्रेष्ठं प्रशस्तं B. C. ४-प्राणो B.

५-D, पुस्तके 'मथ्ये' इति पदं 'ग्रहनक्षत्रादीना'
इत्यस्मात्पूर्वं विद्यते ।

६-'आदित्यो हि तापकः' इत्यादि-आगच्छतीत्यर्थः
इत्यन्तः पाठो नारित B. C. दुर्गन्तुतावप्ययं
पाठो दृश्यते । ७-चित्र B. चित्रं C.

८-'चायनीयः पूजनीयो दर्शनीयो वा' इति पाठ-
श्रुतिः B. C. लिङ्गभेदेन दुर्गन्तुतावप्ययं

पाठो वर्तते ।

९-विभ्रुतं D.

१०-'विभ्रुतम्' विभ्रुततमं इति वा पाठो युतः स्यात् ।

११-'इदमतिमहत्त्वात्' इत्यारभ्य 'अपेक्ष्य' इत्यन्तः पाठो
नास्ति B. C. एतदाहुर्पूर्विकः पाठो दुर्गन्तुतावपि
वर्तते । १२-सवायी C. वंस्यापी D.

१३-भ्यास्तं C.

१४-तत्र D.

१५-'एवा' श्रुतिम् D. १६-'रात्री' श्रुतिम् D.

१७-रात्री C. 'रात्रिः' इति पाठ उचितः ।

१८-अर्क् C.

१९-'कल्पितयती' श्रुतिम् C.

२०-रात्र्युत्पत्त्यु D.

२१-भ्यन्य D.

२२-'प्रसूता' नास्ति D.

२३-भ्यन्यो ह्युत्पत्त्यु D.

नन्तरं सचिता जायते, तेनेयं तदर्थमेवोत्पन्ना इत्युच्यते । एवमेव रात्रिः प्रसूता उपसे, उपसो जन्मार्थमुत्पद्येत्यर्थः । यतः स्थानमस्या रेचितवती ।

अथवा-यथाशुत एव सम्बन्धः । यथा प्रसूनोत्पन्ना । कासौ ? अपरभागा रात्रिः सविहारादित्यस्य सर्वाणं जन्मने, एवमेव विनापरभागेन उग्र आख्येन रात्रिस्तस्यैवापर- भागस्य उग्र आख्यस्य जन्मने बहुलतमोरूपात्मोपसंहारेण स्थानं रेचितवतीत्यर्थः । एवमत्र रात्रेर्मन्त्रैर्मप्रकाशात्मकोऽपरभाग उपा इति सिद्धम् । रात्रिरादित्यस्य सकाशा- दिति शेषः प्रथमे व्याख्यानने । द्वितीये तु व्याख्यानने रात्रिरादित्यस्येति तदेकदेशभूता उपा उच्यते । शिष्टं भार्थं मन्त्रव्याख्यानेनैव गतम् ।

योनिशब्दस्योक्तनिर्वचनस्यापि स्थितिर्यसम्यग्धेन लिङ्गान्तरत्वव्यापनार्थमाह अभियुतः, अतीत्यं स्थितो येन योनिं स्त्रिया गर्भे इति । योनिशब्दो मन्त्र उभयलिङ्गो दृष्टः ।

समुद्रं या प्र हिणोमि स्त्रां योनिर्दे^१ ।

अयं ते योनिं कुर्वित्वैर्यैः ।

तदुभयप्रदेशानामुभयपया निवृत्त इति । तस्या एवोक्तविभागाया उपस पयापरा, अतन्तरा द्रुग्भवति ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) व्याख्यस्य
एकोनविंशः खण्डः ।]

- १-उपायं उप० D. २-'यमुत्प्रेत्य' इति त्रुटितम् B. C.
३-कासौ सा D. ४-'सवाय' नास्ति D.
५-०न्ता प्र० D. ६-०त्रि आदित्यसक० D.
७-०देश माता D. ८-०ति न स० B. C.
९-अति० B. C. १०-हि इत्यस्थि० D.
'अमील' इति पाठः स्यात् अभिव्याख्येत्यर्थः ।
११-[अयं १०५।२३ वेदे तु 'या' इत्यस्य स्थाने
'वः' इत्येव पाठः । १२-[ऋ० ३।२९।१०]
१३-०भया प्र० B. १४-'उभयवा' त्रुटितम् D.
१५-अत्र केवलं D. पुरतः दुर्गवृत्तिनाम्ना कथन
पाठ उद्धृतो वर्तते । स चेत्यम्—
'दुर्गवृत्तौ-यथा प्रसूता प्रकरणेन सूता प्रसव-
मनुप्राप्ता । सृतिशब्दः प्रसवार्थः । रात्रिरादि-

त्वस्य प्रसवाय आश्लिष्योत्प्रेष्टे वेदो जायते,
एवमेव रात्रिरपसोऽपि जन्मार्थं योनिं स्था-
नमवकाशम्-उपस आत्मकामायारैर् आरेचयति
ददातीत्यर्थः । यथोपा आदित्यस्य जन्मनो हेतु-
स्तदनन्तरत्वादेव रात्रिरपसो जन्मनो हेतु-
रित्येवमस्याधृचि रात्रेरेवापाः काल उपःसंज्ञित
इति शक्यते । स्थानं योनिशब्देनोच्यते । यद्वि-
वस्मिन्निधीयते तत्तेन साकं युतं भवति ।
मिथीभूतमित्यर्थः । इयमपीतरा स्त्रीयोनिरेत-
स्मादेव । किं कारणम् ? अभियुतो हि गर्भं
एनो भवति । आमित्रीभूतमि- ('तद्' मु० पा०)
त्यर्थः एवं दुर्गः ।

१६-आदर्शपुरतः केचन खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथैकोनविंशः खण्डः ।]

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिषाणां चित्रः प्रेक्षतो भजनिष्ठ विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा रात्र्युपसे योनिर्मरिक् ॥

कुरसस्यापमं । उत्तरा च । इदं अष्टम-अतिशयेन प्रयास्तम्, ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये, ज्योतिः-उप आख्यम्, अगात्-उद्गतम् । आदित्यो हि तापकः प्रकाशकश्च, चन्द्रमास्तु शीतः प्रकाशकश्च । इदं पुनर्नात्युष्णं नातिशीतं प्रकाशकश्रेष्ठेयमादित्यादीनामिदमेव श्रेष्ठ-मागच्छतीत्यर्थः । उदिते च तस्मिन् चित्र-चायनीयः पूजनीयो दर्शनीयो वा, प्रेतः-प्रज्ञानं प्रकाशकम्, अजनिष्ठ-जातम् । विभ्वा-विभूतम्, इदमतिमहत्त्वाद्भिभूतं यिस्तीर्ण-तमम्, इतराणि परिच्छिन्नतराणि ज्योतीष्यपेक्ष्य, सर्वश्रेयापीत्यर्थः । किञ्च यथा प्रसूता उत्पन्ना सवितुः सकाशात् स्वयमेव रात्रिः । सधिता ह्यस्मिन्नेन रात्रिं जनयति, तेन सा तत उत्पन्नैत्युच्यते । सवाय एवा-पयं, रात्री-रात्रीः, उपसे-उपसोऽर्थाय, सवाय-सवो जन्म तदर्थमित्यर्थः । योनिर्-स्थानमात्मैकदेशम्, अपरप्राप्त्याख्यम् । अरिक्-आरेक्षितयती कविप-तेष्वेतीत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति-यथा आदित्योऽस्तं गच्छन्नात्मनस्तिरोभावेन रात्रेरवकाशं ददाति, एवं रात्रिरुपसे । अथवा-यथा प्रसूतेत्युपा उच्यते न रात्रिः, सधितुरित्येतदपि सवाये-त्येतेन सम्बध्यते, यथा प्रसूना उत्पन्ना उपाः सधितुः सवाय जन्मने, उपसो ह्युत्पद्य-

१-आदर्शपुरतरेष्वत्र खण्डाश्चानिर्देशो नास्ति ।

२-[ऋ. १।१।३।१] 'इदं श्रेष्ठं मरिक्' इत्येव प्रतीकम् D.

३-येन श्रेष्ठं प्रशस्यं B. C. ४-व्याणां B.

५-D. पुस्तके 'मध्ये' इति पदं 'ग्रहनक्षत्रादीनां' इत्यस्मात्पूर्वं विद्यते ।

६-'आदित्यो हि तापकः' इत्यादिः 'आगच्छतीत्यर्थः' इत्यन्तः पाठो नास्ति B. C. दुर्गवृत्तावप्ययं पाठो दृश्यते । ७-चित्र B. चित्रं C.

८-'चायनीयः पूजनीयो दर्शनीयो वा' इति पाठ-स्तुतिः B. C. लिङ्भेदेन दुर्गवृत्तावप्ययं

पाठो वर्तते ।

९-विभूतं D.

१०-'विभूतम्' विभूततमं' इति वा पाठो युतः स्यात् ।

११-'इदमतिमहत्त्वात्' इत्यारभ्य 'अपेक्ष्य' इत्यन्तः पाठो नास्ति B. C. एतदनुपूर्वाकः पाठो दुर्गवृत्तावपि वर्तते । १२-सम्प्रापी C. वंस्प्रापी D.

१३-व्यास्तं C.

१४-तत्र D.

१५-'एवा' वुटितम् D. १६-'रात्री' वुटितम् D.

१७-रात्रीः C. 'रात्रिः' इति पाठ उचितः ।

१८-अरिक् C.

१९-'वत्पितवती' वुटितम् C.

२०-स्यतेत्यु D.

२१-म्वन्थं D.

२२-'प्रसूता' नास्ति D.

२३-मनो ह्युत्प D.

नन्तरं सविता जायते, तेनेयं तदर्थमेवोत्पन्ना इत्युच्यते । एवमेव रात्रिः प्रसूता उपसे, उपसो जन्मार्थमुत्पन्नेत्यर्थः । यतः स्थानमस्या रेचितवती ।

अथवा-यथाभूत एव सम्बन्धः । यथा प्रसूतोत्पन्ना । फलसौ ? अपरभागा रात्रिः सवितुरादित्यस्य सर्वाय जन्मने, एवमेव विनापरभागेन उप आख्येन रात्रिस्तस्यैवापर- भागस्य उप आख्यस्य जन्मने बहुलतमोरूपात्मोपसंहारेण स्थानं रेचितवतीत्यर्थः । एवमत्र रात्रेर्मन्त्रेण प्रकाशात्मकोऽपरभाग उपा इति सिद्धम् । रात्रिरादित्यस्य सकाशा- दिति शेषः प्रथमे व्याख्याने । द्वितीये तु व्याख्याने रात्रिरादित्यस्येति तदेकदेशभूता उपा उच्यते । शिष्टं भाष्यं मन्त्रव्याख्यानेनैव गतम् ।

योनिशब्दस्योक्तनिर्वाचनस्यापि स्थितिरित्यसम्बन्धेन लिङ्गान्तरव्यापनार्थमाह अभियुक्तः, अतीत्य स्थितो यना योनि स्त्रिया गर्भे इति । योनिशब्दो मन्त्र उभयलिङ्गो दृष्टः ।

समुद्रं वा प्र हिणोमि स्त्रां योनिर्मे ।

अयं ते योनिर्मुंस्त्रियैः ।

तदुभयप्रदेशनार्थमुभयथा निरुक्त इति । तस्या एवोक्तविभागाया उपस एवापरा, अनन्तरा ऋग्भवति ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
एकोनविंशः खण्डः ।]

१-उपार्थ उप० D. २-‘समुद्रं’ इति त्रुटितम् A. D.

३-कालो सा D. ४-‘उपाय’ नास्ति D.

५-०न्दता प्र० D. ६-०त्रि आदित्यसका० D.

७-०देश माता D. ८-०ति न स० B. C.

९-अति० B. C. १०-हि इत्यस्ति० D.

‘अमीला’ इति पाठः स्यात् अभिव्याप्येत्यर्थः ।

११-[अ० १०५/१२३ वेदे तु ‘वा’ इत्यस्य स्थाने

‘वः’ इत्येव पाठः । १२-[५० २१२११०]

१३-०मया प्र० B. १४-‘उभयथा’ त्रुटितम् D.

१५-अत्र केवलं D. पुस्तके दुर्गवृत्तिनाम्ना कथन

पाठ उद्धृतो वर्तते । स चेत्यम्—

“दुर्गवृत्ति-‘यथा प्रसूता प्रकरणे सूता प्रसव-

मनुप्राप्ता । सूतिशब्दः प्रसवार्थः । रात्रिरादि-

त्यस्य प्रसवाय आदित्योत्पद्ये देशे जायते, एवमेव रात्रिरुत्पद्ये जन्मार्थं योनि स्था- नमवग्रहणम्-उपस आग्रहणानापायैर् आरेचयति ददातीत्यर्थः । यथोपा आदित्यस्य जन्मनो हेतु- स्तदनन्तरत्वादेव रात्रिरुत्पद्ये जन्मनो हेतु- रित्येवमस्यामृचि रात्रेरेवापरः काठ उपःसंज्ञित इति गम्यते । स्थानं योनिशब्देनोच्यते । यद्धि यस्मिन्निधीयते तत्तेन सक्तं युतं भवति । मिथीमूतमित्यर्थः । इवमपीतरा स्त्रीयोनिरेत- स्यादेव । किं कारणम् ? अभियुक्तो हि गर्भं एतां भवति । आभिधीमूतमि- (‘तद्’ मु० पा०) त्यर्थः एवं दुर्गः ।”

१६-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ विंशः खण्डः ।]

दशवत्सा दशती श्वेत्याणां दशती कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानवन्धू अमृते अनूची यावा वर्णे चरत आमिनाने ॥

सूर्य उपसो घटस उच्यते, साहचर्याद्वैहरणत्वात् । यथा हि घटसो मात्रा सह चरत्येवं सूर्य उपसा सह । यथा वा घटसो मातृकैधसः पय आर्य रसं पिवन्प्रपहरति, एवं सूर्य उपसोऽवदयायात्ये रसमुदितो रश्मिभिः शोषयन्नप्रहरति । असोऽसाधस्या घटस उच्यते । दशवत्सा-दशती दीप्तः सूर्याण्यो घटसो यस्याः सा, दशती दीप्यमाना, श्वेता-उपसो नामैतत्, उपा आगार उद्गते, आरेक-आरेचितवती, उः पदपूरणः । कृष्णा-तमः-सम्बन्धात् कृष्णवर्णा रात्रिः, सदनानि स्थानानि, अस्याः-उपसः । नक्षत्रादरेचितस्थानायाः सम्भवत्यस्या उदयः । उत्तरोऽर्धर्चः सहेते सौति-समानवन्धू, समानो बन्धुर्हातिः सूर्यो ययो राश्युपसोः, रात्रेः पिता जनकत्वात्, उपसः पुत्रो जन्यत्वात् । अथवा-यन्धनाद्वन्धुः सूर्यः, तेन ह्यस्त्रमयेन रात्रिर्बन्धुः संश्लिष्टः, उदयेनोपाः । अतस्ते तेन समानवन्धने । अमृते-अमरणधर्माणी, न हि ते म्रियेते । अनूची-अनुगतं परस्परव्युत्पत्तिन्यां संपदे चेत्यर्थः । यावा-दीप्यते घातनार्थस्येदं रूपम्, स्वेन स्वेन तेजसा वीक्षे । अथवा-घायेति द्विः-

१-[ऋ० १।१।१।२]

२-०-पांठु (इ. ०.) प० B. C.

३-इ. ०. 'हि' नास्ति B. ४-'सह' नास्ति B. C.

५-मार्थः C. 'ऊधसः' नास्ति C. D.

६-पय अ० D. ७-दशती D.

८-सूर्या सो B. C.

९-उपा ना० B. उपो ना० C.

१०-'उपाः' नास्ति D. ११-शुभ्रगता D.

१२-'आरेक' त्रुटितम् B. आरेक रे C.

१३-सहेते B. १४-समानव० D.

१५-जातिः B. C.

१६-'उपसः पुत्रो जन्यत्वात्' त्रुटितम् B.

१७-'सूर्यः' द्विलिखितम् D. १८-वन्धू B.

१९-'संश्लिष्ट' नास्ति B. C. २०-अतिस्नेहेन D.

२१-'नहि ते म्रियेते' नास्ति B. C. म्रियेते D.

२२-०-गत D. २३-'वश' त्रुटितम् D.

२४-वन्धे D. २५-[पा० ४।४२]

२६-'स्वेन' त्रुटितम् D.

२७-अत्र केवलं D. पुस्तके दुर्गवृत्तिनासा कथन पाठ उद्धृतो वर्तते । स चेत्यम्—

"दुर्गवृत्तो-एवं राश्युपसे ('सी०' मु० पा०)

यावो शोचन्तात्, उपा हि स्वेन प्रकाशेन शोचते ।

रात्रिरपि स्वेन समोवीर्येण नक्षत्रगणेन वा

स्वं समधिकारं प्रति शोचते । एवं हि यायेति

द्विवचनम् एवं दुर्गः ।"

२८-आदर्शपुस्तकेषु सण्डारम्भनिर्देशो न विद्यते ।

पर्यायस्तृतीयैकचचनान्तः, तच्छ्रुतेश्च क्रियापदाभ्याहारः, दिवा सह महर्वादिना स्वर्ध-
मानेऽनुगृह्यमाणे वा स्वात्मनि तमसो ज्योतिषश्चावकाशप्रदानेन, वर्णं कृष्णं शुक्लं
परातः प्राप्नुत इत्यर्थः । अमिनाने-आलोपदर्थे मिनोतिर्हिंसाकर्मा, ईषद् हिंसन्त्यावित्यर्थः ।
किम् । सन्निधैर्वर्णमेव परस्परस्याः, रात्रिर्हि कियताभ्यनुगतेन स्वेन तमसा वर्णेन ईष-
द्वपसो वर्णं हिनस्ति, एवं उपा अपि रात्रेः स्वेन ज्योतिषा ।

अथवा-अमिनाने इत्याकारोऽप्यर्थे, मिनोतिरपि करोत्यर्थे । वर्णं विकुर्वाणे । कस्य ?
प्रकृतत्वादिव एव, परस्परस्य वा । श्वेता श्वेतेः, श्वेतो वर्णं इति वर्णसामान्यम्, सामर्थ्या-
द्दीप्तिमच्छुक्लवर्णविशेषविषयं द्रष्टव्यम् । उपसि कर्त्तव्यं दर्शनात् । कृष्णैरपकर्षार्थस्य ।

उपः सम्प्रदादनन्तरमहर्नामानि वस्तोरित्यादीनि द्वादश । वस्तोरिति दशमेवेदं नाम,
न विभक्त्यन्तम् । 'दोषावस्तोर्द्विभक्तो' 'दोषावस्तोर्वह्नीयसः प्रपित्वे' इति च सम-
स्तस्यापि दर्शनात् । वस्तोः-ज्योतिरिति वस्तोः । चोतत इति चोः । एवं सर्वत्र । उपा-
हन्त्यनुतिष्ठत्यस्मिन् कर्माणि, न तु रात्रायपि कुर्वन्त्येव कर्मकर्त्ता । अत एवोभयत्र कृदि
दर्शयति, न चायं कृदिषु दोषः । 'अहर्नामि च' 'सुषो' इति दिवसवचनं रात्र्यां सहैव
निर्दिश्यते । तस्याहःशब्दस्यैव निपातो नैघण्टुकत्वेन वैश्वानरदेवतायामृचि । प्रसङ्गाद्यो-
भयद्वस्तिरर्थं दर्शितं भवति । अर्थादिर्नाम विभागः ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
विशः खण्डः]

- १-'पर्यायः' नास्ति D. २-महत्वात् D.
३-'वा' नास्ति B. C. ४-शुक्लं कृष्णं D.
५-आनीप C. ६-स हि धैर्वर्णं B. C.
७-रस्य D. ८-'हि' नास्ति B. C.
९-क्रियतां B. C. १०-स्वेन B. C.
११-ईषद् नास्ति D. १२-वर्णं हि हिं B. C.
१३-एवं चक्षा B. C. पुस्तके श्रुटियम् ।
१४-'वर्णं विकुर्वाणे । कस्य ? प्रकृत' इति पाठ-
श्रुतिः D.
१५-स्वार्थे B.
१६-दिवता व. B. C.

- १७-तथा D. १८-स्यादिनि C. ०त्यादि D.
१९-रिति मृगमे. B. ०दशो नामैवेदं नाम
तद्वि. D.
२०-तत्कृतः B. C. २१-[ऋ. ७।१।६]
२२-[ऋ. १।१.०।११] २३-'व' नास्ति D.
२४-द्योतत इति उच्यते B. २५-ते D.
२६-'कर्मकारः' नास्ति B. C.
२७-रुहि C. रुदितं D.
२८-[ऋ. ८।४।८] २९-वेति D.
३०-पातयो D. ३१-अर्थादिना च B. C.
३२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथैकविंशः खण्डः ।]

अहश्च कृष्णमहर्जुनश्च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः ।

वेत्त्वान्नो ज्ञायमानो न राजावाँरज्ज्योतिषामिस्त्रिमासि ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । औद्योऽब्राह्मणः शब्दो रात्रिचचनः । कुत एतत् ? कृष्णमिति विशेषणार्थम् । रात्रेश्च तमः सस्यन्धात् कृष्णत्वम् । अहर्जुनश्चेति, अर्जुनशब्दो रूपताम्, कृष्णप्रतियोगित्वेनोपादानात् । शुक्लमत्र रूपमाह न यदिकश्चित् । शुक्लपर्याय एव यार्जुनशब्दः । कृष्णश्चाहः शुक्लश्च, रात्रिश्च दिवसश्चेत्यर्थः । किं कुरुनः ? उच्यते, विवर्तते-विशब्दोऽत्र विविधवचनः, असहायार्यो वा । विचिके वर्तते, उपजायेते क्रमेण वा न सह । यदा रात्रिर्न तदाहः, यदाहर्न तदा रात्रिः । रजसी-यथाकालं न्येन तमसा ज्योतिषा च रज्जके भूतानाम् । वेद्याभिः-स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् प्रवृत्तिभिरिति धान्यशेपः, तृतीयानिर्देशाच्च युक्ते^१ इति । वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिर्युक्ते । कस्य प्रवृत्तिभिः ? सामर्थ्याद्वनयोरेव । कथं पुनरेतत् प्रवृत्तीनां वेदितव्यत्वम् ? उच्यते, भान्त्याद् वैचि-
द्व्याह्वा । अवश्यं तदेकरूपैव विदितं ब्राह्मण वेदितव्यम् । यस्मिन्तं विचित्रं वा तदेक-
स्मिन् विदितेऽप्येव विदितं मस्येवेति सैवदेव वेदितव्यम् । अहोरात्रयोर्ध्वं प्रवृत्तयोऽन्येता
विचित्राश्च । अतस्मा वेदितव्याः ।

अथवा-शुभेषु कर्मसु याः प्राणिनां प्रवृत्तयः, ता अत्र शोभनत्वाद् वेद्या इत्युच्यन्ते ।
सहयोगलक्षणा च तृतीया । वेदितव्याभिः प्राणिप्रवृत्तिभिः सह विवर्तते इति । सूक्तस्य

१-[ऋ० ६।१।१] 'अहश्च कृष्ण० तमासि'

इत्येव प्रतीकम् D १-०-यात्रा० C.

३-'कृष्णमिति विशेषणार्थं' शुद्धितम् D.

४-त्रम B. ५-०-रूप० D.

६-'वा' नास्ति B. C.

७-०-इते B. 'किं कुरुनः' शुद्धितम् D.

८-पिबि० C.

९-यदा रात्रिस्तदा न तदा- (द C.) हः B. C.

य रात्रिः तदाहः D.

१०-यदा B. ११-'च' नास्ति B. C.

१२-वेद्याहि C. १३-युक्तेति B. युतेतति C.

१४-'प्र' शुद्धितं भाति C. १५-अनन्त्या० C.

१६-यथान्तवदेकरूपे तत् B. C.

१७-वान्वितत्वा० D. १८-०-तस्मि० D.

१९-०-तेजद० B. C. २०-'दि' शुद्धितम् D.

२१-सर्वदि० C.

२२-०-रात्रय B. 'च' नास्ति D. 'अहोरात्रस्य च'

इति पाठ उचितः । २३-०-यो इह B.

२४-इहेषु B. इहेषु C. २५-'इति' नास्ति D.

२६-आदर्शपुस्तकेषु खण्डारम्भनिर्देशो न विद्यते ।

वद्वानरीयत्वात् केवलस्य चार्धर्चस्य वैश्वानरस्तुत्यर्थस्यासम्भवात् । उत्तरार्धर्चनैकया-
क्यताप्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । ये शुक्लकृष्णे अहनी विवर्तते, तयोर्द्वयोरपि
वैश्वानरो जायमानो न राजा । जन्मोद्बोदयोऽभिप्रेतः । राजेति आदित्यार्थं उच्यते, सर्वभू-
तानां राजा आदिर्दिव्यः, दीप्तत्वात् सर्वेषां ज्योतिषामधिपत्याच्च । उच्यन्निधादित्यार्थः ।
अवातिरन्त-अवातिरन्तिवर्धकर्मा, अपेहन्ति अपेनयति, स्वेन ज्योतिषां तमांसि दिवा, एषमग्निः
रात्रौ अपेहन्ति ।

अहोरात्राधारत्वादनन्तरं मेघनामान्युत्तराण्यहर्नामभ्यन्तिका-अद्विः, प्राया, इत्यादीनि ।
मेहति सिञ्चति । आ उपर उपल इत्यादि, आङ्गभिविधौ मर्यादायामित्यग्ये, धिनोपरोप-
लाभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उपरादीनीति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रत्नयोरविशेष-
त्वप्रदर्शनायम् । एकयोगक्षेमञ्चाङ्गीकृत्याह-उपर उपलो मेघो भवतीति । धस्यमाण-

१-ये च शुक्ले० D.

२-अद्वि C.

३-‘वि’ वृद्धितम् B. ४-इषोव B.

५-जन्ममात्रो० D.

६-‘सर्वभूतानां राजा आदिः’ वृद्धितम् B. C.

७-०वा तिर० C. ८-०तीर० C.

९-अव० D.

१०-०पामिस्त० B. C.

११-‘दिवा, एषमग्निः रात्रावपहन्ति’ वृद्धितम् B. C.

१२-०न्युत्तसाध्य० C.

१३-इत आरम्यारउत्तमातेः B. C. पुस्तकयोः

पाठो D. पुस्तकाद्वि एव । D. पुस्तकपाठो
दुर्गुत्तिपाठालुपूर्विकः । दुर्गुत्तिरेत्र नामासत्त्वेऽपि
य पाठस्तस्या एवेति तत्पाठद्रव्यने । स चेन्म-
“अद्विः-आदारयितव्यो भवति ह्यमावुदकार्य-
मित्यदिः ।” मेहति सिञ्चति । एवं
कन्तरि कारके सतोऽस्यैतदभिधानं भवति मेघ
इति । तेषां मेघनाम्नाम् आ उपर उपल इति

प्राक् उपर उपल इत्येताभ्यां यानि नामानि
साधारणानि तानि पर्वतनामभिः । तदेषां प्र-
रणोपपदाभ्यां विशेषोऽवधार्यः । आ उपर इत्ये-
तस्मादिति वक्तव्ये आ उपर उपल इत्येता-
भ्यामुक्तम् । उभावपि सौतो समाननिर्वचनौ
क्षब्दानेकस्मिन् निरुक्ते निरुक्तौ भाविष्यत इति
रत्नयोर्विशेषस्थापनार्थः (‘धम्’ मु० पा०) ।
उपर उपलये मेघो भवति । उपर इति च उपल
इति च मेघ उक्तो भवति । उपरशब्दादारभ्य
मेघनामान्येव न पर्वतनामानि । आह । उपरः
कस्मात् ? उच्यते । उपगम्योपगम्यारमन्ते-
ऽस्मिन्नाग्राणि । अथवा उपगम्यार्हिसन् रता
आपो भवन्तीत्युपाः उपलोऽप्येतस्मादेव
रत्नेरविशेषेण । आह..... । तेषां
मेघनामुपगम्यन्तद्वान्यत्वे विमोक्षितद्वयाचिका
एवा ऋक् ।”

१४-०ये पि B. १५-०दीनिति B.

१६-‘उपर’ वृद्धितम् C.

निगमापेक्षायोपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धतरत्वात् 'पयोमुपरः स्वचिष्टो मर्ध्यैः' इति तत्संघातश्च सर्वत उपलशब्दाच्च्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति, उत्तराणि मेघस्यैवेति । यद्वा पर्यंतस्तदा-उपेत्य रमन्तेऽस्मिन्न-ध्रैणीति । मेघपक्षे-आ१ इति अग्निविधिपक्षे इदं निर्वचनमिति भाष्यकाराभिप्रायः । इतरत्र दृश्यभावादेव रमिश्च तिष्ठत्यर्थे, तिष्ठन्ति संहन्यन्ते वा । तेषां मेघानामुपरशब्दाच्च्यत्वे यथा ऋक् । पर्यंतनामत्येज्येभ्यः ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य]

एकविंशः खण्डः ।]

१- [अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२- नक्षत्राणि B.

३- अपि B.

४- ० धिक्षेपेद् B, C.

५- ० प्रायम् B, C.

६- मुपश० B.

७- ० त्वेन्येषाम् B, C.

८- आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

देवानां माने प्रथमा अतिष्ठन् कृन्तप्रदिपामुपरा उदयन् ।

प्रयस्तपन्ति पृथिवीमनुपा द्वा वृत्तं बहूतः पुरीषम् ॥

पशुक भाह-देवानां दानादिगुणयुक्तानां माने निर्माणकाले सृष्टादित्यर्थः । प्रथमा-
कारव्यवस्थेन अतिष्ठन् स्वित्ताः, प्रथमं तार्येते प्रजापतिना सृष्टा इत्यर्थः । के ? मेघाः । कुत
यगत ? परस्मिन् पादे तेषामन्यादेशात् । भाष्ये मेघा एव 'माध्यमिका देशगणाः' इत्यु-
क्तम् । कस्मात् कारणात् प्रथमं सृष्टाः ? उच्यते । यस्मात् कृन्तप्र- 'कृन्तनात्, एषामुपराः-
पश्वर्ये प्रथमा, एषामुपराणां मेघानाम्, उदयन्-उद्गच्छन्ति । केनि ? सामर्थ्याद् वृष्टि-
लक्षणाद्युदकानि, तदधीना च सृष्टानां देवदेवानां स्थितिरिति स्थित्यर्थं प्रथमं
मेघाः सृष्टाः ।

अथवा-देवानामिति निर्धारणे पृष्टी । निर्माणमपि सृष्टं गृह्यते, तिष्ठतिपि व्याप्ता-
रायै । 'राजद्वारे इमथाने च यत्तिष्ठति स धार्ध्वः' इति । यथा देवानां मध्ये ये प्रथमा
उरुहृष्टा नाधेमिका देवगणा मरुदादयः, ते वृष्टेर्निर्माणे उत्पादने अतिष्ठन् तिष्ठन्ति
व्याप्येति इत्यर्थः । व्याप्यमाणेषु च तेषु कृन्तप्रदिपाम्-कर्तृकर्मणोः 'कृति' इत्येवमेवा
कर्तरे पृष्टी । एतत्कर्तृकं यद् विवर्तनं तस्माद्धेतोः, उपराः-मेघाः, उदयन्-पतेरन्तर्नातिपय-
स्पेदे रूपम्, उद्गमयन्ति-उदकं जनेयन्तीत्यर्थः ।

जनिते च तस्मिन् त्रयः-पञ्चन्यो वायुरादित्यः-इत्येते स्वेन स्वेन व्यापारेण-पञ्चन्यो

१-[शं. १०१२७१२१] देवानां माने. पुरी-

पमं इत्येव प्रतीकम् D.

२-'दानादिगुणयुक्तानां' नास्ति B, C.

३-'अथ इयं B. ४-प्रथमं B. प्रथमा C.

५-'एते' नास्ति D.

६-'प्रजापतिना' नास्ति B, C. ७-मेघा C.

८-[निहं. २१२२]

९-'तान् C. १०-कर्तृकं D.

११-तानि C. १२-देवानां B, C.

११-पाः C. मेघा D. १४-'वा' पुष्टितम् B.

१५-[पा. २११४१] १६-गृहे D.

१७-'एत्य D. १८-[पा. नी. १११२]

१९-'माध्यमिका' इति नास्ति D.

२०-'आग्नेयन्त इत्यर्थः' पुष्टितम् D.

२१-व्याप्येषु D.

२२-[पा. २११५५] २३-विवर्तं D, C.

२४-मेघाः C. मेघा उपम D.

२५-'अन्तर्निगम्य C. अन्तर्निगम्य D.

२६-'यति उदकं जनयन्ती B, C.

२७-आदिसंस्तुतरेषु सप्तममभिर्देशो न विद्यते ।

वर्षेण, वायुः शीतेन, आदित्य उष्णेन तपन्ति संतापयन्ति पाचयन्तीर्थः । पृथिवीमन्तात्स्थ्या-
त्ताच्छब्दम्, पृथिवीस्य ओषधीः, अनूपाः-आनुपूर्व्येण ये वपन्ति प्रकिरन्ति वर्षादीनि ते
अनूपाः, पाचितासु चौपधीषु द्वौ द्वौ घारवादित्यौ वृक्षमुदकं आदित्यमण्डलं प्रति वहतः
प्रापयतः, वायुः शोषयन्, आदित्यो रश्मिभिराददानः । पुरीषम-प्रीणनं पूरणसमर्थं वा
वह्निर्त्यर्थः । प्रतमैः प्रकृतमैः ।

सारूप्यप्रसक्तमनूपशब्दं निराह-अयमपीत्यादि । इतो नदीकक्षः समुद्रकक्षो वा
देशविशेषोऽनूप उच्यते । वपेरेय, अनूप्यतेऽनुपैकीर्यतेऽनुपृच्छते उदकेन । अपि वा
भूयोऽवयवानुपहादनुपूर्वादाप्रोतेरनूपः । स एनुसंख्याप्यत उदकेन । आप्रोतेश्च
किंवापि अन्नाप्, अन्नप्रत्ययः, अन्वायेव शब्दोपजनेनानूपः, यथा प्राक् एव शब्दोपजनेन
प्राचीनः । वैयाकरणानां तु अनूपशब्दः 'ऊदनोर्देशे' इति समासान्तव्युत्पत्त्या ।
प्रागित्यञ्छेत्कुं प्राचीनमिति । 'विभाषाञ्छेरदिकृत्त्रियार्थम्' इति खैः प्रत्ययः । त्रयाणां
मध्ये द्वयोर्व्यापारातिरेकः कथ्यते । द्वौ व्याप्यादित्यादिति । पठ्यमानस्यैव व्युत्पत्तिः ।
प्रकीर्तः शब्दार्थस्य । तद्विपत्तत् साकारशब्दं करोति । भ्रंशतेर्वा, तदावरणत्वात् । उभय-
स्माद्वा, मेघेभ्यो भ्रदयते शब्दयथेति । उपैजनादयोऽपि द्रष्टव्याः । पुरयनेर्वा-इति धातु-
भेदमात्रम् ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां

सप्तमस्या-(द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

पष्ठः पादः ।

१-'सि' नास्ति D. C.

२-स्थान B. C.

३-'व' नास्ति D. ४-'द्वौ' नास्ति D. द्वौ B. C.

५-अवगतः C. ६-यणादि B. C.

७-नील समर्थ C. ८-नर्थ वा D.

९-तमम् C. १०-नरकः B. C.

११-'अनु' नास्ति D. १२-नु प्रष्टु D.

१३-'सि' B. C. १४-सिपि B. C. वगपि D.

१५-'प्राक्' द्वितिरिक्तम् D. १६-'तु' नास्ति D.

१७-[पा० १।३।९८]

१८-[पा० ५।४।८]

१९-विषप् B. 'प्रत्ययः' नास्ति D.

२०-[पा० २।३।५]

२१-विपत् B. विद्यानन्वा D.

२२-र्वा भ्रयने ति तदा D. [पा० ४।१।५५]

२३-व्यापजना B. C. व्याप इत्युपताना D.

२४-वापतेर्वा D.

२५-'इति सप्तमस्य पष्ठः पादः' इत्येव B. C.

[अथ सप्तमः पादः ।

त्रयोविंशः खण्डः ।]

चाङ्गनामनीत्यादि-उत्तराणि सप्तपञ्चाशत्, श्लोके इत्यादीनि । उच्यतेऽनेनेति वागिन्द्रियम् । तत्कार्यं शब्दोऽपि-उच्यते इति वाक् । उच्यतेऽन्यार्थ इति वा शब्दः । सप्तपञ्चलक्षणा माधयमिका सापि उच्यते इति वाक् । तदधिष्ठात्रपि देवता वागिष्यते । सर्वस्यास्य तस्या मेघहेतुस्यात् मेघनामभ्यः पराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोके इत्यादीनि नामानि । सा च कस्माद् धोतोर्वाक् ? ध्वं धातोः, यथोक्तसाधना ।

तत्र तेषु चाङ्गनामसु सरस्वती इत्येतदभिधानम्, तस्य नदीवद् देवतार्वं निर्गमः । 'तत्र तस्यैव' इति ध्वतिः । प्रसिद्धनदीलिङ्गयोगात् नद्या इय, प्रसिद्धदेयतालिङ्गयोगाच्च कथिर्देयताया इय निगमा ददयन्ते । अहं ध्वं धतिः । नदीमहंगित, तद्विद्वद्भ्युक्ता इत्यर्थः । परं देवतामहन्तीति । सोऽयमुभयसाधारणः सरस्वतीशब्दः । तस्य परवर्तमाननिगमजातं तदुपरिष्ठत्वं द्वेदेशे 'पायका नः सरस्वती' इत्यत्र व्याख्यास्यामः । अथैवैवैव । अथेतदन्तरं नदीवत् ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

त्रयोविंशः खण्डः ।]

१-'वा' धुटिते भाति C. २-श्लोका B. क्लेश D.	१८-वेति B.
१-वागी० C. ४-तत्तावै C. ०-वागैः D.	१९-[३०० पा० ५१११७] वा कतिः B.
५-'व्य' इति धुटितम् D.	अहो वा कतिः C.
६-अत्र 'उच्यते वाक्' इत्यधिकः पाठः B.	२०-यस्य यदेव निग० D.
७-तेनार्थ D. ८-'वा' नास्ति D.	२१-अत्र 'एवाहते' इति युक्तः पाठः । अयं मन्त्रो
९-मेघेनाभ्यः B. १०-श्लोका B.	निदत्तस्यैकादश [११२५] एकाध्याये
११-'नामानि' नास्ति D. १२-'व' नास्ति B. C.	व्याख्यातः ।
१३-देवोः D. १४-वचने C. वचेः D.	२२-[४० ११३१०]
१५-०-वेति D.	२३-'अथैतमदीवत्' नास्ति C. D.
१६-मिथयाः B.	२४-आदरोपुस्तकेष्वत्र पादगुणानामपमातिनिर्देशो
१७-[पा० ५११११६] तस्यैव C. D.	न दृश्यते ।

[अथ चतुर्विंशः खण्डः ।]

इयं शुष्मेभिर्विसंज्ञा इवाहजत् सांत्तु गिरीणां तविपेभिर्मिभिः ।

पारावतग्रीमर्षसे सुवृत्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ।

भरद्वाजस्यापम । यद्यपि चेयं सारस्वतस्य परोः पट्टचे । 'आ नो दिवो' 'पावीरवी'

'इमा जुहाना' 'यत्ते स्वनः' 'सरस्वत्यमि नो नेपि' 'इयं शुष्मेभिः' इत्युक्तमा याज्या पठिता,

तेषां देवता इज्यते । तथापि चोद्देनाप्रकरणात् देवतारम्भ, ऊर्मिभिः पारावतग्रीम-इति

नदीरूपैर्वलिङ्गात् । प्रकरणाच्च लिङ्गं बलवत्-इति भाष्यकारामिप्रायः । अनो नदी-

रूपेणानेन सरस्वती स्तुयते-इयम्-सरस्वती, शुष्मेभिः-यैल्लनामैतत् सामर्थ्यान्तर्नात्मत्व-

र्थम्, ऊर्मिविशेषणम्-बलवद्भिः । विसप्ता इव-यथा विसानां खादको मृदुत्यात् हिनस्ति,

एवमिदमहज-यज्ञो भङ्गे, भनक्ति । किम् ? सांत्तु गिरीणाम्-समुच्छ्रितं प्रदेशं पर्वतानाम्,

शिखरमित्यर्थः । केन ? तविपेभिर्महद्भिर्मिभिः, उदकस्य चैवंरूपैर्यम् । तां पारावतग्रीम्-पर-

स्यापरेस्य च कुलैरेव हन्त्रीम् । अवसे-उदकेन तर्पणाय पालनार्थं चारमनः । सुवृत्तिभिः-

वृजि घर्जने, सुष्ठु घर्जिताभिर्दोषैः । सरस्वतीमाविवासेम-विद्यासतिः परिचर्यायाम्, परि-

चेरम् । धीतिभिः-कर्मभिः स्तुत्याद्यैः स्तुतिभिरित्यर्थः ।

परस्य सांयोगिकं विशेषयति उपक्षेपयतीत्यर्थः । विस्वतिर्गतिकर्मसु पठ्यते तस्येदं

१-[अ. ६१११२] 'इयं शुष्मेभिर्वि० धीतिभिः'

इत्येष प्रतीकम् D.

२-सर० D. । 'सरस्वती' भेदुग्रीमालभेत'

[मित्रा० सं० २१५४]

३-पट्टचे D. ४-[अ. ५१४३११]

५-[अ. ६१४१७ Cf. अ. १०६५१३]

६-[अ. ७१५१५] ७-[अ. ११९६४१४]

८-[अ. ६१६११४]

९-अयं मन्त्रोऽत्रैव व्याख्यायते ।

१०--स्तुतमास्यापतो B. ११-'या' शुद्धितम् B. C.

१२-देवता D. १३-पूर्वत्वं D.

१४-बला C.

१५--न्तर्णात्ममर्थत्वं C. ० ध्यात् अन्त हितमर्थः D.

१६--०७अ C. १७-'इयम्' नास्ति D.

१८-सेन B. १९-'ऊर्मिभिः' शुद्धितम् D.

२०--०यव D. २१-'स्यावर०' इत्यपि पाठः B.

२२-कुलस्य हन्त्री D. २३-अवनाय D.

२४-पावनाय D. २५-[धा० २११९] वृजि B. C.

२६-'इत्यर्थः' नास्ति D.

२७-सांयो C. D.

२८-विगोपय D. अत्र 'विशोपयति' इति युक्तः

पाठो भवेत् ।

२९--०क्ष एती० D. ३०-विश्रुति० B. C.

३१-आदर्शपुस्तकेषु खण्डारम्भनिर्देशो न विद्यते ।

मेदनार्थस्य रूपम्, अखेदं हि तद् भिद्यतेऽनेन भक्षणेन । वर्धयति वा पुष्पाति तद् भक्ष-
यितारम् । साह समुच्चिद्युतमिति अन्तर्भूतक्रियं निर्वचनम्, समुद्भूतपुष्पसर्गान्ध्यायम्, समो
मकारस्यात्यमुदो व्यत्ययेन दुकारस्य नकारः । क्रियाविशेषस्तूपसर्गान्ध्यामेवोपात्तः ।
समुन्मिति वा-नुदेः प्रेरणार्थस्यान्तर्मात्र इत्यर्थः । संहृत्योर्ध्वं श्रितं प्रेरितं अत्यर्थः । अवामपरं
फूलमधरं सदर्पितम्, रेकस्य तकारापस्या । एवं तार्थश्रुतीरूपेणाभिधानम् । यदा लिङ्गा-
दपि विनियोजकश्रुतिषलीयस्त्वात् याज्ञिकपक्षे देवताभिधानम्, तदा तथा अधिष्ठात्री
सरस्वतीत्युच्यते । तुल्यं निर्वचनम् । माध्यमिकाभिधानपक्षे-गिरयो मेघाः, ऊर्मयः
स्तनयिन्नवः, पारोक्षेण चाचापृथिव्यौ । हन्तिर्भक्तिकर्मा । गमनेन पूर्णं लक्ष्यते । चाचापृथिव्यौ
पक्षेन पूरयित्रीम् । शेषं समानम् । विभूनामत्र पदानां मनेकाभिधानसामर्थ्यं सति प्रक-
रणादोऽर्थविभागः कल्प्यः ।

मेघेभ्यो वाक् तदनन्तरमुदकमिति वाङ्मनामभ्य उत्तराण्युदकनामानि एकशतम् ।
अर्णः क्षोब् इत्यादीनि । उन्वेरुवर्कम् ।

उदकसम्बन्धादेभ्य उत्तराणि नदीनामानि सप्तत्रिंशत्, अवनयो यङ्गवः-इत्यादीनि ।
नदन्तीति नदनाः, अस्यार्थोपपत्तिवचनम्, सन्दक्य इति प्रसङ्गेनोच्यते, मन्त्रस्य भाष्यकथनार्थम् ।
बहुलं प्रायेण, आसां नदीनाम्, नैपण्डुकं वृत्तं प्रयोगदर्शनं निगमेभ्यु आधर्म्यमिव प्राधान्येन-यथाऽन्य-
थाध्ययनमित्यं कादाचित्कत्वात्, एवं प्राधान्येन दर्शनमासां प्राधान्यमन्त्रोदाजिहीर्षया ।

- १-‘तद्’ नास्ति D.
२-‘क्षितेन C, नेदविषक्षितेन D, अत्र ‘अनेन
भक्षणेन’ इति पुक्तः पाठो भवेत् ।
३-वा B, च C.
४-‘त त्रितयं D, ५-‘समुद्’ शुद्धितम् B, C.
६-‘मत्पार्थ D, ७-‘दस्य नः D.
८-‘‘वोक्तः D, ‘‘वोपत C.
९-‘समुन्ममिति वा B, C, १०-[‘पा० ६।२]
११-‘‘णस्यार्थं C, १२-‘‘तथे B, C.
१३-‘अपारमपरं B, C, १४-‘‘देव D.
१५-‘‘तवप D, C, १६-‘‘वि’ नास्ति D.
१७-‘‘वके B, १८-‘‘तद्वानदस्याधि B.

- १९-‘‘परावते B, पराव C.
२०-‘‘विभूतनामात्र पादानां D.
२१-‘‘वा’ शुद्धितम् D.
२२-‘‘यलेदनार्थस्य
२३-‘अस्य वाक्यस्य स्थाने D, पुरतःके दुर्गवृत्त्यानु-
पूर्वीक एव पाठो वर्तते । श चेत्तम्-‘‘उदकं
कस्याम् ? उन्तीति । तदि यत्र गच्छति
तत्रोन्नतिं कन्दयति । मेघाभया हि वाक्, मेघोत्थं
चोदकं स्तनयिन्नसन्दर्भपूर्वकम् ।’ अत्र दुर्गवृत्ते-
र्नामनिर्देशो नास्ति ।
२४-‘‘उदक’ नास्ति C.
२५-‘‘नियमेयु B, C.

तत्सम्बन्धार्थमाख्यानं तावद् प्रस्तौति-विद्वामित्र ऋषित्यादि^१, निगदव्याख्यातम् ।
ऋणावभिधेये विद्वामित्रे 'मित्रे चैष' इति दीर्घत्वम् । सर्वमित्र इत्यर्थकथनम् । सर्वशब्द-
निर्वचनम्-सर्वं समस्तं संगतम्, अपृथग्भूतमित्यर्थः । मुदा-सुष्ठु पात्रेभ्यो ददाति । पित्रेभ्यः-
सम्पदा जयस्य दौघ्र्येण च स्पर्धनीयजवः । अथवा न मिथ्रीभावो गतेः, अतिशयवतः
शैव्यात् तस्य, न केनचित्सह गतः पूर्वम् । स विद्वामित्रः पौरोहित्येन लब्धधनः,
वित्तमिति धनताम्, धनं गृहीत्वेत्यर्थः ।

अथवा-स इति पैजवनस्य निर्देशः । पौरोहित्येन गृहं विद्वामित्रं गृहीत्वेत्यर्थः ।
संभेदं संगमं तयोरेक, सिन्धुर्वायोमिर्वा नदीभिः सह । इतरे-धनस्य घोढारो विद्वामित्र-
स्यानुचराः, तस्करा धा । पिजवनपक्षे सैनिकाः । गयोर्देवो भवतेत्येवमर्थं द्विवदपि बहुवदपि
सुखम् । अर्हं यतिः । राजयद् राजसिंहस्य इति यथा । द्विदुपरिष्ठाद्यनुदेशो 'प्र' पूर्वतानाम्'
इत्यत्र व्याख्यास्यामः । अनन्तरं बहुवत् ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
चतुर्धियाः खण्डः ।]

१-‘ऋषिः’ नास्ति B.

२-‘त्यादी D.

३-[पा० ६।३।१३०]

४-सर्वमित्यर्थः B. ‘मित्यत्र इत्यं D.

५-‘सर्वशब्दनिर्वचनं’ द्विलिखितम् D.

६-सुदा B. C.

७-पैज० B.

८-जयः अन्य B.

९-‘च’ नास्ति D

१०-पूर्वः C. नास्त्येव D.

११-प्रतमिति H C.

१२-‘वननि० D.

१३-इत्यलं D.

१४-‘इत्यर्थः’ नास्ति B. C.

१५-अर्था त्रिर्वा B. अर्थाभिर्वा C.

१६-भव भवते० B. C.

१७-‘मर्थे B.

१८-[Cf. पा० ५।१।११७]

१९-[निरु० ९।३९]

२०-[ऋ० ३।३।११] ‘प्र’ घुटितं भाति B.

२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ पञ्चविंशः खण्डः ।]

रमध्वं मे वचसे सोम्याय कृतावरीर्यं मुहूर्तमेव ।

प्र सिन्धुमच्छा वृद्धी मनीषावस्तुर्ह्ये कुशिकस्य सुतुः ॥

उपोपसर्गो रमिणां सम्बध्यते, तत्पूर्वकञ्च रमिरुपसंहारे वर्तते । उपसम्भ्रं महतो वेगादगाधोदकराश । मे वचसे-मेम वचसः, सोम्याय-सोमसम्पादिनोऽर्थाय । उत्तीर्य पर्यतो मम सोमसर्गपादिवचनं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । ज्ञातारीः-ज्ञामन्वित-विमर्शः स्थाने द्वितीया, प्रकृतमुदकं तेन सञ्चल्य, भूम्नि मनुष्य, हे वहदका इत्यर्थः । कियत्तं कालम् ? मुहूर्तमेव-अघेतेगत्यर्थस्य रक्षणार्थस्य चेदे रूपम्, एवं-मदीयंगमनैः रक्षणैर्घातिमिस्तभूतैः, मेम गमनार्थं वेत्यर्थः ।

सार्मान्येन नदीपूच्यमानास्तु समीहितं प्रयोजनमकुर्वतीषु प्राधान्याद् विशेषेण सिन्धुमाह-प्राह, अच्छ भवेः स्थाने, प्रामिह्यामि । सिन्धुम् । केन ? वृद्धी मनीषा, मनस ईद्वयैस्तुतिः प्रज्ञा वा, ततस्तृतीयायाः पूर्वसर्वेणः, वृद्ध्या मनीषया मनस ईद्वया मनः-पूर्विकया महत्या स्तुत्या च । अवस्तुः-अवः पालनं तदारमन इच्छतीति कैयच । 'कपारैष्ठन्दसि' इति उः, पालनकामः कुशिकस्य सुतुः-पितुरपि गौरवान्मम गौरवमेताः कुर्युरिति, अहं विद्वामिन्नः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्देशो नास्ति ।

इति भाष्यकारवचनम् ।

२-[क० ३।३।५] 'रमध्वं मे वचसे' सुतुः
इत्येव प्रतीकम् D.

१३-[पा० १।६।३१] १३-रमध्वं D.

१४-० स्वेवेदं B. ० स्वेवेदं C. १५-गम D.

३-० राहोरे C.

१६-'न' वृद्धितम् C. १७-'प्रोह' नास्ति D.

४-० गालगा० D. C. 'गाद' इति 'दगा' इति वा
वृद्धितम् D. ५-'वचसे मम' नास्ति D.

१८-अच्छाहे स्था० B. C.

६-'सोम्याय' नास्ति D. ७-० दिनेऽर्था० B.
C-यजतां B. ९-० रावो दि० C.

१९-'प्र' वृद्धितम् B. C. २०-'मिन्धुम्' नास्ति B.

१०-स्थान D.

२१-'केन' नास्ति B. C. २२-० दरास्तु B. C.

११-'तदस्यास्यस्मिमिति मनुष्य' [पा० ५।२।९४]
इति भूमे-

२३-'वृद्धी मनीषा' इत्यत्र आत्मा 'पूर्वगपने'

इत्यन्तः पादो नास्ति D. ० वनाः B.

'भूमिन्दाप्रदांगामु निययोगेऽनिशायने ।
सर्वयोगेऽस्तिवियदायो भवन्ति मनुष्यादयः ॥'

२४-'मनीषया मनस ईद्वया मनःपूर्विकया महत्या'
इति पाठवृद्धिः B. C.

२५-ह C. २६-[Cf. पा० ३।१।८]

२७-[पा० ३।२।१७०]

कृतमित्युदकनाम, प्रत्युतं भवति । निम्नं प्रदेशं प्रति गतं भवति । मुहुर्त्तशब्दनिर्वि-
वक्ष्याह-मुहुर्त्तुरिति । प्रविभागार्थं विग्रहप्रदर्शनम्, उकारेण ऋकारस्य व्यापत्तिः,
रपरत्वञ्च । इदानीं विग्रहप्रसक्तमृत्तुं निराह-अर्त्तविकर्मणः । ऋच्छत्यसावितृत्तुः कालः ।
मुहुः शब्दं निराह-मृद इव कालः, अल्पस्यान्न शक्य उपलक्षयितुमहरादिवदिति । यावदभीक्ष्ण-
मिति तावन्मुहुरिति पर्यायवचनम् । अभीक्ष्णमाह-अभिक्षणं भवतीति शब्दसमाधिः ।
क्षणमात्रध्यापीत्यभिक्षणम् । जणः पुनः क्षिणोर्गेहिसायंस्य । तदर्थः क्षणानि प्रदृश्यते,
प्रक्षुण्णस्तनुः, सूक्ष्मोत्पन्नत्वात् क्षीण इव लक्ष्यते । कालः पुनः काल्यतेऽन्त्यर्थस्य । गमयत्यसौ
सर्वतो भूतानि विनाशयतीत्यर्थः ।

कुशिको राज्ञ-इत्यभिधेयवचनम् । क्रोशतेः शब्दार्थस्येति निबन्धनम् । विहितं कुरुते
प्रतिपिबं माकाष्ट-इत्येवं सर्वदा शब्दं करोत्यनुशास्तीत्यर्थः । क्रोशतेर्वा प्रकाशयत्यर्थस्य,
विषयातो ह्यसौ । न च क्रोशतिरस्मिन्नर्थे दृष्टः, एतदनेनाचष्टे-शब्दानुरूप्येणापि निवृत्त-
धातवोऽर्थप्रविभागार्थं विकल्प्यन्त इति स्थाने दधत् । धातुविक्रोशी विक्षेप्ताऽर्थानाम् । मथया
न्यायेन विविधार्थानां संबन्धो विक्रोशः, तेन तद्वान् । याहार्थानां विक्रोशयिता । इत्थं
प्रधानस्तुतिर्नदीनाम् । ता पयमुक्ता नष्टं प्रत्युः ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य

पञ्चविंशः खण्डः ।]

१-अवस्तुः-अवः पालनं इत्यारम्भ 'ऋतु निराह'

इत्यन्तः पाठस्तुटितः B. C.

२-मुहूर्तः शब्दमाह D.

३-'ल' जुटितम् D. ४-अभिक्षणं C.

५-मात्रं B. ६-त्यपिलक्षं D.

७-क्षणं B. ८-अतः D.

९-[भा० ८१३] 'क्षणेतेः' इति पाठो युक्तः
स्यात् । धातुपाठे नृभयथापि वर्तते ।

१०-क्षोतिः C. ११-प्रहृत्य C.

१२-बेल कालीपदेशे । काल इति पृथग्यातुरित्येके ।

[भा० १०१३१४]

१३-सानीति D.

१४-[भा० ११९०९]

१५-कुरुते B. C.

१६-शास्तित्वं C.

१७-तो प्यसौ B.

१८-कृत्यत B. C. १९-धत् D.

२०-वीक्रोशी C. २१-सत्त्वार्थं C.

२२-विक्रोशः B. 'क्रोशः' इत्येव D.

२३-वागुच्छानाद्वा विक्रोशयिताः B. वागुच्छानाद्
वापि क्रोशयिता C. 'वद्वार्थानां' इति स्यात् ।

२४-स्तुतिर्न C.

२५-आदेशपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

इन्द्रो अस्माँ अरदद् बज्रबाहुर्पादन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सनिता सुपाणिस्त्वस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥

इन्द्रोऽस्मानरदत्-अखनत् । बज्रबाहुः-बाहुनात्र हस्तो लक्ष्यते, बज्रहस्तः । कथमखनत् ? उच्यते, अपादन् वृत्रं-हस्तवान् मेघम् । परिधिं नदीनाम्-सर्वतो निहितं शब्दफारिणीनाम्-पाम् । तस्मिन् हस्ते आपः पतितः, ताम्रिगच्छन्तीभिर्यं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणास्मानखनत् । न चाखनदेव केवलम् । किन्तुहि ? देवो मेघहननद्वारेणानयदपि । सविता-सर्वस्याभ्यनुहाता । सुपाणिः-सुहस्तः । यत एवमस्माकं खनिता समुद्रं नेता ३६, अत-उत्पत्तेः स्थितेश्च कर्तृत्वात्तस्य वयं प्रसवेऽभ्यनुहायां वर्तमाना इति शेषः । तेनानुज्ञाता इत्यर्थः । यामो गच्छामिः । उर्वीः-उर्व्यां विस्तीर्णा । न तत्र वचनादुपैरमामहे । प्रष्टुं पाणी संयतौ कृत्वा इत्यङ्गल्यभिप्रायः । उर्व्यां विभक्तिविपरिणामात् । कर्णोतेरित्यादि शब्द-निर्गन्धम् । कर्णोतेरिति धात्वन्यरथम् । छादनार्थरथश्च विशिष्टम् ।

इत्थं प्रात्याख्याय तैर्द्विद्वामिप्रयैश्च ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भो नास्ति ।

२-[ऋ० १।३।१६] 'इन्द्रो अस्मानरदत्० उर्वीः'

इत्येव प्रतीकम् D.

३-'अखनत्' श्रुतितम् C. ४-'बाहुः' श्रुतितम् C.

५-'कथमखनत्' श्रुतितम् B. ० मङ्गल० D.

६-निधानमित्यर्थः । 'सर्वतो निहितं' नास्ति D.

अस्य स्थाने दुर्गवृत्त्यानुपूर्वीक एवेत्यं पादो वर्तते-

"परिधारयितारं नदीनां नदनानामपां । स हि

निपतन्तीरप (पो) निष्पन्दि ।"

७-'ताः' श्रुतितम् D.

८-याताः D.

९-'अस्मान्' नास्ति B. C.

१०-'न चाखनत्' श्रुतितम् D.

११-०दधि B. C.

१२-'यत एवमस्माकं खनिता समुद्रं नेता च' अयं

पाठश्रुतितः B. C.

१३-'गच्छामिः' नास्ति D.

१४-'उर्व्याः' नास्ति D.

१५-न त वचना उपगमहे B. 'र' श्रुतितम् C.

'मा' श्रुतितम् D.

१६-अत्र केवलं D. पुरतके दुर्गवृत्त्यानुपूर्वीक एवेत्य-

मधिकः पादो वर्तते-'यं यामो गच्छामस्तानि

तानि देवान्तराण्यग्भोगिः" तोऽस्माकमीश्वरः ।

य एवास्मान्नात्तापयितुमर्हति । न त्वमर्हसी-

('अर्हसि' नास्ति मुद्रितपुस्तके) त्यभिप्रायः ।"

१७-'संयतौ कृत्वा' नास्ति B. C.

१८-'तद्' नास्ति B. C.

१९-०वायम् D.

[अथ सप्तविंशः खण्डः ।]

आ ते कारो शृण्वामा वचांसि यथा दूरादर्नसा रयेन ।

नि ते नैस पीयानेव योषा मर्यायिव कन्या शश्वदेवे ॥

आशृण्वाम-आभिमुख्येन शृणुमः कुर्म इत्यर्थः । हे कारो । स्तौतः, ते सैव वचांसि । यथा, दूरात्-दूरत आगतोऽसि, यतो दूरं वा यावदगृहमित्यर्थः । यद्वा दूरं नितनस्तेति सम्प्रदातं सुनमघ्वम् । कुन एतत् ? पूर्वस्यासृचि-नि पृ नमन् भवता सुपता भयो अद्याः इति तद्विशेषणश्रुतेः । अधियुक्तेनैव अनसा शकटेन लब्धस्य धनस्य पूर्वेन रयेन च यानेतात्मनः, नि ते नैस-नमेरिद् छोटि रूपम् । छोटि नास्ति सि बाहुलकात्वात् । गतो भाग्यकार आह-निर्गमोम इति । एकवचनञ्चात्र बहुवचनस्य स्थाने । ते तद्यार्थाय, नीक्षित-माम । अधियुक्तेन धानसा यातुं प्रहोमर्चाम् मन्द्येगा गाधोदकाश्च भयामेत्यर्थः । पीयानेव योषा-यथा स्नानं पाययन्ती स्त्री पुत्रं तस्यार्थाय प्रहोमयति । यथा वा मर्यायिव मनुष्यस्य पितृवर्द्धार्थाय, कन्याकुमारी कन्यला, शश्वदे ते-श्वजेरेतद् रूपम्, परिष्वजनाय प्रहोमयेत् संपा ययमपीति । ते तद्यार्थवित्युक्तार्थम् ।

नित्यपक्षे प्राहपि श्लोषितोभयकूला नदीः सर्वमिन्द्रो भगवानादित्योऽप्येदतीव-रमन् न इत्यादि । देशप्लवनं मार्कार्थं, यद्वा नां संवयवर्द्धार्थां भवतेति जगतः पालनकार्मः । किरातेः, औपसः प्रकोपाः कुशिकः, कुशिकस्य प्रकाशस्य खुरहमौदित्यः, तस्य पुत्र-स्थानीय इत्यर्थः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ३।२।१०] 'आ ते कारो' वृत्ते इत्येव प्रतीकम् D.

३-आभिमुख्येन शृण्वाम शृणुमः D.

४-वर्मेत्य० D.

५-'तव' नास्ति B. ते वचनांसि C.

६-यो C. यत् आगतोऽसि दूरं ॥ D. अत्र 'यतः'

स्थाने 'इतः' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

७-०नवते० D. C-अवयु० B. C,

९-वा B. C. १०-रूपं छोटि D.

११-'सि' नास्ति B. १२-निनमा B. C.

१३-०भावा D. १४-०नतीति D.

१५-०वर्वा प्रभुर्वा मर्यायि D. १६-कन्या B. D.

१७-[धा० १।१०.२५] 'चे ते तथा ययमपीति' स्थाने D.

१८-तद्दित्यर्थः D. १९-प्रापितो D.

२०-०हप्रार्थे B. २१-०नतीति B. C.

२२-यावन० B. C. २३-०कारो B. C.

२४-कुलिक० B. C. २५-०त्यर्थः D.

एवमुक्ता नद्यस्तं प्रत्युचुः-इहो अस्मानिति । समानं पूर्वेण । एवं प्राएपि प्रवृद्धोदकाः प्रत्याख्यायेनं तदर्थानामन्ते वर्षाणां शरदि प्रत्यहं तारतम्येन क्षीयमाणोदका आशुश्रुः, तदर्थानां कृतवत्य इत्यर्थः । आ ते कातो यथाप इति मध्यमः प्रथमपुरुषस्य स्थाने, यान्तुं सर्व एव जनाः । निनमाम ते तद्यार्थाय । शिष्टं समानम् ।

अप्सु जातो योनिर्वा भव इत्यप्सम्यग्धेनैव नदीनामस्य पराण्यद्वेनामानि पद्वि-
पातिः । तेषां मध्ये अष्टाबुसराणि बहुवचनान्तानि-अव्यय इत्यादीनि । तत्त्वकथनमसन्दे-
हार्थम् । तानि चेत् समानकर्माणीत्याद्यनुसन्धेयम् । इयेनादयोऽप्यर्थास्तरे दृश्यन्ते ।

अदयं निराह-अतोतेः, व्याप्नोति ह्यध्वानमन्येभ्यः शीघ्रम् । महाशनो वा । तत्र
तेष्वद्वयनामसु दधिका इत्येतदेवतया सन्दिह्यते । तद्विषयकार्थं किञ्चिद् विनष्टधातुमाति-
पदिकावयवप्रदर्शनार्थोपन्यस्तम् । अस्य निर्वचनम् दधत् धारयन् सादिनं साधीयः
क्रामति । दधत् क्रन्दति हर्षात् हेपारवं करोति । ईषदाकाती भवति-अधिष्ठित ईषद्वनतमध्य-
मार्गः, उद्धतैर्कन्दरुः, कुञ्चितैर्घोणः, स्तिमितवधुः, कर्णशुक्तिर्यकारो भवति ।

तस्याश्वदेवतावच्च निगमा भवन्ति । उक्तो वत्यर्थः । तद्वदेवतावत् तत्र पञ्चैदंशो व्याख्यास्यामः,
'आ दधिकाः' इत्यत्र । अनन्तरमेतदवबद् व्याख्यायते ।

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) व्यायस्य
सप्तविंशः खण्डः ।]

१-'निति, समानं पू०' त्रुटितम् B. C.

२-स्थानं B. तदस्थानो C.

३-यात् B. C.

४-जनः B. C.

५-०-द्वानां मानि C.

६-०-दिनि B.

७-'आदि' नास्ति D.

८-तद्विषयार्थे B. C.

९-०-वयवे B. C.

१०-०-पद्मा का० B. C.

११-०-ष्ठित ईषद्वनमप्यमभाग D.

१२-ध्विष्यत D.

१३-कदाः B. C.

१४-विशिष्टोणः D.

१५-'कर्णशुक्तिर्यकारो भवति' इति पाठोऽर्पातुगारी
युक्तो भाति ।

१६-[नि० १-१३१]

१७-[क० १३८१०]

१८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथाष्टाविंशः खण्डः ।]

उत स्य वाजी चिपणिं हुरण्यति ग्रीवाम् बद्धो अपिक्व आसनि ।

कतुं दधिप्रा अर्तु संतवीत्वयामडास्यन्वापनीकणैत् ॥

धामदेवस्यैर्यम् । अपि स वाजी-येजनवाद् कम्पनवान्, कम्पिता वा स्वयं कम्प-
यिता वा परेवामित्यर्थः । चिपणि-क्षेपणं प्रेरणम् । द्वितीयाश्रुतेः कामप्रयवनीयोऽनुशब्दो-
ऽप्याहार्यः । प्रेरणमनु अश्वारोहणपाण्यां प्रेरितः सन्नित्यर्थः । हुरण्यति-परतेः । किञ्च
प्रीयायां बद्धो बद्धक्रेण । अपिक्वे-अपीति संसर्गमाह, कक्षेण यः संलुप्यः प्रवेशः सोऽपि-
कक्षः । कक्षस्य समीपतस्मिन् कक्ष्यया । आवणि-आस्ये च खेदीनेन । कतुं-कर्म भातमीयं
शीघ्रगतिलक्षणम्, यन्मां यादवारोहस्युं । अनुमन्ववीत्व-तनोते, संघतेर्वा वृद्धवर्धस्वेद-
कपम् । अनुसन्तनोति अनुसंघयति वा । पयस्रसि अनुशब्दोऽप्यर्थः । अकिः कौटिल्ये ।
पथां मध्ये ये कुटिलाः पन्थानस्तानपि । आपनीकणव-कणैतिर्गतिकर्मा, अत्यर्थं गच्छन् ।

प्रीति-गिरत्याहारमनयेति गिरतेः । शब्दं वा गृणतेः । गृह्यते वास्यामिति गृह्यतेः ।
अपिक्व आसनीति व्याख्यातं निगदेन । अनुसन्तनोतीति अनुमन्संघतेः । तनोतिनाथप्रदर्श-
नम् । अनुसन्तनोति वेगमधिच्छिन्नं सम्पादयति । वैतेः पूर्वा-पूर्वोऽन्वोसः । इत्याभ्यास-
लक्षणया प्रकृष्या सह, साभ्यासस्य निगम इत्यर्थः । 'तनोतेः' इति तु पाठे बहुवचस्यम् ।
अङ्गसि-अकिः कौटिल्ये, कुटिलनीत्यर्थः । पन्थाः-पततेः पवतेर्वा वर्णयामस्या आकारो नाम-
करणः । पन्थतेः साहचर्यभूयस्त्वम् । सर्वेऽपि गत्यर्थाः । अङ्गोऽङ्गतेः कौटिल्यार्थस्येति

१-आदरीपुस्तकेष्वत्र खण्डप्रम्भनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[ऋ० ४।४।४] 'उत स्य वाजी० कणव'
इत्येव प्रतीकम् D.

३-०वर्गम् D.

४-कम्पनवान् तेजनवान् D. ५-'वा' नास्ति D.

६-०रोपण० B. C. ०पार्थ्य D.

७-'प' कुटिलम् D. ८-'कक्ष' गमीये च' इत्येव D.

९-उलि० C. १०-०हणस्य D.

११-तुदस्तुनाम्यमः सार्धपानुके' [पा० ७।३।९५]

इति सूत्रे 'तु' इति सौत्रो पानुर्गतिवृत्तिर्हितास्तु'
इति आप्यच्छरः ।

१२-०सं वं वर्धयन्ति C.

१३-'कृद्धः' नास्ति D. ०शोषार्थे C.

१४-[पा० १।८२९] अति C. D.

१५-[पा० १।८७३]

१६-अथ सौत्रो पानुः [पा० ७।३।९५]

१७-[पा० ६।१।४]

१८-[पा० १।८२९] १९-०भिग० D.

२०-कौटिल्यानेत्वयतिर्धानुपठे न दृश्यते ।

नैरुक्ताः । आपनीकणदे-^१फण गतौ^२ इत्यस्य चर्करीतवृत्ते यङ्लुगन्तमिति, क्रियाम्यास-
विषयमित्यर्थः ।

अद्वयसम्बन्धेनोच्यते-^३दर्शितेभ्य उत्तराण्यादिषोपयोजनानि । आदिष्टा निर्दिष्टा, उपयुज्यन्ते
ऽस्मिन्नेन घेत्युपयोजनम्, इन्द्रादिदेवताविशेषोऽनिर्दिष्टसम्बन्धीत्यर्थः । किं प्रयोजनम् ?
अनिर्दिष्टदेवतेषु मन्त्रेषु सादृश्येण सम्बन्धितो ज्ञानाय । इतिहासपक्षे नैरुक्तपक्षेऽपि
पूर्वपक्षापरपक्षौ, आहोरात्रे वा । इरी इन्द्रस्य, सोमपानादिक्रियासाधनभूतत्वात् ।
रोहितोऽग्नेः ।

नित्यपक्षे ज्वाला अद्याः, व्याप्तिमित्यः, हरितवर्णाः प्रातरादित्यस्य । अद्वैककाले
रासभयर्णौ, तरकालोचितेन श्यामलेन यर्णेनैपिदेशः । अजाः-अजनात्, पूर्णाः काले रहमयो
गच्छन्ति सर्वतः, प्राहृषि^४ पृथगे विचित्रा मेघमाला महताम् । उत्तरः काले तमोरूपा रश्मि-
माला गन्धयः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति । 'छन्दांसि वै विद्वत्^५रूपाणि' इति पृहस्पतेः ।
वायोः प्रवृत्तौ तुणपर्णपांस्त्रदेः सञ्चरणान्मिभणानियुतः ।

ज्वलनमैद्वयम, तद्वदेवाद्यर्थाभिः सम्बन्धेन ज्वलत्यर्था स्राजत श्याद्वय उत्तरे
धातव आद्यधातवश्चद्वा एकादश ।

तावन्त्येवोत्तराणि जमदित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिर्मेतः सत्त्वस्य नामधेयानि । दीप्त्वा
भक्षयद्वय जमत् । अपकालितुर्मलं कलमलीकिनम् । जेतं परमावयति शोभयति शब्दा-
नुकूलं वा जज्जनाभवत् । तमः पापादिमलं मलमावाप्तयतीति मलमलीभवत् ।

१-^१आपनीकणत्-कणतिर्गतिवर्गौ इत्यारभ्य

'नैरुक्ताः' इत्यन्तः पाठस्तुटितः B. C.

२-अवनीहणम् C. •पणीफ• D.

३-[धा० १।८७३]

४-०दत्तं व० B. दत्तं व० C.

५-शौकेभ्य B. •शौत्येभ्य C.

६-'निर्दिष्टा' नास्ति B. C.

७-०देवतेषु मन्त्रेण D. ८-०ण च स० D.

९-०क्रियया B. १०-०'भू' श्रुटितम् C.

११-अत्वं C. १२-०नोप० B. C.

१३-प्रत्ययः B. वृत्त्यः C.

१४-०मागालस्यः B. C.

१५-'सवितुः' श्रुटितम् B. C.

१६-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१७-०द्विपि स० B. १८-दित्यादि D.

१९-'म' श्रुटितम् D.

२०-०यादि० B. C. 'य' श्रुटितम् D.

२१-०क्षितमलं C.

२२-रपरा० B. रा परा० C.

२३-०कारं B. C.

२४-०भवनं B. सतः पापादिमलमात्रं भवन्तीति

मर्ममलमात्रम् D.

अ. २, ख, २८. }
अ. २, पा. ७, ख. ६. }

(११९)

[ज्वलतिज्वलतोर्नामानि

पूर्ववद्धानुकरणम् । मलमलायतेऽग्निरिति । यथाप्रसिद्धमचिरादयः शृङ्गाणोति ज्वाला
एवोच्यन्ते । अध्यायपरिसमाप्तिसूचनाय सर्वत्राभ्यासः श्रुतौ तथा दर्शनात् ।

इत्याचार्यमहेश्वरकृतायां महेश्वरकृतायां
निरुक्तभाष्यटीकायां
सप्तमोऽध्यायः

[इति सप्तमस्या- (द्वितीयस्या-) ध्यायस्य
सप्तमः पादः]

[इत्याद्याविंशः खण्डः सम्पूर्णः ।]

१-‘व’ द्रुष्टितम् C. २-‘ीति’ C.

३-०८: अ० C, ०८: अ० D.

४-इत्याचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तभाष्यटीकायां

सप्तमोऽध्यायः C.

इति निरुक्तटीकायां सप्तमोऽध्यायः D,

५-नास्ति इति लिखितपुस्तकेषु ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

[तत्र प्रथमः पादः ।]

उच्यते कर्मसम्बन्धादाह-कर्मनामान्युत्तराण्येभ्यः षड्विंशतिः । अपः, अग्न इत्यादीनि । क्रियत इति कर्मणि कारक इत्यर्थः । अनाश्रितविशेषाणाञ्च कर्मणां नामानि सति साधारण्ये, साधारणानि च निर्णेतव्यानि धाक्यार्थवशात् ।

कर्मणो हि प्रधानं दृष्टादृष्टार्थत्वात्पर्यलक्षणं फलम्, अतस्तदनन्तरमपत्यनामान्याह पञ्चदश तुगादीनि । साधारणत्वाद्येषां स्त्रीपुंससाधारणेनैवापत्यशब्देनाह-अपत्यं कस्मात् ? अपेत्य शरीरात् ततैश्च, शरीरात्मिकदेश इत्यर्थः । अपेत्यर्थमिति क्रियामाक्षिप्य प्रवृत्तः प्रादेशानि विपरिलिखन्तीति यथा तनोतेर्यो नामकरणः । तच्चैतदौरस एव सम्भवति । नानेन पठतीति वा-हेतौ तृतीया । 'प्रजाभिरग्रे असृत्तत्त्वमदयार्थ' इति मन्त्रलिङ्गात् । 'प्रजया पितृभ्या' इति ऋणविमोक्तध्वनात् । एतच्च क्षेत्रज्ञातिरपि संभवतीत्युत्तरः प्रपञ्चः ।

किं कृतककृत्रिमकर्मातीनसहोदादिभिर्न पतति, उत औरसेनैवेति ? उभयधा स्मरणात् सन्देहः । तत्रान्येपरेण मन्त्रद्वयेन निर्णिनीयया आह-तत्तपेत्यादि । 'तदिति धाक्योपन्यासे । यथा जैनेषुः प्रजा नान्यस्येयेवमर्थानि कृतानुदाहरिण्यमः ।

[इत्यष्टमस्या-(तृतीयस्या-) ध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ।]

१-अत्र तृतीयाध्यायारम्भ एव केवलं D. पुस्तके, विद्वामिप्रार्थस्य नदीस्तुतिरूपस्य त्रयोदशार्चस्य सूक्तस्य [ऋ० १।१३।१-१३] सर्वस्यापि व्याख्यानमुल्लिखितमस्ति । तत्र व्याख्यानं रायणीयमेव । व्याख्यानान्ते लेखनेन-इति शेषः । माधवीयवेदार्थप्रकाशगतोऽप्यत्र लिखितः इत्येतत् प्रकटीकृतम् । स च लेखो ग्रन्थान्ही-भूतत्वादानावश्यकत्वात्वास्माभिरत्र नोद्वनः । ग्रन्थारम्भाग्रागेव-नमः साम्बसदाक्षिवाय गुरुवे । नमो गंगायि । इति पाठो वर्तते D. पुस्तके ।

२-आदर्शपुस्तकेषु खण्डारम्भसमाप्तिनिर्देशो न विद्यते ।
३-'शरीरात् ततम्' वृद्धितम् C. ४-०मेति B. C.
५-[ऋ० ५।४।१०] ०मपस्याम् C.
६-अज्ञातमूलमिदं वचनम् । ७-इत्य कृण्वो वि० C.
८-०कनिन० B. C. अत्र चाप्यादौ पठितस्य 'कृतक'-पदस्य स्थाने 'श्रीतक' इति पाठो-ऽप्यानुगामी पुस्तके भाति ।
९-'औ' वृद्धितम् B. १०-०प्राथ० D.
११-'तदिति' वृद्धितम् C. १२-यीतुः C.

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

परिचयं हारणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्वाम ।

न शेषो अमे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पयो वि दुर्धः ॥

वसिष्ठस्यापरे १ । पुरा वसिष्ठो हतपुत्रः पुत्रं याचमानः कृतकाशीनामन्यतमं पुत्रं
कुर्वित्येन्नोक्तं प्रत्याह-हिंसाव्यो यस्मादर्थे । परिचय-सर्वतः सादनं ये नापत्यधे-
नाङ्गीकर्तव्यम् । किं तत् ? उच्यते-अरण्य-अरण इत्यसम्यग् उच्यते, स ह्यपार्णो भवति
अपगतो ऋणादित्यर्थः । 'पुत्रो हि ऋणमस्मिन् संनैर्यति' इति श्रुतेः । पितृयुक् ऋणं तस्य
प्रतिगृहीता जायमान एव नापगतः । ऋणादसम्यग् स्वपगतः । अतोऽसावपार्णत्वाद-
रणस्तस्य । रेकणः-धनमपत्याख्यम् । तस्माच्चित्तस्य रायो धनस्य औरसपुत्राख्यस्य पतयः
स्वामिनः, त्याग-अधेमेत्याद्यात्महे । कस्मात् ? यस्मात् न शेषो नापत्यमन्यजातमस्ति भवति ।
अचेतानस्य-अस्तीत्येतदनुपपत्त्यम् । अविदुषः परिचयादिनाराधितस्य ईर्ष्यलोके प्रीत्या-
दिमात्रं फलं भवति न पुत्र इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्या नोऽस्माकमेतान् पितृपितामहादि-

१-आरवोपुस्तकेष्वत्र राणात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ. ७।४।७] 'परिचयं हारणस्य० वि दुर्धः'
इत्येव प्रतीकम् D.

३-० स्यातः C. ४-परा न B, C.

५-या (या B.) धनतः B, C.

६-० तमत C. 'पुत्रं' श्रुतिम् B. 'कृतक' इत्यस्य
स्थाने 'क्रीतक' इति पाठो युक्तः ।

७-० त्यनिनो० C. ८-० हिंसा० D.

९-० 'सम्यग्' इति द्विलिखितम् C.

१०-० दीत्य० C. अपगत ऋणादित्यर्थः D.

११-पुत्रो ऋणं स्मि संनमयति B. पुत्रो वा ऋण-
मस्मि संनमयति C. [cf. ऐ० आ० ३३।१]

१२-परी० B. १३-क्रीतकादित्यर्थः ।

१४-अत्र 'अगम्य' पदे क्लृप्तीहिः न विद्यते सम्य-
ग्यो यस्यावेमृतोऽनावपगतः क्रीतकादित्यर्थः ।

अपगतस्य क्रीतकादेः, पितृर्धनेन सह सम्बन्धो
न भवति, अपितु जायमानस्यैव पुत्रस्यैव-
मिप्रायः ।

एतत्पदानन्तरं वात्र D. पुस्तके भवनात्मा
पश्यमेकमुक्तं वर्तते । तथैवम्—

"क्षेत्रादीन् युतानेतानेकादश यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः कियत्लोपान्मनीषिणः ॥"

[मनु० १।१८०]

१५-० वपर्णत्वा० B. पवर्णत्वा० C.

१६-० 'रायो' नास्ति D.

१७-० 'यस्मात्' द्विलिखितम् C. नास्त्येव D.

१८-० 'ईर्' इति B. पुस्तके 'ई' इति C. पुस्तके च
श्रुतिम् ।

१९-० 'न' नास्ति D.

२०-० ताः B.

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

न हि प्रमायार्णः सुशेवोऽन्योर्द्वौ मनसा मन्त्वा च ।

अर्था चिदोक्तः पुनरित्थं कृत्वा नो वाग्यमीपाक्येतु नैर्ध्याः ॥

न हि प्रमाय-प्रदेरायः कृतार्थं व्यत्ययकृत । न हि प्रहीतव्य इत्यर्थः । अणः-असम्बन्धः । सुशेवः-परिचर्यादिना सुसुखोऽपि । अन्योर्द्वौ-ऋ गतौ, उद्भव्यमानत्वाद्दुर्दुस्सामीप्याद्वा । रेतोऽत्रोदरमुच्यते, अन्यरेतसो जातो मेनसा मन्तये-मेनसापि न मन्तव्यो मेमार्थं पुत्र इति शेषः । अथा चिद्व्यक्तो यदेत्यं ओक्तः-स्थानं स्वगोचरावस्थाम्, तदेव पुनः पिण्डदानसन्तानोत्पादनादिना, स एति गच्छति, आकार एतिनोपरेण सम्बध्यते । अतश्च नः अस्मत्, राजी-बली, उद्भोजनस्वभावकः कर्मप्रेयिता या दायार्थनाम् । अभीप्रेत-अभिमतानां च सपत्नानाम्, त्यक्त्वासादाय एतु-भागच्छतु, नव्यः-नवजातः, औरसः पुत्र इत्येव वयमाशास्महे ।

अथैकप्रेतनिरुक्तम् । ओक्त इति निवासनाम्, उदेपतेरिति पाठान्तरम् । आह च 'ओक्त उच्यः के' इति । तदेवन्द्रेरभिधानमधिष्ठात्रभिप्रायम् । अथवा कर्माङ्गत्वेन सगुणत्वार्थं मन्त्रे प्रावचदभिधानं कमरिमेन एव भविष्यति । सर्वथाप्यपरे मन्त्रे जनयितुंरपत्यमित्येतत् सूच्यते । पतावता चात्र प्रयोजनम् । एवञ्च सति-मपेत्य ततः, नानेन पततीत्युभयथापि निर्वचनमीरसामिप्रायम् । तत्र स्त्रीपुंसलक्षणमुभयं किमपेक्ष्यमुत पुरुषमेवेति विप्रतिपत्तेः, मन्त्रेषु चोभयथा दर्शनादपत्यकार्याणाम्,

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मभिर्देशो नास्ति ।

२-['ह' ७।१।८] मन्त्रप्रतीक नास्ति D.

३-न मप्रहाय C. न हि प्रहाय D.

४-नमेताय B. C. [पा० १।६१]

५-कृतोऽपेत्य स्य० D. अत्र कृतार्थं व्यत्ययेन

कृत इति पाठो युक्तो मतिः ।

६-गृही० C. गृह्य, स ही० D. ७-असुखो० C.

८-[cf. पा० १।८।३, ३।१६] ९-दुपरि० D.

१०-'मनसा मे' B. 'मे' C. पुस्तके नुदितम् ।

११-'न' नुदितम् C. १२-मायः C.

१३-'यद्' नुदितम् D. १४-पादिना० D.

१५-'अपरेण' नास्ति D. १६-मानः D.

१७-०-यित्वा B. C. १८-०-दीनाम् D. C.

१९-०-पात्र C. अयमपि पाठः B. २०-यः B. C.

२१-पाद० B. २२-उच्यते C. अयमपि पाठः B.

२३-[पा० ७।३।६४] २४-०-द्वयेर० B.

२५-०-हं तेन D. २६-भवति D.

२७-०-अन्य० D. २८-०-तुः पमित्येतदुच्यते D.

२९-'किम्' नास्ति B. ३०-०-थापि D.

३१-कर्मण D.

अपत्यपरिविचिकित्सया कार्यं विचारयिष्यते आपादपरिसमाप्तेः ।

अथेतां दुहितृदायाय उदाहरन्ति । दार्यः पैतृकं रिक्थम्, दायमादत्त इति दायान्,
तद्भावो दायायम् । एतां वक्ष्यमाणामृचं दुहितुर्दायादत्त उदाहरन्ति केचिदाचार्याः ।
अथवा दायस्यादानं दायान्, समर्हतीति दायायम्, दुहितापि दायस्यादानमर्हतीति ।
एतस्मिन्नर्थे पुत्रदायाय इत्येके ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्यां-) ध्यायस्य
तृतीयः खण्डः ।]

१-अपीत्यरि वि० D.

२-०द्यन्त B, C.

३-अथेतामित्यादि C, D.

४-दार्य D.

५-दायादस्यादानं दायान् तदर्थं B, C. •स्यदा• D.

६-०र्थं तु प्रदा B.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

शासद्बुद्धितुर्नित्यं गात्रिद्वौ ऋतस्य दीधिति सपर्यन्त ।

पिता यत्र बुद्धितुः सेकमुपधन्त्यं शग्म्येन मनसा दधेन्ने ॥

विद्यामित्रस्यापेक्षम् । 'न जामये' इति च । शास्त्र-शास्ति आचष्ट इत्यर्थः । बन्धिः-
पिता जातमात्राया उत्सङ्गेन दानकाले च जामातारं प्रति बोद्धव्यात् बन्धिरुच्यते । स
बुद्धितुः पुत्रमिति शेषः । नयं नप्तारं पौत्रम्, गत-शुद्धोऽपि सामर्थ्याद् गमिरत्यपूर्वाधिं
द्रष्टव्यः, अवगच्छति । कर्म ? सामर्थ्यात् पुत्रं दीहित्रमित्यर्थः । विद्वान् जानन्, ऋतस्य-
यस्य प्रजननाख्यस्य, दीधितिः-कर्मविधानं यत् गर्भाधानकाले मन्त्रयन्त्रियमवष्ट स्मृति-
कारैरुक्तम् । सपर्यन्त-पूजयन् तदनुष्ठानेनोत्तिष्ठन्त्येत्यर्थः ।

अथवा-ऋतस्येति, ऋतशब्देन योनौ गतं रेत उच्यते, तस्य विधानं गर्भोत्पत्तौ
व्यापारः । कललोपुस्रोतस्यैव रूपः । स विद्वान् पूजयन्त्येत्यर्थः । पथम् ? अग्निशिष्ट
हि विधानमनुष्ठानञ्च प्रजननयस्य रेतसो वा बुद्धितरि पुत्रे चेत्यर्थः । तद्विशेषाद्बुद्धिता

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाग्मनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[अ. ३, १११] 'शास्त्रं बन्धिरुद्धितुः' इत्य-
न्वे' इत्येव प्रतीकम् D.

३-प्रारम्भ D. ४-[निर. ३, ६]

५-अत्र केपले D. पुस्तके माधवीयमेतद्व्यो
ध्यालयानमुद्धृतं वर्तते । तथाहि-श्रीमाधवीये-
'कुशिकः प्रमहान् बन्धिः शाखाधे मूने, अपुत्रो
यः पिता कन्यामन्यकुले प्रापयति स बन्धिरित्यु-
च्यते, स पिता शासन्-

अभ्रातृणां प्रदत्तयामि तुभ्यं कन्यामलंश्रताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

स्मृत्युक्तमनुष्ठानं कुर्वन् बुद्धितुः पुत्रिच्छाया नयं

नक्तभारं पिण्डदानादिकं कर्तव्यमेषा गान्

गच्छति । किं कुर्वन् ? विद्वान्, अस्यां बुद्धितरि

जातः पुत्रो मम स्वभाको भविष्यतीति जानन् ।

ऋतस्य पुत्रोत्पादनेन रेतस्य सामर्थ्यं रेतसः ।

दीधिति धर्तारं सपर्यन्तं बन्धालङ्कारादिना पूजयन्

पिता नप्तभावं गच्छति । यत्र यस्या बुद्धितुः

पिता पालकः पतिजा (पत्न्या ?) सेकं तस्यां रेतः-

सेकं ऋतस्य प्रसाधयन् यः शग्म्येन केवलं सुख-

निमित्तेन मनसा स्वस्वार्थं दधेन्ने स तु

पुत्रनिमित्तेन मनसा एव माधवः ।"

६-वा D. ७-'त' नास्ति D.

८-प्रवमि B. C.

९-कर्म B. C.

१०-पौत्र C. D.

११-विद्वान् जानन् बुद्धितम् D.

१२-द्विगुणित D. बुद्धितुः ६. B. बुद्धिः इत्ये. C.

१३-कलनायु D. कुलयायु B.

[अपि पुत्रवर्दायादा चेति भाष्यकार आह-मिथुनः-स्त्रीपुरुषाः, पुत्रा दोषादा इति ।

दुहिता दुहिता, तत्रैव श्वसुरकुले पितृकुले वा सुलभापवादत्वेन ग्रहपदवत्त्वात् द्वे वा संती हिता । यावदेव स्याद्विप्रकृष्टत्वाद्दिनष्टं किञ्चिन्न श्रूयते तावदेव हिता] । दोषैर्वा, सुखितापि संती सर्वदा दोषैश्च बलाद्धारादि पितृकुलम् । मर्तरिरेतः । भङ्गादित्यादि-भाष्यं वक्ष्यमाणव्याख्यानंतुल्यमित्युपेक्षितम् ।

उक्तस्यैवार्थस्य द्रष्टव्यः कारणमाह-तदेतत्त्वा इलोकेन चाप्युक्तमिति ।

अत्रादहात् सम्भवसि हृदयादधि जायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमे ॥

अत्रादहात् सर्वाङ्गैश्च इत्यर्थः । सम्भवसि । कथम् ? अन्नपानमभ्ययहृतं द्विधा पच्यते साररूपेण किट्टरूपेण च । तत्र योऽसौ स्वर्णः सारभूतहृदयायतनो रसः, तस्माच्छोणितं मांसम्, मांसान्मेदः, मेदसैः क्वाथा, क्वाथोऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातो रेतः, तदिदं योनौ रेतः सितं पुरुषः सम्भवतीति । इत्थं सर्वाङ्गैश्च सम्भवः । हृदयात्-हृदयायतन आत्मौत्रे हृदयम्, तदिच्छया गुणतो विषयानुभवबुद्ध्या जायसे त्वमित्यर्थः । आत्मेव पुत्र-नामासि भवसि । 'स जीव शरदः शतम्-शरदि व्याधियाहुत्वात् दुर्जीवस्यैव सङ्कृतमाशास्यते नैवेत्यन्तरसम्बन्धेन ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वाधम्भुवोऽप्रवीर्यै ।

अविशेषेण पुत्राणां दायस्यादौ न भवति । धर्मतः शास्त्रतः । मिथुनानाम्-स्त्रीणां पुंसाञ्च । विसर्गादौ छर्त्तव्यदौ मनुः स्वाधम्भुव एतदुक्तवान् ।

१-० वसाया० C. २-‘दा’ मुद्रितम् B.

१-० वसा तदू० B. ४-समी B.

५-[] एतत्कोष्ठकान्तर्गतः पाठस्तु दितः D.

६-[cf. पा० २१४]

७-दुहिता B, C. ८-सखी B.

९-दोग्री B. १०-‘न’ नास्ति D.

११-[शत० मा० १४१५५५५५ गो० पृ० सू० २१

८१९] ‘अत्रादहात्-शतम्’ इत्येव प्रतीकम् D.

१२-‘इत्यर्थः’ नास्ति B, C. १३-स्वधः D.

१४-० दयत० D.

१५-‘मेदसोऽस्थीनी’ इत्येव B, C.

१६-‘अत्र’ नास्ति D.

१७-० सीमव० C. ‘भवसि’ नास्ति D.

१८-ध० C. १९-० जीवत्वान् कृत आशा० D.

२०-तन्वन्तर स० D.

२१-[cf. मनु० ११३३, १३९]

२२-‘नमः (धर्मः)’ इत्यधिकः पाठः B.

२३-‘छर्त्तव्यदौ’ नास्ति D.

अथ यदुक्तं 'पुत्रदायाच्च इत्येके' इति, तं पक्षमास्थायेदानीं 'शासद् घन्धिः' इत्ये-
तस्याधेचस्य, 'अविज्ञेयेण पुत्राणाम्' इत्यस्य च, अग्रात्तृमती यो दुहिता तद्विपयत्व-
प्रतिपादनार्थं 'न दुहित' इत्यादिविचारस्तावत् क्रियते । शासद्वन्धिरित्युत्तरोधेचो न
व्याख्यायते । दुहितरो दायं नाहन्ति । कस्मात् ? अपत्यकार्याभावात् । भनपत्या एव
क्रिय इति । कथम् ? श्रुतिलिङ्गादन्यपरे वाक्ये ।

तस्मात् पुमान् दायानोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते । स्थालीरेचनदौर्लभ्या रेचनपरे दायो
इदमुक्तम् । पक्षेति स्थाली न दारुमयानीति । तस्मात् पुमान् दायानो दौर्बाहः, अर्द्धायाह
स्त्रीत्येतस्मिन् द्राक्षणे विचार्यमाणे ज्ञायते । तथा च पराधुतिः परा स्थालीरेचनयुद्धा-
यानि हृत्कृती दायव्यानि दारुमयानि सर्वसोमपात्राण्यभिप्रेतानीति । तत्र हर्चने-
साधने विधेये-अथ यत् स्थाली परास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुहति, न दारुमयं
परास्यन्ति हवनकर्मणो दौर्लभ्येनैव जुहति, तस्मात् कारणात् क्षियं जातां परास्यन्ति
परस्मै वदति न पुमांसम्, तस्मात् पुमानेव पैतृकस्थे न दुहितौ ।

किञ्च स्त्रीणां दानविक्रयतिर्गता विपन्ते न पुंसः । दानं द्राक्षणेविवाहे । विक्रयो घैवा-

१-'म' द्रुहितम् B. २-'वा' द्रुहितम् D.

३-'त्य' नास्ति B. C.

४-०-दुत्तरत्योत्तरो० D.

५-दुहिता यो दायं नाहति D.

६-तस्मात् B. C. ७-०-त्या याया ए० D.

८-कस्मात् B. C. ९-'दायादा' द्रुहितम् B. C.

१०-रेच ॥ शत्रुमत्तया D.

११-'रेचनपरे' द्विलिखितम् D.

१२-यं वेति D.

१३-स्थाली त दारुमयानीति D. १४-दारुमयानीति C.

१५-दाहाहः D. १६-अद्या० B.

१७-धी ते तस्मिन् B. C. इदं द्विलिखितम् C.

१८-रन्ध्र० D. १९-०-व्यानी D.

२०-०-यागि D.

२१-'सर्व' नास्ति B. C.

२२-भवत् D.

२३-अथ B. C.

२४-स्थाने B. C.

२५-हवनकर्मणो न तथा जुहति, न दारुमयं परा-
स्यन्ति' अयं पाठस्तुटितः B. C.

२६-०-णो न दाह० D.

२७-कस्मात् B. C.

२८-क्षियां C.

२९-तस्मात् C.

३०-अत्रोक्त इमे धर्मा द्रष्टव्ये [cf. मेरा० पं०
४१५४, ४१७१ cf. वै० ब्रा० ६१७/११
cf. काटक सं० २०११]

३१-दोनं B. C.

३२-'घातविवाहे' इति युक्तः पाठो भाति । घात-
मिधे विवाहे शुल्कादिनिषेधः ।

[अपि पुत्रवर्दायादा चेति भाष्यकार आह-मिथुना-स्त्रीपुरुषाः, पुत्रा दौषदा इति ।

दुहिता दुहिता, तत्रैव श्वसुरकुले पितृकुले वा सुलभापवादत्वेन घृण्यद्रवत्वात् द्वे वा संती हिता । यावदेव स्याद्विप्रकृष्टत्वाद्दिनष्टं किञ्चिन्न श्रूयते तावदेव हिता] । दोषैर्वा, सुखितापि संती सर्वदा दोषि चक्षालङ्कारादि पितृकुलम् । भर्तरि रेतः । भद्रादित्यादि-भाष्यं यद्यप्येवमात्रव्याख्यानं तुल्यमित्युपेक्षितम् ।

उक्तस्यैवायस्य द्रष्टव्यः कारणमाह-तदेतदत्र हलोकेन चाप्युक्तमिति ।

अज्ञादज्ञात् सम्भवसि हृदयादधि जायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शरीरे ॥

अज्ञादज्ञात् सर्वाङ्गैर्मय इत्येवं : । सम्भवसि । कथम् ? अन्नपानमभ्यवहृतं द्वेधा पच्यते मारुकेण किट्टरुकेण च । तत्र योऽसौ स्वच्छः सारभूतहृदयायतनो रसः, तस्माच्छोणितं मांसम्, मांसान्मेदः, मेदसैः स्नाया, स्नायोऽस्थीनि, अस्थिम्यो मज्जा, मज्जातो रेतः, तद्विदं योनौ रेतः सिकं पुरुषः सम्भवतीति । इत्थं सर्वाङ्गैर्मयः सम्भवः । हृदयात्-हृदयायतन आत्मात्रं हृदयम्, तद्विच्छया शुणतो विषयानुभयबुद्ध्या जायसे इत्यर्थः । आत्मेव पुत्र-नामासि भवसि । स जीव शरदः शतम्-शरदि व्याधिबाहुलयात् दुर्जीवश्चात् तच्छतमाशास्यते नैवन्तरसम्भवेन ।

अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः ।

मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽवतीर्ते ।

अविशेषेण पुत्राणां दायस्यादौ न भवति । धर्मतः शास्त्रतः । मिथुनानाम-स्त्रीणां पुंसाश्च । विसर्गादौ सृष्ट्यादौ मनुः स्वायम्भुव एतदुक्तवान् ।

१-० वसाया० C. २-‘दा’ पुटितम् B.

३-० वता तद्दु० B. ४-समी B.

५-[] एतत्कोष्ठकान्तर्गतः पाठ्यपुटितः D.

६-[Cf. पा० १५]

७-दुहिता B. C. ८-सखी B.

९-दोषी B. १०-‘न’ नास्ति D.

११-[शत० मा० १४१५४८१ गो० पृ० सू० २१

८११] ‘अज्ञादज्ञात्-शतम्’ इत्येव प्रतीकम् D.

१२-‘इत्यर्थः’ नास्ति B. C. १३-स्वक्षः D.

१४-० दयत० D.

१५-‘मेदसोऽस्थीनी’ इत्येव B. C.

१६-‘अत्र’ नास्ति D.

१७-० सीभव० C. ‘भवसि’ नास्ति D.

१८-घ० C. १९-० जीवत्वात् कुत आशा० D.

२०-तन्वन्तर स० D.

२१-[Cf. मनु० १५१३३, १३९]

२२-‘नमे (धर्मः)’ इत्यधिकः पाठः B.

२३-‘सृष्ट्यादौ’ नास्ति D.

अथ यदुक्तं 'पुत्रदायाद्य इत्येके' इति, तं पक्षमाख्यायेदानीं 'शासद् बन्धिः' इत्ये-
तस्याधर्चस्य, 'अविशेषेण पुत्राणाम्' इत्यस्य च, अग्राह्यमती या दुहिता तद्विषयत्व-
प्रतिपादनार्थं 'न दुहितर' इत्यादिविचारस्तावत् क्रियते । शासद्वन्धिरित्युत्तराधर्चो न
व्याख्यायते । दुहितरो दायां नाहन्ति । कस्मात् ? अपत्यकार्याभावात् । भनपत्या एष
स्त्रिय इति । कथम् ? धृतिलिङ्गादन्यपरे चाक्ये ।

तस्मात् पुमान् दायादोऽदायादौ स्त्रीति विज्ञायते । स्यालीरेचनदौर्मया रेचनेनपरे चाक्ये
इदमुक्तम् । पञ्चेति स्याली न दाहमयानीति । तस्मात् पुमान् दायादौ दाय्याहः, अदायादा
स्त्रीत्येतस्मिन् ब्राह्मणे विचार्यमाणे ज्ञायते । तथा च पराधुतिः परा स्यालीरेत्यन्युदाय-
व्यानि हरन्तीति दायाव्यानि दाहमयानि सर्वसोमप्राण्यभिप्रेतानीति । तत्र हवर्न-
साधने विधेये-भेधे यत् स्याली परास्यन्ति हवनकर्मणो न तथा जुहति, न दाहमयं
परास्यन्ति हवनकर्मणो दाहमयेनैव जुहति, तस्मात् कारणात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति
परस्मै ददति न पुमांसम्, तस्मात् पुमानेव पैतृकस्येष्टे न दुहितौ ।

किञ्च स्त्रीणां दानविक्रयतिसर्गा विधन्ते न पुंसः । दानं ब्राह्मणविवाहे । विक्रयो पैचा-

१-'म' ध्रुटितम् B. २-'पा' ध्रुटितम् D.

३-'त्वं' नास्ति B. C.

४-० लुप्तस्वोत्तरे D.

५-दुहिता यो दायां नाहति D.

६-तस्मात् D. C. ७-० स्या याया ए० D.

८-कस्मात् B. C. ९-'दायादा' ध्रुटितम् B. C.

१०-रेच ॥ दाहमयानीति D.

११-'रेचनपरे' द्विलिखितम् D.

१२-यं वेति D.

१३-स्याली त दाहमयानीति D. दाहमयानीति C.

१४-दायादः D. १५-अदाया० B.

१६-स्त्री ते तस्मिन् B. C. इदं द्विलिखितम् C.

१७-रम्य० D. १८-० व्यानी D.

१९-० शानि D.

२०-'सर्वं' नास्ति B. C.

२१-भयन० D.

२२-अथ B. C.

२३-स्याले B. C.

२४-हवनकर्मणो न तथा जुहति, न दाहमयं परा-
स्यन्ति' अर्थं पाठस्थुटितः B. C.

२५-० णो न दाह० D.

२६-कस्मात् B. C.

२७-स्त्रियां C.

२८-तस्मान् C.

२९-अत्रोद्धत इमे ध्रुवी द्रष्टव्ये [cf. मैत्रा० सं०
४१५४, ४१०९ cf. तं ब्रा० १।४।११
cf. ऋतक सं० २०।९]

३०-देनं B. C.

३१-'मान्यविवाहे' इति युक्तः पात्रो भाति । ग्राम्या-
भिधे विवाहे शुल्कादिनिषेधात् ।

हिकेन शुल्केन । 'नाल्पो वा बहुर्वा पुत्रे विक्रयः । तावदेव सः' इति स्मरणात् । तथा
'या पत्युः क्रीता सत्यन्यथान्यैश्चरति' इति च लिङ्गात् । अतिसर्गः-स्वयंवरादौ गान्धर्वे
च विवाहे । एतदप्येवाद्यादत्वे लिङ्गं स्त्रियाः ।

एतदनेकान्तयन्नाह-पुंसो ऽपीत्येके । शौनःशेष आख्याने दर्शनात् । दानं तावत् 'अनेन
स्या यज्ञा' इति । विक्रयो 'अनेन आत्मानं निष्क्रीणा' इति । अतिसर्गो ऽपि विद्यामि-
त्रेण कृतः श्रूयते ज्यायांसो मधुच्छन्दैः, असमञ्जसश्च सैंगरेण । एवमन्यपरधुतिलिङ्ग-
दर्शनमनेकधोपन्यस्य पूर्वोक्तस्य 'शासद्वह्निः' इत्यादेः, अभ्रष्टाविपर्ययस्य व्यवस्थापयति ।
शासद्वह्निरित्यत्र आभ्रष्टाविपर्ययमेतत् न सर्वविपर्ययमेतदिति दुहितुः पुत्रभावं शास्ती-
त्युच्यते । यदि तु मिथुनाः पुत्रा एव किमाशास्यम् ? अतः शासनवचनात् अभ्राष्टका-
विपर्यये पुत्रभावे तत्स्थाने ऋद्वैपि पुत्रः स्यादित्याशास्यमे । तथा च स्मृतिः ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यात्मद्रुमि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेवै ॥ इति ॥

यदि च दुहितापि पुत्रः, समानवचनेनैता नोपपद्यते । कथम् ? अन्यमिति च
अभ्राष्टकाविपर्ययं दर्शयति न सर्वविपर्ययम् । सा चाभिसंन्धाय दीयमाना, पुत्रिका

१-०-बरेव D.

२-'सः' नास्ति B. C. इत्यमिदं पद्यम्-

'विक्रयं चाप्यपत्यस्य मतिमान्कोऽनुमन्यते ।

स्वल्पो वाप्य बहुर्वापि विक्रयस्तावदेव सः ।'

'प्रशानमपि कन्यायाः पशुवत् कोऽनुमन्यते ।

विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्वीत पुरुषो भुवि ॥'

[म० भार० ११७भा०=११४भा०]

३-यथा B. C. ४-'या' नास्ति D.

५-संपद्यथा० B. सत्ययथा० C.

६-०-यानिध० D. ७-[मैत्रा० सं० १११-१११]

८-०-वादि वि० D. ९-प्यसदा० B. C.

१०-शुनःशेषाख्यानाम्-ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तम-
पधिकायां त्रयसिंशत्तमे ऽध्याये [अ० ३३।ख०

१-५], महाभारते च [अनु० ६।६ भाग० ९।७]

द्रष्टव्यम् । ११-[ऐ० मा० १३।१]

१२-'ने' त्रुटितम् D. १३-[ऐ० मा० १३।१]

१४-इत्यादि B. C. १५-'अपि' नास्ति D.

१६-'ज्यायांसो' इत्यस्य स्थाने 'ज्यायसो' इति पाठ
उचितः । मधुच्छन्द आख्यानम् [ऐ० मा०

१३।६] स्थले द्रष्टव्यम् ।

१७-असमञ्जस आख्याने रामायणे-[१।३८]

[म० भार०, धन० १०५-१०७] द्रष्टव्यम् ।

१८-विपर्ययं D. १९-पुत्र D.

२०-पुत्रभावे D. २१-स्यापि D.

२२-०-शास्या B. ०-शास्यां C.

२३-[मनु० ९।१३०] २४-रहिता० C. B.

२५-'न' त्रुटितम् D. २६-अन्य ६० D.

२७-'मि' त्रुटितम् D. २८-पित्रा D.

भवतीति स्मृतौ कृतविचारः । अस्मिन् पक्षे निगममपि दर्शयति ।

अमूर्धा धर्ति जामयः सर्वा लोहितवासाः ।

अभ्रातर इयं योवास्तिर्दग्धि इतवर्त्मनः ॥

अयमायवर्णे चेदे मन्त्रः । स्त्रीणां लोहितवाहकव्याधिव्यावृत्त्यर्थं कर्मणि विनि-
युक्तः । अमू-यना लोहितधाराः स्तिरा वा, ययान्ति-अस्ति सुष्ठु बहन्तीत्यर्थः । जामयः-
मगिन्यः, यकस्मात् स्त्रीयोनिप्रदेशाज्जातत्वेनात् । ताः सर्वा लोहितवासाः-लोहितस्य वर्णस्य
वासायिर्देवः, लोहितवर्णा इत्यर्थः । यया अभ्रातृका योयाः, यो उत्पन्नास्तत्रैव पितृकुले
सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च तिष्ठन्ति, तद्वत्तिष्ठन्त्यनेन कर्मणा । इतवर्त्मनः-इतवर्धन-
मार्गः खेयास्तुः, मांवाधुरित्यर्थः । अभ्रातृकया अनिवदि भवद्दिगमने औपनिष उपमाप्रयुक्तः ।
तायोतरा भूयसे । पुंस एतौत्यर्थं भूयस्त्वम् ।

[इत्यष्टमस्या- (सुनीयस्या-) ध्यायस्य

चतुर्थः खण्डः ।]

१-अस्तिथ C.

२-इतीव B. C.

३-[01. अयवै १११७१] 'भवन्तः' इत्यपि
पाठः B. 'वर्तन्तः' C. अमूर्धा यान्ति० इत-
वर्त्मनः D.

४-०णवे० D. ५-०वाहे D.

६-'व्याधि' द्विलिखितम् C. D.

७-'स्तिरा' द्विलिखितम् C.

८-'मा' नास्ति D. 'ययान्ति' इति भाति ।

९-एतस्या० B. C. १०-०स्वाच D.

११-आच्छादयिष्य इत्यर्थः । वसिष्य B. वसिष्य C.
विविष्यो D.

१२-यत B. C.

१३-अत्र वाक्य एकवचनान्त एव पाठः । D.

१४-वर्मेतः C. वर्मेतः D.

१५-'न' घुटितम् D.

१६-बहु० D.

१७-०प्रयत्तं B.

१८-एणीयर्थः B. C.

१९-आदत्तपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिर्न निदिष्टा ।

[अथ पञ्चमः खण्डः ।]

अघ्रातेव पुंस एति प्रतीची गतरिहिव संनये धनानाम् ।

जायेव पत्ये उशती सुवासा उपा हृसेव नि रिणीते अप्सः ॥

कक्षीयत आपंम । यथा अघ्रातृका स्त्री येभ्य उत्पन्ना, सानेष पुंसः पितृन्, एति-
गच्छति, सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय च । एवमुपा यत उत्पन्ना समेवादित्यं गच्छति,
तत्रैव प्रलीयते इत्यर्थः । प्रतीची-प्रत्यग्गामिनी, गतरिहिव-यथा दक्षिणापथे क्वापि प्रदेशे
अधुना अपतिका या अपस्मारा रोहिणी स्त्री, सनये लाभाय, धननाय, भर्तुः स्वभूतानां,
सर्वलोकप्रकाशमास्फारं गच्छति तद्वत् । जायेव पत्ये-द्वितीयार्थे चतुर्थी, पतिम् । उशती-
कामयमाना, सुवासा-निर्विशङ्के परया प्रीत्या युक्ता गच्छति तद्वत् । किञ्च हृसेव-यथा
हसनशीला स्वदन्तान् निरिणीते-रिणातिगंतिकर्मा, निः प्रकर्षे, अन्तर्गतपथध्यायम्, प्रक-
र्षेण गमयति प्रकाशयति ज्ञापयतीत्यर्थः । एवमुपा निरिणीते । किम् ? अप्सः-रूपं
कृत्स्नस्य जगतः ।

गतरिहिवीति ताच्छील्ये कियप् 'अन्येभ्योऽपि हृदयेभ्ये' इति । गतरिहिवीति
भाष्ये ताच्छीलिकेनायं प्रदर्शनात् । दक्षिणां-दक्षिणां दिशं देशं या भजिता गता जाता
या तत्र दक्षिणांजी, तस्या भपत्य स्त्री दक्षिणांजी । दक्षिणेने^{११} या कितयानां गच्छतीति ।
गतः-समास्यापुरित्यभिधेयकथनम्, अक्षनिवपनपीठः । समास्थानमिति पाठान्तरम् ।
समा च द्यूतसमा कितयस्थानम् । गृणीतेरिति निबन्धनम् । सत्यसगर^{१२} इति धात्वर्थोप-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भो न निर्दिष्टः ।

२-[ऋ० १११४७] 'अघ्रातेव० अप्सः'

इत्येव प्रतीकम् D.

३-यत्र D. ४-सि C.

५-'एति' नास्ति D. ६-प्रतीय० C.

७-कर्ता D. ८-'यथा' भुटितम् D.

९-आस्मरो रो० B. C.

१०-०स्पर्श B. ०स्पर्श D.

११-०शक्या D.

१२-'किञ्च' नास्ति D.

१३-'निः' भुटितं भाति D. अत्र 'प्रकर्षेण' इति
पाठः ।

१४-०णीत० C. ०हित० D.

१५-इदं शब्दं नास्ति D.

१६-[पा० ३११७५]

१७-दक्षिणा० B. C. १८-०क्षिणो वा D.

१९-'न' भुटितम् D. २०-अन्तरिक्ष० B. C.

२१-०नवी C. २२-यद्वा० B. C.

२३-[पा० ११२८]

२४-०रो भवति D.

पत्तिवचनम् । सत्यं हि तत्र संगीयते । कथम् ? पुनर्द्विविध्यामिति कृतमातृहस्तग्रहणा-
दिना कृतशपथोऽपि व्यसनेनैवाकृष्यमाणो गीत्य शपथं स्वादयित्वा दीव्यत्येव कितवः,
सङ्कर इत्यन्ये पठन्ति, संकीर्यते हि तत्र सत्यमनृतेनानेव विधेन । तं गर्तं तत्र
यो अपुत्रा अपत्तिका सावेदति । दक्षिणापथे किलैवं क्वचिद्देशधर्मः । कितयानां दक्षिणत
आस्परे तिष्ठति । तत्रक्षैरक्षैः, सा रिक्थं कस्ये पत्तिवन्धुम्यः । यो या तां प्रथममाहन्ति
स वेनां युक्ताति । सा च घनं छमत इति ।

शब्दस्वरूपात् प्रसक्तमाह-स्मन्वानतच्योऽपि गर्तं उच्यते गुरतेरपगुणो भवति । दमशा-
नंसञ्चयोऽपि गर्तः, गुरतेरपगुणो भीषणः । यद्वा अमङ्गलत्वात् प्रत्युद्यमेन गर्मेन न
भयस्यतोऽपगुणो गमनवर्जित इत्यर्थः । स्मन्वानं स्मशयनम्, यकारलोपेन स्वर्णदीर्घावेन
च दमशब्दस्याभिधेयमाह-रमे शरीरम्, तत् गुरतेरर्थपाष्कल्यात् । शैर्क्षतेवां यद्वा कदाचित्
शास्यति हि तत् । प्रसङ्गाद्वाह-स्मश्रु लोमेत्यर्थक्येनम्, इमि शरीरे भितमिति निर्वचनम् ।
लोम-लुनतेः, लूयते हि तत् । लीयतेवां दिल्ष्ट हि तत् । दमशानस्य गर्तवाच्यस्ये निगमः ।

‘नोपत्येयादि’ कुर्वाद् गदुपरस्याविकुर्वाद् गर्तेष्टाः स्यात् ।

प्रमायुको यजैमानः इत्यपि निगमो भवति ॥

यूपस्यार्गेष्टप्रदेश उपर उच्यते । तमेवै प्रदेशं पांशुमिच्छादयन्नास्य किञ्चित्
प्रकटं कुर्यात् । यदि कुर्वाद् गर्तेष्टाः दमशानप्रतिष्ठ इत्यर्थः । पुदा आंयुः प्रमायुको मरण-

- १-स हि B, C. २-तत्र D.
३-नस्ते वि० D. ४-मात्र० B.
५-‘कृत’ द्विलिखितम् C.
६-‘यो’ हि अनेने० D. ७-गीत्या D.
८-‘यमु’ D. ९-त D.
१०-‘लैव’ D. ११-आस्परे D.
१२-‘माक्षेणा’ C. १३-पृणाति D.
१४-‘प्र’ इति प्रुडितम् B, C.
१५-‘ददं मूलवाक्यं नास्ति C, D.
१६-[cf. पा० ६११७]
१७-‘लुपन्वम’ D.
१८-‘गमने’ नास्ति B, C.

- १९-‘लोपेन’ D. २०-‘श्म शरीरम्’ लुडितम् D.
२१-[cf. पा० ९१८]
२२-[cf. पा० ४१९२] शम्पनि० B, C.
२३-‘लार्थः’ कथं B.
२४-[cf. पा० ९११३]
२५-[cf. पा० ४१३१]
२६-[cf. मैत्रा० सं० ३१९१४ cf. वाट्कर्त्त०
२६१६]
२७-‘ददं मूलवाक्यं नास्ति C, D. ‘नोपत्येयादि’
इत्येव प्रतीकम् D.
२७-‘स्मश्रु’ B, C. २९-‘तमपटे’ पां B, C.
३०-‘पुदः’ D.

धर्मा यजमानः स्यात् । प्रसङ्गादाह-एषोऽपि गर्तं उच्यते, वृणोतेः स्तुत्यर्थस्य, स्तुततमोर्देवा-
दिभ्यो यानेभ्यः सुखगमनेन । 'वनस्पते धीद्विज्ञः' इत्यादौ स्तुतत्वात् । उदाहरणम् ।

हिरेण्यरूपमुपसो व्युच्छन्नवेलायाम्, सूर्यस्य ।

आ रोहयो वरण मित्रं गर्तमन्त्रचाये अदितिं दितिं च ॥

धनविद् भाष्यम् । हिरेण्यरूपमुपसो व्युच्छन्नवेलायाम्, अयःसूयम्-प्रयोसयी
स्थूणा भेतिस्थूला या यस्य तेमं । उदिता-उदयवेलायाम् । सूर्यस्य आरोह्यो युधां हे वरण !
हे मित्र ! गर्तं रथमात्रमीयम् । अतश्चानन्तरमिति शेषः । चचाये-पश्ययः । अदितिं दितिं च ।
धीद्विज्ञे, क्षीर्णेभेक्षीणञ्च कर्म । अथवा अदितिं दितिं चेति देवैस्तेरेते रूपे, अदातारं
दातारं च हविषाम् । लोकपालौ हि मित्रावरुणौ, यश्च यत् करोति शुभमशुभं या तत्सर्वं
पश्ययः । अस्मिन् मन्त्रे चतस्र उपमाः । अम्रातृकाविषयस्यैव द्रष्टृज्ञकारणमाह-नौभ्रात्री-
मुपपच्छेत गृह्णीयात्, यस्मात्तोकमपेक्ष्यमस्याः पितुरेव तद् भवति न गन्तुर्भर्तुः ।

अथवा नाभ्रात्रीमुपेयच्छेत, अपत्यलिप्सया । उक्तकौटिल्यत्वाद् दृष्टार्थत्वेन प्रतिपि-
यते । एवं प्रतिपेयः प्रत्यक्षः । पितुश्च पुत्रभावः । पूर्वश्रोत्रयमालुमानिकम् । एवम्-अम्रातृको याद
इत्यपरे-इत्येतद्दर्शनमवस्थितम् । ततश्च 'शासद् वद्विः' इत्ययमर्थचोऽम्रातृमतीविषय
एव व्याख्येयो न दुहितृमात्रविषय इति निश्चयः ।

इदानीमस्मिन् दर्शन उक्तेरार्थचो व्याख्यायते । कदा पुनर्दहितुः पुत्रभावं शालि
नतारं चाप्यगच्छति तस्याः पुत्र उच्यते । पिता यत्र-यस्मिन् काले, दुहितुः सेकम्-सेकारं

१-[Orf. भा० १।२८]

२-०ममदा० D. ०तमदा० C.

३-[ऋ० ६।४७।२६ निह० १।१२]

४-स्तुतवान् D.

५-[ऋ० ५।६२।८] पूर्वार्थं एव प्रतीकत्वेन
निर्दिष्टः D.

६-०विदार्य० B. C. ७-अपुष्टन० D.

८-०मयी स्थूणां B. ९-अति द्विलिखितम् B

१०-त B. C. ११-उदित० D.

१२-'हे' नास्ति B. C.

१३-'दिति' नुदितम् C.

१४-[भा० ४।२६] उन्दि क्षये ॥ दीद्वि क्षये C.

१५-क्षिणमहि० C. १६-[Orf. भा० ३।९]

१७-०पालनौ B. १८-नाभ्रात्रिमुभ० C.

१९-अपत्यं नास्ति B. २०-अस्य B. C.

२१-०मुभय० C.

२२-प्रकरणत्वा B. C.

२३-अत्र सर्वेभ्योदर्शपुस्तकेषु 'दृष्टार्थं न प्रतिपि-
यते' इत्येव पाठः । परमर्थविद्वत्पातोऽस्माभिर्नोदितः ।

२४-०नुमाविक्त० B. C.

२५-०सरोध० D.

२६-अत्र 'पुत्रः' इत्यस्य स्थाने 'पुत्रम्' इति पाठो पुस्तकः

रेतसः, कृष्ण-अर्जैरिदं रूपम्, प्रोज्जयति जामातरं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः । समित्युपसर्गो दध्न्ये
इत्याद्यदातेन सम्बध्यते । तदेवं व्यावृत्तानपत्यदुःखत्वात्, र्गम्येन सुखतमेन मनसा संरधन्वे
जामात्रा सह । अभ्रातृकामिमां तुभ्यं दास्यामि, अस्यां यो जनिष्यते गर्भः स मम
स्यधाकर इत्येवं रूपमात्मनः सन्धानं करोमि । यतश्चाभ्रातृकाविषयं दायादत्वम्, अत
एवेतां दक्ष्यमाणानामृचं जाम्या भगिन्याः स्त्रियाः सामान्येन भगिनीमात्रस्य रिषेयप्रतिषेधे
अदायादत्ये उदाहरन्ति । अतोऽपि गम्यते पुत्रिकैव दायादेति । प्रथमकृतायां ॥ पुत्रिकायां
येद्यौरस उत्पद्येत, तदैव तत्रापि ज्येष्ठांशमागित्वं पुत्रिकाया इत्येके स्मरन्ति ।

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

इत्यन्ये ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य

पञ्चमः खण्डः ।]

१- [धा० १।१८९] कृते० B, अर्ते० C,

अने० D.

२-प्रात्रय० C, प्राजयन् D.

३-'न्वे' नास्ति B, दधतु C.

४-'सम्बध्यते' नास्ति D.

५-तदेव B, C.

६-तीशाम्ये० D.

७-'मन' मुटितम् B.

८-ध्वे D.

९-'य' नास्ति D.

१०-रित० C.

११-यद् दौ० C.

१२-तदा नास्ति B, C.

१३-[मनु० ९।१२४]

१४-आदर्शपुत्रमेव स्यात्समाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ षष्ठः खण्डः ।]

न जामये तान्वो रिक्थमोरक् चकार गर्भे सनितुर्निधानम् ।

यदी मातरो जनयन्त बहिमन्यः कर्ता सुहृत्तोरन्य ऋन्धेन ॥

न, जामये-भगिन्यै, तान्वः-सनुमघः औरसः पुत्र इत्यर्थः । रिक्थ-पिष्टं धनम्, औरक्-प्रारिञ्चत् प्राकृत देदातीत्यर्थः । किन्तर्हि ? चकार-करोत्येनाम्, गर्भम्-पष्टयर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं स्थानं सनितुः संभक्तुः, तस्या एव स्वभूतस्य भर्तुरित्यर्थः । कुतः ? उच्यते, यदि-शुद्धोऽन्ययमपिशिष्टसहितस्यार्थे द्रष्टव्यः, यद्यपि मातरः-‘पिता मैत्रा’ इति पितुः शेषे प्राप्ते छान्दसो मातुः शेषः, द्विवचनेस्य स्थाने बहुवचनम्, मातापितरौ जनयन्त जनितवन्तौ । बहिम्-योढारं स्वभार्यायाः पुमांसं स्त्रियश्चेति शेषः । तथा चाह माध्य-

१-आदरोपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य निर्देशो नास्ति ।

२-[ऋ० १।१।२] ‘न जामये० ऋन्धन्’ इत्येव प्रतीकम् D. एतत्प्रतीकानन्तरं केवलं D. पुस्तके व्याख्यारम्भात्प्रागेव माधवीयमेतद्वचो व्याख्यानमुद्धृतं वर्तते । तथाहि—

“श्रीमाधवीये-अभ्रातृकादुहितुः पुत्रिकाकारणात् सा रिक्थभाक्, इत्युक्ताभ्रातृमन्यास्तस्या रिक्थ-भाक्त्वे नास्तीति धृते । तान्वस्तनूज औरसः पुत्रो जामये भगिन्यै रिक्थं पिष्टं धनं नारैक् प्रेरयति न प्रददाति । किन्तर्हि ? सनितुरेनां भजमानस्य भर्तुः गर्भे पष्टयर्थे द्वितीया गर्भस्य निधानं रेतः सेवनिधानी चकार पाणिग्रहणेन संसृतामेनां करोति, न तु तस्यै रिक्थं ददातीत्यभिप्रायः ।

‘असंसृता च संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंसृताः । भगिन्यथ निजादंशद्वांशं तु तृतीयकम् ॥’ इति गानवन्व्यस्मरणान् । स्त्रीपुंसलक्षणस्याप-

त्यस्यैवोपायत्वात् पुमपत्यस्य को (?) विशेषं दर्शयति-यदि यद्यपि मातरौ मातापितरौ बहिः । अबहिः स्त्री । बहिः पुमान् । स्वभार्याया बोद्धवत्, अबहिधाबहिः (?) तादृश स्त्री-पुंसलक्षणमपत्यं जनयन्त जनयत तथापि तयोर्मध्येऽन्यः पुंसलक्षणः सुहृत्तः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः कर्ता भवति । अन्यः स्त्रीलक्षणः ऋन्धन् बालकृतादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादिकर्तृत्वात् पुत्रो दद्या-दा (?) ईः । दुहितुस्तथात्वेपि न दायाईता । सा तु केवलं परस्मै दीयते ॥ एवं माधवः ॥”

३-अरे प्राक् B. आरे प्रात् C.

४-प्रारिजत् B. C. ५-न ददा० D.

६-‘यदि’ मुटितम् D.

७-‘शुद्ध’ नास्ति D. ८-तः स० B. C.

८-दृश्यते D. ९-[पा० १।२।७०]

१०-न्धेने बहु० D.

११-०यन्तु B. C.

कारः-यहिं पुत्रमवहिंश्च स्त्रियमिति । तथाप्यन्य एकः कर्ता-सन्तानकर्मणः, तयोः
मुक्तोः शोभनस्य कर्मणः कर्त्रोः । कतरः ? पुमान्, ततश्च स दायार्हः । अन्यः-परस्तु,
कृष्ण-वस्त्रालङ्कारादिदानेनोपाध्यते च, न च केवलं दीयते परस्मै । कतरः ? स्त्री । ततश्च
सा न दायार्हा । अतोऽस्या अनर्हत्वात् ददाति । जामिः कस्मात् ? अन्ये असंगोत्रा अस्यां
अनयन्तीति जामिः । जौने क्षीणं पुत्रिकापेक्षयाऽपत्यं जामिः । जमतेर्वा स्याद् गत्यर्थस्य । निर्ग-
मनप्राया हि सा भवति । प्रायश्चैनं पुत्रिकाभिप्रायम्, सा हि न निर्गच्छति । पितृकुल-
एवाचंतिष्ठत इति ।

इति महेन्द्रवरचिरचितायां निरुक्तभाष्यटीकायां

अष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

[इति पष्ठः खण्डः]

१-कर्ता B.

२-दायार्हः B.

३-अपस्तु D.

४-नं दायार्हं B. C.

५-दयादादा B.

६-'न' दुरितम् B. C.

७-जानं D.

८-[धा० १।४।११ अयमद] नार्थः । निषण्डी

जमतिर्गतिवयंस्तु पठितः ।

९-निर्गमप्राया भवति D.

१०-अय 'प्रायोक्तर्य' इति युक्तः पादो भवेत् ।

११-'इत्यष्टमस्य प्रथमः पादः' इत्येव D.

१२-नास्यादर्शपुस्तकेषु ।

[अथ तृतीयोऽध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।]

अपत्यसम्बन्धादाह-मनुष्यनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः-मनुष्या नरेत्यादीनि । विशो हरय इत्यादिषु साधारण्येतिषु लिङ्गात् मन्त्रवाक्यपदान्तरसम्बन्धसौमध्यान्निरणयः कर्तव्य इत्युक्तम् । धातुर्जत्वप्रतिपत्त्ययमाह-मनुष्याः कस्मादिति । मत्वेत्यादि, मत्तेः सिद्धेऽर्थे द्विधातुर्जत्वं प्रदर्शयति । ज्ञात्वा-अनेनेदमिति-साध्यसाधनमायं कर्माणि सीष्यन्ति तन्वन्ति न यथा पद्मादयः । मनस्त्वमानेन वा प्रजापतिना यथा । मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे इत्याह-मनस्वी-भावे । प्रयसायां मत्वर्थीयः । प्रयसेतं मनः प्रसन्नं सत्त्वप्राधान्यात् । अतः प्रसन्नमनस्केन सुखा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः-‘स पितृन् सुष्ट्वाऽमनस्यत् तदनु मनुष्यान्सृजत’^१ इति । नित्यपक्षेर्पसति स्मरति, कार्ये सौमनस्यं ह्युपा कारणमनुमास्यते, कारणानुविधादित्यात् कार्यस्य । ‘मनोजाती’ इति धैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययास्तोपाधिः । मनोत्पत्य जातिश्चेत्येता । अपत्यमात्रविवक्षायामनेव-मानव इति ।

मनुषो वा पकारोन्तमेव प्रातिपदिकमस्ति, पतदन्ताद् व्युत्पादयति, न प्रत्ययसन्नि-योगेन पुनिति स्मरणोन्तरम् । धिनापि प्रत्ययेन पकारोन्तत्वप्रयोगदर्शनात् । ‘समिद्धो अथ मनुषो दुरोणे’^२ इति व्याख्यास्यते मन्त्रः ।

१-नरा B. C.

२-०णा ध्रु. D.

३-०धाताम. D.

४-०तु तत्. D.

५-[धा. ४।६७, ८।९] मनेः D.

६-[धा. ४।२] सिद्धेवथ D.

७-०तु त्वं दर्श. D.

८-मे तन्व. D.

९-‘न’ श्रुतितम् D.

१०-मन्यस्य. C.

११-‘कस्मिन्’ द्विलिखितम् D.

१२-शस्तः म. D.

१३-[तै. स. २।३।१।३. ८।. ‘स...पितृन्सृजत’]

■ देवान्स्त्वष्ट्रामनस्यतेव तेन मनुष्यान्सृजत’

मै. स. ४।२।१]

१४-०त्यवः क्षण. D. ०प्यति स. D.

१५-मनोजातावज्यतौ पुंश्च [Fragment of
पा. ४।१।१६१]

१६-यान्त. D.

१७-अतदन्तद् C. अतस्तदन्तं D.

१८-‘स्मरणम्’ इत्येव B. C.

१९-यान्त. D.

२०-[ऋ. १.०।१।१.११. नि. ८।१]

२१-नास्त्यादश्वपुस्तकेषु ।

तत्र पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमाः । सन्देहश्च मनुष्यमात्रनामसु पाठात् । पञ्चशब्दश्च जनशब्देन समानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादिमनुष्यविषयः स्यात्, गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयताऽस्य स्यात् । मनुष्य-
मात्रनामैतदित्याचार्यमतम्, तत्सिद्ध्यर्थं मतान्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदं मनुष्य-
पदार्थं वसंत इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं उपन्यासः ।

ननु मनुष्यमात्रनामत्वे . पञ्चशब्दस्य परिमाणावधृतसंख्येयविशेषविषयता प्रसिद्धा बाध्यते ? उच्यते । अथययप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिवलीयस्त्वत्वात् भर्गवज-
फर्णादिष्वत्वासायामेवद्वेप औपमन्यवदर्शनेन पञ्चजनशब्दो न समानाधिकरणो
मनुष्यसन्ततिविषयोऽन्यथाप्रायो मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ
वैशगिकाया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नामानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्ष-
सस्तर्भायादृष्टत्वाविरोधः ।

[१त्यष्टमस्या-(तृतीयस्या-) ध्यापस्य
सप्तमः खण्डः ।]

१-इत्यस्य D.

२-मनुं मनु० B.

३-०२दस B.

४-सामानाधिकरण्यः D.

५-०यत्वात् स्मार्त् B. C.

६-०ष्यनाममात्रना० B. C.

७-०'य' प्रुटितम् B. C.

८-बाध्यते B.

९-अजकृपादिमव्यादि B.

१०-बाधादिया० C. बापोपम० D.

११-०'जन' प्रुटितम् D.

१२-०करणे D.

१३-०न्यपे प्रा० D.

१४-०'व' नास्ति B. C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डतमामिति निर्दिष्टा ।

[अथ अष्टमः खण्डः ।]

तदथ वाचः प्रथमं मसीय येनाहुर्गो अभि देवा अवाप्तम् ।

ऊर्जाद उत यज्ञियासः पथं जना मर्म होत्रं जुषध्वम् ॥

सौचीकस्याग्नेविदधेपां देवानां संवादः । होतृजपश्चायम् । तदथ-मस्मिन् कर्मणि, चौको मध्ये, प्रथममुररुष्टे स्वरसौष्टवार्थसतरजदेवतादिविशिष्टम् । मसीय-जानीयाम्, येन क्षात्रेनोष्ठान यज्ञयिष्मं कुर्वतः, हे देवाः ! अभ्यमाम अभिमवेम । किञ्च यूयमपि हे ऊर्जादः ! अत्राद्वाः । उत-अपि, यज्ञियासः-यज्ञस्य सम्पादयितारः । पथं-भाचार्यस्य मतेन श्रुत्य-ङ्मनुष्याः । औपमन्यवस्य निपादस्वर्पतिः, ईष्टौ निपादानां यज्ञसम्पादित्यमस्ति । शुद्ध-स्याप्योद्धनसत्वे-^{१०}‘आयुरासि’^{११} इति श्रुत्याय प्रयच्छति, ‘तत्ते प्रयच्छामि’ इति श्रुतः प्रति-गृह्णातीत्येवमादि । तथा ‘दासी पिनष्टि पत्नी वा’ इत्यादेर्न्यापारादस्त्येव यक्षियत्यम् । पत्नीयमतेन पञ्चयज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वाद्यः साधनमायेन यज्ञसम्पादिनः । अत उच्यते, मम होत्रं-होतृकर्म, [जुषध्वम्-सम्पादयतेत्यर्थः । अग्रे मन्वन्ते-यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुपमन्यवसाचार्यस्येति । तथा च मन्त्रवशात्पदानम् ऊर्जादो द्वाह्यणादयः, यज्ञिया देवगन्धर्वाद्यः सर्वेऽपि मम होत्रं स्वेन स्वेन व्यापारेण सेवध्वमिति । अमुता अमुताः स्थानेषु^{१२} स्वेषु, उररुष्टोत्कृष्टैतरस्थानान्तरलिप्सायामसंघमातायाम् । अस्ता वा क्षिप्तौः

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र लङ्कारम्भो न निर्दिष्टः ।

२-[ऋ० १०।५३।४] ‘तदथवाचः प्रथमं-

जुषध्वम्’ इत्येव प्रतीकम् D.

३-वाच C. वाचं D.

४-मसिय B, C.

५-‘नेन’ वुटितम् C.

६-‘ज’ वुटितम् C. ७-‘स’ नास्ति D.

८-निपादस्य निपादस्य प्रति B. निपादस्य पति C.

९-हो B. ह्यो C. अष्टौ D. अत्रार्थावुपारित्वा-

‘इष्टौ’ इत्येव पाठोऽस्मान्निगदतः । D. पुस्तके

‘स्पयतिष्टौ’ इत्यमात्रपूर्वी वर्तते । तत्र रेफे

इकारमात्रा लेखकप्रमादादत्र स्यादिति सम्भा-

वयामः । B, C. पुस्तकयोस्तु ‘रि’ इत्येव नष्टं स्यात् ।

१०-[अथर्व० २।१।७।४ । तै० ब्रा० २।७।७।७]

आसि B, C.

११-श्रुत्वाय B, C.

१२-[तै० ब्रा० २।७।७।७] गृह्णामि B, C.

१३-दासि विन० B, C. १४-पत्नी D.

१५-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१६-दस्त्वेव B, C. १७-यज्ञीये० D.

१८-[] एतत्कोष्ठवान्तर्गतः पाठस्त्रुटितः B, C.

१९-‘तर’ वुटितम् D.

२०-शिब्याः D.

स्थानेभ्यो लोकेभ्यः । 'ते देवा असुरान् प्राणुदन्त' इति ध्रुतेः । अस्यन्त इत्यसुराः 'असे-
रन्' औणादिककर्मसाधनः । अपि वा असुरिति प्राण उच्यते, स ह्यस्तः शरीरं, रो मर्त्यर्थायः,
भूमिर्चायम् । अत आहुतेन तद्वन्त इति ।

सम्प्रति ब्राह्मणोक्तं निर्वचनं प्रदर्शयति-^१अः प्रश्नस्ताद्देशात् देवानाम्गणं तत्सुगणां सु-
खम् । 'मुखाद्देवानमुज्जत' इति विज्ञायते । एवम्, असोः-अप्रश्नस्ताद्देशादमुगन् । 'जघनाद-
मुज्जत' इति विज्ञायते । ऊर्ध्वञ्च नाम्नेः पुरुषस्य मेध्यैर्यस्मरणात् ।

ऊर्गित्यग्रनामसु पठितमपि निर्विवक्षयाह-^२ऊर्गयति यत्नं करोतीति, सतः कर्त्तरि
पथमिति वा पकारलोपं कृत्वा शब्दं व्यत्यस्य वकारैर्योऽङि कृते रुगागमे च ऊर्गिति
भवति । सुप्रवृणमिति वा, प्रश्नेरशब्दलोपे कृते संयोगादिलोपे च वकारस्योऽङि रुकि कुराये
च ऊर्गिति भवति । सुच्छेदं हि तद् भवति, मृदुरागत्, सुसंस्कृतत्वात् निपादः कस्मात् ?
निपाद्य हन्तीति निपादः, प्राणियद्यजीयकः, प्रतिलोमजन्मा कश्चित् । निरणैर्, निशैर्दः
प्रकर्षे, प्रकर्षेण सश्रं^३गतं व्यग्रस्थितं पार्श्वमिति शेषः । सौधन्वना रथकारा निपाद-
शब्दवाच्या इत्यन्ये । 'वर्षासु रथकारैर्य' एतथा निपादस्यति याजयेत्^४ इत्येवमादि-

१-[Cf. ताण्ड्य० ब्रा० १।२।११ असुरा वा
एषु लोकेभ्योऽस्ताम् देवा ऊर्ध्वस्यनेनैव्यो
लोकेभ्यः प्राणुदन्त ।]

२-[उणा० १।४३]

३-अस्तः सिम इत्यर्थः ।

४-'र' ध्रुतितम् D.

५-वायम् B. । मनुवर्यनिदृश्याश्चरे-

'भूमनिन्दाप्रशमासु निययोगेऽतिशायने ।

सामगैरिहिविरहायां भवन्ति मनुवादयः ॥

इति मनुर् [पा० ५।२।९४] मूले भाष्यकारः ।

६-'नोः' ध्रुतितम् D. ७-'सुष' द्विविधितम् B.

८-[ते० ब्रा० २।२।९।०]

९-'इसाद' नास्ति D.

१०-[Cf. ते० ब्रा० २।२।९।४ म जघनादमुग-
नयत्न] 'विज्ञायते' नास्ति D.

११-'त्' ध्रुतितम् C. मणेत० D.

१२-मपीति B. C. १३-यात् वां जेति D.

१४-शब्दव्याख्यया D.

१५-'वकारस' नास्ति D.

१६-सुप्रवृणमिति व्या० D. १७-वृत्तेधेरका० D.

१८-वस्योऽङि D. १९-ऊर्गिरिति B. C.

२०-निपात् B.

२१-'शब्दः प्रकर्षे' ध्रुतितम् D.

२२-मंगं D. मंगतं B. २३-पापमि० D.

२४-द्रष्टव्यम्-पूर्वमीमांसाचारभाष्ये [६।१।४४-

५०] वा० श्रौ० कर्कमाथे [१।१।९]

कभूयां सेति रथकारस्य [Cf. ते० ब्रा०

१।१।१८]

२५-[वा० श्रौ० १।१।१२] स्पष्टे कर्कमाथे
द्रष्टव्यम् । योव० D.

दर्शनात् । 'सौधन्यना ऋमवः' इति मन्त्रवैर्णात् ।

सम्प्रत्यसाधारणं मनुष्यमात्रनामत्व एव निगमं दर्शयति ।

यत्पाञ्चजन्यया विशेषेण घोषा अर्धवत् ।

अस्तृणाद् वहेणा विपोष्यो मानस्य चैवः ॥

प्रगाथस्यापि । यत्-यदा, पाञ्चजन्यया-पञ्चजनेषु मनुष्येषु भगवा विरक्तः, स्त्रीलिङ्गमि-

द्वेष्टो ज्ञात्यपेक्षः, मनुष्यजातेरित्यर्थः । अथवा-ब्राह्मणादीनि चत्वारि मनुष्यजातीनि,

निपादः सर्वापसर्गदोषलक्षणार्थः । एतावन्तश्च मनुष्याः । अतः पञ्चद्वयमपि मनुष्यजातिषु

भवेया विशेति, पञ्चभिरपि मनुष्यजातेरित्यर्थः । इन्द्रे-वृष्टयर्धं 'वर्धं' भट्टारकदेवेत्येवमा-

द्यो घोषाः-शब्दाः, अस्तृण-सृज्यन्ते, सदा अस्तृण-सृष्टिर्णाति आच्छादयति कृत्स्नं जगत्,

वहेणा-परिवृजेन घर्षेण । विपोषेणाघिनामैतत्, मेधावी । अर्धः-ईश्वरश्चेन्द्रो यतः, मानस्य

गर्वस्य पूजायाः, सचैव-निवासः । एषश्चाकुर्वतः कीदृशो 'गर्वः' कुतो वा पूजा ।

अथवा-मानं निर्माणं तस्य निवास आश्रयः कारणमिन्द्रः । स चासति घर्षे

'ने' शक्तः किञ्चिदपि निर्मातुम् । पञ्च-इति निर्वाच्यैव, पृक्तै-इति निर्वचनम्, सत्या इति

विषयकथनम्, सम्बन्धात् सर्वलिङ्गेरित्याह-लिङ्गत्रययोगेऽप्यवशिष्टेति ।

ननु पडादीन्यप्यविशिष्टानि ? उच्यते, प्रत्ययोपात्तरूप्यसम्बन्धस्वार्थमिधाना-

ददोष इत्युक्तम् । अपि च न या पृक्तै सा पञ्चेति, किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति ।

१-[ऋ० १११०।१। ८। १६०।४]

२-०वर्णाः B.

३-[ऋ० ८।६१।७] 'यत्पाञ्चजन्यया विशेषेण इ

(क्ष) यः' इत्येव प्रतीकम् D.

४-प्रमादस्या० D.

५-पिशा B.

६-'रि' वृत्तितम् B. C. अत्र 'जातिः' इति तृती-

यान्तापाठो युक्तः स्यात् ।

७-०जातानि B. C.

८-०पशादो० B. C. ०पशन्दो० D. अर्थ 'अप-

सद' शब्दः संक्रज्जातिपर्यायः [See मनुः

१०।८] अधमपर्वयो वा दन्त्यमध्य एव

दृश्यते । अतस्तालव्यमध्योऽस्माभिर्नादवः ।

९-अस्या D. १०-०जातेरि० D.

११-०वर्धं च व० D. १२-इष्टार D.

१३-सृज्यते B. C.

१४-'स्तृणाति' वृत्तितम् D.

१५-विपद् B.

१६-गन्धर्वस्य D.

१७-संक्षयः B.

१८-गन्धर्वः D.

१९-वर्षेण B. वर्षेण न D. २०-हि ऋच्यम् B. C.

२१-वृत्ता इति B. ०वृत्ता इति C.

२२-वृत्ता B.

२३-वृत्तेति B.

मनुष्यसम्बन्धादुच्यते-अथ बाह्यलिंगान्युत्तराणि द्वादश भावती, च्यवाना, इत्येवमादीनि । सन्दिग्धविचारं निगमोपदेश्याः । प्रवाधते-निष्ठं गमयत्यास्यां कर्माणीति बाहुः ।

एतत्सम्बन्धादेवाङ्गुलिनामनुत्तराणि द्वान्वसतिः, अयुवः-अण्व्यः-इत्येवमादीनि । अप्रणामिन्यः-अग्रे गच्छन्तीति, हस्तस्य पूर्वं वा कर्मसु वृत्तापारं गच्छन्ति । अग्रशब्दादकाररेकाधार्यन्तो कृत्वा गमेराद्यन्तविपरीतस्य मकारगमकौरो मध्ये उपधाव्यापस्या अकारस्योकारः, रेफस्य लघ्यम, इकारो नामकरणस्ताच्छोले इति रूपसिद्धिः । उत्तरेऽपि निर्वचनेषु वर्णाक्षरैर्लेखितैर्यथायं योजनीया । अग्रेण गौल्यन्त्युदकानि । प्रथमं वा फापाणि कुर्वन्ति । अङ्गना वा-अङ्गुले लेख्यादिस्ताभिः कियते । धान्यराशिर्वाङ्गुल्यते । अङ्गुलेऽङ्गुलीः, अङ्गुलेर्घा, अभ्यवनादेव, सममन्त्रकारेऽपि अर्घ्यं भजते, तानिः स्पृश्यत इति शेषः ।

उक्तमनेकनिर्वचनप्रयोजनमादावेव शास्त्रस्य । तस्मात्तेषां । किमर्थम् ? अयमि-
शब्दस्य नदीपृथिव्योः, कक्ष्याशब्दस्य रज्याम, योक्तृशब्दस्य योजनशब्दस्य चाश्वपटि-
माणे, अमीशुशब्दस्य च बाह्योः, एवमर्थान्तरप्रतिदानाभिहाङ्गुलपर्यन्तं प्रदर्शयन्नाह ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य

अष्टमः खण्डः ।]

१-० धावितुच्य० D.

२-‘अय’ नास्ति C, D. ३-० मादि D.

४-विकारा B, C. ५-० राधेत्यापे D.

६-उपेक्ष्या विचारणीया अन्येऽणीया वेत्यर्थः ।

७-इत्यादीनि D. ८-‘इति’ नास्ति D.

९-‘वा कर्मसु’ नास्ति B, C.

१०-‘न्तो’ वृद्धितम् C. ११-मर्गा D.

१२-वर्णान्तर D.

१३-अदेणात् B, C.

१४-लेखादिः B. ‘दि’ वृद्धितम् C.

१५-वापरेणे C, वापरेणे D.

१६-[पा० ११२०३, ११५]

१७-[पा० ७१२१]

१८-अधिष्यते B, C.

१९-‘एज्जाम, योक्तृशब्दस्य’ वृद्धितं भाति B.

२०-‘प्रदर्शयन्ती आह’ इति युक्तः पाठो भवेत् ।

अस्य हि हृदन्तक्रियापदस्य, वाप्यादावेव
पठितं ‘तासामेपा’-इत्यात्र ‘एपा’ इति कर्त्तृपदम् ।

अन्यथा वास्यानन्वयापत्तेः । इदानीं तासा-
मङ्गुलीनां प्रतिपादिका एषा ऋक् अवन्त्यादीनां
नशादिनामभिः सन्दिग्धानामङ्गुल्यर्थतां प्रदर्श-
यन्ती आह इत्यन्वयः सम्यगुक्तः ।

२१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डमातिर्न निर्दिष्टा ।

[अथ नवमः खण्डः ।]

दशावनिभ्यो दशकद्वयेभ्यो दशयोजनेभ्यो दशयोजनेभ्यः ।

दशाभीशुभ्यो अर्धनाजरेभ्यो दश धुरो दश युक्ता बह्वक्षः ॥

प्रायस्तुतिरेषा । अर्धदस्यार्यम् । दशावनयोऽङ्गुलयो ग्राहकत्वेन सम्प्रन्धिभ्यो येषामभिपवग्राह्यां ते दशावनयः । ता एव दशकद्वयस्थानीया योक्त्रस्थानीया योजनस्थानीया, अभीशवो रश्मयः, तत्स्थानीयाश्च तरकार्यकरत्वात्तद्दशकद्वयादिशब्दैरुच्यन्ते । सर्वत्र चतुर्थी द्वितीयार्थे, तान् अर्धं स्तुत । अनेभ्यः-जरायजितान् । कियन्तः ? उच्यते दश ।

ननु भभिपवग्राह्याः पञ्च, दशशब्देन बहुव्यमात्रप्रतिपादनपरेणावयवलक्षणया पञ्च प्रतिपाद्यन्ते । किं कुर्वन्तः ? उच्यते, धुरो दश, प्रयमात्तुतीयार्थे, धूर्स्थानीयामिदंशमिरङ्गुलीभिः । युक्ताः-प्रथमा द्वितीयार्थे, युक्तान् । बह्वक्षः-बह्वक्षः, स्वकर्मण्यभिपवाये व्याप्रियमाणौलीत्यर्थः ।

अवनयोऽङ्गुलयः, अर्धेति गच्छन्ति कर्माणि प्रति । कस्याः प्रकाशयन्ति-अनुष्ठानेन फलेन वा कर्माणि । र्धेत्येतेः कक्षया इत्युक्तनिर्यचनम् । योक्त्राणि योजनानीत्यादि निगदव्याख्यातम् । अभीशवो हि व्याप्नुवन्ति कर्माणि । धूः-धूर्वतेर्धार्थस्य । ध्वरति धूर्वति इति यवकर्मसु पाठात् । धूर्वन्ति गन्ति उपक्षेपयन्ति कर्माणौलीत्यर्थः । इयमपीतरेति-सारूप्यप्रसङ्गाद्वाह, युगादि-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाभ्यो न निर्दिष्टः ।

२-[ऋ० १०।९।४।७] 'दशावनिभ्यो दशकद्वयेभ्यः' बह्वक्षः इत्येव प्रतीकम् D.

३-'पव' भ्रुडितम् B.

४-०क्षावस्था० D.

५-०त्तादिश० B. ६-ताः C.

७-कियन्तः B. 'किडतः' इति युक्तः पाठः ।

८-उच्यन्ते B. C.

९-न तु D. १०-सप्रपञ्चं B. प्रपञ्च C.

११-भू D.

१२-०लिभिः D.

१३-युक्तान् D.

१४-बह्वक्षः B. C.

१५-०णानिय० C.

१६-[Cf. पा० १।९।११]

१७-[Cf. पा० २।५१] व्यायतेः D.

१८-०ख्यानम् D.

१९-भिव्या० D. 'व्या' भ्रुडितम् C.

२०-[निष० २।१९]

२१-'इति' नास्ति D.

२२-०क्षेप० B. 'प' भ्रुडितम् B.

२३-'प्र' भ्रुडितम् B. C.

सम्प्रधीनि । विदन्ति वंह स्कन्धमनहुहोऽश्वस्य वा । धार्यतेर्वा घूः, धार्यते हि सा घली-
वद्वैः । अङ्गुलयोऽपि धार्यसुवर्णनवोपलादीनि धारयन्तीत्युभयप्रकारेण निर्वचनम् ।

कान्तमप्यङ्गुलीमिरेव कियत इत्याह-कान्तिकर्माण इच्छार्था धातव आख्यातान्यष्टादश,
वदिम-उदमसि-इत्यादयः ।

कास्यानां प्रथममन्त्रमित्याह-अग्रनामान्युत्तराण्यशविशतिः, अन्य-वाजः-इत्यादीनि ।
वाजः पय आदीनामन्यसाधारणानामर्थान् विशेषाध्यवसायः । अग्रमानत जातमात्रेभ्यो
भूतेभ्य उपपन्नं कर्मवशात् । अन्तेनिर्दिष्टितोपसर्गस्याश्रम । अतर्वा, अघतेऽस्ति च
तस्मादश्रमः ।

तद्वन्नसम्बन्धादेव-अतिकर्माणो धातवो दश, आद्ययसि भवन्तीत्यादयः । अत्र-यथेधाम-
इति पृथक्पाठे प्रयोजनं मृग्यम् । धात्वन्तराभिप्रायं वा । धातूनामधातुजरास्तर्थाप्रदाना-
नुपपत्तिः ।

अश्वसस्वन्धाद् कलनामान्युत्तराण्यशविशतिः, ओजः-वाजः-इत्यादीनि । यल्ल विलेन
व्याख्यातम् । विलेशश्चैव सप्तमे निर्वचः-‘विलं भरं भवति विभक्तं’ इति ।

बलघनां धनसम्बन्धाद्वाह-अग्रनामान्युत्तराण्यशविशतिरेव । पूर्वस्तुल्यसंख्यात्वादेवकारः ।
मघं रेक्ण इत्यादीनि । सर्वेधनाभिप्रायश्चेतत्, हिरण्यस्य विशेषेणोक्तत्वात् । धिनोति
प्रीणयति हि तद् हृदयमानमपि किमङ्ग पुनर्मग्यमानम् ।

धनविशेषत्वाद् गवामाह-गोनामान्युत्तराणि वैव, अक्ष्या-उक्षा-इत्यादीनि । निवृत्त-
त्वाद् गोशब्दस्य प्रदर्शनाभावः ।

१-०-धीनी C.	१३-इत्यादि D.	१४-यल D.
२-[C. धा० १।९४८] ३-स C. सा च D.	१५-अश्वस्य B.	
४-‘न’ शुद्धिर्भाति C. ०-सर्वर्णनलोपत्तादि D.	१६-०-तम् B.	
५-‘न’ शुद्धितम् C. ६-०-लिभि० C.	१७-[निरु० २।१७] इदं निर्वचनधाम्यं नास्ति D.	
७-‘आह’ नास्ति D. ८-‘नाम’ शुद्धितम् B. C.	१८-०-वैधाणि० B. ०-वैधाणि० C.	
९-अनमेविद्० C. अनमेनिर्वगितोपसर्ग- सा० D.	१९-दिनोति प्रप० D.	
१०-[धा० १।१] ‘अघनेऽस्ति च मृत्तानि, तस्मादग्रं तदुग्यनं’ [वै० उ० २।२]	२०-‘नव’ नास्ति D.	
११-वन्मान B. C. १२-धातुना० B. C.	२१-[निरु० २।५]	
	२२-प्रशमावः B.	

गोमिनां धनवतां च क्रोधः सम्भवतीत्याह-क्रुध्यतिकर्माणो घातवो दश, रेळते-रेळते-
इत्यादयः ।

क्रुध्यतिसम्यग्धात् क्रोधनामान्युत्तराण्येकादश, हेळः हरः-इत्यादीनि । इच्छानिमित्त-
क्षेतसः कालुष्यं क्रोधः, स च सत्त्वभूतः, अतो नामानीत्याह ।

क्रोधः प्रायेण गमनहेतुरित्याह-गतिकर्माण उत्तरे घातवो द्वाविंशं शतम्, घर्तते भयते-
इत्यादयः, चलनदेशान्तरप्राप्तिसामान्याद् गमिनां प्रापदिश्यन्ते । तथाहि-घर्तते चक्रम,
लोढते कुसूलम्, कसति पयः, सर्पति गोधा, स्रवत्युदकम् इत्यादीनां शब्दमाहात्म्य-
नियन्धनो भेदः ।

चलनस्यैव प्रतीतिः प्रायेण क्षिप्रगत्यादिगुणत्वादेवाह-क्षिप्रनामान्युत्तराणि पञ्चविंशतिः,
तु मङ्गु-इत्यादीनि । गुणस्य चैतानि क्षिप्रस्य, तद्वतो वा सत्त्वस्य । तथा च 'भुरण्युः
शकुनिः' इति वक्ष्यति । क्षिप्रं संक्षितोऽल्पीकृतः, विकर्षो दूरचिरत्वलक्षणः, चिरकाल-
साध्यमल्पेन क्रियते यत् तत् क्षिप्रम् । क्रियावयवानां द्रुतकारणत्वात् ।

क्षिप्रसम्यग्धादन्तिकत्वस्योह-अन्तिकनामान्युत्तराण्येकादश, तल्लित्, भासोत्-इत्यादीनि ।
अन्तिकमानीतमिय, तत्सन्निकृष्टत्वात् ।

सन्निकृष्टानामेव संग्रामो भवतीत्याह-संग्रामनामानि पदवत्त्वादिशब्द, रणः, विर्घाक,
विखादः-इत्यादीनि । संग्रामः संगमनाय, एकीभवन्ति तत्र सैनिका युध्यमानाः कचाकचि ।
संग्रणाद्वा-नौमगोत्रादेः संशब्दनात् । संगतौ ग्रामौ समूहौ सैनिकानामिति । ग्रामशब्दः

१-'दश' नास्ति D.

१-भूतमतो B. 'त अ' व्रुटितम् D.

१-चलनं B.

४-ग्राम D.

५-०मिमात्रावादि० B. ०नात्रोप० C.

६-०त्यादीनि B.

७-०त्वादाह B.

८-अत्र 'पाके' इत्यधिकः पाठः B.C. किञ्च C.

पुस्तके 'तु' स्थाने 'उ' पाठः ।

९-दिप्रस्य D.

१०-तवस्य D.

११-[निर० १२।२२]

१२-'चिरकाल' व्रुटितम् D.

१३-०त्पेनि B. C.

१४-द्रुत० B. C.

१५-०त्वस्यह B. ०सस्याह D.

१६-आरात् B.C.

१७-०क नामानित० B.

१८-पाकः C. 'विवाक्' इत्यस्यामे 'जवतुः' इत्य-

धिकः पाठोऽस्ति D.

१९-'ना' व्रुटितम् C.

समुद्भवचनः, वणिग्गामादिप्रयोगदर्शनात् । वाजसंतापित्यादीनामश्वसदनोदकादि-
साधारणानां प्रदर्शनार्थमाह-नत्र खल इत्येतस्य सशयस्थाने प्रसिद्धस्य संग्रामविषयत्वेन
निगमा भवन्ति । तेष्वपि प्रदर्शनार्थं कश्चिदुदाह्रियते ।

[इत्यष्टमस्या-(तृतीयस्या-) ध्यायस्य
नवम खण्डः ।]

१-०समादीना० G. B.

१-१५ इदित्य D. ०दकारादि० B. O.

१-प्रसिद्धया D.

४-प्रथमार्थे D.

५-आवशेषपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिर्न निर्दिष्टा ।

[अथ दशमः खण्डः ।]

अभीदमेकमेको अस्मि निष्पाल्मी द्वा किमु त्रयः कर्न्ति ।

खले न पर्षान् प्रति हस्मि भूरि किं मां निन्दन्ति शत्रवोऽनिन्द्राः ॥

इन्द्रो धैकुण्डः स्वसामर्थमाचष्टे । अभिराख्यातेन, अभ्यस्मि-अभिभवामि, इदं सर्व-
महम् । कथम् ? एकतावदेक एव । निष्पाद-निःशब्दोऽत्र प्रकर्वे, निःशुफलो नीरक्त इति
यथा । सहिरभिभवे, प्रकर्षणाभिभविता सपत्नानाम् । अभी द्वा-अभिभवामि द्वावप्ये-
वम् । किमु त्रयः कर्न्ति किं मे त्रयोऽपि कुर्वन्ति । त्रीनप्येक एवाभिभवामीत्यर्थः । खले
'न' 'पर्षान्'-यथा खले पर्षान्, 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्येदं रूपम् । कर्षस्य पूरयितृन्
गोधूमादीन् बलीवर्दः पादैः, एवं प्रतिहस्मि भूरि बहूनपि, इदं सन्तं किं मां निन्दन्ति शत्रवो
ऽनिन्द्राः, 'अविद्यमानो ज्ञेयतया इन्द्रो येषु ते, ममेन्द्रस्याज्ञातार इत्यर्थः । मैत्रो वा इन्द्रा-
र्क्षेभ्यः, अर्षेभ्योऽर्क्षामोर्वाक्षेभ्यः, मैत्रो न्यूना इत्यर्थः । अथवा अनिन्द्राः-अनायकाः ।

एवमुक्तु व्याख्यायमाने घोटोर्कृतस्य विस्मृतो घोट इत्येतदापद्यते । खलशब्दस्य
संग्रामध्वनस्य निगमप्रतिज्ञानात् सस्यसंचयस्थानवचनस्य च दृष्टातयेनोपन्यासात्
पूर्वमुत्तरेण न संगच्छते । अतोऽन्यथा व्याख्यायते-अभिभवामीदं शत्रुसैन्यमेकमेव,
युद्धेकरसमित्यर्थः । एकोऽहमसहाय एव । कथम् ? निष्पाद-निष्पहमाणः, सहिरभिभवे,
तेन चात्र तत्पूर्वकत्वाद् यद्यो लक्ष्यते, निरूप्य प्रन् । अभी द्वा-अस्मीत्यनुपपन्न, द्वेषा-
भूतानिपि सैनिकान् घटोर्द्वयसन्निवेशेन ध्युदसैन्यानिपि अभ्यस्मि, किमु त्रयः-किञ्च मम

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भो न निर्दिष्टः ।

२-[अ. १०।४।७] 'अभीदमेकं निन्द्राः
इत्येव प्रतीकम् D.

३-'ऐन्द्रः' इत्यपि पाठः B. ४-देवकुण्ड C.

५-'अस्मि इत्यनेन सम्बध्यते' इति शेषः ।

६-०-प्राप्तकं C. ७-निरुक्तं B.C.

८-सहायिभं B. सहायं C.

९-अभि B.C. १०-'न' त्रुटितम् C.

११-वर्षान् C.

१२-[पा. १।४]

१३-'अ' त्रुटितम् D. ०-माने B.

१४-'यत' त्रुटितम् B. १५-उक्तो D.

१६-०-दन्वो D. ०-द्वान्ये C.

१७-इन्द्रस्ये B. १८-०-भवा C.

१९-घोडा C. २०-विस्मृतो B. C.

२१-घोट B. घोट C. २२-'वमु' त्रुटितम् C.

२३-निष्पद् D. २४-अभि B. C.

२५-०-तानभि D. २६-प्रादु C. पटादु D.

२७-ध्यूह C. २८-न्याय्यपि C.

२९-शिर B.C.

प्रयोऽपि कुर्वन्ति । बहुधापि व्यूहरचनावस्थितैः किं मां कुर्वन्ति । दर्पादाक्षिपन्नित्यं मम रोमाण्युत्पादयितुं न शक्नुवन्तीत्यभिप्रायः । खले न-सम्प्रत्यये नकारः संग्रामे । पर्णानिति पर्यच्छब्दस्य संघातवाचिनो विकृतनिर्देशश्छान्दस्तथात् । संघातान् प्रति हन्मि, भूरि बहून्पीत्यादि सामानम् ।

आचार्यस्यायमभिप्रायः-न शब्दः सम्प्रत्यये नोपमायाम् । यत आह-खल इति संग्रामनामेति । प्रसङ्गाद्यान्यार्थप्रदर्शनम्-अयमपीतर इति । यत्न-खल इव पर्णानि-इति वचनम्, न तदुपमानप्रदर्शनार्थम् । किन्तुहि ? प्रसिद्धसम्प्रत्ययेनेव शब्देनास्त्युपमार्थस्य सम्प्रत्यये प्रयोगः । इहेव निघेहीति यया, इति सम्प्रत्यये प्रदर्शयितुम् । तथा 'सुचिदु-रिय' इति चाफप्रपूरणत्वेन प्रयोगः । लोकेऽपि च-क इव दोषः-इति । तस्मादुपक्रमोपसं-हारीतेत्यपत्रमेतद् व्याख्यातम् ।

पूर्वत्रापि व्याख्याने नैवेमित्यं नैवेन्ति-तत्र खल इत्येतस्य संग्रामनामत्वे पठि-तस्यान्यत्रापि निगमा भवति । अन्यत्र चेद्भुदाहरणमभिहितम् । खल इति संग्राम-वचनस्य सौविधिकवचनम् । अयमपीतर इति, इतरस्यान्यस्य धान्यखलस्येति । तदेतद् यदि संगच्छते, तथाऽस्ति ।

एकपदनिरुक्तम्-एक इति संख्या, इति निर्वाचनम्, संख्येत्यभिप्रायवचनम् । इति भुगता उत्तरां संख्याम् । एकत्रप्रत्ययमात्रं हि द्वित्यादिसंख्या । द्वौ द्ववता इतरेतरे-त्यर्थः, एकस्याम् । अयस्तीर्जिता, द्वायेकं चापेक्ष्य ।

सम्प्रति प्रसङ्गादाह-ज्वाधलिता, पूर्वपेक्षया । पञ्च व्याख्याता-पृक्ता संख्येति ।

१-'अपि' नास्ति B.C.

१०-लोपि च (प B.) B. C.

२-म्युच स्थिताः D.

३-'इति' नास्ति B.C.

११-० गन्ता० D.

४-० नवीत्या० B.C.

१२-अन्य० D. अन्य० C.

५-अप्रादरीपुम्नेकेषु 'वर्णान्' इत्येव पाठः, यमस्या-
भिरसंगत्यादुपेक्षितः ।

१३-नयति B.C.

१४-वचनम् B.

६-'न' श्रुतिनम् भाति B.C.

१५-या D.

७-० नरा० B.C.

१६-नयन् (ख C.) B. C.

८-इति B. C.

१७-इत्याह C. D. अत्र 'इत्याह' इति पुनः

९-[पाठः म० ८१८८११ नि० १११०]

इत्येव नवेद ।

उदाहरणम् । मुद्रितमिति वा B.

१८-[नि० ३८]

पट् सप्त च व्याख्यास्यति । 'पट् पुनः सहेतेः, सप्त सूत्रौ' इति । अत एतावत्सूत्र्य अष्टा-
वन्तोते । व्याप्नोति हि सा पूर्वाः संख्याः । नव-न वननीया, असंभजनीया, अमङ्गल्या हि सा,
यतो लोकस्तां परिहरति । नावाप्ता वा, दश संख्यां न प्राप्स्येत्यर्थः । नव वननीयेति, पूर्वपेक्षया
बहुत्वात् सप्तवनीयेत्यर्थः । दश ईस्ता, उपक्षीणा, दशान्तैव हि संख्या र्यतः । एकाद्युपचयेन
दश संख्यायां एवावृत्तेरेकादशादिसंख्योपजनः । विंशत्याद्यश्च दशावृत्तिरूपा एव दृष्टार्था
वा, सर्वत्र 'ए'पैव दृश्यते उत्तरासु । ततश्च पश्येतेर्वा दश, पश्येतेर्वैल्यर्थः ।

विंशतिः-द्विदशभिः । द्विरावृत्तैर्दशभिर्विंशतिः । द्विदशदिति पाठान्तरम् । द्विरावृत्तो दशवर्गो विंशतिः । द्विदश इत्यपि पाठान्तरम्, दशतो दशवर्गस्य द्विरावृत्तिरिति ग्रन्थ-
योजना । अर्थस्तु स एव । द्विदशेति तु समञ्जसम् । शतं दशदशतः, दशैर्दशवर्गः शतम् ।
सहस्रं सहस्रत् सहो यत् तत्संख्येये दृष्टं संख्यायामध्यस्यते । अभिमवति हि सहस्रं पूर्व-
संख्याः । अयुतमित्यादि, तत्तत् सहस्रादि दशकृत्योऽभ्यस्तम् । कुत यतत् ? शते दशक-
ृत्योऽभ्यासस्य दर्शनात्, दशसंख्यायाश्च दशधत्वात्, तदुपचर्येभावात्तत्कृत्याद्या-
र्येतादीनाम् ।

सम्प्रत्ययुद्देश्यनिर्विषयक्षया सारूप्यादभ्युद्देश्यं निराह-अभ्युदो मेघो भवति ।
अरणमभ्युद्देश्यं, सुमेधवर्णः, तस्मिन् गुणे रपरत्वे च रेफस्य मकारः, तद् । अभ्यरो
मेघ इति पाठे अभ्युरौघकारस्याकारः, रातेऽर्थे द्यतिना दर्शयति, तद्वातीत्यर्थः ।
सारूप्यादेवाम्भ्युद्देश्यमन्तरिक्षवचने निराह । निरुक्तस्य च प्रयोजनम्-यन्नासत्या परा-
यति । यद्वात्योऽभ्युद्देश्य इति नानात्रयकृत्याभिर्यचनभेदः । अभ्युद्देश्येति वा, राजतेरर्थे

- १-[निद० ४।२७] २-[निद० ४।२६]

- ३-[धा० ५।१८] ४-‘हि’ नास्ति D.

- ५-पूर्वसंख्या: D, C.

- ६-‘असंभजनीया’ नास्ति B. C.

- ७-‘मा’ वृद्धितम् C. ८-‘द’ वृद्धितम् C.

- १-पयतः B. १०-यथा वृ० B. C.

- ११-‘एषा’ नास्ति B.

- १२-[एच. धा. १११०३७]

- १३—[cf. धा० ४।१०४]

- १४-‘य’ प्रुटितम् B, C.

- १५-०न्तरे B. C. १६-०असः C. D.

- १७-‘दश’ शुद्धितम् B. १८-०त्सो न्यस्ताः D.

- १९-‘य’ ‘यु’ इति अटितम् C.

- २०—‘शब्द’ नास्ति B.

- २१- [cf. धा० १।५८३]

- २२-ब्रह्मण्य० D.

- २३-सत्यद्य • D.

- २४-०यान्तर० D.

- २५-‘अधि’ नास्ति n. मध्यम्बर D.

- २६-बद्धा • C. D.

भातिनाऽऽचष्टे । स्वरुडस्तिमितसरोऽभ्युदयभासते, कलितोपमानं चैतत् । यथा—

पुत्रीकृतमिव ध्वान्तमेव भाति मतद्वयः ।

सः शतसप्तधाम्नो नभःस्वरुडमिवोज्जितम् ॥

परमार्थतः स्वरूपमवकाशम् । अभ्युदयं भवतीति वा, रो मत्वर्थे, सः अभ्युदोऽभ्यरो
धा स्वेनापययेन यथा महान् क्रमेणोपचीयमानो बहुना व्यापी मपर्यन्तचारीऽत्मना भवति कर्णं,
तद्वदुर्ध्वं क्रमेणोपचीयमानं महद् व्याप्य च, पूर्वसंस्थानां स्वरूपेऽवचर्माणायमपदेशः ।

खल इति रीमाननाम, खल्लेवां मधनार्थस्य, मध्यन्ते हि तत्र योधाः, स्खल्लेवां, स्खलन्ति
हि तत्र योधाः । अथमपोरवादि, एतस्मादेव खल्लेः । तत्रापि हि संमध्यन्ते क्षुद्यन्ते सस्यानि ।
स्खलन्तीति वा, स्खलन्ति त्वरमाणास्तत्र कर्षकाः । समास्मन् इति निर्वचनान्तरम् ।
संभ्रातो हीनो मूर्खमानो धान्यैकैः । इतरस्मिन्नि दुर्जने समानम् । 'म' हि साधुन्
मध्नाति, स्खलयति वा दोषदृष्टिर्वर्तन्वात् । अथवा सन्तमर्थमव्यया भावमाणः श्रेयसो
वा प्रस्खलति ध्रुवैरेत । समास्मनो वा पापेन ।

संभ्रामे परस्परं व्याप्तेः ग्यातिकर्माण उत्तरे धातवो दद्य, इत्यति नैस्त्रिधादयः । आकपूणे-
रतिरिक्ता एते-विध्वाक विध्वाच उरुव्यचाः धिर्मे इति व्यातिकर्माणः । तेषु द्वे नामनी
आख्यातसङ्का व्याहृत्यर्थाह-आखानः, आखनः एतयोरर्थमधिना भाविना चाचष्टे धान-
जगतेन क्रमेण-आखुवान् आखुवान् इति ।

तत्र व्याप्तानां खद्य इति वयकर्मणो धातवस्यधिसत्, दम्नोति दनयतीत्याव्यः ।
तेषु विद्यत इत्येतन्नाम इति श्रीयः । तस्य दान्दसमाधिमर्थे चाचष्टे-विद्यतेत्येत इति वा विपत्त-
वेति वा, विविधं याति दानूनिति विद्यतेति, तस्य मध्योधनम् । विपूर्वस्य यातयतेषां शे

१-कल्पितोपमं D.

२-[अनुवत्तव्यमनुमिदं वचनम्]

३-०५६ B. C. ४-०५६ D.

५-०५६ D. ६-०५६ D.

७-०५६ D. ८-०५६ D.

९-०५६ D.

१०-०५६ D. ११-०५६ D.

१२-०५६ D. १३-०५६ D.

१४-०५६ D. १५-०५६ D.

१६-०५६ D. १७-०५६ D.

१८-०५६ D. १९-०५६ D.

२०-०५६ D.

२१-०५६ D.

२२-०५६ D.

२३-०५६ D.

२४-०५६ D. २५-०५६ D.

२६-०५६ D.

प्रत्यये वियातरिति । वियातयेति वा वियातरिति चेति पाठान्तरम् । यथा चायमेवं तडिदं खण्डलशब्दावपि नामनी । तत्राखण्डलशब्दस्यात्र वक्तव्यस्य तडिच्छब्दात् पूर्वं निगमेन नामत्वं दर्शयति ।

शाचिगो शाचिपूजनार्थं रणाय ते सुतः ।

आखण्डल प्र हूयसे

इरिम्पिठेरापम् । शचीति कर्मनाम, तत्रमवा शाची । गौः-स्तुत्याया वाक्, शाची गौर्यस्य स शाचिगुः । छान्दसत्वात् पुंभाषो ह्रस्वत्वञ्च । तयैव शाच्या 'यः पूजयते स शाचिपूजनः', तत् सम्बोधनं हे शाचिगो ! हे शाचिपूजन ! अयं रणाय संप्रामार्थं ते तव ह्यभूतोऽयं, सुतः-अभिपुतोऽस्माभिः सोमः । अतः हे आखण्डल ! आखण्डयितः शङ्खणाम्, प्रहूयसे-प्रकर्षेण हूयसे त्वमस्माभिः । शाचिगो शाचिपूजनेत्येतत्सामानाधिकरण्यादिन्द्रस्य चाखण्डलकृतसम्यग्धात्रामत्वं वधकर्मत्वञ्च, प्रतीत्या आखण्डयितरिति ।

तडित्यन्तिकवधयोः, नामेति वाक्यशेषः । यतश्चेतदेवमतोऽन्तिकवधलक्षणे कर्मणि भस्य तत्संश्लक्षकम् । संश्लेषनामेति पाठान्तरम् । अत्र स्वशास्त्रेनैव नामत्वं साधारणत्वं चोक्तं भवति । तीक्ष्णतीति सत इति वधकर्मनिर्वचनम् । इतरत्र ताडयतिरेव सन्निर्केर्षार्थत्वात् । सन्निर्केर्षार्थस्य निर्वचनम् ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्याः) ध्यायस्य

दशमः खण्डः ।]

१-अस्यामे D. पुस्तके 'वा वियातये रावति तस्य सम्बोधनम्' इति अष्टविपर्यस्तवर्णमात्रः पाठः । B. C. पुस्तकयोस्तु 'प्रत्यये' इत्यनन्तरमेव 'धारयः पा (वा C.) रय इति वक्तव्य- (नास्ति C.) स्य सम्बोधनम्' इति पाठोवर्तते ।

२-वेति B. C.

३-तपाख० D. ४-वा सर्वे D.

५-[ऋ० ८१७११२] 'शाचिगो शाचिपूजना- प्र हूयसे' इत्येव प्रतीकम् D.

६-[निप० २११]

७-गौरस्य O.

८-पुं नुटितम् D.

९-०त्वस्य D.

१०-'एव' नास्ति D.

११-०व्यायः B.

१२-आग्ये B. C.

१३-जनम् B.

१४-भूतः D.

१५-वचलकृती B. C.

१६-तयैव C.

१७-'संगट' नुटितम् D.

१८-ताकप० B. C.

१९-वृथार्थत्वात् । जीर्णार्थ० D. अत्र 'सन्निर्केर्षार्थः' इति युक्तः पाठो भवेत् ।

२०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ एकादशः खण्डः ।]

त्वया^१ वर्यं सुवृषा^२ ब्रह्मणस्पते^३ स्पर्धा^४ वसुं मनुष्या^५ ददीमहि ।

या नो^६ दूरे^७ तल्लितो^८ या अरतयः^९ सन्ति जम्भया^{१०} ता अनप्रेतः^{११} ॥

गुरुस्त्वमवस्थाप्येयम् । त्वया सहायेनानुगृह्यमाणो वेति वाक्यशेषः । वर्यं सुवृषा-वृषि-
रक्षितं हि तणयः, शोभनेन वर्यं यिन्ना, हे ब्रह्मणस्पते ! स्पर्धा-स्पृहणीयानि वसूनि, मनुष्या-
पञ्चम्याः स्थान आकारैः, मनुष्येभ्यः सामर्थ्यात् शत्रुभूतेभ्यः, अर्द्धदीमहि गृहीतम् इत्यर्थः ।
किञ्च या नः-अस्माकम्, दूरे तल्लितो या अरतयः, दूरे शब्दसन्निधानात् दूरान्तिकवर्तिनश्च
शत्रोर्विनाशेऽस्याकाङ्क्षितत्वात् तल्लित्वयान्तिकनाम, तात्स्थ्याच्चाच्छब्दप्रम, अन्तिक-
स्थाश्च याः । स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टात् अरतिर्जायते इत्यभिप्रायः । अभितन्ति-अभिभवन्ति,
सामस्त्यार्थो वाक्ति, याः काश्चन सन्ति सार्थाः । जम्भय-नाशयेत्यर्थः । अनप्रेतः-अप्रेत
इति रूपनाम, अरुपाः प्रपञ्चसर्वरूपाः कृतेत्यर्थः । अरतयः-मधिगमानदानक्रियाः,
अन्यमपि वा ददेत् वारयेमिति ताः, अदानप्रेतः । आप्रोतेरप्रेतः, तद्वि कृत्वमाश्रयं व्याप्नोति ।

विद्युत्तडिद् भवतीति घटपूषिः । तथा लोकप्रसिद्धेः । तत्रापि वधकर्मव्यमेवोरीकृत्य
प्रवृत्त इति दर्शयति-सा त्वतावयति जनस्य चक्षुषि, यस्य चोपरि निपतति हन्ति च । दूरात्
दरात् इति अन्तिकनामवामाद्यं दर्शयति । अपि लिङ्गित्यादि-अपिः सम्भावनायाम् त्वयाधो
वधकर्मपक्षात् पक्षान्तरं दर्शयितुम्, इदमिति बुद्ध्याधिकरणवक्ष्यमाणमप्रेथिययम्,
तद्विर्भासं पदापेक्षार्थम्, पथध्वोऽवधारणे, अभिप्रेतामिति निर्विचिकित्सावचनम् । दूरे

चित् सन्निधानात् अन्निकनामत्वं तडितो निर्विचिकित्सितम् । सोऽप्यमाचार्यमतान्तर-
वचनोपन्यासः-विद्युत्तडिदिति-स्वमतमेव द्रढयितुम् । सर्वसाधारणशब्देषु निगमः पदा-
न्तरसम्बन्धसामर्थ्यान्निश्चयप्रतिपत्त्यर्थम्, न पुनर्मतान्तरं दर्शयितुम् ।

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृढसि दूरे चित् सन्तडिदिवाति रोचसे ।

रात्र्याधिदन्वो अति देव पश्यस्यसे सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥

कुत्सस्यार्थम् । यो विश्वतः-सर्वतः, सुप्रतीकः-प्रतीकं मुखं दर्शनपर्यायो वा, सु-
मुखः सुदर्शनो वा । सदृढसि-सदृशश्चासि, अगृह्यमाणविशेषत्वात् । दूरे चित् चित्दर्श-
ऽप्यर्थे, दूरेऽपि सन्, तडिदि-अन्निक इव । अतिरोचसे-सुष्ठु दीप्यसे । रात्र्याधित्-रात्रेरपि
अन्धर्तमैः-अत्युपसर्गात् लैर्यथन्तक्रियापदाध्याहारः-अतीत्य, देव ! पश्यसि हृदयसे । यस्य तव
तमैसापि दर्शनशक्तिर्न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । तस्यैव तव हे अमे ! सख्ये स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणे
वर्तमाना 'हेति शेषः, मा रिपाम-मा हिंसिर्मेहि केनचिद् वयमित्येतदाशास्महे ।

यद्यसाधनत्वाद् वज्रस्य तन्नामान्यष्टादशेत्याह-विद्युत् नेमिः हेति-इत्यादीनि ।
वर्जयतीति राजः । वर्जयति प्राणैरिति केचिद् वाक्यशेषमध्याहरन्ति । अन्ये वर्जयतिमेव
धिनाशार्थं वर्णयन्ति । धनुराद्यायुधैर्नाशयन्तश्च वज्रयद् इति केचित्, इन्द्रसम्बन्धेय
च विशिष्टमुर्ध्वमिति । त्रिदलमित्यन्ये । धनुरादिषु तुल्यस्तुम्यर्थतया प्रयोगः । तत्रार्क-
वृक्तजुजादयोऽनेकाधाः, तेषां प्रदर्शनायमेतन्निर्देशीति-तत्र कुत्स इत्येतद्यदा वज्रः, तदा
कुत्सतेः, छिनत्तीति कुत्सः, ऋकारस्योकारः सो नामकरणः । यदा तु ऋपिः कुत्सस्तदा-

१-दूरेऽपि तत्त्व० D.

२-'वा' वुटितम् D. ३-०न्यामे B. C.

४-[ऋ० ११५४७] 'यो विश्वतः० वयं तव'

श्रयेव प्रतीकम् D.

५-कुत्सार्थम् C. कुत्सार्थम् D. ६-सुप्र० B. C.

७-मुखे D. ८-'वा' वुटितम् B. C.

९-'सु' वुटितम् D. १०-चादसि B. C.

११-'चित्' वुटितम् B. C. १२-अन्यतम B. C.

१३-०सर्गल्य० B. C.

१४-तपसा B. दत्तमस्यापि D.

१५-तान्नु C. १६-०न इत्यर्थः D.

१७-०सिध्म्य C. १८-विद्युत् B.

१९-'नेमिः' नास्ति D. २०-'हेति' नास्ति B. C.

२१-इत्यादि B. C. २२-'वर्जयति' नास्ति B.

२३-०वन्तिमे० B. C. २४-०मात्राव० D.

२५-'व' नास्ति B. C.

२६-०भयसि० B. ०यतमि० C.

२७-०प्र (B.) क तुज्ञानयोरे क० B. C.

तुडाद० D.

२८-सदृश० B. २९-०वीतीति B.

३०-'तत्र' नास्ति C. D. ३१-'व' वुटितम् B.

३२-[धा० ६१४१]

कृतां स्वोमानासिष्यौपसन्वयः । करोतेरकारस्योकारः, स्तोमशब्दात् सकारतकारौ व्यस्यसी ।

स्वमतमाह-अत्रापृषौ अस्य कुत्सशब्दस्य वषथे एव प्रवृत्तिनिमित्तं युक्तं भवति ।
कुत्सः ? सति सम्मवेत्नेकनिमित्ततायां अन्यादृशत्वात् । 'तत्पुत्र इन्द्रः शुष्णं जघान' इति
च दशनाद् वज्राघतयोपपत्तेः । तदपिसहित इन्द्रः शुष्णं शोषयितारमसुरं मेघं
घोदकाप्रदानेन सस्यं, हतवान् । स च स्तुत्या वीर्यविर्बुद्धिं कुर्वन् मेघवधे साहाय्यं
प्रतिवचते । 'यामि कुत्सेन' इति च मन्त्रल्लिङ्गात् ।

अत्रुपभादेदवयवे सम्मयतीत्याह-ऐश्वर्यकर्माण्यन्तारो भातवः-इत्यपि पत्यते-इत्यादयः ।

ऐश्वर्यसम्बन्धादेवेतानामानि आचारि-राष्ट्री अयं-इत्यादीनि । तत्र-एन-इत्येतदेवं
निर्दकव्यम्-तन्निः सम्मक्तः सङ्गत एकीभूतो विमक्तः सर्वथा इत एवेत्यर्थः । निजै-
श्वर्येणायमणिमादिना परमात्मा आदित्यो वै, तैरेव पारमार्थिकमैश्वर्यं, तदपेक्षया-
न्यत्र भुवनाधिपत्यमपि तुल्यवैसेप्रकथम् । तथा बौद्धः ।

इदं केनो न कश्चिद्वा बुद्धो वा न कथं ।

मायेयं तव दुष्पता विपथिदिति पश्यति ॥

मायात्मात्रमिदं सर्वमद्वैतं परमायतनं ॥ इति ।

लौकिकैर्लुप्तं लघुमात्रेणैवैश्वर्यव्यवहारः । तन्निर्देशद्वयमेवैश्वर्यमिति, अन्येषां तद-
नुग्रहलघुमात्रं स्यात् । कर्मकलुषापारमेद्वर्तमानमात्रेण वै व्याप्याधिकरणं च निमित्त-
त्वन्ये पङ्क्तिः, तेषाम् ईशे उपसर्गार्थमिष्टिष्टात् 'माये कैः' । एकीभूतमैश्वर्येण यस्मिन्नाहं
उच्यते । इति आदित्यः परमात्मा चेति निगमः ।

[एतदप्रस्था- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य]

एकादशः पञ्चः ।

[अथ तृतीयः पादः ।

त्रयोदशः खण्डः ।]

ईश्वराणामेव बह्वित्याह-यदुनामान्युत्तराणि द्वादश-उर पुन-इत्यादि' । यदु प्रभवति पर्या-
प्नोति प्रतनिवृत्तये ।

यदुपेक्ष्ययावदपदेश इत्याह-इत्यनामान्येकदश, अहर्हर्हस्य-इत्यादीनि । इत्या-
वयोर्मात्रापचयसामान्येऽमेदोऽभिप्रेतः । अनायामवैपुल्यलक्षणो विशेषः । हस्ते हस्ते;
आरोहपरिणामाभ्याम् ।

इत्यविपर्ययसङ्गादाह-महश्रामानि पञ्चविंशतिः, महत् ग्रन्थः ग्रन्थः-इत्यादीनि ।
मैहान्-मानेन स्वरगुणेन परिमाणेन अन्येन यदपेक्षमस्य महत्त्वे तात् जहाति अतिक्रामति,
मानर्थेऽर्थाज्ज्ञेयतेति शाकपणिः । निर्यच्चनर्लघवात् महत्तेः पूजाकर्मणः, पूजनीय
इत्योच्चार्यः । तेषु वचनविधिविवक्षसे इत्येते आख्यातपदे इति शेषः । ते 'तु' 'ते'तेषां महत्तेषां साभ्या-
सौ-सत्राभ्यासस्य द्वे अपि न यथासंख्येन' । अर्थरूपस्य चोभयत्र सम्भवेयात्, अतिशय-
घतो वचनाद्बहनाद्वा महत्त्वस्यापि प्रतीतेः, महश्रामसूपपन्नः पाठः । योऽभिधिर्द्वं वक्तुं
घोर्दु वा समर्थः महानसौ । तच्चेदं निमगपदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यादुच्यते इत्युभयत्र
निगमौ प्रदश्येते । वैवक्षियेत्यस्य ।

१-‘इत्यादीनि’ इति पाठो युक्तः ।

२-निमित्तये ॥ ३-शुयाह C.

४-०कद० C. ५-रीह C.

६-स्त्रात्मयोर्मात्र० B. C.

७-हस्ते आयागो दैर्घ्ये न भवति, अल्पे च वैपुल्यं
महत्त्वमिति विशेष इत्यर्थः ।

८-[Cf. धा० १।७४३]

९-महो C. १०-कृष्यः B.

११-महान् C.

१२-अन्वाह B. C. यद् (न) पेश्च B.

१३-महो C. १४-०सच्यो० C.

१५-[Cf. धा० ३।८] १६-माहवा० C.

१७-इत्यार्थः B. इत्याद्या C.

१८-तेषु B. १९-वक्त्रे C.

२०-०साक् C. अत्रि ‘सत्राभ्यासस्य’ इत्यस्य स्याने
‘साभ्यामस्य’ इति पाठो युक्तः । साभ्या-
समिति पष्ठार्थे पञ्चमी इति भावः ।

२१-०सः स्यन B. २२-०चत् C.

२३-योर्दु B. योर्दु C. २४-०मर्षाः B. C.

२५-चिविधि० C. २६-नास्त्वादर्शपुस्तकेषु ।

आ पमौ पाथिवं रजो यद्रूपे रोचना दिवि ।

न स्वर्गो इन्द्र कथन न ज्ञातो न जनिष्यतेऽति विश्वे ववक्षिय ॥

गातमस्य । आपूरयतीन्द्रो वृष्ट्या पाथिवं रजः पृथिवीलोकां वृष्टिद्वारेण । एवञ्च यद्वे यन्नाति, रोचना-रोचनानि नक्षत्रादीनि, दिवितेषां दिवि घनघनस्य धर्ममूलता, धर्मस्य च वृष्टिपूर्वत्वात्, वृष्टिप्रदानद्वारेण यन्नातोऽप्युच्यते । परोक्षेभ्यः प्रत्यक्षकृतावाद् मित्रं यौक्यम् । न स्वर्गो तत्रतदृशः हे इन्द्र ! कथन-कथिष्यति पूर्वं न ज्ञातो नापि जनिष्यते । कुतः ? यतोऽतिशयेन सर्वं भुवनं ववक्षिय अनुशासितुं वोढुं वेच्छसि, अनुशास्त्रि यद्वक्षि वेक्ष्यस्यः । अतिशयकलः सामर्थ्यागमहानसि, ज्ञातो भवन्तं स्तुम इति शेषः ।

उपाध्यायस्यह-अनेकार्थत्वाद्वातुनां महदेवार्थस्य वक्तव्यं वहतेर्वा साध्यास्त-
स्येदं रूपम् । आयुषसर्गाद् योग्यक्रियाध्याहारः, अतीत्य सर्वं महान् भवसीत्यर्थः ।
विर्यक्षेसे इत्येतस्य ।

आमि न त्वैकिमिहोक्तं ता वृणीमहे ।

यस्यै स्तीर्णवर्हिषे वि को मदे शीरं पावकशोविषं विर्यक्षेसे ॥

विमदस्य । आ इत्यावयातेमे । आमि नै शब्दः अस्त्युपमाधेयस्य सम्प्रत्ययोपयोग इति एवं पदपूरणः । स्ववृत्तिभिः-याः स्वयमात्मनैव यजिज्ञात होयैः, तामिः स्तुतिभिः, होतारं त्वाम्, आ वृणीमहे-आमिमुख्येन वृणीमहे यस्य स्तीर्णवर्हिषे-यस्य स्तीर्णवर्हिषोऽर्थात् । विमदो वैदिव्ये, विविधमावृणीमहे इति । १० युष्माकं सर्वेशमेव देवतां मदे निमित्ते सोमजन्ममदार्थमित्यर्थः । कीदृशं त्वाम् ? शीरं सम्भूतानुशासितम् पावकशोविष-
पावकदीप्तम् । किञ्च विर्यक्षे, यन्निवाती नानायाकषरात् । महोस्त्वं भवसि तत्र समि-
ध्यमान इति शेषः । इत्युपाध्यायव्याख्यानम् । अन्यत्तु पूर्वकृतमेव, यो पक्तुं वोढुं

१-० त इति B.

२-[५० १८१५]

१-अत्र 'मदमद' इति पाठो युक्तः ।

४-परमो० B. ५-मिषका० C.

१-ताद C. ७-विष० C.

८-० मि वेणसि इत्येते० B.

९-नीदममुपाध्याय इति न ज्ञातम् ।

१०-० गां० टी (यो C.) ॥ विर्यक्षेमेव० B. C.

११-यव० B.

१२-अमिः ताद० B. गुणिभिः C.

१३-[५० १०१११]

१४-'वृणीमहे' इत्यनेन सम्प्रत्यये इति शेषः ।

१५-अमिः B. १६-यवः C.

१७-'मदे महनिमित्ते' इति युक्तं स्यात् ।

१८-० मदिमि० B. १९-जती B. C.

२०-विमिः C.

वेच्छसि । एवं सामर्थ्ययुक्तं तं त्वां वृणीमह इति । अस्मिन् पक्षे एकवाक्यत्वाच्छान्द-
साच्च निघातः ।

महतामेव गृहाः इत्याह-गृहनामानि द्विविधेति, गयः कदरः गर्तः-इत्यादीनि । गृहाः
कस्मादिति ? लोके चेदे चोद्भूतावयवभेदानुगतस्यास्यैव विवक्षायां नित्यं बहुवचनम् । पते
मम गृहाः, गृहात् गच्छ, गृहपत्नी यथा सा, गृहभूतावयवभेदस्य समुदायस्यैकत्वेन
विवक्षायामेकवचनम् । कतरदेवदत्तस्य गृहम्, गृहमिन्द्रा जगन्त, गृहं गृहं विवाक-
शात् । गृह्णति रहति विपयिणः पुरुषानिति । यावद्वा प्रक्षिप्यते तत्तस्यै गृह्णति पुण्यूर-
त्वात् । सतामिति भेदेन प्रकृमात् भेदेनैव कारकावधारणम् । विर्यगर्तादीनि चावद्वपर्व-
तादिसाधारणनामान्युक्तेनैव प्रकारेण निगमसामर्थ्याद् विवेक्तव्यानि ।

गृहसम्बन्धात् परिचरणस्याहं परिचरणकर्माणं उत्तरे पातवो दश इत्ययति विधेम-
इत्यादयः ।

परिचरणनिमित्तत्वात् सुखस्याह-सुखनामानि विविधेति-शिश्वाता शतरा-इत्यादीनि ।

सुखम्-सुषु हित खेभ्यः । नेयं हि योगलक्षणा चतुर्थी, इन्द्रियाणामावैतन्यात्
सुखादिभिरनभिस्सम्बन्धात् । अत इयं हेतौ पञ्चमी । इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुख-
हेतुत्वादुपपद्यत इन्द्रियाणां हेतुता । यथाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोनिपदान्त-
राध्याहारः । अतिशयेन हितं पुरुषस्य खेभ्यः, सुखहेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे,
आत्मधर्मेत्वात् सुखादीनाम्, धर्म्यधिकरणत्वाच्च धर्माणाम् ।

अथवा खेभ्य इति चतुर्थ्येव । अत्राध्वेन च 'अत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण'
इति सम्बन्धसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यत इति यथाश्रुतसम्बन्धः । तथाचोपनिषद्दर्शः-
'स एव इह प्रविष्ट आनसाग्नेभ्यो यथा भुरः भुरधानेभ्यहितः स्यात्' इत्युपक्रम्य 'प्राणस्यैव
प्राणो भवेति' इति प्राणादिशब्दैस्तस्यैवाभिधानं दर्शयति ।

१-'गृहा' पुटितम् B. २-'गृहाः' पुटितम् C.

३-यथा सा. C. ४-अत्र 'दुर्गे' इति पाठः स्वार् ।

५-'परिचरणस्याह' पुटितम् B.

६-गणेशे B. C. अयं पाठोऽस्माभिरसंगतत्वा-
दुपेक्षितः । सर्वत्रापि चापे B. C. इत्युभाभ्या-
मङ्गितः पाठ एवम्भूत एव बोध्यः । मूले तु
गुदपाठोऽस्माभिरेव निवेशितः ।

७-हेतुता (१४ C.) धत्ता B. C.

८-चतुर्थे ख B. C.

९-[न्या० नमस्या० भा० १११४]

१०-संयुक्तसंयोगपरम्परासम्बन्धादित्यर्थः ।

११-[वृ० उ० ११५१ Cf. कौ० उ० ४१२०]

१२-[Cf. वृ० उ० ११५१] प्राणान्ते न प्राणानां
भवति B. C.

खं पुनः खनतेः, खातमिद्य हि तत् केनापि । अधिष्ठानाभिप्रायश्चेतत् । अथवा खटा-
रेण विपयेण विपयैविवेकोत्पत्तेर्वस्तुखननात् खं खनतेरित्याह । अथवा खं पुनः खनते-
रुत्पत्त्यस्य, उत्खनति विनाशयति । किम् ? परं ब्रह्मप्राप्तिमुखम् । कथम् ? तद्वद्वारेण
प्राप्त्यसुखप्रवृत्तेरधोगमनार्त्तम् ।

सुखिनामेव प्रायेण रूपवत्त्वाद् रूपनामान्याह-रूपनामानि योऽङ्गोति, यत्रिःचपः-इत्या-
दीनि । ननु 'हपं रोचतेः' इत्युक्तं निर्वचनस्य पुनर्वचनमयुक्तम् ? उच्यते, इह प्रकरणे
प्रदर्शितनिर्वचनस्य रूपशब्दस्य, तत्र प्रथिमस्य निर्णयात् समासनिर्वचनप्रकारप्रदर्शन-
परतया प्रासङ्गिकोऽनुवादः, 'कर्त्तव्यं कमनीयं यणो वृणोतेः रूपं रोचतेः' इति ।

अत्रापि मरदादीनामुपेक्षा, रूपवत्तः प्रशस्यत्वादाह-प्रशस्यनामानि दश-अक्षेमाः
अनेमाः अनेचः-इत्यादीनि ।

प्रशस्यानामेव प्रक्षेत्याह-प्रशानामन्येकादश केतः केतुः-इत्यादीनि । अर्थान्तरवृत्ती-
मुपेक्ष्याणि ।

प्रज्ञावतां प्रायेण सत्यमित्याह-सत्यनामानि पद्-यद् यत्-इत्यादीनि । यद्वा^{१०}दयो
निपाताः । ऋन्मित्रयुद्धकमपि । सत्यम्-सत्तु तापते । सन्तः शास्त्रार्थसार्थानाः सर्वप्रधानाक्षेपु
प्रथते । स्वभावतो विनष्टधर्मानुग्रहाद्वा ते प्रमथो यस्य, गृह्यमाणकारणव्यवस्थाकारि-
त्वात् तेभ्यः प्रमथतीत्यर्थविकल्पः । पूर्वत्र सत्पूर्वात् तापतेर्^{११} निर्वचनम् । यद्वा सत्तु
विद्यमानेषु स्तम्भकुम्भकरकादिषु भाषेषु यत्तापते तत्सत्यम्, नासत्तु 'नापुत्रकस्य

१-[०।. पा० १।९२७]

२-'विपयेण' इत्यधिकः पाठो भाति ।

३-'य' शुद्धितम् C.

४-मुखम् B, C. ५-० गमात् C.

६-अत्र 'इति' इत्यधिकं भाति । निषण्ठी नात्र
निर्णिज एव पूर्वमाख्यानं ननु वदेः ।

७-[नि० २।३] ८-'कः' इत्येव B, C.

९-वृणोतेः B, वृणोतेः C. १०-० धवितः C.

११-'अनेमाः' नास्ति C.

१२-अत्र 'अनिन्द्यः' इत्यधिकं षट्म् C.

१३-प्रशस्यनामेव प्रक्षेत्यादिह B. अत्र C. पुस्तके

केवले 'दि' इत्येवाधिकम् ।

१४-० नामन्ये० C.

१५-'केतुः केनः' इति विपयस्तः पाठः C.

१६-विचारणीयान्तर्यः । पेक्षाणि B, C.

१७-वत्यद् B. १८-० स्थानः B, C.

१९-अन्य B, C.

२०-प्रमाणो C.

२१-० गन्वाव्य० B.

२२-नामत्वाद् C.

२३-० धः वि० C.

२४-[पा० १।११८]

अ. ३, ख. १३. }
अ. ३, पा. ३, ख. १. }

(१६०)

[सत्यपदार्थं मतान्तराणि]

शरीरम्' इत्यादिषु शब्दमाहात्म्यनियन्धनेषु विकल्पमात्रेषु । सत्यभवेत्-सद्भिरेव वा भावेः प्रयुक्तं नासद्भिः शशविषाणादिभिः । तदेतद् व्यावहारिकमभिधानं सत्यमुररीकृत्योक्तम् ।

अन्यस्तु परमार्थलक्षणं ब्रह्म शाश्वतं सत्यम्, तदपि सत्सु विकारेषु महदादिषु तायते-प्रकाशते-अस्तीति ज्ञायत इत्यर्थः । कैवल्यायां हि तत्, नासन्नो सत् । तथाच 'नासदासीत्' इत्यादिमन्त्रदर्शनम् । आविकारिकं वा ब्रह्म, तदपि पुनः प्रयिकसति विकारात्मनि तायते । तदुक्तम्-^१'कृतं च सत्यं च' इति । तथाच पौराणिकाः ।

यदा यथा सिम्शुस्तु मवेद्वो रजस्वतः ।

विभक्तेषु विशेषेषु स तदैव प्रतायते ॥

प्रधानमित्यर्थे । यतः प्रधानपरिकल्पेप्येतद्युज्यते-सत्प्रमथं भवतीति वा । सत्ता-मात्रात्तस्मादेव ब्रह्मणः प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते । यद्विशेषसत्ताभिन्नमिति । तदप्युक्तम्-^२'सतो बभूवुमसति निर्विन्दन्' सतो विद्यमानस्य विकारस्य बभूवु बन्धनमूलं यतः प्रभवति, तदस्ति धीजभूतम् । न हि ^३'धीजोत्पत्तिर्दृष्टेति । एतद् हृदि-हृदये, प्रतीप-पर्येष्व कश्यो मेधाविनः, मनीषा प्रज्ञतया ग्रहयेत्यर्थः । तस्य च धीजभावः पूर्वाधिचैनं प्रदर्शयते-^४'कामस्तस्मै' इति । काम इच्छा तद्धेतुभूतो वा संकल्पः । अमे-सृष्टिकाले, तत्प्रमथत-समनुगतवान् । किं तत् ? मनसः-मननस्य ज्ञानात्मकस्य, रेतः-धीजं कारणम्, प्रथमम् अनन्यपूर्वम्, यदासीत् तन्निर-^५यिन्दन्, इत्येवमेकवाक्यता । सोऽयं सर्वोपनिषत्सु सिद्धान्तः ।

कैश्चित्सु मीमांसकैः-वेदोपनिषत्सु, न वागव्यवहारातीतं ब्रह्म इति शून्यवाचो-युक्तिरिति यदग्निः अपहसितम् । तत्पुनर्युक्तयुक्ततया परीक्ष्यमिति ।

अथैषुत्तराणीत्यादि । किमर्थानीति ? आह पश्यतिकर्माणोद्देशनार्था धातवः, आप्यातानि च आचक्षते-^६इति-मीमांसकैः, ससिद्धो दर्शनार्थस्य । चायतिप्रकृतीनि च चायति-

स्वभाधानि चात्यर्यानि चिन्त्यत् चाकमेत् विश्वचर्पणिर्विचर्पणिरवचाकशत्-इति नामान्येतान्यामिश्राणि । अत एव च सामान्येनोक्तम्-पदानीति । अमिहितनामाख्यातलक्षणाच्च प्रथिमागः । चायतिप्रकृतित्वं कथमवसीयते? इति चेदत आह-‘पिता कुटस्य चर्पणिः’ इत्यस्य पिता कुटस्य कृतस्य कर्मणश्चायितादित्य इत्ययं । इत्युपसर्गस्यापि चायत्यर्थदर्शनात् ।

नवीतराणि पदानि, आमिश्राणीत्यनुपङ्ग-हिकं नुकम्-इत्यादीनि । निपातोपसर्ग-समाहाररूपस्याभ्यामिश्रयम् । अथ किमर्थमित्यर्थपूर्तानामासन्नमिति चेत् ? सर्वपदमा-सनाय । चत्वार्यपि पदजातानि समासजातानि कैथं स्युरिति । एतच्च दृष्टव्यमधोर्चते मोमाम्येतानीति । प्रदर्शनायैव कतिचिन्निपाताः पठिताः, न साकल्येन, गौरवप्रसङ्गा-दपरिमितित्वाच्च । यैर्तैश्चादीन् पठित्वा विमकिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः, इत्यभि-युक्तैरपठितोपसंग्रहाय लक्षणमुक्तम्-उभाग्रचेति । हिकं नुकमित्यादयो निपातस-माहाररूपा निपाताः । नुकमित्युपसर्गनिपातसमाहारः ।

परमार्थस्तु निपातान्तराण्येवैतानि । निपातोपसर्गसंज्ञावयवाच्च समाहारव्यप-देशः । व्यस्तसमस्तानां निगमेषु दर्शनात् । सर्वमिव्याहारत्वेऽपि च पदकारणैर्वापिचि-द्वयम् । केवाग्निदेकपदत्वम्, नचैकेषाम् । ‘वसुवसुपतिर्हि कैमे’ ‘न हि प्रमोय’ ‘इमा नु कं

१-‘न’ वृद्धितम् C.	भुतपाठे तु वाक्यादौ ‘अन्यथा’ इति शेषो योग्यः ।
२-‘तिप्रकृतित्वं कथमवसीय’ इति वृद्धितम् B.	११-‘मवायते’ B.
‘मवसीयत इति’ इति पाठो युक्तः ।	१२-‘ना’ वृद्धितम् B. C.
३-चिता कूटं B.	१३-‘यद्व्या’ C.
४-[‘क्र० १।४६।४ निह० ५।२४]	१४-पठिता C.
५-कूटस्य B. ६-‘इत्य’ इति वृद्धितम् B. C.	१५-[‘निह० १।४]
७-अत्र ‘अद्युपसर्गस्य’ इति पाठो युक्तो भाति ।	१६-हिकिणुकमि० B.
अद्युपसर्गस्य-निहपसर्गस्यापि चर्पणिरिति	१७-‘इहाह’ B.
पदस्य चायत्यर्थदर्शनादित्यर्थः । तथैव तोप-	१८-समममि० B. C.
सर्गो विचर्पणिरपि चायत्यर्थ एवेति भावः ।	१९-‘व्यरणां’ C.
एवं विश्वचर्पणादयोऽपि बोध्याः ।	२०-‘चैदेकेषां’ B. ‘चैदेकेषां’ C.
८-‘मिधं’ मू० C. ९-‘ना’ वृद्धितम् B. C.	२१-[‘क्र० ८।४४।२४]
१०-अत्र ‘यथा’ इति पाठो युक्तो भवेत् । यथा-	२२-[‘क्र० ७।४।८ निह० १।३]

भुवना^१ तिष्ठा^२ ह^३ कं^४ 'पुंक्तं हवींषि मधुना हि कं^५ आर्को सूर्यस्य रोचनात्^६ ' न किरिन्द्र^७ ।
'माकिनेयत्^८ ' एवमादिष्वेते द्रष्टव्याः ।

सम्प्रति निपातोदाहरणप्रसङ्गेनोपमालक्षणं यत्कुमधिकरोति-अथात उपमा इति ।
उपमाधेत्यादिपातानुपादयोपमा उच्यन्ते । इदमिदं इदं यथा-इत्यादि प्रदर्शयितुम् ।
इह तु तात्पर्येण-इदमिदं अग्निं न इति सामान्यविशेषाभ्यां व्याचिर्यासोरुपन्यासः ।
सामान्यायकमात्रं, तत्र सामान्यं तावच्छ्रुयति । लक्षणमार्हं । यदतस्तत्त्वमिति गार्ग्यः । तदासां
कर्म । 'गौरिव गवयः' 'अग्निरिव मन्यो स्तिष्ठितः' । लोके वेदे च गवांश्चैरर्थः प्रसिद्धः,
अप्रसिद्धस्य गवयमन्युप्रभृतेरवयवक्रियागुणसामान्येन परिच्छेदाय पारार्थ्येनोपादीय-
मान उपमीयते । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम्, तदाधितो धर्मः, यत्कृतमस्य गवादेरुपमान-
त्वम्, अवयवक्रियागुणसामान्यलक्षणः, गोशब्देनानुपात्तः-परित्यक्तः, उपमाख्यो यः स
इयादीनामर्थः, तद्भावभावित्वेन प्रतीतेः ।

एवञ्च कृत्वा पठे व्याख्यातम्-सर्वं एव निपाताः पराधितधर्मप्रतिपादानार्थाः ।
यथा इयादिरुपमानत्वादेरिति । तदेतदुक्तम्-यदतदित्यनेन । सामान्येनोपमेयमार्त्रं
निर्दिश्यते, न तत् अतत्, अनुमेयं किं तत्सदृशं केनोपमेयेन सदृशम् । तदासामुपमानाना-
मिधादीनां कर्म अर्थः, एवं गार्ग्यो मन्यत इति शेषः । उपमाभिप्रायश्चास्त्वामिति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशः । ननु च सदृशं गोद्रव्यं न च द्रव्यमिति वादिनामर्थः ? उच्यते । धर्मधर्मिणो-
रभेदोपचारेण सदृशं सादृश्यापदेशार्थम् । एतदुक्तं भवति-अप्रसिद्धावयवस्थानक्रिया-
गुणपरिच्छेदाय गवादिशब्दानुपरिधित्वेन प्रयुज्यमानाः प्रसिद्धगवादिसमवेतावयव-

१-[क० १०१५०११]

२-[क० ११५११२] 'तिष्ठते ल्यप्ता सुकम्'
प्रतीकत्वेन निर्देशः B. C.

३-[क० ११५०१५]

४-[क० ११५११५]

५-[क० ४१३०११] ६-[क० ६१५४१३]

७-अत्र 'ह' इत्यधिकः पाठः B. C.

८-इदं वाक्यमनावश्यकमिव भाति ।

९-तदेत० B. तदत० C.

१०-[Cf. यथा गौरिव गवयः । न्या० वात्स्या० भा०

१११६] लौकिकोदाहरणानुतोषेनेदम् । गवयतः C.

११-[क० १०१८४१२ ॥ निरु० १११७] वैदि-
कोदाहरणानुतोषेनेदम् ।

१२-० दीत्यर्थः B.

१३-'उपमीयते' श्रुतितम् B. C.

१४-अस्मत्सम्पादितायां निरुक्तभाष्यटीकायामस्या-
मेव द्रष्टव्यम् [१४१ पृ० ५२]

१५-यस्तदि० B. यतदि० C.

१६-'म' श्रुतितम् B.

१७-० चण्डो नु० B. १८-० यतत्वे० C.

चादिसादृश्यलक्षणं धर्ममुपाद्दानाः सन्त इत्यादय उपमा उच्यन्ते । तथा प्रतीतेरित्युक्तम् ।

इदानीमनेकत्रै स्थितानामुपमेयप्रवृत्तिं दर्शयति-ज्यायसा वेत्यादि । अतिशयप्रशस्ते-
नोरुष्टगुणेन प्रदर्शनमेतत् क्रियादौ कनीयांसमतिशयेनाल्पं निरुष्टमित्यर्थः । प्रख्याततमेन
वाच्यन्तप्रसिद्धेन अप्रख्यातप्रसिद्धमुपमिमीते । पूर्वस्योदाहरणम्-‘इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठ’
इति इन्द्रस्यातिशयप्रशस्तं देवैर्द्वयस्थानम्, तेन निरुष्टं कनीयांसं मेरुं राजानमुपमि-
मीते । उत्तरस्य-‘अग्निरिव मन्यो स्थितैः’ इति । दीप्तिरग्नौ प्रक्याता यथा, न तथा
मन्यौ । तथा दुर्मदपानानां संघर्षः प्रसिद्धः । तेन सोमानामुपमानम् ‘दुर्मदासो न सुरा-
योम’ इति । उपायसा कनीयांसमित्यस्य कश्चिद्व्यभिचारोऽपि सन्दृष्टि इदयते ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य

त्रयोदशः खण्डः ।]

१-‘रि’ पुटितम् B. C.

२-०कमस्थि० B. C. ३-कहीया० C.

४-[क० १०।१७३।२]

५-०त्यै त १० C. ०त्यै अन्तरा० B.

६-[क० १०।८४।२] ७-०वालानां C.

८-‘न’ पुटितम् C.

९-[क० ८२।१२]

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

तनोतेर्वा स्यात् सन्ततकमेति । सन्ततं कर्म स्तेयमस्येति, तनोतेः कर्मशब्दाच्च तस्करः ।
तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति-अहोरात्रकमेति । वह्निं पयि भोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदेनेन ।
ततश्चात्र चेत्यपठाठः । ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेतः उपमेयगुण उपमानाद्यौ गुणादिति
केचित् । अन्ये तु नायमपवादः, ज्यायानेवात्र गुणोऽभिप्रेत उपमानभूतो गाढबन्धन-
प्रकर्षलक्षणा र्वर्धारिणः, तैनाग्निबन्धनो बाहुरशोपमीयते, ज्यायसा कनीयांसमिति ।
अस्मिन्नेवाथे द्वितीयमुदाहरणम् । एतदप्येवमेवोभयथा अपवादरूपेणोत्तरं रूपेण च
योजनीयम् ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ज्यायस्य
चतुर्दशः खण्डः ।]

१-[O.F. धा० ८११]

२-०स्करम् B.

३-तच्च B.

४-०च्छेदेनेन B.

५-०ज्यायां० C.

६-उपमेव गु० B. C.

७-वोर० B.

८-‘स’ वुटितम् भाति B. C.

९-वोर० B.

१०-‘स’ वुटितम् C. ‘सर्ग’ वुटितम् B.

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

तनूत्यजेव तस्करा वनगुं शनाभिर्देशभिरभ्यधीताम् ।

इयं ते अग्ने नव्यसी मनीषा युक्ता रथं न शुच्यद्भिर्हृदि ॥

त्रितस्यापैम । तनूत्यजाविष-क्षुधा चौर्यं कुर्वतो यदा कदाचिच्छरीरविनाशस्या-
घश्यम्भावात् स्वस्यास्तन्यास्त्यक्तारी स्वशरीरनिरपेक्षौ तस्करौ चौरौ, वनगुं-वनगामिनौ
अरण्ये मुष्णन्तौ, तौ यथा कश्चिद् दृष्ट्वा गाढं रज्ज्वा बध्नीयाताम् । एवं स्वामाधानकाले
जनयन्तौ रक्षणाभिष्यधीताम्, अभिपूर्वो दधौतिर्बन्धने, बद्धवन्तौ घाहू, अश्वघ्न्योः स्वभूतौ
महतादरेण जनिन्यन्तावित्यर्थः । इयं ते-तव, हे अग्ने ! नव्यसी-अतिशयेन नव्या अन्येना-
ष्टतपूर्वा, मनीषा-मनस ईषा स्तुतिः, एतज्ज्ञात्या युक्त्वं-नियुक्त्वात्मानं स्वकर्मणि हविर्ब-
हनादौ । रथं न-रथमिष, यथा रथं कश्चित् शुच्यद्भिः-दीप्यमानैः स्वेरौघैर्जयेत् । तद्वद्वा
प्रियस्व आधिमेव ज्वलयेत्यभिप्रायः ।

तनूत्यजा ताच्छीलिकस्तृन्, अयमर्थनिर्देशपरार्थत्वाच्चानिर्देशस्य घचनेमपि विघ-
क्षितम् । बहुवक्तव्यत्वाच्च क्रमप्राप्तमपि तस्करैर्मतीत्य धनर्वं निराह-वनगुंवनगामीति ।
तस्करस्तन्निद्यानाद्यायमर्थो निश्चितः । उपमा चैवं समर्थिता भवति । ग्रामेऽरण्ये वा
तस्कराश्च गाढबन्धनमप्रशस्तं भवतीति कनीयसा ज्यायांस्तमिति दर्शयति-प्रशस्ता-
वमिषन्यनौ ग्राहू, अप्रशस्ताभ्यां तस्कराभ्यामिति । तस्करः-तस्कोतीति, तच्छब्देन प्रकरणसामर्थ्या-
दर्थप्राधान्याच्च पार्षकैश्च निर्दुषुमभिप्रेतमाह यैः पार्षकमिति नेहता-इति । वैयाकरणास्तु
शब्दपरताच्च सामान्येनाहुः-‘तद्देहतोः फरपत्योश्चोरदेयतयोः सुडागमस्तलोपेक्ष’ इति ।

१-आदौपुस्तकेष्वन सान्तरम्निर्देशो नास्ति ।

२-[क० १०।४।६] ३-चौरौ B.

४-कश्चिद् B. C.

५-घातुपटे नात्यर्थं घातुस्मिन्नर्थे । Cf. १।८, २।१०

६-घाहू अश्वघ्नौ C. ७-युहस्व B.

८-नव्यस्य B. ९-तन्नु B. C.

१०-०ण नि० C. ११-०मवित्र० C.

१२-०पाण B. C.

१३-०मवतीय C.

१४-‘तस्को भवतीति’ मूलानुमारी पाठो युक्तो
भवेत् । अत्र ‘भव’ इति पुटितं वा स्यात् ।

१५-तच्छेन C.

१६-पावक० B. C.

१७-‘यत्’ द्विलिखितम् C.

१८-पावक० B.

१९-०हयोः B. ह्येः C.

२०-[पा० ६।१।१५७] इति मूत्रे वार्तिकम् Cf.

•देवतयोः सुट तलोपथ ।

तनोतेर्वा स्यात् सन्ततकमेति । सन्ततं कर्म स्तेयमस्येति, तनोतेः कर्मशब्दाच्च तर्करः ।
तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति-अहोरात्रकमेति । अहनि पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदेन ।
ततश्चात्र चेत्यपठार्थः । ज्यायांस्तत्र गुणोऽग्निप्रेतः उपमेयगुण उपमानाद्यौरगुणादिति
केचित् । अन्ये तु नायमपचाद् ज्यायानेवात्र गुणोऽग्निप्रेत उपमानभूतो गाढबन्धन-
प्रकर्षलक्षणो र्यश्चोर्गतः, तेनाग्निबन्धनो बाहुरत्रोपमीयते, ज्यायसा कनीयांसमिति ।
अस्मिन्नेषार्थं द्वितीयमुदाहरणम् । एतदप्येवमेवोभयथा अपवादरूपेणोत्तरैर्गुरुपेण च
योजनीयम् ।

[इत्यष्टमस्या- (कनीयस्या-) ध्यायस्य
चतुर्दशः खण्डः ।]

१-[Of. पा० ८११]

२-०स्करम् B.

३-स्तत्र B.

४-०च्छेदेन B.

५-०ध्यायां C.

६-उपमेव गु० B, C.

७-चोर० B.

८-‘स’ वृद्धितम् भाति B, C.

९-चोर० B.

१०-‘स’ वृद्धितम् C. ‘सगे’ वृद्धितम् B.

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ पञ्चदशः खण्डः ।]

कुहं स्त्रिदोषा कुहं वस्तोरस्त्रिना कुहंभिपित्वं करतः कुहोपतुः ।

को वां शयुत्रा विधवेव देवर मयं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥

दोषा नाम प्रह्लादादिनां, तस्या भार्यम् । चिरादागतायश्चिनी इष्टा सप्रणयं सोपा-
लम्भमाह-कुहस्त्रिदिति, स्त्रिदिति पदपूरणः । परिदेयनायामीर्ष्यायां वा । कवेति सप्तमी-
सामानाधिकरण्यात् दोषा वस्तोरपि सप्तम्या पृथ । अन्ययलुङ्गभ्ययस्तिः । सोपा-रात्रौ
पथ, पथ वा वस्तोरहनि युचामश्चिनी । पथ वा अभिपित्वम्-अभिप्राप्तिम्-अभिगमनं करतः
कुहतः । पथ वा ऊपतुः-सामर्थ्यादत्र धर्तमानकालता, वस्तत इत्यर्थः । को वां युचाम,
यजमानोऽस्मत्तो विशिष्टोऽयं, शयुत्रा शयने, विधवेव देवस्य-यथा विधवा देवरम्, मयं न
योषा-यथा च सर्वमेव मयं मनुष्यं संभोगकाले सर्वा स्त्री, एवं परिचर्यायम् ।
ऋगन्त्याकारः कृणुत इत्यनेन सम्भव्यते, आकृणुते-अतिशयेनार्वाक् करोति, विस्मृतान्य-
वृत्तान्तोऽभिमुखीकरोति, परिचरतीत्यर्थः । सधस्थे सहस्रपाने देवाख्ये । येनास्मद्यहं चिरा-
दागतौ स्य 'इति । अत्रापि निकृष्टनियोगकर्मणा देवरेण प्रशस्तावादिषनी, विधयया
चाप्रशस्तया प्रशस्तकर्माणं यजमानम्, कनीयसां ज्यायांसमुपमिमीत इति ।

केचित्त्रयापि प्रकृष्टातिशयपरिचर्यादरश्च ज्यायानेव गुणोभिप्रेत इति । अन्ये-
विधवा विधातृका-सर्वस्य दृष्टादृष्टस्योपकारस्य विधाता पतिः स्त्रियाः, स विगतो यस्याः
सा । विधवनाद्वा—'धूम् कर्षणे' पतिमरणदुःखादितत्यादसौ वेपते । विधावनाद्वा-सा हि

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाग्नस्य निर्देशो
नास्ति ।

२-वित्वं C. ३-मयं C.

४-[५० १०।४०।२]

५-'नी' वृद्धितं भाति B. C.

६-०तापथि० C.

७-'स्त्रिदिति' वृद्धितं भाति B. C.

८-परिपु० B. C.

१०-०-रान B., 'यवसितः' इति पाठो युक्तो

११-०-मवतीय (तेमिति शेषः ।

१०-'वा' नास्ति B.

११-'अभिपित्वं' नास्ति C.

१२-०-प्राप्तिः B. १३-को B.

१४-यं B. १५-०-न्तावभि० B. C.

१६-०-स्मृत्य० C.

१७-'इ' वृद्धितम् भाति C.

१८-अवि B.

१९-कनीयांस B.

२०-०-कारकस्य C.

२१-[धा० ५।९]

शरणाधिनी इत्येतच्च धावति । अन्तरनिर्वचनद्वयामिसम्बन्धित्वेन चाह-दिति प्रचम-
शिताः आचार्यो मन्यते । अद्यत्यसंज्ञा चेयम्, चर्मव शिरसि यस्य न केशाः सन्ति,
स हि ललतिरभूत् ।

अपि वेत्यादि । भव इति मनुष्यनाम, तदपि प्रत्युरेव मनुष्यमात्रस्य, पृथिवीपैतो
क्षमाधय इति प्रयोगदर्शनात् । तद्वियोगाद्विषयो । देवते दीर्घातिरिक्ता, क्रीडनकार एवास्ती न
धर्माय । मर्षो मनुष्य इत्यर्थक्यनम, मरणधर्मेति शब्दनिर्वचनम् । कोषा यौतेः, मिश्रयत्वात्मानं
पुष्टयेण ।

सामान्येन लक्षणतो व्याख्याय विशेषतो व्याचिख्यासुराह-अथ निपाता, उपमा-
यीयाः । ते पुनः पुरस्तत्वे प्रसङ्गेन प्रथमे व्याख्याताः । इह च लक्षणतो 'यद्वर्तते' इति
व्याख्याताः । इह चोदाहरणं लक्षणकथनप्रसङ्गेन प्रदर्शितम् । सम्प्रति यथासमानायां
यथादयो विशेषेण वक्तव्या इत्याह-यथेति कर्मापमा । कर्मणा क्रिया कर्मोपमायत इति ।
प्रायेण च यथाशब्दः कर्मोपमायिष्य इति कर्मोपमेत्युक्तम् । द्वयोपमायामपि कथञ्चित् ।
यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति । उदाहरणम् ।

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एवेति ।

एवा त्वं वृक्षमास्य सृष्ट्वे हि जरा^{१७}णी ॥

सप्तवधैरापम् । प्रसूतगर्भाया गर्भकर्मोपमेनेऽस्या विनियोगः । यथा वातः-चायुः,
वर्षा वनमुदकं निम्नप्रदेशं प्रति, यथा च समुद्रो नदीमुखानि प्रति एवेति गच्छति । एवा-यैवेम
त्वं हे वृक्षमास्य वृक्षमिमामिहैनिष्पद्य ! गर्भम् ! सह जरा^{१७}णुना समयेहि अधो गच्छ मानुषदरात्
पत, मा^{१८}श्च स्वा इत्यर्थः । वातवनसमुद्रजनकर्मणा गर्भजनकर्मोपमायते । द्वितीय-
मुदाहरणम्—

१-प्र' वृद्धिर्भाति C. २-वीपती C.

३-क्ष' वृद्धिर्भाति C.

४-दीप ६० C.

५-धवः C.

६-दीपयति C.

७-[धा० २४३]

८-ज' वृद्धिर्भाति C.

९-[निह० ११४-११]

१०-[निह० १११३] ११-[क० ५७८८]

१२-वृक्षानने C. १३-तथा B.

१४-एवञ्चति C. १५-एव एव' इत्येव C.

१६-मात्रस्तथेत्य० B.

१७-अस्य वनस्य स्थाने आदर्शपुस्तकेऽपि

पाठः-वातवनेर्जवनकर्मणा गर्भजनकर्मोपमी

(भा B.) यते । अस्माभिर्वृक्षानुसारो शुच

एव पाठो लिखितः ।

अहमस्य केतवो वि रमयो जनां अनु ।

भ्राजन्तो अमयो यथा ॥

प्रसङ्गस्य, सूर्यदेवत्येयम् । अहमस्य-इति व्यत्ययेन कर्मणात्मनेपदबहुवचनस्य

स्थाने परस्मैपदैक्यचनम्-रदयन्ते, अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञानसत्त्वाः प्रज्ञाहेतुभूता रमयः,

जनान् अनु-जनान् प्रति, विभ्राजन्तः-विविधं भ्राजमानाः, अमयो यथा-अमय इव । अथवा-

अहमिति स्थायं एव, केतव इत्यादौ तु सर्वत्र प्रयमा द्वितीयार्थे । अदर्शमस्य केतवः, इत्ये

वह्यमाणगुणानित्यर्थः । अभिभ्राजनेन रश्मिभ्राजनमुपमीयते—

प्राचुर्यप्रदर्शनार्थमन्यदप्युदाहरणम् ।

यदिमा बाजयेवहमोषधीर्हस्ते आदये ।

आत्मा यस्मैस्य नश्यति पुरा जीवृमो यथा ॥

आर्धेयणो भिषग्वेवंपश्यत्, द्वीक्षितस्योपतापे शीतोष्णौ अर्धैः समानीय एकैर्विश-

तिर्मातु यवान् प्रक्षिप्य कुशपिर्ज्जुलांश्चाधवाय ताभिराल्लावनेऽस्या विनियोगः । यत्-यदा,

हमौः, बाजयन्-स्तुयन्, अहमोषधीः-यवकुशपिर्ज्जुललक्षणाः, स्वहस्ते आदये-स्वाप्यामि, हस्ते

गृह्णामीत्यर्थः । यदा आत्मा यस्मैस्य रोगस्य नश्यति, पञ्चमो लोडयै, नश्यतु, पुरेव हननात्,

जीवृमो यथा-कस्यचिद्बाजयिद्विष्टकारिणः करे जीवग्राहं गृहीतस्यातिभयाज्जीव इति शेषः ।

अप्रापि जीयनौशशब्देन यस्मिन्नाश उपमीयते ।

आत्मशब्दं निगमप्रसक्तं निराह-आत्मा अर्धैर्तेर्वा, अतनं गतिः, तननात् सर्वं हि तेन

ततम्, विभुत्वात् सर्वग इत्यर्थः । अर्धैर्तेर्वा, भोक्त्रभिप्रायः, भोक्ता पुरुषः शब्दादीनाम् ।

१-[क. १।५०।३]

२-अत्र 'कर्मणि' इति सप्तम्यन्तपाठो युक्तः स्यात्,
'भावकर्मणोः' (पा. १।३।१३) इति कर्मण्य-
त्मनेपदम् ।

३-रदयते B. ४-सत्त्वताः C.

५-स्वार्थमेव B. ६-यर्थे C.

७-अभिभ्रां. B. C.

८-[क. १०।१७।११] ९-अथ. C.

१०-यवगप. C. 'गपयव' इति स्यात् ।

११-तोष्य C.

१२-आपः B. १३-एव वि. C.

१४-मासू B. १५-पिञ्जलां B.

१६-दमां C. १७-अहमो. B.

१८-पिञ्जल B. १९-यवस्य C.

२०-ग्राहयिद्दी. C.

२१-'श' झुटितं भाति C. अत्र 'जीवनाशेन'

इत्येव पाठो युक्तः स्यात् ।

२२-[cf. पा. १।३८] तनोतेर्वा B. C. अत्र मध्ये
'नो' इत्यधिकं भाति । अथवा यथाश्रुतमपि स्यात् ।

२३-[cf. पा. २।१]

अमिने ये भ्राजसा रुमवचसो वार्तासो न स्वयुजः सद्युक्तयः ।
प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमाः कृतं यते ॥

स्युमरदमेरायम् । मारुतीयमृक् । नशब्द उपमार्थीयः । अमिरिय ये मरुतः, भ्राजसा
दीप्या, रुम रोचिषु वचो येषां ते रुमवचसः । भ्राजसाविशेषो या रुमवचकारो
रुमरावेनोच्यते । स उरस्सु येषां ते । वार्तासो न-वार्ता इव च, ये स्वयुजः-भ्राजसात्मनः
सर्वकार्येषु नियोक्तारः, सद्युक्तयः-ऊर्तिर्गतिः सद्योगतयश्च, प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः-यथा च प्रज्ञा
अतिशयेन वृद्धा ये ते सुनीतयः स्युः, एयं ये सुनीतयस्ते, सुशर्माणो न सोमाः-शर्म सुखं
सुष्ठुसुखाः, वर्षाद्यनुग्रहेण सोमा इयामिलपितफलसिद्ध्या कृतं यशं यते गच्छते यजमा-
नायेत्यर्थः । य इत्यंगुणां मरुतस्तेऽमिलपितमर्थं सम्पादयन्त्वित्येयमाशिर्यैकयाभ्यता ।

‘वतुरश्चिद्दमानात्’ अत्र चिच्छब्द उपमायाम् । पौनरुक्त्यं चोदितं परिहृतञ्च ।

[इत्यष्टमस्याः- (तृतीयस्याः) ध्यायस्य
पञ्चदशः खण्डः ।]

१-[म. १०१७८१२]

१-मृत् B.

३-रुमं C.

४-मृत् C.

५-मृत् B.

६-पर्वा B.

७-गुण C.

८-माह C. ९-यव वा B. C.

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ षोडशः खण्डः ।]

चतुरधिर्दमानाद्विभीषादा निर्वातोः ।

न दुरुक्तस्य स्पृहयेत् ॥

कण्वस्य । विदुषमायात् । यथा चतुरोऽङ्गान् ददमानाद्वापेतः कित्वादिदत्तः कित्तयः किमयं तत् पातयिष्यति येन मामयं जेष्यतीति एवं विभेति । आ निषातोः-आनिधानात् आपातनादाक्षेपणात् तेषामक्षाणाम् । एवं दुरुक्ताद् विभीषात् । अतश्च नास्मै दुरुक्ताय स्पृहयेत् कदाचिन्न दुरुक्तं शूयात् शृणुयाद्वैत्यर्थः ।

‘श्राद्धाणां मृतचारिणः’ इह स्वावसरे लुप्तोपममिदं समासतम । उपरिष्ठाच्च दैर्घ्ये व्याख्यास्यति । इह नोपन्यस्तम् ।

एवमेतदुदाहरणद्वयमुक्त्यर्थेयमाणार्थमिति परित्यज्यान्तरं ‘जार आ भैगम्’ भाष्यकारो व्याचिख्यासुराह-आ इत्याकार उपसर्गः, अयं क्रियाविशेषकः स पुरस्तदेव आ इत्याद्यागर्थे इत्यत्र व्याख्यातः । इह तु निषात उपमायीयप्रकरणात् प्रदर्श्यते-अथाप्युपमायै दृश्यत इति । निषातस्य सत्युच्चायचार्यत्वादुपमायैत्यमविरुद्धम् । उपसर्गत्वे तु क्रिया-विशेषकत्वम्, ‘क्रियायोगे’ इति स्मरणात् ।

उदाहरणम्—

उदीरय पितरं जार आ भगविर्यच्चति ह्यंतो हत इष्यति ।

विभेति वक्तिः स्वपश्यते न सस्तविष्यते भगुरो वेपते मदी ॥

हविर्धानस्यापिम् । अग्निरुच्यते । उदीरय-उद्गमय, स्वमात्मानमरण्योः सकाशात्-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डप्रारम्भस्य निर्देशो नास्ति ।

२-[क० १।४१।९ निह० ३।१६]

३-०यते B.

४-०वानित० C.

५-वात० C.

६-०णम् C. ७-कादा० C.

८-[क० ०।१०३।१ निह० १।६]

९-[निह० १।६]

१०-उक्तं B. C. अथ समस्त एव पाठो पुक्तो भाति, ‘वृक्षस्य तु ते पुरुहूत मया’ इत्येकमुदाहरणमुक्तम् [निह० १।४] । ‘श्राद्धाणां मृतचारिणः’ इति च वक्ष्यते [निह० १।६] । उक्तो वक्ष्यमाणधार्थो यस्य, एवम्भूतमुदाहरणद्वयमेतत्परि-त्यजेत्यन्वयः ।

११-[क० १०।१।१६ निह० ३।१६]

१२-[निह० १।३] ०गर्थमित्य० B. C.

१३-‘उपसर्गः क्रियायोगे’ [पा० १।१।५९]

ध्यमानः । स्वयं वा ज्योतिरिति शेषः । पितृ-पितरौ, सर्वप्राणिनां मातापितृभूते चाद्या-
पृथिव्यावत्र पितराद्युच्येते, तौ प्रतीति शेषः । अथवा-आदित्यादिपद्मनस्य प्रकाशनस्य
च सम्बन्धदर्शनात्, उद्गमनेनात्र प्रकाशनं लक्ष्यते । प्रकाशय, ते अपि चाद्यापृथिव्यां
सुष्ठु उज्ज्वलेत्यर्थः । रात्रेर्नेक्षत्रादिदीप्तीनां च जरयितृत्वाज्जार आदित्यः । स च सवितृ-
शब्दवाच्यो घुस्वानः । आकार उपमायाम् । स यथा भवं घुस्वानमेषोत्तरावस्थं भजतीति ।
अथ स्वं ज्योतिर्भासं घौ रसमुदीरयेत् तद्वत् । अथवा-जारः पारदारिक एव, भक्तोऽपि
स्त्रीनगः, स यथा पारदारिकः शरत्काले शययशाद् रागी भगमुदीरयेत् प्रकटयेत् तद्वत् ।
कुत एवमुच्यते ? यत इत्यक्षति-छान्दसो यकारलोपः, यियक्षति यष्टुमिच्छतीति यज्ञमानः ।
कान् ? ह्यंतः-प्रेक्षन् कामयमानान् देवान्, न च केवलं यष्टुमिच्छत्येव, किन्तर्हि ?
अधिकृतोऽपीत्याह-हृत्-हृदयेन । इत्यति-‘इव गतौ’ शुद्धोऽपि सोपसर्गायें द्रष्टव्यः । अधिग-
च्छति विद्वान्, तत्त्वेनानुष्ठाय जानामीत्यभिप्रायः ।

किञ्च विवक्षित-प्रस्तवर्त्तनसन्धोऽयम्, विवक्षति, शस्त्रलक्षणां स्तुतिमिति शेषः ।
कोऽपी ? वदिः-प्रेक्षीः स्तुतीनां कर्ता होतृत्वमभिप्रायः । स्वपत्ये-शोभनमपः स्वपः, तस्मात्
कपत्, सुष्ठुमिच्छति कर्तुम् । 'कैः ? मखः-मख इति यज्ञनाम, तस्मात् तत्करोतीति
णिजन्तादश्च । मखः-यज्ञकार्यध्वयुः । तविच्यते-इति वृद्धयर्थः, सौत्रोऽन्तर्नीतण्यर्थः ।
सन्तस्तु तौर्वयिपति, धर्धयितुश्चेच्छति सौत्रलक्षणां स्तुतिम् । कः ? अतः प्राणवा-
नुद्गाता । वेपते मती-उत्पन्ने चोत्पन्ने ऋत्विक्कर्मवैगुण्ये प्रायश्चित्तकारित्वाद् वैगुण्योत्पत्तेः
विन्त्यत् कल्पते । मती-मत्या बुद्ध्या चेनसेत्यर्थः । कः ? सामर्थ्याद् ग्रह्या । यतो यजमानः
सर्वं ऋत्विजश्च स्वं स्वं व्यापारं कर्तुमिच्छन्ति, स च त्वद्वद्वदनमन्तरेण न शक्यः
कर्तुम् । भत उच्यसे उदीरय-इति समस्तार्थः ।

स एव मासाम-नक्षत्रग्रहोप-प्रभृतीनां जरयितृत्वाज्जार आदित्यः । तथाप्येव निगमः ।

१-अत्र 'स्व' इति पाठो युक्तो भाति ।

२-'सर्वप्रनाम' इत्येव पाठः B. C.

३-पिपि० C. ४-वास्थो C.

५-मनोरस० C. ६-वारदा० C.

७-अयं पाठः सन्दिग्धः । अत्र 'मारायतिशय-
यशाद्' इति पाठो युक्तो भवेत् । अथवा शकार-
स्थाने क्षकारः स्यात् 'क्षत्यतिशयः' इति ।

८-[पा० ४१९] ९-०न्तर्गित० C.

१०-शास्त्र० B.

११-योदा C.

१२-नामः B.

१३-०न्तर्गीत C.

१४-त (ता C.) पयिपति B. C.

१५-०च्छन्ति C.

मस्तुदिधिपुमन्त्रं स्वस्तुजः शृणोतु नः ।
अनेन्द्रस्य सखा मेम ॥

भरद्वाजस्य । माता आदित्यस्य रात्रिः । ततोऽनन्तरमुत्पत्तेस्ततोऽस्य जन्मावगम-
नात् । तस्या मातुः । दिधिपुमन्-धारयितारम्, स्तोदयेन विरोद्धारमित्यर्थः । अन्नम्-प्रवीभ्यहम्,
यद्यद् विचक्षितम् । स च मयोर्ध्वमानः, स्वस्तुजः-एकतो राज्ञोर्जातत्वादादित्यस्य स्वसा
उपाः, भ्राता भगिन्याः सहचारी भवति, तदीयानाञ्च क्रीडनकानामपहर्ता बाल्ये । आदि-
त्यश्चोपसा सहचारी, तदीयानाञ्च रसानामवश्याधानां शोषणेनापहर्ता अतः साहचर्य-
सामान्यात्तदीयरसापहरणसामान्याद्योऽयं अस्य स्वसा उच्यते । तस्या जरयिता, तदु-
दये हि सा जीर्यति, अनस्तस्या जारः शृणोतु । नः-अस्माकम् । भ्राता इत्यस्य-उभयोरिन्द्रा-
दित्ययोरेव । कस्मात् कारणात् ? मनोज्ञातत्वात् भरणाद्वा, स हि रसान्मध्यमस्य रश्मि-
भिरादार्य तैस्तं विभर्ति । सखा मम-स्तुत्यन्तोत्पत्तलक्षणैः सम्बन्धेन सखीभूतः ।

यद्यपि पौष्णे सूक्ते पठ्यमानत्वात् पौष्णीयमुक्, तथाप्यादित्य पयोत्तरावस्थः
पूपा न वस्तवस्तेरमित्यविरोधः । एवं प्रसङ्गेनादित्यजारवे मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वस्यामेवधि
व्याख्यातानन्तरमुत्प्रेक्ष्याह अपि व्यवभित्यादि । निगदव्याख्यातम् ।

मेर इत्यादि । भूतरादेनोपमोच्यत इति भूतोपमा । उदाहरणम्—

रुखा धीर्वन्तमद्रिवः काण्वं मेधातिथिम् ।

मेयो नृनोभि र्वैर्वैः ॥

काण्वो मेधातिथिरिन्द्रमाह-रुखा-इत्यम्, योऽयं ममाभीष्टोऽत्यन्तवशवर्तिस्व-
लक्ष्मणः, अनेन प्रकारेण । धीवन्तम्-कण्ववन्तं प्रज्ञावन्तं वा हे अद्रिवः ! अद्रिविकारत्वादा-
वरणाद्वा अद्रिवज्जः, तद्वत्, काण्वं मामेव कण्वस्य पुत्रम्, मेधातिथिम्-मेधातिथिर्नामानम्,

१-[श्रु० ६।५।५।५ नि० ३।१६] २-तस्य B.

३-दिधित्त C. ४-योऽयमा B.

५-भगिन्याः C.

६-जारं शृणो B. जारमशृणोतु C.

७-निमो भ्रातृत्वमिति शेषः ।

८-आदर्शपुस्तकेषु 'रसान्मध्यमस्य' इत्यस्यामे

—'स्वं' इत्येव पाठः । उन्मथे च पाठस्य बुद्धि-
तत्वाद् रिक्तं स्थानं वर्तते । तत्रास्माभिरिव

'रश्मिभिरादार्य तै' इत्यर्थादुपारी पाठो
निवेशितः ।

९-[श्रु० ६।५।५]

१०-'पूपा न वस्तवन्तरम्' इत्यस्य स्थाने B, C.
पुस्तकयोः 'पुरुषा न वस्तवन्तरम् (ज्व C.) रम्'
इति पाठो वर्तते ।

११-[श्रु० ८।१।४० नि० ३।१६]

१२-क्षणम् B.

मेषोभूतः-मेघ इव । यथा मेघस्तत्पोषकमामिमुख्येन गच्छेत्, एवं अभिवन्-आमिमुख्येन गच्छन्, अयः-पूर्वमभिगतवांस्त्वमिदानीमप्यनेनैव प्रकारेणाभिगच्छेत्प्रमिप्रायः ।

निगमप्रसक्तं मेघशब्दं निराह-मेघो म्रियतेः । स हि म्रियति निमिषत्येव केवलं न तु किञ्चित् प्रजानोति, निःसंज्ञकत्वात्, यदि मारयितुं नीर्यते, यदि वा दारयितुम् । 'तां विश्वरूपोः पशवो घदन्ति' इत्यादौ निरुक्तो भविष्यतीति प्रसङ्गात् सामान्येन पशुं निराह-तेनैवोक्तेन प्रकारेण पशुः पश्यतेः, पश्यत्येव, निर्वुद्धिरित्यभिप्रायः ।

तद्रूपस्तद्वर्ण इति क्रमप्रार्तव्याचिण्यासयाह-अभिरित्यादि । अग्निं वैद्युतोऽप्रापाश्रपाद-भिप्रेतस्तस्य रूपशब्देनोपमा रूपोमेति । अस्योदाहरणं हिरण्यरूपम्, वर्णशब्दस्याप्युप-मार्थत्वं एतदेवोदाहरणम् ।

हिरण्यरूपः स हिरण्यसदृशो नपस्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्यया परि योनेर्निर्घो हिरण्यदा ददत्यप्रमेस्मे ॥

गृत्समदस्य । हिरण्यस्यैव रूपं यस्य स हिरण्यरूपो वैद्युतोऽग्निः स हिरण्यसदृक् हिरण्यमिव च परया प्रीत्या संदृश्यते । अपां नपान्-अपां पौत्रः । कथम् ? अद्भ्यो हि मेघो जायते तत्संघातरूपत्वात्तस्य, मेघाद् वैद्युतः । 'अद्भ्यो वा एष प्रातस्वेत्यर्थः सायं प्रधि-भ्योति' इति ध्रुतेः । प्राकराभ्य (?) आदित्यो जायते आदित्याद् वर्षास्तु रसादानद्वारेण वैद्युत इत्येवमभ्यपौत्रत्वम् । सेदु इदं शब्दं, उः पदपूरणः, स पशव्यन्तोपकारित्वात् । हिरण्यवर्णः हिरण्यमिव वर्णनीयः । किञ्च हिरण्यान्-हिरण्यशब्देनात्र तद्रूपमुच्यते न सुवर्णम्, तन्म-यसहशादत्यन्तस्वच्छशुक्लरूपादित्यर्थः । योनेः-स्थानादन्तरिक्षावयात्, परि सर्वतः, निर्घो-निर्घे, हिरण्यदाः-हिरण्यसहस्रस्य दाता । ददति-'दा दाने' इत्यस्य लेटि इत्ययमेव

१-अयम् B.

२-० नाती C.

३-हि संज्ञ० B.

४-नियते C.

५-० रूपां B.

६-[ऋ० ८।१००।११]

७-'दि' इति ध्रुटितं भाति C.

८-० यात B, ९-[ऋ० २।३५।१०॥ निरु० ३।१६]

१०-'अपां' नास्ति B.

११-प्रोत्रः C.

१२-अत्यो C.

१३-० तम् B.

१४-० त्ववः C.

१५-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१६-प्राकराभ्यः C. अत्र 'प्रातरद्भ्यः' इति पाठः स्यात् ।

१७-इदमेवा० B.

१८-वर्णः B.

१९-० ण्यथान् C.

२०-'त्र' ध्रुटितं भाति B. 'तद्' ध्रुटितं भाति C.

२१-'निपथा' नास्ति C.

२२-'हि' इत्येव B.

२३-[पा० ३।५].

* '० मस्य पौत्रः' इति पाठो युक्तो भाति ।

परस्मैपदम्, बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने-ददात्वित्यर्थः । अतम्-अन्नवृष्ट्युदकम्, अस्मै यजमानाय सर्वस्मै च प्राणिजाताय ।

हिरण्यवर्णस्येवास्मै रूपम्-इत्यनेनैतदाचष्टे संक्षेपेण, समासद्वयमेतदुपक्षितं वर्णशब्देन रूपशब्देन च, 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य' इति । एवं हिरण्यस्येव वर्णो यस्य, हिरण्यस्येव रूपं यस्येति । परमार्थतस्तु रूपशब्देनोत्तरपदेन समासे स इत्युपमा प्रतीयते । रूपोपमे-त्युदमयति ।

क्रमप्राप्तमतीत्याह-या इति चेति । क्रमभेदः किमर्थं इति चेत् ? देवेन्द्र-लोकवेद्यो-रुभयविषयत्वाच्चास्य पुनर्चेद्विषयप्रतिपत्त्यर्थम्, यत्तस्यैकापमिति केचित् । यद्येवं भूतावयोऽपि उभयविषयास्तेषामप्युत्कर्षः प्राप्तः । न चान्वैध्यायविषयो यो^१ वतिः स व्याख्यानेन विच्छिद्येत । तस्माद्वयमभिप्रायः-क्रमेण व्याख्यायमाने यथा ईयादीनामुभय-विषयत्वमेवं या इत्येतस्यापि गम्येत, अयं त्ववैध्यायमेवेति, अर्थः क्रमभेदोऽस्य विद्वा-पस्य प्रतिपत्त्यर्थः । अस्यस्यैभ्यो भेदः, भेदविषयत्वं नामेति बुद्धिचिद्यनमात्रज्ञेयत्वं । तेन 'न चिन्वाया' इत्यवैध्यायम् । अन्ये आपायामन्वैध्यायश्च । या इत्यस्योपमाया-मुदोहरणम्—

तं प्रतपो पूर्वपा विश्वधेमपा ज्येष्ठताति बर्हिषदे स्वर्विदम् ॥

प्रतीचीनं वृजने दोहसे गिराशु जयन्तमतु यासु बर्हिसे ॥

अवतसारस्य । यपं कर्मसम्यग्वादिन्द्रोऽस्य देवता । 'दोहसे' इति मध्यमपुरुषभूतेः

१-अत्र 'देवता योन्तो (तो C.) वा' इत्यधिकः

पाठो भाति B. C.

२-यन्वमोना० C.

३-'या' वुटितं भाति B.

४-'स्य' वुटितं भाति B. C.

५-[पाठ० व्या० महा० २।२।२४]

६-०न्देनात्त० C.

७-०दुपपमा C.

८-'य' वुटितं भाति C.

९-वेदेन्द्र C. १०-०चान्यत्पु० B.

११-०यस्य प्र० C.

१२-भ्याका O, अयं पाठः सन्निर्गमः ।

१३-वावध्या० B. १४-पतिः B. C.

१५-०ख्येनेन C.

१६-०वादिना० C.

१७-स्त्वध्या० B. C.

१८-वन्तः B. C.

१९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२०-०त्यवध्या० B.

२१-०प्यायाश्च B.

२२-०या उदा० B.

२३-[क० पृष्ठ ११ निर० २।१६]

प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । तम्-स्वामिन्द्रं स्तुम इति शेषः । प्रथमा-प्रथमिति पुराणनाम, या उपमायाम्, पुराणा इवात्रिवसिष्ठप्रभृतयः ऋषयः । पूर्वा-पूर्वं इव च शक्तिप्रभृतय ऋषयस्ते हि पूर्वं नै च पुराणाः, अत्रिप्रभृतीनामपत्यत्वात् । विस्तया-विद्व इव सर्व इव भविष्यन्तश्च ऋषयः । इमया-इम इव वर्तमानाः । ज्येष्ठतातिम्-अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा ज्येष्ठः, ज्येष्ठ एव ज्येष्ठतातिः, अतिशयेन प्रशस्यं वृद्धं वा । अथवा तातिशब्दस्तनोतेः सन्तानवचनैः । अतिशयेन वृद्धः प्रशस्तो वा वृष्टिस्तनो यस्य तम् । वद्विदम् वेद्विस्तरणे सत्तारम् । त्वविदम्-दिष आदित्यस्य वा स्वरशब्दवाच्यस्य वेदितारम् । तच्छब्दश्रुतेयच्छब्दोऽप्याहार्यः । यः प्रतीचीनम्-अज्ञेयार्थस्येव रूपम्, प्रतिगतमन्तरिक्षे, पराङ्मुखमित्यर्थः । वृजन्म-घलनामेतत्, तस्मात् अर्थ आदित्वात् मञ्च, यलवन्तम् । बोहसे-क्षारयसि । कम ? सामर्थ्यान्नेघमुदकम्, द्विकर्मकोऽयम्, 'बुद्धिर्याचि' इत्यादिस्मरणात् । गित-गौचा, हुकार-मात्रेणैवेत्यर्थः । वाचा वा माध्यमिकया । आशुम्-शीघ्रमर्थव्येनोदकेन वा मेघान् जनयन्तम् । फव ? अतु यैस्तु वर्षसे-यास्विति खोलिङ्गनिर्देशात् दिशः प्रतिनिर्दिश्यन्ते, यास्तु दिक्षु स्तुतिभिर्हविर्भिन्नानुपूर्व्येण वर्धसे, येषु देशेषु मनुष्यैः स्तूपसे इज्यसे च तेष्वित्यर्थः ।

इममेति निगमप्रसक्तस्य प्रकृतिं निराह-अयमेतत्तरः-आगततरः, आगततर इव भवति, प्रत्यक्षात्यन्तासन्नोपाधित्वादित्दम्, आपेक्षिकत्वाद् दूरासन्नव्यपदेशस्य । अत्यन्त-विप्रकृष्टापेक्षायामीपद्विप्रकर्षप्रतिलब्धासन्नव्यपदेशविषयोऽद्ः शब्दोऽत आह-अमुष्मात्, अदस इत्यर्थः । इदं सग्नधाददसोऽप्यन्तनिराह-असेय एषि वीर' इत्येवमादिषु निरुक्तो भविष्यतीति । असावस्ततः क्षिततर इव । कुतः ? अस्मादिदम् इत्यर्थः । अत्राप्युक्तैर्नैव

१-'क' वुद्धिं भाति B.

२-पूर्वेण च B.

३-०तामिति C.

४-तानि B. C. ५-०दास्त० B.

६-०चनाः B.

७-०स्तो वा B. C.

८-[Cf. पा० ५।२।१२७]

९-'दि' वुद्धिम् भाति C.

१०-अवयितं च [पा० १।४।११] इति सूत्रे इयं कारिका वर्तते पानश्रलव्याकरणमहाभाष्ये

[१।४।१। ५० १३४]

११-वासा च B. C. 'सा' इत्यधिको वर्णः प्रमादाद्वाऽऽपतित इति भाति ।

१२-०मुच्यते C. अत्र 'मुख्यत्वेन' इति पाठः स्यात् ।

१३-यासि B. १४-०स्यते B. C.

१५-भिन्नु B.

१६-०दिदम् B.

१७-अपेक्षितत्वात् B. आपेक्षितत्वात् C.

१८-'पेक्षा' इति वुद्धिं भाति B.

१९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

प्रकारेण प्रकर्षप्रत्यययोजना । असावित्यप्रसङ्गेनाह-अमुयेत्यादि । यथा-इमया-इतीदमवस्था भवत्युपमायाम्, एवम-अदसोऽप्यमुया इति पदं व्याख्यातम् । यथासावित्यनेन कृतनिर्वचनेन पदद्वयेनासावस्ततर इति प्रकृत्यर्थो यथेत्युपमायामिति यावद्वैद्यार्थः, एवममुयेति, यथासावित्यनेन व्याख्यातम् ।

ननु या इति चोपमायामित्यनेनैव अमुयाऽप्येत्यादिकं प्रकृत्येत्यादियद् व्याख्यातम् । किमुच्यते-अमुया यथासाविति व्याख्यातमिति ? उच्यते । या इति च-तत्त्वस्यैवायं प्रपञ्चो भाष्यग्रन्थत्वान्नातिमहते दोषाय । यथा च प्रज्ञादिभ्य इत्यर्थे छन्दसि या, तथै-दिभ्योपि द्रष्टव्यः, न प्रकारवधन एव ।

वदिति सिद्धोपमा । सिद्धा प्रसिद्धा उपमा-नाङ्गणवदधीयते तेजस्विनः, भक्तो धनाया । वृषलवत् परिचरन्तीति लौकिकमुदाहरणम् । तस्यार्थप्रदर्शनम्-भाषणा इव, इत्येवमादि । ननु यथेवाद्यपि सिद्धेय, ग्राह्येण इवाधीते, यथा ग्राह्यणस्तथाधीते इति प्रतीत्यभिज्ञेनात् । एवं तर्हि विरुद्धार्थसदसद्भावाविषयो वतिः पूर्वसिद्धार्थप्रतीतिवशेन वाष्टान्तिके तुल्यताप्रत्ययमाधानुं नमर्थो यथा, न तथेवाद्यः । तथाच भूर्णिकारः पठति-वतिनिर्देशोऽयं कामधोरश्च वतिनिर्देशो वार्क्येशेवं समर्थयितुम् । उशीनरवग्म-द्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृपदस्यास्तोर्पाः । सन्ति न सन्तीति । मातुरियास्याः कौलाः, यथा मातुलयास्याः कौलाः, इत्युक्ते यादया मातुल्लादया इति कौलस्तिल (?) गतसादृश्यं प्रतीयते । तत्र सदसद्भावायोरन्यतरप्रतीतेरिति । अनेन प्रतीतिविशेषेणोच्यत इति केचित् ।

१-‘असाविति प्रसङ्गेन’ इति पाठो युक्तो भाति ।

२-‘व्याख्या’ इत्येव C.

३-‘व्याख्या’ C.

४-‘पठ्यादि’ B.

५-‘तथा’ B.

६-‘अत्र’ ‘तथाद आदिभ्यः’ इति पाठो युक्तो भाति ।

७-‘भाषणा’ B.

८-‘तुल्यता’ B. C.

९-‘भूर्णिकारः’ B. ‘भूर्णिकारः’ C. ‘भूर्णिकारो भाष्यकारः’

पुनःप्रतिः ।

१०-‘मया’ इति कुटितम् B. C.

११-‘तोयः’ B. C.

१२-‘अत्र’ ‘कलाः’ इति महाभाष्ये पाठः ।

१३-[पाठः ० व्या० महा० १११५७]

१४-‘अत्र’ ‘कलाः’ इति पाठो युक्तः ।

१५-‘अत्र’ ‘कलास्त्वित्त्वगतसादृश्यं’ इति पाठः

कदाचिन्त्यात् ।

१६-‘प्रीति’ B. नास्त्येव C.

१७-‘वि’ कुटितं भाति B.

अ. ३, ख. १६. }
अ. ३, पा. ३, ख. ४. }

(१७८)

[उपमाः]

परमायंतस्तु चास्यशेषे द्वयाहारे (?) वतिवद्विवादिष्वपि न कश्चिद्विशेषो
दृश्यते सदसद्भायौ प्रति । कथं तर्हि चदिति सिद्धोपमेति ? अनुवादमात्रैतत् ।
उदित्यपि ज्यायसा प्रख्यातनमेन पूर्यवत् सिद्धेन गुणेनोपमेति भाषायामुदाहृतम् । छन्दसि
दर्शयितुमाह ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ज्यायस्य
षोडशः खण्डः ।]

१-‘वदित्यपि’ इति पाठो युक्तो भवति ।

२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो
नास्ति ।

[अथ सप्तदशः खण्डः ।]

प्रियमेधवदग्निवज्रावेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्मद्विवत् प्रस्कम्बस्य शुषी हवमे ॥

प्रस्कम्बस्य । प्रियमेधस्येव, अग्निवत्-अग्नेरिव च, हे जातवेदः ! विरूपवत्-विरूपस्येव च, अङ्गिरस्वत्-अङ्गिरस इव च, हे महिषव ! ईक्षं कर्म, महाकर्मन्, मम प्रस्कम्बस्य शुषि शृणु, हवम्-आह्वानम् ।

प्रियमेधः प्रियोऽस्य यज्ञः । प्रियमेधः-प्रियास्य मेधा इति पाठान्तरम् । 'नित्यमसिञ्च प्रजामेधयोः' इति समासान्तस्मरणत्वात् । नृमेधः प्रियमेध इति । तथा सकारान्तमेध पदमित्यन्येषाम् । छान्दसो वर्णलोप इत्यपरे । प्रियमेधवत् इति लिङ्गम् । प्रस्कम्बः कण्ठ एव इत्यर्थकथनम्, प्रोऽपत्यायेंऽत्र प्रयुक्तः, यथा सुयीर इति सुर्मतवयं पूर्वश्वं प्रयुक्तः । कण्ठप्रभव इति शब्दार्थसमाधिप्रदर्शनम् । प्रकम्बः सन् शृणुषी सुतो निपातनात् प्रस्कम्बः । अस्स्येद्यान्यत्र प्रयोगः यथा प्राप्तम् । अग्रमघं सत् प्राप्तमुच्यते । प्रमघार्थप्रवृत्ति-रित्याह मन्त्रक्रमेणाग्नेर्निर्वचने प्रसक्ते तत्प्रसिद्धयर्थं भृगुमाह-अग्निं भृगुः सम्भूय ।

यज्ञे देवस्य धितते महतो वरुणस्य हि ।

प्रह्मणोऽस्तरसं दृष्ट्वा रेतश्चस्कन्दं कर्हिचित् ॥

तत्परीक्ष्यं सवर्णो न स जुदाय विभावसौ ।

ततोऽन्विषोऽभूद् भगवान् भृगुरङ्गेरितोऽङ्गिरः ॥

अग्नेयाम्बेर्णोदग्निः खननाद्विखनो मुनिः ।

इत्थं प्रजापतेर्जाताः पुराणा ऋषिसर्त्तमाः ॥

अथवा-भृगुरङ्ग्यमानो न दग्धः, भर्जते भृगुः । नैतावताग्निः प्रसिध्यतीति पुनरपि हित्वा क्रममाह-अङ्गेरिष्वङ्गिरा इति । प्रशान्तार्चिभ्योऽङ्गरेभ्योऽङ्गिराः । अङ्गाराः पुनरङ्गनाः,

१-आदरापुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य निर्देशो नास्ति ।

२-[५०. १४५।३] ३-अत्रे B, अत्रे C.

४-०मेधाः B, C. ५-प्रियस्य B, C.

६-नित्यं सि प्र० C.

७-[पा० ५।१।१२२]

C-लिङ्गः B.

१-'इति शब्दार्थ' इति द्विरुक्तिरितम् B, C.

१०-प्रतीत्य C. ११-०रकोऽङ्गि० B.

१२-०दतिः C.

१३-[cf. वृद्धेक्ता ५।१९, १०।१।५।१४९]

१४-भगवतेः B.

अङ्गित एव वह्निगंत इत्यर्थः । अङ्गना इति पाठान्तरम् । अङ्गुवते तैरिति । द्वयोस्तपत्र-
योरत्रैव तृतीयमृच्छनेत्युच्यते महर्षयः । तस्मादिदमभिव्याहारादन्तेऽभवत्, तस्मादग्निः । न त्रय
इति वा, नञो नलोपेन नान्ये त्रयः । एवं सम्भवाः सन्तीति ।

उत्पत्तिप्रसङ्गाद्वाह-विखननादग्निस्थानस्य वैखानसः । विरूपो नानारूपः, जपयोगैश्चर्यात्,
इत्येतिहासिकाः । नित्यपक्षे तु सततप्रवृत्तयङ्गः कश्चिन्मृजमानः प्रियमेध उच्यते तथा
भृगुवाक्योऽपि यजमानविशेष एव । भृगुः पञ्चतपःप्रभृतिना तपसा भृज्यमानोऽपि न
देहः । गार्हपत्योपायित्वादिना व्यङ्गारेषु यससीत्यङ्गिराः । अङ्गनाद् भक्षणत् क्षपणाद्वागा-
दीनां दोषाणामग्निः । विविधं खननाद् वेदायं वस्तूनां वैखानसः । वैरूप्यात्तपसो विरूपः ।
यथैतेषामृषीणाम् । दर्शनाद् ऋषयः । प्रस्कण्वः कण्वस्य मेधाधितः पुत्रः । एकया-
वपता तु पूर्वयद्योजनीयेति ।

इत्याचार्यमहेश्वरकृतायां निरुक्तटीकायाम्

अष्टमस्या-[तृतीयस्यां-] ध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

[सप्तदशश्च खण्डः समाप्तः ।]

१-०न्तेरमभव B, ०न्तेरमभवस्त० C.

२-जयः योगी० B, C.

३-स तु १.

४-'स' पुः भाति B.

५-भृजपानः B. अत्र 'वचिद्वयजमानः' इत्येष
पाठः साधुर्भाति ।

६-'तथा' इति द्विविधितम् B, C.

७-देहः B.

८-०पायत्वादीनां शेषेषु B.

९-इति निरुक्तटीकायामष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः

पादः B. इति निरुक्तटीकायामष्टमस्य तृतीयः

पादः C.

१०-एतन्वोऽहकान्तर्गतः पादो नास्यादर्शपुस्तकेषु ।

[अथ चतुर्थः पादः ।]

इदमिधेत्यादाद्युपमासमाप्ताये समाप्तातस्य 'ग्राहणा द्रव्यचारिणः' इत्यस्य वाक्या-
र्थसामर्थ्यान्मण्डूकार्यत्वेन परार्थत्वात्, प्रकरणसामर्थ्याच्चैवान्यभावेऽपि निश्चितोपमान-
भावस्य प्रसङ्गेन बहुवक्तव्यतया किञ्चिद्वैलक्षण्योच्च व्याख्यानक्रमादुक्तस्य अर्थ
व्याख्यानान्वसर इत्याह-अथ लुप्तोपमानीति । अथेत्यानन्तर्ये । अथमाणेवाद्युपमानशब्दव्या-
ख्यानानन्तरम्, लुप्तोपमानि-लुप्ता उपमा येषु तानि पदानि वाक्यानि व्याख्यायन्त इति
शेषः । तानि चार्थोपमानीत्यावबते आचार्या लौकिका वा ।

अथ किमिदमर्थोपमानीति ? अर्थग्रहाण्यसामर्थ्यादिसत्युपमाशब्देऽपि येषूपमा
प्रतीयते, तान्यर्थोपमानि । अथवा-अर्थ एवोमा येषु तान्यर्थोपमानि । न हि सर्वत्रैवार्थ
एवोपमा, शब्दस्त्वर्थं प्रत्यार्थे विनिवर्तते । सत्यम्, तथापि शब्दोपार्थद्वारेणोपमोच्यते
इति । तथाच-अथात उपमाः-इत्युक्तम् । इह तु शब्दभावे स एवार्थ उपमेत्यर्थोपमा-
नीत्युक्तम् ।

अथार्थोपमानीति किमर्थम्, लुप्तोपमानीत्येवास्तु ? उच्यते, यद्यर्थोपमानीति
नोच्यते, यद्येवेधादिलोपे सत्युपमार्थसङ्गावे च ग्राहणा द्रव्यचारिणः, सिंहो देयदत्तः-
इत्यादीनां लुप्तोपमानीति व्यपदेशः । एवं यत्राप्युपमार्थो लुप्तः, शब्दमात्रमेवास्ति तत्रा-
प्येव व्यपदेशः स्यात्-लुप्तोपमार्थ इति । भाष्यकृता न चेप्यते । अस्ति पुनः क्वचिदेतत्,
यच्छब्दे सन्निहितेऽयस्य लोपः ? अस्तीत्याह 'यावन्मात्रमुपसृज्य न प्रतीकर्म' इति । यत्रै-
वमुच्यते-अस्युपमार्थस्येति । अतो लुप्तोपमानीत्यस्य शब्दलोप-विपर्ययैव कथं विज्ञायेत,
अर्थलोपविपर्ययता मा विज्ञायि, इत्यर्थोपमानीत्युक्तम् । एवञ्च कृत्रा यावन्मात्रादिषु
'अस्युपमार्थस्य' इति यदेतन् शब्दोपजनमात्रतामेवोपमार्थशब्दस्य दर्शयति ।

१-D. पुस्तकेऽत्र 'अथ चतुर्थोऽध्यायः' इति
प्रमादद्विलिखितम् ।

२-०क्षणात् C. ३-०ख्यामान० C.

४-अत्र 'ननु' इति पाठो युक्तो भाति ।

५-प्रार्थं C.

६-'भाष्य' इति भ्रुतिम् B. C.

७-'नः' इति द्विलिखितम् C.

८-[कृ. १०।८८।१९]

९-'अ' भ्रुतिम् C.

१०-'अस्युपमानस्य सम्प्रत्ययं प्रयोगः' इति पाठो-
ऽस्य मन्त्रस्य व्याख्यानान्वसरे निगते [७।११]
प्रदर्शितः ।

११-हृतो B.

१२-यद् B. १३-'मा' भ्रुतिम् B. C.

नन्वेवं सति हिरण्यरूपदीनामपि लुप्तोपमव्यपदेशः, प्राप्नोति, न ह्यत्रेवादिः श्रूयते ? उच्यते, अस्त्यत्र विशेषः, समासादुपमाप्रतीतिः । तथाचोक्तम्-‘अग्निरिति रूपोपमा’-इति । रूपशब्देनोत्तरपदेन समासादुपमा रूपोपमा, तस्माद् भवत्येवैषा । यत्र तु नेवादिनं च समासः केवलमुपमारूपोऽर्थः प्रतीयते, तानि लुप्तोपमानि अर्थोपमानीति सिद्धम् । उदाहरणम्-‘संवत्सरं शययानां’ इति चतुर्दशे व्याख्यास्यते ।

सम्प्रति तु तादर्थ्येनैव सुखप्रतिपत्त्यर्थं भाषिकाप्युदाहरणानि दर्शयति-सिंह इत्यादीनि । पूजयामिति प्रायिकमेतद्व्यवधारणम् । यद्यपि सिंहे कौर्यादयोऽसत्पुरुषधर्मा अपि सन्ति, तथापि प्रायेण प्रशस्तानेव शौर्यप्रसह्यकारित्वादीनुररीकृत्य प्रयुज्यते । सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहशब्दस्य देवदत्तेन सहैकवाक्यवर्ततस्य समानधिमक्तित्वेऽपि सत्पद-भेदात् सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरानर्थस्य प्रसङ्गः, न सिंह एव देवदत्तः, नापि सिंहगतं यच्छौर्यादि तदेव देवदत्तः, अतस्तेजसंसामान्येन सामर्थ्याद् गुणकल्पनैवा-प्राभूदानर्थ-क्यमतः सिंहशब्दः स्वार्थसमवायी विशेषशौर्यादिधर्मसामान्योपसंग्रह्यशेन प्रवर्तमानो देवदत्तेन संगच्छते-यथा सिंहः शूरः प्रसह्यकारी तथा देवदत्तोऽपीति । सिंह इव सिंह इत्यभूयमाणेऽप्युपमाशब्दे अतस्मिन्तच्छब्दप्रयोगात् तादर्थ्यं गम्यते ।

तथा सा वृषलः काको जातम इति कुत्सायाम् । प्रायिकमेतद्व्यवधारणम् । यद्यपि कृतशरीरैर्गुह्यमैधुनत्वादिः सत्पुरुषधर्मो इदृश्यते तथापि लोके कुत्सापिपयेणैव प्रायेण प्रसिद्धाः । यथा ईर्ष्या काको वा आहारार्थमातुर इत्येतच्च धावति, तद्वदिति प्रतीयते ।

काक इति शब्दावुक्तिः, तदीयशब्दानुकरणनिमित्तमेवास्यैतन्नामधेयमिति दर्शयति-पयमपीति । तित्तिरिकपिञ्जलादीनीत्यभिप्रायः । कुत एतत् ? यत् उपरिष्ठात् काकयदेक-प्रघट्टनेनैव निर्वचनान्तराणि ग्रहयति । दर्शयति च-तदिदं शकुनिषु बहुलम् । तदिदं शब्दानुकरणनिमित्तनामत्वमन्येऽप्यपि शकुनिषु बहुलं प्रायेण इदृश्यते । अथवा बहुलमनियत-

१-०पमाव्य० B.

२-प्रतीतिः C.

३-[निर० ३१६]

४-[ऊ० ७११०३१]

५-[निर० ९१६] ०ल्यात तस्य० B, C, अत्र

‘त त’ इत्यधिकं वर्णावापत्तिरिति इदृश्यते ।

६-०कान्युदा० C.

७-०उच्यन्ते B.

८-अत्र ‘गतस्य’ इति पाठो युक्तो भाति ।

९-‘देवदत्तः’ भुटितम् B. १०-गतः C.

११-ल (ग) तास्त० B. यथास्त० C.

१२-‘ल’ इति भुटितम् B.

१३-०येनैव C.

१४-आ C.

१५-एवमपीत्यादि प्रतीकवाक्यं मूले न इदृश्यते ।

मनित्यमित्यर्थः । हेसादिषु व्यभिचारात् । हंसो हंतेः । द्येनः शंसनीयं गच्छतीति । तस्मात्प्रशब्दादुक्तिर्विद्यत इति औपमन्यवो मन्यत इति सम्बन्धः । निर्वचनान्तराभिधिसया च पूर्वोक्तं प्रतिपिष्य निर्वचनान्तरमाह-अक्षोपकालयितव्यो निषेद्धव्योऽत्राद्युपधातभयाद् भवति ।

तथा-तितिरिस्तरणात् प्रवेनात्,तरत्यन्तरिक्षे गच्छति । तिलमात्राणि वा चित्राणस्प्य । अत्र रूपसिद्धिलाघवमर्थस्य च पोषः ।

कपिजलः कपिरिव जीर्णः, जीर्णमर्कटवर्णः, तथावयवसामान्यात् । यद्वा-उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनान्मर्कट इव जवते गच्छति, वर्णव्यापस्यादिना कपिजवः सन् कपिजलः । ईप-पिङ्गलो वा ईपदधे कः पिङ्गल इत्यस्य गकारस्य जकारापस्या कपिजलः । कमनीयं वा सधुदं शब्दं पिङ्गपति विवृणुते । अत्र कमेः कः, पिङ्गेः छकारो नामकरणः ।

श्वा शुभाषी, शु इति लिप्रनाम शुपूर्वस्यायतेर्णिनिः, शीघ्रगामीत्यर्थः, शवतेर्वा गत्यर्थस्योपधातोः भद्रकारो नामकरणः, स्वसितेर्वा अन्तलोपः, अन्कारस्यान्तकरणः ।

सिंहः संहनात्, सहेरभिचार्यस्योपधाधिकारोऽनुस्त्रारागमश्च । हिंसेर्वा विपरीतस्य । अत्रापि रूपसिद्धिलाघवम् । सपूर्वस्य हौ हन्तेः समोऽकारस्यैकारो डदचान्तकरणः । सहाय हन्तीति-संकोच्यारमानं पक्षोद्धृतित्य हन्तीति पूर्वस्येवार्थवचनम् । असौ चेत्यपपाठः ।

व्याघ्रो व्याघ्राणम्-उपजिघ्रमाणो गन्धेनामिपमनुधावतीति व्याघ्रः । संज्ञायां प्रति-दिस्त्वा (?) क एव नामकरणः । व्याघ्राय वा-विहृत्यास्यं विविधं यादापाकृष्य हन्तीति, व्युपसर्गपूर्वस्यैव हन्तेः, हकारस्य घकारः, डैकारो नामकरणः ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यापस्य]

अष्टादशः खण्डः ।

१-‘हन्ते’ इति पाठो युक्तः । २-गच्छति C.

३-प्रतिनिषिष्य B. ४-०-भान्युप० B. C.

५-अत्र ‘प्लवनात्’ इति पाठो युक्तः ।

६-‘जीर्णः’ इति त्रुटितम् C. ७-यर्णाः C.

८-उत्प्लुत्योत्प्लुत्य B. ९-पिङ्गे B.

१०-शुभाषी C.

११-निनिः B. [Cf. पा० ११२।७८]

१२-[Cf. पा० ११७९१]

१३-०-भाषी (बी C.) वा० B. C.

१४-‘वा’ त्रुटितं भाति B.

१५-पधावी तय C. पवी (व) तय (त्य) B.

१६-प्रतिवेत्तान् C. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१७-०-करणम् B.

१८-पुनः० C. अत्र ‘व्योत्सर्गो’ इति पाठो युक्तो भवेत् । व्याघ्रादे ‘वि’ ‘आ’ इत्युभयोरप्य-सर्गयोः सञ्चारः ।

१९-उकारो B. अत्र ‘हकारः’ इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२०-आदेशोपुनरेष्यत्र गच्छगमनिर्णयने ।

[अथ एकोनविंशः खण्डः ।]

प्रायेणाचित उपमीयत इत्युपमानानन्तरमर्चति कर्माणः पूजार्था उत्तरे भानव आख्या-
तानि चतुश्चत्वारिंशत्-अर्चन्ति गायन्ति इत्यादयः ।

अथोत्तरे यचोपेक्षा मेधाविन एवाचर्या मयन्तीत्याह-मेधाविनामानि चतुर्विंशतिः-विप्रः
विप्रः-इत्यादीनि । ब्राह्मणादिपुण्यपेक्षा निगमेषु । मेधावीति-विन् मत्वर्थे । 'अस्मायामेधा'
इति । विप्रहप्रसक्तम्-मेधा तु प्रत्यग्रहणशक्तिः । सा कस्मात् ? मतो असंमृद्धा प्रत्यपरिवा-
दिप्रविवेकलक्षणा बुद्धौ धीयते ।

मेधाविन एष स्तोतु समर्था इत्याह-स्तोत्रनामानि प्रबोदश-रेभः जरिता-इत्यादीनि ।

प्रायेण च स्तोतृधिपयो यज्ञ इत्याह-यज्ञनामानि पञ्चदश-यज्ञः येन-इत्यादीनि । यज्ञः-
प्रवृत्तं प्रसिद्धं यजतिकर्म । प्रख्यातग्रहणं संगतकरणादिनिवृत्त्यर्थम् । याच्यो भवतीति वा-
याच्यया तन्वात् (?), अर्थो आदिवाद्वा । याच्यन्ते देवतास्तस्मिन्निति, सर्वो वा
भक्तादिः याचते तस्मिन्निति । 'सर्वो यथा स न याचते हि' 'द्वादशरेत्रीर्वाक्षितो भूति
येन्यतीति' इति ।

यजुरुभो भवतीति वा-इति, यजुषां भूयस्त्वं व्याप्तिं वरायति, फलेदनासम्भवात् । तेन
यैजुःशब्दाद् उन्देश्यं यज्ञः । बहुवृत्त्याजिन इति, अजिनशब्दादिकारं जकारेण गृहीत्या
तस्मादेज् मत्वर्थीयः । सोमोपहननानि वह्नि कृष्णाजिनाभ्यस्मिन् सन्तीति यज्ञः । यजुष्येन
नयन्तीति वा यजुष्येनमादित आरभ्यान्तं नयन्तीति ।

यज्ञसम्यग्वादाह-ऋत्विङ्मन्त्रान्यथै-भोरताः कुर्वन्-इत्यादीनि । यज्ञद्वारेण कृत्स्नं
भरन्तीति भरताः । कुर्वन्ति कर्माणोति कर्तव्यं ऋत्विङ्करणः, कर्म आदावारभ्यान्तं प्रेरयति

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मो न दृश्यते ।

२-'श' बुद्धिर्भाति C.

३-अर्चन्तीति गायन्ति C. ४-अथोत्तरे C.

५-[A fragment of पा० ५१२१२१]

६-मृदा B. ७-मानी C.

८-प्रव्याहयते C. ९-मेवना C.

१०-[cf. पा० ५१२१२७]

११-सर्वा C.

१२-योचते C.

१३-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१४-रात्रिर्वा C.

१५-भूयास्व B. C. १६-यज्ञः B.

१७-[धा० ७१२०] १८-दह C.

१९-भरताः C.

२०-करवः B.

२१-करवः C.

करोतीत्यर्थः । ऋत्विग्निर्यजतीति वा याज्याभिप्रायः । स्तुतिभिर्वा देवान् पूजयतीति ।
अतश्च ऋग्येति विगृह्य वचनमेतत् । ऋक्शाब्दाद् यजेद्येति शाकपुणिः । ऋतावृत्ती याजत-
शीर्षः । 'ऋत्विग्दधृक्' इति निपातनात् ।

कर्मकरणानां यक्षसम्बन्धादाह-याचनाकर्माणि प्रार्थनार्था धातवः सप्तदश-ईमहे यामि-
इत्येवमादयः ।

याचञासम्बन्धात्-दानार्था धातवो दत्त-दाति दाशति-इत्यादयः ।

अध्येष्य हि देवधाह्वनेभ्यो दीयत इत्याह-अध्येषणाकर्माणि अभ्यर्थनार्था धातवश्चत्वारः-
परिस्त्रय पद्यस्त्र-इत्यादयः । वक्ष्यति-इन्द्रायेभ्यो परि स्त्रय इति, अभ्येषणेति ।

अध्येषिनस्य सुखं सुखितस्य स्वाप इत्याह-स्वपिति संस्त्रि-इति द्वौ स्वपतिकर्माणि ।
विग्रहणं समासज्ञाय एतावेवेति, निगमेष्यन्तेपि । शेषे घनेषु मात्रोरित्यादयः ।

स्वापरूपयोरन्धकारप्रवेशस्तादृश्यादाह-कूपनामानि चतुर्दश-कूपः कातुः कर्तः-इत्या-
दीनि । कूपं कुत्सितं पानमस्मिन्निति, कृच्छ्रसाध्यत्वात् शौचासम्भवाद्वा । कुप्यन्ति वा
तत्र मनुष्यास्तृणयो परस्पररेणेति ।

कूपमर्ताद्याभयत्वात् स्तेननामानि चतुर्दश-तृपुः तक्वा रिष्टा-इत्यादीनि । दृष्टिरेव
पानेन धर्म इति तृपुः । स्तेनः संस्त्रानमस्मिन् आश्रयानं संघातं पिण्डीभूतं यद्वित्यर्थः ।
पौषकं हननहरणादिनिमित्तमिति नन्दकः ।

स्तेना एवान्तर्हिताश्चरन्तीत्याह-निर्णीतमन्तर्हितं निगमेषु विवेकव्यानि । अथवा
निर्णीतश्च तदन्तर्हितं चेति कर्मधारयः ।

अन्तर्हितदूरयोःनुपलब्धिसामान्यादाह-दूरनामानि पञ्च-त्राके पराके-इत्यादीनि ।

१-याजनाशाली B.

२-[A fragment of पा० ३, २१५९]

३-ददाति B.

४-[ऋ० ८।९।१३॥ ५।१०६।४]

५-स्वस्ति C. ६-न्येवी B.

७-अत्र 'स्वापकूपयोः' इति पाठो युक्तः ।

८-रूपः C.

९-कर्तुः B. नामन्येव C. १०-कर्तम् C.

११-अत्र 'कूपः' इति पाठो युक्तः ।

१२-०. ण्यः B.

१३-त्रिपु C.

१४-रीत्वा C.

१५-प्रवक्ष्य B. C.

१६-'निर्णी' त्रुटितम् C. अत्र 'निर्णीतान्तर्हितानि'
इति 'निर्णीतान्यन्तर्हितानि' इति वा चतुर्वच-
नान्तपाठो युक्तः स्यात् । अथवा 'विवेकव्यानि'
इत्यत्र 'विवेकव्यामिति' इत्येकरचनान्तपाठः
स्यात् ।

आकीर्येत इत्याके, पराकितमिति पराके । दूतं-दुतं विशिष्टमिदं तद् भवति । दुर्यं वा-दुर्गमम् ।

दूरसाक्षादाह-पुराणनामानि षट्-प्रत्नम् प्रदिचः-इत्यादीनि । पुराण-पुरा भवति नैदा-
नीम् । और्ण हि पुराणमुच्यते । पुराणवशाद्स्य चलोपेन णत्वेन च ।

पुराणविरोधित्वादाह-नवनामानि षडेव-नवम् नूतनम्-इत्यादीनि । नवम्-आनीतमिदं
तद् भवति । आनीतपचनमचिरकृतप्रज्ञापनार्थम्, आनीतमिदं नूतनम्, आनीतपचनम्
उपसर्गलोपेन ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य
एकोनविंशः खण्डः ।]

१-आकीर्येत B, वस्तुतस्त्वय 'आ किर्येत' इति
पाठो दुर्लभ इति । आ किर्येतौ देशादिति इदं
वर्तुं वा न शक्यते, दूरत्वादिवाच्यः ।

१-० यत्नान् C.

१-गुणनम् B.

४-नत्वेन C.

५-नूतनम् C.

६-० नवम् C.

७-आनीतपुस्तकेष्वत्र पण्डितमामिने दृश्यते ।

[अथ विंशः खण्डः ।]

नवपुराणैर्द्वन्द्वसम्यग्वादाह-द्विष उत्तराणि । बीप्सायां शस् । उत्तराणि नाम्नीति सामान्येनोक्त्वा प्रत्येकमुपन्यस्यति व्याख्याधर्मप्रदर्शनार्थम् । ततो निगमः प्रत्येकम् । एवं सर्वत्र व्याख्या कर्तव्येति । एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि । ततो गौरिति प्रत्येक-मुच्चार्य तस्यैकैकस्य निगमः प्रदर्शनीयः एवं सर्वत्रेति आप्ये सर्वपाठः । उदाहरणानि च प्रत्येकम् ।

प्रपित्वे अभीके इत्येते आसन्नार्थस्य नामभी भवतः । प्रपित्वे प्रप्त इत्यर्थः । अभीके अभ्यक्त आसन्न इत्यर्थः । सोपसर्गां सप्तम्यन्तो ईष्टाविति तथा पठितौ । पित्वे इत्यास-न्नार्थः, तथाच पित्वे इत्युक्तम् । तत्रोपसर्गकृतेनार्थभेदेन भवितव्यम् । ससंरब्धौ प्राति-रासन्नदेशकाला अपित्वे इति । संरम्भ आयास इत्यर्थः । विप्रकृष्टदेशकाला प्रपित्वे इति । प्रातशब्दस्यैव धौ प्रविश्येकार्थकारैः प्रपित्वेः । निगमो—

यथा गौरो अपाकृतं दृश्यतेपवेतिषम् ।

आपित्वे नः प्रपित्वे तुपमा गहि कण्ठेषु सु सन्ना पित्वे ।

देवातिथेरायम् । इन्द्र उच्यते । यथा गौरः, आपः, अद्भिः कृतं खातं नदीप्रस्रवण-देवजातादि तर्डाकं वा अद्भिः संयद्भम्, तथ्येनेति तुपा पिपासया हेतुभूतया आगच्छति । अर्ध इतिपम-अयोपसर्गकृतेहपित्वध्याहार्यम्, अवेहाय परित्यज्य, हरिणं निरुदकं देशम्, एवमापित्वे आसन्ने सुत्यालक्षणे आगमनकाले, न-अस्माकम्, प्रपित्वे-चिरात् प्राप्ते, तुपम-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भो न दृश्यते ।

२-राणाः द्व. B.

३-‘इति’ नास्ति B.

४-निगमं B.

५-गौरीति B.

६-‘त’ शुद्धितम् B. C. ७-प्रपित्वे C.

८-‘शष्ठीति C. ९-वित् C.

१०-राव्यः C. ११-‘रबा B.

१२-अवित् C.

१३-‘सायासः’ इत्यधिकोऽत्र पाठः C.

१४-प्रपित्वे C. १५-प्रपित्वेका. B. C.

१६-इदं वाक्यं प्रमादाद् द्विलिखितम् B. C.

१७-[७०. ८४।३] १८-सभावकं B.

१९-‘वन्पम् C. २०-‘तृष्य’ मेति B. C.

२१-अप B. C. २२-अयोप. B. C.

२३-‘हाय्यः C. २४-अपहाय B. C.

२५-‘मपि B. २६-अमने C.

२७-‘मुत्याल’ C.

२८-‘प्रपित्वे C.

२९-‘व्यं C.

क्षिप्रम्, आगदि-आगच्छ । आगत्य कृष्ण-मेधाविनामैतत्, तृतीयायाः सप्तमी, मेधाविभिः
श्रुतिविभिः, तत्रा-सह, सुवि-सुष्ठु विभ । किम् ? सामर्थ्यात् सोमम् । तद्वदेव—

प्रो धर्मं पुतोत्यमिन्द्रो ज्ञमर्कत । अमीके चिदु लोकहृतां ह्यमर्कं दृष्ट्वा-

रमाकं बोधि बोदिता नमन्तामन्वयेषां ज्ञाना अधि पर्वसु ॥

सुदासैः पञ्चयनस्यापम् । प्र अर्चन्तिना सम्बध्यते । प्र-उ-प्रो, उत्सू पदपूर्णा ।

अस्मै इन्द्राय, अत्येन्द्रस्य स्वधूमं पुरो रथो यस्य तत् पुरोणम्, शृण्व-सेनालक्षणं बलम्,
प्राचैत-प्रकर्षेण हतुत, एकवाक्यतायै द्वितीया । अर्चन्तीनां यच्छुद्धोऽध्याहायः । य इन्द्रः,
अमीने-अभ्यर्णे भासन्ते । चिदु पदपूर्णा, अप्यर्थे वा । लोकहृ-लोकशब्दः स्थानप्रचनः,
तथाहि देवलोकः पितृलोक इति देवादिस्थानमुच्यते, स्थानकृत । एते संग्रामे, भासन्तेऽपि
संग्रामकाले तिष्ठति न पालयत इत्यर्थः । न च केवलं तिष्ठत्येव, किन्तर्हि ? सप्तम्यु
यहुष्वपि संग्रामेषु, इन्द्र-शत्रूणां हन्ता । अर्पर ऋक्षोपः प्रत्यक्षकृतः बोधीति मध्यम-
योगात्, अस्माकं बोधि बुध्यस्व । किम् ? सामर्थ्यात् कृताः स्तुतीः शृण्वित्यर्थः ।
बोदिता-बोदयिता च कल्याणाय भवेति शेषः । यो वा बोदिता स बुध्यस्येति
सम्बन्धः । किञ्च तत्र प्रसादात् नमन्ताम-छान्दसो वर्णलोपः, नमन्तं माभूवन्नित्यर्थः ।
अथवा नमैतीति वचनकर्मा, नमन्तां हन्यन्तीं विनश्यन्त्यित्यर्थः । अन्यकेणाम्-अस्मत्सोऽन्येषाम्,
सर्वलोककुरिस्तानामस्मद्विषाम, कुरिस्तता ज्यैषां ज्ञानाः, अपि अधिपन्त्य-धनुषामुपरि
नष्टयुद्धोपकरणा अस्मद्विनाशं प्रति असमर्था अस्मद्विषो भवन्त्यित्यर्थः ।

दशममवकर्मित्यर्थः, अर्भकस्य नामनी । दशम, दशोतेः वचार्थस्य, तद्धि दशमं
सुच्छेदं भवति भवत्वात् । सु-सौकर्येण । अर्भकमवहृतम्-ऊनपरिमाणम्, हकारस्य
च भकारः, 'संश्रुमाय' इति यथा । उदाहरणे—

१-[४० १०११३११]

१-सुदासैः (५) जगन्तस्त्यापम् C.

२-अर्चन्तिन B. अर्चन्तिना C.

४-अभ्यर्न्दे C. अयमपि पाठः B.

५-अवर B.

६-स्तुतिः C.

७-नमस्त B.

८-माभुव C.

१-० भवती B. C.

१०-० भवन्ता C.

११-‘हन्यन्तां’ नास्ति B.

१२-ज्यां ज्ञानां C.

१३-‘दशममवकर्मित्यर्थः’ नास्ति C. अत्र ‘दश-
मर्भकमिति, अर्थः-अन्यस्य नामनी’ इत्यर्थे
पाठः स्यादित्युक्तं ।

१४-दधि C.

उपोष मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।

सर्षाहर्मस्मि रोमशा गन्धारीणामिकाविका ॥

दभ्राणि-अल्पानि, उत्तरत्र रोमश्रवणाद् रोमाणि, मन्यथाः-मंस्था इत्यर्थः । सर्षाहर्मस्मि भयानि घर्ते । रोमशा-उपस्थकक्षादिषु स्थानेषु रोमवती जातेत्यर्थः । अतः सन्मोगयोग्यां सैती किं मामुपेक्षस्त इत्यर्थः । अस्योपमा-गन्धारीणामिकाविका-गन्धार इति उत्तरापथे पत्रचिद् देशाभिधानम् । अतो गन्धारीणां सम्बन्धिनीति तत्र जाता अविका, उरणिका । सा ह्यतिशयसूक्ष्मदीर्घघनमृदुरोमा, सेव । अथवा पुंसःसकाशात् स्त्रियाभिगम्यमानत्वाद् गमिति गर्भ उच्यते, गं धारयतीति गर्भिणी स्त्री । अविका-इत्यर्थेः प्रीत्यर्थस्य, प्रीति-करत्वाद्गुप्स्य उच्यते । यथा गर्भिणीनामुपस्थो रोमशस्तद्वदित्यर्थः । स हि तौसां समाचारः, यद् गर्भिण्यः स्त्रियो रोमाणि नोत्पिबन्तीति । तत्स्वेतनेयार्थम् ।

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो पुत्रेभ्यो नम आशितेभ्यः ।

यजाम देवान् यदि शाकपाम मा प्यरसः शंस मा वृषि देवाः ॥

शुनःशेषो यूषे यजो विद्यान् देवानाह-नमो महद्भ्यः-बृहद्भ्यो युष्मभ्यं नमः, अर्भकेभ्यः-बालेभ्यो नमः, पुत्रेभ्यः-सकृन्नेभ्यो नमः, आशितेभ्यः-अरू र्यैस्तौ इत्यस्वेदं रूपम्, व्यावृत्त्यः । पलितानां कार्द्वयवृक्षत्वलक्षणयोर्द्वयोरपि वयसोव्याप्तत्वादाशिना आसन्न-पलितौ मध्यमवयोऽदृष्टा उच्यन्ते । कुत एतैर् ? वयोऽधिकारात् । मध्यमस्य वयसो-

१-[ऋ० १।१२६।७] अत्रादर्शपुस्तकेषु कश्चन पाठस्त्वुद्धृतः । अस्या ऋच उत्तरार्धोऽत्र नास्ति ।
C. पुस्तके ■ 'दभ्राणि मन्यथाः' इति पदद्वयं पूर्वार्धस्यापि न विद्यते । ऋचः प्रथमपादस्य व्याख्यापि न दृश्यते । मन्त्रगतं 'दभ्राणि' इति पदं व्याख्यागतं मन्त्रमानेन केनचित्छेद-केन मन्त्रगतः सर्वोऽपि पाठः प्रमादान् लि-खित इत्येव सम्भावयामः ।

२-सति C.

३-गान्धा० C.

४-गान्धा० B.

५-य B. C.

९-'इति' नास्ति C.

७-अपि का C.

८-सा व्यति० C.

९-अलतेः B. C.

१०-अस्यां C.

११-अयं पाठः सन्दिग्धः । कदाचिदत्र 'तत्स्वेतेन नेयार्थम्' इति 'तत्स्वेतेन नेयार्थम्' इति वा शब्दो भवेत् ।

१२-[ऋ० १।२७।१३]

१३-[पा० ५।१८]

१४-०तानाह० B. 'तावन्' इत्युच्यते ।

१५-तान्वा म० B. १६-गन्ध B.

क्षिप्रम्, आगहि-आगच्छ । आगत्य कम्पे-मेधाविनामैतत्, तुनीयायाः सप्तमी, मेधाविभिः
प्रवृत्तिविभिः, सचा-सह, सुविब-सुष्ठु विब । किम् ? सामर्थात् सोमम् । तद्वदेव—

प्रो चैसं पुरोयमिन्द्रोय शुभमर्चत । अमीके चिदु लोकहृष्टो यमसु वृष्टा-

स्माकं बोधि चोदिता नर्मन्तामन्त्रेयां ज्याध अधि धन्वसु ॥

सुवासैः पैजघनस्यापम । प्र अर्चन्तिना सम्पद्यते । प्र+उ-प्रो, उस्तु पदपूरणौ ।

अस्मै इन्द्राय, अस्पेन्द्रस्य स्वभूतं पुरो रणो यस्य तत् पुरोरणम्, शुभम-सेनालक्षणं यलम्,
प्राचत-प्रकर्षेण स्तुत, एकवाक्यतायै द्वितीया । अर्धर्चादी यच्छब्दोऽध्याहार्यः । य इन्द्रः,
अमीके-अभ्यर्णे भासते । चिद् पदपूरणौ, अप्यर्थे वा । लोकहृष्ट-लोकशब्दः स्थानवचनः,
तथाहि देवलोकः पितृलोक इति देवादिस्थानमुच्यते, स्थानकृत् । सो संप्रामे, आसन्नेऽपि
संप्रामकाले तिष्ठति न पालयत इत्यर्थः । न च केवलं तिष्ठत्येव, किन्तर्हि ? समस्त
बहुष्यपि संप्रामेषु, वृष्ट-शब्दार्थां हस्ता । अपर ऋक्षोपः प्रत्यक्षकृतः बोधीति मध्य-
योगात्, अस्माकं बोधि शुभस्य । किम् ? सामर्थात् कृताः स्तुती-
चोदिता-चोदयिता च कल्याणाय भवेति शेषः । यो वा चोदि-
सम्बन्धः । किञ्च तथ प्रसादात् नम-ताम्-छान्दसो वर्णलोपः, नमन्त-
अथवा नर्मन्तीति यद्यकर्ता, नर्मन्तां हन्यन्तीं विनश्यन्तिवत्यर्थः । अन्येषाम्-अ
सर्वलोककुरिस्तानामस्मद्विषाम्, कुरिस्ता उदैर् ज्याता, अपि अधिपन्त-
नष्टयुद्धोपकरणा अस्मद्विनाशं प्रति अतमर्था अस्मद्विषो भवन्तिवत्यर्थः ।

दशमवर्गकर्मित्यर्थः, अर्गकस्य नामनी । दशम्, दशोतेः संधार्यस्य, १
सुच्छेदं भयति अन्वत्वात् । सु-सौकर्येण । अर्गकमवहनम्-ऊनपरिमाणम्,
च भकारः, 'संगुमाय' इति यथा । उदाहरणे—

१-[अ० १०।१।११।१]

२-सुदाः वै (वै) जवनस्तस्वार्थम् C.

३-अच्यन्तिन B. अच्यन्तिना C.

४-अभ्यर्च्ये C. अभ्यर्च्य पाठः B.

५-अवर B.

६-स्तुतिः C.

७-नमस्त B.

८-माभुव C.

१-अवती B. C.

१०-भवन्ती C.

११-हन्यन्ता नास्ति B.

१२-ज्या ज्याका C.

१३-दशमवर्गकर्मित्यर्थः नास्ति C.

मर्मकमिति, अर्गः-अन्त्यस्य नाम

पाठः साधीयान् नास्ति ।

१४-द्वि C.

उपोष मे परा सृष्ट मा मे दध्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविक्र-गन्धार इति ॥

दध्राणि-अल्पानि, उत्तरत्र रोमश्रवणाद् रोमाणि, मन्यथाः-मंस्था इत्यर्थः । सर्वाहमस्मि नयामि चर्ते । रोमशा-उपस्थकक्षादिषु स्थानेषु रोमवती जातेत्यर्थः । अतः सन्मोगयोग्यां सैती किं मामुपेक्षस्त इत्यर्थः । अस्योपमा-गन्धारीणामिवाविक्र-गन्धार इति उत्तरावधे क्वचिद् देशाभिधानम् । अतो गन्धारीणां सम्यग्भिनीति तत्र जाता अविका, उरणिक्ता । सा ह्यतिशयसूक्ष्मदीर्घधनमृदुरोमा, सेव । अथवा पुंसः सकाशात् स्त्रियाभिगम्यमानत्वाद् गमिति गर्भ उच्यते, गं धारयतीति गर्भिणी स्त्री । अविका-इत्यर्थेतेः प्रीत्यर्थस्य, प्रीति-करत्वादुपस्थ उच्यते । यथा गर्भिणीनामुपस्थो रोमशस्तद्वदित्यर्थः । स हि तौसां समाचारः, यद् गर्भिण्यः स्त्रियो रोमाणि नोत्खिदन्तीति । तत्त्वेतनेयार्थम् ।

नमो मद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो पुत्रेभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान् यदि क्षाम्नाम मा ज्यायसाः कुत ना वृधि देवाः ॥

शुनःशेषो यूषे यज्ञो विष्टवान् देवानाह-नमो मद्भ्यः-पुत्रेभ्यो युष्मभ्यं नमः, अर्भकेभ्यः-बालेभ्यो नमः, पुत्रेभ्यः-तदनेभ्यो नमः, आशिनेभ्यः-‘अशू उर्यासी’ इत्यस्येदं रूपम्, व्याप्त्यर्थः । पलितानां कार्केण्यदृष्टत्वलक्षणयोर्व्योरोपि वयसोर्व्याप्तत्वादाशित्वा आसन्न-पलितौ मध्यमवयोऽवस्था उच्यन्ते । कुत एतेन ? वरोऽधिकारात् । मध्यमस्य वयसो-

१-[शु. १।१२६।७] अत्रादर्शपुस्तकेषु कथन पाठस्तुदितः । अस्या ऋच उत्तरार्धोऽत्र नास्ति ।
८. पुस्तके तु ‘दध्राणि मन्यथाः’ इति पदद्वयं पूर्वाधेस्यापि न विद्यते । ऋचः प्रथमप्रदस्य व्याख्यापि न दृश्यते । मन्त्रगतं ‘दध्राणि’ इति पदं व्याख्यागतं मन्यमानेन केनचित्केस-केन मन्त्रगतः सर्वोऽपि पाठः प्रसङ्गात् लि-खित इत्येव सम्भावयामः ।

२-तर्ति C.

३-गान्धा C.

४-गान्धा B.

५-य B. C.

६-इति नास्ति C.

७-अपि का C.

८-सा व्यति C.

९-अप्लेः B. C.

१०-कासां C.

११-अर्थ पाठः सन्दिग्धः । कदाचिदत्र ‘तत्त्वेतेन नेयार्थम्’ इति ‘तत्त्वमेतेन नेयार्थम्’ इति वा पाठो भवेत् ।

१२-[शु. १।१३।१३]

१३-[धा. ५।१८]

१४-०तागारु B. ‘ताम्य’ इत्युचितम् ।

१५-गान्धा म. B. १६-एव B.

अदिष्टत्वात् । यूपस्य मुक्ताः सन्तो वज्रस्य देवान् यदि शयनवाम-इत्यात्मनो दैन्यातिशयं सूचयति ।^२

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) प्यायस्य
विंशः खण्डः ।]

१-नूत इति C.

२-इत परमादर्शपुस्तकेषु मूयान् पाठस्तुटितः ।
विंशखण्डगतानां-तिर सत, लो नेम, कक्षा
स्तुति, वक्षीति उपसिद्धिका, ऊर्द्वर कृदम्
एषाम्, एवविंशखण्डगतानाञ्च-१५५ पिना-
वम्, मेना मा, जेपो वेतस, अया एना इत्ये-

तेषा द्वन्द्वाना व्याख्या सर्वथापि कुटितास्ति ।

सिपकतु सचते-इत्यस्यापि कथन प्रापमिको
भोगस्तुटितः ।

३-अथ खण्डनिर्देशोऽस्माभिरेषाञ्च विहितः ।

कुटितभागगतोऽप्ययमेवस्तथाप्यनिर्दिष्ट एव
स्यात्, यथान्यत्र सर्वत्र ।

[अथ एकविंशः खण्डः ।]

यो रेवान्यो अंगीवहा वसुविद पुष्टिर्वर्धनः ।

स नः सिपक्तु यस्तुरैः ॥

.....अस्य वैतप्रपम, रोगादीनां होता, अनातङ्क इत्यर्थः । वसुविद-विदल

लौभे' वसुनाञ्च लभ्या लभ्ययिता वा दान इत्यर्थः । पुष्टिर्वर्धनः-सर्वप्रकारायाञ्च पुष्टैर्वर्ध-
यिता- स नः-अस्मान् अभिलषितार्थसम्पादनेन विप्रकारीत्यर्थः । अथवा-रेवानित्यादिभिः
पुत्र उच्यते, य एवंरूपः पुत्रः स ब्रह्मणस्पतेः प्रसादेनास्मान् सेवताम् । अस्माकं जायता-
मित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यस्तुर इत्याद्यक्षरलोपेन चर्करः प्राह इत्येव वा नेयम् ।

स नः पितेर्व सूनवेऽग्रे सूपायनो भव ।

सर्वस्वा नः स्वस्तये ॥

मधुच्छन्दस आर्यम् । तच्छ्रुतेर्यच्छब्दः । य उक्तगुणोऽस्ति स नः-अस्माकम्, पितेव
सूनवे-चतुर्थी पठ्यर्थे, सूनोः पुत्रस्य, हे अगे ! सूपायनः-सूपगमनो भव, सूपसर्प इत्यर्थः ।
सर्वस्व-सेवस्य च, नः अस्मान्, स्वस्तये-अविनाशाय ।

स्वस्तिशब्दं निगमप्रसक्तं निराह-स्वस्तीत्यविनाशिनोऽर्थस्य नाम आख्या, सरूप-
मध्ययः अविनाशनाम-इति पाठान्तरम्, अविनाशस्य च नाम स्वस्ति, कस्मात् ? अस्ति-
रगिभूजितः, सुता सन्ता (?), विनाशमाध्यात्र पूजा । अर्थाभिव्यक्त्यर्थो विगृहीत-
पाठः । 'त्रीणि ज्योतीषि सचते स पौंडरी' इति यथानिगममुदाहरणम् ।

भ्यसते रेजते इति भयवैर्नैवोर्ययोर्धातुदाहरणे । 'यो जात पूर्व' उपरिर्धातुं व्याख्यास्यते ।

१-अयं खण्डनिर्देशोऽस्माभिरेवात्र विहितः ।

त्रुष्टिभागगतोऽप्ययमंशस्तत्राप्यनिर्दिष्ट एव
सात, यथान्यत्र सर्वत्र ।

२-[ऋ० ११८१२] त्रुष्टिभागगतोऽप्ययं
मन्त्रोऽस्माभिरेवाधेयसौकर्यायात्र निर्दिष्टः ।

३-[धा० ६१३८] विनिष्कामे C.

४-'सर्वप्रकारायाञ्च पुष्टैर्वर्धयिता स नः' इति
पाठस्तुष्टितः । B.

५-अत्र 'अस्माकं' इति पाठे युक्तो भवेत् ।

६-अत्र 'चतुरः' इति कदाचिद्युक्तं स्यात् ।

७-प्राव C. ८-नेयः C.

९-[ऋ० १११९] 'स नः पितेव' इत्येव
प्रतीकम् B. C. १०-अस्मान् B.

११-सुतासन्ता C. अयं पाठः सन्दिग्धः । अथवा
कदाचिदत्र 'सुता सन्ता' इति पाठः स्यात् ।

१२-[य० वा० सं० ८३६॥३२१५]

१३-वचनयो० B. पचनोयो० C.

१४-[ऋ० २१२११] १५-[निरु० १०११०]

प्र चित्रमर्कं गृणते तुताय माहताय स्वतनसे भरधम् ।

ये सहस्रि सहसा सहन्ते रेजते अमे पृथिवी मतेभ्यः ॥

भरद्वाजस्य । प्रोपसर्गो भरध्वमित्याख्यातेन । चित्रम्-विचित्रम्, अर्कम् मन्त्रं स्तुति-
लक्षणम्, गृणते-कर्मणि शतृप्रत्ययः, गीर्यमाणाय स्तोतव्यायेत्यर्थः । तुताय-तुवंतेहिंसार्यस्य
रूपम्, तुयिते शत्रूणां हिंसित्र इत्यर्थः । 'त्वर त्वरणे' अस्य घा, त्वरिधे द्विप्रकारिणे-
माहताय-महतां समूहाय, स्वतनसे-स्वयन्लाय, भरधम्-प्रभरध्वम्, प्रहरत प्रापयत प्रोद्यार्ये-
त्यर्थः । अथवा-अर्कमन्त्रं हविलक्षणं तद्धेतुमाहवनीयं प्रति प्रापयत, ऋत्विजाध्वार्यं प्रेषः ।
किञ्च ये-महतः, सहस्रि-यलानि शत्रूणां स्वभूतानि, सहसा-यलेनात्मनो, सहन्ते-सहिरमि-
मये, अग्निमयग्निः । यच्छ्रुतेस्तच्छ्रुतिः, तेभ्यो रेजते-विमेति, भयेन वा कम्पते । हे अमे ।
पृथिवी-पृथिव्यपि किं मुतान्यानि भूतानि । मतेभ्यः-म इत्यपमित्तमः वि महन्नाम । यद्वा
मह इत्यस्य महन्नाहो हकारस्य खकारः, महद्भ्य इत्यर्थः । अथवा महो यज्ञलमङ्गमा-
घोषगमनेन वृष्टिप्रदानद्वारेण वा कुर्वन्ति-तत्करोति इति णिच्, ण्यन्तात् 'णेरनिटि' इति
णिङोपः-मया यज्ञकारिण इत्यर्थः । तेभ्यः, वित्तै (?) सम्बन्धेनोच्यते ।

वाचापृथिवीनामानि चतुर्विधानि-स्वधे पुरन्धो-इत्यादीनि खेनात्मना भूतप्रोर्मं धारयते
इति स्वधे । पुराणि वा धारयिष्यौ पुरेन्धी । एवं सर्वत्र भवति । कर्मातिशययोगेन
मोहाभाग्यस्य बाधिका ऋक् ।

[इत्यष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य
एकविंशः खण्डः ।]

१-[ऋ० ६।६।११] 'प्रवित्रमर्कं' इत्येव
प्रतीकम् B. C. २-भारद्वा० C.

३-० इत्यनेन B. C. १ सम्बन्धत इति शेषः ।

४-गृहकर्मणि (जी B) कर्तृ (तुं) प्रत्ययः B. C.

५-'त्रित्वरा संभ्रमे' इति पाठः ।

६-मारत्याय B. C.

७-तपसे सब० C. ८-अतत C.

९ अत्र 'प्रोद्यारयतेत्यर्थः' इति 'प्रोद्यार्येत्यर्थः' इति
वा पाठः साधीयान् स्यात् ।

१०-येन B. येन C. ११-भूतादि B. भूतादि C.

१२-सहते B. C. १३-० इति म B. C.

१४-अत्र '० तमपि' इति पाठो युक्तो भाति ।

१५-[Cf. पा० ३।१।२५] इति सूत्रे वातिकं गणसूत्रं वा ।

१६-[पा० ६।४।५१] १७-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१८-० मम C. १९-तं द्रुदितम् भाति C.

२०-पुरन्धी C.

२१-महा० C.

२२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तिर्न दृश्यते ।

[अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

कतरा पूर्वा कतरापरयोः कथा जाते कथयः को वि वेद ॥

विदं त्मना विभृतो यत्र नाम वि वर्तते अहनी चक्रियेव ॥

अगस्त्यस्यापेक्ष । स हि पूर्वमेव संसाररूपे दृष्टैवमद्योचत्, कतरा पूर्वा-पूर्वकाला, तत् कतरा अपरकाला, अयोः-अनयोर्चावापृथिव्योर्मध्ये, कथा जाने-कथं वा जाते एवं महा-परिमाणे, कथयः-मेधाविन ऋषयः, को विवेद-क एतद्विवेदं वेत्ति जानाति, अहं तावत्तं जानामीत्यभिप्रायः ।

किञ्च विश्वं सर्वं प्राणिजातमेते त्वनो-आत्मना विश्वः-धारयतः, यत्-तादर्थ्यायाश्च-तुभ्यां लुप्तमवति पदपूर्णः, यस्मै । ये एनयोर्नाम चरणाम् उत्पत्तिः, यदर्थमेते उत्पन्ने इत्यर्थः । वर्तते-विचिधं यतेते, एतयोर्मध्य इति शेषः । अहनी-अहोरात्रे, चक्रियेव चक्रशब्दात् प्रथमाद्विचचनस्यवाजीकारणामुपसंख्यानार्थं इत्येषमियादेशः । चक्रे इत्यर्थः । चक्रेयते युक्ते च चक्रयुक्ते च, परिवर्तमानसामान्यादहोरात्रे उच्येते । अर्थ-प्राप्तार्थयचनं चैतद् भाष्यकारस्य नाम मन्त्राक्षरविवरणं महिमानमाचष्टे, मन्त्रो मन्त्र-द्वार । अन्त्यपदभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थः, शिष्टभागो निगमसिद्धः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तिर्न दृश्यते ।

२-[४० ११८५१] 'कतरा पूर्वा' इत्येव प्रतीकम् B, C.

३-'तत्' इत्यधिकमिव भाति पदम् ।

४-परमा० C.

५-त्ममना C.

६-यस्मै B, । प्रयोजनायेति शेषः ।

७-कदाचिदत्र 'इ' इति पाठः स्यात् ।

८-अत्र 'परिणाम' इति युक्तः पाठः ।

९-'वि' इत्यत्र वृत्तिम् । 'विर्तते' इति पाठो युक्तो भवेत् । अन्यथा 'विविध' इति कस्यार्थः स्यात् ।

१०-यतेते C.

११-०योद्धम्मथ C.

१२-अहन् C.

१३-'इवाडियाजीकारणामुपसंख्यानम्' इति 'सुपां सुलुक्' [७११३९] सूत्रे वार्तिकम् ।

१४-'नके च ते युक्ते च-चक्रयुक्ते' इत्येव युक्तः पाठो भाति ।

१५-उच्यते C.

१६-कदाचिदत्र 'द्वारा' इति स्यात् ।

१७-०सिसूचनार्थम् B.

१८-शिष्टभाषा (वा) निगमसिद्धम् C.

निरुक्तमन्त्रभाष्यार्थपूर्णवृत्तिमनुष्यः ।

.....मन्त्रेण रचिनः मनुना पितृशर्मणः ॥

[इत्याचार्यमहेश्वरयिरचितायां निरुक्तभाष्यटीकायाम्

अष्टमस्या- (तृतीयस्या-) ध्यायस्य

द्वार्विशः खण्डः ।

अष्टमो- (तृतीयो-) उप्यायश्च

समाप्तः ।]

१-अत्र 'ज्ञात' इति 'बुद्ध' इति वा त्रुटितं स्यात् ।

ज्ञातो बुद्धो वा सम्प्रगच्छतो ह्यत्रो मनन-

साध्यं रहस्यं येन स तेनेत्यर्थः । अथवा कदा-

चिदत्र 'महेश्वरेण' इत्येव पाठो भवेत्, लेखक-

प्रमादात् तथा त्रुटितो विपर्यस्तश्च

स्यात् ।

२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र 'इत्यष्टमोऽध्यायः' इत्येव

पाठः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

[तत्र प्रथमः पादः]

एकार्थमनेकशब्दमित्यादि, उक्तप्रकारेणोपसंहारो विस्मरणार्थः, प्रकरणान्तरोपन्यासायञ्च । एकः पृथिव्यादिरथो यस्मिन् तदेकार्थम् । अनेको धात्वकः शब्दो गयादियस्मिन् तदनेकशब्दम् । उक्तोपसंहारत्वाच्च, एकोऽर्थोऽनेकशब्दस्य, अनेकश्च शब्द एकार्थस्य, इत्येतदुक्तं गम्यते । कथम् ? पुरस्तात्-एतावन्तः समानकर्माणि घातघः, एतावन्त्यस्य सस्वस्य नामधेयानि-इत्यस्यार्थस्य नैघण्टुकस्य प्रतिज्ञातत्वात्, यथाप्रतिज्ञातं चोक्तत्वात् । यद्युक्तं तस्योपसंहारवचनेनोपसंहर्तव्यत्वात्, तस्य च-एकोऽर्थो यस्मिन् अनेकः शब्दो यस्मिन्-इत्येवमेव ज्ञायमाने उपसंहर्तुं शक्यत्वात् ।

अपि च यद्येकार्थत्वमेकस्य शब्दस्याभिप्रेतं स्यात्, अनेकशब्दस्य अनेकस्यार्थस्य, ततो वचनात्पर्यन्तम्, तस्यार्थस्योत्सर्गसिद्धत्वात् । अत आरम्भसामर्थ्यादप्येकोऽनेकशब्दस्य, अनेकशब्द एकस्येति युक्तमवोचाम । अर्थाच्चायमर्थ इत्यपी नरुच्यम् । अन्यथा होकोऽर्थोऽयमनेकस्य शब्दस्येत्युक्ते, अनेकशब्दो यस्मिन्नेकार्थस्येति पुनरुक्तं स्यात् । इतिशब्द एवमित्यस्यार्थे, शुद्धौ सन्निहितस्य एतदिति प्रतिनिर्देशः प्रकरणमन्यपदार्थे तदभिप्रायञ्च नै नपुंसकैकवचनम् । एतदेवमेकार्थमनेकशब्दं नैघण्टुकं प्रकरणमुक्तमित्यर्थः । यद्यपि च लोकाद्यादीनामनेकार्थत्वं कश्चित् प्रदर्श्यते, अनवगतसंस्कारैश्च विश्वकद्राकैर्वादिः । तथापि तत्प्रासङ्गिकं द्रव्यम् । न च प्रासङ्गिकं प्रकरणं विहगित ।

अथेदोदि, अगन्तरं यानि 'दधतिरनेककर्मा' इत्यादीनि । अनेकार्थान्येकशब्दानि तान्यतः परमनुक्रमिधामः अभिधानामिधेयतन्निर्वचनोदाहरणादिक्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्याम इत्यर्थः ।

१-अथ नवमोऽध्यायः B. नास्त्येव C.

२-नास्त्यादर्शपुरतकेषु ३-कार्यः B.

४-[निरु. ११२०] ५-नैघण्टुका C.

६-इत्तुः C. ७-'त्वमनेकस्य' इत्यपि पाठः B.

८-भिप्रोक्तं C.

९-अनेकाय (व C.) शब्द B. C. कदा

चिदत्र 'अनेकश्च शब्द' इति पाठः स्यात् ।

१०-'अयो' शुद्धितं B. C. 'त्ये'युक्तं.....वाम B.

११-अत्र 'न' कारो अधिक एव भाति । अथवा

'तदभिप्रायञ्चेदं नपुंसकैकवचनम्' इति पाठः

कदाचित्स्यात् । १२-संध निगमान् । B.

१३-विज्यकस्य (र्जा C.) कस्यादि B. C.

१४-'द्रव्यम्' इति स्यात् ।

१५-अ (थं C.) गेयादि B. C.

१६-[निरु. ४११०] 'कीर्म्या' B.

१७-इत्यादिति B.

न चेतावदेव, किन्तिहि ? अनवगतेत्यादि । व्याकरणेन प्रत्यक्षेण भाषितेन विशेष-
लक्षणेनानवगतः, अनवबुद्धः प्रकृत्यादिविभागलक्षणः संस्कारो येषाम् । केन तर्हि ?
सामान्येन-‘उणादयो बहुलम्’ ‘पृषोदादीनि ययोपदिष्टम्’ इत्यादिना प्रदर्शितसाधुत्वात् ।
‘बहुलं छन्दसि’ इति च । तांश्च निगमान् निगमयितव्यान् वैदिकान् शब्दानित्यर्थः ।
तेषाञ्चानेकावगतसंस्करणान्, कश्चिदनेकार्थ एव । यथा ‘दयतिरनेककर्मो’ ‘नूचिदिति
निपातः पुराणनर्धयोः’ इति । एतयोर्हि घातुस्याग्निपातत्याश्च नान्यः संस्कारोऽस्तीति ।
कश्चिदनवगतसंस्कार एव, यथा-जहा-इति । कश्चिदुभयवान्, यथा अकूपारे-इति । तथा
पञ्चविंशतिगमेनैधोपक्रमः, इतिरेण-इति पञ्चविंशतिभिर्धेयं निगमेनैव गतस्यादप्रदर्शितः । यथा-
त्रैय-इतिरमुनयति-नोक्तम् । पञ्चविंशतिप्रमिद्धे निगमोऽपि न पठ्यते । यथा—कुर्वतना-
दिषु । तदेतद्यथासम्भवं सर्वत्र प्रदर्शयितव्यम् ।

न चैतद् व्याख्यायैवानुक्रमणात्-‘तदुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः । नैघण्टुकानि नैग-
मानीह’ यक्ष्याम इति पुरस्ताद् व्याख्यानप्रतिज्ञामवत्सस्यातिनं(?)क्रियते । सा चैव
पूर्वाचार्यः प्रदर्शिता ।

तत्त्वं पर्यायशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयधेति व्याख्येयं निगमे पदे ॥

तत्त्वं पर्यायशब्देन यथा-निर्धो पाश्या भवेति-इति । व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि-तस्य
च पर्यायस्य च, निधा र्थेऽभिधीयते । पाश्या पाशेऽसंमूर्द्ध-इति । निगमः-अस्मिन्नर्थे इति ।
निगमो वैदिकः प्रयोगो मन्त्रो वा । यथा-‘वयः सुपेणा’ इति । ‘निधयेव यज्ञान्’ इति

१-गुणाद० C. २-[पा० ३।३।१]

३-[पा० ३।३।१०९] वृषोदादिनिधो० C.

४-‘शिक्षता० B, C.

५-[पा० २।४।२९, ७६, ७६।३।२।८।५।१।२२।

३।१।३।४।७।१।८, १०, १०३।७।३.९७।७।४

७।८।॥]

६-‘वैदिकान्’ नास्ति B. ७-संस्कार० C.

८-[निर्द० ४।१७] ९-[निर्द० ४।१७].

१०-‘यथा’ नास्ति B, C.

११-गद्विमुम० B, C. १२-[निर्द० ४।१८]

१३-[निर्द० ४।१७] १४-‘गतत्वा’ वृद्धितम् B.

१५-‘इति वसि’ इत्येव B. १६-[निर्द० ४।१७]

१७-‘दिपु’ इति वृद्धितम् B. १८-‘तन्यथा C.

१९-[निर्द० १।२०] ‘इह व’ वृद्धितम् B.

२०-अस्य वाक्यस्यार्थो न सम्यगवगतः ।

२१-‘वेय’ वृद्धितम् B.

२२-पद्यमिदं दुर्गाचार्येणापि ‘तदुच्यते’ इत्युल्लिख्य
समुद्धृतम् । एवं प्राचीनमिदं पद्यं कुत्रच्यमिति न
ज्ञायते । वस्यचिद् व्याख्याकर्तुरेवेति तुनिधितम् ।

२३-शब्दान B, C. २४-‘निधा’ वृद्धितं भाति B.

२५-भवन्ति B, C. २६-यनीधी० B.

२७-पदस्यावगम स० B, C. २८-[निर्द० ४।२]

२९-[निर्द० ४।२] निधापदव्याख्यावसरे निगमः ।

३०-[निर्द० ४।२] ऋचोऽन्तभागः ।

बन्धनकस्य करणं निघेत्युक्तम्, पाश्या च बन्धनस्य करणम्, अतः पाश्या निघेति निर्णयः ।

तत्-एतत्प्रकरणम्, ऐकपदिकमित्याचक्षते-पूर्वाचार्यप्रसिद्धेयमस्य संग्रहेत्यभिप्रायः । एकपदानां व्याख्यानम्-ऐकपदिकम्-इति । अत्र हि एकैकमेव जहादि पदं व्याख्यायते । न यथा पूर्वत्र, एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि, हिरण्यनामानि पञ्चदश-इति पद-समुदायः ।

तत्र प्रथमं पदम्-जहा-इति । तदनवगतम्, तत् किं हन्तेः जिहातेः जिहीतेरिति । धातुस्त्वाच्च विशेषेणानवगतः । प्रत्ययोपि जातिरपि नामाख्यातं निपातो घेति, कारक-मपि । अतो धातुप्रत्ययपदजातिकारकानवगमादनवगतम् । तस्य प्रकरणपदान्तर-सम्बन्धसामर्थ्यादिना घात्यादि निश्चित्य तदभिव्यक्त्यर्थं हस्तेर्लिङ्गुत्तमैकवचनेन घा 'मभ्यास्ताञ्च' इति कृत्यस्यामात्रो नकारलोपश्छान्दसत्वादित्याह-अथानेत्यर्थ इति । इतरयोर्धात्वोः पूर्वपदाम्यासे सम्बन्धभावाश्रित्यगमः ।

[इति नवमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्व

प्रथमः खण्डः ।]

१-'त्र' श्रुतिं भाति B.

२-०दायम् B, C.

३-'जहाते' इति युक्तः पाठः ।

४-प्रत्ययेऽपि B C.

५-[पा० ७।३।५५]

६-०न्धाविगमः B.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिर्न दृश्यते ।

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

को नु मर्या अमिथितः सत्ता सत्यममयीव ।

अहा को अस्मदीयने ॥

अहेत्यस्य पदस्य प्रतिज्ञासाधोपपादनार्थं प्रथमं सायत्त पूर्वा ऋगर्थं ध्यात्वायते ।

प्रिशोक इन्द्रमाह—

मा न एवस्मिन्नागसि मा द्वयोस्त त्रिषु ।

वधीमां शूर भूरिपुं ॥

माशब्दो वधीरित्येतेनै सम्यध्यते । न-अस्मान्, एवस्मिन्नागसि-अपराधे, मा च द्वयोः, उत्र त्रिषु मा वधीः मा हिंसीरित्यर्थः । मा च हे शूर ! भूरिपु बहुषु विभया हि, यिमेमि हि । त्वार्थतः-‘वर्णप्रकरणे युष्मदस्मदोश्छन्दसि साहस्य उपसंख्यानेर्मे’ इति घतुप्रत्ययः तेन त्वत्सहसादित्यर्थः । उग्राल-अग्रसह्यात् क्राह्या, अभिप्रभेहिणः-अभिप्रमद्भुः शत्रूणाम्, दस्मान्-उपक्षपयितुश्च, अहृतीपह-गन्तृत्वोदितः सेनानामभिभवितुरित्यर्थः । यत् एवमतो प्रधीमि ‘मा वधीषुः’-माशब्द आविद इत्येतेन सम्यध्यते । वधुः-मित्रस्य, शूरम् प्रशुद्धम्, किं तत् ? सामर्थ्यात् पापम्, पापपयोयै र्वै चा धूमम् । आविदे आभिमुख्येन मा शासिषम् । मा च पुत्रस्य । प्रभुवसो-प्रभूतधन ! किञ्च आवृत्तत्वादावृत्तावृत्तिस्तया सङ्गत, आवृत्तिर्मदित्यर्थः । भूत-छान्दसत्वाद् विकारणमायः । अस्मान् प्रति सर्पि देवप्रसादपरं भवतु, ते-तैर्दे, मनः ।

एवमुक्त इन्द्रसं सोपालम्नं प्रत्याह-को नु, कः प्रदने, नु इत्युपालम्ने, पादपूरणो या हे मर्या ! मनुष्याः ! अथवा का+उ=को लकोरः पदपूरणः, मर्याशब्दोऽपि मर्यादा-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भो न दृश्यते ।

२-[क० ८४५१३०] ‘को नु मर्या’ इत्येव प्रतीयम् B. C.

३-नाल C. ४-‘मस्ताव’ C.

५-पूर्वमृगपुत्र B. C.

६-[क० ८४५१३४] ‘मान एवस्मिन्नागसि’ इत्येव प्रतीयम् B. C.

७-‘रित्यनेन C. ८-‘अपराधे’ वृत्तितं भाति B.

९-[क० ८४५१३५] १०-‘त्वावतं B. C.

११-‘वपुप्रकरणे’ इति युक्तं स्वाम् ।

१२-[पा० ५११११] सुवे कौमुदां ‘युष्मदस्मदो-

साहस्ये वतुज्वायः’ इत्यानुपूर्विकं वार्तिकं पश्यते ।

१३-प्रसङ्गि० B. C. १४-‘इहृती...ह B.

१५-‘त्वादिति से० B. अत्र ‘गन्तृत्वावृत्तीनां सेनानां’ इति पाठः कदाचित्स्थितः ।

१६-[क० ८४५१३६] १७-एवं B. C.

१८-‘तिसिन्व’ B. १९-‘त’ वृत्तितम् B. C.

२०-‘ह’ वृत्तितम् B.

२१-अयं पाठ आदर्शपुस्तकेषु द्विलिखितः । अन्यत्र

‘वा उ को उवाहः’ इति पाठो वर्तते । अयं

पाठः साधीयान् । त्वारपाठस्त्वतंगत एव ।

२२-‘मर्याशब्दो’ इति वृत्तितम् B.

यचनः, केयं मर्यादा, कोऽयमाचार इत्यर्थः । अनाकुष्टः सखा नै सखायं सन्तमनवीर-प्रवीति-
मा नो वधीरिति । को हि नाम सखायं सन्तं हस्ति जहा हतवान् वा आह-किमिति शेषः,
येनैवमुच्यते ! कः को वा, अस्मत्-अस्मत्तः, ईषते-ईषतिर्गतिकर्मा । शुद्धोऽपि चात्र सोप-
सर्गार्थं द्रष्टव्यः, अथगच्छति पालयत इत्यर्थः । एवमत्र मा नो वधीरिति प्रथप्रतिपेधलक्ष-
णोपालम्भत्वादस्या ऋचो जहेत्यस्यार्थस्योपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च जघानेत्यर्थ इत्यु-
पपन्नम् ।

अत्र-मर्यादाभिधानं वा स्वात-इयं मर्यादा अभिधानमुक्तम् । तदनुक्तम्, प्रथमायहु-
यचनान्तं हीदमामन्वितम्, न तु दायन्तमेकयचनान्तम्, मर्या अभिधित इति स्वर्ण-
वीधत्वप्रसङ्गात् । अनुदात्तस्य चामन्वितत्वासम्भवाच्च दोषः, छान्दसत्वादुभयं भवि-
ष्यति । अन्ये तु शास्त्रान्तराभिप्रायं मन्यन्ते ।

मर्यादा मर्यादोर्विभागः-मर्यादा नाम-पूर्वस्या भूमेरन्तः, सिष्यते सा तत्रेति मर्या,
आदिः परभूमेरारम्भः, मर्या चादिश्च मर्यादी, तौ येन यस्मिन् वा प्रवेशे विमज्ज्येते, स
मर्यादोर्विभागः । स मर्यादा चादिना च योगात् । मर्यादामर्यादिनोः-इति पाठे
मीमांसिदिदर्शनादिभिः । मर्यादिना तद्वत्तोप्राप्तयोर्विभागो वा ।

अपापकमिति न्यायप्राप्तयचनम्, अपापको हि न हन्यते । तथा हित इत्यर्थप्राप्त-
यचनमेव, अत एव हि पलायतिनाभिहितम् ।

निधेस्यनन्तरमनवगतसंस्कारम्, तस्य पक्षा भवतीति पर्यायेणाभिधेयकथनम् । यद्
यस्मिन्विधीयते स्वाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय इति नियंचनम् । अभिधेयप्रसक्तं निराह-
पाक्ष्य पाक्षसमूहः, समूहार्थे पार्श्वोदिभ्य इति यः । पाक्ष्या जालम्, पाक्ष्यानुप्रसङ्गात् पार्श्वं
निराह-पाक्षः पाक्ष्यतेः बन्धनार्थाद् विपाशनात् । तेन विधिधं मृगः पक्षी वा बध्यते । निगमः—

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ।^{११}

१-‘अस्मान् प्रति’ इत्यत आरभ्य ‘कोऽयमन्तर’

इत्यन्तः पाठो द्विर्लिखित आदर्शपुस्तकेषु ।

२-त् C. न् B.

३-शुद्धो विचित्र B. C.

४-०न्वितः C.

५-चासत्याम० B. C.

६-नाम् B. C. ७-मियन्ते B. मृयन्ते C.

८-पिदिना B. निदिना C. ९-पाठः B.

१०-मीमांसिदिभ्य [cf. पा० ५।१।११६]

११-०दिना B. १२-अत्र ‘भीत’ इति पाठो युक्तः ।

१३-पक्ष्या पाक्ष्यस० C. १४-वादिभ्यः C.

१५-‘इति’ जुटितम् C.

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र अष्टस्य समाप्तेर्निर्देशो
नास्ति ।

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेवा ऋषयो नाथमानाः ।

अपे ध्वान्तमृषुहि पृथि चक्षुमुमुग्ध १स्मान्निधयेव बद्रौ ॥

शाक्यस्य गौरीतीतेरायम् । वयः-येवैहयचनम्, विः पक्षी गन्ता या । अन्तर्नीतो-
पमानश्च । वयः पक्षिसदृशः शीघ्रगन्तुत्वेन गन्तारो या । सुपर्णा इति, रक्ष्मीनाम, प्रादि-
रपदमयः । उपसेदुरिन्द्रम्-उपसीदन्ति ईदृशरमादित्यम् । प्रियमेवा-प्रिययज्ञाः । ऋषयः-
द्रष्टारः । नाथमानाः-याचमानाः । किम् ? उच्यते, अपोषुहि-अपच्छादितं कुत अपनयेत्यर्थः ।
ध्वान्तम्-तमः । तच्च कुध्वं, यदेनं संपूर्णमालोकाभावाद् दर्शनस्यासमर्थं भ्यस्तमिव या
तमस्ता, एतत् पृथि-पूरय देहि या । चक्षुः-सर्वस्य लोकास्य तश्चिचीयन्, मुमुग्ध अस्मान्,
निधयेव-पाशसमूहेनेव, यवान्-उद्गततमोऽपनयनार्थं सर्वान् विक्षिप्येत्यर्थः ।

सुपर्णाशब्दस्य रक्षिमासु पाठात् सुपतना इति निर्वचनाभिप्रायः । अपेर्वन्तं चक्षु-
रिति-आध्वस्तमाच्छादितं तमस्ता, अर्थमाप्तस्य चार्थस्वेदं यचनम्, न ध्वान्तशब्दनिर्व-
चनार्थम् । तमःपर्यायत्वादस्य चक्षुषा सामानाधिकरण्यासम्भवात् । चक्षुः क्वा-
तेषां दर्शनार्थस्य, चक्षुषा । अनेन हि हृदयते ।

शिताम-इत्यनवगतसंस्कारमनेकार्थश्च । अत्रार्थविप्रतिपत्तेः पूर्वपूर्वपदोत्तर-
पदोद्विप्रतिपत्तिनिमित्ता च विप्रतिपत्तिरुपन्यस्ता निगमे सुप्रतिपादितौ भवतीति
भाष्यकारो निगमेनैवोपक्रमते-पार्श्वतः शोणित इत्यादिना—

“होता यक्षदिन्द्राग्नी ङागस्य हविष आतामय मथतो मेद उद्धृन् पुग द्वेयोभ्यः पुग पौरुषेय्या वृभो
भस्तां वृने पासे अत्राणां यवतप्रमानाः सुमत्तराणां सतहृदियाणामभिष्वातानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः
शोणितः शितामत उत्सादनोऽज्ञादद्वादवतानां करत एवेन्द्राग्नी उपेताः हविर्होतये ॥”

१-आदशोपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य निर्देशो
नास्ति ।

२-[क० १०।७३।११] ‘वयः सुपर्णाः’ इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-शाक्यस्य गौरीवी० C. ४-अन्तर्नीतो० C.

५-गन्धारो C, अयमपि पाठः B.

६-अत्र ‘रक्षिमा’ इति ह्रस्वपठित एव पाठो
युक्तो भाति ।

७-प्रियज्ञा C.

८-अत्र ‘यदेव’ इति पाठोऽयुक्तो भाति ।

९-‘क्षिपेदित’ ॥ १०-अवस्तं C.

११-[cf. पा० २।५०] १२-[cf. पा० २।७]

१३-‘पूर्वपूर्व’ इति पुटितम् B.

१४-पदोदात्तरवद्वि० B, अयं पाठः सन्दिग्ध एव ।

अस्याः पक्षेतराशयः सम्यक् नावगम्यते ।

१५-पादना C.

१६-[‘ते० मा० ३।५।१।२-३] ‘होता यक्षव’
इत्येव प्रतीकम् B. C.

पशोर्हविः प्रदानस्य प्रेषोऽयम् । होता यक्ष-लोहये पञ्चमः, हवयादिभागने यजतु । अग्निगोमौ, यतस्तौ, छागस्य इविष आत्मा-भक्षितवन्तौ । अथ मथतः मध्यात् । मेद-
मध्यवपाथयम्, यतो वपायागः कृतः । अतो न्हादय, आदिकालो वर्तत इत्यर्थः । कदा यजते ? उच्यते, पुरा द्वेपोथ्य-द्वेष्म्यो द्वेष्येभ्यो वा हविर्मथिभ्यो रक्ष आदिभ्यः, पावन् फालातिप्रमृदोपादेयतावद्धर्वाणि रक्ष आदीनि न विध्वंसयन्तीत्यर्थः । पुन च गौक्षेयी गृह्यत इति गृही इडा, तस्याः । सौ चेज्यमानी पत्ता गक्षयेताम् । दूग्म-निश्चयेन । चासे भज्जगाम-वासनिमित्ते भजग्नि गच्छग्नित्, चासे धा न जीर्यन्ते ये ते, चासे भैत्राः पशवः । जांस्यावयायोमिति, पंचञ्चात एकस्मिन्नेव बहुवचनम् । वचनव्यत्ययो वा । चासे भक्षणे वाञ्छ्य पशोरवयवभूतानि । यवसप्रयमाभामित्यादीं सर्वत्र त्रितीयाथे पठ्ठी । यवसमक्षे प्रथममुत्कृष्टम् । मघान्युत्कृष्टानि मांसानीत्यर्थः । सुमत्क्षराणाम-सुसिद्धतया मृदुत्वात् स्वपमेवोदरं प्रति कृत्तृणि । शतसद्रियाणाम् उद इति सोतुनाम तस्य स्मृताः स्तुतयो रुद्रियाः ताः शतसंख्याकां येषां ताति यद् स्तुतीनीतिर्यथः । पार्श्वतः श्रोणितः शीर्षा-
मतः । शितामशब्देन बाहुवच्यते, कुतः । पादवन्तः श्रोणित इति बाह्यावदानप्राये वच-
नात् । बाह्वर्थं च हृदयार्थपेक्षया पौर्वादीनाम् । तथा च भुतिः । अग्निष्वासानाम् । अग्निना पायकेन स्वादुकृताति । पौर्वा बलवैर् पशुः । उपगच्छ इष्यते पस्विद् उपव-
सनम् । पीथा उपर्येक्षन् येषां तानि । वल्वन्तं पशुमवयवयोगेनोपर्येक्ष्य यानि व्यवसि-
नान्पासन्तीत्यर्थः । साहचर्यं दर्शयति । दोषोरवयवति पादव्योरवयवतीति । पादव्यदि-
साहचर्याच्च पर्वतनारदादिवैर् सम्पिन्धे निर्णयः ।

- १-पञ्चमी D.
- २-'हवयादिभागने' इति त्रुटितम् B.
- ३-अग्निगोमौ C.
- ४-'गौक्षेय्या, गृह्यत इति गृही' इति युक्तं स्यात् ।
- ५-इवा C.
- ६-तस्या इडायाः पुरा इत्यन्वयः । प्राग्मिश्रवदाना-
दित्यर्थः ।
- ७-कौ B. C.
- ८-यस्ता जक्षयता C.
- ९-मानसिनी C.
- १०-वा स न C. 'त' इत्यधिकम् ।
- ११-अमाः B, C. हलोऽपे 'म' इत्यप्यधिको वर्ण

आगतितः ।

१२-[Fragment of पा. १११५८]

१३-'दद्रि' इति त्रुटितम् C.

१४-संख्योक्त C.

१५-०तीगित् ० C. १६-श्लिप्ता ० C.

१७-वाह्या व ० C. १८-उदया ० C.

१९-पदार्थ ० C. २०-गीतो C.

२१-वन्तः B. २२-०वसगो C.

२३-०नोवयम्य C.

२४-इतः परं 'पार्श्वतः श्रोणितः' इत्यादि 'तथा

भुतिः' इत्यन्तः पाठः पुनर्लिखितो दृश्यते B, C.

२५-वर्ष C.

अथवा योनिः शिताम श्रोत्रयान्तर्गतं योनिशब्देन अग्नीषोमीयस्य पुंस्पर्शुत्वात् पुंस्पर्शश्च योनेरभावाद् अनवधानीयत्वाच्च सामीप्याद् युद्धः प्रतिपाद्यते । तेन शितामतो गुदादित्यर्थः ।

इयम् वा यज्ञमांसं कालेयकाख्यं शिताम उच्यते । श्वेतं वा मांसं मेद भाष्यम् । तदपि हि 'मेदसा सुचौ प्रोणीति' इति पञ्चनादयदानमध्ये प्रक्षिप्यते । पाद्वर्त्त शोणेर्वा बाह्याङ्गीतां दान्यनमस्मात् । उरसादृतः । पाद्वर्त्तदीनां छेदप्रदेशस्ततः । अन्यस्माच्च हृदयादेः । अङ्गादङ्गाद्वृत्तानाम् । अयस्त्वानि । कुर्वन् एव भक्षणं चेतद्ग्रीवोमी । मा न कार्याम् । जुपेनां सेयेताम् नित्यं हृदिरस्यदीयम् । त्वमपि होतः यज्ञ । मा चिरम्विष्टाः । पार्त्वं कस्मान् । पशुमयम् भवति । तद्धि पशूनां समूहः पाद्वर्त्तमित्येवं श्रियाकरणा अन्या-
चक्षते । न पशुसमूहकपत्वात् पशुमयम् । पशुः सृजते । स हि संसृष्टा पृष्ठदेशेन । तत्र लभ्यते । पृष्ठदेशमित्येववादे द्वितीयाया मयांसमस्मात् । पृष्ठमपि सृजते रेव । तद्धि संसृष्टेरीः । अर्धमेतन्नादयनाद् । अङ्गनलक्षणमन्नमङ्गम् । अनुच्यते हि तेन लक्ष्यते गतञ्च नष्टकौपि ।

शोभिः श्रोत्रेर्गतिबलवर्णनः । गतेः सम्प्रत्ययैर्त्वं कृतं चलनं गतिबलादिना द्रष्टव्यम् । अर्धतमैर्नव्यं दशम्यति-भोगिच्छतीव गच्छतः पयोः पुंस्यस्य वा । दोः बाहुः । स चित्तम् भवति । अङ्गे भित्तयात् । भित्तशब्दस्य पृष्ठदेशादित्याद् रेफस्य लोपः । तर्ह्यस्य दीर्घत्वम् अर्धतम-
श्रोवज्जः । शोष्णञ्च शितामत्ये उक्ता युक्तिः । दोः द्वैतेः गशरस्य । पादाभ्यामिव बाहुभ्यां चि पशुर्गच्छति ।

१-०-योदीय० C.

२-गुदमित्यर्थः B.

१५-०-लेव B.

१६-पशु N. C.

२-अत्र 'यज्ञमांसं' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१७-पशु C.

४-मसं C. अयमपि पाठः B.

१८-अत्र 'संसृष्टा' इति युक्तः पाठः ।

५-मुचौ C. ६-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१९-तह B.

७-मूले 'करत' इति पाठः । कदाचिदयं तत्प्रायः

२०-०-लाप० C. 'इयपपाठः' इति पाठो युक्तः ।

सह्य । परं तथा तस्मिन् 'अग्नीषोमी' इति कर्त्त-

२१-संसृष्ट० C. अयमपि पाठः B.

पदस्य द्विवचनात्पश्चात् 'कुदताम्' इति प्रथ-

२२-मशुना० C.

२३-नवताये B.

मस्य द्विवचनान्त एव पाठः सामीप्यात् स्यात् ।

२४-तव C.

२५-०-दिना हि दृश्यः C.

८-उतद० C.

९-नष्टम् B.

२६ समवयस्य द० C.

१०-सेवताय C.

११-०-ले तं द० B.

२७-[C. पा. ६१११०९] वृषोद B.

१२-यिल० C.

२८-इत्येव C.

२९-[पा. ११११२]

१३-मयं C.

१४-पशुनां C.

३०-अत्र बाहुभ्यामिव इति पाठो युक्तः ।

योनिः शिताम इति शाक्युणिः । गुदोऽत्र योनिरुच्यत इत्युक्तम् । स हि विविक्तः ।
'विष्णुं वन्दते' । विविधं शितो बद्धो भवति । गुदो हि पुरीषोत्तमगंदेलायां विकसति ।
संकुचत्यन्यथा । न च विविधं बद्धस्य विकसनमुपपद्यते । शितशब्दस्य सकारस्य
शकारः । तदशब्दस्य दीर्घत्वम् । मकारश्चोपजनः । पृष्ठोद्गोदित्वात् ।

श्यामतो यकृन् इति तैत्तिरिः । श्यामशब्दस्य यकारस्य सम्प्रसारणम् । -तशब्दश्चा-
गमः । यकृत् इत्यर्थः । प्रतायं वचनम् । श्यामकृत् एव कालेयकाश्रयम् । मयदानवि-
धातात् । तैत्तिरिः किराचार्यः । श्यायते रित्यर्थस्य । तच्च गतं ह्याभ्यां व्रणभ्यां शुक्लेन च
कृष्णेन च । शुक्लकृष्णस्वरूपकान् देयामस्योपजायमानत्वात् । यकृत्वा कया च । यथा-
कथञ्चिन्मृदुत्वादफलेऽनेनैव कृत्यते लिखत इत्यर्थः ।

शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः । शितिशब्दः द्येतेर्वर्णवचनः । तस्येकारदेशाकारः ।
मांस इत्यस्यापि आकारस्य ह्रस्वाच्च अनुनासिक 'स' शब्दलोपः शितामतः मेदस्त इत्यर्थ-
प्राप्तवचनम् । तच्च द्येतस्यां सं गालव आचार्य 'ते' । शितिः श्यतेः तनूकरणार्थस्य ।
कृष्णादिभ्यो हि तनुरिव शुक्लैर्वर्णः । मांसं माननं वा । तेन हि म्रियतेऽतिथ्यादि । मानसं
वा मेन इति । प्रसन्नचेतसो हि पुरुषस्य तनुपचीयते नोद्विग्नस्य । मनोऽस्मिन् सीदतीति वा ।
मांसे हि मनः प्रायेण सर्वस्य सीदति भक्षयेयमेतदिति । मेदो मेदतेः । मेद्यतिः क्लेशार्थः ।
क्लिष्टं हि तत् । एवमनवगतभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽनेकार्थश्च । एवञ्चानेकप्रकारम-
नवगतं पदज्ञास्यभिधेयविभागोऽप्याहारः कृतो द्रष्टव्यः ।

१-वियतः C. २-[था० पा२] विद् C.

३-० सतुप० B.

४-सित इति द्विलिखितम् B. C.

५-[Cf. पा० ६।३।१०९] पृष्ठोद० C.

६-तैकं C. ७-य कृत् C. अयमपि पाठः B.

८-दवदान C. ९-रि इति भुटितम् C.

१०-पर्णाभ्यां C. ११-० कांश्चामस्योप० C.

१२-० यं चि मृदु C. १३-शाल्वः C.

१४-० वदधेत० C. १५-स्योकारः B.

१६-व्याकारस्य C. व्याकरणस्य प्रकाशः B.

१७-आदर्शपुस्तकेषु 'स' इति नास्ति । अर्थावसा-
रित्वादस्माभिरेवात्र निवेशितः । मांसं शब्दे
अनुनासिककृत्य सप्तशब्दस्य च लोप इत्यर्थः ।

अन्यथा 'शितामत' इति एवाव्युत्पत्तेः

१८-० यः प्रा० B. C.

१९-'अत्रायं मयते' इति पाठोऽत्र स्यात् ।

२०-० कलेद० C

२१-मन्यते B. C.

२२-० तिर्थादि C.

२३-अत्र 'मन' इत्यधिकं भाति ।

२४-० स्वेवि B. ० स्य वि C. यत्र 'इति' इति 'ति'
इति वाऽधिक एव पाठः ।

२५-न हार्थः, इत्येव C.

२६-एवमनवगतान्वयिष्येयानवगतसंस्कारानेका-
र्थश्च C.

२७-० नागथा० C.

तत्र किञ्चिदुदाहरणानि प्रदर्शयामः—

तत्रार्थानवगतत्वे उदाहरणमन्त्ये इति । इदं हि नामत्वेन चोपग्यासात् पद-
जात्यनवगतं केचिन्नामत्वेन प्रतियन्ति । अन्ये निपात इति पृष्टे विचारितम् ।

अभिधेयानवगतम् । शिताम योनिमिति । अभिधेयविप्रतिपत्तेः ।

तथा पदविभागानवगतम् । मेहना इति ।

अध्याहारानवगतम् । दम्बना इति । दानमना इत्यध्याहारात् ।

तथा क्रमानवगतम् । यत्रान्यस्यावसरेऽन्यो वर्णः प्रयुज्यते । 'उभयाहस्त्या
भरे' । 'समुवृतातेषानु मा गृह्यते' इति घर्णव्यापस्तीरनवगमः ।

तथा स्वरानवगतम् । 'वने न वा यौ' इति ।

तथा विक्षेपानवगतम् । 'घाघा नः पृथिवी इमम्' इन्द्रा नु पूयणा ध्वं अनानुपूर्व्य-
सहिता शुभेच्छिच्छेदादि द्रष्टव्यम् ।

गुणानवगतम् 'कुर्विदंती कर्कलेती' त्यादि । यत्रैतच्छब्दौद् व्याख्यागुण पर्याय-
गतः । संस्काराग्यर्ध्वज्जहेति ।

व्यवधानानवगतम् 'वायुः पूषा स्वत्तये नियुर्वीन्' । तथा हि दर्शयति 'वायुश्च
नियुर्वीन्' इत्यादिना ।

तथा कथंचिदेकस्यानेकार्थं क्रियते । 'ततो ध्वः प्र पतान् पुरुषादेः' इति पुरुषा-
नार्धनाय ।

कश्चिद्विधानेकमप्येकम् । 'चकार गर्भं सन्तुनिधानम्' । गर्भनिधानमिति ।

कश्चित् प्रसिद्धाख्यातार्थासम्भवादप्यथा निरुच्यते । 'विद्येदिन्द्रस्य भक्षेत्'
इति भक्षयत्यर्थासम्भवात् भजेन्निरुच्यते ।

१-वव B. २-[निह० ११७, ९]

३-मना इति श्रुतितम् C.

४-[ऋ० ५, ३९, ११॥ निह० ४१४] हस्ताभ्या C.

५-[अनुक्तव्यमूलमिदं कथनम्]

६-[ऋ० १०, २९, ११॥ निह० ६१२८]

७-[ऋ० २१, ११, २०॥ तै० सं० ४११, ११, १४
निह० ९१३८]

८-[ऋ० ६१, ५७, १]

९-धुन० C. १०-वदतम् C.

११-[निह० ६१३०] क्विदंति कस्स C.

'क्विदंती' इति पाठो युक्तः ।

१२-०च्छाद् C.

१३-०वादव० C. अयमपि पाठः B.

१४-०न्य' श्रुतितम् C. १५-[ऋ० ७१, ९, १२]

१६-[निह० ५१२८]

१७-वय प्रवत, (ता C.) त पुरुषाद् B. C.

[ऋ० १०, २७, २२]

१८-०पुरुषान्दनाय' इति वा पाठः स्यात् ।

१९-[ऋ० ३१, ११, २] २०-[ऋ० ८१, ९, १३]

२१-०भजे' श्रुतितम् B.

क्वचिच्च नवैवौख्यातं क्रियते । 'अप्रिर्वक्यं मम तस्य चाकन्' । आख्यातं येन 'आ
तो मर सुचितं यस्य चाकन्' इति । यद्धृत्सम्बन्धाभिधीतप्रतिपेधे सत्युदात्तश्रुतिर्भवति ।
तेन कामयता कामयत इत्यर्थः । सोऽयं पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यपेक्षोऽनेकविकल्पा-
श्रवणः प्रदर्शनीयः । तथा चोक्तम् 'अर्थनित्यः संस्कारमाद्रियेत' इति ।

मेहना इति आचार्यविप्रतिपत्तेः । मिहोऽनवगतम् । एकमिति शाकल्यः । त्रीणीति
गार्ग्यः । तां च विप्रतिपत्तिमुदाहरणेनैव दर्शयति ।

[इति नवमस्या-(अतुर्थस्या-) ध्यायस्य
तृतीयः खण्डः]

१-नमैवा० C.

२-[नृ० ११४८१२] नाकन् B.

३-सुचितं C.

४-[अनुपलब्धगुलमिदं वचनम्]

५-यदत्त C.

६-नियात B.

७-[निरु० १११]

८-'त' श्रुतितम् C.

९-त्रिणी० C.

१०-'इति' नास्ति B.

११-आदशपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिमिदेशो
नास्ति ।

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

यदिन्द्र चित्रं मेहनास्ति खार्दातमद्रिवः ।

राधस्तन्मो विददस उभयाहस्ता भरे ॥

अत्रेभौमस्येयम् । यत् हे इन्द्र चित्रं चायनीयं पूज्यम् । मेहना माहतेः दान-
कर्मणः । अकारस्य एकारः । अनुस्वारलोपश्च । शाकल्यपक्षे ग्रहनीयं दानार्हम् । अस्ति
तुष्टं । छन्दोगानां तु मेहना शब्दे नैयासि । 'यदिन्द्र चित्रं मेहनास्ति' इत्येवंरूपः पाठः ।
तेषां चित्रं म इह नास्तीत्येषां पदानां पञ्चार्था मेहं न इत्येवं रूपाणि मध्यानि पदानि ।
अन्ते मम गृहे नास्तीत्यर्थः । परैर्यथा प्रार्थ्यते । असद्वैत्यार्थमप्रसङ्गेन चेदमस्या
श्रेष्ठः शाखान्तरे वेदान्तरे धाऽधीतस्या अययवस्य 'द' व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । त्वादातं
कृत्यार्थं प्रत्ययः । 'यदेयं त्रया स्नोतुभ्यो यष्टृभ्यश्च शतृन् संकल्पितमित्यर्थः । हे अद्रिवः ।
अद्रिः प्राचा तद्विहातद्वा दादरणाद्वा । यज्ञोऽत्राद्रिद्व्यते तेन तद्वता । राधो धनम् ।
तमः अस्मदर्थमस्मभ्यं दातुमित्यर्थः । हे विददसः-विन्दति लभते वसुनि धनानि यः विद-
दसः धनानां लब्धा तस्येदं सम्बोधनम् । उभयाहस्ति द्विद्वयैवाद्रिरयम् । उभयाभ्यां हस्ता-
भ्यामित्यर्थः । आभू-आभू-प्रभू-नमित्यर्थः ।

अद्रिः आहणाति विदारयति अनेन सोममिदं गदादि वा । अपि वासंः स्याद्
भक्षणार्थस्य । अद्रियो ह्यभिपवकाटे सोममदमिति । तथाच मन्त्रेऽपि 'सोमोदो' ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाग्मनिर्देशो नास्ति ।

२-चित्रं B.

३-[ऋ० ५।१९।१] 'यदिन्द्र चित्रं (च B.)'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

४-येत् C. ५-चित्रं चायनीयः पूज्य C.

६-[निष० ३।२०] 'महतेः' इति पाठो युक्तः
स्यात् ।

७-तव C.

८-अय 'सन्तो' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

९-पञ्चानां पदानां C.

१०-महान B. अथ 'मे इह न' इति युक्तो स्यात् ।

११-प्राच्य C.

१२-धर्मः प्र० C.

१३-ऋषयः B. ऋषयः C.

१४-अत्र 'वा' इति 'व' इति वा पाठो युक्तः ।

१५-द्वादाते B. C. १६-यदेयं B.

१७-अद्रि B. १८-कारद्वा C.

१९-'आदारणाद्वा' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

२०-त्राविद० C. २१-'हे' इति नास्ति B.

२२-'वसु' इति त्रुटितम् C. २३-द्वसुः C.

२४-तेस्यदे C.

२५-[Cf. पा० ५।४।१२८]

२६-व्यामीन्य० C.

२७-आहटात्रिः B. २८-अवि C.

२९-'अते' इति पाठो युक्तः ।

३०-अद्रियो B. ३१-[ऋ० १०।९।१९]

इत्यस्मि । सोमाद्नमेपां विश्रायते । अयं च मन्त्रः पुरस्तात् 'अंशुं दुहन्तोऽध्यासते गवि । इत्याधिपयणचर्मणः' इत्यत्र व्याख्यातः ।

गय इति धननाम । किमर्थमेतदुच्यते पठितमेवं होतदुच्यते प्रसङ्गेन निर्वचनप्रदर्शनार्थम् । राधुर्वन्ति साधयन्ति एतेन धर्मादीन् पुरुषार्थानिति । तन्नस्त्वं वित्तपन लब्धधनेत्यर्थः । उभौसमुपलब्धौ भवतः । 'उभ उस्म पूरणे' । संपूरितौ परस्परेण । उभशब्दस्य धि द्विगत् साहित्य मित्यर्थः । यो यश्च साहित्यसंपूरितौ परस्परेण भवतः ।

दम्मुना इत्यनयगतम् । संस्कारगुणादिष्युत्पत्तेः । मेरुनसीति । अनेकार्यश्च । दमे मनो यस्य स दम्मुना अक्र इत्यर्थः । अथवा दाने मनो यस्य सः । अथवा दान्तेषु शीलवस्तु पुरुषेषु । दान्तं वा मनो यस्य सः । अपि वा दम इति गृहनाम । सामर्थ्याच्चायं यजमानगृहे वर्तते । तस्मिन्नेव दमेव (?) गृहमिति । एवं मन्तो यस्य स दम्मुनाः । सर्वेष्वेतेषु वर्णानां लोपधिकारौ दर्शयितव्या । मनो मनोतेः बोधनार्थस्य । तेन हि सर्वं बुध्यते । निगमः ।

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) अध्यायस्य

चतुर्थः खण्डः ।]

१-अत्र 'इत्यस्ति' पाठो युक्तो भवेत् ।

२-ध्यासते B, C.

३-[निद० २।५] Y-व्याख्यातम् B.

४-अत्र 'मेवं होत' इति द्विविधितम् B, C.

५-उभ = B.

७-मूले 'समुन्वा' इति पाठः ।

८-[पा० १।३२]

९-वि'इत्यधिकं भाति । १०-गतः C.

११-'पु' इति शुद्धितम् C.

१२-निस्मिन् C.

१३-एव मनो य० C.

१४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डगमातिनिर्देशो न

दृश्यते ।

[अथ पञ्चमः खण्डः]

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यस्मिन् वाहि विद्वान् ।

विद्वान् अत्र अभियुजो विद्वान् दानुयतामा भग भोजनानि ॥

यस्युतस्यात्रेयस्य । अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहानार्या । यस्वर्थं जुष्टः
सेवितः सर्वेण प्रियो वा सर्वस्य । दमूनाः ययोक्तमद्यातिथिः अतिथिस्थानीयश्च । सायं
प्रातश्चाग्निहोत्रिणां दुरोणे गृहेऽस्मदीये । इमं नोऽस्माकं स्वभूतं यत्तमुपवाहि उपगच्छ ।
विद्वान् जानन् स्वमधिकारं भक्ततां चाऽस्माकम् । उपगम्य च विद्वान् सर्वाः हे अत्र अभि-
युजः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादभियोक्तोऽस्मच्छुसेना इत्यर्थः । विद्वान् विविधं हृत्या दानुयता ये-
ऽस्माकमिच्छन्ति तेषां स्वभूतानि आभोगा आहर भोजनानि अश्वानि । अथवा भोजनमिति
धननैव धनानि ।

अतिथिरभ्येतितो गृहान् भवति । अतिथिर्गतिकर्मा अभिगतो हि स नूनं निर्वासं गृहा-
प्यतिथिः । अभ्येति तिथिषु वा कुलानि । अभ्येति तिथिषु सुषु गच्छन्तीत्यर्थः । अति-
थिर्हि यावद् गन्तव्यं तावद् योति परकुलानीति । तिथिषु सर्वासु दातुपादाय निहत्या-
भ्येषां बलानि इत्यादिना तयोरर्थविवरणम् ।

मूय इत्यनयगतम् । मुपेः क्तिपि दीर्घत्वं द्रष्टव्यम् । मुष्णन्तीति मुपः मूयिषा
इत्यर्थावगमश्च । औणादिकैः तनिप्रत्यये मुपये दीर्घश्चेति । मूयिषाः पुनर्मुष्णानेः । ता हि
सुखापित्तमपि हरन्ति । तथाचार्यं मृगोऽप्येतस्मादेव धातोस्तथोक्तः । निगमः ।

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

पञ्चमः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भतमातिनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[ऋ. ५.१४.१] 'मुष्टे दमूनाः' इत्येव
प्रतीकम् B. C. ३-'व' वृद्धितम् C.

४-सवित. B. ५-दुरोणे C.

६-०-स्मादी C. ७-'इमं' नास्ति B.

८-०-व्योक्तर C. ९-अभीत्यर्थः B.

१०-विद्वान् विविधं हृत्वा C.

११-आभर C. १२-धनानाम् C.

१३-०-भ्येततो C. १४-गृहान् C.

१५-[धा. १.१३.८] अतर्निग. C.

१६-'निवासगृहानि' इति समस्तपाठो युक्तः स्यात् ।

१७-०-हानति. II. १८-तिथिति C.

१९-'गच्छतीत्यर्थः' इति पाठो युक्तः ।

२०-'याति' इति पाठो युक्तः । द्योतति B.

२१-'इत्यादावुपादाय' इति 'इत्यावुपादाय' इति
वात्र पाठः स्यात् ।

२२-[उष्ण. २।४२] 'किंकिनि प्रत्यये' इति
पाठो युक्तः ।

२३-'मुपे' इति पाठो युक्तः । २४-०-मपि C.

न्यायम् । किञ्च त्रितं 'चिद् ज्ञाने' श्रवणेन च यज्ञज्ञानं तदिहामिमेतं शृणुतमित्यर्थः ।
मे मन । अस्मिन् द्वितीयार्थे पष्ठयोग इदं स्तोत्रमित्यर्थः । अथवा अस्मेति दुःखं प्रतिनि-
दिदयते । इदं कृपपातैकतं दुःखं मम जानीतेमिति । उत्तरेणार्थेदमुच्यते । श्रुत्या स्तोत्रं
ज्ञात्वा वा दुःखमुच्चारणम् । अस्मात् कृपादित्यर्थः । हे रोदसी धावापृथिवी ।

श्वादेत्यादि । स्वाङ्गं प्रजननं तत्सदृशं वा । पुष्टं प्रजननमपि हि तिर्यञ्चो विहज्रो
(?) हृदयन्ते । त्रितं कृपेऽनर्हितं पतिनमित्यर्थः । एतत्कृतं यत्रैयमृक् प्रतिबभौ इति भातम् ।
त्रितस्य कृपे पतितस्येदं सूक्तं मार्गमित्यर्थः । तत् कतमत् ? 'चन्द्रमा अप्सवर्न्तरी' इति ।
तत्रेत्यादि । पुरावृत्तमितिहासस्तेन मिथम् । 'त्रितः कृपेऽनर्हितो देवान् हयत कृतये ।
तच्छुभ्राय वृहस्पतिः' इत्यादिना । त्रितं चात्र कल्पान्तरे य आसीत् सोऽत्रामिमेतः ।
आत्मनो वा परोक्षरूपेण प्रतिनिर्देशः ।

श्रद्धमिभम् । श्रद्धकृच्छेन सामान्यशब्देनापि सामर्थ्यात् परिवेद्यनार्या श्रद्धा इहो-
च्यते । गायमिभम् । 'अरणो मां सक्तु' इत्यादिभिर्गायन्ति स्तुवन्ति याभिस्ता नौधाः
केवलाः स्तुत्यर्था श्रद्धाः, तौमिमिभम् । 'चन्द्रमा अप्सवर्न्तरी' इत्यादिभिस्तद् मनाक
स्तुतिं प्रदर्शयामः । निरुक्ते प्रदर्शितत्वात् । चन्द्रमा अप्सवर्न्तोऽपि मध्ये स्थित इति
वाक्यशेषः । अम्मण्डले स्थित इत्यर्थः । सुवर्णं इति । रश्मीनां सुपुष्पावयो हि सूर्यरश्मि-
मन्द्रमाः । अर्न्तरी नमत्वयो वा सुवर्णशब्दः । सुपुष्परश्मिर्धान् आघाद्यते दीपति ।

त्रितस्तीर्णतमः प्रकृष्टं तव इत्यर्थः । केन ? मेधया । आसीद् भ्रात्रोः सकाशात् । अपि वा
सर्वपनिमित्तमेवेदं नामामिमेतं स्यात् । एते हि भ्रातर एतेन क्रमेण एकतो द्वित्वित इति
त्रयो बभूवुः । तथाहि ब्राह्मणम् । 'सोऽङ्गारेणापोऽभ्यर्पितयत् तत एकतोऽजायत, स द्विती-
यमभ्यपातयत् ततो द्वितः, स तृतीयं ततस्त्रिन इति' । नित्यपक्षे त्रितो नाम शुक्लशब्द-

१-न्यायम् C. २-[पा० २।५५]

३-यत् नास्ति B. ४-निर्दिश्यते C.

५-पात इति वृद्धितम् B.

६-दुःखं इति वृद्धितम् B.

७-त इति वृद्धितम् C. ८-नम् B.

९-धावापृथिवी इति द्विविधितम् C.

१०-त इति वृद्धितम् B. C. ११-सूत्रं B.

१२-मारिपमि C. १३-[अ० १।१०५।१]

१४-तितव B. तितः C. १५-नवत B.

१६-नदनुभाय C. १७-[अ० १।१०५।१७]

१८-'त्रितथाय' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१९-[अ० १।१०५।१८]

२०-गायन्तीः स्तुवन्तीः B. गायन्ती स्तुवन्ती C.

२१-गाडाः C. २२-तगि C.

२३-[अ० १।१०५।१९] २४-य इति नास्ति C.

२५-नाम C. २६-नीति C.

२७-स्मिमान् B. C.

२८-'संख्यानिमित्तम्' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२९-अपातयत् B. C.

३०-[Cf. तै० ब्रा० १।२ अ० १०।१।१।१९]

लक्षणः कर्मपाशैस्त्रिः स्वर्गनरकमर्त्येषु बुद्धः कश्चित् क्षेत्रज्ञः । कर्मज्ञानसमुच्चयाभावा-
दपवर्गमवाप्नुयन् नरके घटितयन्त्र घटित संसारे घम्भ्रम्यमाणः परिदेययाञ्चक्रे ।
सन्तापयन्ति मां पुनर्मातुरुदरे मग्नमशुचिप्रलरके पुरीषतन्तुजालये यकृश्रोमावष्टम्भादे-
र्विभक्तोऽद्भुतो बीभत्समानमहक्पङ्कमध्यधायिनं तमसि निरालोके सर्वतमानमभितो
मातुः पश्येय इव तत्रत्यस्य च मृत्यो न शिदना व्यदन्ति मास्यः सम्पददर्शनविरयाः कामा
अस्तस्पद्यमानाः । परं समानयोजनम् ।

इतिर इत्यन्यगतम् । उदाहरणे मनसा समानाधिकारव्यदर्शनात् मनोविशेष-
णमेतत् इत्यभिधेयप्रतीतेर्निगमेनैवोपक्रमते ।

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) श्यायस्य
पष्ठः खण्डः ।]

१-अत्र 'बद्धः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१-अत्र 'घटीयन्त्रे घटिते' इति युक्तः पाठो
भवेत् । ४. पुस्तके 'संसारे' इति पदं नास्ति ।

'नरके' इति विशेष्यपदेऽस्यानावश्यकत्वमपि ।

अथवा 'घटीयन्त्रे घटीव संसारे' इति पाठः स्यात् ।

२-सोऽन्वासः C.

४-सर्वतमानम् इति पाठो युक्तः ।

५-'पश्येयः' इति पाठो युक्तः ।

६-सामाना० C.

७-नोविशो० B.

८-तेविग० C.

९-नारत्यादर्शपुस्तकेषु ।

[अथ सप्तमः खण्डः ।]

इतिरेण ते मनसा सुतस्य भर्त्तामहि पित्र्यस्यैव गयः ।

सोमं राजन् प्रण आयूषि वारीहानीव सूर्यो वामराणि^{१२} ॥

प्रगाथम्यार्यम् । इतिरेणिति ईपतेगतिकर्मणः । इपेर्वा इच्छार्थस्य 'इपिमदिमुदि-
सुर्त्वी' ल्योणादिकरप्रत्ययान्तस्य । ऋपेर्वा दर्शनार्थस्य रूपम् । गतेन त्वां प्रति त्वद्-
ध्यान इरेणेत्यर्थः । एषिर्वापि त्यत्साध्यस्य पलस्य द्वैतं वा सर्वार्थानाम् । तद् भाष्यकार
आह । ईपणेन वैपणेन चार्पणेन वेति । केन ? मनसा । ते त्वयः सुतस्येति द्वितीयार्थं
पृष्टी । त्वां सुतं भर्त्तामहि नित्यं भजेमहि । त्वया सुतेन नित्यं यजेमेत्यर्थः । अथवा
भक्षीमहीति भक्षयेते रूपं 'ने भजेते' । उत सुतस्येति पृष्टीभुतेरेकदेशमिति शेषः ।
सुतेत्येकदेशं स्वांशलक्षणं भक्षयेत् । । पित्र्यस्यैव गयः । अत्रापि द्वितीयार्थं पृष्टी । पृष्टी-
भुतेर्वा एकदेशमिति शेषः । पितुर्गतं पित्र्यं पित्र्यमिव धनं पित्र्यस्यैव धनस्यैकदेशं
स्वांशलक्षणं पुत्रः ।

किञ्च हे सोम राजन् नः अस्माकमायूषि प्रैताग्नीः तैरेतिद्वन्द्वार्थः प्रवर्धय । किमिय ?
उच्यते । अहनीव सूर्यः । कतमानि ? उच्यते । वामराणि । अह्नामत्रैतद् विशेषणं नाह्न्याम
अहनीत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । वेसरशब्दस्य चायमेकारस्याकारदृष्टादसः । साह-
इयेन च विशेषणं वेसरसदृशानि । कतमानि पुनस्तानि वा सन्ति कानि तानि हि या
वेसरो (?) निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वजात्या च सम्बन्धः । एवं
यौधेहो निष्पादकौ पूर्वभागापरमागौ तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां पूर्वभागगतेन चोष्णेन च
सम्बन्धाद् वेसरसदृशानि ।

१-आश्चर्यपुस्तकेऽत्र खण्डारम्भनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[क० ८१४८१७] 'इतिरेण त' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-इतिरेणिति C. ४-[cf. निष० २३१४]

५-[cf. पा० ६१५९]

६-[cf. उणा० ११५२] 'र' नास्ति C.
'सिद्धी' इति युक्तम् ।

७-०नादि० C.

८-भातुपटे नास्त्यर्थं भातुर्तस्मिन्नर्थे । [cf. पा०

६१७ तत्रार्थं गन्धः]

९-०त्रापि C. १०-इत्या C.

११-[धा० १०१२१] १२-न इति युटितम् B.

१३-[धा० १, १०४७] १४-असुतस्य B.

१५-०स्येपता० C. १६-०स्येवा C.

१७-०स्येकदे० C. १८-यताग्नीः C.

१९-[धा० ११५६९] अथ प्लवनतरणयोरेव ।
तरतिरेन्यो नास्त्येव ।

२०-०कतर० B. C. २१-र इति युटितम् C.

२२-०वर्हा B.

अथवा वासराणीति वासयते रूपम् । वासयतिश्चात्र शुद्धोऽपि विशुद्धस्यार्थः । तद् भाष्यकार आह विवक्षितानीति वा । सन्ति कानि ह्यहानि विवासनानि शीतकालस्यापनायनानीत्यर्थः । गमनानीति वा अर्थवचनमेतत् । रूपं तु संचोद्विपूर्वस्य गत्यर्थस्य । वीत्यस्येकारस्याकारः । विविधं सराणि विविधं स्नानानि विस्तीर्णानीत्यर्थः ।

कुरुतनेत्यभाषिकत्वादनवगतम् । लोभमध्यमपुरुषवद्वचनस्य । तात् 'संस्तनस्तनय-
नाश्च' इति छान्दसस्तनादेशः । तत्र तद्यद् एवार्थवान् नशब्दस्त्वनर्थकः । उपजनश्चात्र विकरणो धातुर्वा तन्त्रमित्यस्य प्रतिपादनार्थमाह । कर्तनं हन्तनं यातनेति । अनर्थका उपजना भयन्तीति यद्वचनं भाष्ये । आद्येष्वेवंरूपं उपजनाः सन्तीत्यस्य प्रतिपादनार्थम् । यथाक् चोयक् 'भवाशयत्रेद् विमज्जस्य वेद' इति । 'आज्जसेरसुक्' ब्राह्मणासः सौम्यास इत्यादयः ।

कुरुतनेत्यादीनां निगमाः प्राचुर्याद् भाष्यकारेण न प्रदर्शिताः । अतः प्रदर्श्यन्ते । कुरुतनेत्यस्य तावत् ।

एता हि नो मदतो अरातीभिषासन्ते शवसा मषानि ।

विश्वस्तन्वो रेवणाय वप्रेऽरिप्रिणाहन्सा कुरुतना तौ ॥

एता इत्यस्यार्थोऽर्थैतच्छब्देन सम्बन्धयितव्यः । ता एताः । हिशब्दो यस्मादर्थे यस्मा-
वेता नः अस्माकं हे मदतः, अरातीः शत्रु-सेनाः । विषासन्ते हन्तुमिच्छन्ति । शवसा मलेन
स्वेन । मषानि मषादीनि । विश्वाः सर्वाश्चात्मीयाः तन्वः शरीराणि रेवणाय हिंसायै अस्माकं
वप्रे धारयन्ति । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम् । कस्मात् अग्निरेव पापेन
भयानिकेतै^१ आहन्सा आननकेन गर्दया अन्येन वा केनचित् कुरुत संगते^२ इति शेषः ।
करोतिरेव वा सामर्थ्याद् वधार्यः, हत ।

१-त इति कुटितम् D.

२-[Cf. पा० १०१०४, १०२]

३-वीशसः C. ४-अहानि C.

५-ना इति कुटितम् D.

६-अत्र 'मत्तैर्विपूर्वस्य' इत्यनुगामी पाठो युक्तो
भाति ।

७-वीन्यसेका C.

८-[पा० ७।१।४५] नवनारतोदिः B. नव-
नान्तेदि B. अत्र सूत्रार्थे 'तान्' इत्यनर्थक-
मधिकं भाति ।

१-यथा चोयक् B. अत्र 'यथा चोयक्' इति
पाठो युक्तो भवेत् ।

१०-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

११-[पा० ७।१।५०]

१२-अत्र 'अन्य' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१३-हार्यः C. १४-इमेण C.

१५-तानेन C.

१६-अत्र 'मयानकेन' इति पाठः स्यात् !

१७-गतया C.

१८-मुंगत C.

कर्तनेत्यस्य निगमः—

शुनं सुफाला विवृदन्तु भूमि शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहेः ।

शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिपला ओपधीः कर्तनास्मे ॥

शुनं सुखमफलेदनेत्यर्थः । अस्माकं स्वभूताः फाला विवृदन्तु घिलिखन्तु भूमि-
मित्येतादाशास्महे । शुनं सुखमेव कीनाशः कीलस्य माशयितारः कर्षकाः कर्षणार्थमभियन्तु
अभिमगच्छन्तु क्षेत्रं वाहेः यो दृढमि मेहोक्षः सह । शुनासीरा हे शुनासीरा शुना घायुः स्त्रीर
मादिल्यो युवामपि घाव्यादिल्यौ । हविषा उदकेन मेदम्, उदकेन वृष्टिलक्षणेन । तोशति-
येद्यकर्मा प्रगती प्रभूतं चरन्तावित्यर्थः । सुपिपलाः पिपलं फलं सुखफला ओपधीः कर्तन
द्विवचनस्य स्थाने छत्ययेनेदं बहुवचनम् । कुरुतमस्मि अस्मदर्थम् ।

अथवेदमन्यदा धर्दिकमुदाहरणम्—

अध्वर्यवः कर्तना धुष्टिमस्मे वने निपूतं यन उन्नयध्वम् ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोते^१ ॥

शूतसमदस्य । हे अध्वर्यवः कर्तन शुद्धोपि करोतिरत्र संपूर्यर्थं संस्कृतम् । धुष्टि
सुखतामस्वपठितोऽपि धुष्टिश्चः सामर्थ्यात् सुखवचनः सुखम् । कम् ? सोममस्मि अह्ये-
न्द्रस्यार्थाय संस्कृत्य वने वनं वृक्षाः । अथवा तोशितेनेत्येवमयं यनशब्दस्तद्विकारे द्रष्टव्यः ।
यनविकारभूते द्रोणकलशे । निपूतं नियमेन शास्त्रलक्षणे तत्पूर्तं वने यनविकारभूते एव
प्रहचमसोदौ उन्नयध्वम् । किञ्च जुषाणो प्रियमाणं हस्त्यं हस्ते भवं सोमं मे । अभिवावशे
'वश कौन्तौ' अभिकामयते इन्द्रः । कस्य हस्त्यम् ? उच्यते । युष्माकम् । एतज्जोत्या
इन्द्राय सोम मदिरं (मदिर इतिरेणैव तुर्ध्वयुत्पत्तिः) मदिरं जुहोत मा यिलम्यध्वम् ।

१-[Orf, वा० सं० १२।६५। मे० सं० २।७।१२ ।

का० सं० १६।१२। ऋ० ४५।७।८। तै० सं०

४।२।५।६। अध० ३।७।५। 'शुनं वः फाला'

इत्येव प्रतीकम् B. शुनवन्तः फाल्यः C.

२-मि इति प्रुटितम् B. C. ३-किनाशः C.

४-शुनो C.

५-[निषर्ण २।१९ 'नितोवतिः' सोपसर्गो
वपकर्मसु पठितः ।]

६-सुविपः C. ७-विपल C.

८-कर्मण B. C. ९-विवचन B. C.

१०-अस्मे इति मूले पाठः । ११-०-धर्दिकं C.

१२-[ऋ० २।१।५९] 'अध्वर्यवः' इत्येव
प्रतीकम् B. C. १३-०-तोऽपि C.

१४-०-वनम् C. १५-तम् B.

१६-तद्विने० B. १७-नितिपूर्ते (वै B.) B. C.

१८-भूत व० B. १९-चामसा० C.

२०-प्रियमाण इति नास्ति B. 'प्रियमाणः' इति
स्यार । २१-सोममेभि० C.

२२-[घा० २।३०] पशो B. वशान्तौ C.

२३-तार्था C. २४-इन्द्राय B.

२५-अयं बोधकान्तर्गतः पाठः सन्दिग्ध एव ।

२६-०-काञ्जुहो० C.

हन्तनेत्यस्य निगमः—

यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिरस्तिवत्तानि वसथो जिघांसति ।

दुहः पाञ्चान् प्रति स मुचीट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् ॥

अस्याकं हे मरुतः अभीत्ययं जिघांसतीत्येतेन सम्बध्यते । दुर्हणायुः-दृणिः क्रोधः कुत्सितो दृणिकुर्हणिवरानुयन्धिनी प्रणयपूर्वं इत्यभिप्रायः । तं यच्छति यद्वा स दुर्हणायुः । 'तिरोऽन्तर्धो' इत्येवमस्य गतिना । गतीनां च क्रियासम्बन्धत्वात् क्रियाशब्दोऽ-
त्राध्याहार्यः । तिरस्कुतात्मानोऽन्तर्हितानीत्यर्थेतिवत्तानि अभिप्रायः । हे वसथः 'यस्य आच्छादने' छादयितारः । केन कस्य ? सामर्थ्याद् दृष्ट्या जगतः । कोऽन्वयः । मरुतः । अभिजिघांसन्ति अभिहन्तुमिच्छन्ति । दुहः 'मूलविभुजादित्वात्' द्रोष्णा पाशान् युष्मदी-
यान् । 'स' प्रतिमुचीट प्रतिमुञ्चतु आत्मनि स युष्मदीयैः पाशैर्यध्यतामित्यर्थः । यद्वा
सन्तं तपिष्ठेन अतिशयेन तापयिष्या दुःखयिष्येत्यर्थः । हन्मना अनेन आयुधेन हन्तन हत
आ युयम् ।

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मोनि चित्रा अपिवातयेन्त एषां मृत नवेदा म ऋतानाम् ॥

अगस्त्येन्द्रमरुतां संवादे सुक्ते कथाशुमीये अगस्त्यस्यार्थम् । 'कः मर्त्यः । उ इति पादपूरणः । अत्र काले आगते । हे मरुत मामहे 'मह पूजायाम्' अत्यर्थं पूजयति । वः युष्मान् न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । यतज्ज्ञात्वा प्रयात प्रेत्येव उपेत्येतस्य स्थाने उपयात अस्मानेव सखीन् अच्छ आप्तुं हे सखायः मम स्तुत्येत्यर्थः । उपगम्य च मन्मोनि मन्मतेरर्चतिकर्मण

१-[ऋ० ७।५।८] 'यो नो मरुतः' इत्येव

प्रतीकम् B, C.

२-०-त्येकेन B. ०-त्येकेतन C.

३-०-यन्धिनी C. ४-०-प्राय C.

५-'यो वा' इति पाठो युक्तः स्यात् । अत्र 'द्वा'

इति द्विलिखितम् C.

६-[पा० १।१।१]

७-अत्र 'गतिनाम्' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

८-या इति पुटितम् C.

९-०-हिनस्त्यर्थः C.

१०-०-प्रायान् C. ११-[पा० २।१२]

१२-'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपगम्यमानम्'

[पाठ० व्या० महा० ३।२।५]

१३-पाञ्चान् C.

१४-सी० B.

१५-यदम् B.

१६-तपिष्ठेन C.

१७-हनेन C.

१८-[ऋ० १।१।५।१३] 'को न्वत्र मरुतः'

इत्येव प्रतीकम् B, C.

१९-शुमीये अगस्त्येस्या० C. [ऋ० १।१।५।१]

२०-कं C.

२१-[पा० १।७।६]

२२-[निघ० ३।१४]

एतद्रूपम् । मननानि स्तोत्राणि हे वित्रा चायनीया अपिवातयन्तः अविद्धात्यर्थानुवादि वात-
यतिश्च गमयतेरर्थं गमयन्त आत्मानं प्रतिपादयन्तः स्तूयमाना अस्माभिरिति^१ शेषः ।
एषां भूत भवतेत्यर्थः । के ? उच्यते । नवेदाः व्यत्ययेनात्रैकवचनं नवेदसः । नवेदा इत्येव
मेधाविनामान्यत्र । इह तेषां भूतेत्यस्य के भवाम इत्येवमाकाङ्क्षतत्वात् प्रत्यक्षकृतस्याश्च
मन्त्रस्य मेधाविनां भजनः सत्तास्यामन्त्रितत्वं प्रसङ्गात् आमन्त्रितस्य च सतो निर्वात-
प्रसङ्गात् न मेधाविनामेदम् । किन्तर्हि । तत् न न वेत्ति वेत्येव इत्येतस्मिन्नर्थं यनन्ते । कुत
एतत् ? निर्वातनात् । घेयाकरणा हि 'नम्र.ण्वपात्रवेदानात्पत्न्या' इति नवेदा^२शब्दं न न
वेत्ति वेत्येव इत्येतस्मिन्नर्थं निर्वातयन्तीति । द्वौ प्रतिपेद्यौ प्रकृतं गमयतः । नैते वेदि
कारणम् । वेदीनां चानुभवः, येषां भवेतामनुभवितार इत्यर्थः । मे मम स्वभूतानां
यज्ञानाम् ।

जठरमित्येतद्देनवगतसंस्कारम् । 'आ सि^३धेस्व जैठरे' इति मन्त्रे सिचि संयोधो-
पपत्तेः । उदर भवेति इत्यभिधेयकथनम् । जैठं मक्षितमश्रमस्मिन् प्रियते सिष्ठति धीयते वा
प्रक्षिप्यत इत्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ध्वनम् । निगमः ।

[इति नवमस्या-(चतुर्थस्या-^{२१}) ध्यायस्य
सप्तमः खण्डः ।]

- १-वायनिया C. २-उच्यन्ति C.
३-अत्र 'अपि वायव्यानुवादि' इति 'अपिः
धात्वर्थानुवादी' इति वा पाठो युक्तो भवति ।
४-पातय C. वादय C.
५-प्रतिप्रापयन्तः C. ६-भिरित्यर्थः C.
७-भवत इति द्विलिखितम् B.
८-तेत्यर्थः B. ९-इत्येव B.
१०-विनामन सत्ता C. वस्तुतस्तत्र 'मेधाविनामः
सतोऽस्यामः' इत्येव पाठो युक्तः ।
११-त इति त्रुटितम् C.
१२-निवात C.
१३-[Fragment of पा. ६१३७५]
नम्रापपातास्या B. नम्रान्तप्राप्तवेदानाम्पा C.
*-नवेदःशब्द इत्युचितम् ।

- १४-निवात C.
१५-न च वेदि C. अत्र 'न न वेत्ति कारण' इति
पाठो युक्तो भवति । कारणं वेत्येवेत्यर्थः ।
१६-वेदनां चा C. अत्र 'वेदना चानुभवः' इत्येव
पाठो युक्तः ।
१७-अत्र 'भवतामनुभवितार' इति पाठो युक्तो
भवेत् । भवतां सम्प्रयमानानामनुप्रीयमानानां
वा यज्ञानां वेत्तार इत्यर्थः ।
१८-मित्यनव C.
१९-य इति त्रुटितम् B.
२०-[क. ३१४७१]
२१-गवति C.
२२-वचं C.
२३-आदौपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ अष्टमः खण्डः]

महर्षौ इन्द्र वृषभो रणाय विवा सोममनुष्वधं मदध ।

आ मित्रस्य जठरे मर्ष ऊर्मि त्व राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥

विध्वामित्रस्य । मरुद्भिस्तद्वान् सहिन इत्यर्थः । हे इन्द्र वृषभः प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । न चेदमामित्रतम् । अतो यत्तच्छब्दावध्याहृत्य एकवाक्यत्वं ज्ञेयम् । यस्त्वं यस्मिन्ना अपां वृष्टिलक्षणां संविद्ये सोमम् । अनुष्वधम् अनुगतं स्वर्धयाऽग्नेन सवनीयपुरोडाशादिना सवनीयपुरोडाशादिसंयुक्तमित्यर्थः । उच्यते । रणाय नवाय-संश्रामार्थो यो मदः संश्रामे जयकरो न समो हकरस्तद्व्यमित्यर्थः । मा चाल्पम् । किं तर्हि ? आसिभ्यश्च क्षारय जठरे मभो मधुसहस्यस्य स्वादोः सोमस्य ऊर्मि संघातं यदुसोमं पिबेत्यर्थः । यत्तत्त्वं राजासि ईशितासि । प्रदिवः पुराणनामैतत् । ये पूर्वेष्वपि अहंस्तु सुतास्ते पुराणास्तेषामपि सुतानां सोमानां न केवलमिदानीन्तनानामेवेति ।

रणाय रमणीययेति । रमणीयदेशोऽर्पणदानं रणशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनार्थम् । जेवैयं जयतोऽमायेत्यर्थः । अयं प्राप्तवचनं चेदम् । संश्रामार्थो हि मद इहोपात्तः । जय-कर्तृश्च मन्त्रः संश्रामार्थं भवति न समो हकरः ।

मधु सोममित्यौषधिकम् । उपमाप्रयुक्तं मधुसाहस्यत्वं द्रव्योक्ता । मधु सोमं मीयते । विनापि चैव शब्देन सोमे मधुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तरवचनमेतत् । नापतेर्मा मधु

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाग्ननिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ३४७१] 'महर्षौ इन्द्र' इत्येव

प्रतीकम् B, C.

३-प्रत्यक्षो ऋ० C.

४-चेयमा० B.

५-पिबि C.

६-अनुष्वधं C.

७-स्वभावा C.

८-यो इति नास्ति B.

९-जयकारः B.

१०-०त्वं वा C.

११-अत्र 'ऊर्मि' इत्यधिकः पाठः B. राजासामि

ईशि C.

१२-अ इति वृद्धितम् C.

१३-अत्र 'ते' इत्यधिकम् B, C.

१४-य इति वृद्धितम् B, C.

१५-य इति वृद्धितम् C.

१६-०द्वोवादा० C.

१७-अत्र 'जिवाय' इति पाठः राघुः ।

१८-जयता मां वत्यर्थः B. अत्र 'जयतयायेत्यर्थः' इति 'जयकारयेत्यर्थः' इति वा पाठः साधी-यान् भवेत् ।

१९-०यदरं C.

२०-संश्रामा० C.

२१-०दुत्तदिः C.

२२-सोममाद्यन्तः C.

२३-चाश० C.

सोममित्यर्थः । 'मद' तृतीयां तृप्तिन्ति हि सोमेन देवताः । इदमपीत्येत मधु मांक्षिकं आमंर
क्षौद्रमेव वा एतस्मादेव धानोः । तेनापि हि तृप्तिन्ति पौनारः ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तटीकायां

नवमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

[अष्टमश्च खण्डः समाप्तः ।]

१-[cf. धा० १०११६५] 'तृप्तिशेषे' इति
धातुपाठे ।

२-त इति त्रुटितम् C.

३-एव इति नास्ति C.

४-तेनापी C.

५-वातातम् C.

६-चतुर्थस्या इति नास्ति B. C.

७-खण्डसमं निनिर्देशो नास्ति B. C.

अथ द्वितीयः पादः ।

[नवमः खण्डः]

तितउ इत्यनघयनम् । परिपन्नमभिधेयम् । परिपूयते अनेनेति । यलोके चालन-
मिति असिद्धम् । नच कचित् चर्म कचित् विदेलं सर्वथा नैतेन मध्ये तुष्टैश्चिद्वेस्ति-
मात्रेण तद्वत् इत्येकगुणसमुच्चयेऽपि किञ्चिद् विवक्षितमनुपात्तापरिपूयकमनुविति
(?) । ततश्च ह्य इत्यादयो निवृत्तचिद्वेष्टाः । यावत् ततयत् तावत् तितउ । कथम् ?
ततोत्तिर्निष्ठायां मनुषि उपधाया इकारो यकारस्य सम्प्रसारणं परलोपश्च ।

एवं तुवेस्तुन्नवत् । अत्राप्युपधेत्यै संयोगस्य च तत्त्वम् । परं पूर्वपत् । तिलमात्र-
तुप्रमिति वेति । तिलराद्यर्थस्तदितकारोष्ठोत्तशब्देन (?) व्युत्पन्नः परलोपश्च । मयङ्गं
बहुव्रीहिः । निगमः —

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

नवमः खण्डः ।]

१-अयं कोष्ठकान्तगतः पाठो नास्ति B. । C.

पुस्तके तु पादार्थमोऽपि न निर्दिष्टः ।

२-तितउ इत्यस्मात्पूर्वम् 'ओ' इति दृश्यते C.

३-अत्र 'प्रतिद्वम्' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

४-कर्म B.

५-विदेलं C.

६-त इति शुद्धितम् B.

७-अत्र 'त' इत्यधिकम् B. C. तुष्टैश्चिद्वेष्टैः C.

८-एतद् गुणः Be. तितउपदव्याख्यानस्य

कियानपि पाठः स्थानान्तरेण B. पुस्तके

द्विलिखितः । स्थानान्तरगताः पाठभेदा अस्मा-

भिरप्य Be. निर्देशेन निर्दिष्टाः ।

९-ततश्च B. त्रिवृत्ता Be.

१०-इत्यादौ C. Be.

११-त्वम् B. एव Be.

१२-तेकोते Be.

१३-मनुषि C. मनुषि Be.

१४-या इति शुद्धितम् C. उया इत्येव Be.

१५-वरत्ये C.

१६-त्वं इति शुद्धितम् B.

१७-तुप्रमिति C. ति इति शुद्धितम् B.

१८-वेति C. Be.

१९-वरत्ये C.

२०-आमयर्थं C. 'मयङ्गं बहुव्रीहिः' नास्ति Be.

२१-आदर्शपुनरुक्तं मयङ्गमभिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ दशमः खण्डः ।]

सक्तुमिव तितरुना पुनन्तो यत्र धीरा मनेसा वाचमक्रेत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रया लक्ष्मीनिहिताधि वाचि ॥

वृद्धस्पतेर्विद्यासूक्ते ज्ञानप्रशंसैषा । सक्तुमिव तितरुना । यथा सक्तुं कश्चित् तितरुना उक्तनिर्वचनेन चालनेकेन कालपरनाम्ना पेशीयात् सद्यत पुनन्तो यत्र विद्वत्समन्वाये यथे धीमाः प्रहायस्तो मनसा चालनकस्थानीयेन शास्त्रजनितविवेकज्ञानेनेत्यभिप्रायः । वाचं सक्तुस्थानीयाम् अवत-करोतेऽलुङ्घि रूपम्, अग्रेत सस्तुवन्ति । किम् ? प्रवृत्तत्वाद् वाचमेव अपेक्षमलां प्रयुज्ज्म इत्यर्थः । प्रज्ञातार्थत्वाद् वाचः प्रज्ञानं मनश्च केचित् । भाष्ये 'अकृपत प्रहानम्' इत्यभिधीयते ।

एतदुक्तं भवति । खेन ममसा विविच्य यद् वाचः सारभूतमर्थं निरयशं च सत् प्रयुज्जाना इतरत् त्यजन्तः स्वज्ञानप्रकाशनार्थं यत्र प्रौढा व्याख्यानं कुर्वन्तीति । अत्र यत्रेत्युद्दिष्टस्य तत्रेत्यनेन प्रतिनिर्दिष्टत्वात् अवशयोक्त्यर्थः । तत्र सखायः समानैक्याना व्याख्यानं व्याकरणविद्यास्थानं तेन 'यः' इति जल्पस्तद्विहोना इत्यर्थः । सख्यानि समानख्यानेषु व्याख्यातृभवादि ज्ञानाधानि जानते । यस्मात् ? भद्रा कल्याणी एषा लक्ष्मीर्हानाया निहिता । अधिवाचि वाच उपरि । यस्मात् प्रज्ञानेन तच्छेष्टा-स्त्रविवेकेन विशिष्टेन वाचा शुद्धया युक्ता इत्यर्थः ।

सक्तुः सक्तोः । सचिच्छ सर्वो तथा पौत्रसम्बन्धात् संस्तुपो लक्ष्यते । स हि

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

१-[क० १०१०११२] 'सक्तुमिव' इत्येव

प्रतीकम् B. C. Be.

१-०० सोता C.

४-सक्तु B. Be.

५-केशि B.

६-तितरुना C.

७-ति इत्येव Be.

८-चालनेनैकेन B. चालन कन C.

९-तुनीयात् C. अत्र 'तुनीयात्' इति पाठो युक्तः ।

१०-चालयन्क B. चालयनक C.

११-तुदि C.

१२-'अक्षत' इति क्रियाविशेषणमिदं स्यात् ।

१३-प्रवृत्ताद् B. १४-प्रज्ञान B. C.

१५-प्रज्ञा B. १६-नव्याख्या C.

१७-यच्छास्त्र B. १८-ज्ञानार्था C.

१९-०० एतत्पु B० C. अत्र 'व्याख्यातृषु भवानि' इति पाठः साधीयान् भवेत् ।

२०-०० नादिनि C.

२१-एतच्छा C.

२२-०० ऐष C.

२३-सेवान् C. अत्र 'सेवायाम्' इति पाठः साधीयान् भवेत् ।

२४-नात्र C.

नितिनान्तः (?) संस्क्रियते । तथाहि सच्चुर्हि दुर्धावो दुःप्रक्षालो भवति । कस्तेवां स्याद् विपरी-
तस्य । स हि विविधः पुण्यितः प्रविरलावयवीभूत इत्यर्थः । अथवा विकसितो विवि-
सितो भृष्टपिष्टयात् । धीमांसो मत्वर्थे ध्याते घोस्तद्वन्तः । भद्रं कल्याणं भोगं व्याख्यातम् ।
'स्त्रीभगस्तथा स्याद् भोजतेः' इति भजनीयं हि तैत्ति । अथवा भूतायामभिद्रवणोपमभिगम-
नीयम् । भद्रम् भूमेर्भः, द्रवतेर्द्रः शब्दः । भवदुपचयमानं स्मयतीति वा । यस्य तद् भवति
रमतेऽसौ । भोजनवद्वा । भोजनं स्थानं भद्रस्य कर्मणः पुरुषास्तद्वन् । भद्रं भाजनशब्दे
भाशब्दस्य ह्रस्वत्वम्, जकारस्य ङकारः, भनशब्दस्य लोपः, मत्वर्थे रो नामकरणः ।

लक्ष्मीर्भावा लभ्यते हि सा । लक्षणाद्वा 'बहि लक्षते चिन्त्यते सर्वेण । लब्धना-
इति धातुन्यमात्रम्, अर्थस्तु स एव । 'लाञ्छितो लाञ्छि लक्षणे' इति लाञ्छतेरपि
कृतेर्वा प्रेप्तार्थस्य । लक्ष्मीर्हि सर्वेण प्राप्तुमिच्छते वा । कृतेर्वा भास्तेष्वकर्मणः । लक्ष्मीर्हि
भाइल्लप्ता तद्वद्भिः । लक्ष्मिर्वा अन्नाद्यनाद्यस्य । लक्ष्मीयान् य उत्तमः स लज्जित इव
तथा न श्लाघते ।

शिमे इत्यनवगतम् । तत् पुनः प्रसङ्गादुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । 'शिमे हनू
नासिके यौ' इति ।

मध्या इत्यनवगतम् । मध्यशब्दात् 'सुपां सुल्लुक्' इत्येवमयमकारः सप्तम्याः
स्थाने छान्दसत्वात्, मध्ये इत्यवगतम् ।

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

दशमः खण्डः ।]

१-नि इति नास्ति C. संदिग्धमिदं पदम् ।	१८-लक्ष्मिने रवि C.
२-भूता B.	१९-[cf. पा० १।१३७]
४-[नि० ३।१६]	२०-वां C. अत्र 'वा' इत्यधिकर्मणः ।
६-भवेदः C. अत्र 'भेकः भः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।	२१-[cf. पा० १।८२३]
७-भवाद्गु० B.	२२-अत्र B. पुस्तके 'स्य' इति C. पुस्तके च 'पा'
९-भजन C.	इत्यधिकः पाठः ।
१०-भाजन B. C.	२३-[cf. पा० ६।१०]
११-अत्र 'सा हि' इति पाठो युक्तो भवेत् ।	२४-'नृ' इति मुद्रितम् B. नृ C.
१२-चिद् (नृ) व्यते C. १३-० नावेति C.	२५-[नि० ६।१७]
१४-अत्र 'धातुन्यत्वमात्रं' इति पाठो युक्तो भवेत् ।	२६-[Fragment of पा० ७।१३९]
१५-य B. यं C.	सुक्तिमयेव C.
१६-लभितो C.	२७-आदत्तं सुपां देव्यं खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।
१७-[अनुपपन्नमूलमिदं पद्यम्]	

[अथ एकादशः खण्डः ।]

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तोवित्तं ॥ जमार ।

यदेदयुक्त इतिः सधस्यादाप्राप्ती वासस्तनुने सिमस्मै ॥

कुत्सस्याप्यम् । तत् सूर्यस्य देवत्वं तच्च महत्त्वं महत्त्वम् । तच्छब्दश्च्युतेर्यच्छब्दो-
ऽङ्गहार्यः । मध्या मध्ये कर्तोः कर्मणः कृष्णादेरपरिसमाप्त एव कृष्णादावित्यर्थः ।
विंशत् अतिमहदेनत् स्वरश्चिन्नालं भौमस्य रसस्य हरणात् क्षणेनैकेन संजहार संहरति ।
भौष्येऽपि तत्संहियत इत्यर्थः । कथम् ? न न शब्दार्थविवरणं संजहारेत्यस्य कर्त्रर्थत्वात्
संहियत इत्यस्य च कर्मार्थत्वात् । कदा संहरति ? उच्यते । यदेदं नर्थकः । अस्मिन् गन्तु-
मयुक्तं निर्युक्तं । हरितो भौमस्य रसस्य हरणेन रदमीन् हरित्वैर्णाद्वा अद्वान् सधस्यात्
सहस्यपानान् पार्थिशाहोकात् मन्दुरातो वा । पञ्चमीभुतेऽर्थाय इति शेषः । सप्तम्यर्थे
वा पञ्चमी । सहस्यपाने स्थस्मिन् मण्डले रथे वा । आत् अर्थे अनन्तरं चेत्यर्थः ।

रात्री वासस्तनुते । वास इति वासरशब्दस्य अहर्नाम्नद्वन्द्वस्योऽन्त्यस्याकारस्य
लोपः । अनयोश्च क्रियाकर्माणोः परस्परतः सम्बन्धुमयोग्यत्वात् प्रधिरा पिण्डीमित्या-
दिवत् योग्यक्रियाकर्मान्तराध्याहारः । अहरययुवती तमस्तनुत इति । अवयुवती
अवनयतीत्यर्थः । हेतौ चात्र शतृप्रत्ययः । 'लक्षणहेत्वोः क्रियार्थो' इति । प्रयोजनस्य
च हेतुत्वेन विषया । अहरपनयनार्थं तमस्तनुत इत्यर्थः । सिमस्मै पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
अवयुवतीत्येतेन चास्य सम्बन्धः । सर्वस्मात् पार्थिशाहोकादवयुवती । भाष्ये 'अथ
रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरययुवतीः सर्वस्मा' इति पाठः, न 'वेनरमहरय-
युवती सर्वस्मात्' इति । वासरशब्दस्याहर्नाम्नत्वात् तस्य चान्वाकारलोपेन वासर
इत्येतस्य विज्ञानात् ।

अथवा क्रियाकर्मान्तराध्याहारस्यान्याय्यत्वात् तनुत इत्युपमार्थे यदेति च उच्य-

१-आदेशपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १।१।५।४] 'तत्सूर्यस्य' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-तथश्च C. ४-वित्तमत् C.

५-भाष्ये वि C. ६-कर्मत्वात् C.

७-यदा गुदनर्थकः C.

८-निर्युक्ते इति पाठो युक्तो भवति ।

९-हरणात् स्थस्मिन् C.

१०-हरिः वर्णाद्वान् C. 'हरित्वर्णात् वा' इति पाठो
युक्तः ।

११-आदेय C.

१२-अथ B.

१३-अनयात् B.

१४-[पा० ३।१।१२६]

१५-हेतुत्वेन C.

१६-०मन्यात् C.

काल उच्यते नास्त्वमयकालः । यदा सूर्य उद्वन्तुं युङ्क्ते रश्मीनश्चैव वा तदा वसून्मिव
काचिव स्त्री रतिस्त्वमस्तनुते सर्वस्मै लोकायेति । भाष्ये 'अपि बोधमार्थं स्याद् रात्रीय
वास्तस्तनुत इति' । ईव शब्दोऽस्याने प्रयुक्तो न हि रात्रीत्येतदुपमार्थं । किं तर्हि ? तनुते
वास इत्यनयोरन्यतरः ।

यथोपमार्थं तथा निगमो भवति ।

पुनः समव्यवृत्तं वर्धन्ती मया कर्तव्येयान्छ्वम धीः ।

उत्सृज्यास्याद्वयं पूर्ववर्धरमितिः सविता देव आगन् ।

पुनस्तमदृशार्थः । यदा तावत् पूर्वस्यामृचि तनुत इत्युपमार्थं तदा स्त्री श्वचः
प्रथमोर्ध्वं एवं व्याख्येयः । यदुदयकाले तत्तदस्तमयकाले पुनः समर्थेन 'व्येष्टे'
संघरणे' प्रवृणोति घेष्टयतीत्यर्थः । विततं वयन्ती वस्त्रं वयन्ती काचित् स्त्री । का पुनः
सा संघृणोति ? रात्रिः । कुत एतत् ? अग्रेष्टे या अर्धेस्तया श्वक् 'अनुवृत्तं सधितुर्मो-
क्स्यागात्' इति मोक्ष्याः प्रकृतत्वात् मोक्षांशब्दस्य रात्रिनामत्वात् । किं संघृणोति ?
उच्यते । मध्या भूये कर्तोः कर्मणो न्यधात् शक्म कर्मनामैतत् तृतीयार्थं चात्र प्रथमा
कर्मणा उदयादिनास्तमयपर्यन्तेन धीरः प्रक्षायान् सविता । किं पुनस्तत् ? अहा
तत् कर्मणां मध्ये उदयादिनास्तमयपर्यन्तेन कर्मणा सवितो निधत्ते ।

१-युङ्क्ते इति वृत्तितम् B. २-ननधाद्वा C.

१-अत्र 'वास' इव इति पाठो युक्तः ।

४-स्त्री इति पदस्याग्रे (रात्री) इत्येवं कोष्ठकमध्ये
लिखितं वर्तते B.

५-अत्र 'रात्रिः' इति 'रात्री' इति वा पाठो युक्तः ।

६-योषमा० C. ७-पत्स० C.

८-अत्र 'इव' इति पदं B. C. पुस्तकशोनास्ति,
अस्मानिस्त्वर्थांनुमारित्वाद्भावश्चकमिदमिति
निहितम् ।

९-शब्दस्तत्त्वाने B.

१०-द्राग उ C. ११-तान् C.

१२-[क० २।२।४] 'पुनः समव्यन्' इत्येष
प्रतीकम् B. C.

१३-तनुव C.

१४-'तदास्या' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१५-समव्यन् C.

१६-व्येष्टे C.

१७-[धा० १।१।५६]

१८-घोति C.

१९-अस्तस्या B.

२०-[क० २।२।४] 'मोक्ष्यागात्' इति स्यात् ।

२१-'मोक्ष्या' इति पाठो युक्तो भवेत् । रात्रिनामसु
'मोक्षी' इति पदं पठितं न तु मोक्षी ।

२२-मोक्षी श० B.

२३-रात्रिः ना० C.

२४-संघृणोति C.

२५-मधे इति वृत्तितम् C.

२६-[निष० २।१।९] कर्म इति वृत्तितम् B.

२७-न इति वृत्तितम् C.

२८-दि इति वृत्तितम् B.

२९-नस्तः B.

३०-अत्र 'न्यधात्' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

३१-यानिना० C.

३२-गतिता C.

काल उच्यते नास्तमयकालः । यदा सूर्य उद्वन्तुं युङ्क्ते रश्मीन् द्रव्यान् वा तदा वसून्मिथ
काचित् स्त्री रीतिस्तमस्तनुते सर्वस्मै लोकापेति । भाष्ये 'अपि धोषमार्थे स्याद् रात्रीव
धास्तमस्तनुत इति' । इयं शब्दोऽर्थाने प्रयुक्तो न हि रात्रीत्येतदुपमार्थे । किं तर्हि ? तनुते
धास्त इत्यनयोरन्येतरः ।

यथोपमार्थे तथा निगमो भवति ।

पुनः समन्यद्वितितं वर्तन्ती मध्या कर्तोन्यधानकम धीरः ।

उत्सहयास्थाद्वपुर्वैरर्धरमिति सविता देव आगमि ॥

गुरुसमवर्णार्थम् । यदा तावत् पूर्वस्यामृचि तनुत इत्युपमार्थे तदा ह्यं श्रुचः
प्रथमोधर्च एव व्याख्येयः । यदुदयकाले तत्तदस्तमयकाले पुनः समन्येव 'व्येज्
संवरणे' प्रवृणोति चेष्टयतीत्यर्थः । चित्तुं चयन्ती वरुं चयन्ती काचित् स्त्री । का पुनः
सा संवृणोति ? रात्रिः । कुत एतत् ? श्रुग्वेदे या मध्येस्त्या श्रुक् 'अमुग्रतं सवितामो-
फस्यागोत्' इति मोफत्याः प्रकृतत्वात् मोफीशब्दस्य रात्रिनामत्वात् । किं संवृणोति ?
उच्यते । मध्या मध्ये कर्ताः कर्मणो न्यधात् शक्यं कर्मनामितत् तृतीयार्थे चात्र प्रथमा
कर्मणा उद्यादिनास्तमयपर्यन्तेन धीरः प्रज्ञावान् सविता । किं पुनस्तत् ? अहा
तत् कर्मणा मध्ये उद्यादिनोस्तमयपर्यन्तेन कर्मणा सवितो निघसे ।

१-युङ्क्ते इति वृद्धितम् B. २-०नधाद्वा C.

३-अत्र 'पात' इव इति पाठो युक्तः ।

४-स्त्री इति पदस्याग्रे (रात्री) इत्येवं कोष्ठकमध्ये
लिखितं वर्तते B.

५-अत्र 'रात्रिः' इति 'रत्री' इति वा पाठो युक्तः ।

६-योपमा० C. ७-पात० C.

८-अत्र 'इव' इति B. C. पुस्तकयोर्नास्ति,
अस्माभिस्त्वपुनमात्रित्वादत्रावश्यकमिदमिति
निर्दिष्टम् ।

९-शब्दस्तथाने B.

१०-ज्ञाग० C. ११-०ह्यन् C.

१२-[अ० २।३।४] 'पुनः समन्यन्' इत्येव
स्तीकम् B. C.

१३-तनुव C.

१४-'तदाम्या' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१५-समन्यत् C.

१६-व्येज्दे C.

१७-[धा० १।१।५६] १८-८णोति C.

१९-असत्त्या B.

२०-[अ० २।३।१३] 'मोफ्यागोत्' इति स्यात् ।

२१-'मोफ्याः' इति पाठो वृत्तो भवेत् । रात्रिनामसु
'मोफी' इति पदं पठितं न तु मोफती ।

२२-मोनी श० B. २३-रात्रिः ना० C.

२४-संवृणोति C.

२५-मध्ये इति वृद्धितम् C.

२६-[निघ० २।१।९] कर्म इति वृद्धितम् B.

२७-न् इति वृद्धितम् C.

२८-किं इति वृद्धितम् B.

२९-०नस्तः B.

३०-अत्र 'न्यधात्' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

३१-०यानिना० C. ३२-मतिता C.

[अथ एकादशः खण्डः ।]

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्तोर्वितर्कं स जगत् ।

यदेतद्युक्तः हरितः सधस्थादध्यात्री वासस्तनुने सिमरन्^१ ॥

कुःसस्यापेम् । तत् सूर्यस्य देवत्वं तच्च महत्त्वं महत्त्वम् । तच्छब्दयुतेयच्छब्दो-
ऽऽशाहार्यः । मध्या मध्ये कर्तोः कर्मणः कृष्णादेरपरिसमाप्त एव कृष्णादादित्यर्थः ।
वितर्कमभितिमहदेनत् स्वरदिमज्जालं भौमस्य रसस्य हरणात् क्षणेनैकेन संजहार संहरति ।
मौप्येऽपि तत्संह्रियत इत्यर्थः । कथम् ? न न शब्दार्थविवरणं संजहारेत्यस्य कर्त्रर्थत्वात्
संह्रियत इत्यस्य च कर्मार्थत्वात् । कदा संहरति ? उच्यते । यदेतन्नर्थकः । अस्मिन् गन्तु-
मयुक्तं निर्युक्तं । हरितो भौमस्य रसस्य हरणात् रसमीनं हरितवर्णाद्वा अद्यान् सधस्थात्
सहस्थानात् पार्थिवश्लोकात् मन्दुरातो वा । पञ्चमीयुतेऽर्थाय इति शेषः । सप्तम्यर्थे
वा पञ्चमी । सहस्थाने स्वस्मिन् मण्डले रथे वा । आत् अर्थे अनन्तरं चेत्यर्थः ।

रात्री वासस्तनुते । वास इति वासरशब्दस्य अहर्नाम्नश्छान्दसोऽन्यस्याकारस्य
लोपः । अनयोर्ध्वं क्रियाकर्मणोः परस्परतः सम्बन्धुमयोग्यत्वात् प्रविष्टा विण्डीमित्या-
दिष्वत् योग्यक्रियाकर्मन्तराध्याहारः । अहरययुवती तमस्तनुत इति । अवयुवती
अवनयतीत्यर्थः । हेतौ चात्र शत्रुमत्ययः । 'लक्षणहेत्वांः क्रियार्याः' इति । प्रयोजनस्य
च हेतुत्वेन विवक्षा । अहरपनयनार्थं तमस्तनुत इत्यर्थः । सिमरन् पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
अवयुवतीत्येतेन चास्य सम्बन्धः । सर्वस्मात् पार्थिवश्लोकादवयुवती । 'माप्ये' अथ
रात्री वासस्तनुते सिमरन् वासरमहरययुवतः सर्वस्मा' इति पाठः, न 'येनरमहरय-
युवती सर्वस्मात्' इति । वासरशब्दस्याहर्नाम्नश्च तस्य चान्यथाकारलोपेन वासर
इत्येतस्य विज्ञानात् ।

अथवा क्रियाकर्मन्तराध्याहारस्यान्यादयत्वात् तनुत इत्युपमार्थे यदेति च उदय-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

१-[क० १११५१४] 'तत्सूर्यस्य' इमेव

प्रतीकम् B. C.

३-तथैव C.

४-वितर्कं C.

५-माप्ये वि C.

६-कृष्णात् C.

७-यदा युदनर्थकः C.

८-नियुक्ते इति पाठो युक्तो भवेत् ।

९-हरणात् स्वस्मिन् C.

१०-हरिः वर्णाक्षान् C. 'हरितवर्णान् वा' इति पाठो
युक्तः ।

११-आदेय C.

१२-अथ B.

१३-अनयात् B.

१४-[पा० ३२११२६]

१५-हेतुवत्त्वे C.

१६-मत्स्यात् C.

काल उच्यते नास्त्रमयकालः । यदा सूर्यं वदन्तुं युद्धं के रश्मीनश्चान् वा तदा घट्टमिव
काचित् स्त्री रौतिस्तमस्तनुते सर्वस्मै लोकायेति । भाष्ये 'अपि बोधार्थं स्याद् रात्रीय
वास्तस्तनुते इति' इव शब्दोऽस्थाने प्रयुक्तो न हि रात्रीत्येतदुपमार्थं । किं तर्हि ? तनुते
यानि इत्यनयोरन्यतरः ।

यथोपमार्थं तथा निगमो भवति ।

पुनः समव्यदितं वर्यन्ती मथा कर्तोऽन्यथाऽन्यथमधीः ।

उत्सदायास्यादृष्टं ननु रश्मिः सविता देव आर्ग्यः ॥

गुत्समदृष्ट्यापम । यदा तावत् पूर्वस्यामुचि तनुते इत्युपमार्थं तदा ह्ये कचः
प्रथमोर्ध्वं एवं व्याख्येयः । यदुदयकाले तत्तदस्तमयकाले पुनः समव्येत 'व्येभ्रं
सर्वरणे' प्रवृणोति घेय्यतीत्यर्थः । चित्तुं वयन्ती वर्यन्ती काचित् स्त्री । का पुनः
सा संपृणोति ? रात्रिः । कुत पतत ? ऋग्येदे या अर्धेऽस्या ऋक् 'मनुमृतं संपितुमो-
पत्यागात्' इति मोक्ष्याः प्रकृतत्वात् मोक्षाशब्दस्य रात्रिनामत्वात् । किं संपृणोति ?
उदपते । मध्या मध्ये कर्ताः कर्मणो न्यघात् शफम कर्मनामैतत् तृतीयायै चात्र प्रथमा
कर्मणा उदयादिनाऽस्तमयपर्यन्तेन धीरः प्रज्ञायान् सविता । किं पुनस्तत् ? अहा
तत् कर्मणा मध्ये उदयादिनाऽस्तमयपर्यन्तेन कर्मणा सचित्तो निश्चेत् ।

१-युद्धो इति वृद्धितम् B. २-अन्यथा C.

३-अत्र 'कास' इव इति पाठो युक्तः ।

४-स्त्री इति पदस्याम (रात्री) इत्येवं कोष्ठकमध्ये
लिखितं वदेते B.

५-अत्र 'रात्रिः' इति 'रत्री' इति वा पाठो युक्तः ।

६-योपमा C. ७-पास C.

८-अत्र 'इव' इति १६ B, C. पुस्तकयोर्नास्ति,

अस्माभिस्तदर्थं पुनरिवादिदशवक्ष्यकमिदमिति

निहितम् ।

९-शब्दस्तस्थाने B.

१०-द्राम C. ११-स्तम्भ C.

१२-[ऋ. २।३।४] 'पुनः समव्येत' इत्येव-
प्रतीकम् B. C.

१३-ननुय C.

१४-'तदास्या' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१५-समव्येत C.

१६-व्येदे C.

१७-[धा. १।१।५६]

१८-पृणोति C.

१९-अस्तस्या B.

२०-[ऋ. २।३।४] 'मोक्ष्यागात्' इति स्यात् ।

२१-'मोक्ष्याः' इति पाठ्ये युक्तो भवेत् । रात्रिनामसु
'मोक्षी' इति पदे पठितं न तु मोक्षी ।

२२-मोनी म. B.

२३-रात्रिः ना. C.

२४-मृणोति C.

२५-अथे इति वृद्धितम् C.

२६-[निघ. २।१।५] कर्म इति वृद्धितम् B.

२७-न इति वृद्धितम् C.

२८-किं इति वृद्धितम् B.

२९-नस्तः B.

३०-अत्र 'न्यघात्' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

३१-न्यानिना. C.

३२-नतिता C.

यदा तु पूर्वस्यामृचि मौसा इत्येतदुपमार्थं तदायमर्थं च एवं व्याख्येयः । यदुदय-
काले ततमासीत् तत्पुनः संवृणोति रात्रिस्तत्रापि चित्तमिव वस्त्रं वयन्ती काचिन् ग्री ।
कदा ? उच्यते । यदा मध्ये कर्मणां विधत्ते स्वेन कर्मणा यदाख्येयेनाह । प्रजावान्
सविता । यदोदयेनाहः सविता प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

किञ्च सहाय 'ओहाङ्क स्यात्' इत्यस्य वा 'ओहाङ्क गतौ' इत्यस्य वा एतद्रूपम् ।
सम्यक् त्यक्त्वा रात्रि संगम्य वा स्वरदिमभिरुदस्यात् उत्तिष्ठमि उदेतीत्यर्थः । उत्थाय
आपि जन्तून् उपदेष्टुं, विविचमृन् वसन्तादौ च धारयति । किञ्चित्मन्देनातपेन किञ्चि-
र्मध्येन किञ्चितीमेन । किञ्च भरमतिरलंशब्दस्य पर्याप्त्यर्थस्य लकारस्यायं रकारो
मकारलोपश्च भलं प्रतिः पर्याप्तज्ञानः । सविता देव आगात् आगच्छति च नभसो मध्ये-
नास्तमयदेहाम् । भाष्ये तमनेतीदिति समवेदित्युपार्थस्य कथनम् । 'णद् वेन्धने' इत्य-
स्यैतद् रूपम् । सम्यग्भाति संवृणोति वेष्टयतीत्यर्थः ।

मन्द इत्यनवगतम् । मन्देर्स्त्वृत्त्यर्थस्य ताच्छीलिक इकारो द्रष्टव्यः । तदेन्तात्
प्रथमाद्विषयन एतद्रूपम् । कृतौयैकवचने वा 'सुगं सुलुङ्' इति पूर्वसवर्णः । मदिष्णू-
मदिष्णुना धेत्यवगमः । निगमः—

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य
एकादशः खण्डः ।]

[अथ द्वादशः खण्डः ।]

इन्द्रेण स हि इक्ष्वे संजग्मानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्षा ॥

मधुच्छन्दसा इन्द्र उच्यते । इन्द्रेण ईर्क्षेरो मरुद्गणसेन सह । स हि शब्दः पद-
पूरणः, संहृदयसे संजग्मानः संगच्छमानस्त्वैगविभ्युषा भयवर्जितेन । किञ्च मन्दू प्रथमा-
द्विषचनमेतत्, मदनशीली युवामिन्द्रमरुद्गणौ । अथवा मन्दू इत्येवमपि तृतीयैक्यच-
नान्तमेव मरुद्गणविशेषणम् । मन्दुना मदिष्णुना मरुद्गणेनेति । समानवर्षणा इत्येतैन
व्याख्यातम् । द्विषचनान्तं वा तृतीयैक्यचनान्तं वा । समानदीप्ती युयाम । समान-
दीप्तिना वा मरुद्गणेनेति ।

ईर्मास्तास इत्यन्यथेन । मन्त्रेण्यभेन सामानाधिकरण्यादभिधेयप्रतीतेर्य-
विशेषणत्वेन सुप्रतिपादकत्वेऽत्रिगमेनैवोपक्रमते । समीरिगन्तः पृथ्व्या येत्य-
वर्गः । निगमः—

[इति नक्षत्राणां- (चतुर्थस्या-) अध्यायस्य

द्वादशः खण्डः ।]

— — —

[अथ त्रयोदशः खण्डः ।]

ईर्मान्तामः सिलिकमध्यमामः सं शूणासो दिव्यासो अयाः ।

इसा इव अणिशो यन्ते वदचिपुदिग्यमज्ममभाः २ ॥

दीर्घतमस आपंम । आदित्यादयानामियं स्तुतिः । ते च सप्त, तेषां य अन्तर (?) इरिताः प्रेरिता गिरलो इत्यर्थः । ये तु मध्यमास्ते संखनाः संगताः परः मनुष्यता इत्यर्थः । तेन ते ईर्मान्ताः सिलिकमध्यमाश्चोच्यन्ते । अथवा प्रत्येकं शरीरद्वारेण धेते विशेषणे । अद्वयस्यान्त एकत उरोऽन्यतो जघनं स येषांमोमां प्ररितः पृथुरित्यर्थः । ते ईर्मान्ताः । मध्यमप्रदेश उद्धरं स येषां संखनः संगनस्तनुरित्यर्थः । ते सिलिकमध्यमाः । इति प्रधानो मध्यमो येषां ते सिलिकमध्यमाः । अथवा शिर इत्यादित्य उच्यते साधिष्ठातृ-त्याम्भर्षर्षती येषां ते सिलिकमध्यमाः । समित्युपसर्गो यतन्ति इत्याद्यातेन सवन्धयि-तर्षः । शूणोमः शूर आदित्यः स नेता येषां ते शूरनेतृकाः शूरणासः । दिव्यासो दिवि जाताः । अयाः परस्ताददयभूतेः पौनरुक्त्यप्रसङ्गादत्यशब्दः सत्यैव्यदयनामत्ये क्रिया-योगाद् विशेषणत्वेन द्रष्टव्यः । 'अत स्नातस्यगमने' सततगामिन इत्यर्थः । इसा इव अणिशः । एकपापाराणां यद्गनां समूहः श्रेणिहच्यते । बह्वयंश्चाद्यास्य 'बह्वत्वार्याच्छस् कारका-दन्त्यतरस्याम' शास्त्रं । समूहोभूताः संयन्ते सम्यग् गच्छन्ति । कदा ? उच्यते । यद् यदा आक्षिपुः 'अक्षु व्योमो' व्याप्नुयन्ति । दिव्यं दिवि भवम् । अगममैजतं गमनमार्गम् । अथा आदित्यस्य स्वभूताः ।

अपि वा शिर आदिपो भवति । यद् यस्मादनुशेते सर्वाणि । शीतिरत्र स्थानार्थः । रदिममिरेनुप्रविश्य सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यर्थः । इदमपीतरन्मनुष्यशिर एतस्मादेव धातोः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाग्मनिर्देशो न दृश्यते ।

१-[न० १। १६३। १०] 'ईर्मान्तासः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१-०-साधना० C. ४-प्रपीरताः B.

५-विरडा C. ६-यद् B.

७-प्राप्तमु० C. ८-अभ्यन्ता० C.

९-एतर्विशेषणः B. १०-एणा० B.

११-मी इति कुटितम् B. १२-एणां B.

१३-सलिक C. १४-शीर्यः C.

१५-साधिष्ठा हन्ता ग० B.

१६-०-धवती B. C. १७-सिलिन् C.

१८-उर्वतत B. यतत C. १९-०-तव्यम् II.

२०-०-णासहः C. २१-सत्यव्यधना० C.

२२-[पा० १। ३८]

२३-[पा० ५। ४। ४३]

२४-शत C.

२५-साम्मर्हीभूतास्वय० C.

२६-[पा० १। ६८४]

२७-०-अजत इति नास्ति B.

२८-०-मिः खु० C.

तदपि ह्यनुप्रविश्य चक्षुरादिभूतानीन्द्रियाणि तिष्ठन्ति । समाश्रितान्येनदिन्द्रियाणि भवन्ती-
त्युपपत्तिवचनम् । एतत् तानि समाश्रितानीत्यर्थः ।

शूरः शपतेति कर्मणः । गच्छति ह्यसौ शत्रुम् । आदित्योद्भासनार्थमाह । अस्यादि-
त्यस्तुतिरस्येत्यादि । आदित्यशब्देनात्र आदित्यप्रभवोऽश्न उच्यते । कथम् ? आदित्य-
शब्दाच्च प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यैः' इति धो ण्यः प्रत्यय-
स्तदन्तोऽयमादित्यशब्दो विज्ञायते । अस्यादित्यप्रभवेन स्तुतिरश्नस्येत्यर्थः । यत्
आदित्याश्वो निस्तट्य आस्येत्यर्थः । एवं चेदुपपन्नमिदं दिव्यादित्यस्य दिधि जात इति
निर्यचनम् ।

आदित्यप्रभवत्वेन स्तुतेरुदाहरणम्—

यमेन दत्तं त्रित एनमापुनगिति एवं प्रथमो अर्थातिष्ठत् ।

गन्धर्वा अथ राजनर्मगुणात् सुरार्थं वसवो निस्तट्य ॥

दीर्घतमसः । यमो पुस्थान आदित्यस्तेन दत्तं त्रितस्त्रिस्थानो धायुर्धुर्धिया स्त
एनमद्वयं आपुन युक्तवान् राजनया पर्यायणेन धायुवा पर्यायितवान् वेत्यर्थः । इन्द्र एनेमेन-
मद्वयम् प्रथम उत्कृष्टो देवानां मध्ये अर्थातिष्ठत् अधिपुतवान् आरूढः । गन्धर्वोऽस्याह्वयमा-
णस्य राजानं वसवतीं रज्जुमण्मोर्णं गृहीतवान् । एवं सुरादयः गुर्यं हे वसवः स्नेन स्नेन ध्यापा-
रेण सर्वस्योच्छादयितारो निरत निरिह्येय आ इत्येतस्य स्थाने तक्षतिः करोतिकर्मा,
करोतिश्च क्रियास्वामान्यवचनः, सोऽत्र सामर्थ्यात् हारणे वर्तते, माहृतवन्त इत्यर्थः ।

कायमान इत्यन्यगतम् । अस्याधोऽर्धेनमश्च निर्गमादेव गन्धवत इत्युदाहरणेनैथो-
पक्रमः—

[इति तवमस्या-(धतुर्थस्या-) ध्यायस्य

त्रयोदशः खण्डः]

१-[०६. पा० १ । ७६१]

२-गतिर्द्वि० B, गति स० C.

३-[पा० ४ । १ । ८५]

४-दित्य इति द्विगुणिकम् C.

५-मवस्त्वेन C.

६-निस्तट्य C.

७-[४० १ । १६३ । २] 'यमेन दत्तं त्रित

एनमापुनगिति' इत्येव प्रतीकम् B. 'यमेन दत्तं'

इत्येव C.

८-पर्यायिण वाक्या B, अत्र 'पर्यायेन, रज्जुवा'

इति पाठो युक्तो भवेत् ।

९-एत० C.

१०-अर्थातिष्ठत् C.

११-हिय इति त्रुटितम् B.

१२-अश्नत् C.

१३-स्य छा० B.

१४-धोऽपग० C.

१५-नियमा० C.

१६-आदर्शपुस्तकेभ्यश्च सप्तसमाहिनिर्देशो न

इत्यनेन ।

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

कार्यमानो पुनः स्वं गन्तुमर्हति न गमयः ।

न सत्ते अमे प्रमृपे निवर्तनं यद् दूरे सन्निहामवः ॥

विश्यामिषस्य । कार्यमानश्चायमानो योनिहेतु पश्यन्निवर्तः । कामयमानो वा ।
य गानि वृक्षार्थं नञ्जितेन तद्विकारभूतानि काष्ठान्युच्यन्ते काष्ठानि । एवं यद् यदा मातु-
र्मातृभू ताश्च भगवत् गच्छति कर्मायम, गच्छति औपः । कदा पुनः श्रिः ॥ काष्ठान्यपञ्च गच्छति ?
उच्यते । यदोपशाम्यति । कथम् ? सर्वे हि कार्ये विनश्यत् स्वयोनिं गच्छति । अग्रे
पार्थिवस्य योनिः काष्ठानि वैद्युतस्यापस्तेन पार्थिवोऽग्निर्देवेशाम्यन् काष्ठानि गच्छति
वैद्युतोऽपः । अत एव उच्यते काष्ठान्यपञ्च गच्छतीति । न तत् ते तद्य हे भोमे प्रमृपे मृप
तितिक्षाकर्मा यतिक्षो (?) क्षमा प्रकर्षेण न क्षम्यते । निवर्तनं विनाशो न सविताशो-
ऽत्यन्तविनाशं त्वननाभ्यामर्थगम्यत इत्यर्थः । यद् दूरे भवति न स दृश्यते । तासामध्याद्
दूरे सर्वथाप्रादर्शनं दृश्यते । अदृश्यमानः सन्निवर्तः । इहामवः पुनर्मयसि तत एव
काष्ठोवा पुनः ।

लोधमित्यनयगतम् । लुब्धमित्यवगमः । निगमः—

न सायकस्य चिकित्ते जनातो लोधे मयन्ति पशु मन्व्यमानाः ।

नाकाजिनं वाजिनं हासयन्ति न गर्दमं पुरो अर्शान् वयन्ति ॥

विश्यामिषस्य । नेति प्रतिषेधाधिकृत इत्याख्यातेन सम्यध्यते । सायकस्येति

१—आदर्शपुस्तकेष्वत्र लुब्धमित्यभिर्देशो न दृश्यते ।

२—कामयमानः B, C.

३—[ऋ० ३ । १ । २] 'कामयमानः' इत्येव
प्रतीकम् B, C.

४—कामयमानः B, C.

५—एयमानः C.

६—पश्यदियं C.

७—वृक्षार्थं C.

८ तदा B, पदा C.

९—'वि' इति कुटितम् C.

१०—अपिः C, अत्र 'अपः' इति द्वितीयान्तः पाठो
युक्तः स्यात् ।

११—अग्निं B.

१२—रूपदाम्बु C.

१३—तोऽयः C.

१४—'एव' इति द्वित्वित्तम् C.

१५—इतः परम् 'इत्यर्थः' इत्यन्तः पाठः संदिग्धः ।
अथवा कदाचिदत्र 'न सर्वनाशोऽत्यन्तविनाशो
वानेनाप्राप्तगम्यत इत्यर्थः' इत्यर्थं पाठो
भवेत् ।

१६—म इति नास्ति B.

१७—यय B, C. अत्र कदाचिद् 'यद् यः' इति
पाठो भवेत् ।

१८—सत्तदावा B.

१९—कष्टोद्वा C.

२०—[ऋ० ३ । ५३ । २३] 'न सायकस्य' इत्येव
प्रतीकम् B, C.

पट्टीश्रुतेः सामर्थ्यमिति शेषः । द्वितीयाद्यं वा पट्टी न चिकित्ते नञ् आनन्ति सामर्थ्यं
वज्रस्य वज्रं वा । येनेन्द्रस्य स्तोतारं सन्तमृषिं लोभं लुब्धं मां स्वधर्मे तपसि वा नयन्ति
परिभूय प्रेरयन्ति यद्विद्वस्ताः । पशुं द्वितीयैकवचनस्य लुक्, पशुम् । लुप्तोपमं चैतत् पशु-
मिव अजं मन्यमानः वसिष्ठा विदितैतद्वृत्तान्तेन इन्द्रेण नियमेनैते वज्रेण हनिष्यन्त इत्य-
भिप्रायः । तत्र तपस्यास्थित एव मयि इन्द्र एतान् पुरस्कृष्यतीति । ततश्चैते मया सह
स्पर्धयिष्यन्त इतीति । तच्च न । यतो लोकेऽपि नावाजिनो वाजिनो ह्यवपन्ति । हसन्तिः स्पर्धा-
याम् । नाश्वमेदयेन सह स्पर्धयन्ति । न च गर्दभं पुरोऽप्रतोऽश्वावपन्ति अदये सन्ति गर्दभं
न दधतीत्यर्थः । एवं चेदिन्द्रोऽपि मयि स्थिते कानपरान् गर्दभकल्पान् वसिष्ठान् न
कथञ्चित् पुरो धास्यतीत्यर्थः ।

अथवा ^{१९}सायको वा वज्रः ^{२०}शाककपोऽत्राभिप्रेतस्त्वं वा मदीया तव ^{२१ २२}सायकं न
जानन्ति नूनं यतो लोभं नयन्तीत्यादि समानव्याख्यातम् । तत्रैतत् स्यात् यात् सायकेन
धावेनैवान् हिसानीति । तच्च न । यतो मम त्यकाशेर्वैश्य एषां च बहुयाजिनां कामा-
त्मनां कः संघर्षः । लोकेऽपि च नैव विप्रकृष्टान्तराखानां स्पर्धा भवति न ह्येकतिष्कचनः
शततिष्कचनेन सह स्पर्धते । तथाहि नावाजिनमित्यादि समानं पूर्वेण ।

शीरमित्यनवगतम् । अनुशायिनं वाशिनं वेत्यवगतम् । अग्निरभिधेयः । निगमः—

शीरं पावकस्तोत्रिय जयेहो यो दमेष्वा ।

दीदार्य दीर्घश्रुतमः ॥

१—मर्धमि० C.

२—न इत्यधिकमत्र भाति ।

३—'नन्ति' इति श्रुतितम् B.

४—स्य प्ररन्ति B.

५—पशुं C.

६—मन्यमानो B. C.

७—इन्द्रियेण B. C.

८—नैव ते B.

९—इन्द्रमिष्टा इति श्रुतितम् B.

१०—तत्रैतत् स्यात् स्थित C.

११—मै B.

१२—०र्धविष्य० C.

१३—०केवि B. C.

१४—अत्र 'नावाजिनं' इति मूलानुगारी पाठो युक्तो
भवेत् ।

१५—नाधम० C.

१६—'इत्यने' इत्यशधिकः पाठो भाति B. कदाचिदत्र
'इत्यनेन' इति स्यात् ।

१७—०भान्त्यान् B.

१८—वधिष्मान् B.

१९—स इति नास्ति C.

२०—शाककपोऽत्रा० C. कदाचिदत्र 'शक्तिरूपोऽत्रा-
धिप्रेतः' इति पाठः सायीयान् भवेत् । सत्यक
इति शपेरिदं रूपमित्यर्थः ।

२१—मदीय B.

२२—तप सा येकं C.

२३—यतो न लघं C.

२४—अत्र 'यत्' इति पाठो युक्तः ।

२५—सायतेन B.

२६—०शेयेणस्य B. C.

२७—[क्र० ८। १०२। ११] 'शीरं पावक' इत्येव
प्रतीक्य C.

[अथ पञ्चदशः खण्डः ।]

कनीनकेव विद्वधे नवे द्रुपदे अर्भके ।

वञ्च यामेषु शोभते ॥

यामवेयस्य । कनीनके कन्यके । प्रथमाद्विवचनस्यायमाकार आदेशः । कनीनका इव कनीनकेव । इतरथा हि प्रश्लेषात् कनीनके इव इति स्यात् । तेनायमर्थः, यथा कन्यके विद्वधे द्रुहेहि सार्थस्येवं रूपम् । व्यत्ययेन चात्र सर्वत्र बहुवचनस्य स्थान एकवचनम् । विद्वधेषु इत्यवगमः । विविधं हिस्तिषु अचकृतेष्वित्यर्थः । नवनवेषु नवघटितेषु द्रुपदेषु दारुमयेषु पादुकाख्येषु अर्भके अल्पकेषु मन्थूनातिरिक्तेषु । सप्तमीभूतेरारूढे इति शेषः । एवमेतानि कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तमीभुवचनस्य स्थाने एकवचनानीति शाकपूणिर्मन्यते ।

यास्कस्तु कनीनकेव इति कन्ययोर्द्वैष्टान्तत्वेनोपग्यासार्द्धसामर्थ्यात् नये अर्भके इत्येते द्वे कन्ययोर्विशेषणे । सप्तम्येकवचने प्रथमाद्विवचने च तुल्यश्रुतित्वात् प्रथमाद्विवचनान्ते इति मन्यते । नवजाते अर्भके मृशालप्रमाणके ये तद्य । के ते ? यथा चिद्वधेषु^१ द्रुपदेषु^२ पादुकाख्येषु^३ आरूढे । एवम् वा पादु^४स्यानेषु^५ खुरेषु^६ आरूढौ^७ वञ्च वञ्चवर्णादिषु^८ । यामेषु^९ यामशब्दो रथवचनः । कुत एतत् ? 'वीळो वीळित वीळय-स्य मायामादस्माद्वज्रीहि घो न' इति मन्त्रान्तरे अर्थदर्शनसामर्थ्यात् । रथेषु आजि-घायनादिषु वा यानस्थानेषु शोभते । एवमेव यानवगतेषु चिद्वधे द्रुपदे इति द्वयोः पाठ उपपन्नः । शाकपूणिमते तु वचनावगमाय चत्वार्यपि पदानि स्युः ।

एकपदमिदम् । कन्या कानीया प्रार्थनीया भवति सर्वस्य । केवं नेतव्येति वा । प्राक्

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० ४।३।१३] 'कनीनकेव' इत्येव प्रतीकम्
D. कस्मिन्निकेव C.

३-प्रपञ्च० C. ४-विद्वधे C.

५-[Cf. पा० ४।८८]

६-सर्वस्य C.

७-कृपितेधि० C.

८-प्रथमाण० C.

९-अत्र 'तथा' इति पाठः स्यात् ।

१०-ते ते B. ११-विद्वधेषु C.

१२-एव B.

१३-०दुक्स्था० C.

१४-खुरे (अथे) पु B.

१५-आरूढा C. वस्तुतस्त्वत्र 'आरूढे' इत्येव पाठः स्यात् ।

१६-वभूव B.

१७-विदित C.

१८-०वजी इ B.

१९-[अनुपलब्धमृदुमिदं वचनम्]

२०-कदाचिदत्र 'वाजि' इति स्थलः ।

२१-विद्वधे C.

२२-प्रार्थनीया इति नास्ति B.

२३-तव्येति C.

प्रदानकालात् कन्यायाः पितुरेवं चिन्ता भवति । उद्वाहलक्षणेन नयनेन फवेयं मया नेत-
व्या केनोद्वाहयितव्येत्यर्थः । कनतेर्षा कान्त्यर्थस्य । कन्या हि बाल्यात्सर्वस्य कान्ता ।
दारु ण्णातेर्विदारणार्थस्य । दुष्णातेर्षा वधकर्मणः । तस्मादेव घातुव्याद्रूपम् । यश्चो-
रदवयोः संस्तव श्रुत्यैव समस्तार्थवचनम् ।

तुभ्यनि इत्यनवगतम् । तस्याभिधेयावगमो निगमादेवोपगम्यत इति निगमस्य
समस्तार्थमाह । इदं च मेदादित्यादिना । ऋषिः सौमरिः प्रसंख्याय गणयित्वाह
'सुवास्त्या अधि तुभ्यनि' । अत्र सुवास्तुर्नदी तरयास्तुग्य तीर्थं तरय तीर्णमेतत् इत्यादि
निर्धचनम् । तीर्थं पानायायगाहनाय वा क्षिप्रमागच्छन्ति । निगमः—

अदान्मे पौकुत्स्यः पञ्चाशत् त्रसदस्युर्धुनम् ।

मेदिष्ठो अयं सप्ततिः १२॥

अत्र सौमराख्याने वते (?) इतिहासः । सौमरिर्नाम ऋषिः । स नद्या उदके
तिष्ठत् पुत्रसहस्रेण परिभूतं सामन्तं नाम मत्स्यं ददधं । तेनोपजातापत्याभिलाषश्च
द्वारार्थं त्रसदस्युं राजानमुपगम्य इदमुवाच । तव पञ्चाशत् कन्यास्तासामेकां भार्यां
मह्यं देहीति । स तं विरुधं वृद्धं दृष्ट्वा सापदेशं प्रत्याख्यातुं प्रत्युवाच । कुलधर्मोऽयम-
स्माकं कन्याः स्वयंवरा इति । एतज्ज्ञात्वा त्वं कन्यास्तःपुरं गत्वा या वरयिष्यति सा
तुभ्यमिति । स कथं तथा प्रत्याकलय्य योगैश्वर्यबलाद् दिव्यं रूपमाप्ताय कन्यान्तः-
पुरं जगाम । स तत्र रूपयौवनलावण्यातिशयक्षिसान्तःकरणामिः सर्वाभिः कन्याभि-
र्युगपदेव वृतः । विदित्वैतद् वृत्तान्तं राजा त्रसदस्युस्तस्मै ताः सर्वाः सुवास्त्या तीर्थे
प्रादात् । तस्या गृहीत्वा आगच्छन्तं पथिन्द्रो ददर्श । स एनं पप्रच्छ कुतस्तेयं विभूति-
रिति । स तस्मादाद्यचक्षे ।

१-माया C.

२-नेकव्या C.

इत्येव प्रतीकम् B. B.

३-[निच. २।१९]

४-द्वया द्वे C.

१३-तिष्ठत् C.

१४-सामन्तं B.

५-यश्चो C.

१५-ततोप. C.

६-कन्यक्य C. अत्र 'इत्यृचः' इति पाठो युक्तो
भवेत् ।

१६-अत्र 'तां' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

७-तुभ्यनि B. तुभ्यनि C. ८-मातुः B.

१७-वरयिष्यति C.

९-इदं मे C. १०-[क. ८।१९।३७]

१८-अत्र 'कथनं' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

११-तूष्णमेतत् इति मूलानुसारी पाठो युक्तः ।

१९-ततः B.

२०-युगपदेव वृतः C.

१२-[क. ८।१९।३९] 'अदान्मे पौकुत्स्यः'

२१-प्रदार C.

* 'सुवास्त्यास्तीर्थं' इत्युचितम् ।

२२-अत्र 'कन्याः' इति पाठो युक्तः ।

२३-देही इति द्विलिखितम् B. २४-कुतस्तेयं C.

अदाम् दत्तवान् महं पौकुत्स्यः पुरुकुत्स्यस्य पुत्रश्चसदस्युर्नाम पञ्चाशतं कन्याः ।
एतासां कृणामचिरोढा स्त्री चघूरुच्यते । मंदिष्ठो मंहतेर्दानार्थस्य इष्टनि रूपम् ।
अतिशयेन दौता । अयं इन्द्रवरः । सत्यतिः सतां पाता ।

उत मे प्रयि०र्वयि०ः सुवास्ता० अधि तुग्वनि ।

तिगुणां सतवीनां स्वातः प्रणेता मुवद्मुदियाणां पतिः ॥

अपिच मे महं प्रयि०र्वयि०ः द्विनीयार्थं पष्टी, अत्यर्थं प्रयाति तत् प्रयियु अद्वो-
द्वादि, ऊयते यत्तद् ययि० घृत्स्नं कम्बलप्रारवणास्तरणादि तच्च दत्तवान् । अथवा
प्रयियोरिति सुवास्ता सते विशेषणे । ययतिश्चात्र सन्तानमात्रलक्षणाः । प्रयि-
योरत्यर्थं प्रयितृभः ययियोः सन्ततायाश्च गुणैस्ता सुवास्तुनाम् नद्या अभिवनि
तीर्थस्योपरीत्यर्थः । एतन्मन्त्रलिङ्गमूलं तु 'देशे काले च यथात्रे' इति स्मरणाद्
द्रष्टव्यम् । गवां च तिमणां सप्ततीनां दशोत्तरे द्वे शते तिस्रः सप्ततयस्तासाम् । स्वातः
द्वयार्थवर्णो वृषभः । प्रणेता अग्रतो गामी । मुवद् आसीत् । वस्तु-वस्तु आच्छादने सर्व-
वृषभाणां स्वेन शोभातिशयेन आच्छादयिता । दियानां देयानां गवां पतिर्मतृभूतः ।
शोभने च द्वे शतोत्तरे दयावेन वृषभेण सह दत्तवानित्यर्थः ।

नंसन्ते इत्यन्यगतम् । नंसन्ते इति प्राप्ते नमतेर्मकारात्परं सकारागमः । निगमः-

तां आ हृत्स्य मीढुपो विवासे कुविमंसन्ते मन्तः पुर्वः ।

यत्सवर्ता जिहीक्षिरे यदाविष तदेन ईमहं तुगाणाम् ॥

यसिपुस्यायम् । तान् प्रकृताञ्च हृत्स्य मीढुपः सेक्तुर्धनवतो वा पुत्रानिति शेषः ।

कुत एतत् ? ऋग्वेदे 'हृत्स्य ये मीढुपः सन्ति पुत्राः' इत्यादौ मन्त्रान्तरे दर्शनात् ।

आविवासे विवासतिः परिचर्यायाम्, आभिमुख्येन परिचरामि । कस्मात् ? यस्मात् कुविद्

१-आवात् C. २-येनावाता C.

३-[ऋ० ८।१।१३०] 'उत मे' इत्येव प्रतीकम् B. C.

४-थाष्टादि B. ५-प्रयियु B. पयि C.

६-शवर C.

७-'प्रयि०र्वयि०रिति' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

८-अत्र 'नद्याः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

९-अत्यर्थ B. C.

१०-प्रयित्रभः C. अत्र 'प्रयित्राः' इति पाठः स्यात् ।

११-'सुवास्ताः' इति यविमर्गः पाठ उचितः ।

१२-नामेता C.

१३-अधिपनि C. अत्र 'अधितुग्वनि' इति पाठो
युक्तो भवेत् । १४-य C.

१५-[मं. गी० १।७।२०] 'यथात्रे' इत्यस्य
स्थाने 'पात्रे च' इति पाठो गीतायाम् ।

१६-दयाम व० B.

१७-वस्तु C.

१८-वसः C. १९-[धा० २।१३]

२०-शोभेन B. २१-'नमन्ते' इत्युचितम् ।

२२-[ऋ० ७।५।८५] 'तां आ हृत्स्य' इत्येव

प्रतीकम् B. C. २३-'हृत्स्ये' इति स्यात् ।

२४-[ऋ० ६।९।१२]

बहुवचनान्तं नसन्ते नमन्ते वर्षाद्युपकारेण प्रतीभवन्ति । अतः पुनः-अन्तर्नीतर्वाप्तायो-
ऽयं पुनःशब्दः पुनः पुनः पुनः । नोऽस्माकम् । किञ्च यत्र सत्त्वतां सस्वरित्यन्तर्हितनाम
तर इति 'तनु विस्तारे' इत्यस्य रूपम् । अन्तर्हितमेव तायमानमप्रकाशमानमेवेत्यर्थः ।
निर्दिष्टिरे लज्जयन्ति । यदाविर्यञ्च प्रकाशं तदुभयमपि एनः पापम् अव ईमहे अवेत्येव अपेत्ये-
तस्य स्थाने ईमहे इति 'इण् गर्तो' इत्यस्य अन्तर्नीतण्यर्थस्य रूपम्, 'अवगमयेम नाशये-
मेत्यर्थः । तुगाणां सर्वस्य स्वशत्रोरर्तुर्वितृणां त्वरमाणानां मरुतां प्रसादेनेति शेषः ।

नसन्ते इत्यनपगतम् । तदुपरिष्ठाद् तादृशे 'धृतस्य धाराः सुमिधो नसन्त'
इत्यत्र ध्यापयास्यामः ।

आहनस इत्यनपगतम् । आहननघन्त इत्यवगमः । निगमः—

परि सोमं प्र धेन्वा स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वागवाशिर्म् ।

ये ने मदा आहनसो विहायस्तस्तेभिरिन्द्रो बोदय दत्तव मयेम् ॥

भागवत्स्य कवेरायम् । 'हो सोम एतस्माद् दशापवित्रात् परि प्रभेन्न सयंतः प्रगच्छ
प्रक्षरेत्यर्थः । स्वस्तये अविनाशाय कर्मणोऽस्माकं वा । नृभिर्मनुष्यैर्भूतिवगाख्यैः पुनानः
पुनमानो ऽभिवाप्तय यद्य चेत्यर्थः । आशिरं दधिपूतभृतिद्वयावनीतम् । ये च तय
मदाः । आहनसः 'ग्राह्यण इदमाहतम्' इत्यादौ दर्शनार्थोद्दिश्यवचनार्थं वचनवन्तः पाठ्य-

१-मवन्तिः C. अयमपि पाठः B.

२-अन्तर्नीतः C.

३-पुनः इत्यधिकमेव ।

४-अत्र 'ता' इति पाठः स्यात् ।

५-[धा० ८११] ६-०यति C.

७-ए इति प्रुडितम् C.

८-अवेत्ये० C.

९-[धा० २१३६]

१०-अन्तर्नीतन्यर्थस्य C.

११-अवगम० C.

१२-०रतुर्वितृणां C. 'वित्' इत्यस्य स्थाने (तुगा)

इत्यपि पाठः B. कदाचिदत्र 'स्वशत्रोरर्तुणा'

इति पाठः स्यात् ।

१३-[निरु० ७११७] ०दशे स्मृ B. C.

१४-[ऋ० ४१५८८]

१५-[ऋ० ९१७५५] 'परि सोम' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१६-'हे' इत्युचितम् । १७-प्रधन्वा B.

१८-अत्र कथन पाठस्तुद्धितः । कदाचिदत्र 'अभि-
प्रच्छादय अभिभावय चेत्यर्थः' इत्ययं पाठो
भवेत् ।

१९-वेत्यर्थः B.

२०-०भृतिवद्व० C. सदधिधमिदं पदजानम् कदा-
चिदत्र 'दधिपयोधृतनावनीतम्' इति पाठो
भवेत् । आशिरं हि दध्यादि वस्तुजातं सोमो
भूयस्त्वेनाभिभवति । मिश्रणे सोमरसाधिक्येन
दध्यादि न ज्ञायत इत्यर्थः । सोमाशिरमिश्रण
तु तृतीयसर्वने क्रियते ।

२१-दाहनि० B. 'आहनन्तिर्वचनार्थः' इति पाठो
युक्तः ।

२२-पादव० C. 'पटुवचना' इति युक्तं स्यात् ।

जनना नः संमोहकरा इत्यर्थः । विहायसो महश्राम मर्दं महान्तः । तेभिस्तेरिन्द्रं चोदय
दात॑वे दातुमस्मभ्यं मघं घनम् ।

अग्रसत् इत्यनवगतम् । अदेरौणादिके मन्त्रस्ये अक्षे । अन्तमभिधेयम् ।
तथात्मनि सीदति तद्वा संभजते अग्रनि उपपदे सदेः सनेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' 'क-
विप्र' इति क्विप्ति रूपम् । षदसत्त्वादनवगतम् । अग्रसानिर्नामि वेत्यवगमः । निगमः—

[इति नवमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

पञ्चदशः खण्डः ।]^{१३}

१-अत्र 'इदं' इति पाठो युक्तः ।

२-जातवेदाः सुभ्यमस्मग् B.

३-अमसात् C.

४-[उणा० ४।१४५]

५ अद् B.

६-अत्र 'अन्तम्' इति पाठो युक्तः ।

७-अत्र 'अद्मनि' इति पाठो युक्तः ।

८-म इति वृद्धितम् B.

९-[पा० ३।१।७५, ७६] 'कविप्र' इत्यस्य

स्थाने 'क्विप् च' इति पाठो युक्तः ।

१०-अग्रमन्त्रा० इति पाठो युक्तः स्यात् ।

११-ति इति वृद्धितम् C. अत्र 'अवसादिनीति वा
अग्रसानिनीति वा' इति पाठो मूलानुसारी
युक्तः स्यात् ।

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ षोडशः खण्डः ।]

उपो अदक्षि शुन्धुषो न वचो नोषा इवाविरुद्ध प्रियाणि ।

अग्रम सप्ततो बोधयेन्ती चतस्रमाणात् पुनरेयुपीणाम् ॥

कक्षीयत आर्षम् । उपो उकारः पदपूर्णः । उपोपसर्गभूतेष्व योग्यक्रियापदा-
ध्याहारः । उपगता उद्धिता सतीत्यर्थः । अदक्षि वर्तमाने कर्मणि लुङ्, इत्यते उपाः ।
किमिव ? शुन्धुषो न वक्षः उदकेचरो या पक्षी हंसादिः शुफलक्षणस्तस्येयं यक्ष उरः,
भास्वरा शुक्लवर्णा वेत्यर्थः । किञ्च अविरुद्ध स्येन ज्योतिषा कृत्स्नं जगदाधिष्करोति ।
नोषा ऋषिः स यथावतः प्रियाणि धनादीनि स्येनापेण 'सपर्यामि प्रपसा' 'तुष्टिने मरुतो
विहतो वीरवर्त्म' इत्यादिनाधिष्कृतवान्, तद्वत् । किञ्च अमरसूत्रद्वारा तस्मिन् यक्षि-
वृत्तेन स्वीदति सतीति या तस्मा अमरसूत्रं सा च सामर्थ्यात् सूचकाती मक्षिका
वात्राभिप्रेता न्ना यथा प्रोक्त्याप हीरादिसंग्रहार्थं जनान् प्रबोधयेति । शैवतमाणात्
पुनरेयुपीणाम् । द्वाभ्यश्चन्दो निस्वयचनः पुनरायामि ताः पुनरेयुष्यो यथोपसः । उपसो
ति गत्या प्रत्यहमुद्देश्येन अदित्यात् पुनरायामि । गद्यादयो हि गद्यूतिभूति गत्या
गत्या पुनरायामि । निर्धारणे चेयं पट्टी । अतिशयेन नित्या पुनरेयुपीणां मध्ये आगात्
कृत्स्नं जगदभ्येति व्याप्नोतीत्यर्थः ।

शुन्धुषोदितो भवति बोधनात् । स हि तमसा व्याप्तं दृष्ट्वा रश्मिभिः शोधयति ।
तमोऽस्मादपनयतीत्यर्थः । अथवा अशुद्धमशुचितः शुचीकरोति । यथाच स्मृतिः—

स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्याद्युमावृतैः ^{१०} इति ॥

भासाध्युद्धमित्यादित्यक्षसो निर्धेचनप्रदर्शनम् । आदित्यक्षो ^{११} हि दीप्या
रुद्धम्, 'बह प्रापणे' ^{१२} । तथा न प्रयोजकव्यापारभूतया प्रयोज्यव्यापारः प्राप्तिर्लक्ष्यते ।

१-आदशोपुस्तकेष्वत्र सप्तशतमभिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १११२४१४] 'उपो अदक्षि' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-पशः C. ४-उदकचरः C.

५-पक्षः C. ६-प्रियाणि इति तुष्टितम् B.

७-मि इति तुष्टितम् B. प्रेयः B. [ऋ०
११५५१११५१३]

८-[Cf. ऋ० ११६४ १५ वृष्टिर् मरुतो वीरवर्त्मम्]

९-अमरदत्तः B. 'अमरददना' इति युक्तं स्यात् ।

१०-तस्मिन् यक्षवर्त्तने B. ११-सूचकाती C.

१२-प्रवहः C. १३-प्रवाधः B.

१४-'शश्वतो' इत्याधिकः पाठः B.

१५-शुन्धुषादिः B. शुन्धुराः C.

१६-शुचि इति तुष्टितम् B.

१७-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१८-द्वयाः B. C. १९-नि भासा दीप्या C.

२०-[पा० ११०५३]

२१-'तथा च' इत्युचितम् । २२-व्याहारः C.

उपरि प्राप्तं व्यातमित्यर्थः । असौ बहेर्वक्षः । इदमपीनद्वं वक्षो मनुष्यवक्ष एतस्मादेव
धातोः । तदप्यध्युदं काये उपरि कायस्य व्याप्तं प्रापितं वेत्यर्थः । शकुनिरपि शुन्युरुच्यते
शोधनादेव स ह्युदकचो भवति उदकचरत्वाच्चित्यशुद्धः । अपोऽपि शुन्युव उच्यन्ते शोधना-
देव ता ह्यशुद्धं शोधयन्ति ज्ञानप्रक्षालनादिना ।

नोथा ऋषिर्भवति । कस्मात् ? स हि वै न स्नचनं दधाति देवतानाम् । ददाति वा
देवताभ्यः । देवताः स्तनतीत्यर्थः । परं आद्यमुपव्याख्यानेनैव गतम् ।

इधिमण इत्यनवगतम् । ईपतेर्गतिकर्मण इपेवा इच्छार्थस्य । तथा चाद्यगमप्रदर्शने
ईपणिन एवणिन आर्पणिन इति चेति । निगमः—

त्रियसे कं भातुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुपादयः ।

ते वासीमन्त्र इधिमणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मार्तस्य चार्जः ॥

गौतमस्य बहूगणपुत्रस्यापेम् । 'पृथिवुग्ये प्रियङ्गवं चरं निर्यपेत् पृथिव्यो प्राम-
कामः' इति । तत्रेयं याज्या । पृथ्व्य इति मरुतोऽभिधीयन्ते । त्रियसे श्रीशब्दस्य तादर्थ्यं
चतुर्थ्येकवचनम् । छातदसरं वात् । दसुगागमध्रिये यस्य संपत्याख्यायै कमुदकं भातुभि-
र्दीप्तिभिर्विशुद्धाग्निभिः संमिमिक्षिरे 'मिह सेचने' सस्यक् सेकुमिच्छति मरुतो न केचला-
दिभिः किन्तहि ? ते रश्मिभिः प्रप्रहेरर्ष्यानां ते एवम् रश्मिभिः अचनमृक् स्तुमिस्तद्वद्भिः ।
कैः ? सामधर्मादर्थ्यै रयैर्पा सर्वैश्चोपकरणैर्वर्णन्तीत्यर्थः ।

अथवा कमिति सुखनाम् । संमिमिक्षिरे इति मरुतैर्गतिकर्मणो रूपम् । तेनायमर्थः ।
त्रिये यस्य संलक्षणाया सुखाया प्राणिनां रसानुप्रदानकाले दीप्तिभिरादित्यस्य इदम्या-

१-पहेर्वं C. ० हेर्वक्षः B.

२-रायस्य C अयमपि पाठः B. ३-प्राप्तं C.

४-आपोष C. ५-पशव B.

६-'नवन' इति पाठो युक्तः ।

७-अत्र 'ते' इत्यधिकः पाठः C.

८-'स्तौतीत्यर्थः' इति पाठः स्फर ।

९-'नोथा ऋषिर्भवति' इत्यत्र आरम्भ 'तथा'
इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

१०-इधिमणः B.

११-[अ० १।८।६] 'त्रियसे कं' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१२-त्रियै दु० C. 'पृथिवै दु' इति युक्तम् ।

१३-[ते० सं० २।१।१।४] 'पृथिवै दुग्ये

प्रियङ्गवं चरं निर्यपेन्मदद्रयो प्रामकामः ।"

१४-य इति त्रुटितम् C.

१५-०तो ऽपि B. अत्र 'धीयन्ते' इत्यत्र आरम्भ
किन्तहि ते रश्मिभिः' इत्यन्तः पाठस्तुटितः B.

१६-[पा० १।१०।४]

१७-'इच्छन्ति' इति कदुवचनान्तः पाठो युक्तः ।

१८-०रक्षानं C.

१९-ऋभिः C. 'ऋक्वभिः' इति मूल्यानुसारी पाठो
युक्तो भवेत् ।

२०-[निष० २।१४]

२१-अत्र 'त्रियसे' इति 'त्रियोर्थाय' इति वा
युक्तं स्यात् ।

म. ४, ख. १६. }
म. ४, पा. २, ख. ८. }

(२३८)

[बाहः

यथाभिः भगव्यन्ते । तेन भगवन् एव यागकाले स्तुतिमद्भिः । कैः ? सामर्थ्याद्
क्रुतिविभिः सुखैर्दयः शोभनानां यौदिताः । किञ्च ते वासीमन्तो याचा च तद्वन्तः ।
इक्षिणो गन्तार इतिनारो वा स्तुतीनां हविषां च द्रष्टारो सर्वार्थानामित्यर्थः । अमीषो
भयवर्जिताश्च । किञ्च विद्रे विदेद्वान्दममेतद् रूपम्, वेद्योत्पत्तिः, महम् । प्रियस्य मातृस्य
धाम्नो द्वितीयार्थे पट्टो, प्रियमायतं धाम स्थानम् । धाम जन्म तेजो वा सामर्थ्यादयम् ।
वासीति वाङ्मनाभौर्विषयस्योपग्यासः । वाइयन इति सत्याः । कर्मणि कारके योशी
वाइयते शब्धते ।

बाह इत्यनवगतार्थम् । कल्पनामेदाद्यानेकार्थम् । स्तुतिरधिपयणचर्म वा अभि-
धेयम् । निगमः—

शमोवाच्यो प्रति मे एणीहीन्द्रो वज्रः कृणवाव जुष्टम् ।
एदं वहिर्गन्तमानस्य सीताया च भुद्वयमिन्द्राय शस्तैम् ॥

विश्वामित्रस्य । होतृष्वयुमाह । अहं च त्वं च समीभूय शस्तावहे । अर्चयौ अहं
शस्तामि त्वं प्रति मे एणीहि प्रतिगिरं मे देहि एतत् कुर्वन्तो यदेतदिन्द्राय इत्यं वाहो देयताः
प्रयूढमानवाहः शब्देनोत्र स्तुतिरुच्यते । अथवा ऐतद्रूपैसमीपे तदुदकस्योद्धृतस्य
स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धम् । तत्सादृश्यात् सोमस्यस्य पूर्णमधिपयण इति चर्म
वाह इत्युच्यते । तत् कृणवाव करवाव । जुष्टं प्रियमिन्द्रस्य । आकारः सीदेत्यनेन सम्प-
देयते । तद्वर्धमिदं वहिर्गन्तमानस्य स्वभूतमासीद । अथा च अथ चान्तरमेव भूत वर्तमानं
लुङ् अहमावश्च भवति । इत्यमिदं शस्त्रमिन्द्राय शस्तं न कश्चिद् व्याक्षेप इत्युच्यत
इत्यभिप्रायः ।

१-मुपादयः C.	२-यादिताः B.	प्रतीकम् B, C.
३-तत्तन्तः B, C.	४-इक्षिणः C.	१४-ममिभू० C.
५-अत्र 'च' इयस्मात्परं 'द्रष्टाश्च' इति B. पुस्तके दृष्टाश्च इति C. पुस्तके अधिक एव पाठो भाति ।		१५-अथमयां C. १६-शतामि C. १७-एणीहि C. १८-प्रतिकरे B.
६-वितेच्छा० C.		१९-०न्ता यदेतदिन्द्राय C.
७-०न्दसेनेतद् B.	८-वेद्यमन्य० C.	२०-शब्देनात्र C.
९-नास्तिर्वि० C. अत्र 'वाङ्मनाभो विश्वामित्रा' इति रेफरदित एव पठः स्यात् ।		२१-यदेतद् B. २२-एतन्कूप० इति स्यात् । २३-०स्थोमनस्य C. २४-सम्पद्येते B.
१०-वान्ति C. 'वान्ती' इत्यपि B.		२५-लट् B.
११-इदं वाक्यं नास्ति B.	१२-मिधयम् B.	२६-उक्त्वमिदं इति पाठो युक्तः ।
१३-[क० १५३१३] 'शमोवाच्यो' इत्येव		२७-वाक्षेव C.

भाष्ये अभिवहनस्तुतिमिति अभिवहनशब्देन स्तुतिरुच्यते । अधिपवणशब्देन अधि-
पवणचर्म । असत्येषि वाशब्दे विकल्पवचनमेतद् द्रष्टव्यम् । अभिवहनस्तुतिमधिप-
वणप्रवादं वा प्रवदन्तीत्यनेन स्तुतिरुच्यते । ततस्तज्जुष्टवचनेनोच्यते । देवताः प्रतीति
वहनसम्बन्धेयं स्तुतिः । अथवा अधिपवणचर्म ततोऽधिपवणप्रवादः । प्रोच्यतेऽसाविति
प्रवादः । अधिपवणे प्रवादो यस्यामधिपवणं वा प्रवदन्तीत्यर्थः । साधिपवणप्रवादा
ऐःश्री त्येषा । पक्षद्वये अधिशब्दस्य ते वाद् इत्यस्य गुणत्वाद् गुणत्वं चास्येन्द्रायेतीत्यौ-
घर्धंरचनात् ।

परितक्म्या इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । 'परितक्म्या राज्ञिः परित एनां तंक्रम' इत्येव
प्रसङ्गाद् व्याख्यास्यामो लापवाधेर्मे ।

इति स्कन्दस्वामिकृतायां निरुक्तवृत्तौ

नवमस्या- [चतुर्थस्या-] ध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

[पौडशश्च सप्तः समाप्तः ।]

१-अनिपवणं B.

२-असत्येषि वा C.

३-प्रेत्यते C.

४-अभिव० B.

५-०ददिन्द्री B.

६-०तीघार्धं C.

७-परितक्म्या C.

८-'व्याख्यास्यामः' इति नास्ति C.

९-तत्र B, C. 'त' इति भ्रुष्टितम् H.

१०-इत्यक्ष B, इत्यक्ष्य C. [निद० १११२५]

| ११-०वार्धः C.

१२-अथ षोडशकान्तर्गतः पादो नास्ति B, C.

[अथ तृतीयः पादः ।

सप्तदशः खण्डः ।]

सुचिते इत्यनवगतम् । अनेकार्थविकल्पं च । सु इति इते सूते इत्यवगमी ।
विकल्पेन एतेः कप्रत्यये इतः । तस्मिन् सु इत्युपसर्गस्य यणादेशे प्राप्ते छान्दसत्वादुच्यते ।
'पूर्व' प्राणिगर्भविमोचनयोः^१ इत्यस्य वा कप्रत्यये इडागम उपजनः । सुगते प्रजायामिति
धेत्यर्थः । घञनवैकल्यके निगमः—

अनाष्टमस्यनारुष्यं देवानामोजः ।

अभिषस्तिषा अनभिषस्तेन्यम् ।

अनु म इदं मर्ते मृतपतिर्मन्यता-

मनु दीक्षा दीक्षापरिरजसा

सत्यमुपागौ सुचिते मा वाः^२ ॥

तानुत्तमं करिष्यन्नाज्यमभिमृशन्नाह अनाष्टमसि धृपिरभावे अनभिभूतमसि
केनचित् । अनाष्टं देवानामोजोऽसीत्यनुपकल्प्यम् । अनभिभवनीयं च यद् देवानामो-
जस्तथासि । अभिषस्तिषा अभिषस्तिः परस्परद्रोहलक्षणा हिंसा तर्थात् । अन-
भिषस्तेन्यं अनभिहिंसनीयञ्च । अनु मे इदम्-अनुशब्दो मन्यतामित्यनेन संवध्यते । मम इदं
ममद्रोहलक्षणं मनवतिरग्निरनुमन्यताम् । दीक्षा दीक्षापतिः सोमोऽनुमन्यताम् । अनुतेन^३ अनु-
मन्यतां चतुर्दशमस्तनयाजनादि तपस्पतिरग्निरग्निदेव । यतश्च अजसा ऋतुना
मयडेन चित्तेन । सत्यमुपगतमिति पाठान्तरं सत्यमुपगतमित्यर्थः । अतस्तयमपि सुचिते
शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्र सूते वा प्रजायां वा मा मां वाः निधेहि । स्वर्गे मां
गमय प्रजा वा मह्यं देहीत्यर्थः । अनेककर्मसंख्यं चावधारणार्थम् ।

१-पादखण्डपरम्भनिर्देशो नास्ति C, 'अथ तृतीयः

पादः' इत्येव B.

२-कार्यं वि० B. ३-सु इत्येते C.

४-पूर्व इति त्रुटितम् B, C.

५-[Cf. पा० २।२१]

६-न इति त्रुटितम् B, उपपन्न C.

७-['मन्त्रा० सं० १।२।७] 'अनाष्ट' इत्येव

प्रतीकम् B, C.

C-अत्र '४' इत्यधिकम् B.

९-'व यद्' इति नास्ति B.

१०-अत्र 'ततः पालयित' इति युक्तं स्यात् ।

११-न इति त्रुटितम् B.

१२-च इति नास्ति B.

१३-मित्य इति त्रुटितम् C.

१४-अनुवचः C, इदं वाक्यं सन्दिग्धमेव ।

१५-नितेन C.

१६-सुचिते C.

१७-निधेहि C.

दयते । दयतिरनेककर्मैव नत्वनवगतौऽपि सुवितादिवत् । 'नतेन पूर्वं दयमानाः स्याम' इत्युपदयाकर्मा । उपदया रक्षा चतुर्दशे शेषः पठ्यते । तत्रैव व्याख्यास्यते । य एक इद्वि दयते धैर्येति दानार्थो वा विभागार्थो वा ।

य एक इद् विदयते वसु मतीं दानुषे ।

इशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो आर्द्ध ॥

राहूगणस्य गौतमस्यापरेम् । य एक इत् पदार्थे एक एव विदग्ने विधिर्द्वि द्वाति विभजते धौ । किम् ? वसु धनम् । कैस्मै ? मतीं व मनुष्याम् । किंभूताय ? दानुषे हवींषि दत्तयते यजमानाय । यतः श्रुतेः स इत्येध्याहार्यम् । स इशान इन्द्रः कृत्स्नस्य जगतः । अप्रतिष्कृतः अप्रतिमस्तत्र केनचिद् युद्धेन नाभियुक्तोऽप्रत्यभियुक्तपूर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ ? इन्द्रः । अनेति निपातः क्षिप्रार्थो यिदैयत इत्यनेन सम्प्रध्यते । क्षिप्रं द्वाति विभजते वेति ।

'दुर्धर्तुर्मीमो दयते घनानि' इति दहतिकर्मा—

अथ जिह्वा पापतीति ॥ वृष्णो गोपुपुषो नाशनिः सज्जना ।

शूरस्येव प्रसितिः चातिरेमदुर्धर्तुर्मीमो दयते वनानि ॥

भरद्वाजस्यापरेम् । दावरूपस्याग्नेः स्तुतिरेषा । प्रबृक्षश्च दावरूपोऽग्निः, अथ अनन्तरमेव चास्य जिह्वा जिह्वास्थानीया ज्वाला पापतीति वीप्सेत्यर्थः । प्रतेपति गच्छति । वृष्णो हविर्वहनहारेण वर्गितुः । गोपुपुषो न गाय मौदैस्तासु निमिचमृतासु योद्धृतासु गोपुपुषु इन्द्र उच्यते । तस्यैव स्वभूता अशनिः सज्जना तेन विखुज्यमाना क्षिप्यमाणे-त्यर्थः । किञ्च शूरस्येव यादृशी शूरस्य मनुष्यस्य प्रसितिः स्यतेरिदं रूपम् । स्यतिश्चोप-सृष्टौ विमोचने इत्या हताः यत्रवो यत्र विमुच्यते सा प्रसितिः संग्रामभूमिः सा हता-

१-दयते । दयतिः इति नास्ति C.

२-० गः तः वि B. ० तो वि C.

३-० विद्विता ० C.

४-[मैत्रा ० सं० ४११३८॥ तै० ब्रा० ३१६१३]

का० सं० १९१३ ॥

५-[निह० ९४१३]

६-स्विदिति C.

७-[ऋ० ११८४७] 'य एक इत्' इत्येव प्रतीकम् B. C.

८-राह इति त्रुटितम् B. रभू C.

९-एकं C.

१०-मीविंश C.

११-किम् इति त्रुटितम् B.

१२-तस्मै C. १३-यति धु० C.

१४-इत्याधा० C.

१५-शिवः B.

१६-तथापि B.

१७-त इति द्विलिखितम् C.

१८-[ऋ० ६६१५] 'अथ जिह्वा' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१९-आर्द्धम् इति नास्ति C.

२०-अपतति इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२१-आपम सा० C.

२२-'०सृष्टौ' इत्युचितम् ।

अ. ४, प. १८. }
अ ४, पा. ३, ख. २. }

(२४८)

[शिरीते

मित्यभिसङ्गन्धेनैवेद्य उच्यन्ते ता अदेवीरतिसन्धानप्रज्ञाः प्रगृह्णन्ते भाक्पेणाभि-
भवति । दुग्धा मायाविशेषणमेतत् । अवते रक्षणार्थस्य दूरक्षा इत्यर्थः । अग्नेर्वा विशेष-
णम् । अवतिरपि तर्पणार्थो दुस्तर्पः । शिरीते निद्रयति च । स्वयमथ स्त्री चू..... ।

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

अष्टादशः खण्डः ।]

१-०-त्यभिः स० B, C.

२-०-गो नान्य उच्य० B.

३-ण इति शुद्धितम् C.

४-दुरक्षा B.

५-स्वयमर्चं स्त्री पु C. इतः परमाखण्डपरिसमाप्तेः

कश्चित् पाठश्शुद्धित आदर्शपुस्तकेषु । तत्र

‘शिरीते’ इत्यस्य किञ्चिद् व्याख्यानमेव वर्तते ।

‘शुनुकः सुप्रायणाः’ इत्यनयोश्च सर्वे व्याख्यानं
शुद्धितम् ।

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र

खण्डसमाप्तनिर्देशो

न दृश्यते ।

दयते । दयतिरनेककर्मैव नत्वनवगतौऽपि सुवितादिवत् । 'नतेन पूर्वं दयमानाः
स्वार्म' इत्युपदयाकर्मा । उपदया रक्षा चतुर्दशे शेषः पठ्यते । तत्रैव व्याख्यास्यते । य एक
इद्वि दयते यस्मिन् स्थिति दानार्थो वा विमागार्थो वा ।

य एक इद् विदयते वसु मर्तीय दशुपे ।

इराणो अप्रतिभुक्त इन्द्रो अहं ॥

राहृगणस्य गौतमस्यायम् । य एक इह एवार्थे एक एव निदयने विविधं ददाति
विभजते च । किम् ? वसु धनम् । कस्मै ? मर्ताय मनुष्याय । किभूताय ? दशुपे हवींषि
दत्तघते यजमानाय । यतः ध्रुतेः स इत्येष्ट्याहार्यम् । स इवान इन्द्रः कृत्स्नस्य जगतः ।
अप्रतिभुक्तः अप्रतिगतश्च केनचिद् युद्धेन नाभियुक्तोऽप्रत्यभियुक्तपूर्वं इत्यर्थः । कोऽसौ ?
इन्द्रः । अहेति निपातः क्षिप्रार्थो विदयन् इत्यनेन सम्प्रप्यते । क्षिप्रं ददाति विभजते धेति ।

'दुर्धनुर्मीमो दयते वनानि' इति दहतिकर्मा—

अथ जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोपुपुधो नारानिः सज्जाना ।

शूरस्येव प्रसितिः जातिरभेदुर्वुर्मीमो दयते वनानि ॥

भरद्वाजस्यायम् । दायरूपस्याग्नेः स्तुतिरेवा । प्रवृत्तश्च दायरूपोऽग्निः, अथ
वनम्तरमेव चास्य जिह्वा जिह्वास्थानीया ज्वाला पापतीति धीप्सेत्यर्थः । प्रतपति गच्छति ।
वृष्णो हविर्वहनद्वारेण धर्षितुः । गोपुपुधो न गाव औपेस्तासु निमित्तभूतासु योद्धृत्वाद्
गोपुपुधु इन्द्र उच्यते । तस्यैव स्वभूता अरानिः सज्जाना तेन विखुर्यमाना क्षिप्यमाणे-
त्यर्थः । किञ्च शूरस्येव यादृशी शूरस्य मनुष्यस्य प्रसितिः स्यतेरिदं रूपम् । स्यतिश्चोप-
सृष्टौ विमोचने हस्ता हताः शत्रवो यत्र विमुच्यन्ते सा प्रसितिः संप्रामभूमिः सा हता-

१-दयते । दयतिः इति नास्ति C.

२-० गः तः जि B. ० त्तो जि D.

३-० विदिता० C.

४-['मित्रा० सं० ४।१३।८॥ तै० ब्रा० ३।६।१३]

का० सं० १९।१३ ॥

५-[निरु० ९।४३]

६-स्विदिति C.

७-[ऋ० १।८।१०] 'य एक इत' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

८-राहृ इति त्रुटितम् B. रभू C.

९-एकं C.

१०-विविधं C.

११- किम् इति त्रुटितम् B.

१२-तस्मै C. १३-यति ध्रु० C.

१४-इत्याधा० C.

१५-शिवः B.

१६-तथापि B.

१७-त इति त्रुटितम् C.

१८-[ऋ० ६।६।९] 'अथ जिह्वा' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१९-आयम् इति नास्ति C.

२०-प्रपतति इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२१-आपम ता० C.

२२-'० स्यो' इत्युचितम् ।

क्षतैः शत्रुभिराकीर्णा । ईदृशी क्षतिं क्षिपेते द्रव्यमाना ओषधिवनस्पतयो यस्यां सा क्षातिर्भोगभूमिः । सा दग्वा दग्धैरोषधिवनस्पतिभिराकीर्णा अमेर्दायरूपस्य । किञ्च दुर्वर्तुर्दुर्वारो दावरूपोऽग्निः । भीमो भयानकः । दयते दहति वनानि ।

‘विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून्’ इति हिंसाकर्मा—

इन्द्रः पूभिर्दातिरदासमर्कविदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

मग्नजुतस्तम्बो वावृधानो भूरिदात्र आर्षणश्रोदसी उमे ॥

विध्वामिश्रस्य । इन्द्रः पूभिर् पुरां भेत्ता । आतिरत्न तरतिर्यथकर्मा । आतिर-
द्विति वधकर्मसु पाठात् । अभिमुख्येन दहति । कम ? दासमुपक्षयितव्यं मेघम् । कैः ?
अर्कैः । वज्रोऽत्रार्क उच्यते । ते पाननसाधनत्वादेव वा मरुतः । वज्रैर्देवैर्या मरुद्भिः
सह । विदद्वसुर्दयमानो विविधं हिंसन् शत्रून् । मग्नजुतो ग्रहणा स्तुत्याख्येनाभिगतः ।
तन्वा शरीरेण वावृधानो धर्धमानः । भूरिदात्रो बहुदानः । आर्षणद् अभिमुख्येन । रोदसी
उमे उमे अपि द्यावापृथिव्यौ ।

मां विहायस इत्यथ विहायोगतिकर्मणा दयतिनार्थमाह-इयर्मान इति । ‘मा
धायस’ इत्यस्य शेषः ।

इमे सुता इन्दवः प्रातरिबन्वा सजोपसा पिबतमश्विना तान् ।

अयं हि बामृतये वन्देनाय मां वायसो दोषा दयमानो अश्वधुधर ॥

अस्यार्थः । तानिति सच्छब्दश्रुतेर्ये इत्यध्याहार्यम् । ये इमे सुता अभिप्रेता
इन्दवः सोमाः हे (१) प्रातरिबन्वा प्रातर्गामिनी सह उपसा पिबतमश्विनौ तौत्रैर्अयं हि

१-अत्र ‘क्षातिः’ इति पुंल्ले स्यात् ।

२-अत्र ‘क्षिप्यन्ते’ इति पाठः स्यात् ।

३-‘भोगभूमिः’ इति पाठो युक्तः ।

४-‘स्ततिधोपग्रहा विमोचने’ इत्यत आरभ्य ‘दाव-
रूपस्य’ इत्यन्तः पाठश्रुतिः B.

५-दुर्वर्तुः B.

६-[ऋ० ३।३।१] ‘इन्द्रः पूभिर् (क. C.)
इत्येव प्रतीकम् B. C.

७-पूभिर् C. ८-भो C.

९-[निघ० २।१९] अतिरत्न तिरदिति C.

१०-दहन्ति C. ११-मेघः B.

१२-ते इति नास्ति C.

१३-वानन C. अत्र ‘वातन’ इति पाठो युक्तः ।

१४-० नद्रादे० C.

१५-दिसत् C.

१६-माग्राणा (पैः) B.

१७-उमे इति श्रुतिम् C.

१८-मूले तु ‘दयमान’ इति पाठो न दृश्यते । तत्र
‘दयमान’ इत्येव ।

१९-मुद्रितपुस्तके ‘अयं’ इति पाठः ।

२०-[निघ० ४।१७]

२१-अभिप्रेताः B.

२२-तान् C.

२३-अयं हि इति द्विलिखितम् C.

यस्माद् वा युवयोस्तये तर्पणाय वन्दनाय स्तवनाय च मां वापतः काको दोषो रात्रौ दयमानः
'डीङ्' विहायसा भेत्तौ' आकाशेन गच्छतीत्यर्थः, अत्रुपन् चोदितवान् ।

नूचि इति निपातः पुराणनवयोर्नूच इति च । नूचिदिति च द्वावेतौ निपातौ नैकः ।
अतोऽप्यात्र द्वाब्दोऽप्याहार्यः । नूचिदित्यत्र निपात ये यो यत् इति निपातो नूचेत्यत्र च
अयं पुराणनवयोर्वर्तते । नूचेत्यत्र नैचे । चिच्छब्दचशब्दौ तु समुच्चये । यतश्च नू
इत्ययं पुराणनवयोर्वर्तते । अतोऽनेकार्थः । अनेकार्थः । अनेकार्थत्वाच्च इहेकपदिके प्रकरणे
समाज्ञातः । नान्यगतत्वात् । नहि निपातानां व्याकरणे प्रकृत्यादिभिर्भागोऽस्ति ।

पुराणे तावदुदाहरणम्—

अथा चिन्नुचित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गतुमिन्द्र ।

नि पर्वता अग्रतदो न सद्गुप्तया हृदयानि मुक्तो रजसि' ॥

भैरवाजस्य । भैरौ इति साहित्यिकं द्विधत्वम् । अथ चिन्नुचित् अथ च पुरा च
तदपस्तदेव कर्म नदीनाम् । यदाभ्यो व्यत्ययेनैते चतुर्थीद्वितीयार्थयोर्द्वितीयाचतुर्थी ।
यस्मै इमाः । यदयमेता नदीरित्यर्थः । अरदो 'रद्' विलेखने' खानवान् वृष्टशुद्धकद्वारेणाखन-
स्त्वम् हे इन्द्र भैरवमपि चतुर्थ्यर्थ एव द्वितीयो यस्मा इत्यनेन सामानाधिकरण्यम् ।
यस्मै गतवे सर्वत्र प्राणिनामुपकारार्थमुदकपूर्णानामासां गमनायेत्यर्थः । किञ्च भिदोऽब्दः
सेदुरित्यनेन सम्बन्धयितव्यः । पर्वता भेदाः । अग्रतदो न (अग्रनां तत्र ये निपण्णा औद-

१-मूले B. येत्ये C.

२-दोष C.

३-मानन् C.

४-धिङ् C.

५-[भा० ११०१७]

६-गच्छन्ती० C. 'गच्छन्तित्यर्थः' इति पाठो युक्तः ।

७-यत्वे तौ C.

८-अत्र 'निपातयोर्वोचं नू इति निपातः' इत्येव
पाठो युक्तो भवेत् ।

९-अत्र 'नवे' इति पाठो युक्तः ।

१०-अत्र 'नू' इति स्यात् ।

११-[ऋ० ६।३०।३] 'अथा चिन्नुचित्' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

१२-आद्या० C.

१३-अत्र 'नू' इत्यधिकम् C.

१४-अभ्य C.

१५-तदपस्तुटितम् B. तदेव त्रुटितम् C.

१६-नैके C.

१७-[भा० ११५४]

१८-खानवान् इति पाठो युक्तः

१९-मां B.

२०-या इति त्रुटितम् B. C.

२१-निष्पन्नाः B. निष्पन्दः C.

रिका आत्मम्भरयो ॥ ते अर्द्धः) त इव निपेदुस्त्वया हन्यमाना निपेदन्ति । यथा भोजन-
प्रधाना दैवपिण्डकर्मयजिता अनन्याः पुरुषा नरकाग्नरकं पतंतोऽधो गच्छन्ति तद्वत्
त्वया हन्यमाना मेघा इत्यर्थः । किञ्च त्वया दधानि सुस्थितानि । हे सुकृतो सुकर्मन् सुप्रश-
धा राजसि लोकास्त्रयो लोका अपि त्वामाधिता इत्यर्थः ।

नू च इति निगमः—

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च धाम् ।

सतथ गोषां भवतथ भूरे देवा अग्निं धारयन् द्रवि गोदाम् ॥

कृतस्य । नू च पुरा च अर्घ्यं च पुरा च । सदनं स्थानम् । रयीणां धनानां जातस्य भूत-
प्राप्तस्य जायमानस्य च भुतेर्जनिष्यमाणस्य च । चां ह्य पृथिवी तत्स्थानीयमाधेयमित्यर्थः ।
सतथ पूर्वोत्पन्नस्य गोषां गोपायितारं भवतथ इदानीं चोत्पद्यमानस्य च भुतेरुत्पत्त्य-
मानस्य च । भूरे^{१२} देवा अग्निं धारयन् धारितवन्तः । न दधे होतुं हे । द्रवि^{११} गोषां द्रवि-
लक्षणधनस्य दातारम् । ऊर्ध्वा देवलोकमविकारमित्यर्थः । तथा च 'देवा धधिरे हव्य-
पाहम्' इति मन्त्रान्तरे दर्शनम् । रयिरिति धननाम रातेर्दानार्थस्य दीयते हि तत् ।

दाघने इत्यनवगतम् । ददातेः । 'आतो मनिन् क्वनिष्वनिपेक्ष' इति कर्मणि
घनिप् प्रत्ययः । ततो दाघच्छब्दात् चतुर्थी सा च षष्ठ्यर्थे द्वितीयायै वा । दानस्य दानं
वेत्यवगमः ।

१-अस्य षोडशान्तर्गतपाठस्य स्थाने C. पुस्तके
(अघ्नानां सत्रं य निषण्णः औदरिका आत्मन्
भरय न तेत्सदः) इत्यर्थे पाठो वर्तते । अट-
विपर्यस्ताक्षरवर्ण एवायं पाठः । अत्र कदाचिन्
'अघ्नानामर्थाय निषण्णः औदरिका आत्मम्भरयो
ऽस्रसदः' इति पाठः स्यात् ।

२-नि इति द्विलिखितम् B. C.

३-पतन्तः इति पाठो युक्तः ।

४-अथो ग० C.

५-अत्र 'दधानि' इति पाठो युक्तः ।

६-[क० १।१६।७] 'नू च पुरा च' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

७-नु च C.

८-अथन्य ॥ C.

९-तः स्थानी० B.

१०-०अय इत्य० B.

११-०त्ययमा० C. 'च भुतेरुत्पत्त्यमानस्य च' इति
पाठस्तु दितः B.

१२-वहुनो इति पाठो युक्तः ।

१३-तत्र दधे होतुमे' इति युक्तं स्यात् ।

१४-०मपिका० C.

१५-[क० १०।१२।३॥ निर० ६।३५]

१६-[पा० ३।२।७४]

१७-वनिप् इति युदितम् B.

१८-प्रत्यया C.

१९-'दाघच्छब्दात्' इति 'दाघशब्दात्' इति
वा स्यात् ।

२०-नानस्य C.

रिका आत्मन्मरयो न ते भदः) त इव निपेदुस्त्वया हन्यमाना निर्वैदन्ति । यथा भोजन-
प्रधाना दैवपिण्डकमंयजिता अनन्याः पुरुषा नरकाधरकं पतंतोऽधो गच्छन्ति तद्वत्
त्वया हन्यमाना मेधा इत्यर्थः । किञ्च त्वया दैवेन तु स्थितानि । हे मुनतो मुकर्मन् मुमक्ष
वा रजांसि लोकास्त्रयो लोका अपि त्वामाधिता इत्यर्थः ।

नूच इति निगमः—

नू च पुरा च सदनं रयीणां ज्ञतर्यं च जायमानस्य च चाम् ।

सततं गोषां भवतश्च भूरे देवा अग्निं धारयन् ध्रुवि गोदाम् ॥

कुतस्तस्य । नूच पुरा च भर्ग्यं च पुरा च । सदनं स्थानम् । रयीणां धनानां जायमानस्य भूत-
प्राप्तस्य जायमानस्य च भुतेर्जनिष्यमानस्य च । चांक्षा पृथिवी सत्स्थानीयमाभ्यैषमित्यर्थः ।
सततं पूर्वोत्पद्यस्य गोषां गोपायितारं भवतश्च इदानीं चोत्पद्यमानस्य च भुतेरुत्पत्त्यर्थ-
मानस्य च । भूरेर्बहुना देवा अग्निं धारयन् धारितवन्तः । न दैवे होतृ द्वे । इविगोदां हवि-
लेक्षणधनस्य दातारम् । ऊर्ध्वा देवलोकमधिकारमित्यर्थः । तथा च 'देवा देविरे हव्य
पाहमे' इति मन्त्रान्तरे दर्शनम् । ययिरिति धननाम रातेर्दानार्थस्य दीयते हि तत् ।
दायने इत्यनवगतम् । ददातेः । 'भातो मनिन् क्वनिष्यनिषध' इति कर्म'
वनिप् प्रत्ययः । ततो दायच्छब्दात् चतुर्थी सा च षष्ठ्यर्थे द्वितीयाथे वा । दानस्य च
वेत्यवगमः ।

१-अस्य बौद्धकान्तर्गतपाठस्य स्थाने C, पुस्तके
(अघानां तत्र य निपण्णाः औदरिका आत्मन्
भरय न तेभदः) इत्यर्थ पाठो वर्तते । अट-
विषयस्ताधरवर्ण एवायं पाठः । अत्र कदाचित्
'अघानामर्थाय निपण्णा औदरिका आत्मन्मरयो
ऽभसदः' इति पाठः स्यात् ।

२-ति इति द्विर्लिखितम् B, C.

३-पतन्तः इति पाठो युक्तः ।

४-अधो ग० C.

५-अत्र 'ददामि' इति पाठो युक्तः ।

६-[क० ११९१७] 'नू च पुरा च' इत्येव
प्रतीकम् B, C.

७-तु च C.

८-अधन्य च C.

९-तः स्थानी० B.

१०-अय इत्य० B.

११-त्ययमा० C, 'च भुतेरुत्पत्त्यमानस्य च' इति
पाठस्तुटितः B.

१२-बहुना इति पाठो युक्तः ।

१३-तत्र दैवे होतृभे' इति युक्तः स्यात् ।

१४-अपिका० C.

१५-[क० १०१२१३॥ निद० ११२५]

१६-[पा० ३११०४]

१७-वनिप् इति तुटितम् B.

१८-प्रत्यया C.

१९-'दावच्छब्दात्' इति 'दावशाब्दात्' इति
वा स्यात् ।

२०-नानस्व C.

अ. ४, ख. १८. }
अ ४, पा. ३, ख. २. }

(२४८)

[शिरीते

मित्यभिसम्बन्धेनैवेद्य उच्यन्ते सा अदेवीरतिसन्धानप्रज्ञाः प्रगृह्यते आकर्षणामि-
भवति । दुरेवा मायाविशेषणमेतत् । अयत्ते रक्षणार्थस्य दूरक्षा इत्यर्थः । अग्रेषां विशेष-
णम् । अयतिरपि सर्पणार्थो दुस्तर्पः । शिरीते निश्चयति च । स्वयमय स्त्री चै..... ।

[इति नवमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

अष्टादशः खण्डः ।]

१-त्यभिः स० B, C.

२-अथो नान्य उच्य० B.

३-ण इति शुद्धितम् C.

४-दुरक्षा B.

५-स्वयमय स्त्री पु C. इतः परमाखण्डपरिसमाप्तेः

कथित् पाठश्चुद्धित आदर्शपुस्तकेषु । तत्र

‘शिरीते’ इत्यस्य किञ्चिद् व्याख्यानमेव वर्तते ।

‘सुतुकः सुप्रायणाः’ इत्यनयोश्च सर्वं व्याख्यानं
शुद्धितम् ।

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र

खण्डसमाप्तिनिर्देशो

न दृश्यते ।

[अथ एकोनविंशः खण्डः ।]

आ नो भद्राः कर्तव्यो यन्तु विश्वतोऽर्द्धधासो अर्परीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा रादमिद्वृषे अराप्रप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे २ ॥

.....नोऽस्माकम् । यथा सदम् इदेवाधे
सदैव वृषे वृक्षेषु असन् भवेयुः सर्वदा वृद्धिभिर्यवैर्येयुरित्यर्थः । अप्रायुवोऽर्थान्तरेणा-
प्रमिश्रिता बुद्धिर्येषां ते अप्रायुवोऽतिच्छिन्नचेतस्का अप्रमाद्यन्त इत्यर्थः । रक्षितारश्च
दिवे दिवे अहृष्यहन्ति ।

च्यवन इत्यनयगतम् । च्यवन इत्येव न्याय्यम् । ऋषिरभिधेयः । तदाह-च्यवा-
यिता स्तोमानाम् । देवानां प्रतिगमयिता स्तोतेत्यर्थः । रुद्धर्थाश्च तक्षादियदतिप्रसङ्ग-
निवृत्तिः । प्रसिद्धत्वात् च्यवनस्य ऋषित्वे न निगमो दर्शितः । अप्रसिद्धत्वात्
च्यवनश्चाब्दस्य निगमं दर्शयति । च्यवनमित्येव्यस्यैवेति ।

युवं च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्जुवानं चरणाय तक्षयुः ।

निष्ठौ प्रयत्नपूर्वपुनरुत्पत्तिरिति विधेता वा सर्वत्रेषु प्रवाच्या १ ॥

कक्षीवती दुहितौ कक्षीवर्ते इत्यश्विनाषाद । युवं युवां रथैवान् च्यवनमृषिं सनये
पुराणं यथा रथं कश्चित् तक्षा एवं पुनर्जुवानं चरणाय चरणाय गमनाय सुकन्यां संभोक्तु-
मित्यभिप्रायः । तक्षयुः कृतघ्नस्तौ स्थः । अयं चेतिहासः शैतपये सुकन्याप्राहणे पठ्यते ।
किञ्च तौप्य तुप्रस्य पुत्रं भुज्यमानं समुद्रे विपन्नवानं सैभिस्त्वक्तं निरःपुनिरुद्धवन्तौ

१-आवर्षोपुत्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

१-[क० ११८१११]

१-अत्र खण्डारम्भ एव भूयान् पाठस्तुटित आदर्श-
पुस्तकेषु । अयं 'आ नो भद्राः' इति मन्त्रस्तु
शिष्टम्याख्यायोधसौकर्याय अस्माभिरेवात्र
लिखितः । कोशे तस्य प्रतीकवपि नास्ति ।

४-उदेवा० B.

५-भवेयत् B. C. ६-अप्रोयुवः C.

७-अवि (ह) दये० B. ८-इति न्यायं C.

९-० स्वात्तय B. C. अत्र 'त्' इत्यधिकम् ।

१०-प्रसंगे नि० B.

* 'च्यवान' इत्युचितम् ।

११-च्यवन C. अत्र 'च्यवान' इति पुत्रम् ।

१२-य इति वृद्धितम् C.

१३-[क० १०१३१४] 'युवं च्यवानं' इत्येव
प्रतीकम् B. C. १४-जुस्ताम् B.

१५-'कक्षीवती' इति पाठः स्यात् ।

१६-च्यवे C. १७-स्वकन्यायाः B. C.

१८-[य० ब्रा० ४११५] सपये C.

[य० भार० वनप० १२४]

१९-किञ्च इति नास्ति B.

२०-अत्र 'भुजुनामानं' इति पाठो युक्तः ।

२१-अत्र 'वि' इति वृद्धितं स्यात् । 'सविनिर्गत्यत्'
इति पाठो युक्तः ।

खः, उत्तरितवन्तावित्यर्थः । अद्रयः समुद्राः समुद्रेभ्यः । परि सर्वतः ।

अयमितिहास ऋग्वेदे-उत त्वं भुज्युमग्निना सखायो मध्ये जहृद्रेवासः समुद्रे ।
'तुम्रो ह भुज्युमग्निनोदमेपे' इत्यादिषु भूय आग्निनेषु दृश्यते । अथवा तुम्य इत्युदक-
नाम । तत्समूहस्तौम्यं तद्विरुद्धधर्मेषाम् भूतवन्तौ ख इत्यर्थः । अद्रयः परि अपां चिरन्त-
नीनामुपरि वैशीणायामेव पूर्वदृष्टावित्यर्थः । यान्येवमादीनि कर्माणि विना सर्वाणि
कर्माणि । इति पदपूरणः । ४। तानि युवां युवयोः सर्वेषु यक्षेण प्रवृत्त्या प्रकर्षेण ध्वजना-
हानि । युवा तारुण्यात् शीघ्रं कुर्वन् प्रवीति प्रकर्षेण मिथ्यवनीय कर्माणि । तक्षतिः
करोत्यर्थः ।

रज इति । रजःशब्दस्यानेकार्थत्वेनोपन्यासः । रजतेरिति धातुनिर्देशो ततु रजः ।
पौर्वादिक् अखि अनुनासिकेलोपामावाद्कारान्तत्वप्रसङ्गात् अनवगतसंस्कारोऽ-
प्युच्यते । 'भूरजिभ्यां कित्' इत्यसुक्प्रत्ययान्तस्य व्युत्पादनाश्रायगतत्वम् । नच
औणादिकत्वमौर्वागतत्वमिष्यते । किं तर्हि ? तत्राप्यसकृत् छन्दोमहणाद् य एव
छान्दसं बहुल्यचनेन धौ व्युत्पाद्यन्ते नैव गैताः । ये तु भाषायां सिद्धसाधुभावा
रुद्धिवादाः प्रत्यक्षेण लक्षणेन दयाता अवगतसंस्कारा एव ते इति । अतो युक्तोऽने-
कार्थत्वेनोपन्यासः । ये त्रविशेषेणौणादिकानामनवगतत्वं मन्यन्ते तेषामनवगतोऽपि ।

तां चानेकार्थतां दर्शयति ज्योती रज उच्यते । तद्धि स्वभासा सर्वमनुरजयति
प्रकाशयति । उदकं रजः । तदपि फलेदयद्वनुरजयति फलेयम् । लोका रजांसि । तेऽपि हि रज-
यन्ति प्राणिनः । असृग्नी असृग् रुधिरं तत्स्वयमेव रक्तम् । अहस्तदपि रजयति स्येनो-
पकारेण सर्वप्राणिनः । प्रसिद्धत्वाद् भाष्ये नै पठिता निगमाः ।

ज्योतिषां तावत्—

१-परी सर्वतः C. २-[ऋ० ७।६।७]

३-तुम्रा B. C. ४-तदिह C.

५-रान्तिनी C. ६-अशिणा C.

७-अत्र 'इत्' इति पाठो युक्तः ।

८-ता इति शुद्धित्वम् B. या C.

९-सर्वेषु C. १०-होसि B.

११-ण इति शुद्धित्वम् C.

१२-निधय C. निधय C. इत्यपि पाठः B.

१३-रजः इति पाठः स्पष्टः ।

१४-उत्तरितवन्तौ इत्युचितम् ।

१४-[Of. पा० ३।१।१४] वाचादि C.

१५-सिक्के लोभाभावा C.

१६-[उष्ण० ३।२।९] रजिभ्याजि कित् B. C.

१७-त्रेणोपा C.

१८-त इति शुद्धित्वम् B. C. १९-ला C.

२०-अवगताः इति पाठो युक्तः ।

२१-तौऽनेकार्थः इति पाठो युक्तः ।

२२-ज्योति रज इत्युच्यते C.

२३-कुदयदतु C.

२४-तेव हि C. २५-ण C.

या ते अग्ने रजःशया तनुर्वपिष्ठा गह्वरेष्ठा ।

उग्रं नवो अपावधीत् त्वेपं नवो अपावधीत् स्वाहा १॥

या ते तब हे अग्ने रजःशया रजो ज्योतिस्तथस्यां शेते तिष्ठति सा रजःशया ।
पयं याजसनेयिनां पाठः । 'चकारणान्नु रजाशया' इति पाठः । तत्र छान्दसः सफार-
स्याकारः । तनुर्वपिष्ठा अतिशयेन गह्वरेष्ठा गह्वरे च गह्वरे उँहानि क्वापि प्रदेशे स्या स्यात्री
उग्रं पथोऽग्रसंघं च यच्छात्रवादेव चस्तदपावधीद् अपहतवती । त्वेपं दीप्तं च यद्
भोजापयितुं कस्यचित् तदप्यपवधीः । यच्छुद्धश्रुतेस्तच्छुद्धोऽग्रवाहार्यः । तस्यै स्वाहा
सम्प्रदानार्थोऽयं निपातः ।

उदकस्योदाहरणम्-

भुवो यत्तस्य रजस्य नेता यत्रा नियुद्धिः सर्वसे शिवार्भिः ।

दिवि मूर्धनि दधिषे स्वर्गा जिह्वार्भमे चक्रे इत्यवर्धय ॥

त्वाष्ट्रकिशिरा नाम तस्यापम् । भुव इति नायं भूशब्दः पञ्चम्यन्तः पृथिवीवचनः ।
'साधेकाचः' इति धिमक्तेरुदात्तव्यवचनात् 'भूर्वा भुवो भवति नक्तमग्निः' इत्यादिवदन्तो-
दात्तत्वप्रसङ्गात् । किमर्थं ? आख्यातमेतत् । 'भुवस्त्वभिर्गन्ध्र प्रक्षणा महीर्' इति यथा ।
अतोऽपमघं-भुवो भवति त्वं यत्तस्य रजस्य उदकस्य 'अग्निर्वा इमो वृष्टिं समीरयति'
इति ध्रुतेरितो लोकाभेता । क्व ? उच्यते । यत्र यत्र नियुद्धिरदिष्टोपयोजनमेतत् । नियुतो
चायोरिति । तृतीया 'इत्यम्बूलक्षणे' सा च सर्वत्र सम्प्रतिपादयति । 'अपि भयात्
कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्' इति यथा । नियुद्धिः सम्बन्धं धीर्युं सर्वसे हविर्नयनेन त्वं
सेवसे । कीदृशीभिर्नियुद्धिः ? शिर्वाभिः सुखाभिः । क्व पुनर्नियुद्धिः सम्बन्धं चायुं हवि-

१-[Fragment of यजु० ५८] 'आ

ते अग्ने' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१-०रणानु B. २-दुजनि C. 'दुजनि' इति युक्तम् ।

४-यच्छात्रवादे० C.

५-त्वेष जीते C.

६-०प्यपावधीत् C. अपावधीत् इति पाठो युक्तः ।

७-[ऋ० १०।८।६] 'भुवो यत्तस्य' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

८-[Fragment of पा० ६।१।१६८]

९-०वचनं B.

१०-[ऋ० १०।८।१६ ॥ निर० अ२७]

११-०-दिपद० C. १२-[ऋ० १०।५।१४]

१३-भवधि B. १४-अग्निर्वेति दृ० B.

१५-'अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति' [तै० सं०
२।५।१०।२ ॥ का० सं० १।१।१०] 'अग्निर्वा
इतो वृष्टिमीदे' [वै० सं० २।१।८]

१६-[पा० २।१।२१]

१७-अभिभवान् C. [काशिका २।१।२१]

१८-सर्ववचोयुं C.

१९-'कीदृशीभिर्नियुद्धिः । शिवाभिः' इति
युक्तित्वम् B.

२०-'सम्यदं' इत्युचितम्

नयनेनाग्निः सेधते ! उच्यते । अन्तरिक्षे तद्धि वायोरुचितम् । किञ्च दिवि घुल्योके
मूर्धानं प्रधानभूतं दधिपे हविर्जननेद्वारेण धारयसि । स्वर्गो स्वर्धास्तस्याः सनितारं
संविभक्तारमादित्यम् । जिह्वां जिह्वास्थानीयां च ज्वालयाम । हे अग्ने चरुपे करोषि हव्य-
घाहं हविर्नयनसमर्पाम् ।

लोकानामुदाहरणम् । 'त्वया दृढहानिं सुकृतो रजोसि' इति पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।
असृजः । 'अत्रात्रं रजस्वलाऽशुचिर्मयति' । 'मासि मासि रजो ह्यासाम्' इति च ।
अहः । 'अहश्च कृष्णमहरजुनं च विवर्तेते रजसो' इति पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।
हर इत्यनेकार्थम् । हरतेरिति धातुनिर्देशः । ज्योतिर्हरः । तद्धि हरति तमः ।
उदकं हरः । तदैषि च हरति सर्वम् । लोका हरांसि । तेषु ह्रियते सर्वम् । न पय धीं
मृत्युना कालेनाह्रियन्ते ।

ज्योतिष उदाहरणम् । ब्रह्मचारिणोऽग्निकार्ये मन्त्रः 'यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी
भूयासि' इति । उदकस्य लोकानां चोदाहरणं पर्येष्यम् ।

जुहुरे इत्यनघगमः ।

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं वृष्णं पान्ति ।

आ दृढां पुरं विविशुः ॥

यद्येतावदस्यायम् । जुहुरे अत्रैकधाक्यतायै यत्तच्छब्दावस्थाहार्यौ । ये जुहुरे
हस्तवर्ते जुहति वा हवींषि विचितयन्तोः विविधं जानन्तेः । किम् ? होमकर्मैव ब्रह्म वा
आत्माख्यम् । अनिमिष निमेषवर्जितं च महता यत्नेनेत्यर्थः । वृष्णं बलं योगसामर्थ्य-
लक्षणं पान्ति रक्षन्ति । सततं च योगमभ्यस्यन्तीत्यर्थः । ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ।
आफारो विविशुरित्यनेन संबध्यते । दृढां दृढां दुर्मेदां पुरं परमात्माख्यामाविशुपवि-
शन्ति परमात्मनि लीयन्ते मोक्षं गच्छन्तीत्यर्थः ।

१-जैनयद्वा० C. अयमपि पाठः B.

२-योः C. ३-जिह्वो C.

४-स्थानीये C.

५-मर्षम् B.

६-सुकृतो B.

७-[क० ६।३।१३]

८-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

९-[वासि० घ० शा० २८।४]

१०-[क० ६।१।१]

११-[निद० १।२।१]

१२-तादपि C. १३-एषा B. C.

१४-[तै० सं० ३।५।१।२]

१५-[क० ५।१।१।२] 'जुहुरे वि चितयन्तः' इत्येव
प्रतीकम् H. C.

१६-अत्र 'हुतवन्तः' इति पाठो युक्तः ।

१७-विविधं जानन्तः इति त्रुटितम् B.

१८-वान्ति C.

१९-स्वतीय C.

व्यन्त इत्येवोऽनेककर्मा । व्यन्त इत्यत्र य एष धातुः स दयतिवदनेकार्थ इत्यर्थः ।
तथा चोदाहरणानि दर्शयति । 'पदं देवस्य' इति पदयत्यर्थः ।

पदं देवस्य नामसा व्यन्तः भवत्ययः सर्व आपभृत्कम् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियाणि भद्रायां ते रण्यन्व संदृष्टौ ॥

भारद्वाजस्य । पदं स्थानमग्निलोके स्वर्गे वा । देवस्य भगवतोऽग्नेः । नमसा स्तुत्या
मन्त्रलक्षणया व्यन्तः पद्यन्तो जानन्त इत्यर्थः । देवानां हि यावत् किञ्चित् तत्सर्वं स्तुति-
पूतेभ्यो मन्त्रेभ्यो ज्ञायते, अत एतदुच्यते पदं स्तुत्या जानन्त इति । भवत्ययः भवोऽन्नं यशो
वा प्राप्नुयन्तम् । कीदृशम् ? अमृतम् अमृतशब्दस्यार्थं छान्दसः ककार उपजनः, अमृत-
सदृशम् । अथवा 'मृज् शुद्धं' इत्यस्येदं रूपम् । 'ब्रह्मप्रसृजमृज' इति पत्ये प्राप्ते
छान्दसः 'बोः कुः' इति कुत्वम् । शुद्धं केवलं घनादिभिः सहितमित्यर्थः । अमृतं वा
परैरेपेक्षानुर्धेमित्यर्थः । अत्रैकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्यो । किं बहुना नामानि चित्
चिदप्यर्थं जना नामान्यपि ये शिरे भगवतोऽग्नेर्वारयन्ति कीर्तयन्तीत्यर्थः । यज्ञियानि
यज्ञार्हाणि । तेऽपि भद्रायां ते तत्र सदृष्टौ संदर्शने अनुहप्रवयुद्धावित्यर्थः । सप्तमीभुतेः
स्थिता इति शेषः । रण्यन्त रमयन्ते त्वयाऽन्नगृह्यमाणाः सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ।

'वीहि शूर पुरोळाशम' इति आदित्यर्थः ।

इमा मग्ना मग्नापाः क्रियन्त आ वहिः सीद ।

वीहि शूर पुरोळाशम ॥

विभामिन्नस्य । इमा मग्ना मग्नाणि स्तुतिरूपाणि । अत्राक्षे मग्ना स्तुतिलक्षणमुच्यते

प्राप्यते यत्र स्तोतुमिः सैः ब्रह्मयादः । स्तुत्यर्थे तस्येदं सस्योद्यतम् । क्रियन्तेऽस्माभि-
रेतजशात्वा । आ वहिः सीद । आसीदेदं वहिः । आसथ च वीहि आद हे श इन्द्र पुरोळाशम् ।
पुरोळाशकर्मत्वाच्च वीतेः आदतिकर्मत्वाप्यवसानम् । आदतेर्ब्रह्मकर्मत्वात् ।

१-इदं वाक्यं नास्ति B.

२-[क० १११४] 'पदं देवस्य' इत्येव प्रतीकम् B.C.

३-जानन्त इति द्विलिखितम् C.

४-अमुक्तं C.

५-[पा० ३।५७]

६-[Fragment of पा० ८।३।३६]

७-अत्र 'छान्दसं' इति पाठो युक्तः ।

८-[पा० ८।३।१०]

९-गुह्ये केवल B.

१०-०२वरा० C.

११-०२सदृष्ट० B.

१२-०२यतीय० C. १३-वीहि B.

१४-वत्सादित्यर्थः B.

१५-[क० ३।४।१३] 'इमा मग्ना' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१६-मग्ना C.

१७-यमिः स इति वृद्धितम् B.

१८-वीहि B.

‘वीतं पातं पयसः’ इत्यत्रादनातिकर्मा ।

उत वा विश्वं मयास्वन्धो गान् आपश्च पीपयन्त देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्व्यः पविदन् वीतं पातं पयस उधिर्ययोः ॥

दीर्घतमसः । मित्रावरुणावुच्येते । अपि वा युवयोरर्थाय विश्वं मयासु स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशान्मनुष्यजातिषु मदयित्रीषु देवानाम् । सप्तमीश्रुतेः स्थितमिति शेषः । अन्धोऽ-
श्वपेयस्याख्या । गान् आपश्च पीपयन्त व्यायतेष्टुद्र्यर्थस्येदं रूपम् । वर्धयन्धो देवीर्देव्यः ।
उतो अपि नोऽस्माकमृत्विजां पूर्व्यः पुराणः पतिः श्यामी चिरस्तन एव याज्य इत्यर्थः ।
अस्याश्वस्य युवाभ्यां दन् दृष्ट्वा दाता दास्यते तदित्यर्थः । एतद् द्रव्यं ज्ञात्वा वीतमदनीतं
पिबतं च । यदस्य नातिद्रव्यं नातिकठिनं तददनीतं यद् द्रव्यं च तच्च पिबतम् । पयसः
पयोयिकारभूतस्य पायसोऽश्वस्य हविषः । उधिरया गोसम्बन्धिन इति शेषः । उधिर्ये-
त्यादि षष्ठमातस्यैव निर्गिवक्ष्योपन्यासः । उच्छ्राविणो योऽस्यां भोगास्ते ऊर्ध्वं स्रवन्ति
गच्छन्ति क्षीरदधिनयनीतक्रमेण ।

क्राणा इत्यनघगतम् । कुर्याणा इत्यवगमः ।

एवमिन्द्र मतिभिः सुते सुनीयासो वसुपर्वः ।

गोभिः क्राणा अनूपर्वः ॥

धौमदेवस्य । ता हे इन्द्र मतिभिर्मैधाधिभिरव्ययुंभिः । सुते अभिपुते । सुनीयासः
सुनीयाः प्रशस्यनामेदं सुष्ठु प्रशस्याः । के ? सामर्थ्यादुद्गातारो होतारश्च । वनेयवोः वस्तु
धनं दक्षिणालक्षणे तत्कामाः । गोभिर्गौरिति वाङ्मनाम् धारिणः । अनूपत अस्तोपत

१-त्रा इति वुटितम् C.

२-[क० १।१५।१।४] ‘उत वा विश्वं’ इत्येव
प्रतीकम् B, C.

३-शु इति वुटितम् C.

४-अश्च पयस्याख्यं C.

५-पीपय० C.

६-व्यायते C.

७-वृष्यर्थ० C.

८-वतवन्तः C.

९-मृत्विजः B. १०-दन् C.

११-दाता इति द्विर्लिखितम् C.

* वराचिदत्र ‘पशुमानस्य’ इति स्यात् ।

१२-पीत० B, C.

१३-नामिति द० B. नातेति द० C.

१४-वस्मिन् C.

१५-पयस्याख्यस्य C.

१६-उच्छ्रादि० B.

१७-ये ते इति न स्तः [१० टि०]

१८-[निद० ४।१९] ‘एवमिन्द्र’ इत्येव
प्रतीकम् B, C.

१९-वान्देवस्य B, C.

२०-वसुयवः C.

२१-वसु C.

२२-लक्षिणं C.

स्तुवन्तः प्राणाः कुर्वाणाः । किम् ? ता एव स्तुतिलक्षणा वाचः सोमप्रदानं वा ।

वाशी इत्यनवगतम् । यद्वा अवाशीशब्दस्य चाङ्नामत्वेनाङ्गानम् । वाश्यसाधिति
वाशिनीत्यवगतम् । निगमः—

आ तू पित्र हरिमीं द्रोणस्य वाशीभिस्तच्छताऽऽमन्मयीभिः ।

परिष्वज्य दश कश्यपिभिरमे धुरी प्रति वरि शुनक्त ॥

बुधस्याप्येव । इति पादपूरणः । सिञ्चितद्रवद्रव्यप्रक्षेपे प्रसिद्धः । स इह
लतासोमस्य द्रवत्वात् प्रक्षेपसामान्यलक्षणार्थः । व्यत्ययेन चैकवचनम् । आसिञ्च प्रक्षि-
पतः । हरि हरितवर्णमेनं लतासोमम् । शोडुममयस्याधिपवणफलकाण्यस्य उपस्थे
समीपे उपरीत्यर्थः । प्रक्षिप्य वाशीभिर्वाशीशब्दः छेदेनद्रव्यविशेषवैषम्यस्तस्य सक्ती-
रस्य शकारेण व्यापत्तिः । वाशीभिरधिपवैषम्यप्रावाण्याभिः । तच्च तक्षतिः करोति-
कर्मा शुद्धोऽपि चात्र संपूर्वार्थे द्रष्टव्यः, संस्कृत अभिपुण्यतेत्यर्थः । अमन्मयीभिः
पायागमयीभिः ।

अथवा सिञ्चेद्रवद्रव्यप्रक्षेपे या प्रसिद्धिर्स्तेस्यास्त्यक्तुमयोग्यत्वाद् वाशीशब्दस्य
च चाङ्नामत्वाद् रसावस्थः सोम इहोच्यते न लतावस्थः । आसिञ्च हरितवर्णमेनं
रसावस्थं सोमं द्रुममयस्य द्रोणकलशस्योपरि । आसिञ्च च वाशीभिस्तक्षत वाग्मिः
संस्कृत स्तुतेत्यर्थः । अममयीभिरेतद्गुणानां व्याप्तिभिरित्यर्थः । परिष्वज्य च
प्रह्वमसस्थं सप्तं गृहीतेत्यर्थः । दश तृतीयार्थो अत्र लुक्, दशभिः कश्यपिभिः । उभे च
हविर्धानस्य धुरी प्रति वरि लुप्तोपममेतद् बहिमिव धोदारमिव अनङ्गुहं शुनक्त हविर्धानधुरो-
ऽधस्तात् खरे सादयतेत्यर्थः । अथमीतरो हरिर्ममे एतस्मादेव वर्णसामान्यात् । अन्यो वा

१-काणाम C.

२-वा इति श्रुतितम् B.

३-अत्र 'अ' इत्यधिकमेव लेखकप्रमादादापत्ति-
तम् । चाङ्नामसु 'वाशी' इत्यस्यैव पाठम् ।

४-वा इति द्विलिखितम् C. ०-दस्या B.

५-गालिनि B. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

६-[क० १०१०११०] 'आ तू (C.)

पित्र' इत्येव प्रतीकम् B. C.

७-यतिः इति श्रुतितम् B. C.

८-०-स्याद्रस्ता० C. १-चन्दन C.

* 'प्रक्षिपत' इति पुस्तम् ।

१०-०-शेषणव० C.

११-शकारस्य B.

१२-०-वणाग्रा० C.

१३-तस्यां ए० B. C.

१४-आसिञ्च B. आसिञ्च C.

१५-तृतीया अत लुक् B. C.

१६-कश्यपिभिः C.

१७-अनङ्गुहं C.

१८-०-सुगो० B.

१९-अत्र 'मन्त्रः' इति पाठः स्यात् ।

घणंकायदयककरुक्षानीतामन्यतैमः ।

विपुण इत्यनवगतम् । विषम इत्यवगतम् ।

न यावत् इन्द्र जुजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धदेयो विपुणस्य जन्तोर्मा शिन्नदेवा अपि गुह्यं नैः ॥

यसिष्ठस्य । न शब्दोऽत्र मायार्थः । यावत् उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यो भीमभामौयत् ।
यातुधाना राक्षसा हे इन्द्र जुजुवुर्जयतिर्गतिर्कामा मा गमन्नित्यर्थः । अस्माकं ये भूतं
यहम् । न वन्दना अयमपि नयद्यो माशब्दस्यैवार्थः मा च यन्दना तृतीयैकवचनस्थाने-
ऽयमाकारस्तच्छ्रुतेष्व युक्ता इति शेषः । वन्दनयोः स्तुतियचनज्जीविनो नष्टनर्तकनैघ-
प्रस्थापकप्रभृतय इत्यर्थः । शविष्ठ मतिशयेन वर्णयत् । वेद्याभिर्वेद्या वेदितव्याः कुहक-
प्रभृतय ईश्वरप्रतारणोपायभूतास्ताभिर्वा युक्ताः ।

कस्तर्हि ? स शर्धत् शर्धतिरुक्ताहार्य उत्सहतामागन्तुम् । अयं 'ऋ गतौ' इत्य-
स्य शुद्धस्याप्येधिपूर्वार्थं धर्तमानस्येद् नेश्वरतैमः । यादुलकत्वाच्च कर्तरि कृत्प्रत्ययः ।
स इति तच्छ्रुतेश्चछब्दोऽध्याहार्यः । अयोऽधिगमता ज्ञातेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः
'तद्धति वै यदो विदुषा गच्छना य मे समृद्धं भविष्यति' । अयमेतत् समर्धयिष्येति ।
विपुणस्य विषमस्य जन्तोर्जननधर्मिण आत्मनो यज्ञस्य वा । मा च शिन्नदेवा अपि शिञ्जेन
ये च नित्यं दीर्घमिति क्रीडन्ति प्रह्वचयवर्जितास्ते अपि गुह्यं नैः । कृतं यहं नो-
ऽस्माकम् ।

अथवा ऋतमत्र सत्यमुच्यते । ऋ जु इत्येतार्यपि शुद्धावधिपूर्वार्थं द्रष्टव्यौ ।

१-नावगतोऽयं पाठः । C. पुस्तके 'कायदयत्
रक्षा' इति पाठः ।

२-[ऋ० ७।२।१५] 'न यावत्' इत्येव प्रतीकम् ।

३-भामावन् B. • मावन् C. •

४-इदं वाक्यं नास्ति B.

५-वन्दनाया C.

६-म इति श्रुतितम् B.

७-'वो' इत्यत्राधिकः पाठः B. C. शविष्ठ C.

८-वेलवन् C.

९-०णापीय० B. • णोवाय० C.

१०-शर्धदेयोः B.

११-[पा० १।५८३।१।१६]

१२-०स्वाव्यतिपू० C.

१३-'नेस्वरतायाम्' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१४-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१५-इदं वाक्यं नास्ति B.

१६-चब्देन B.

१७-च C.

१८-दीपयन्ति C.

१९-अवि C.

२०-यमन् C.

२१-०ववि शु० C.

२२-द्रष्टव्यः B. द्रष्टव्यो C.

सत्यं परमार्थमस्माकमधिगमनमस्मात्पुनरित्यर्थः । शिश्नं श्रयते स्ताडनार्थस्य । ताड्यते हि तेन स्त्री संभोगकाले । तथा चोर्वश्या उक्तम् 'त्रि स्म माह श्रययो वै तसेन' इति ।

जामिरित्यनवगतम् - । अनेकार्थे च । अतीरे वालिशसमानजातीयविषयत्वात् ।

निगमः—

[इति १. ख रस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यापस्य
एकोनविंशः खण्डः ।]

१-अ इति छुटितम् ०.

२-उक्तः तिस्रः ०, 'त्रिः स्म माहः' इति शुब्दः पाठः ।

३-[क्र. १०।१५।५]

४-कार्थम् ०, अमिषं धामस्य सान्द्रिधमेव ।

५-आदिसंपुस्तकेऽत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ विंशः खण्डः ।]

आ धा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृण्वन्जामि ।

उपे वद्वहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पति मैत्र ॥

यमीयमसंवादे यमी यमं चक्रमे । तां सोऽनया प्रत्याचष्टे । अकारो गच्छा-
नित्यनेन सम्प्रपद्यते । यो न सम्प्रपद्यते सोऽनयः । आगच्छन् आगमिष्यन्ति । तां तानि
उत्तरा उत्तराणि युगानि कालाः कलियुगान्ते ते काला आगमिष्यन्ति न ईदानीं वर्तन्त
इत्यर्थः । यत्र येषु संबंधास्त्वय्यवस्थापरिलोपा जामयो भगिन्यः कृण्वन् करिष्यन्ति । अजामि
अविद्यमाना जामिः कर्तृत्वेन यस्य तदजामि भगिन्यामयोर्गम्येधुनलक्षणं कर्म । एत-
ज्ज्ञात्वा उपेवद्वहि भैसंधारणार्थस्य । घणंस्तेषां पस्या भकारस्य वकार उपेवद्वहि एक-
शयनगतस्य समीपे धारय उपधानीकुर्वित्यर्थः । वृषभाय योऽविरुद्धैतत्कर्म रेतो वर्पति
स वृषभस्तस्यार्थाय तं परिष्वक्तमित्यर्थः । बाहुमात्मीयं चान्यमिच्छस्व इच्छ कामयस्व ।
सुभगे पति मैत्र मत्तः । अहमयोग्यस्तव पतित्वस्येत्यर्थः ।

जाम्यतिरेकनाम । अतिरिच्यत इत्यतिरेकः पुनरुक्तमुच्यते तस्य नाम पुनर्ज्ञायमान-
स्यात् । उदाहरणम् । 'अथ यदसन्नयत् पुरोडाशाद्यन्तरेणोपांश्चाग्न्यस्य यजत्यजामि-
तया' इति । तथा 'जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ' इति । घालिशस्य
वा अञ्जितकार्येषु सुग्धः श्वेत इति घालिशो मुखंस्तस्य वा नाम । स हि जात एव
केवलं न कस्मैचिद् पुरुषार्थायालम् । तत्र निगमः पर्यैव्यः । समानजातीयस्योपजनः । भैन्दे

१-आर्द्धपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क्र० १०१०११०] 'आ धा ता' इत्येव
प्रतीकम् B.C.

३-आ धा ता B.

४-अत्र 'धा' इति पाठः स्यात् ।

५-वा (नि) B. ६-कालः C.

७-तेदानी C. ८-कृण्वन् B.

९-योग्य मै C. १०-उपेवद्वहिः C.

११-'विमर्ते' इति पाठ्ये युक्तः ।

१२-'वर्णव्यापस्या' इति पुस्तं स्यात् ।

१३-भावार० C. १४-व इति पुष्टितम् C.

* 'आगच्छान्' इत्युचितम् ।

१५-कुर्वेत्यर्थः C.

१६-वः B. C.

१७-० इति तत्त्वमेक B.

१८-तः B. १९-०त्मीयत्वं C.

२०-पतिमैत्र C. २१-पुनर्ज्ञाय० C.

२२-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

२३-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

२४-पर्येष्यम् B.

२५-अत्र 'अन्ये' इति पदेन दुर्गाचार्य एव । स
हि 'असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगिन्याख्यो
भ्राता । सा हि स्त्रीत्यादेव अनुन्यजातीयैव
पुरुषस्य भवति' इति व्याचक्षते ।

वाल्लिशस्य वासमानजातीयस्य वेति तुल्यत्वात् संहिताया असमानजातीयस्य वा
इत्येवमवच्छिन्दन्ति । सा स्त्रीत्वादेव मगिनी धातुरसमानजातीया इत्युच्यत इति
व्याचक्षते ।

अथवा जान्यतिरेकनाम । कस्यातिरिच्यमानस्य नाम । वाल्लिशस्य वा असमानजातीयस्य
वोपजनो जाभिः । तौ हि जातावेव केवलं न कस्मैचित् प्रयोजनार्थं । एको मूर्खत्वात्
अपरोऽपरोपकरणत्वात् । तथा चान्यत्र 'जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति' इति निरवोचत् ।
इह तूमयोर्जापैवाच्ययोः भिरूपजनः । अन्यमिच्छस्व सुमगे पतिं मदिति व्याख्यातं
निगदेन । अथवा 'अन्यो नानेयः' । 'असि तु इत्यभिपूजितार्थः' । 'स्त्रीमगस्तथा स्याद्
भजते' । 'पतिः पाता वा पालयिता वा' इति निर्वचनतः पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

पितेत्यनवगतम् । 'पा रक्षणे' इत्यस्य 'पातेत्यवगमः' । 'वा णो लुद् वक्तव्यः'
इत्येव वा ण्यन्तस्य वा पायिता अन्ये रक्षयितव्येत्यर्थः । अन्ये तु 'पाल रक्षणे' इति
धातुमर्थकत्वं आहुः ।

[इति नयमस्या- (चतुर्थस्या-) ष्यास्य

विद्यः खण्डः ।]

१-दीपति B. दिपति C.

२-०न्दति B. ३-अ इति श्रुतितम् C.

४-०जनया C. ५-वाद्यत्र B. C.

६-[निह० ३१६]

७-'जाया' इति पाठः स्यात् ।

८-मीरुप० B. ९-[निह० ३१६]

१०-[निह० ३१३]

११-[निह० ३१६]

१२-'पिता पाता वा पालयिता वा' [निह० ४१२१]

'तर्कस्य पातारं वा पालयितारं वा विस्पतिम्'

[निह० ४१२६] 'विस्पती तर्कस्य पातारं

वा पालयितारं वा' [निह० ५१२०]

१३-वा C. १४-[धा० २१४७]

१५-वाते० C. १६-वा इति श्रुतितम् B.

१७-वद् C.

१८-वक्तव्यः इति नास्ति B. 'पातेणो लुग्बतव्यः'
इति [पा० ७११२७ मूत्रे] वातिकम् ।

१९-पाण्यन्त० B.

२०-वा इत्यधिकमेवात्र माति । २१-वायिता C.

२२-[पा० १०१९९] कर्णे B. C.

२३ आदर्शपुस्तकेष्वत्र पाठसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ विंशः खण्डः ।]

आ पा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उपे ववृहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मेतु ॥

यमीयमसंवादे यमी यमं चकमे । तां सोऽनया प्रत्याचष्टे । आकारो गच्छा-
नित्यनेन सम्प्रथ्यते । यो न सम्प्रथ्यते सोऽनयः । आगच्छन् आगमिष्यन्ति । ता तानि
उत्तरा उत्तराणि युगानि कालाः कालियुगान्ते ते काला आगमिष्यन्ति न ईदानीं वर्तन्ते
इत्यर्थः । यत्र येपु सर्वशास्त्रव्यवस्थापरिलोपा जामयो भगिन्यः कृणवन् करिष्यन्ति । अजामि
अविद्यमाना जामिः कर्तव्येन यस्य तदजामि भगिन्यामयोग्यमैधुनलक्षणं कर्म । एत-
ज्ज्ञात्वा उपेवृहि भैरवार्थार्थस्य । वर्णस्योपस्था भकारस्य वकार उपेवृहि एक-
शायनगतस्य समीपे धारय उपधानीकुर्वित्यर्थः । वृषभाय योऽधिरक्षैतत्कर्म रेतो धरति
स वृषभस्तस्यार्थाय त परिध्यक्तमित्यर्थः । बाहुमात्मीयं चान्यमिच्छस्व इच्छ कामयस्य ।
सुभगे पतिं मेतु मत्तः । महमयोग्यस्तव पतित्वस्येत्यर्थः ।

जाम्यतिरेकनाम । अतिरिच्यत इत्यतिरेकः पुनश्चकमुच्यते तस्य नाम पुनर्ज्ञायमान-
त्वात् । उदाहरणम् । 'अथ यदसन्नयत् पुरोडाशायायन्तरेणोपाध्याज्यस्य यजत्यजामि-
तया' इति । तथा 'जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते यदन्वञ्चो पुरोडाशो' इति । वालिशस्य
वा अञ्जतिकार्येषु मुग्धः शेते इति वालिशो मूर्खस्तस्य वा नाम । स हि जात एव
केचलं न कस्मैचित् पुरुषार्थायालम् । तत्र निगमः पर्यैर्यः । समानजातीयस्योपजनः । अन्ये

१-आदिशपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

१-[क० १०।१०।१०] 'आ पा ता' इत्येव
प्रतीकम् B.C.

१-आ पा ता B.

४-अत्र 'पा' इति पाठः स्यात् ।

५-वा (नि) B. ६-वालः C.

७-तेदानि C. ८-वृष्यन् B.

९-योग्यं मे C. १०-उपवृवृहिः C.

११-'विभर्ते' इति पाठो युक्तः ।

१२-'वर्णव्यापस्या' इति पुक्तं स्यात् ।

१३-भाकार० C. १४-य इति शुद्धितम् C.

* 'आगच्छान्' इत्युचितम् ।

१५-० कुर्वित्यर्थः C.

१६-वः B. C.

१७-० दृष्टे तत्कर्मक B.

१८-तः B. १९-० लीयत्वं C.

२०-पतिमेतु १. २१-पुनर्जाय० C.

२२-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

२३-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

२४-पर्येष्यम् B.

२५-अत्र 'अन्ये' इति पदेन दुर्गाचार्य एव । स
हि 'असमानजातीयो हि पुरुषस्य भगिन्याल्लो
भ्राता । सा हि स्त्रीत्यादेव अनुपलब्धजातीयैव
पुरुषस्य भवति' इति ध्याचक्ष्यौ ।

वालिशस्य चासमानजातीयस्य चेति तुल्यत्वाद् संहिताया असमानजातीयस्य वा इत्येवमवच्छिन्दन्ति । सा स्त्रीत्वादेव भगिनी धातुरसमानजातीया इत्युच्यत इति व्याचक्षते ।

अथवा जाम्यतिरेकनाम । कस्यातिरिच्यमानस्य नाम । वालिशस्य वा असमानजातीयस्य योपजनो जामिः । तौ द्वि जातायेव केवलं न कस्मैचित् प्रयोजनाय । एको मूलत्वाद् अपरोऽपरोपकरणत्वाद् । तथा चान्यत्र 'जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति' इति निरवोचत् । इह तूमयोर्जायैवाच्ययोः मिरूपजनः । अन्यमिच्छस्व सुमगे पतिं मदिति व्याख्यातं निगदेन । अथवा 'अन्यो नानेयः' । 'अति ह्य इत्यभिपूजितार्थ' । 'स्त्रीभगस्तथा स्याद् भजते' । 'पतिः पाता वा पालयिता वा' इति निर्घञनतः पुरस्ताद् व्याख्यातम् ।

पितेत्यनवगतम् । 'पा रक्षणे' इत्यस्य । पातेत्यपगमः । 'वा णो लुट् घक्तव्यः' इत्येवं वा पयन्तस्य वा पायिता अन्ये रक्षयितव्येत्यर्थः । अन्ये तु 'पाल रक्षणे' इति धातुमर्थकत्वं चाहुः ।

[इति नवमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

विषयः खण्डः ।]

१-दीपति B. दिपति C.

२-०न्दति B. ३-अ इति श्रुतितम् C.

४-०जनया C. ५-चायत्र B. C.

६-[निह० १।६]

७-'जाया' इति पाठः स्यात् ।

८-मीरुप० B. ९-[निह० १।६]

१०-[निह० १।३]

११-[निह० १।१६]

१२-'पिता पाता वा पालयिता वा' [निह० ४।२१]

'सर्वस्य पातारं वा पालयितारं वा विरपतिम्'

[निह० ४।२६] 'विरपती सर्वस्य पातारं

वा पालयितारं वा' [निह० ५।१८]

१३-वा C. १४-[धा० २।४७]

१५-वाते० C. १६-वा इति श्रुतितम् B.

१७-लट् C.

१८-घक्तव्यः इति नास्ति B. 'पातेर्णो लुग्यक्तव्यः'

इति [पा० ७।३।३७ सूत्रे] नार्तिकम् ।

१९-पाण्यन्त० B.

२०-या इत्यधिकमेवात्र भाति । २१-वायिता C.

२२-[धा० १०।६९] कर्षणे B. C.

२३ आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ एकविंशः खण्डः ।]

यो मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ।

उत्तानयोधम्यो ३ यो निरन्तरा पिता दुहितुर्गर्भमापो ३ ॥

दीर्घतमा आह । यो मे मम पिता यः स जनिता जनयिता । कथम् ? उच्यते । नाभिरत्र नाभिभूतो भौमो रसः । अत्र तिष्ठतीति शेषः, ततश्चात्र जायते । अत्राद्देतः । रेतोसो मनुष्याः । एवं पारंपर्येण जननहेतो रसस्याधारभावाद् चाभिनयिता ततश्च मम पिता । बन्धुः शरीरस्य धन्वन्तर्यामिणीरात्मना परिणमयित्रीत्यर्थः । मे मम माता मातृभूता । अथवा धन्वुशब्दोऽत्र जातिवचनः । संज्ञातिर्मेतेत्यनेन विशोध्यत इति । पृथिवी मही महती इयम् । किञ्च यदिदमुत्तानयोधम्योर्धायापृथिव्योस्तमेभ्यो योनिः स्थानमन्तरिक्षाव्यातम् । अत्र स्थित इति शेषः । पिता पालयिता पञ्चम्यो दुहितुर्दूरे निहितायाः पृथिव्याः ।

अथवा सस्यधैसाया जनयितृधातु पितृव पञ्चम्यः पृथिव्याः पृथिवी चास्य दुहिता । स तस्या पृष्टिप्रदानप्रादेण सस्यजिप्सत्तिकलं गर्भमाधात् आधत्से । बन्धुः सम्बन्धनाय समर्थो हि सः । नाभिः स्रग्भूता । किं सत्र स्रग्भूतम् ? उच्यते । नाभ्या स्रग्भूताः परिवेष्टिना गर्भा जायन्ते । अतः स्रग्भूतमानाभिरित्याहुः । प्रत्यक्षेणापि चैतत् स्वयमपि दृश्यत एव । एतस्मादेव स्रग्भूतात् सम्बन्धनाच्च हातीन् सनाभय इत्यावचने । सैर्धन्वन् इति च समाना हि तेषां नाभिर्मातुः । माता महावयवभूता । धन्वुश्च माता । माता मही वा ।

ज्ञातिः संज्ञानात् । प्रसङ्गेन ज्ञातिनिर्वचनम् । सै हि संज्ञायते मातृपितृसम्बन्धात् । उत्तान उत्तान ऊर्ध्वं ततो विस्तीर्णो नः प्राणो निश्वासलक्षणो यस्य स उत्तान ऊर्ध्वतानो वा । तानो विस्तारो निश्वासस्य स ऊर्ध्वं यस्य स उत्तानः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र सञ्ज्ञात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[५० १११६४३३] 'यो मे पिता' इत्येव प्रतीकम् B, C.

३-०ठमाः । अहः B. ४-भ्योः C.

५-तक्या० C. ६-ई तत्र सा B.

७-संजातिः B.

८-'मातेत्यनेन' इति पाठो युक्तः ।

९-'मही २' इति मुटितम् B. १०-मुतान० B.

११-०धम्योः C. १२-मध्ययोनिः C.

१३-अत्र 'वि' इत्यधिकम् C.

१४-०वर्ताया C. १५-संज्ञो हि सन् B.

१६-सन्त्याह्वार C. १७-०णाचि चै० C.

१८-संवन्ध० C. १९-ते इति द्विलिखितम् B.

२०-माता ह्येव० C. अत्र 'माता महावयवभूता' इति 'महा अवयवभूता' इति वा पाठः साधीयान् भवेत् ।

२१-अत्र 'सा' इति पाठो युक्तः ।

२२-'ऊर्ध्व' इति नास्ति B.

शंयोरिति द्वैपदमेतदनवगतम् । द्वे नास्मिन्स्ततः शमित्येकमनवगतम् । शमन-
मित्यवगमः । योरिति द्वितीयम् । अन्यस्यापि यावनमिति । द्वयोरप्येकमेवोदाहरणम् ।

वर्हिपदः पितर ऊत्य १ वागिमा वो ह्व्या चक्रमा जुषध्वम् ।

त आ गतावसा शर्वमेनाया नः ॥ योररणो दधात ॥

शंयो नाम यामायनस्तस्याप्यम् । हे वर्हिपदः पितरः । परस्तात्तच्छब्दधुतेर्यञ्छब्दो-
ऽप्याहार्यः । येषामृति चतुर्थ्या । अत्र 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णः । ऊतये अवनाय
तर्पणाय । अवागित्यागतेत्यनेन संवध्यते । इमा इमानि वा युष्माकं ह्व्या हवींषि चक्रमा कृत-
वन्तो ध्वम् । जुषध्वं सेवध्वम् । ते एतानि तदर्थेऽत्र अवागगत आगच्छन् । अवसा शान्तनेन
'इत्यम्भूनलक्षणं' इत्येकमेवा तृतीया । सा च सप्तम्यन्वत्यं प्रतिपादयति । अपि भवाम्
कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति यथा । पालनेन सुखतमेन यत्पालनमतिशयेन सुखं
तेन संबन्धः । तदर्थं गृहीत्वेत्यर्थः । अथ मनस्तरं च नोऽस्मभ्यम् । शंयोः 'अनुवाचं
पदमेकवर्जम्' इत्येकस्मिन् पदे नैकोदात्तत्वेऽस्यासम्भवाच्छंयोरित्यनयोश्च द्वयोरप्यु-
दात्तत्वात् द्वे ते पदे । शमनं शमुपशमनमुपशानां शोमाणां तत् शम् । शोर्वाचनं
पृथग्मात्रोऽसंबन्ध उदपद्यस्य मानैर्मयेः । तं चाप्यो रपो रिप्रमिति पापनामनी भवत
इति पापानां शमनयावनयोश्चैवं विशेषणं पापशमनं यावनं चेति । अथवा एतदपि
पृथगेव । प्रां पापत्वं च दधाति अत एव एते द्वे पदे ।

पञ्चिचु शंयोरित्येवैकमेवैकम् । तत्पदशेनाय अथापि शंयुरित्यादि । शंयुर्नाम
गृहस्पतेः पुत्र इति सोऽपि शंयोरित्यनेनोच्यते 'तच्छंयोरानृणीमहे' इत्यत्र । प्रसङ्गेनैवं
श्रुतिसाकष्यात् भिन्नस्वरस्यापि शंयोरित्येकपदस्यार्थवचनम् । एकपदत्वमेकोदात्त-
त्वात् । अभ्यस्यत एवैको यो नित्यमुदात्तः । आदिस्तु शमित्यनुदात्तः ।

१-नास्मान् C.

२-'अन्यस्यापि' इति 'अस्यापि' इति वा पाठः
राधीयान् भवेत् ।

३-[ऋ० १०।१५४] ४-एयाम् C.

५-[Fragment of पा० ७।१३९]

६-पः C.

७-चक्रम् C.

८-सेवध्वम् C. ९-एतारि C. एताति B.

१०-अन्वच्छत B. अत्र 'अन्वागच्छत' इति पाठः
शमीचीनो भवेत् ।

* 'अवनाय' इति स्यात् ।

११-[पा० १।३।२१]

१२-वन्धाः C.

१३-[पा० ६।१।१५८] वजितवत्येक० C.

१४-'त्वस्यासंभवाच्छ' इति श्रुतितम् B.

१५-श इति नास्ति B.

१६-यापनं C.

१७-चाद्रिपः C.

१८-त्वं C.

१९-समनं यावनं B. यापन C.

२०-'थेदं विशेषणं पापशमनम्' इति श्रुतितम् B.

२१-तितद० C. २२-प्रापूर्वं C.

२३-वैते B. 'अत्रैते' इति पाठः स्यात् ।

तंशंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय
गातुं यज्ञपतये देवी स्वस्ति-
रस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो
अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे १॥

बार्हस्पत्यैः शंयुराह । तच्छंयोः शंयुनाम्नोऽस्मदीयस्यान्तरात्मनोऽर्थाय घयमा-
वृणीमहे आभिमुख्येन वृणीमहे प्रार्थयामहे । किं तत् ? गातुं यज्ञाय शमनं यज्ञस्य देवान्
प्रति गातुं यज्ञस्य पतये गमनमेव यज्ञपतेः स्वर्गं । किञ्च देवी स्वस्तिरस्तु नः देयप्रभवा च
स्वस्तिरस्माकम् । स्वस्तिरेव मानुषेभ्यः । देवाद्यास्माकं मनुष्याश्च स्वस्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
ऊर्ध्वं चैतद् देशलोकं जिगातु नित्यं गच्छतु । भेषजमौषधं भेषजं सुखं वा । औषधभूतत्वात्
सुखभूतत्वाद् यज्ञोऽन्न भेषजमुच्यते । कुत पतत् ? 'ऊर्ध्वं नो र्यज्ञो देशलोकं गच्छतु
इत्येवैतदाह' इति शतपथे विवरणात् । किञ्च शमो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे मानुषेभ्यो गया-
विभ्यश्चेत्यर्थः ।

इति स्कन्दस्वामिहृतायां निरुक्तवृत्तौ
नयमस्या-(चतुर्थस्यैव) ध्यायस्य
तृतीयः पादः ।

[एकविंशश्च खण्डः समाप्तः ११]

१-[भिन्ना० सं० ४।११।१०]

२-०स्पन्नाः B, C.

३-०रह C.

४-अत्र 'गमनं' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

५-मनुष्येभ्यः B.

६-ओषधयम् C.

७-त इति त्रुटितम् C.

८-यज्ञ B.

९-[श० प्रा० ?]

१०-[ऋ० १०।१६।१]

११-अयं कोष्ठवान्तर्गतः पाठो नादर्शपुस्तकेषु दृश्यते ।

[अथ चतुर्थः पादः ।

द्वाविंशः खण्डः ।.]

अदितिरित्यनवगतम् । अनेकार्थत्वञ्च दर्शनभेदेन । कथम् ? ऐतिहासिकानां देवानां माता उच्यते । नैरुक्तानामग्नीनादिगुणः । अध्यात्मपक्षे प्रकृतिः । यद्यपि च 'द्यतेः' क्तिन्नि 'द्यतिस्यति' इति त्वेवं सिध्यति अदितिरिति । तथापि द्यतेर्नित्यं निपूर्वत्वात् त्वयोश्चि 'दीङ् क्षये' इत्यस्य छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम् 'न संस्कारमाद्विद्येत अर्धनित्यः परीक्षेत' इति । अतः सर्वेषु पक्षेष्वखण्डनस्यासम्भवादनवगतत्वं मुच्यते ।

[इति नवमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य
द्वाविंशः खण्डः ।.]

१-[] एतत्प्रेषकान्तर्गतः पाठो
नास्यादर्शपुस्तकेषु ।

२-[पा० ४।४२]

१-[पा० ७।४।४०]

४-अत्र 'इतीनेन' इति 'इतीने एवं' इति वा
पाठो युक्तो भवेत् ।

५-तथापि B. C.

६-द्यतेर्नित्यं च पूर्वत्वात् C.

७-अत्र शुद्धः पाठो नावबुध्यते । अथवा 'अनन्द-
याच' इति पाठोऽत्र भवेत् । तथापि 'द्यते-
र्नित्यं निपूर्वत्वादनन्दयाच' इत्याहुपूर्वकं एव
पाठः स्यात् ।

८-[पा० ४।२८] दीक्षये B.

९-[नि६० २।१]

१०-प्रत्येकं C.

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो नास्ति ।

[अथ त्रयोविंशः खण्डः ।]

अदितिर्धादितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥

गौतमस्य । यद्वा चैतदुत्कृष्टम् । तदुपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः । तद्विद्वानवगतस्य-
प्रसङ्गादागतं व्याख्यायते । अदितिर्धाः । देवमातृत्वादितेर्दुर्प्रभृतयस्तत्प्रभवाः । तेषां
तत्प्रभवस्याथा तच्छब्देनैवाभिधानम् । अदितिप्रभवा द्यौरित्यर्थः । एवमेव अदितिरन्तरिक्षम् ।
अदितिप्रभवत्वादित्यर्थः । अदितिर्माता सः । स इति लिङ्गव्यत्ययः सैव पिता सैव पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः । पञ्चजनाश्च गन्धर्वाद्यः । निपादपञ्चमा वा वर्णाः । किं यदुक्ता । अदि-
तिरेव जातम् । अदितिरेव जनिष्यमाणमित्यर्थः । एवं लोके यावद् शुचियन्मातृपितृ-
पुत्रादित्तमत् तत्सर्वं तत्प्रभवत्याददितिरिति कृत्स्नस्य जगतस्तत्प्रभवाद्येन । एवमेव
दितेर्विभूतिमाचष्टे मन्त्रो मन्त्रैरेव ।

अक्षीनपर्यायो या नैरुक्तपक्षेऽदितिश्चादो न देवमातृवचनः । अत आह । ऐना-
न्यदीनानीति या इति । अक्षीणा धौः । तथान्तरिक्षादीनि । अध्यात्ममपि अदितिः
प्रकृतिः कारणं प्रह्व । प्रकृतिर्सावर्णान्याथा तत्प्रभवत्ये सति सर्वमदितिरिति व्याख्येयम् ।

परिरे इत्यनवगतम् । परिरे इत्यस्य स्वयमेव च रूपसिद्धिमाचष्टे ईरिति । ईर
गतौ इत्ययमुपसृष्ट आ इत्यनेनोपसर्गेण युक्तोऽभ्यस्तेः 'लिटि धातोर्नभ्यासस्य' इति
कृताभ्यासः । यथेवं कोऽत्रानर्थागमः ? उच्यते । उपसर्गस्य उपसर्गान्तरार्थे वृत्तिरनव-
गमः । अत्र चार्थं प्र इत्येतस्य स्थाने भौङ् ।

यमेरिरे भृगवो विश्ववत्सु नाभा पृथिव्या भुवन्नस्य मृगमर्वा ।

गीमिहितुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥

१-आदर्शपुस्तकेष्वयं खण्डप्रश्ननिर्देशो नास्ति ।

२-[क० १।८१।१०] 'अदितिर्धाः (अति
धाः C.)' इत्येव प्रतीकम् B, C.

३-शुद्धः पाठोऽत्र नानवगतः ।

४-[निर० ७।१८]

५-इ इति शुद्धितम् C.

६-अतिर्वाता C.

७-विता C.

८-एव लोके याव शुचियन्मातृ० C.

९-वर्तं ताप्र० C.

१०-एवमिदि० C.

११-मन्त्रः ऋग्वेदा B. १२-एतान्यदीति वेति B.

१३-अतिः ताव० B.

१४-इ इत्यस्य इति शुद्धितम् C.

१५-अत्र ईरितिरिति इति पाठो युक्तः भवेद ।

१६-[पा० २।८] १७-[पा० ६।१।८]

१८-अनव० C.

१९-गन्तव्य० C.

२०-आर्द B. C.

२१-इतः पूर्वम् 'अमितं' इति पाठोऽत्र शुद्धितो भाति ।

२२-[क० १।१४३।४] 'यमेरिरे' इत्येव प्रतीकम् B, C.

दीर्घतमसः । यमेरि अभिलषितार्थसिद्धये प्रेरितवन्तः । के ? भृगवः । विश्वेदेवं
सर्वस्य वेदितारं सर्वधनं वा । नामा नाभिभूतायां पृथिव्यामुत्तरत्वेयां भुवनस्य भूतजातस्य
मग्नना बलनीमतत् । तदेतौ चात्र वर्तते । बलहेतुनानेन हविराख्येनाग्निं तम् । गीर्भि-
र्हिनुहि नुदस्व आ दमे । हिनोतिर्वृद्धयर्थः । अभि नुमि (?) मर्यादायाम् । आङ् मर्या-
दायाम् । यद्येयस्य दमे यज्ञगृहे । कीदृशः सोऽग्निः ? उच्यते । य एत एव वत्सो यत्सुनो
घनस्य वरुणो न घृण इय ययाषां पतिर्न राशेः । एवं राजति ईष्टे ।

जसुरिरित्यनवगतम् । 'जसु मोक्षणे' 'जसु ताडने' इत्यस्य वा एतद्रूपं रिप्रत्यये ।

[इति नवमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

त्रयोविंशः खण्डः ।]

— — —

१-विद्वदेवम् C.

२-बलानामेदं C.

३-ततो B. तदेतो C.

४-न इति वृद्धिम् B. C.

५-गीर्भि ननु हित्व C.

६-अयं पाठः संदिग्ध एव ।

७-पतीरम् C.

८-[भा० ४।१०५]

९-अग्नि B. जति C.

१०-[भा० १०।१२५] धातुपाठे 'दित्तवाम्' इति
पाठः ।

११-अग्निप्रत्यये C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो
न दृश्यते ।

[अथ चतुर्विंशः खण्डः ।]

उत स्मने वक्षमथि न तापुमनुक्रोशन्ति चित्तयो भरेषु ।

नीचायमानं जसुरि न द्येने अवधाच्छा पशुमच्च यूयम् ॥

वामदेवस्य । उत अपि । पूर्वैवक्षया चैतदुच्यते । अपि पूर्वस्यामृचि यदुक्त-
मप्येतदन्यत् किमुच्यते । स्म इति पदपूरणः । एवमधिकृतत्वात्सूक्तस्य दधिक्राम । वक्ष-
मथि न वक्षमायनमिष यक्षापहारिणमिष तापु स्तेनम् । मयमागतोऽयमागतोऽयमागतो-
ऽयमिषतुक्रोशन्ति प्रतियोजुमशकनुवन्तः । चित्तयो मनुष्याः शत्रुभूताः । भरेषु संग्रामेषु ।
नीचायमानं शत्रूणां वक्षनायं नीचैर्गच्छन्तम् । किमिव ? उच्यते । जसुरि न द्येने यदेस्ता-
डितो बाहनं वेगधरातो जसुरिरुच्यते । धान्तमिव द्येनम् । किमर्थं गच्छन्तम् ? अवध
अथो यशो धनं वा तद्य अन्त आन्तुम् । पशुमच्च पशुभिश्चावयवभूतैर्धन्धुमिस्तद्वद्
यूयम् । भाष्ये त्यक्तवाक्योऽर्थः । मन्त्रोपसर्गश्रुतेः क्रियापदमध्याह्नयम् । ममिस्तन्वायेति ।

यत्र वस्तेरोच्छादनार्थस्य । आच्छाद्यते हि तत् । तौयुः स्तेनः । संस्त्यानं संहतं
पिण्डीभूतमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । तस्यतेर्वा स्यादपक्षयार्थस्य । उपक्षीणो ह्यस्ता-
विह लोके भार्युषा यदा राक्षो मारयिष्यमाणत्वात् । परलोकेऽपि धर्मेण अधर्मकारि-
त्वात् । मर इति निर्विषक्षयोपन्यासः । मरतेर्वा । ह्रियन्ते हि तदर्थं योधानामायुषि
घनानि च । नीचैर्निचितमपक्षितम् । उच्चैरुच्चितमूर्ध्वचितम् । प्रासङ्गिकं चेदमुषै-
शब्दस्य निर्वचनम् । द्येनः शंसनीयं गच्छति । उच्चैर्दूरं च गमनात् । प्रशंसनीयं च ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाष्टमनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[५० ४] १८५] 'उत स्मने' इत्येव प्रतीकम् B.C.

३-पूर्वगत्वक्षया C. अत्र 'पूर्वपेक्षया' इति
'पूर्वगपेक्षया' इति वा पाठो युक्तः ।

४-ददं वाक्यं द्विलिखितम् C.

५-दधिना B.

६-न इति त्रुटितम् B. C.

७-माधिन- इति पाठो युक्तः ।

८-गतये C. ९-गच्छन्तः B.

१०-वन्धस्ता C. ११-गच्छन्तः B.

१२-अत्र 'अपे' इति 'अमे' इति वा पाठः स्यात् ।

स्थाने इति शेषो योज्यः । भाष्ये 'अवधाधि'

इति अपिरस्ति । अत्र टीकायां तु 'अभि-
सन्धाय' इत्यभिः ।

१३-[पा० २११३] १४-तापु C.

१५-पापक C. १६-[पा० ४११०६]

१७-'आधुषा' इति नास्ति B.

१८-भरत C. १९-[पा० ११९२३]

२०-ह्रियन्ते इत्यस्मात्पूर्ववत् 'हरतेर्वा' इति पाठो
भवेत् ।

२१-योधानायुषि B. योधानायुषि C.

२२-० मृदेवि C. २३-० सनीयः C.

२४-उच्चैर्दूरं B. उच्चैर्दूरं C.

२५-यां इति नास्ति C. *-'राज्ञा' इत्युचितम् ।

यूयं चेति । प्रशंसाहेतुत्वाद् यथा प्रशंसेत्युक्तम् । यूयं याते । समायुतं भवति । समायुतं संमिधं स्त्रीभिः पुंभिर्बालैर्बुधैः पशुभिः ।

जरते इत्यनवगतम् । 'श्रुं स्तुतौ' इत्यस्य छान्दसोऽयं शकारस्य जकारः । एवं-
रूपस्य स्तुत्यर्थस्य धात्वन्तरस्याभावात् । निगमः—

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अस्मिन्मन्दिनीं परि जातयेदाः ।

द्वितीयमप्यु नृमणा अजस्तुमिन्वान एनं जरते स्वाधीः ॥

मन्दिनपुत्रो यत्संप्रीनाम । तस्याप्यम् । दिवः परि दिवं उपरि प्रथमं जज्ञे जातोऽ-
ग्निरादित्यात्मना । अस्मत्परि अस्माकमुपरि द्वितीयं पार्यिवात्मना जातयेदा जातधनो
जातयिषो वा । तृतीयमप्यु । अप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वैशुमात्मना । नृमणा
नृपु अनुप्राहकं मनो यस्य स नृमणाः । एवंरूपमजस्तं नित्यमिन्वानो भवति भिर्दीपयते ।
तं जरते स्वाधीः । अत्र चाक्यपरिसमाप्त्यर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यो जरते गृणाति
स्तौति सै स्वाधीः सुपन्नः ।

मन्दिने इत्यनवगतम् । मन्दिनेः स्तुति कर्मणो घञि मदनं मन्दः स्तुतिस्तन्नाम्न्दी ।
छान्दसश्चात् 'अत इतिठेनौ' नेष्येते । 'एकाक्षरात् कुंनो जाते सप्तम्यां च न तौ
स्मृतौ' इति ।

प्र मन्दिने पितुर्मदेवता यनो यः कृष्णगर्भा निरहन्नुजिर्धना ।

अपस्यनो वृषेण वामदेक्षिणं मरुत्वेन्ते सल्लपार्य इवामदे ॥

मन्दिने स्तुतिमते स्तुत्यावेत्यर्थः । पितुस्त पितुरित्यञनाम । मन्त्रेण हविषावेत्येते
संयुक्तम् । प्राचेत मन्त्रेतिनाम्न उच्चारणपूर्वकत्वात्स्तुतेरुच्चारणं लक्ष्यते, प्रोच्चारयत हे
प्रुत्विजः । ययः स्तुतिरूपम् । यः कृष्णगर्भाः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गर्भभूताः । कास्ताः ?

१-[पा० २।१३]

२-पातुपाते स्तुत्यर्थो 'श्रु' न दृश्यते । 'गा' इति
स्वरित [पा० ३।२४] प्र ०.

३-[ऋ० १०।४५१] 'दिवस्परि' इत्येव प्रतीकम् B C.

४-भवन्दन C. ५-वत्सप्रीनाम ०.

६-नेषेरि B. ७-मय C.

८-[निघ० १।३] अप C.

९-मन्दिनी C.

१०-'त नृमणाः । एवंरूपमजस्तं नित्यमिन्वानः'
इति पाठस्तुटितः B.

११-अग्निगर्भमिदं पदम् ।

१२-तं B.

१३-मन्दिनीयन ०.

१४-[पा० १।१३]

१५-[पा० ५।१।१५] इतिज्ञो तेष्येते ०.

१६-स्तुतौ B.

१७-[अनुपलब्धमूलमिदम्] 'स्मृतौ' इति
द्विलिखितम् C.

१८-[ऋ० १।१०-१।११] 'प्र मन्दिने' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१९-अग्नेहो नक्षत्रोऽधिकः C.

अ. ४, ख. २४. }
अ. ४, पा. ४, ख. ३. }

(२६८)

[गोः

सामर्थ्यादयः । निदन् हन्तिर्गैतिकर्मा सामर्थ्याद्यान्तर्नीतव्यर्थो निर्गमितवाद् । ऋजिरेना
ऋजुः शयति गच्छति यः स ऋजिरेवा यजस्तेन । वयमपि अवस्थैः पालनकामाः ।
वृत्तं वर्णितारम् । मन्त्रविष्णं वज्रो दक्षिणे हस्ते यस्य तं यजश्क्षिगम् । मन्त्रान्मिन्द्रम् ।
सव्याय स्तुत्यस्तोत्रलक्षणाय स्तोत्रमित्यर्थः । इवामहे आह्वयामः ।

गौरित्यनेकार्थः । स निर्वचनतोऽभिधेयतश्च पुरस्तात् सप्तमे व्याख्यातः । मन्त्र
यदुक्तम् 'अथाप्येको रदिमश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते' इत्याद्युक्तश्च 'स्तोऽपि गौरुप्यते ।
अत्राह गोरमन्त्र' इति तस्य तर्कद्वयस्यायमयसर इति व्याख्यायते ।

[इति नयमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य
चतुर्विंशः खण्डः ।]

१-०प्यादवन C.

२-०मन्त्राणाम् C.

३-ऋजिरेवा C.

४-ऋजु गवति C.

५-ऋजिरेवा C.

६-अवस्थैः C.

७-[निरु० २।९]

८-सापि B.

९-त उक्तद्वयस्यायमयसर C.

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ पञ्चविंशः खण्डः]

अत्राह गोर्गमन्यत नाम खट्वुपीर्धम् ।

इत्या चन्द्रमसो गृहे २ ॥

गौतमस्य । अत्राह अहनिपातो चिनिग्रहार्थीय एवञ्चन्नेन समानार्थीयः । अत्रैव गोः सुपुङ्गवाख्यस्य सूर्यरश्मिः । अमन्यत अमंसत मतवन्तः । के ! अन्ये रश्मयः । किममंसत ? नाम तुमन् प्रहोभाचमनुप्रवेयमित्यर्थः । खट्वुः पञ्चम्येषा । आदित्यस्य सकाशात् । अपीत्य अपेत्य चितं स्थितम् । अथवा अञ्जतेर्भत्यर्थस्य अनेकार्थत्वाद्धातूनामपिचिद्धा नार्थस्येदं रूपम् । अन्तर्हितनाम वा । अथगच्छतमाच्छादितं वा चन्द्ररूपेणेत्यर्थः । इत्या अमुत्र चन्द्रमसो गृहे गृहभूते मण्डले ।

गातुरित्यनवगनम् अवसरप्राप्तं तत्पुस्तनात् । तर्ह शयोः प्रसङ्गेन व्याख्यातं गमनं जनायेति

दसय इत्यनवगतम् । कर्माणीत्यभिधेयवचनम् । दसयन्त एनानि धातुर्कारक-विशेषप्रदर्शनम् । 'दसि दंसनदर्शनयोः' । दर्शयन्ति हि तानि सत्कारिणो दसयन्त इति वा दंसयः । अथवा 'तत्पुस्तये दस्तु च' इत्यस्य । उपेक्षेत्यनानि हि तानि अन्तर्गतेतव्या-नीति । निगमः—

तव स इन्द्र सख्येषु वरैव ऋते मन्वाना ध्येददिदमलम् ।

यत्रो वसत्यनुपसो रिणवपः कुत्साय मन्मथार्थं दसयैः १५ ॥

अङ्गौ औरवस्तव्यापेम् । तव ते ते हे इन्द्र सख्येषु । सप्तमीभूतेयतेमान इति शेषः । सखीभूता इत्यर्थः । बह्व्यो बलवन्तो योद्धारः स्वकर्मणा मरुतोऽभ्या वा । ऋतं गन्तना ऋतमुदकं तत्रायमुप्यमानाः । म्यददिरेवदारयन्ति । वरं मेघम् । कस्मिन् काले ?

१-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डरम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

१-[४०-१८४।१५] 'अत्राह' इत्येव प्रतीकम्

B. C.

१-० नार्थीया B. C.

४-अमपव C.

५-अपत्य C. ६-[पा० १।१८८]

७-अधिचि० C. ८-तत्तच्छयोः B.

९-० नानि दग्गम्य दशयन्ति दि' इत्यन्तः

पाठप्रतिष्ठः B.

१०-अत्रैवो 'आ' कारोऽधिकः C.

११-[पा० १०।१४२]

१२-[पा० ४।१०६-१०७]

१३-उपेक्षितव्यानि B. उपेक्षेत० C.

१४-अन्तर्गत० B.

१५-[४० १०।१३८।१] 'तव स इन्द्र सख्येषु'

'इति प्रतीकम् B. 'तव म इन्द्र' इत्येव C.

१६-अतोवस्त० C.

१७-० दिग्वलदा० C.

उच्यते । यत्र यस्मिन् काले । दशस्यै दशस्यतिर्दानकर्मा ततो घर्तमाने लटि छान्दस-
मेतद् रूपम् । ददौतीत्यर्थः । काः ? उपरः । पूजायां बहुवचनम् । माध्यमिका घाचः ।
रिण् रिणोतेर्गतिकर्मण एतद्रूपं पूर्ववत् । गच्छन्ति च । अपो मेघस्थाः प्रति कुत्साय
कुन्ततेः कुत्सः कपकोऽभिप्रेतः । स हि भूमिं कुन्तति तस्यार्थाय । मन्मन् मन्यत इत्यर्थ-
तिकर्मा । सुप्तविभक्तिकं चेदे द्रष्टव्यम् । कुत्सस्य विशेषणम् । अपां कुत्साय मन्मने
स्तोत्रे अपो मन्मनस्तुत्याः । अथान्न दंतयोऽहिर्मेघस्वस्मिन् मर्वस्तन्निमित्त इत्यर्थः । अहो
व्यत्ययेन चैकवचनम् । छान्दसरवात् । मेघनिमित्तानि कर्माणि धर्पणादीनि यस्मिन्
काले धर्पास्त्रित्यर्थः ।

‘तृतायेत्यतवगतम् । तृतायेत्यवगमः ।

यस्मिन् त्वमा यजसे स साधय्यन्वां सेति दधते सुवीर्यम् ।

स तृतायैर्भनमन्नोप्येतिरेमे सख्ये मा रियामा नवं तव १० ॥

कुत्सस्यार्पणम् । यस्मि त्वं यस्यार्थाय त्वमायमसे । माङ् मर्यादायाम् । यथाशास्त्रं
यज्ञसि वेवान् दधे होतृत्वे घर्तमानः । स साधति साधय्यन्वात्मनोऽभिप्रेतानि । भनैवां
अप्रत्युतोऽपराधितश्च । सेति क्षीयति निवसति स्वस्मिन् स्थाने । दधते धारयति च्चात्मनि
प्राप्नोतीत्यर्थः सुवीर्यं शोभनं धीर्यम् । स एव तृतायै नुयतिर्दधत्यर्थः । सर्वो वृद्धिमन्नोति नैन
व्याप्नोति पापं वधो र्धौ । यत एवमन्नो ह्यमः । हे अमे सख्ये स्तुत्यस्तोतृलक्षणे धर्तमाना
इति शेषः । मा रियामा मा हिंसिर्मेहि केनचिद्वयं तव ।

अहतिरिद्धाहुश्च हन्तेर्निष्ठोर्पेर्धाद्विपरीतात् । हन्तेरुपधाया अकारः सन्निकृष्य ऊढः प्रापितो
नीत भादौ यस्य स निरुढोर्पेधः । यावपि हर्कारनकारावयवौ तौवपि विपरीतौ यस्य
स विपरीतावयवत्वाद् विपरीतः । भीमभामौर्बुद्धत्वरपदलोपेन च । प्रसङ्गेन चात्र अहो-

१-दशस्यै C.

२-ददौतीत्यर्थः C.

३-रिणम् इति नास्ति C.

४-[धा० ६।१२४] स्वादिगणीयस्तु द्वितार्थः ।

रिणोते० C.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र ‘पापं’ इति पाठः । ॥

चानर्पकत्वादस्माभिरुपेक्षितः ।

६-भवन्तामिमित्ता C. ७-०गादिनि C.

८-स्तोत्रे० C.

९-नुतदवेय० C.

१०-[क० १।१४।३] ‘यस्मि त्वम्’ इति प्रतीकम् B.

* ‘क्षियति’ इत्युचितम् ।

यस्मैर्यम् C.

११-येषा C. १२-अनवा अप्रत्य कृतोवरा० C.

१३-कृताय तुपति० C. १४-पा B.

१५-हिंसिपुहि C.

१६-०दोवधाद्विपरितार्धन्ते० C.

१७-०दोवयः इयपि B. ०दोवयः C.

१८-हकारः नकार (प B.) यवौ B. C.

१९-नावपि B. C.

२०-सावातुतर० II. ‘भीमस्यैवदुत्तरपदलोपेन’

इत्युचितम्, भामाशब्दे उत्तरपदलोपाभावात् ।

शुशब्दयोर्निर्वचनम् । अहतिशब्दस्यैव पठितत्वात् ।

चयसे इत्यनवगतम् । चातयसीत्यवगमः ।

ये त्वा देवोत्तिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पत्राः ।

न दूष्ये ३ अहं ददासि वामं बृहस्पते चयस इतिपाकिम् ॥

अगस्त्यस्येदमापमं । ये त्वा हे देव उत्तिकमुत्साविणं मोगानां मन्यमानाः । ऋजुरयं वराको न मुधैव मागां ददातीत्येवं मन्यमाना इत्यर्थः ।

अथया उत्तिकमिति । उत्तियाशब्दो गोनाम छान्दसोऽयं यकारस्य ककारादेशः । गौणश्चायमत्र गौर्याहीके इति यथा । उत्तिकं गां गोत्तरशं मूलं मन्यमाना इत्यर्थः । पापा भद्रमुपजीवन्त्येव केवलं न यजन्ते न स्तुतिं वदन्ति च । परमः प्राजितधना ईद्वराः सन्त इत्यर्थः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तेभ्यो न दूष्ये व्यत्ययेनैकवचनं पाप-
बुद्धिभ्यः । अतुददासि आनुपूर्व्येण ददासि त्वम् । वामं प्रशस्त्वं धनम् । किं तर्हि ? बृहस्पते चयसे चातयसि त्वं तान् । इदिति पदपूरणः । पियार्हं पीयति हिंसितकिर्मा । अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् । पियार्हं देवानां हिंसकान् हिंस्यान् वा । पीयति हिंसायैः 'पीयति त्वो अनु त्वो शृणाति' इति यथा ।

विद्युते । किमर्थमिदं यावता अवगतं चैतदेकार्थं च ? उच्यते । यौतेयिद्वद्वा-
नेकार्थविषयत्वप्रदर्शनार्थः । अयं हि युमिभ्रणे पठ्यते । प्रयुज्यते च 'जनयधै त्वा संयौमि' इति । ततोऽर्थान्तरेपि वृत्तिं दर्शयितुमस्य पाठः । मिभ्रणविपरीतपृथग्भावेऽपि दर्शनात् । नञ्चायं चेरुपसर्गस्यार्थः । शुद्धस्यापि प्रयोगे प्रतीतिदर्शनात् । युतं धर्ममस्य भोजनमस्य युतोऽयमिति वृथग्भूत इति गम्यते । अतोऽत्र विशब्दः क्रियाविशेषण्ये वैविध्यादौ द्रष्टव्यः । चावापृथिव्यावमिधेये । विद्येवनादिति निर्वचनम् । विमिभ्रणं सह सत्योः पृथक्पृथगवचनम् । तथाहि मैत्रावरुणीनां श्रुतिः-

१-[ऋ० १।१९०।५] 'ये त्वा देव' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

२-०मुत्सावि० C.

३-मुधैव B. ०कोदुपे C.

४-मागन् C. ५-वाहिक C.

६-अत्र 'यजन्ते' इति पाठो युक्तः ।

७-वदति च C. अत्र वदन्ति इति पाठो युक्तः ।

८-वत्राः C. ९-तान् C.

१०-पयार्हं C. ११-पापति B. पर्यायति C

१२-[ऋ० १।१४।१]

१३-[या० २।२३] अत्र 'पयसे' इत्यस्यात्पूर्वं B.
पुस्तके 'वैविध्यादौ द्रष्टव्यः । चावापृथिव्यावमि-
धेये' इत्येतान् पाठोऽधिकः ।

१४-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१५-०रे प्रवृत्ति B. वृत्तिर्दत्त० C.

१६-मिभ्रणं B. १७-०वेतिद० C.

१८-धतमस्य B. C.

१९-गोजमस्य B. C. २०-पियवनात् C.

‘इमे वै सहास्तां ते शम्यामात्रं न्येतौ’ इति । बहुचानाम्-‘इमौ वै लोकां सहास्तां व्योतानावर्षे न समन्तैर्यद्वत्’ इति ।

निगमः—

समान्या विद्युते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे सत्यतुर्जगस्के ।

उत स्वस्तारा युवती भवन्ती आर्द्रं युगले मिथुनानि नाम ॥

विद्युदामिश्रस्य । समान्या आकारो द्विवचनस्यानिकः । परिमाणतः समाने इत्यर्थः । विद्युते सैह सत्यौ विमिश्रिते पृथग्भूते इत्यर्थः । दूरे अन्ते धायापृथिवीनामधेयमेतत् । तयो-
र्होतिर्महत्वाद् दूरतस्तेन तयोच्यते । ध्रुवे पदे ध्रुवं नित्यं तरेत्यानं शाश्वतं यत् स्थानमन्तरि-
क्षोदयं तस्मिन् । तस्यतुस्तिष्ठतः । तथाच ‘सर्वमिदमाकाशं प्रोक्तं चै’ इति श्रुतिः ।
जागस्के जागरणीये धृतिघोतनादौ स्वव्यापारे प्रमाद्वर्जिते इत्यर्थः । उत स्वस्तारा अपि
च सहस्रारौ भगिन्यौ । एकस्मात् करेणारमनो जातत्वात् । युवती भवन्ती सर्वदेव परस्परो-
पकारकरणेन मिथीभवन्त्यौ । आदिति पदपूरणः । इवार्थे वा । युगले कथयत इव स्तो-
तृभ्यः । मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि । नाम बहुवचनस्यात्र लुक् नामानि स्थानि स्वधे
पुरुषी इत्यादीनि ।

समानं समानेनात्र भवति समानपरिमाणम् । मात्रा गानात् परिमाणमित्यर्थः । दूरे
व्याख्यातम् । द्रुतं भवति दूरयं चेति । अन्तेऽन्ततेः । ‘अत सातत्यगमने’ अन्तो ह्यार्ध-
ध्याच्च सततगतो भवति । न कत्राचिदादौ मध्ये धास्ति ।

अनुप्रगित्यनवगतम् । अनेकार्थं चार्थगतम् । अनेकार्थं दर्शयति पृथग्भावस्येत्या-
दिना । पृथग्भावोऽनुप्रोच्यते येन तत् पृथग्भावस्यानुप्रवचनम् । वाचकमित्यर्थः । अत्र
भाष्यकारेण नियमो नोक्तः । उच्यते ।

१-[मैत्रा० सं० ४।१।७] स्येत्यम् C.

२-[अनुपलब्धमूलनिर्दिष्टम्] तौ स्येतानानवर्ण
समन्तैरिति C.

३-निगमाः C.

४-[ऋ० १।५।७] ‘स (सा C.) मान्या-
विद्युते’ इत्येव प्रतीक्य B. C.

५-सामान्या B. C.

६-‘द्विवचनस्यानिकः । परिमा०’ इत्येतावान् प-
ठस्त्वटितः B.

७-‘सह’ इति नास्ति B.

८-तयो कति इत्यात् B.

९-नित्यवस्थाने C. १०-रिषाक्य C.

११-[अनुपलब्धमूलनिर्दिष्टम्]

१२-धृतदोत० B. धृतिदोत० C.

१३-अत्र ‘कारणात्मनः’ इति पाठः साध्यायान् भवेत् ।

१४-आर उ इति पदपूरणं न इवा० C.

१५-समानमाले C.

१६-अत्र ‘अततेः’ इति मूलानुगामी पाठो युक्तः ।

१७-[धा० १।३८]

१८-आदौ मध्ये च B. १९-वानवगतम् C.

यदिन्द्र दिवि पायं यदधुगु यद्वा स्वे सदेने यत्र वाति ।

अतो नो यत्तमवसे निपुत्वान्त्सजोपाः पाहि गिर्वणो महद्भिः ॥

मरदाजस्य । यद् यदि त्वं हे इन्द्र दिवि चुलोके पायं पारयितव्ये दूरवर्तित्वाद् यत्नेन गन्तव्य इत्यर्थः । यदधुक् यदि वा पृथग् चुलोकाद् यद्वा यदि वा स्वे सदेने अन्तरिक्षे यत्र वा केश चाप्यस्ति । अत आगम्येति शेषः । गोऽस्माकं स्वभूतं यत्तमवसे तर्पणायात्मनः । निपुत्वान् निपुतोऽश्वास्तेस्तद्वात् । यजोपाः संप्रोच्यमाणः पाहि रक्षमादिभ्यो रक्ष । यद्वा 'पा पाते' इत्यस्येदं छान्दस्तथाव विवादेशामाचे रूपम् । पिथ सोमम् । हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीय माभिः सहेत्यर्थः ।

अनेकार्पतां दर्शयितुमाह-अपापीत्यादि ।

यद्य त्वा प्रयति यत्ने अस्मिन्ने होतात्मवृणीमहीद ।

ऋषयसा ऋषयुवाचमिहाः प्रजानन् यत्तमुप याहि विद्वान् ॥

अध्वर्यवे मन्त्रः । यद् यस्माद् अथ त्वा प्रयति प्रगच्छसि प्रोत्सर्पतीत्यर्थः, यत्ने अस्मिन् हे अंभ होतात्मवृणीमहि वृत्तवन्तो ययम् । इह वेद्याम् । ऋषयसा यस्माच्च होतात्वात् कारणाद् आयेयामपि यष्ट्यामृषक् अह्वमपि यागामृषं कुर्वन् अयान भयाङ्गीद् वेद्याम् । ऋषक् चतथाव् एवार्थे अह्वं च स्तुतिमृषामे कुर्वन् । अथमिष्टाः शममान इत्यर्थेति कमेष्टु पाठात् हामिरय स्तुत्यर्थः । अस्तौवीर्देवान् । यस्मादिति यत्ननात् तस्मादित्यप्यहोर्वाचम् । तस्माक् प्रयोजनात् स्वमधिकारमुपयाहि यत्तमस्मदीयम् । विद्वान् ज्ञानाश्चास्मद्भक्तताम् ।

१-[क० १।४०।५] 'यदिन्द्र दिवि इत्येव प्रतीकम् B

२-यदधुक् C.

३-चुलोकात् C.

४-अत्र 'य' इति द्रष्टि 'ह' इत्येव C.

५-एतः अ० C.

६-अत्र B. पुस्तके 'ये भूतं' C. पुस्तके य 'यमूर्त' इति पाठो वर्तते । 'स्तमृषे' इति पाठस्तस्माभिरैवार्पानुसारी कल्पितः ।

७-निपुतोऽश्वास्तेस्तद्वात् इत्यत्र स्थाने B. पुस्तके निपुतोऽश्वाश्चवन्धवस्तामिस्तवान् C. पुस्तके च 'निपुतोऽश्वाश्च वन्धवस्तामिस्तवान्' इति वर्तते । अयं तूरिद्राभिर्दिष्टः पाठोऽन्नाभिरैव यथार्थं प्रकृत्य नियतः ।

८-मानाः B. संप्रीयमाणः C.

९-आदिकृन्वो C. १०-[पा० १।१५०.]

११-'छान्' इति द्रष्टित्व B, C. तन्वात् B. तन्वात् C.

१२-पिया B. C.

१३-गीर्वणः C.

१४-गीर्वनवीय B.

१५-अपापीत्यादि C.

१६-[उ० रा० १।४।४।२३। भैत्रा० गे० १।३।२८]

'यद्य त्वा' इत्येव प्रतीकम् B, C.

१७-'च' इति नास्ति B.

१८-'ऋषां मे' इति 'ऋषामेव' इति वा पाठोऽयं कदाचित् स्यात् ।

१९-[निय० ३।१४] तत्र 'यत्तमानः' इति पाठः ।

२०-आदिकृन्वो 'स्तुत्य इत्यर्थः' इति पाठो वर्तते । तत्र 'इत्य' इत्यधिकारः ।

अस्या इत्युदात्तस्योदाहरणम् ।

अस्या ऊ पु ण उर्ष सतय भुवोऽहेजमानो ररिवो अजाश्च श्रवस्तमजाम् ।

ओ पु त्वा वृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः

नहि त्वा पूषन्तिमन्ये आपूणे न ते सव्यमपन्दुवे ॥

पठच्छेपस्यांशम् । अस्या ऊ पदपूरणा । नोऽस्माकं लिप्सिकाया इत्यर्थः । ज्ञातये पठयथ एषा चतुर्थी सातेः 'पणु दाने' दानस्य । उपभुवः समीपे भव । तेन चात्र तदा-
भिमुख्यं लक्ष्यते यदेतद्विष्मितमस्माकं दानमेतस्या अभिमुखो भव चिकीर्षेस्तदि-
त्यर्थः । अहेजमानः कृष्यतिकर्माय याज्ञेयायाः कोधहेतुर्येन शोके दृष्टत्वादेयमुच्यते अहेज-
मान इति । ररिवान् छान्दसत्वाद् वर्तमाने छटि क्यत्वात्तद् रूपम् । नेर्दिशित्यर्थः । अजाम्
अजजातीया अजाकारा वा अश्वा यस्यासवजाश्वस्तस्य सम्बोधनं हे अजाम् । श्रवस्ततां
श्रवो धनं तदिच्छतां धनकामानामस्माकं हे अजाम् पूर्वण पौनर्यक्यप्रसङ्गात् 'अज
गतिक्षेपेणयोः' इत्येवं व्युत्पाद्यते । अजानां च गर्भेनैस्त्रमायकाश्वाश्वा धौ यस्येत्यर्थः ।
कस्मादेयमुच्यते । ओ पु त्वा वृतीमहि यस्मात् त्वा त्वाम आ ऊ ओ इति पदपूरणाः सुष्ठु
भाषनयामो वयम् । केन ? स्तोमेभिः स्तोमेस्तीमेहेतुतिभिः । दस्मे उपक्षयितव्यस्तमसां
तृक्षुराणां वा । साधुभिः शोभनेमधुरस्वरसौष्टव्यैर्वियुक्तैः । यस्माच्च नहि त्वा नहीत्यप-
मेको निपातो नशब्दस्यार्थे न त्वाम् हे पूषन् अतिमन्ये अतीत्ययमवैत्यस्य स्थाने अवमन्ये
कदाचिदप्यहम् । हे अतिपूणे 'घृ क्षरणदीप्त्योः' इत्यस्य घृणिर्दीप्तिरागतदीप्तिके न ते न च

१-[ऋ० १।१३।८४] 'अस्या ऊपुण' इत्येव

प्रतीकम् B, C.

२-उम् C.

३-[धा० ८।२]

४-'तेन वा' इत्येव 'त्र तदाभिमुख्य' इत्येतान्

पाठस्तुटितः B.

५-याज्ञेयाः C.

६-'ररिवान् छान्दसत्वाद् वर्तमाने' इत्येतान्

पाठस्तुटितः B. अत्र 'वर्तमाने' इत्यतः परं

'छटि' इत्यम् स्थाने 'लिटि' इति पाठो युक्तः

स्यात् ।

७-नेननृददितित्यर्थः C.

८-अजाम् C.

९-'अजाम्' इत्येव 'अ...तीया' इति पूर्वोत्तरमाणा-

त्मकः पाठस्तुटितः B.

१०-[धा० १।२३०]

११-गमकस्व० C. अयमपि पाठः B.

१२-न B, C.

१३-प्रवृतीमहि C.

१४-आ उद B. अत्र 'आ उ सु' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१५-स्तीस्तीमेहेतुतिभिः B. स्तोमेस्तीमेहेतुतिभिः C.

एतौ पाठावनर्धकत्वादस्याभिरुपेक्षितौ ।

१६-मे दस्म C. अत्र कदाचिद् 'हे दस्म' इति

पाठो भवेत् ।

१७-सोष्ट्यादि B. सोष्ट्वा० C.

१८-मेतन्निपातः B.

१९-यमेवेत्य० C. २०-[धा० ३।१४]

* 'उपक्षेप' 'उपक्षयित' इति वा युक्तम् ।

तव सख्यं स्तुत्यस्तोत्रलक्षणमपन्हुवे अपलपामि अपनयामीत्यर्थः । यथैव पुरा एवमिदानी-
मपि स्तोम्येवेत्यर्थः ।

अत्र भाष्ये केचित् 'अस्या ऊ पु ण' इति चतुर्थ्याः पष्ठश्चाश्च संप्रसज्येत अपि
उपभुज इत्येतेन न सम्बध्यते । सातथ इत्येतेन व्यवधानात् । नहि अतन्तरसम्बन्ध-
कल्पनायां सखां व्यवहितसम्बन्धकल्पना न्याय्या । अतः सातथ इत्येतेनैव सम्बध्यते ।
अस्या इति पष्ठ्यन्ते न चतुर्थ्यन्तम् । तथाच पदकारः पष्ठ्यन्ततयायधृतवान् अस्या
इति स्थितिः । सातथ इत्येतस्यङ्गत्वाद् व्यत्ययेन पष्ठ्यर्थं कङ्कितचतुर्थीकम् । अस्या
इत्यस्य समानाधिकरणं विशेषणं चेत्तत् । सामानाधिकरण्येन बलेन अस्या इत्यस्य
चतुर्थ्यन्तकल्पना अर्थुक्ता । तस्मात् 'अस्या नः सातथे' इति पाठः । 'अस्यै नः सातथे'
इत्यपपाठः । ररिवानिति 'रा दाने' इत्यर्थं 'लिटि घातोः' इत्येवं कृतान्मोसः । अजा-
श्वेति पूर्णमाह अजा अस्या अश्वा इत्यपरम् । केचित् अस्या अतना इति पञ्चतिना
सौकं पठन्ति । तदसत् । अत्यशब्दस्येहामाधात् । ईर्मास्तास इत्यत्र च कृतस्यात् ।
कस्तर्हि पाठः ? अजा अस्याश्वा अजोता इति । अस्येति यदुग्रीह्यस्याम्यपदार्थस्य
निर्देशः । अजोता इत्यजशब्दस्य निर्वचनम् । कुत एतदीदृशः पाठ इति । अजाश्वेति
यदुग्रीहिर्नान्यपदार्थेन निर्दिष्टस्य काङ्क्षितत्वादस्यत्र चाकृतत्वादजशब्देन निर्वचन-
स्याकाङ्क्षितत्वात् ।

अथानुदात्तमुदाह्रियते—

पुनः पत्नीमभिरदायुषा सह वनेषा ।

दीर्घाश्रुत्या यः पतिर्जीवति छार्दः शतम् ॥

१-उप हुव ८.

२-'इत्येतेन' इत्यतः परमादर्शपुस्तकेषु 'समीपे भु
(६ ८.) यः कस्य समीपे भुव इत्येते' इति
पाठोऽधिक एव भाति ।

३-अत्र भाष्ये केचिदित्याभ्य सम्बध्यते इत्यन्तः
छात्राग्रन्थः । अस्या इति पष्ठ्यन्तमिष्यादिः
परित्यागः ।

४-स्तिः ८. ५-'बलेन' इति द्विलिखितम् ८.

६-युता ८.

७-[पा० २।४०] ८-[पा० ९।१।८]

९-पुनममाह ८.

१०-अस्याभा ३.

११-वक्ति न ८. अत्र 'अजतिना' इति पाठः
कदाचिद्युक्तो भवेत् ।

१२-आदर्शपुस्तकेषु 'कं' इत्येव पाठः । 'सा' इति
बुद्धिर्लभ्या ।

१३-अम्यरा ३. १४-इतत्यात् ८.

१५-अत्र 'अजना' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१६-'कस्तर्हि पाठः' इत्यत आरभ्य 'निर्वचनस्यानाद्-
शिक्षनम्' इत्यन्तः पाठो न दृश्यते ८.

१७-[क० १०।४५।२९] 'पुनः पत्नीम्' इत्येव
प्रतीकम् ३. ८.

* 'अन्तमेवा' इति स्यात् ।

आर्यायाः । पित्रा सहैदृतां पुनरेनां पत्नी विवाहकाले अग्निरदात् । आधुषा सह वधेता ।
अघ्ननामेदम् । अघ्नेन सहिताम् । किञ्चित् दीर्घायुरस्या यः पतिर्यः पतिरस्याः स दीर्घायुः ।
जीवति लोडयं पञ्चमः, जीवतु । कियन्तं कालम् ? शरत् शतम् । दुर्जीवत्याच्छरदि तस्मै-
स्वग्याच्छर्तं प्राध्यते वर्षाणाम् ।

शरत् श्रुता ह्यस्यां ग्रीष्माद्योपेधयो भवन्ति । माभिता या प्रायेण तेषां तत्र
ग्रहणस्मरणाद् वैधेके । शीर्णा आप इति वा । वर्षासु सर्वतोऽभिप्लुता या औषो बह्व्यस्ताः
शीर्णा विशीर्णा भल्पीभूता अस्यामिति । अस्म्येति अस्या इत्येतेन व्याख्यातेम् । उदाह-
रणमत्र व्याख्यातं तदुच्यते ।

[इति नयमस्या- (चतुर्थस्या-) ध्यायस्य
पञ्चविंशः खण्डः ।]

—

१-तु तु दत्ता B.

१-अत्र 'विध' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१-'यः पतिरस्याः' इति नास्ति B.

४-त्रियन्तं C.

५-० दि बन्धनं C. ० दि बन्धनं B.

१-० ग्याण सन्ना B.

०-भिना ह्यस्या ग्रीष्माद्योपेधं C.

८-० न प्रस्मरं C.

१-वैम्यके B. C.

१०-अपो B.

११-'अस्म्येति' इत्यादसंपुस्तकेषु नास्ति । आषदय-
वत्त्वादस्माभिरेवात्र लिखितम् ।

१२-व्याख्यातः B.

१३-आदसंपुस्तकेष्वत्र खण्डादिसमाप्तिनिर्देशो न
हस्यते ।

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

अस्य नामस्य पक्षितस्य होतृस्तस्य आता मध्यमो अस्यश्रः ।

तृतीयो आता घृतपृष्ठो अस्यात्रापस्य विवर्ति सप्तपुत्रम् ॥

दीर्घतमस आपादपरिसमाप्तेः । द्वितीये पादे तेच्छब्दयुतेर्योगार्थसम्बन्धो यच्छब्दो-
ऽध्याहार्यः । योऽयं द्वित्रि दीप्यते तस्यास्य नामस्य यमवीयस्य । पक्षितस्य पालयितुः । होतृ-
राह्वानार्हस्तेत्यर्थः । आता मध्यमो वायुः । अस्ति भवति । एकस्मात् कारणादुत्पन्नत्वात् ।
क्रियाशब्दो वा आतृशब्दः हरतेर्विभर्तेर्हृष्ट्यर्थः । रदिममिषेद्वितानां भौमानां हतां भर्तव्यो
वा रसैः । अनोऽशनो ज्यौषी । तृतीयो आता घृतपृष्ठो घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य घृतेन
वा यः स्पृष्टः स घृतपृष्ठः पार्थिवोऽग्निः सोऽस्येति । अत्र एषां च मध्ये अपर्णं पद्याम्यहम् ।
विवर्ति विभ्वस्य पातारं भौमस्य रसस्य पालयितारं वा रदिममी रक्षितारमित्यर्थः ।
तथा त्वम्यत्र सप्तपुत्रं सप्तसंख्याका रदमयः पुत्राः पुत्रस्थानीयो अस्य सप्तमो यो
योऽवितेः पुत्र इति इतिहासपक्षे । 'अदितिः पुत्रकामा' इति प्रस्तुतस्यैव मिश्रं च घरण
इत्यादिषु सप्तम इति । सर्पेषां वा सततगन्तारो रदमयः पुत्रा रसोद्दानप्रकाशनेन पुत्र-
वर्धने पुरुषास्मात्तारो यस्य स सप्तपुत्र आदित्यस्तम । एवमत्र भवत्येतत् 'अस्य धामस्य'
इत्युदात्तस्य प्रथमादेशे यण्यते । 'तृतीयो आता घृतपृष्ठो अस्य' इत्येतदनुदात्तमन्वादेशे ।
तेनैतयोऽनुदात्तानुदात्तयोरेकमेवोदाहरणम् ।

आता भर्तेर्हरतिकर्मणः । हरते मां पित्रस्य हि धनस्य । मध्यमोऽपि हृष्ट्यर्थं रदिम-
मिराहतानां भौमानां भागात् हरति । भर्तव्यो भवतीति ॥ सर्वे वा पूज्यं स्येत्येतान् विभृ-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० १११६११] 'अस्य नामस्य' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-० नार्थयस्ये० C.

४-आदर्शपुस्तकेषु 'एतस्मात्' इति पाठः ।

५-'मि' इति कुटितम् C. ६-अत्रानव्यापि C.

७-'तेनिवायस्युः' इत्युदात्तपुस्तकेषु पाठः । अ-
स्मानिस्त्वय संस्तुत्य लिखितः ।

८-अवश्यं C.

९-विवर्ति C.

१०-'सप्त' इति द्वित्रिधितम् B. C.

११-० स्थानीयस्य C. १२-वायुः वितेः B.

१३-'इति' इत्येकमेव B. C.

१४-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

१५-० तस्येव C. १६-सर्पाणां B. सर्पाणां C.

१७-रसान्दान C. १८-'द' इति कुटितम् C.

१९-आदर्शपुस्तकेषु 'पुत्रवर्धनं दुरणखा' इति पाठः ।

२०-'स' इति नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

२१-'म' इति कुटितम् B.

२२-'इत्युदात्त' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२३-भागात् C. २४-भाति B.

२५-० तगात् C.

यात् पितृवदिति । अविभागपक्षे भर्तव्यो भ्राता पित्र्येणै स्वयं वार्जितेन धनेन । मध्यमो
वृष्टयर्थे रसैर्भर्तव्यः । तत्रापयं सर्वस्य पातारं पालयितारं वेति छात्रन्यत्वम् । अर्थस्त्वेक एव ।
ध्याप्याय चार्थे यस्य पदस्यायमर्थस्तद्वर्णयति-विदपतिमिति । सप्त सृता संख्या गता
पञ्चम्यः सकाशात् । सप्तपुत्रमित्यस्य सप्तसंख्याका रश्मयः पुत्रा यस्येति यदुक्तं निर्ध-
घने तस्यापयादेनार्थमाह-भ्रातृव्यार्थे इति वदन्ति ।

[इति नयमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

पङ्क्तिः खण्डः ।]

१-इतव्यो C.

२-पित्र्येणामयं C.

३-वृष्टयर्थे रसै (गति B.) भर्त० B.C.

४-वेति B.

५-'व' इति नास्ति C.

६-'स' इति कुटितम् C.

७-सता C.

८-'सप्तपुत्रमित्यस्य' इति कुटितम् B.

९-सप्तदित्य C.

१०-आदित्येपुस्तकेऽत्र सप्तसप्तानिनिर्देशो न
इत्यने ।

[अथ सप्तविंशः खण्डः ।]

सप्त युजन्ति रयमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिं चक्रमवरमनवं यत्रेमा विद्वा भुवनाधि तस्युः ॥

ता युजन्ति योजयन्त्यात्मना उदितमात्रमेव रथम् । रथो रंहतेर्गतिकर्मणः । रंहितार गन्तारमादित्यम् । एकचक्रम एकमेव चरितारं दीपितारमित्यर्थः । चरितारं गन्तारमित्यर्थः । उदिते ह्यादित्ये स एवैकश्चरति वा नान्यानि ज्योतीनि सद्गदिमभिराच्छादितत्वाद्दृश्यमानत्वात् । स च तैर्युक्त एकोऽश्वोऽशनो व्यापी वहति गच्छति सप्तनामा सप्त रश्मयो यस्मै रसानभिसंनमयन्ति । सप्तपैवो वा यं प्रति स्तावकत्वेन नमन्ति स सप्तनामा । उत्तरोऽर्धे चः संवत्सरस्तुतिः । त्रिनाभि नामिदं त्रिंशो वर्षा हेमन्त इत्येते ऋतयो नाभिस्थानं यस्यै तत् त्रिनाभि । चक्रं संवत्सराख्यम् । परिवर्तमानसामान्यात् संवत्सरस्य चक्रमैवपदेशः । अजं जरावर्जितम् । अनवमप्रतिहतम् । अन्यत्राभिर्तेष्वेन पराधपमित्यर्थः । यत्र यस्मिन् इमा विश्वा इमानि सर्वाणि भूतजातानि । अधितस्य रधि-शब्दः 'अधिपरी अनर्थको' इत्येवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञकः पदपूरणः । उत्तरतिप्रलयसिति-भिरपि स्थानि यद्वनपेक्ष्य न कस्यचिदुत्पत्तिः स्थितिः प्रलयो वास्तीत्यर्थः ।

सप्त युजन्ति रयमेकचक्रमेकवारिणमिति । एकचक्रमित्यस्यार्थस्य वचनप्रदर्शनार्थं चात्र चरणस्योपादानम् । परस्ताद्यक्रशब्दनिर्वचनेन चक्रे चक्रमणस्याप्युपादानात् एक-चारिणमेकचक्रार्थकमित्यर्थः । चक्रं च चक्रेर्वा चैतेर्वा क्रानतेर्वेति धात्वग्यत्वम् । अर्थस्तु यैश्चरतेः स एव क्रमेरपि । इरमपीतरं नाम संज्ञा । एतस्मादेवाभिधेयमात् । नतं हि स्वस्मिन्नामवति ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र दण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[न० १११५४२] 'सप्त युजन्ति' इत्येव प्रतीकम् B, C.

३-उदितेत्यादित्ये C.

४-'चरति' इति द्विलिखितम् B, C.

५-अस्तनं व्यावि C. 'नो' भ्रुटितम् B.

६-भवति B, C. ७-सप्तनामा C.

८-'त' इति भ्रुटितम् C. ९-नमनमयन्ति C.

१०-नाभिप्रगो C. ११-०न्त इति इत्येवो C.

१२-स्थानं वा यस्य त त्रिं C.

१३-परिवर्तमानं B, C. १४-व्यवदेशः B.

१५-०त्राभिधेन B. ०त्राभिधेन C.

१६-[पा० १११५४२]

१७-अत्र कदाचिन् 'स्पानिनमनपेक्ष्य' इति पाठः

स्यात् । १८-चक्रं क्रमणयोरप्युपादानं C.

१९-एकचक्रार्थी B. एकचक्रार्थी C. मूलस्थितस्तु

पाठोऽस्माभिरेव निर्दिष्टः ।

२०-चरतिरित्यादिपत्तिव्यत्ययिन्यन्तः पाठोऽभ्रुटितः B.

२१-०स्तुत यथ B.

२२-'पीतनाम' (इतम्-नाम) इत्युक्तिः ।

संवत्सरप्रधान उच्चरोऽर्ध्वः । संवत्सरस्तुतिरित्यर्थः । संवत्सरः संवसन्तेऽस्मिन् भूतानि संवातो मैथुनं तद् भूतानि संवत्सरे कुर्वन्ति तान्यत्र संवत्सरादन्यस्य कालस्याभावात् । प्रीप्सो गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा आदित्येन । वर्षा वर्षाणामु पर्जन्यः । हेमन्तो हिमवान् मत्स्ये तत्प्रत्ययः पर्वतो मरुत् इति यथा ।

हिमं पुनर्हेनेवा । हन्ति हि तदोर्ध्वेधिवनस्पतीन् । हिनेतेर्वा वृद्धार्थस्य वर्धते हि तत् स्वस्मिन् काले येषमानि सर्वाणि भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते । अभिगत्य सप्त उत्पत्त्यादिभिस्त्रिभिरभिसन्तिष्ठन्तीत्यर्थः । कथं पुनर्ज्ञायते संवत्सरप्रधान उच्चरोऽर्ध्वं इति, यावता त्रिनामीत्यादिरुपकल्पनयाऽन्यस्यापि कस्यचित् संभवलोकेयं स्तुतिः ? उच्यते । संवत्सरस्तुतिप्रायस्त्वादस्ययामीयसूक्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः सर्वावयवैः स्तौति मन्त्र-इह दीधतमाः—

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन् सत्पुनर्वनानि विश्वा ।

तस्य नाचस्तप्यते मुरिभारः सनादेव न शीयते सनाभिः ॥

इत्यत्र तावत् पञ्चतुतया । पञ्चारे चक्रेऽश्रुतयः पञ्च हेमन्तशिथिरौ तुल्यप्रभाव-त्वात् समासेनैकः । इतरे चत्वारस्ते अरभूना यस्य तदं पञ्चारस्तस्मिन् चक्रे संवत्स-रायये । परिवर्तमाने तस्मिन् प्रकृतप्रतिनिर्देशोऽयं पूर्वस्यामृचि 'अयेमे अन्य उपरे विच-क्षणं सप्तषके पडर भादुरपितम्' इति यत् प्रकृतं तस्मिन्नातत्पुरास्तिष्ठतानि आकृढा-नीत्यर्थः । भुवनानि भूतजातानि । विश्वा सर्वाणि । तस्य नीचोऽश्रुभूत आदित्यः । सौम्येते मुरिभारो बहुभारेण सर्वभूतैर्बहुमारोऽपि यत्सनादेव पुराण एव सप्त तप्येते नापि शीयते । सनाभिः सह नान्या । नाभिस्तय श्रुतयो प्रीप्सो वर्षा हेमन्त इत्येते । आदित्यमण्डलं वा । 'पञ्चतयः संवत्सरस्य' इति ग्राह्यणम् । पञ्चतुतयेव स्तौति । स च 'हेमन्तशिथि-

१-ता (ति) वा क्रामतेर्वा इति धात्वन्त्यत्वम् इत्या-
रभ्य 'संवत्सरे कुर्वन्ति' इत्यन्तः पाठो द्विलि-
खितः C.

* 'मस्यन्तेऽस्मिन् रसाः' इति मूले ।

२-तदौपि C.

३-समवप्रविभ्यः रुक्' [८१३१२] इति पाणि-
नीयानुशासनादुरोधेनात्र कुतो नामनेपदमिति
विचारणीयम् । ४-जायते C.

५-यावन्ता B. C. यावन्त्या B.

६-उच्यन्ते B. C.

७-प्रायस्त्वा (यत्वा B.) दमानि मूले' इत्येव-
मादशेषुस्तकेषु पाठः । अस्माभित्तु तथा परि-
शोष्य लिखितः ।

८-ति कि मन्त्र B.

९-[५० १११६४१३] 'पञ्चारे चक्रे परिवर्त-
माने' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१०-अत्र 'तः' इति पाठो युक्तः ।

११-न अक्षर जक्ष C. १२-तेष्यते C.

१३-तप्यते C. १४-प्रथम वर्ष B. प्रीप्सा पर्व C.

१५-[ऐत० ब्रा० १११]

रयोः समासेन' । समासेः संक्षेपः । तुल्यस्वभावत्वादेकीकरणम् ।

'पङ्कट आहुरपितम्' इति पङ्क्तुनया ।

पर्यपदं पितरं द्वादशाकृतिं दिवं आहुः परे अर्थे पुरीषिणम् ।

अधमे अन्ये उपरि विचक्षणं सुसर्गके परं आहुरपितम् ॥

पञ्चतवः पादा यस्य स पञ्चपादस्तं पितरं पातारं वा सर्वस्य । द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतिराकारो यस्य स द्वादशाकृतिसम् । दिवो घुल्लोकस्य । परे अपरे अधे ता-
त्पर्यादत्र ताच्छब्दं मञ्जाः भोशन्तीति यथा । परस्मिन्नर्थे यः स्थित आदित्यस्तत्रेत्यर्थः ।
पुरीषिणं वृष्ट्युदकेन सद्भवे संघटसमाहुरपितमित्येतदनुगङ्गः स्याद् येनादित्यमाहुरपितं
केचित् ।

अधमे अन्ये उपरि उपरि स्थितमिति शेषः । विचक्षणं विविधदर्शनकरमादित्यम् ।
सप्तत्रये चक्रेनाश्रयणात् क्रमणात् चक्रा रश्मयस्ते सप्त आदित्यवारेण सप्तवन्धिनो यस्य
सं सप्तचक्रतस्मिन् । पङ्कटे पङ्क्तिरभूतैर्युक्तं तस्मिन् संवत्सरचक्रे आहुरपितम् । यथेदं पितं
सदधीनं तद् भवति । अतोऽप्रापितस्येन अधोनस्त्वं लक्ष्यते अधीनमाहुः । केचित्संवत्सर-
मादित्यस्यैव तमाहुः । अन्ये आदित्यं संवत्सरस्य । कथं पुनः संवत्सर आदित्यैव तः,
आदित्यो वा संवत्सरस्य ? उच्यते । संवत्सरस्तावद्वहोरात्रनिवर्त्यः । तेन सं तस्यायतः ।
आदित्यस्यापि संवत्सरौघयवमूर्तिर्ऋतुभिस्तावदस्यैव सीयत्यमन्दत्वे क्रियते । गतेष्व

१-‘योः’ इति कुटितम् C.

२-‘सः’ इति कुटितम् C.

३-[ऋ. ३।१६।१२] ‘पञ्चपाद’ इत्येन

प्रतीकम् B. C.

४-पादं तं B. C.

५-‘तिं वा दश B. ‘ति वा दश C.

६-घुल्लोकस्य C.

७-अपरे B. C.

८-अक्षाः C. अयमपि पाठः B.

९-‘दक्षेण C.

१०-‘माहुर’ इति कुटितम् B.

११-‘यथा न्यायेना० C.

१२-‘रन्ध्रं C.

१३-‘केनचित् B.

१४-‘मादित्यः B.

१५-‘चक्रा’ C.

१६-‘य’ इति नास्त्वादस्यपुस्तकेषु ।

१७-‘द’ इति नास्त्वादस्यपुस्तकेषु ।

१८-‘वक्ष्यते B.

१९-‘आदित्यमस्या० B. C. अत्र मकारोऽधिक एवे-
त्यस्मान्निरपसारितः ।

२०-‘आदित्यो यतः B. ‘आदित्यस्यायतः’ इति
पाठः साध्यान् भवेत् ।

२१-‘उच्यते’ इति न दृश्यते B.

२२-‘निवर्त्यः B.

२३-‘संवत्स्यायतः C.

२४-‘तावत् B. तावत् C. द्वास्तुतिः स्मान्निर-
वाच निवेशितः ।

कालेयैर्पर्यं दक्षिणोत्तरादिदिग्गमनमेदश्च । अतः सोऽपि संवत्सरायत्तः ।

अराः प्रसृतौ नामौ । प्रत्येताः प्रतिगताः प्रोता इत्यर्थः । पट् पुनः गृह्तेरभिभवार्थस्य ।
पट् संख्याभिभूयस्त्वादभिभवन्ति ।

[इति नवमस्या-(चतुर्थस्या-) ध्यायस्य

सप्तविंशः खण्डः ।

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः]

१-वैषम्यदक्षि० B. C.

१-दिग्गमन B. C.

१-प्रसृता C. 'प्रसृता नामौ' नास्ति B.

४-पञ्चसंख्यामिति शेषः । इतः परमाध्यायपति-

समाप्तेः समस्तोऽपि पाठस्तुटित आदर्श-
पुस्तकेषु ।

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डादिसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

[प्रथमः पादः ।]

[तद्वार्यं वृणीमहे यरिष्ठं योषवत्यम् । ७]

[मित्रो यत् पान्ति वरुणो यद्वर्मा १॥]

..... २ ।
..... तदा 'युष्मन्ममिति या' इति घञ्चनान् । मित्रो यत् पान्ति व्यत्ययेनेदं बहुवचनमेकघञ्चनस्य स्थाने । पान्ति रक्षति । वरुणश्च यद्वर्मा चार्यमा ।

अन्ध इत्यनघगतम् । कथम्, यावता 'अवेर्नुम धौ चै' इत्यसुप्रत्ययेऽस्त्यघगमः ? उच्यते । अनादित्येन संस्कारं भाष्यकार आङ्पूर्वस्य ध्यायतेरित्यघगतं मन्यते । अनेकार्थं च अक्षनामितत् तमोवचनं च घञ्यते । अत्र यद्वचनात् तस्याध्यानीयं भवतीत्यघगमः । आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं संवेणान्न ग्रीतेः शरीरस्थितेश्च तद्व्यक्तत्वात् । निगमः—

अर्जयवो भारतेन्द्राय सोममाम्रेभिः सिधता मममन्धः ।

कामी हि धीरः सदर्भस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदेष वृष्टि' ॥

शृत्समदस्य । हे अर्जयवः । भरत ह्येत हविर्धानादुत्तरवेदिदेशम् । इन्द्राय इन्द्रार्थं सोमम् । इत्या आ अम्रेभिः पात्रैश्चमसाख्यैरासिञ्चत अग्नौ जुहोतस्यर्थः । मम मदीयमेतत् ।

१—अत्रादशीपुस्तकेषु पादादिप्रारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२—अत्राध्यापादावेव मूयान् पाठस्तुटितः । सन्ति वाहिष्ठो दूतो यावद्यान् इति चतुर्णां पदानां व्याख्यानसमग्रमपि श्रुटितम् ।

३—[क० ८ [१५।१२] वार्यपदस्यावशिष्टव्याख्यानयोपराधिक्यायेव तत्पदोदाहरणत्वेन मूले निर्दिष्टोऽयं मन्त्रोऽस्मागिरिज्ञोद्धितः । आदशीपुस्तकेषु खण्डिष्ठपाठमध्यगतत्वादस्य निर्देशो नास्ति ।

४—अत्रापि वार्यपदव्याख्यानस्य कथनं प्राथमिको भागस्तुटितः ।

५—आदशीपुस्तकेषु 'वरुणश्च या यश्चार्यमा' इति पाठो वर्तते ।

६—[उणा० ४।२०६] आदेर्नाम्नी च B. अदेर्नाम्नी न C.

७—उच्यते B.

८—यमद्वयम् B.

९—तत् दास्यत्तान् B. तत्तदायत्तदात् C.

१०—[क० २।१४।१] 'अर्जयवो भरत' इत्येव प्रतीकम् B. C.

११—अमग्ने हि B. अमग्ने हिः C.

१२—यद्यमुपनीयते तत् B. यद्यमुदनीयमेतत् C.

अन्योऽन्नम् । कामी हि यस्मात् कामयते वीर इन्द्रः । सदमस्य पीतिं सदैवास्य पानम् । जुहोतं जुहुत च । वृणो ययिञ्च सयनीयादि हविः । तदितं इच्छन्तोऽन्नाप्ययं तदप्येष वृषा वैष्टि कामयत एव ।

अमत्रं पात्रम् । अमा अस्मिन्नदन्तीत्यस्य निर्वचनम् । किं पुनरमा इत्येतेनोच्यते ? अमा पुनरमत्रं भवत्यपरिमाणय, न हि यत्पात्रे दत्तं तस्य परिमाणमस्ति । ये घदन्ति तेषां पात्र पानात् पीयते हि तेनोदकादि । तमोऽर्थेन इत्युच्यते । अत्र निर्वचनं नास्मिन् ध्यानं भवतीति । अविद्यमानं ध्यानमस्मिन्स्तिद्विदमन्वः । किं पुनर्ध्यानम् ? दर्शनम्, तद्धि तमसि न भवति आलोकामावात् । निगमो भाष्यकारेण न दर्शितः । स दर्शयितव्यः । 'यो विदवतः सुप्रतीकः सहङ्गइति' इति पुरस्तादायम् 'अपि त्विदमन्तिकनामैवामिमेतं स्यात्' इत्यत्र व्याख्यातम् । अदर्शनमन्वन्तम् इत्यभिमान्ते । किमर्थमेतत् ? अन्यत्रापि ध्यायति दर्शने प्रयुज्यत इत्यस्य प्रदर्शनार्थम् । यद्वा हात्तवैदमनि मेधैर्वा निरुद्धे चन्द्रमसि बहुलेन तमसाऽत्यन्तदर्शनस्याभावात् । तदैवं भौर्वन्ते अन्वन्तम् इति । अन्वमविद्यमानं ध्यान-मत्यन्तदर्शनरहितमित्यर्थः । अयमेपीतरो निद्रयोपहतचक्षुरुत्खाताक्षो धीं न पश्यति सोऽन्व एतस्मादेव दर्शनाभावात् । तस्य प्रसङ्गेन निगम उच्यते—

स्त्रियः सतीतो उ मे पुत्र आहुः पर्यदक्षणां वि चेतदन्वः ।

कवियः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विज्ञानान् पितृपितृतासत् ॥

दीर्घतमसः । स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरेकत्रासम्भवात् स्त्रीशब्दोऽत्र क्रियानिमित्तस्त्रा-तुर्वाचकः पुंशब्दोऽपि पुरुषमनसः । स्त्रियः सतीत्वमोपनयनाद्यपत्त्यादिना कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः । तान् रश्मीन् । उ इति पदपूरणः । मे मल्लो पुत्रः पुरुषमनसो बहुमनस आत्मादि-

१-‘अन्न’ इत्येव B, C.

२-पीतिं C.

३-मूलमन्त्रे ‘जुहोत’ इत्येव पाठः ।

४-आदर्शपुस्तके ‘वृष्टि’ इति पाठः ।

५-दत्तं तस्य B.

६-‘किं पुनरमा इत्येतेनोच्यते’ इत्यत्र आरभ्य ‘नास्मिन् ध्यानं’ इत्यन्तः पाठस्तुटितः C.

७-मानस्य नास्मिन् B.

८-[ऋ० १।१४।७]

९-अतिदमन्त्रक (‘क’ नास्ति B.) ममि० B, C.

१०-[निर० ३।११]

११-इत्यपि भाष्यन्ते B.

१२-किमर्थः मतत् C.

१३-ध्यायति दर्शने C.

१४-भाष्यन्ते यत इति B.

१५-मवीतरो C. १६-पा C.

१७-[ऋ० १।१६।१६] ‘स्त्रियः सतीः’ इत्येव प्रतीकम् B, C.

१८-मानन C.

१९-तपोपन० B.

२०-मानप B, C.

२१-रश्मिन् C.

* ‘नास्मिन्’ इत्युचितम् ।

+ ‘ध्यास्यातः’ इत्युचितम् ।

विषयस्य मननस्य स्थानस्य कारणभूतानीत्यर्थः । आहुर्ब्रह्मविदः । कथम् ॥ आदित्यान्तर-
पुरुषो हि बुद्ध्याधिदैवतं तदवयवभूताश्च रश्मयः । तेनैते बुद्धिमधिष्ठाय ब्रह्मविदः
सर्वानात्मादीनर्धानि प्रकाशयन्ति । अत उच्यते बहूनां ज्ञानस्य कारणभूतानाहुरिति ।
तांश्च पश्यन् पश्यन्ति^५ । अक्षयान् अक्षयान्देनात्र ब्रह्मज्ञानमुच्यते क्षितौमुकरत्वाद् ब्रह्मज्ञान-
यान् । न विचेतव्यो न विज्ञानात्यन्धस्तद्रहितः सर्तः । अपिच कविर्मेधावी यः पुत्रो यैहु-
नोऽहस्त आत्मज्ञानस्य आता परित्यजितविद्यश्चेत्यर्थः । स तान् ईमिति पदपूरणः, आविरेत
जानाति नेतरः । यश्च तान् विज्ञानाद् विज्ञानाति स पितुरपि पिता पितृस्थानीयः पाल-
यिता वा असद् भवति ।

असम्भन्तीत्यनवगतम् । उदाहरणे रोक्ष्याविसमानाधिकरणयाद् द्यावापृथिवी-
विशेषणम् । अतोऽप्यान्तरासंभवादक्षरवर्णसामान्याच्च युक्तरूपम् 'असम्भन्ती' 'अव्यु-
दस्यन्ती' इति द्वेत्पदसंभवं दर्शयति द्यावापृथिव्यावभिधेये । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

प्रथमः खण्डः]

१-अत्र 'ज्ञानस्य कारणभूतानीत्यर्थः' इति पाठो
युक्तः स्यात् ।

२-भूतावर० B.

३-आदौपुस्तकेषु 'प्रकाशयति' इत्येकवचनान्त
एव पाठः ।

४-मूलमन्त्रे 'पश्यन्' इति पाठः ।

५-पश्यति B.

६-क्षितयुक्त० B. अयं पाठः सन्दिग्ध एव ।

७-तद्रहितः B.

८-अत्र 'तान्' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

तद्रहितो मग्नज्ञानरहितः सन्निवृत्तः ।

९-अत्र 'बहुवचनं बहुवचनं बाह्य आत्मज्ञानव्याप्ता
नितिः विप्रत्ययः' इति पाठः C. पुस्तके

वर्तते । B. पुस्तके तु 'बहुवचनं बाह्य.....' इ-
त्यर्थः' इति वर्तते । अन्ये कश्चन पाठस्तु दितः ।

अस्मान्निस्त्वर्णानुसारी पाठः परितोऽप्योपरि-
शान्तिर्दिष्टः ।

१०-अत्र 'ईमिति पदपूरणः आविरेत' इत्येतावान्
पाठस्तु दितः C. ११-अधोऽर्था० C.

१२-'असंजयमाने' इति भाष्यानुसारी पाठो युक्तः ।
अत्र 'माने' इति त्रुटितम् C.

१३-'अव्युदस्यन्ती' इति भाष्यानुसारी पाठो युक्तः ।
अयं पाठस्तु दितः C.

१४-आदौपुस्तकेऽत्र 'मग्नज्ञानातिनिर्देशो' न
दृश्यते ।

* 'वचनं' इति युक्तम् ।

अ. ५, ख. २. }
अ. ५, पा. १, ख. २. }

[अथ द्वितीयः खण्डः ।]

असंभन्ती भूरिधारे पयस्वती पृतं दुहाने सुकृते शुचिव्रते ।

राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिमतं यन्मनुहितम् ॥

भारद्वाजस्य । संश्रुतिर्कर्मा । शुद्धोऽपि चात्र संपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । असंगच्छमाने
असज्जमाने परस्परैणासंसिधौ भयन्योः विक्षिपन्त्यावाश्रितान् । भूरिधारे भूरिणो भूत-
जातस्य ज्योतिषां च धारयिष्यौ । पयस्वती उदकचस्यौ । पृतं वृष्टिलक्षणमुदकम् । दुहाने
क्षरतो वर्धत इत्यर्थः । सुकृते तादर्थ्यं एषा चतुर्यां शोभनयागादिकर्मचारिणो यज-
मानस्यार्थाय । शुचिव्रते शुद्धकर्माणौ ।

परोऽर्थेचः प्रत्यक्षकृतत्वाद् भिन्नं वाक्यम् । राजन्ती राजतिरैश्वर्यकर्मा इतीति ।
अस्य भुवनस्य भूतजातस्य । रोदसी चायापृथिव्यौ । अस्मे अस्मदर्थः । रेतं उदकनामैतत् ।
उदकं सिञ्चेत् क्षारयतम् । कीदृशम् ? यन्मनुहितं मनुष्येभ्यो हितम् । यत्संपत्करं तदित्यर्थः ।

घनुष्यतीत्यनवगतम् । हन्तिर्कर्मत्वार्थावगमं दर्शयति । यतो नायं हन्त्यर्थे 'तु'
प्रसिद्धः । अनवगतसंस्कार इत्यनेन शब्दावगमः । अनवगताधिकारे च सति पुनर्वचनमु-
भयानवगतत्वप्रदर्शनार्थमिति केचित् । घनुयामर्तैरप्यत्यादीनामप्येवमपि हन्त्यर्थेऽवगत-
त्वप्रदर्शनार्थमिति भाष्यकाराभिप्रायः । तथा च वक्ष्यति-तर्क्यतिरप्येवैकमिति । एतदुक्तं
भवति । पुनर्वचनं बुद्धिचिह्ननमैवमत्र किमपीति । तच्च प्रदर्शितमेव । तत्र घनोतेः कर्षण्या-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० ६।७०।१] 'असंभन्ती भूरिधारे'
इत्येव प्रतीकम् B, C.

३-अनर्थकमिदम् । अत्र कथन पाठस्त्रुटितः
स्यादिति भाति ।

४-०णासिमिथ्री० B.

५-'नृ' इति त्रुटितम् C.

६-आदर्शपुस्तकेषु 'दुहाने' इति पाठः ।

७-अस्मदर्थः C. अत्र 'अस्मदर्थम्' इति पाठो
युक्तो भवेत् ।

८-'रेतः' इति त्रुटितम् C.

९-सिञ्चके क्षा० C. १०-मनुष्यतीत्यवगतम् C.

११-अत्र 'हन्त्यर्थेऽतिप्रसिद्धः' इति पाठः

साधीयान् भवेत् ।

१२-आदर्शपुस्तकेषु 'इत्यन' इत्येव । तत्र 'ने'
इति त्रुटितं स्यात् ।

१३-०नार्थः इति C.

१४-त्वेनुवाम रूपेत्या० C. ०म रूपेत्या० B.

१५-०मयेनापामपि C.

१६-मुद्रितनिर्मुक्तमूलपुस्तके 'तर्क्यतिरप्येवैककर्मा'
इति पाठः ।

१७-अत्र '०मात्रं नात्र किमपीति' इति पाठः कदा-
चित् स्यात् ।

१८-अत्र 'कण्डूनादिप्रशेषाद् यक् प्रत्ययः' इति
पाठः साधीयान् भवेत् ।

* '०भवन्त्यौ' इति युक्तम् ।

दिप्रक्षेपाद् यत्प्रत्ययः । तत्सधियोमेन च वनुषापो द्रष्टव्यः । उदाहरणम्—

यदिन्द्राणी जना इमे विद्वन्ते तना गिरा ।

अस्माकेभिरुभिर्येव साक्षयाम् वृतन्वतो,

वनुषाम् वनुष्यतो नर्मन्तामन्यके समे २

नामाकस्यायम् । यच्छब्दो यदेत्यस्यार्थं यदा हे इन्द्राणी जना इमे आस्माकीनाः परे च युयुत्सवो विद्वन्ते विविधं युद्धार्थं परस्परमाह्वयन्ते । तना गिरा सन्ततया वाचा । अर्थथा तनेति धननाम निमित्तार्थे चात्र दृश्या । धनेन निमित्तभूतेन, प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा । जित्वा परेषां स्वमूर्धनं धनं विलुम्पयितुमिच्छन्तः । गिरा नामाभि-जननादियुक्तया वाचा । यच्छब्दभूतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तेन युयवोः प्रसादेन । अस्मा-केभिः छान्दसत्वाद् वृद्धयमाय आस्माकेभिरुभिर्योद्धुर्योः सह यं साक्षयाम् अत्यर्थमभि-भवेम । कान् ? वृतन्वतो येऽस्माभिः सह संप्रामं कर्तुमिच्छन्ति तान् शङ्कन्तित्यर्थः । वनुषाम् हत्याम् च वनुष्यतो व्रतस्तान् । नेभेतां न मा भयस्तु मा भूयन्नित्यर्थः । कुटिलता अन्ये अन्यके अस्मद्विषः । समे समदाब्दः सर्वादिः सर्वपर्यायः सर्वं पर्येत्यर्थः । संप्रामे ११ अभिभयनव्यतिरेकेण यद्यप्यसंभवतीति सामर्थ्यात् इन्निकर्मेत्युक्तम् ।

दीर्घप्रत्ययमिति विषयभूमानं दर्शयितुमाख्यातमुदाहरणम्—

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।

दीर्घप्रत्ययमिति यो वनुष्यति यं जवेम वृतन्वतो दृष्टव्यः १॥

वसिष्ठस्य । हे इन्द्रावरुणा युवमध्वराय यज्ञाय नोऽस्माकं विशे मनुष्याय जनाय पुत्रादिकाय जनाय च परिचाराय महि महते शर्म सुखं यच्छतं दत्तम् । किञ्च दीर्घप्रत्ययं दीर्घप्रत्ययमग्निहोत्रसमादिकमस्माकम् । अवि यो वनुष्यति अतीत्यवयवममी-त्यस्य स्थाने योऽभिवनुष्यति अभिजिघांसति । यजमानविशेषणं चैतत् । दीर्घप्रत्ययस्य

१-अये सन्दिग्धः पाठः ।

२-[ऋ० ८।४।७] 'यदिन्द्राणी' इत्येव प्रतीकम्

B. C.

३-स्माकिनः C. ४-पर (पि) B.

५-विषयस्ते C. ६-अथा C.

७-द्रष्टव्य B. ८-तना C.

९-अस्माकेः C. १०-साक्षयाम् C.

११-अभ्यर्थम् C

१२-प्रत्यस्तं च यं त्वां न मा B. प्रत्यस्तं तन्मन्वा

न मा C.

१३-० मे म्यभि० C.

१४-[ऋ० ७।८।१] 'इन्द्रावरुणा युवम' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१५-'मह' इति त्रुटितम् 'य' इत्यस्य स्थाने 'नृ' इत्येव पाठः C.

१६-सुखः C.

१७-'दीर्घप्रत्ययं' इति त्रुटितम् B.

१८-दीर्घं प्रत्य० B.

नित्यानामग्निहोत्रादीनां कर्मणां कर्तारं यजमानमभिवनुष्यति । वै यच्छब्दध्रुतेस्त-
च्छब्दोऽध्याहारः । तं जयेमं पृथगाहु संग्रामेषु दूष्यो जयकर्म तच्छब्दसामानाधिकर-
ण्योपपत्तेर्विभक्तिविपरिणामः । दूष्यं दुर्धीकं वापयुद्धिमित्यर्थः ।

निर्वचनप्रसक्तमाह । पापः पाता रक्षिता अपेयानामरक्षितध्यानां त्याज्यानाम् ।
पियतेर्वा कृत्यः, अपातध्यानां प्रतिपिद्धानां सुरादीनाम् । अकार्यमात्रोपलक्षणं चेतत् ।
अकार्याणां कर्तव्यार्थः । पारित्यमानः, अथवा विपयासक्त्याऽत्यर्थं पात्यमानः । अवादे
अथो नरकमेव पतति प्रायश्चित्ताकरणाद् मोक्षमिति पापः । अथोभावविष्टार्कं पततेः
पाप इत्यर्थः । तपाच्च स्मरणम्—

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।

व्यसन्यधोऽधो व्रजति स र्यस्यव्यसनं मृदुः^{१*} ॥

इति । अथवा किं एतेन अर्वाङ् नामादिति । पारित्यतेरेव पापो विहिताकरणाद्
नोर्ध्वमिति पापो विहिताकरणान् प्रतिपिद्धसेवनाच्च । नित्यमत्यर्थं धेयसः पततीति
पततेर्यदुलुगन्तात् एवाद्यच्च तलोपः । ईप्स्ययो वा छौन्दसत्वात् । एवं पातेः पितृर्था
पापः । अन्ये 'त्यर्था घर्षं मध्यवेत्' इत्युदाहरति ।

तैष्यतिरत्येवंकमेति । यत्कर्मा वनुष्यतिर्हस्त्यर्थे । धात्वन्तरमनवगतमिति
केचित् । अन्ये तु 'तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यामं' इति इन्ति विनाशयति
व्यपोहतीति हर्म्यर्थे तरतेः प्रयोगदर्शनाज्जदमर्थानवगतम् । किन्तर्हि ? उकारपकारानव-
गमात् शब्दशानवगतमेवैतद् इति वर्णयन्ति । उदाहरणम्—

१-‘व’ इति झुटितम् ‘यं’ इत्येव B.

२-जयाम् I.

३-जयकर्म C.

४-दुर्धीकं C.

५-‘प’ इति झुटितम् C.

६-अपा देव C.

७-‘पतिः’ इत्येवादर्थोपुस्तकेषु पाठः ।

८-अप सन्दिग्धः पाठः ।

९-अत्र ‘त वाऽव्यसनं मृतः’ इति पाठो युक्तो भवेत्.

१०-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

११-अपापा B.

१२-पाप्यतेरेव B.

१३-‘विहिताकरणात्’ इत्याधिकमेवात्र भाति ।

१४-अप्रत्ययो वा B. अप्रत्ययो वा C.

१५-एन्दस० C.

१६-अत्र ‘व’ इति झुटितम् C.

१७-‘अन्ये’ इत्यस्मात् पूर्वे B. पुस्तके ‘दधतेः’ C.

पुस्तके च ‘धतते’ इति पाठ उपलभ्यते । पा
मयमधिक एवात्र पाठ इति भाति ।

१८-[ऋ० १११२११]

१९-तकूपतिर० C.

२०-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

२१-अव्यसनम् C.

ऋभुर्ऋभुभिः वः स्वामि विभुभिः श्रवता श्रवसि ।
वाजो अस्मा अवतु वाजसतविन्द्रेण युजा तरपेम वृत्रम् ॥

वसिष्ठस्य । ऋभुरिति मेधाविनाम् । व्यत्ययेन चात्रैकवचनं बहुवचनस्य स्थाने ।
ऋभुवो मेधाविनो वयम् । ऋभुभिर्ऋभुर्विभुर्वा वाज इत्येतैर्देवैः सह । अभि वः स्वामि
अभिमेवम युष्मान् शत्रून् । नच केचला मेधाविनः । किं तर्हि ? विभुर्बलवत्त्वान्निग्रहे
चानुग्रहे च समर्थो विभुर्दृश्यते । तेनायमर्थः । विभवो वयं विभुभिर्निग्रहानुग्रहसमर्थ-
विभुभूतिभिर्या तैरेव देवैः सह । श्रवता यत्नेन सेनास्येन श्रवति युष्मान् स्वभूतानि
पलानि सेनास्येन अभिस्वाम इति सम्यञ्चः । वाजो वाजस्यैवोऽस्मान् अवतु रक्षतु ।
क ? वाजसतो संग्रामे इन्द्रेण युजा युज्यत इति युक् सहायः इन्द्रेण सहायेन तरपेम
हस्याम् । कम ? वृत्रं शत्रुम् ।

भन्दिता इत्यस्य धात्वर्थान्वगमं रूपान्वयमश्च दर्शयितुं निगमेपूर्वक्षेपः । तत्र
'मदि कल्याणे सुखे च' इति पाठाद् भन्दतेः स्तुत्यर्थत्यमप्रसिद्धमिति भवेतिकर्मसु
पाठं दर्शयन्नाह-भन्दतेः स्तुतिकर्मणः स्तुत्यर्थे वर्तमानस्येति । अतएव योऽप्यातं
प्रथममुदाहरति । 'पुरुषियो भन्दते' इति । रूपमपि भन्दतेत्युक्तिं नपुंसके भावे
भन्दनमिति स्यात् । श्रियां भन्दनीति । भन्दिताद्यस्योभयान्वगतस्य पश्चादुदाहरणम्-
'स भन्दिता उदियति' इति-।

पिता यज्ञानामसुतो विपश्चिता विमानमभिर्विपुर्न च वाधताम् ।
आ विवेच रोदसी भूरिवर्षता पुरुषियो भन्दते धामभिः कविः १४ ॥

विष्णुमित्रस्य । पिता पालयिता यज्ञानाम् । असुतोऽसुः प्रज्ञा रो मत्त्वर्थं
प्रेक्षायांश्च । विपश्चिता मेधाविनो मध्ये । विमान विनिर्माणहेतुत्वात् । विनिर्माता चाभि-

१-[ऋ० ७।४।२] 'ऋभुर्ऋभुभिः' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

२-विषा B. विष्वा C.

३-'वा' इति पाठ आदर्शपुराणेषु ।

४-तमन्वो C.

५-गवांसि C.

६-'संग्रामे' इत्यस्मात्परी B. पुस्तके 'संग्रामेः संग्रामे'

इत्यधिकः पाठः ।

७-सभायः C.

८-तकुपेस C.

९-रूपावगमं B.

१०-[पा० १।१२]

११-'च' इति नास्ति B.

१२-दाहयति C.

१३-'लुडि' इति त्रुडितम् B.

१४-[ऋ० १।३।४] 'पिता यज्ञानाम्' इत्येव
प्रतीकम् C. B.

१५-'रो मत्त्वर्थं प्रेक्षायांश्च' इति त्रुडितम् B.

१६-भाषः त्रुडितम् B.

१७-वानिः B.

हंयिनंयनद्वारेण कृत्स्नस्य जगतः । वयुनश्च प्रज्ञानभूतं च प्रशस्योपक्रान्तः पौयताम् ऋत्विजां मध्ये । एवंविशिष्टः किं चकार ? उच्यते । आविवेश आविष्ट आविशति वा । रोदसी चावापृथिव्यौ । भुविष्यै बहुरूपेणात्मना । तथाच बहुरूपत्वे 'तम् अकूयेद्' त्रेधा हु भुवे कम् ऋषींसे अतिर्म' इति च मन्त्रलिङ्गम् । आविश्यं च पुरप्रियः बहूनामृतिव्यञ्ज-मानानामिष्टः । भन्दते दैव्यहोतृत्वात् सौति । कान् ? सामर्थ्यात् देवान् । धामभिः स्वैर्जन्मभिर्नामभिर्वा, कविर्मेधावी । एवं तावद् 'विनेय इत्तच्छब्दाध्याहारकल्पनया वज्रैकवाक्यता । अन्ये तु पिता यज्ञानामित्यादिगुणो योभिस्तं पुरप्रियो बहुकामो यज्ञमानो भन्दत इति यत्तच्छब्दाध्याहारकल्पना ।

नामभूतस्योदाहरणम्—

स भन्दना उदियति प्रजावतीविंशायुर्विधाः सुभरा अहर्दिवि ।

अथ प्रजावद्विमर्शपरत्वे पीन इन्दविन्द्रमस्मभ्यं यावतात्^{१२} ॥

अग्नेः । स भन्दना इति तच्छब्दभुतेयच्छब्दोऽन्नाध्याहर्तव्यः । 'यो यज्ञ उपैनेते सोमं स्तोष्यामीति जर्मनः प्रभृति मिर्ध्यात् सोयं स्तोता भन्दनाः स्तुतीरुदियति उदीरणं समुच्चारणम्, उच्चारयति । किंविशिष्टः ? प्रजैर्वतीः प्रजाशब्देन अन्यमानत्वाद्वाहुतय उच्यन्ते, ताभिस्तेर्वतीराहुतीसंयुक्ता इत्यर्थः । प्रजालिङ्गा वा । विंशायुः 'छन्दसीणः' इत्युणि

१—'स्योपक्रान्त' C.

२—अत्र 'वापता' इति मूलानुमारी पाठो युक्तः ।

३—वचसा C.

४—आकूयेन् C.

५—ऋषींसे C.

६—इदमेकस्य मन्त्रस्य प्रतीकं बहूना वेति अष्ट-वियर्यस्ताशुत्वाग्र ज्ञायते ।

७—अत्रादर्शपुस्तकेषु 'आविश्य' इति पाठः ।

८—'भन्दते' इत्यस्मात्पूर्वं B. पुस्तके 'वति वा रोदसी चावापृथिव्यौ' इत्यधिकः पाठः ।

९—'नामभिः' इति नास्ति C.

१०—तावद्विनेय यत्तच्छब्दो ध्या० C.

११—'त' इति B. पुस्तके 'च्छब्दा' इति च C. पुस्तके त्रुटितम् ।

१२—[ङ० १८६१४१] 'स भन्दना' इत्येव C.

'स भन्दना उदियति' इति च B.

१३—'तच्छब्दभुतेयं' इति नास्ति C. 'तच्छब्द' इति तु B. पुस्तकेऽपि नास्ति ।

१४—'यो' इत्यस्मात्पूर्वमत्रादर्शपुस्तकेषु 'व' इत्यधिकम् ।

१५—उपनयने C.

१६—'म्' इति त्रुटितम् C.

१७—'मिथ्याक्' C. अतः परं B. पुस्तके 'पान' इति C. पुस्तके च 'वान' इत्यधिक इव पाठो दृश्यते ।

१८—प्रजापतिः C.

१९—अत्र 'तद्वतीः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२०—'आहुतिसंयुक्ता' इति पाठः साधुः स्यात् ।

२१—[उणा० १ । २] 'छन्दसि णः' इति पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

२२—इत्युणि B.

आयुर्गन्ता सर्वत्राप्रतिहतगतिः सर्वप्रज्ञातेत्यर्थः । अथयच्चनो वा आयुशब्दः ।
हविर्लक्षणेतरैः सर्वांश्चो विश्वाः सर्वाः सर्वप्रकाराः संभृता अभवन् गुणैः । कदा उदिर्येति ?
उच्यते । अहर्दिवि रात्रावहनि चेत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा मम अन्नं प्रीत्यादि । प्रजावर
प्रजासहितम् । एषि धनं च । कीदृशम् ? अथपस्यं यादृशोनाभैः पत्यते गम्यते तादृशं
सारवच्च बहु चेत्यर्थः । पीतः सन् हे इन्द्रो इन्द्रमर्षमभ्यमस्माकमर्थाय याचताम, आशिषि
लोहं, याचस्य ।

आहूत इत्यन्यगतार्थरूपस्य 'अन्येन मदाहूत' इत्युदाहरणोपक्षेपः । आहंसीधे-
त्यादि समाधिप्रदर्शनम् । आहन्तीति समाधिः । कथम् ? संवादसूक्ते 'को अस्य वेद
प्रथमस्याहः' 'जायेव पत्ये तन्यं रिरिच्ये' इत्येवं यम्यो यः समयोगं प्रत्यभियोगस्तं
प्रत्याह—

न विव्रन्ति न नि मिपन्त्येते देवानां स्पश इह ये वरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि त्वयं तेन वि वृह रघ्येव चक्रा ११ ॥

मैवं मस्याः रहो घर्षत इति । यतः क्षणमपि न विव्रन्ति नोपरमन्ति नोदासते
रश्मिभवेपणपरा इत्यर्थः । न निमिपन्ति नच प्रमाद्यन्ति यत्नेन यो यत् करोति तन्निरीक्षते
इत्यर्थः । के ? एते देवानां स्वभूताः स्पशः स्पाशपितारः कृतांनां कर्मणां चिह्नपितारः
कृतानां कर्मणाम् । 'द्यौर्भूमिरापो हृदयम' इत्यादयो वृत्तज्ञाश्चरै इह लोके ये वरन्ति ते १०

- १-अभवत् C. २-उदिर्यते C.
३-गम्यते C. ४-'ह' इति नास्ति B. इन्द्रो C.
५-इन्द्र मममस्माकं C.
६-०तार्थं रूपस्य B. ०तार्थं रूपस्य C.
७-'नम्' इति नास्ति यादृशपुस्तकेषु । तत्र 'प्रदर्श'
इत्येव पाठः ।
८-[ऋ० १०।१०।१६]
९-[ऋ० १०।१०।७] 'रिरिच्ये' इत्यस्य
स्थाने B. पुस्तके 'संविधि (धी)' C. पुस्तके
■ 'संविप्रधि (धी)' इति पाठः ।
१०-इत्येव C. ११-यस्या B.
१२-समायोगः प्रकृताभियोगस्तं B. समायोगं
प्रकृताभियोगस्तो C.
१३-[ऋ० १०।१०।८] 'न विव्रन्ति' इत्येव

- प्रतीकम् B. C.
१४-आदशपुस्तकेष्वत्रायं 'न' कारो नास्ति, अर्ध-
वशान्मूलानुसारित्वात्स्माभिरेवात्र निहितः ।
१५-निरीक्षते B. C.
१६-कृतानां C.
१७-'कृतानां कर्मणा' इत्यधिक एवात्र पाठो-
ऽभावद्यक्त्वात् पूर्वेषु गतत्वात् ।
१८-'आदित्यचन्द्रावन्निर्लोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहथ राजिथ उमे च सन्त्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥'
इति याज्ञवल्क्यव्याख्यायां दिव्यप्रकरणे
१०२ श्लोकस्य मिताक्षराटीकायाम् ।
१९-चाप C. २०-एतत् C.

ज्ञात्वा । अन्येन मत् मत्तः केनापि लोकद्वयाधिरुद्धैतत्कर्मसंबन्धेन पुरुषेण सह । आहनः
लोकेऽपि या अप्रतिरूपमप्रतियोग्यं भाषते सोच्यते माहंसीव भाषमाणोति । अतश्चा-
सम्भवापणाद्योग्यवचनाद् आहपूर्वस्य हन्तेरप्रत्यये आहन्तीत्याहना इत्येतद्रूपं भवति ।
तस्य संयुद्धौ आहनः । असम्भ्यवचना मामाह । त्वयं याहि गच्छ । त्वयं तूणं द्वित्रं
याहि सामर्थ्याग्निमधुनम् । गत्वा च तेन तेनैवोचितेन पत्या सह विहं 'युह उद्यमने'
धर्मार्थकामानुचच्छ उत्कृष्टान् कुर्वित्यर्थः । उत्कृष्टानां हि तेषां करणमुद्यमनम् ।
कथमिषोषच्छः ? उच्यते । एषेव रक्ष्या इव । रक्षावयवभूते इव । यथा रक्षावयवभूते
चक्रा द्वियक्षनस्य स्थानेऽयमाकारः, चक्रे रथमुचच्छतस्नद्वदित्यर्थः । एवमत्र माहंसीवे-
त्यादिना भाष्येण आहन्तीत्यवगमः प्रदर्शितः । इतिहासदर्शनस्यैतत् ।

नित्यपक्षे तु-यम आदित्यो यम्योपि यत्रिः सोच्यत इति । प्रातरङ्गैश्छन्तः सायं
चास्तमयमाना न तिष्ठन्ति । तेषां स्येवं घ्नन्तो रश्मयो न च निमिषन्ति न क्षणमपि
प्रमाद्यन्ति, पते देवानां स्पर्शः स्रष्टारश्चरा देवानां लोकपालानामिह.....रन्ति
तैश्च सह प्रतिद्वन्द्वामायात् तयोवस्थानं नास्ति, अतोऽप्येन मत् । दर्शनोद्दिनिद्वरपाष्टाङ्गं
प्रह्वचर्यमित्याह । नित्यपक्षे तु काचिद् ग्राहणी पत्नी प्रवेक्षिते कामार्ता प्रवेक्षीतीति
योज्यम् । लोपामुद्रेति मुद्रेत्युरसेकलुसोरसेकौ विनयाच्छिन्नमममया । अग्न्यस्तमानम् ।
अथवा पत्युर्गमने प्रह्वचर्यनिर्विण्णा भार्याऽस्त्वामिवस्थायां नोपेक्षयितव्येत्यर्थ आर्तवे ।

१-भागे अपि B.

२-तिपमि C. अत्र 'अतो यमि !' इति पाठो
युक्तः स्यात् ।

३-अयन् C. ४-विबह B.

५-[Cf. धा० १ । १७]

६-यमाना C. ७-मिषोषच्छ B. C.

८-रक्ष्या C. ९-यवीभूतमत इव B.

१०-नर्त्यतन् B. C.

११-अत्र 'यम्यपि' इति युक्तः स्यात् ।

१२-प्रातः तद्व० B. १३-मोस्येवं C.

१४-'साते' इति पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

१५-अत्र 'स्वराः' इति पाठो युक्तः ।

१६-अत्र कश्चन पाठस्तुटितः ।

१७-'शाशंदि (दि B.) त्रित्याष्टांग' इत्यादर्श-

पुस्तकेषु पाठः । अस्माभिस्तुष्टार्पातुसादिवाद्यं

पाठः परिकल्प्य निर्दिष्टः । तथाच प्रह्वचर्य-
नित्यपक्षे पुराणम्—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुणभाषणम् ।

सकल्योऽप्यवसायश्च त्रियानिर्भृतिरेव ॥

एतन्मैयुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।

[अथर्व० १. १९. २६-२७]

१८-अत्र 'अनित्यपक्षे' इति पाठः स्यात् ।

१९-प्रवृत्तिने B. प्रवृत्तिने C.

२०-प्रवृत्तीति B. प्रवृत्तीतीति C.

२१-अयं सन्दिग्ध इव पाठः, यथाह एव लिखितो-
ऽस्माभिः ।

२२-पत्युर्गमन C. २३-वस्य ममवस्था० C.

तथाच 'पर्वयज्ञे व्रजेष्वेनाम' 'सर्वत्र वा प्रतिनिद्वयज्ञे' इति स्मरणमेतन्मन्त्रलिङ्गमूलं दृष्टमिति ।

सोमो अक्षा इत्यनवगतम् । ऐक्यपदिके च द्विपदोपादानं विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । को विशेषः ? सोमसमानाधिकरणस्याख्यातभूतस्य 'अनूपे गोमान्' इति गोविषय-स्याक्षा इत्येनस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत । अक्षसूकादिषु नामभूतस्याक्षपदस्य ग्रहणं मा विज्ञायेति । अनेकार्थं च । आचार्यगोविप्रतिपत्तेः । विप्रतिपत्तिश्च भाष्ये प्रदर्शितैव । मत्र ययोरुदाहरणयोस्तत्र एते आख्यातशब्दास्तत्र पूर्वस्मिन्नुदाहरणे अग्नोतेरक्षाः । तस्य च 'उदितो यो' इति विभाषितेर्द्रवात् 'लुङि' सिद्धिं अनिद्वये अष्टेनैवप्रगमः । इदृशे 'अंशिष्टेति । द्वितीय उदाहरणे पूर्वः क्षीयतेरपैः क्षरतेः । तत्राप्यक्षयिपीदक्षारीरिति धावगमः । शाकपूनेस्तु सर्वत्रैवाक्षेपीदिति । उदाहरणम्—

[इति द्वायमस्या-(पञ्चमस्या)-धावस्य द्वितीयः अण्डः ।]

१-[मनु० ३।४५]

२-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

३-ए (०) क परित्येक च द्विपदोपादानं B, C.

४-पत्यर्थः C. ५-विशेष C.

६-'त' इति वर्णो नास्त्यादर्शेषुत्वकेषु ।

७-त्रयोद्वे C.

८-आख्यातशब्दः B, C.

९-[पा० ७।२।५६]

१०-लुङि B.

११-आप्येत्यनवगतः C.

१२-आशिष्टेति C.

१३-पूर्व क्षीयतेः क्षरतेः B. अपतेर क्षर C.

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

न यस्य वावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नद्रव्यः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि^१ ॥

विश्वामित्ररेणोर्विन्द्रस्तुतिः । न यस्येन्द्रस्य माहात्म्यमिति शेषः, अथवा यस्येति पृष्ठी द्वितीयाख्याने यमिन्द्रम् । वावापृथिवी 'वा च्छन्दस्ति' इति पूर्वस्यर्णः, घाघापृथिव्या । न धन्वश्चन्द्रोन्तरिक्षवच्चनः । तथापि परेणान्तरिक्षशब्देन पौनद्वयस्यैव सङ्गात् क्रिया-निमित्तो द्रष्टव्यो धन्वतेर्गतिकर्मणः । तेन च गन्तव्यमायमुदकमुच्यते । नापि धन्व नदीसमुद्राधिकरणमुदकम् । नान्तरिक्षं नद्रव्यो नापि हिमवदादयः पर्वता व्याप्तवन्तो व्याप्नुयन्ति वा । किं तर्हि ? सोमो अक्षाः सोम एवैको व्याप्तवान् । कथं पुनर्गम्यते सोम एव व्याप्नोतीति ? उच्यते । यत् पञ्चम्या अत्र लुग् द्रष्टव्यदृष्टान्दसरयात् । यस्मादस्य सोमस्य पृष्ठीश्रुतेर्जन्यजनकसम्बन्धेन सम्बन्धिनानेन पीतेन जन्यमान इत्यर्थः । कोऽसौ ? मनुः क्रोचः, अपि उपरि नीयमानः । केयाम् ? सामर्थ्यात् शत्रूणाम् । शृणोति हिंसायां हिनति । वीळु संस्रब्धं धीर्यमदावलिप्तम् । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्यात् शत्रुजातम् । रुजति भिनन्ति । स्थिराणि दृढानि च मेघवृन्तानि । अत्र न यस्येति यच्छब्दध्रुतेः साकाङ्क्षत्वाद् धैर्यं स्तुम् इति धाक्यशेषः । एवमश्रोतेरक्षा इत्येके आर्षोर्था मध्यन्त इति शेषः ।

द्वितीयमुदाहरणम्—

अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

समुद्रे न संवरणाम्यमन मन्दी मदाय तोशते^{११} ॥

सप्तर्षीणाम् । अनूपे अनुगता आपो यस्मिन् असौ तृणोदकघट्टेशोऽनूप उच्यते

१—अत्रादर्शपुस्तकेषु खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२—[५० । ८२ । ९] 'न यस्य वावापृथिवी' इति B, 'न यस्य वा' इत्येव C.

३—[पा० ९ । १ । १०५]

४—पौनद्वयस्याप्रसङ्गम् B. C.

५—'सम्बन्धी नानेन' इत्येवं पाठ आदर्श-पुस्तकेषु ।

६—मनुः C.

७—नीयमान C.

८—केयाम् C.

९—शृणोति हिं C.

१०—भित्तस्यत्रि C.

११—वयव C.

१२—आवात्मा C.

१३—[५० । १ । १०० । ९] 'अनूपे गोमान्' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१४—०० वमेशो C.

तस्मिन् । गोभिः सह । अत्रैकवाक्यतायै यदा तदेत्यध्याहारः । यदा अशाः छान्दसत्याद्
वर्तमाने लुङ्क्षिपेति निवसति तदा सुपुष्टत्वात् गवां सोमः पय आस्यं दुग्धाभिस्तृतीयैषा
पञ्चम्याः स्थाने सामर्थ्यादपिशब्दलोपश्च द्रष्टव्यो दुग्धार्थोऽपि गोभ्योऽक्षाः क्षरति ।
दुग्धा अपि पुनर्दुहन्त पय । न निर्दुग्धा भवन्तीत्यर्थः । कथं न क्षरति । उच्यते,
समुद्रं न समुद्रमिव या समुद्रं संवर्णानि संवरणशब्देनात्र संवरणस्यभावकानि
स्रोतांस्युच्यन्त तानि भग्नं भगमन् अविच्छेदेन गच्छन्ति । एवमूयःप्रदेशं पयांसि
सर्वाङ्गभ्यो गच्छन्ति, किमर्थम् । सात्रायययागादिषु इन्द्रस्य मदाय मर्दार्थम् । तृती
तृतीयैः । तृतीयं सत्र स इन्द्रो मन्दी स्तुत्या । तोशेतिर्व्यक्तमां हन्ति धिमेऽशयति ।
कम् । सामर्थ्यात् यजमानस्य शत्रुनित्यर्थः ।

एवं चायं क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम इति द्वितीयः पक्षः । यदा तु
धाकपूणिपक्षः सप्ते क्षियतिनिगमा इति तृतीयः । तदा 'न यस्य' इत्यर्थे तावदेवं
योजना । यस्येति पक्षे सप्तम्यर्थं यस्मिन्निन्द्रे 'न चावापृथिव्यौ नाप्युदकं नान्तरिक्षं
नापि पर्वताः क्षयन्ति । किं तर्हि । सोम एवेकोऽक्षाः क्षियेति निवसति आहारत्वात् ।
उत्सरोऽर्धचैः समानव्याल्लयानः । अनूपे गोमान्ति । तत्रापि अनूपे गोमान् गोभिः
सह यदाग्निहोताः क्षियति निवसति तदा सोमः पय आस्यो दुग्धार्थः, सप्तम्यर्थ एवा
तृतीया । अपि च पूर्वयत् दुग्धास्यपि गोषु अक्षौ निवसत्येव । दुग्धास्यपि पयो^{१२} विद्यत
एव । 'न निर्दुग्धा गावः शक्यन्ते कर्तुमित्यर्थः । किमल्पको निवसति । न । समुद्रं
न संवरणानीत्युक्तं प्रभूत इत्यर्थः । समानमन्यद् । लोपाश इत्याद्यतिरिक्तपाठः ।
केचिद्व्याघाः ।

श्वात्रमित्यनवगतम् । क्षियतामेवभिधेयवचनम् । आश्वतनमिति प्राप्तिवचनम् ।

१-अत्र 'गोमान्' इति शेषो योग्यः । अथवा
मूलगतौ 'गोमान्' इति पाठः कदाचिदित-
स्तुठित एव स्यात् ।

१-क्षियति C. ३-मुग्धमभ्योऽपि C.
४-भवतीत्यर्थः C. ५-रणादि C.
६-एवं मूर्धः C. ७-मवार्थः C.
८-इन्द्र C. ९-तोर्गतिर्व्यक्तमां C.

१०-पिता नाशयति B. वितानाशयति C.

११-पूर्वं B. १२-न यस्येत्यत्रानन्देवं B. C.

१३-०भिन्द्रं स B. ०भिन्द्रं न C.

१४-पर्वतान् B. पर्वतां C. १५-क्षयति B.

१६-समाप्य (न C.) ल्याप्यतं गो (ना C.) B. C.

१७-B. पुस्तके 'इति' इति C. पुस्तके 'ति' इति
न कस्ति ।

१८-अनूपे होमान् C. १९-दुग्धोभिः C.

२०-मुग्धास्यपि C.

२१-अक्षाणि व० B. अक्षाणि व० C.

२२-वियो विलय एव C. २३-ते B.

२४-श्वात्रमित्य० C.

२५-ददं वाक्यं त्रिलिखितम् C.

[अथ तृतीयः खण्डः ।]

न यस्य वावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नद्रयोः सोमो अक्षाः ।

यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळु हजति स्थिराणि^१ ॥

विश्वामित्रेणोरिन्द्रस्तुतिः । न यत्सेन्द्रस्य माहात्म्यमिति शेषः, अथवा यत्सेति पृथ्वी द्वितीयास्थाने यमिन्द्रम् । वावापृथिवी 'वा वृच्छन्सि' इति पूर्वसवर्णः, वावापृथिव्या । न धन्वशब्दोन्तरिक्षघञनः । तथापि परेणान्तरिक्षशब्देन पौनदकत्वं प्रसङ्गात् क्रिया-निमित्तो द्रष्टव्यो धन्वतेर्गतिकर्मणः । तेन च गन्तृस्वमाद्यमुदकमुच्यते । नापि धन्व नदीसमुद्राधिकरणमुदकम् । नान्तरिक्षं नद्रयो नापि हिमबदादयः पर्वता व्याप्तवन्तो व्याप्नुवन्ति याः किं तर्हि ? सोमो अक्षाः सोम एवैको व्याप्तवान् । कथं पुनर्गम्यते सोम एव व्याप्नोतीति ? उच्यते । यत् पञ्चम्या अत्र लुग् द्रष्टव्यदृष्टान्दसरत्वात् । यस्मादस्य सोमस्य पृथ्वीधुतेर्जन्यजनकसम्बन्धेन सस्वर्ग्विधानेन पीतेन जन्यमान इत्यर्थः । कोऽसौ ? मयुः क्रोधः, अधि उपरि नीयमानः । केयाम् ? सामर्थ्यात् शत्रूणाम् । शृणाति हिंसायां दिनस्ति । वीळु संस्तब्धं धीर्यमदावलिप्तम् । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्यात् शत्रुजातम् । हजति भिनंसति । स्थिराणि वृद्धानि च मेघवृन्दानि । अत्र न यत्सेति यच्छब्दधुतेः साकाङ्क्षत्वाद् धैर्यं स्तुम इति बाष्प्यशेषः । एवमश्रोतेरक्षा इत्येके आर्चार्था मन्यन्त इति शेषः ।

द्वितीयमुदाहरणम्—

अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धभिरक्षाः ।

समुद्रं न सारणान्वग्मन् मन्दी मदाय तोयते^{१३} ॥

सप्तर्थाणाम् । अनूपे अनुगता आपो यस्मिन् असौ तृणोदकपद्देशोऽनूप उच्यते

१-अत्रादर्शपुस्तकेषु खण्डप्रश्ननिर्देशो न दृश्यते ।

२-[अ० १० । ८२ । ६] 'न यस्य वावापृथिवी'

इति B. 'न यस्य वा' इत्येव C.

३-[पा० ६ । १ । १०५]

४-पौनदकत्वाप्रसङ्गात् B. C.

५-'सम्बन्धी नानेन' इत्येवं पाठ आदर्श-पुस्तकेषु ।

६-मयुः C.

७-नीयमानं C.

८-केयाम् सोम० C.

९-शृणाति हिं० C.

१०-मित्रस्यत्रि C.

११-वयव C.

१२-आवात्मा C.

१३-[अ० ९ । १०० । ९] 'अनूपे गोमान' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१४-वमेवो C.

तस्मिन् । गोभिः सह । अत्रैकवान्प्रताये यदा तदेत्यध्याहारः । यदा अक्षाः छान्दसत्वाद्
यतमाने लुङ्घियेति निवसति तदा सुषुप्तत्वात् गवां सोमः पय आस्य दुग्धाभिसृतीयैषा
पञ्चम्याः स्थाने सामर्थ्यादपिशब्दलोपश्च द्रष्टव्यो दुग्धाम्योऽपि गोम्योऽक्षाः क्षरति ।
दुग्धा अपि पुनर्दुहन्त एव । न निर्दुग्धा भवन्तीत्यर्थः । कथं च क्षरति । उच्यते,
तमुद्रं न समुद्रमिव या समुद्रं संवरणानि संवरणशब्देनात्र संवरणस्वभावकानि
स्रोतांस्युच्यन्त तानि भग्नम् अगमन् अवच्छेदेन गच्छन्ति । एवमूतः प्रदेशं पपांसि
सर्पाङ्गम्यो गच्छन्ति, किमर्थम् । साज्जायययामादिषु इन्द्रस्य गदाय मर्दायम् । वृत्तौ
वृत्त्यर्थः । वृत्तश्च सन् स इन्द्रो मन्दी स्तुत्या । तोषेतिर्वचकर्मा हन्ति धिनाशयति ।
कम् । सामर्थ्याद् यजमानस्य शङ्कित्यर्थः ।

एवं चायं क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम इति द्वितीयः पक्षः । यदा तु
धाकपूणिपक्षः समे क्षियतिनिगमा इति तृतीयः । तदा 'न यस्य' इत्यस्यै तावदेवं
योजना । यस्मेति पृष्ठी सप्तम्यर्थे यस्मिन्निन्द्रे 'न चायापृथिव्यौ नाप्सुदकं नान्तरिक्षं
नापि पर्यतोः क्षयति । किं तर्हि । सोम एवैकोऽक्षाः क्षियेति निवसति आहारत्वात् ।
उत्तरोऽध्वर्युः समानवर्षाण्ययानः । अनूपे गोमान्ति । तत्रापि अनूपे गोमान् गोभिः
सह यदान्मक्षाः क्षियति निवसति तदा सोमः पय आस्यो दुग्धाभिः, सप्तम्यर्थे एषा
वृत्तीया । अपि च पूर्ववत् दुग्धास्त्रपि गोषु अक्षौ निवसत्येव । दुग्धास्त्रपि पयो^{२२} विप्रत
एव । 'न निर्दुग्धा नायः शक्यन्ते कर्तुमित्यर्थः । किमल्पको निवसति । न । समुद्रं
न संवरणानीत्युक्तं प्रभूत इत्यर्थः । समानमग्न्यत् । लोपाश इत्याद्यतिरिक्तपाठः ।
केचित्स्वर्थाः ।

श्वाश्रममित्यतः प्रगतम् । क्षिप्रतामेवमिच्छेयमनम् । आश्वतनमिति प्रातिपद्यन्ते ।

१-अत्र 'गोमान्' इति द्वयोः योग्यः । अथवा
मूलगतौ 'गोमान्' इति पाठः कदाचिदित-
श्रुतित एव स्यात् ।

१-क्षियति C. ३-मुग्धमभ्योऽपि C.

४-भवतीत्यर्थः C. ५-रणादि C.

६-एवं मूर्धः C. ७-मदार्थः C.

८-इदं C. ९-तोषेतिर्वचकर्मा C.

१०-पिता नाशयति B. वितानाशयति C.

११-पूर्वं B. १२-न यस्येत्यतः तावदेवं B. C.

१३-०निन्द्र स B. ०निन्द्र न C.

१४-पूर्वतान् B. पूर्वतो C. १५-क्षयति B.

१६-सप्तम्य (न C.) सप्तम्यतं नो (ना C.) B. C.

१७-B. पुस्तके 'इति' इति C. पुस्तके 'ति' इति
न मास्ति ।

१८-अनूपे होमान् C. १९-दुग्धाभिः C.

२०-मुग्धास्त्रपि C.

२१-अक्षाणि व० B. अक्षायिव० C.

२२-विषो नित्यत एव C. २३-ते B.

२४-श्वाश्रममित्य० C.

२५-इदं यावत् त्रिलिखितम् C.

अ. ५, ख. ३.
अ. ५, पा. १, ख ३. }

(२९८)

[ऊतिः

आश्वत्तनमततेराकारस्य मध्यमानुप्रवेशेन वर्णलोपव्यापत्वादिना आश्वत्तनः क्षिप्रगम-
नश्च । अत्रोदाहरणम्—

यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाप्रमाज्येना वृणानाः ।

स पतन्नीवरं स्या जगदच्छत्रममिरकृणो जातवेदाः ॥

मूर्धन्यतो घामदेवस्यार्पणम् । यः कृताग्निः होतासीत् प्रथमो मानुषाद्वोतुर्देवजुष्टो
देवप्रियो देवसेधितो वा । यं समाज्जन् समुक्षितयन्तः । आज्येन आधाराज्यभागादिसाधन-
भूतेन । आणानाः संभजमानाः । किं तस्य । उच्यते । तं पत्रं पक्षिजातम् । इत्वरं
गमनशीलं सरीसृपादि । स्या स्यावरं च वृक्षादि । जगत् जगमं च यद्व्यादि,
यच्छब्दश्च्युतेस्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तत्सर्वं आग्ने क्षिप्रं अमिरकृणोव, करोतिना क्रियासा-
मान्यवचनेन क्रियाविशेषो लक्ष्यते सामर्थ्यात् । आह किं हि । वहनाद् यदग्निः क्षिप्रं
कुर्यात् । तेन अदहन् दहन्तीत्यर्थः । दार्यारमको युगान्तकाललक्षणो वा । जातवेदा इति
जातवित्तो जातविद्यो वा ।

ऊतिरिज्यनयगतम् । सत्यत्वरप्रयोगः कृतोपि तत्रोप्येकेऽप्यनिष्पत्तय इत्युक्तम् ।
अतो रक्षणतर्पणमात्रं^{११} विषयत्वमनयगममिहोभिप्रेतं न त्वनयगतसंस्कारलक्षणम् ।
कृत एतत् । निपातनस्मरणात् 'ऊतियूतिऊतिसोति' इति । तत् स्यञ्च संस्कारश्चोभयम-
प्यगम्यते^{१२} । नैघम् । सत्यपि निपातने प्रकृत्यादिविभागानयगमाद्वनयगतत्वमिच्छति ।
निपातनाद्धि साधुत्वमात्रं गम्यते न प्रकृत्यादिविभागः । अत एव लोकवेदप्रसिद्धोपि
जठरशब्दो निगमेषु पठितः प्रकृत्यादिविभागायेति । ननु ऊतिशब्दे प्रकृत्यादिविभागो
'अथत्वरस्त्रिभ्यविमयोर्म' इत्युपदर्शितः । एवं तर्हि कृतिनास्यैसंज्ञात्वात् किंनि

१-० ततेकास्य C.

२-मध्यमानुप्रवेशेन इति पाठः कदाचित् स्यात् ।

३-[क० १०८८१४] 'यो होतासीत्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

४-कृतोमिहोत्रासीत् C. 'कृतोमिहोत्रासीत्' इत्यपि
पाठः B.

५-देवजुष्टः C. ६-'यं' इति भ्रुटितम् B.

७-वृणानां C. ८-'स' इति भ्रुटितम् B.

९-'स्या' इति भ्रुटितम् B. १०-यं क्वादि C.

११-अदहन् दहन्तीत्यर्थः B.

१२-द्वार्यारमको B. दान्त्यको C.

१३-कलक्षण B. कालक्षण वा C.

१४-प्रयोगः C. १५-तत्राल्लेके C.

१६-[निह० २१२]

१७-'मात्रविषयत्वमनयगतम्' इति पाठो युक्तः
स्यात् ।

१८-० हनमिप्रे० B.

१९-[पा० ३१३१५०] 'ऊतिजातिसाती (गी
C.) ति' इति पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

१२-० गम्यमत B.

२१-[पा० ९१४१२०]

२२-अयं सन्दिग्धः पाठः । २३-क्षिप्रि C.

चाद्युदात्तरवेत भवितव्यम् । अयं चाप्तोद्धान्तः । तस्माद्विपातनमेवाधयणीयम् ।
निपातने चाधिभाग इत्युक्तम् । अयनावित्यर्थप्रतीतिवचनम् । उदाहरणम्—

आ त्वा रथं योतये सुभ्रमं यतयामवि ।

तुर्विकृमिमृतीपदमिन्द्र शविष्ठ सत्यते ॥

प्रियमेधो नाम तस्यार्पम् । आकारो यतयामसीत्यनेन सम्बध्यते । आ त्वा रथो
यथा हि कश्चिदुत्ते गमनाय रथमावर्तयेत् तद्वत् धयं सुभ्राय सुखाचारमन आवर्तयामो
हविषा स्तुत्या वाभिमुखीकुर्मः । कीदृशं तम् । तुर्विकृमि यद्गनां रसप्रदानादीनां कर्मणां
कर्तारम् ऋनीपदं प्रतिपक्षं प्रति गन्तॄणां सेनानामार्तानां वा दुःखानामभिभक्षितारम् ।
हे इन्द्र शविष्ठं भतिशयेन पलयेत् । सत्यते सतां पाळयितः ।

हासमाने हस्यनवगतमे । तदुपरिष्ठात् 'प्र' पर्वतानाम् इति चतुर्दशे प्रसङ्गाद्
व्याख्यास्यामः । 'होस्येति स्पर्धायाम्' इत्यादिनाध् 'त्येनवगतस्यानमिति व्याख्या-
नवगमात् पठितम् ।

पङ्क्तिरित्यनवगतम् । पानैरिति वा र्थाशनेरिति धेस्यवगमः । उदाहरणम्—

एवा महो भसुर वक्षथाय वमकः पङ्क्तिरप सपदित्रम् ।

स ह्यानः करति स्वस्तिमस्मा इपमूर्ते सुचिति विश्वमाभाः ११ ॥

यच्चैतान्नो वैखानसस्यार्पम् । एवमधस्त्यासु श्रुश्रु उक्तेन प्रकारेण । हे भसुर
प्रजापदे प्राणवान् वा । महो महतोऽन्नादेः । वैखानस यद्गनाय प्राप्तय इत्यर्थः । यन्नो
यन्नकृताभायमृषिः । अथवा ह्रस्वनामैतत् ह्रस्वप्रमाणको वामनक इत्यर्थः । पङ्क्तिः पानैः

१-तस्यां B. तस्यात् C.

२-निपातते C.

३-[अ० ८ । ९८ । १] 'आ त्वा रथं' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

४-० यमेधोधा C.

५-तुर्विकृमी C.

६-'प्र' इति नास्ति C.

७-कर्माणं C.

८-प्रतिपक्षपक्षं C.

९-आर्तवानां C.

१०-शविष्म C.

११-यदेव C.

१२-० नवगतः C.

१३-'प्र' नास्यादर्शपुस्तकेषु । [अ० ३।३।३]

१४-[निर० ९ । ३९]

१५-हसति B. [निर० ९।३९]

१६-अयमवगमः पाठः । अस्माद्विपातनमेवाधयणीयम्-
तुस्यार्थेवात्र लिखितः ।

१७-पानैरिति C.

१८-'स्पर्धनेरिति' अयमादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

१९-[अ० १० । ९९ । १२] 'पञ्चा महः' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

२०-वद् नास्ति C.

२१-० मधस्त्यस्यासु B.

२२-'वा' इति पुटितम् C.

२३-यक्षयास C.

२४-द्वितीत्यर्थः C.

२५-प्रमाणतः C.

२६-पानैः C.

सोमस्य स्पर्शनेर्वा यन्धनैः स्पर्शनेत्तथ गुणानां स्तुतिलक्षणैरित्यं द्वैतः सम्यग् इत्यर्थः ।
उपसर्पद् उपसर्पति भवन्तमिन्द्रम् । आर्त्तमन एवायं परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्देशः ।
अहं यन्नक इत्यभूत उपसर्पामीत्यर्थः । य^१भवान् इयानो गम्यमान उपसर्पमाण इत्यर्थः ।
करति लोडधे पञ्चमेः करोति । स्वस्तिमनाशम् । अस्मै यन्नकाय । इयमूर्त्तं अर्थं च रसं च
शालिगोधूमादिकं गुडघृतादिकं चेत्यर्थः । सुषिति शोभनं च निवासम् । विश्वं सर्वं
चान्यदपि यथाभिलषितं धनंदि । अतो मामरतु माहरतु ।

सप्तमिह्यनयनम् । सप्त स्वेम इति सप्तम् । अष्टौ मासान् स्वपिति माष्यमिकं
ज्योतिस्तदुच्यते । स्वर्पेनमित्यर्थप्रतीतिवचनम् । उदाहरणम्—

प्र मातुः प्रतरं गुणमिच्छन् कुमारो न वीर्यः सर्पदुर्बाः ।

एतं न पुरुषविदप्युच्यन्ते रिगिहोसि रिप उपस्ये^{१४} अन्तः^{१५} ॥

अन्तेरारम्भम् । सप्तेर्ना यौगम्भरस्य । मातरनुवाके विनियोगः शक्यते । प्रशब्दः
पदपूरणः सर्पदित्यनेन वा सम्यग्व्यते । मातृर्जनविज्ञाः प्रतरं प्रकृष्टतरं प्रीत्यतिशयहेतुः ।
गुणं संवरणीयम् । स्त्रीस्वभावप्रदर्शनं चैतत् । कम । सामर्थ्यात् स्तनप्रदेशं पानमिच्छन् ।
कृत पतन् । दार्ष्टान्तिके रिगिहोसमित्यास्त्रादस्य ध्वजनात् दृष्टान्तेऽपि तदेव गम्यते ।
तत्सामर्थ्यादुच्यते पानमिच्छन्निति । कुमारो न कुमारे इव यथा कुमारो बालः सर्पति
एवं दाशारुमकोऽस्त्रिर्वीर्ये नदीकस्मिन्देशाया गुच्छगुल्मवल्लीलतावितानरूपा भोषधीः^{१६}
प्रसर्पति प्रेत्यैव उपेत्येतस्य स्थाने उपसर्पति । उर्वोर्वह्नीः । किं च तत्रोपसर्पन्तं तत्र न

१-स्पर्शनेर्वा C.

२-अन 'इतुत.' इति 'श्रुतः' इति वा पाठः साधी-
यान् भवेत् । B. पुस्तके 'एतः' इति वृद्धितमेव ।

३-इन्द्रः C.

४-'आमान.' इति पाठ आरक्षेपुस्तकेषु ।

५-अहः C. ६-सप्तमा C.

७-करन्ति C.

८-'लो' इति वृद्धितम् C. 'लोडधे' इत्यस्मात्पूर्व B.
पुस्तके 'प्रो' इति B. पुस्तके च 'प्रो' इत्यधिकः
पाठः । वस्तुस्तत्रमे करोतीत्यर्थनिर्देशान्
'लोडधे' इत्यस्य स्थाने 'लडधे' इति युक्तः
पाठो भाति ।

९-पञ्चमं B.

१०-यानादि C.

११-अमाः C.

१२-'ति' इति वृद्धितम् B. स्वपिति C.

१३-स्वधनमित्यर्थः प्रतिनिवेचनम् B. रपनमित्यर्थः
प्रतिनीवचनम् B.

१४-['५१०१०१३'] 'प्र मातुः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१५-'वा' इति वृद्धितम् B. १६-प्रशब्दः C.

१७-अत्र 'हेतुम्' इति युतः पाठो भवेत् ।

१८-रीगिहोसं B. रीगिहोसं C. १९-कुमार C.

२०-उर्वः यत् B. सर्वं यत् C.

२१-वि०धः C.

२२-इच्छ C.

२३-निनान C.

२४-नेत्येव नेत्येतस्य B. नेत्येव उपेत्येतस्य C.

२५-सेतम सेतन यथा C.

8412

स्वपनं यथा एतदष्टौ मासान् स्वपनशीलं निर्व्यापारमनैर्मिथ्यकं कापि निलीनं वर्षासु
पक्वं सदमिथ्यकमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । माध्यकार आह । माध्यमिकं ज्योतिर्विद्युदा-
ख्यम् । सर्वदा अदर्शनादनित्यं दृष्टनष्टस्वभावकं वा । सर्वमेव वेत्ति विन्दति वा
उपलभते एवमविन्दन् सर्वमेव जानाति उपलभते वा पश्यतीत्यर्थः । शुचन्तं वीक्ष्यमानम् ।
सिद्धिदं 'लिह आस्वादेन' लकारस्य रेफापरितरास्वाद्यन्तम् । किम् । सामर्थ्याशु-
पसर्पणकर्मभूता भोषधीः । रिपुः पृथिवीनामैतत् । उपस्य इत्यपि संसमी पृष्ठपर्ये ।
पृथिव्या अवयवभूतस्योपस्यस्यापि भोषण्याद्यस्योपेत्य यत्र तिष्ठति स उपस्यः
कच्छनिर्हरादिदेशः । तस्यान्तः मध्ये । तद्विवाचिदिति । अर्नयत्ने लक्ष्णे भवेदिति
मयितव्यम् । लामार्थस्यापि विन्ददिति विचारणा सर्वार्थिनोऽर्थासम्भवाद्प्रसङ्गा एव
तस्मादुदाहरणस्याभितत्यानुकरणमेवेकं विन्ददिति पठितव्यम् । तत्रैतद् यति कपं
जाज्वल्यमानमिति मध्यमं दाघात्मकयोः साधारणं विशेषणम् ।

द्वितीया इत्यनवगतम् । द्विधं द्विधेति येत्यवगमः ।

यस्त्वद्वितीया पूर्वो अमे यजोपाय द्विता च सता स्वयया च शम्भुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यज्ञा विक्लिषोऽप्यो नो धा अन्तरं देवपीतो ॥

येश्वरामित्रः कतो नाम तस्याप्यम् । प्रातरनुवाके विनियोगः । अग्निरुच्यते ।

यस्त्वर इत्यतः पूर्वो होता 'हु' दानादनयोः वृष्टिलक्षणा नामपां दाता मध्यमोऽग्निः ।

आहोतो वो । हे ओ पाथिय यजीर्मानं वृष्टिहेतुत्वादतिशयेन यथा । द्विता च द्विधा च

यस्य सता । मध्यमे च स्थाने वैद्युनात्मना उत्तमे चादित्यात्मना । राधया र्क्षधेयुदकनाम

उदकेन च वृष्टिलक्षणेन 'ये' शम्भुर्मवति । तथान्तर्नीतव्यर्थः । सुखस्य भावयिता

सर्वप्राणिनाम् । तस्यानु धर्मशब्दः कर्मध्वनोऽनु पञ्चाङ्गावे तस्य सम्बन्धि यत्

१-पारं नाभि० C. २-आग B. अग C.

३-दृष्ट नष्ट B. C. ४-वेति C.

५-[धा० २ । ६] आसादने C.

६-अत्र 'लकारस्य' इति युक्तः पाठः ।

७-कठनि० B. कठनिर्मस्यदि C.

८-अनन्यतेने C.

९-अपेदिति C.

१०-कम्पिता B. कवीता C.

११-[क० ३ । १० । ५] यस्त्वद्वितीया इत्येव

प्रतीकम् B. C.

१२-कत नाम B. तद्विधः पाठः ।

१३-[पा० ३ । १] 'हु' इति नास्ति B.

१४-पृष्ठलक्षं C.

१५-आहता वो C. अयमनवगतार्थः पाठः ।

कदाचिदत्र 'आहता वा' इति पाठः स्यात् ।

१६-यस्त्वान्य ऋष्टि C.

१७-विधा च C.

१८-स्वधयेत्यु० B.

१९-'न यः' इत्येवं 'न' कारोऽधिकः B. पुस्तके ।

२०-न्तर्नीतव्यं C.

कर्मलक्षणं वृष्टिलक्षणं वा तदनु तस्य पश्चात् तेन वृष्टौ वृत्तायां वा तेन चोपस्थापितः
सन्धित्वर्थः । प्र यज प्रकपेण यज देवान् । चिकित्स्व हे प्रहावन् । अय अनन्तरं च ।
अस्माकं स्वभूतम् । अपरं यज्ञवाटम् । याः छान्दसत्वाद् वर्तमाने लटि भट्टमाधो निषेहि
स्वापय । क । देवर्षीतो देवानां कान्तौ काम्ये देवानां काम्यं कुर्वित्वर्थः ।

प्रा इत्यनवगतम् । वरणा प्रात्याश्चेत्यवगमः । उदाहरणम्—

गोभिर्वेदीमन्ये अस्मन्मृगं न मा मृगयन्ते ।

अभिस्तन्ति धेनुभिः ॥

मेधातिथिप्रियमेधयोरार्षम् । गोभिः गोशब्देनात्र सोम उच्यते । 'प्रति त्वे
षार्षमध्वरं गोपीषार्षे' इति यथा । वच्छब्दो यथर्थे । ईमप्यर्थे । तेनायमर्थो गोभिः
सोमैः । इत्यनूतलक्षणा तृतीया धेनुभिरिति च सोमैरित्यनूना गृहीताः सोमाः सन्त
इत्यर्थः । 'वेदी यद्यपि अन्ये अस्मद् अस्मत् अस्तित्वयजमानाः । मृगमिव यथा मृगं महता
यज्ञेन' प्रा वरणा वरिणारो नेष्टारोऽहेति कृतस्वसामान्यं वा । प्रा प्रैत्यस्थानीया
लुब्धकादय इहामिप्रेताः । तद्वदिन्द्रं मृगयन्ते । अभिस्तस्यतिगतिकर्मा अधिगच्छन्ति ।
धेनुभिः धेनुरिति धाङ्नाम । धाग्मिभ्य स्तुतिलक्षणाभिः । यद्यपीति ध्रुतेस्तथापीत्यध्या-
हार्यम् । परस्मै चैकवाक्यता योज्या । अस्मानेव प्रतीन्द्र आगच्छतिवति धाम्यशेषो-
पहार्यः । भाष्ये तु प्राप्यो इत्येवमनुगम्यमानस्येत्युक्तम् । प्रैषा इत्येतदर्थमाप्तार्थवचनम् ।
प्रैषाः प्रैष्याद् उरसेधजीविर्नः कर्मकरास्त एव लुब्धकादय उच्यन्त इति द्रष्टव्यम् ।

वराह इत्यनवगतमनेकार्थम् । प्रैष इत्यभिधेयवचनम् । वैरौहार इत्यवगमः ।
परमुदकलक्षणमाहारो यस्येति वा परमुदकमाहरतीति वा कर्मोपपदे वराहारः सन्
वराहः । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) षष्ठ्यस्य तृतीयः खण्डः ।]

१-‘वृष्टिलक्षणं’ इति कश्चित् B. २-तत्तायां B.

३-चोपस्थापितः C. ४-चिकित्स्व हे प्रहावन् C.

५-देवर्षीतो C. ६-अत्रा इत्येव C.

७-प्रात्या चेत्येव C.

८-[अ. ८. १. १.] गोभिर्वेदी (वि C.) मन्ये

इत्येव प्रतीयम् B. C.

९-‘गोभिः’ इति द्विवचनम् C.

१०-[अ. ११. ११. १.] गोवीषाय C.

११-आदरापुस्तकेष्वत्र ‘वदि’ इति पाठः ।

१-अग्निशयप्रमानाः B. अतिर्यक्प्रमानाः C

१२-‘न’ इति मुद्रितम् C.

१४-प्रा वरणा परिणारो B. प्रा वरणा परितारो C.

१५-अङ्गधीकृतस्वसामान्यं वा C. अयमादर्शपुस्तकेषु
स्थितः पाठोऽनवगतार्थे एव । वदचिदत्र
‘आहुतिरुत्तरवसामान्यं वा’ इति पाठो भवेत् ।

१६-प्रा प्रात्यस्थाने C. १७-ध्रुतिस्तथापीत्येव C.

१८-अभिभव प्रतीन्द्रमागच्छतु B. अभिदेव प्रती-
न्द्रमागच्छतु C.

१९-प्रमा B. प्रमा C.

२०-प्रैष्यान् B.

२१-धजीवनः C.

२२-वराहार C.

[अथ चतुर्थः खण्डः]

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सखो महः पितुं पपिवाञ्चर्वना ।

मुपायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विष्यद् वराहं तिते अद्रिमस्ता^१ ।

नोधस आपम । अस्य ईदु पदपूरणी अस्येदु मातुः वृत्तिद्वारेण वृत्तस्य जगतो निर्माता यक्षस्तस्याययभूतेषु सवनेषु प्रातःसयनादिषु । महः पितुं महः सोमलक्षणमग्रं पपिवान् पीतयानिन्द्रः । चारु भक्षो चारुणि चक्षुषोडायादीनि भक्षामि क्रियासाक्षात्त्वाद् भक्षितियानिति शेषः । किञ्च मुपायत् मुपितयान् मुष्णाति मोदकानि । विष्णुः व्याधी कृत्स्नस्य जगतेः कषायेन् । पचतं परिपक्वमपेक्षयोग्यमित्यर्थः । सहीयान् सहो बलं तेन सद्धान् अतिशयेन यल्लयानित्यर्थः । विष्यद्वाहं विष्यति च वराहं मेघम् । तिरः प्रातः सन् । अद्रिमस्ता अद्रिः सैर्यक्षा तं साधु क्षेप्ता चक्षुषेर्वर्णशीलो वा ।

अयमपीतरोऽसुरवराहः पशुवराहो वा यतस्मादेव वराहारत्वाद् वराहरणत्वाद् वा । तस्मात्सुरवराहस्य भुत्वा निर्वचनं प्रदर्शयति 'वरमाहारमाहार्योदिति' । मेघेऽप्येतस्मानम । वृद्धि मूलानीत्यादि स्वामान्येनोपक्षितस्य पशुवराहस्य निर्वचनम् । वृद्धेति उच्यते । वृद्धेति वक्रेण खनति वनेषु मूलानीति । वृद्धेर्वराह इत्यर्थः । वरं चरमित्येकस्य चरवराहस्य निवृत्तिः । चरवराहाद् वृद्धेव चरेह इति श्रुतिर्दृष्ट्या ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र 'खण्डारम्भस्य' निर्देशो न दृश्यते ।

२-[अ० १ । ११ । ७] 'अस्येदु मातुः' इत्येव प्रतीकम् B, C.

३-इव B, इत्यु C.

४-स्य ययभू० B.

५-'ण' इति श्रुतिर्न B.

६-पपिवान् वीत० C.

७-चर्वन् B.

८-'क्रिमिका' इति पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

९-जगति C.

१०-कदा यद् C. अयं पाठः सन्दिग्ध एव ।

११-माययोग० C. अयमनवगतार्थः पाठः ।

१२-अद्रिः अस्ता B.

१३-'अक्षिध वज्रः' इति पाठोऽत्र भाति ।

१४-०णशिलो वा C.

१५-मूलनिरुक्ते '०हर्षारिति' एवं पाठः ।

[निह० ५४]

१६-'महनि उच्यते' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

१७-परं परमि० C.

१८-परश० C.

१९-'वराह' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

२०-प्रवति ब्रह्मस्य C.

असुरघराहस्योदाहरणम्—

विधेता विष्णुर्गर्भदुरुक्रमस्त्वेपितः ।

शतं महिषान् क्षीरपाकमोदनं

घराहमिन्द्र एमुषम् ॥

कुरुसुतेरायम् । नैरुक्तपक्षेण प्रथमं तावन्मेघ एव योजयति । विश्वा इह पदंपूरजः । इन्द्र उच्यते यानि वर्षाणि स्वया पातितानितानि विश्वानि सर्वाणि भ्राता विष्णुः आदित्यः स्वरश्चिमाभिराव आहरति । कीदृशो विष्णुः । उरुक्रमो बहुगतिः । स्वेपितस्त्वयाधीष्टोऽभ्यर्धित इत्यर्थः । न चोदकाग्रेव केवलानि शतं महिषान् शतसंख्याकांश्च महिषाण्यान् पशून् । अथवा शतराज्यो बहुनाम महिष इत्यापि मह्यनाम बहून् महतींश्च । कान् । साम-
धर्पाद् बहूनाम् । स्तोत्र आहरत् आहरति वृदातीति सम्बन्धः । क्षीरपाकमोदनं क्षीरपाके चोदनेनरसपायसं भोजनार्थमिदं । घराहमिन्द्रः घराहं घराहारं वा कृष्णमेव हन्तीति शेषः । कीदृशम् । एमुषम् अम् इत्यस्योपसर्गस्थे छान्दसोऽयमेकाः अमुषमारोपणयोग्यमुदक-
घन्तमित्यर्थः । एवमियं तावदेतेनैमन्त्रयस्यापि नित्यपक्षेण घराहपदस्य मेघविप-
र्येतैव योजना ।

ऐतिहासिकास्तु द्वे अन्येते ऋचावगम्यथा व्याचक्षते । अथ च चरकब्राह्मणे पठितमितिहासमाचक्षते । 'विष्णुर्वहः स देवेभ्य आरमानमन्तरवात् । तमन्यदेयता नाविन्दन् इन्द्रस्त्वयेत् । स इन्द्रमग्रवीत् को भवानिति । तमिन्द्रः प्रत्यग्रवीत् अहं दुर्गा-
णामसुराणां च हन्ता । ततोऽयं घराह एमुषं एकविंशत्याः पुरां पौरे अश्मन्मयीनां

१-आदर्शपुस्तकेष्वन 'अ' इति नास्ति ।

२-[अ. ८ । ७७ । १०] 'विधेता विष्णुः'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-पतिताम् C. ४-ता तानि C.

५-न बोदका B.

६-संख्यांश्च महिषाण्यान् B.

७-महताम् C. ८-सामर्थ्यात् यशस्त C.

९-चोदनं वायसं C.

१०-आदर्शपुस्तकेषु 'आवानविन्दः' (न्द्व B.)
इति पाठः ।

११-कृष्णमेघोः C.

१२-मुषं आ' इति नास्ति B. 'अ' इति तु C.

पुस्तकेऽपि न दृश्यते ।

१३-सर्गछान्द. B.

१४-एमुषमा B. आनुषमा C.

१५-'तावदेवां म' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

१६-आदर्शपुस्तकेषु 'विषये तथैव' इति पाठः ।

१७-'इन्द्र त्वचेत्' इत्येवमादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

१८-तदिन्द्रः B.

१९-अ दुर्गा B. अन्दुर्गा C.

२०-राणामपुराणां च C.

२१-एमुषं B. एमुषा C.

२२-पुरां पौरे e.

२३-अश्मन्मयीनां B. अश्मन्मयीनिनां C.

वसति तस्मिन्नसुराणां वंसु वाममस्ति तमिमं ब्रह्मति । तस्येन्द्रस्ताः पुरो हित्वा हृदय-
मन्विध्यात् । अथ यत्र यदासीत् तद्विष्णुरामरदिति । तदेतदेतेन मन्त्रद्वयेनोच्यते ।

अस्येदु मातुरिति । सामान्यव्याख्यानं पूर्वार्धचर्म । एवं पीतसोमो भक्षितचर्मा-
यद्य इन्द्रो विध्यद् हृद् हृदये विद्ववान् । वराहं वराहनामानमसुरं वराहाकारं वा ।
तिरः प्राप्तनामैतत्, प्राप्तः सन्नैर्यथः । अद्रिमस्तेत्युक्तार्थम् । मुपायद् विष्णुस्तदेव च
मुपितवान् विष्णुर्नारायणः । पचतं परिपक्वं मोपयोग्यप्रतिशयेन बलवान् । किं पुन-
मुपितवान् ? उच्यते । विध्येत्तां तानि तत्र धनानि सर्वाणि शवं महिवान् क्षीरपाकं
चौदनं पक्वानामैर्तद्वौदनं वराहमसुरमिन्द्र एमुपनामानं हृदये विध्यदिति वाक्यशेषः ।
समानमन्यत् पूषेण । एवमितिहासपक्षे काः भुजानयादित्यायेते ऋचौ । पशुवराहस्य
प्रतिद्वयाश्रितमोदाहरणं न दर्शितम् ।

अङ्गिरसो वराहा उच्यन्ते । उदाहरणम्—

स ई सत्वेभिः सखिभिः शुचिभिर्गोधापसं नि र्वनसेरुर्वः ।

प्रमृणस्पतिर्दृष्टिर्विश्वेधर्मस्वदेमिर्द्विणिं ध्यागदृ^{१०} ॥

अथास्यस्यायम् । पार्श्वरूपत्वेना प्रेरुतां शुद्धरूपतिम् । इमिति पदपूरणः सत्वेभिः
सत्त्वरहितैः । सखिभिर्मध्यधादिषु सहयोगितयात् सखिभूतैः स्तुत्यस्तोत्रलक्षणे
सत्त्वे घृतमानैः शुचिभिर्दीर्घमानैः । गोधापसं गौमर्कं गन्धयति राधयति वा मेघस्तं
गोधापसम् । वीत्ययमर्क इत्यनेन समर्थयते । यनोर्ध्वमस्योदकलक्षणस्य हविर्लक्ष-
णस्य वा संमर्तुभिः सहयोगलक्षणा तृतीया एवंगुणैरङ्गिरोभिः सह वर्यदो मध्यमः प्रथ-
मस्य स्थाने व्यस्ययेत्, व्यददद् विदारितवान् । प्रमणस्पतिर्दृष्टिः प्रमणलक्षणस्य प्रमणो-
दधिपतिः । दृष्टिर्नित्यमेव हविर्वा विविर्तुभिः सद्भिरित्यर्थः । वर्यः परस्योदकस्य भर्तुभिः ।

१-वामपुरोहितत्वा B.

*-‘यदासीत्’ इत्यस्य स्थाने ‘यत् आसीत्’ इति
पाठो युक्तो भवति । अथ चेतिश्रुतो गैत्राणो-
संहितायां [३।५३] स्थले, तैत्तिर्यसंहि-
तायां च [६।२।४] स्थले श्रूयते ।

२-अस्येदु (द B.) मातुरिति. B. C.

३-पूर्वार्धचर्म B. ४-०चातिद B.

५-स = सः B. सत्वेर्धः C.

६-‘विद्वेने मायानि’ इत्यादौपुस्तकेषु पाठः ।

७-‘णि’ इति वृद्धितम् C. ८-०मेद्वौदनं C.

९-पक्षे च का भुजानयादित्यायेते C. अर्थ अश्वि-
धर्मस्तथाः पाठः संदिग्धः ।

१०-[ऋ० १०।६।७] मन्त्रप्रतीकं नास्ति B. C.

११-०पा स प्रकृतौ वृद्धस्पतिः C.

१२-‘अ’ इति वृद्धितम् C.

१३-‘लक्षणेः सत्त्वे’ इत्यादौपुस्तकेषु पाठः ।

१४-विद्वयमानैः C. १५-संभरभिः C.

१६-०द्विरसोभिः C.

१७-प्रथमं प्रथमस्य B.

१८-द्विषा पतिभिः B. हविषा वेपतिभिः C.

धर्मस्वेदिभिर्मो यज्ञः स्त्रिदिः क्षरणार्थः क्षरणं च गमनम्, यज्ञं प्रैति गन्तुमिरित्यर्थः ।
विदाय च द्रविणं धनमुदकाद्यम् । अथैव द्वापति कर्मायं विविधं प्राप्तवान् ।

अत्रोच्यते । कथं पुनरसत्यङ्गिरःशब्देनोङ्गिरसोऽत्र वराहा उच्यन्त इति गम्यते ?
उच्यते । सखिमिरित्यनेन तेषामुपादानात् । अङ्गिरसो हि बृहस्पतेः सखायः । तथाहि
अत्रैव सूक्ते जागते बृहस्पतेः सखिव्यपदेशोऽङ्गिरसां ददयते ।

ऊनं शसन्त ऋजु दीथाना दिवस्पुत्रासो अमुरस्य वीगः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दर्शाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥

सत्यं स्तुयन्तः ऋजु दीथाना ध्यायन्तो दिवो दीतस्याग्नेः पुत्राः पुत्रा आङ्गिरसो-
ऽभ्यङ्गारेभ्यो जाता इत्युक्तमङ्गारेष्वङ्गिरा इति । शुद्धोक्तस्य वा पुत्रस्थानीयाः । कीदृशस्य
शुद्धोक्तस्य वा ? अमुरस्य अमुरसि प्रज्ञानेनैव प्राणनैवे वा रो मत्वर्थे प्रजायन्तः
प्राणयन्तो वा । वीगः विभ्रान्ताः शूराः । विप्रं विप्रं यत्पदार्थमाख्यस्यानम् । अङ्गिरसो
दर्शानाः धारयन्तश्चेतसा जिज्ञासमाना इत्यर्थः । कीदृशं पदम् ? यज्ञस्य धाम स्थानम् ।
प्रथममात्मस्थम् । आत्मा हि यज्ञस्य प्रथमं स्थानम् । सर्वदेवतानां तद्विकारत्वात् ।
द्रव्यदेवतात्यागरूपश्च यागः । तदुच्यते यज्ञस्य धाम प्रथममात्मस्थम् । मनन्त अत्यन्तं
ज्ञातवन्त इत्यर्थः ।

एवमिषेता ऋक्स्वरूपेणाङ्गिरसां स्तुतिर्न बृहस्पतेः । बाहस्पत्ये चैव सूक्ते
पठ्यते । अतोऽस्य बाहस्पत्यत्वसिद्धर्थं यत्तच्छब्दावध्याहृत्य उत्तरार्थे—

इसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरसमनयानि नहंवा स्मृत्यन् ।

बृहस्पतिरभिक्किमदज्ञ उत प्रास्तौदुर्ष विद्वो अंगाय १७ ॥

इत्येनया सहैकयान्यता योज्या । येऽङ्गिरसो यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त तैः

१-धर्मस्वेदितिभिः C.

२-अति B. 'यज्ञं प्रति' इति द्विलिखितम् C.

३-स्थानम् C. ४-पुरतः C.

५-० देनाप्रागिर० B.

६-'तेयम्' इत्यस्य स्थाने 'वपाम्' इति पाठः
आदर्शपुस्तकेषु ।

७-दि B. हि C.

८-तप वि B.

९-आदर्शपुस्तकेषु 'जगने रे' इति पाठः । अत्र
'बाहस्पत्ये' इति पाठः संगतो भाति ।

१०-[ऋ० १०।६७।२] 'ऊनं शसन्ते' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

११-'पज्ञानाः' इति पाठः आदर्शपुस्तकेषु ।

१२-प्राणनामा B.

१३-अमाह्व B. आमाह्व C.

१४-अमनन्त C.

१५-एवमिया C.

१६-'उत्तरार्थत्वा' इति पाठः आदर्शपुस्तकेषु ।

१७-[ऋ० १०।६७।३] 'इसैरिव' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

*-'अङ्गिरसः' इत्युचितम् ।

सखिभिः सह द्वैरिव वावदद्विरत्यर्थं स्तोत्रलक्षणाः स्तुतीर्वदद्भिः सहयोगैलक्षणा तृतीया,
चदद्भिरेवे गुणैरङ्गितोभिः सह । अत्रमन्यानीव अश्ममयसदृशानोय अतिदृढानि । कानि ?
नहनानि सम्भवन्वानि । कस्य ? सामर्थ्यान्मेवत्यर्थः । व्यस्यन् विक्षिपन् मेघं घ्नित्वत्यर्थः । कः ?
वृहस्पतिरभिकन्दयति उच्चार्येति । गः शास्त्रलक्षणा वाचः । उवास्तोद् उदित्ययमगाय-
दित्यनेन सम्बध्यते, उदगायच्च उद्गायति च विद्वान् वेदार्थतत्त्ववित् ।

यद्यपि वस्तुतोऽभिक्रन्दितानि मनुष्या यजमानश्रुत्विजः कुर्वन्ति न वृहस्पतिस्तानि
फरोतीरगुच्यते । एवमत्र वृहस्पतेः सखिभ्यश्च देवास्याङ्गिरसां दर्शनात् 'स' ई सखेभिः
इत्यत्र सखिशब्देन तेषामुपादानम् । तस्मादसत्यव्यङ्गिरसां देन अङ्गिरसोऽत्र वराहा
उच्यन्ते इत्युपपन्नम् ।

अर्थातीत्यादि । देवगणा मरुतो रुद्रा इत्येवमादयो वराहा उच्यन्ते, मन्त्रे यथा दृष्टं
तथा पठितम् । व्यङ्गिरसां च मध्यमदेवगणत्वेऽपि ऋषित्वात् पृथग् ग्रहणम् । वराह-
शब्देनापि मध्यमदेवग्रहणसामान्येन 'ये' उच्यन्ते उच्यन्तां को दोषः । उदाहरणम्—

एतत्पत्र योर्नमचेति सत्सहं यर्महतो गोर्तमो वः ।

पश्यन् द्विरप्यकालयोर्द्वेष्टात् वि पावतो वराहदे^२ ॥

राहगणस्य गौतमस्यार्थम् । युज्यन्ते प्राणधियोऽनममेत शत्रव इति योतने सेता-
लक्षणं बलमिहामिमेतम् । एतत्पद युष्मदीयं बलम् । नाचेति न चेत्यते न हायते केनचित्,
सखः अन्तर्हितं नीम । ईशेभ्यस्तु पदपूर्णाः । देवतामाहात्म्यादन्तर्हितं युष्मदीयं बलं
केनचित्पि न चेत्यते न हदयत इत्यर्थः । सत् कीदृशम् ? उच्यते । यद् बलं हे मरुतः, अहं
गौतमः साकाङ्क्षश्चत्वात् स्तुतयानिति वाक्यशेषः । यो युष्मान् पदपन् । द्विरप्यकाल् द्विरप्य-
शब्दोऽत्रापि 'तादृशेन कृत्वात्रिगमा भेदस्ति' इत्येवं द्विरप्यमे वर्तते । द्विरप्ययानि

१-०क्षणा स्तुतिर्व० C. २-०गोमल० C.

३-'म' इति त्रुटितम् C.

४-आदर्शपुस्तकेषु 'अस्तद्वामि' इति पाठः ।

५-'उवास्त्यन्ति' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

६-'वस्तुनः' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

७-अभिनन्दनानि C. ८-सं ख लेभिः B.

९-'प्र' इति त्रुटितमादर्शपुस्तकेषु ।

१०-'मध्यमे देव' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

११-'यदुच्यन्ते' इति पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

१२-[क० १।८।५] 'एतत्पत्र' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१३-प्राणापियोज० C.

१४-'नामे (चे C.) ति नचेत्यनेन ना (शा C.) यके
निचित्' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

१५-'०हितनाम' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१६-'ह' इति नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

१७-'०विदमपि' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१८-चेत्यने B.

१९-'वः' नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

२०-०प्यशब्दात् B. ०प्यशब्दान् C

२१-[नि० २।५] हवन्ति B. C

रथचक्राणि येषां मरुतां ते हिरण्यचक्रास्तान् हिरण्यचक्ररथस्थानित्यर्थः । अयो दंष्ट्रा-
स्थानीयत्वात् रथस्य उद्धिक् अत्र दंष्ट्रे उच्यते । अयोमयरथोद्भिन् लोहमयो द्विकरस्या-
नित्यर्थः । विगत इत्येतच्च विविधं धावनः । वारुणं चरमुत्कृष्टं श्रेष्ठमिति पर्यायाः ।
हुशब्दो हन्तेर्वा हरतेर्वा हूयतेर्वा जुहोतेर्वा जानार्थस्य । उत्कृष्टस्य शत्रोराहन्तृन् उद्धृ-
स्याहन्तृन् देवानामाहान्तृन् हविषो वा भक्षयितृन् ।

स्वसराणीत्यन्वयगमनम् । अहानोत्यभिधेयवचनम् । स्वयं साराणीत्यर्थगमनः ।
स्वयमेव तानि गच्छन्ति नहि कश्चित् सारयन् इदयते । अपिवा स्वरादित्य एनानि
सारयति । तदुदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति । उदाहरणम्—

विधे देवासो आतुराः सुनमा गन्तुं यः ।

उक्ता इव स्वसराणि^{११} ॥

विधेदेवाः । किंविशिष्टाः ? अप्तुरोऽप्येति उदकवचनमन्तरिक्षनामं वा ।
तुरशब्दस्तुर्वेदेऽस्मार्थस्य । गृहणं च गमनं गृहतेर्गत्यर्थत्वात् । अप्तुः उदके भन्तरिक्षे
वा । स्त्रीर्तस्य कुर्वीतारम् । अप्तुः वा गन्तोर्दः । उदकेऽन्तरिक्षे वा अप्रतिहतगमनशक्त्य
इत्यर्थः । अथवा तुरशब्दोऽन्तेर्नीतस्य तरतेः स्त्रीतार आदिस्य प्रत्यभिगमयितारः ।
रश्मयो हि नैयक्तानां विधेदेवाः, ते च रसानामादातारः । अथवा 'आप्तेः व्याप्तौ'
इत्यस्य वृजन्तस्य षष्ठ्येकवचन एतद्रूपम् । स्तुतिभिर्हविर्मिश्र देवानाप्तुर्यजमानस्य
स्वभूतं सुतं सोमम् । आर्तेनै आगच्छत । आर्तेनेति च मध्यमपुरुषधृतिसामर्थ्याद्

१-स्थानीत्यर्थः D. C. २-दंष्ट्रायां B.

३-संदिग्धमिदं पदम् ।

४-'उप्य' इत्येव B. 'ते' इति नास्ति C.

५-योः परषोद्विवद् लोहं यो द्विकरस्थानीत्यर्थः B.

अयं घटविरयस्ताक्षराः पात्रोऽनवगतार्थः ।

यथाहृष्टमेवास्माभिलिखितः ।

६-'परामूर्त्तं परमुत्कृष्टं' इत्यादर्शपुस्तकेषु षट् ।

B. पुस्तके 'परामूर्त्त' इति नास्त्येव ।

७-भन्तेर्वा C.

८-अत्र 'दानार्थस्य' इति 'अदानार्थस्य' इति वा
पाठः संगतो भवति ।

९-अस्य वाक्पथस्य स्थाने आःशुपुस्तकेष्वित्थं
पाठः—'उत्कृष्टस्य शत्रोः (त्वा C.) इत्येव-

दुदकस्यापा (इ C.) इत्योः (दे C.) वानां
हविषो वा भक्षयितृन् ।

१०-साराणीत्यर्थगमनं C.

११-[ऋ० ११३८] 'विधेदेवामः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१२-'अप्य' इत्येवादृशपुस्तकेषु पाठः ।

१३-क्षगामं B. १४-'थे' इति वृद्धितम् C.

१५-सितस्य C. अये पात्रे अष्टविपर्यस्ताक्षरोऽन-
वगतार्थे एव । १६-मन्तारम् B.

१७-अप्रतिगतं म० C. १८-गन्तोर्तः C.

१९-उन्दिग्धमिदं पदमनवगतार्थमेव ।

२०-अप्तुः वा B. आतुरा C. [भा० ?]

२१-स्वभूतः C. २२-'आगते' इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

२३-आगच्छन्तेति C.

विश्वेदेवासः, अतुर इत्येते आमन्त्रितप्रथमे व्याख्यातव्ये । हे विश्वेदेवा अतुरः, यूयमागच्छत इति । तूयः क्षिप्रनामैतत्, क्षिपाः । कथम् ? उवा इव ससराणि उवा इति गोनाम रश्मिनाम वा । स्वसराणीत्यनुनाम । यथा दोहार्थं गावः समस्ता, रश्मयोऽहानि धृत्या गच्छन्ति तद्वत् समस्ता आगच्छन्तेत्यर्थः ।

शर्पा इत्यनन्तरतम् । इषव इत्यभिधेयवचनम् । शरमय्य इत्यवगमः । शरवि-
कारश्चात्र संस्कारविशेषोऽभिधेयः । संस्कारो हि शर इषव उच्यन्ते । प्रायविषयो
या मयद् शरप्रायाः शरमय्यः शरमयं सुब्रमयमिति यथा । निर्वचनप्रसक्तं शरं निराह ।
शरः शृणाते हि सार्यस्य । हिंसागतमेव प्रायेणोदाहरणम्—

अभ्यभि हि भवंसा ततर्दियोत्सं न के चिन्नपानमक्षितम् ।

शर्पाभिर्न भरणो गमस्त्योः ॥

इयच्छत्रसदस्योरार्षम् । इति अभिधेयैकैकः पदपूरणः । तृदि हिंसायै ।
अभिपोतो उच्यते । अभितैर्दिधेत्यर्थः, अभिहिंसितवान् सोममभिषुनवानित्यर्थः । अस्मा
ध्वजणीयेन अभिघातजेन औघेशध्वेन । उत्सं न उत्स इति कूपनाम कूपमिव यथा कूपं
कञ्चित् कञ्चित् कूपखर्ननपापाणकुट्टकादिभिः । कीदृशं कूपम् ? जनपानं जनाः पिबन्ति
यस्मिन् तं जनपानम् । अक्षितमक्षीणोदकं कर्तुं हिंस्यात् कुक्ष्येत् तद्वदेव पानं सोमम-
क्षीणं सर्वदेवानां समर्थमित्यर्थः । शर्पाभिर्न द्वितीयोपमा । शरमयीनिविष्टुभिः । यथा
कञ्चित् भरणो घारयन् । किम् ? घनुः । गमस्त्योर्गमस्ती इति बौद्धनाम । तत्सम्बन्धस्तु
हस्तयोर्द्रष्टव्यः । सप्तमी तृतीयास्थाने षाड्सम्बन्धाः हस्ताभ्यामभिहिंसितः स्यात्

१-‘आतुरः’ इत्यादर्शपुराणे पाठः ।

२-आमन्त्रत D, अमन्त्रत C.

३-आतुरः B, ४-० छते कि C.

५-उत्स इति C.

६-रश्मयो गा (वा) नि B.

७-इत्येयभिधेय B, इत्येय C.

८-अत्र ‘संस्कारः’ इति ‘संस्कारेण’ इति वा
पाठः स्पष्टार्थो भवेत् ।

९-प्रशक्तं B, प्रशक्तः C.

१०-[७० ९११ ०१५] ‘अभ्यभि’ इत्येव प्रतीकम् B, C.

११-शब्दतथैकः B.

१२-अभिपोता C.

१३-अनीततर्दिये० B, ० तर्दित्यर्थः C.

१४-० निषुतवानसीत्यर्थः C.

१५-पानघन्नेन C.

१६-‘उत्स’ इति वास्ति B, वत्सम् C.

१७-रूपं C. अत्रापि कूपपदस्थाने सर्वत्र ७११५-
प्रयोग एव C. पुस्तके ।

१८-जननं B, राजनं C.

१९-‘अक्षितं’ नास्तीति पुस्तकेषु ।

२०-नमस्त्योः C.

२१-आदर्शपुराणेषु ‘बहुनाम’ इति पाठः ।

२२-० षाडु हस्तयो द्रष्टव्यः C.

२३-० निषंसितः B, ० निषंसितः C.

तर्ज्येत् । एवं पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यात् शर्था इत्येव इत्युपपन्नम् । अङ्गुल्य इत्युपपाठस्तोषः ।
अङ्गुलिनामन्वेन पठितत्वात् पाठसिद्धित्वादभिधेयस्य ।

अर्क इत्यनेकार्थम् । अर्चतेरौणादिकः कर्मसाधनः । यस्माद्देवमर्चन्ति । मन्त्रैः
करणसाधनैः । अन्ये कर्तृसाधनः । अर्चतिरपि जीवनायः । जीवन्ति हि तेन भूतानि ।
अतश्च धात्वर्थानवगमात्, अद्यापि धर्म्मस्मरणात् पचादिबन्धमिफैदानुपपत्तेरनवगमः ।
वृक्षः प्रसिद्ध एव अर्चतिश्चात्र कटुकभाषार्थः । र्यतो दर्शयति स वृक्षो कृतः कटुविज्ञा ।
वृक्षत्वादिषु वृक्षादिषु वा वृक्षकृतत्वात् प्रक्षेप्तव्यः । देवमन्त्रयोरेकमेवोदाहरणम् ।
अत्रे मृग्यम् । अत एव केचिन्न पठन्त्येवाम्ने । तैथी वृक्षे प्रसिद्धत्वादनुरूप्यासः ।
उदाहरणमस्य—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य
चतुर्थः खण्डः ।]

१-‘त’ इति घुटितम् C.

२-अङ्गुलीनामन्वेन पठितत्वात् सिद्धिः B.
वाक्यमिदं भ्रष्टविपर्यस्ताक्षरत्वादनवगतार्थमेव ।

३-साधनं C. अत्र ‘मन्त्रे करणसाधनः’ इत्येव
पाठः संगतो भवेत् ।

४-साधनाः B. अत्र ‘अत्रे कर्तृसाधनः’ इति पाठः
संगतो भाति ।

५-‘इतथ धात्वर्थानवगमात्’ इत्यादर्शपुस्तकेषु
पाठो दृश्यते ।

६-यद् C.

७-अयं सन्दिग्धः पाठोऽनवगतार्थः । यथाष्ट-

मेवास्माभिरुच्यते ।

८-‘यत्तो’ इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

९-‘वृक्षः’ इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

१०-वृषादिषु C. इदं वाक्यं भ्रष्टविपर्यस्ताक्षरमन-
वगतार्थमेव ।

११-‘अत्रे मृग्यम्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१२-‘न्येवाम्ने’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१३-रत्ता B. अत्ता C. अत्र कदाचिद् ‘अथ’ इति
पाठो भवेत् ।

१४-हरणं स्य C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिर्निर्देशो न दृश्यते.

[अथ पञ्चमः खण्डः ।]

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्चमर्किः ।

मन्त्राणस्त्वा शतक्रत उद्दिशमिव येमिरे ॥

गायत्रिरर्चतिकर्मा । गायन्ति स्तुवन्ति त्वाम् । के ? गायत्रिणो गायत्रं सौम ते तर्ध तन्वन्त उग्रतारः । नच त एव केवलाः । किं तर्हि ? अर्चन्ति स्तुवन्ति अर्कं देवं त्वाम् अर्किणो मन्त्रोऽर्चाकं उच्यते तद्वन्तो होतारोऽपि । मन्त्राणो ब्राह्मण ऋत्विक् तत्पुत्रवास्तु ब्राह्मणाः शर्क्ष्योनीनवेक्ष्येद् बहुवचनम् । ब्राह्मणो मपि रशं हे शतक्रते बहुकर्मद बहुयष्ट इन्द्र । उद्दिशमिव येमिरे यथा हि कश्चिद् व्यर्थमुपपद्यति एवमुद्येमिरे उद्येच्छन्ति उरिक्षपन्तीत्यर्थः ।

नियमप्रसङ्गादाह । यशो यशस्यो जायत इत्यर्थः । वनताद्वा वंशामिप्रायमेतत् । स हि संसेध्रते मनोह्यारिखरत्वाद् गीतिव्यसनिभिः श्रूयते ।

पविरित्यनवगतमनेकार्थं च । रयनेमिरित्यभिधेयवचनम् । रथश्चक्रधारेत्यर्थः । यज्रोऽपीति । अतोऽनेकार्थम् । इह तूदाहरणे रथसम्यग्वाद्येमिरित्युच्यते । यद् यस्माद् विपुनाति विपाटयति भूमिम । पुनातेरर्थान्तरवृत्तित्वमनवगतमत्वम् । गौर्णादिक इकारो नामर्करणो द्रष्टव्यः । उदाहरणम्—

उत्त स्म ते पर्यङ्ग्यामूर्णा' वसत शुन्यर्थः ।

उत्त पथ्या रपानामर्शि' बिन्दन्त्योर्जसा २२ ॥

इत्याद्याऽऽख्यायंम् उत्तशब्दोऽप्यर्थः । स्मशब्दोऽर्थः । अपिच ते प्रकृता मयतः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य न निर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ११०११] 'गायन्ति त्वा' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-सोम C. ४-'व' इति न दृश्यते C.

५-अत्र 'देने' इति पाठो शुको भाति ।

६-अर्किणः मन्त्राप्रार्थ C.

७-'ब्राह्मणः' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-ब्राह्मणः B. ब्राह्मण C.

९-नक्षत्रयोनी C. अर्च सन्दिग्धोऽनवगतार्थः पाठः

१०-० नवक्षयेद् B.

११-'ब्राह्मणोऽपि' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१२-शतक्रतो C. १३-उद्दिशमिव C.

१४-'हि' इति न दृश्यते B.

१५-कृतशमु० B. वक्षशमु० C.

१६-उद्यच्छन्ति C. १७-वनेशे C.

१८-स मि स० C. १९-यज्रोवीति C.

२०-ऊणादिक C.

२१-'वामाङ्गणे' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२२-[ऋ० ५१५३१५] 'उत्तस्म ते' इत्येव प्रतीकम् B.

२३-शतमयस्त्वार्थम् C.

२४-'स्मशब्दाच्च' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

परिष्णाम् इरावतीं परुष्णीत्याहुः । माध्यमिका वा वाक् परुष्णीं पर्ववर्त्यात् तस्याम् ।
ऊर्णाः छन्नाः वसन्त व्यत्ययेनार्थं मध्यमपुरुषः वसन्ति न्यवतिष्ठन्तीत्यर्थः । शुन्ध्यः
शोधयितारः मेघस्य यावत्तत्रोदकं सञ्चार्यस्यापनेतार इत्यर्थः । अथवा शुन्ध्युर्मदगु-
रुच्यते । लुतोपमं चेदं द्रष्टव्यम् । शुन्ध्यव इव । यथा मद्रव इरावत्यां नद्यां छन्ना
वसन्ति व्यवतिष्ठन्ते तद्वन्मरुत इत्यर्थः । उत अपि च पञ्चा नेम्या चक्रधारया रथानाम-
वयवभूतया । अत्रि मेघम् । भिन्दन्ति मेघस्योपरि रथेन चङ्क्रम्यमाणा रथचक्रधारया
मेघान् विदारयन्तीत्यर्थः । ओजसा यत्नेन । कालमेदाद् द्वे कर्मणी मरुताम् । वर्षाभ्यो-
ऽन्यत्राष्टौ मासान् छन्ना वसन्ति न स्वयं दृश्यन्ते नाप्येषां किञ्चित् कर्मेत्यर्थः । वर्षासु
त्वाधिभूतरूपा रथचक्रधारया भेदं भिन्दन्ति । ब्राह्मणमप्यस्मिन्नर्थे उदाहरन्ति ।
सान्तपनीयं हविः प्रहृत्य धूयते—

देया वै वृत्रस्य मर्म नाविन्दन्

तं मरुतः धुरेभ्यो तीक्ष्णधारया व्यैर्युः ।

१-अत्र सर्वत्रापि परुष्णीपदस्थाने वरुष्णीपदप्रयोग-

एव C. पुस्तके दृश्यते ।

२-पर्वतद्वार C.

३-वतिष्ठन्तीत्यर्थः C. 'न्यव' इत्यस्य स्थाने वद-

चिर 'व्यव' इति पाठः स्यात् । परमराशो-

पमस्य तिष्ठतेः परमेरुदरा भिरुम् ।

'समवप्रविभ्यः स्थः [पा० ११३।२२]' इत्य-

नेनात्मनेपदविधानात् ।

४-शुध्य च C.

५-'०दकं सञ्चार्यस्या०' इति पाठः संगतो भवेत् ।

अत्र 'तत्रोद' इत्यस्मात्परं 'कं सञ्चा०' इत्यस्मात्

पूर्वे B. पुस्तकेऽयमपोगतः पाठो दृश्यते-नप्र-

दरीनार्थं जैपत्राय जयतम्यायत्यर्थः । अर्थप्राप्त-

वचनं चेदं संप्रामाण्यं हि यद इहोपात्तः ।

जयहरद्वय मद्रः संप्रामाण्यं भवति न संमोहवरः ।

मधु गोममित्यपि मित्रमुपमाप्रयुक्तं मधुमादृ-

श्यात् स्वादुत्वादेः मधु भेदमागतः विनापि

चन्द्रेण सोमे मधुसत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तान्तर-

वचनमेतत् । माघतेर्वा मधु सोममित्यर्थः ।

मद तपोऽप्यन्ति सोमेन देवताः । इवमपीतरम्भु

माक्षिकं धामरक्षोर्द्रं वा एतन्मादेव धानोः ।

तेनापि हि तप्यन्ति पातारः ।

इति सङ्गदृशमिदृशानां निरतटीकायां,

नश्मस्यन्थायस्य चतुर्थः पादः ।

अर्थं च पाठो जडरपदस्थालयानां चतु-

र्थस्य नवमे दृष्टव्यः । अत्र प्रमादाद् केन-

चित्तिरितः । 'चतुर्थः पादः' इत्यस्य च स्थाने

'प्रथमः' इति पाठो दृश्यते ।

६-शुद्धिमुदगुरुं B.

७-प्रवि च B. प्रवि च

८-'भन्दति' इत्यादौ पुस्तकपाठः ।

९-'दृश्यते' इत्यदौ पुस्तकपाठः ।

१०-त्रिदि C.

११-'भिन्दति' इत्यादौ पुस्तकपाठः ।

१२-'धुरपविना' इति मुद्रितमूले पाठः ।

१३-[मेघा० सं० ११३-११४]

विश्वामित्रस्यायम् । इमा इति सामर्थ्यात् स्तुतीनां प्रतिनिर्देशः । इमाः स्तुतयः ।

उक्ताः पदपूरणः । मां युवाम् । किंविशिष्टाः स्तुतयः । भूमयो भ्रमणशीलाः । मन्यमानाः
मन्यतेरर्चतिकर्मण एतद् रूपम् । अर्चन्त्यः स्तुन्त्यः । युवतने युष्मद्भ्यते युवां स्तुत्यतया
यद्यन्यतया च यस्तद्वामस्मै मुह्यं च । तुज्या तुजतेर्दानार्थस्य पूर्ववत् । सम्प्रति दाना-
हरता स्वप्रतिपद्यत इत्यर्थः । पृच्छात्वाभ्यदिग्द्राय वरुणः । कार्यकारणयोरभेदोपचारात्
कार्यशब्दस्यायं वारणे प्रयोगः । यशसः कारणभूतं दानसामर्थ्यम् । वां युवयोः । देन
स्मशब्दः पादपूरणः । तिनमन्तम् । भावः प्रापययो दत्त इत्यर्थः । तस्मिन् स्तुत्यरत्ने कृ-
लक्षणे च सण्ये वर्तमानेभ्योऽस्मदादिभ्यः ।

इत्या इत्यनवगतः । संस्कार्यत्वं च निपातनादनेकार्थत्वं च तात्पुनरेतत् ईमुथा
इत्येतेन व्याख्यातमर्थम् । यथासाविद्यं तेन कृतनिधर्चनेन पदद्वयेन कथमोपस्तन्तरो
अस्मादिति प्रकृत्यर्थः । यद्येत्युपमानमिति तथाशब्दार्थः । एवमयेति व्याख्यातम् । यथा
चापममुधेति एवमित्येवमपि । अयमेकैतरो युष्मान् । तथा इति चोपमायामिति एवमनेन
प्रकारेण अमुधेयेतेन व्याख्यातं द्रष्टव्यम् । अनेकार्थत्वं च यथा हेतौ वेति प्रकारवचने
हेत्यर्थतायामुपमायां च द्रष्टव्यम् । उदाहरणम्—‘अत्राह मोरमन्वत’ इति तात्पुन-
र्यमे प्रसङ्गेन व्याख्यातम् ‘अमुत्र चन्द्रमसो गृहे’ इति ।

सखा इत्यनवगतो निपातः । सहेत्यर्थः । उदाहरणम्—

अग्निनेत्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषसा उपसा सृदेन च सोमं पिबतमध्विना ।

इत्यावाभ्यस्तेयमार्गम् । अग्निना इन्द्रेण वरुणेन विष्णुना आदित्यै रुद्रैर्वसुभिः

१-उक्ताः पादपूरणम् B. उक्ताः पादपूरणम् C.

२-‘युष्मन्भ्यते’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

३-तुजातुजते जनार्थं B. तुज्यां तुज० C. ।

४-सम्प्रति नहेस्ताम्र प्रति० C. अत्रविषयेस्ताम्रः

सन्दिग्धोऽयमनवगतार्थः पाठः ।

५-अयं विषयेस्ताम्रः पाठो नावगतः ।

६-तिनमन्तम् B. तिनमन्तम् C.

७-‘इता’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः । आर्थस्य निपात
इत्यस्यापेक्षया पुन्ययोगः । अन्यथा तु ‘अनवगतम्’
नपुसकं स्यात् । C-इमुथा B. अमुथा C.

८-[निरा० १ । १५]

१०-‘यथासाविद्य’ इति ‘यथासाविष्य’ इति वा
पाठोऽत्र भवेत् ।

११-‘य’ इत्यस्य स्थाने ‘व’ इति वर्तने C.

१२-‘क’ इत्यस्य स्थाने ‘त’ इति पाठः C.

१३-‘चोपमायामिति’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१४-[निर० ४ । २५]

१५-अत्रेत्यापद्व्याख्याने भूयान् पाठो विषयेस्ता-
म्रोऽन्यथाभूतश्चादर्शपुस्तकेषु । अस्माभिस्तु
सामर्थ्यम् अनवबुध्यमानो यथादृष्टमेषात्रलिखितः ।

१६-[क० ८ । ३५ । १] मन्त्रस्य प्रतीकम् ‘इता-
वाभ्यस्तेयमार्गम्’ इति च नास्यादर्शपुस्तकेषु ।

सचाभुया सहभुवौ । सचाध्वः सशर्थे । सर्वत्र च सहयोगलक्षणा तृतीया, सहभुवौ सहमविनौ अग्न्यादिभिः सहितादित्यर्थः । सजोयसौ संप्रीयमानौ, * उपसा सूर्येण सोमं पिबतमग्निना हे अग्निनौ ।

चिदित्येव निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव पठे व्याख्यातः । 'चिदित्येपोऽनेककर्मा' इति । 'चतुरध्विदमानात्' इत्यादि । स एव रूपसामान्यात्, अथापि पशुनामेह भवति नैगमे प्रकरणे । स चोदात्तश्चिनोतेत्येतर्था । उदाहरणम्—

चिदिति मनाति धीरिति

अनेन च यजुषा सोमकयणी गौरुच्यते । चिदसि सर्ग इति परस्तात् तच्छब्द-
भूतेर्यच्छब्दाश्चाहारः कर्तव्यः । यात्वञ्चितास्यां भोगाः क्षित्यादयः । या वा चैरसे सा
सिञ्चितासि भोगैश्चिद्रूपा चासीत्यर्थः । मनासीति मन्गतेः कान्तिकर्मण एन्द्रूपम् ।
कमनीयासि । धीरसि धीरिति कर्मनाम प्रज्ञानाम वा कर्म चासि कर्म वा प्रज्ञा वा ।
तत्कारणत्वाद्येवमुच्यते । कर्मणः प्रज्ञाया हेतुरसीत्यर्थः । सस्यां हि तस्यां बुद्धिकर्मणी
सायेते । दक्षिणा चासि दक्षिणाद्रव्यमध्ये गौश्चाश्वञ्चेति समाज्ञानेत् । यद्वियासि
यज्ञार्हा चासि । क्षत्रिया चासि क्षत्रशब्दो धनवचनः स्वार्यं तद्वितो धनं चासि ।
अर्हयि एव वा धनमर्हसीत्यर्थः । अदितिरसि अदीनै अक्षीणा चासीत्यर्थः । उभयत-
दशीर्णा उभयतः शिरो यस्याः सा उभयतः शिरसा अर्केत्यर्थः । कयम् ? मुञ्जत आरमनः
स्वभूतेन पृष्ठतः प्रसवकाले प्रजायमानस्यापश्यस्य या त्यमेव चासीत्यर्थः । आदिरसि
अदीना अक्षीणा चासीत्यर्थः । सा नोऽस्माकं सुप्राची सुप्रगमना कयार्थं सोमं प्रति ।
सुप्रीची सुप्रगमना निष्कृता च सती अस्मान् प्रति पथि । छेभल मित्र इत्यादिभ्यः ।

१-‘वद’ इति वृद्धित्वाददर्शपुष्पाकेषु ।

२-निपातो नानुदात्तः B. C.

३-[निद० १।४]

४-[क० १।४१।९॥ निद० ३।१६]

५-[मैत्रा० सं० १।२।४] चिदसि मनासि

इत्येव प्रतीकम् B. C.

७-साना C. अत्र ‘मा’ इति भाति ।

८-अर्थ पाठः सन्दिग्धः ।

९-भोगः B. १०-‘सि’ इति नास्ति C.

११-‘प्रान्तिकम्’ इत्यदर्शपुस्तकपाठः ।

* ‘संप्रीयमाणौ’ इति युक्तम् ।

१२-कमनीयासि (नि C) B. C.

१३-धीरिति नानुदात्तपुस्तकेषु ।

१४-प्रज्ञा वा नान वा B. C.

१५-प्रज्ञा वा C.

१६-‘सामानादा’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१७-‘आदीना’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१८-सन्दिग्धोऽनवगतार्थः पाठः ।

१९-‘न’ इति वृद्धितम् B.

२०-अदितिरसि B.

२१-‘प्रति’ इति न दृश्यते B.

२२-विषयस्तादृशः सन्दिग्धः पाठः ।

गच्छति क्रयणाय त्वाम् । पैथि वा देवो यप्नातु पूषा च पैथि रक्षतु मधरति पातु
मधरति रक्षतु । इन्द्रायाध्यक्षाय कृताकृतस्यवेक्षणार्थं सर्वस्व । अधि उपरि अक्षिणी
यस्य सोऽध्यक्ष उच्यते । तेनेन्द्रस्यैव विशिष्टस्यार्थोत्पत्त्यर्थः । अन्वेनं माता मन्यतां
माता अत्र उपसर्गश्रुतिनामध्यान् मन्यतेः सर्वत्रानुगङ्गा । अनुमन्यतां च पिता अनु
घ्राता च । किंविशिष्टः ? सगन्धः समाने गर्भे भवः । अनुमन्ता मयूष्यः समाने यूपे
भवः । या च तेऽनुमन्यते सा भेदेपि दौनादियुगे देवमच्छमेऽभिगच्छ इन्द्राय इन्द्रा-
याय । कर्तॄमं देवम् ? सोमम् । अभिगन्तवनीश्वर्यां सतीम् । रुद्रस्यास्य भावतयतु ।
हृदि हि क्रियाविशेषणमेतत् । कथमावर्तयतु ? अविनाशम् । किंविशिष्टो रुद्रः ? सोमः
सखा यस्य तेन चापराधो पुनरेहि मत्मान् प्रणीति शेषः । चिदित्यस्य व्याख्यानं चित-
कृत्यादि ।

आ इत्याकाऽउपसर्गो याः पुरस्तादेव 'आ इत्यर्थागित्यर्थे' इत्यत्र व्याख्यातः ।
पुनैश्च अधोऽप्युपसर्गार्थे दृश्यत इति निपात इत्युक्तः । इहाप्यप्यर्थ इत्याह । अध्वर्यश्च
'अधोऽप्युपरिर्भाव' इत्युक्तम् । उद्धारणे पद्विभागं दर्शयितुमाह । अन्न औं अपः
मन्त्रे अध्वर्य इत्यर्थकथनम् । उद्धारणम् इति ।

कदु प्रिणाय पात्रे मनामहे स्वधेराय स्वयंशसे महे वयम् ।

आमेत्यस्य रजसो यदन्न औं अपो वृणाना वितन्तेति मायिनी^{१५}

प्रतिभानोरार्यम् । कमिति तुल्यनाम धनश्चतुर्थ्यर्था अद्देशः । उकारः पदपूरणः ।
तुल्यत्र प्रियत्र च धाम्ने घास्त्रः स्वाताय स्वर्गाय सुर्य प्रियं च स्वर्गाव्यं स्थानं प्राप्तुमित्यर्थः ।
मनामहे याच्नाकर्मार्थं याचामहे । कान् ? विश्वेदेवान् । कुत एतत् । सूक्तस्य धैभ्यदेश-
त्वात् । कीदृशाय घास्त्रे ? उच्यते । स्वधेराय क्षत्रे^{१६} धने स्वयमेव यस्मिन्नाधितं धनम् ।
स्वयंशसे स्वयमेव च यशः कीर्तिलक्षणं यस्मिन्स्तस्मै । महे महते । वयमानेन्यस्य मेन्यं मा-

१-यामि B.

२-पदि B, यदि C. ३-अवि B.

४-प्रसर्गश्रुत सा० B. प्रसर्गश्रु० C.

५-भेदे वि दत्ता० B C. ६-वामं देवम् B.

७-०तीणवती B. अर्थ सन्दिग्धः पाठः ।

८-आविनाशम् C.

९-अयं सन्दिग्धः पाठः ।

१०-अयं सन्दिग्धः पाठः ।

११-[निर्द० १ । ३]

१२-द्रुणध B. अत्र कदाचित् 'अत्र पुनध' इति
पाठो भवेत् ।

१३-[निर्द० १ । ३]

१४-० त्वर्थः कथनम् B. C.

१५-[कृ० ११४८१] 'कदु प्रिणाय' इत्यत्र
प्रतीकम् B. C.

१६-'प्रतिभानो रा०' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१७-'किमिति' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१८-'क्षत्रवन्धनं' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

तद्व्यमतिमत्त्वात् सर्वदैवामिमुख्येन मातृव्यं न कदाचिदपि मितं निर्मातृतया जगतः ।
आमेयो रजोऽन्तरिक्षलोकस्तस्य रजसः पृथुतेः सम्यन्धिनि अथे आ रजस्तम्यन्धितो-
ऽभ्रस्याधि उपरि स्थितेति वाक्यशेषः । अप उदकौदीनि वृणोता संभजमाना वृष्टिं ददती-
त्यर्थः । यदुक्तविशेषणं स्थानं तत् प्राप्तिस्थितिहेतुभूतसम्पादनकारेण विततोति वित्तारयति ।
मायिनी माया प्रज्ञा प्रज्ञावती । का पुनरसौ ? सामर्थ्यान्माध्यमिका धाम् ।

शुद्धमित्यन्यगतम् । द्योततेरिति धातुनिर्देशः । द्योतनमित्यर्थगमः । यशो वा
मर्षं वेत्यभिधेयवचनम् । उदाहरणम्—

शतं ते शिशिनूतयः सुदासे सहस्रं शता उव गतिरस्तु ।

अहि वर्षेवतुषो मर्षेऽस्मात्मे शुद्धमधि रत्नं च वेदि ॥

शिशवे हन् नास्तिके वा ताभ्यां तद्वान् ऊनयस्तर्पणानि धाम्नो भग्नानि वा सन्तु
अस्मिन् यशे नित्यप्राप्तत्वं नित्योन्नमनं वेत्याशास्महे । सुदासे सुदाः वक्ष्याणदानो यज-
मानस्तस्मै सुदासे वक्ष्याणदानस्य यजमानस्यानुमहार्यमित्यर्थः । नच केवलं गृह्णी
तर्पणान्येवं गर्भेभानि वा । किं तर्हि ? सहस्रं शताः स्तुतयः । उव १००तिर्दानं सयनीय-
पुरोडाषादेः । अस्तु भवतु अस्मिन् यशे । किञ्च अहि विनाशाय । किम् ? वधः वज्रनामेद-
आयुधमात्रोपलक्षणं चेदं द्रष्टव्यम् । सर्वमायुषमित्यर्थः । अस्मान् वतुषो हिंसितु-
मर्षेयं मनुष्यस्य स्वभूतम् । अस्मे अस्माकम् । यत् यशोऽर्थं वा । अनि नीत्येस्य स्थाने ।
रत्नं चास्तेकप्रकारं पञ्चरागादि वेदि निधेहास्मभ्यमित्यर्थः ।

इति स्कन्दस्वामिकृते निवरणसमुच्चये दशमस्या-

[पञ्चमर्षेण-] ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

[पञ्चमश्च खण्डः समाप्तः]

[अथ दशमस्य (पञ्चमस्य) द्वितीयः पादः]

ओं पैत्रम् । किमर्थमिदम्, यावताऽस्मिन् प्रकरणेऽनेकार्यमनवगतं दृष्टाव्यायते ? अवगतञ्चेतत्, 'पूर्वः संज्ञायाम्' इति । इतो नामकरणार्थमस्त्ययमवगमः किन्तु संज्ञाया-
मिति प्रत्ययान्तोपाधिः । संचायं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायं कुशलवृणविशेषधिययतया रुढो
मन्त्रादौ बहुमन्त्रः पवित्रमुच्यते ।

एवं तर्हि 'कस्मिन् अपि देवतयोः' इत्येवं भविष्यति । एवमपि ऋषिदेवतयोरित्यु-
च्यते । मन्त्रो न देवता नोपि ऋषिः । उच्यते । दर्शनाद् ऋषिमसौ वेदः । वेदस्यांहिर्य-
श्चक्षुरेतर्हि दृश्यते न पश्यतीति ऋषिमन्त्रः इत्युपपन्नो मन्त्रे पवित्रशब्दस्यावगमः ।
रक्ष्यादिषु च देवतात्वात् ।

एवं तैर्ह्यनेकार्थत्वादुपन्यासः । स च मन्त्रादिषु करणसाधनः । आग्न्यादिषु
कर्मसाधनः । तदेतत् 'पवित्र पुनतेः, मन्त्रः पवित्रम्' इत्यादिना भाष्यकारेण दर्शितम् ।
उदाहरणम्—

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा ।

येन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥

ऋषिः, तस्यार्थम् । येन कारणभूतेन देवा दातास्ते हविष्याम्, के ? सामर्थ्याद्
ऋषिर्गैर्यजमानाः पवित्रेण मन्त्रेणात्मनं पुनते शोधयन्ति । सदा सर्वदा । तेन किञ्चिद्विद्वेन ?
सहस्रधारेण धारेति षड्ः । सहस्रमित्यपि बहुनाम् यद्वा धारा वा ऋग्यजुःसाम-
लक्षणार्माणां विशेषाभावेन सत्यग्निनी यस्य सः सामान्येन सहस्रधारेण पवमानः

१-अत्र C. पुस्तके पादस्य प्रारम्भो नैव निर्दिष्टः ।

२-प्रवि० C. १-० तस्मिन् प्र० C.

४-युव B, C.

५-[पा० ३।१।८५] सञ्ज्ञायामि C.

६-' स चायं प्रकृतिप्रत्ययान्तोपाधिः ' इत्यधिकः
पाठोऽत्र वर्तते ।

७-[पा० ३।२।१८६] देवत० B, C.

८-अवगम इति शेषः ।

९-नामनि B, C. । एवञ्च सत्यनेनापि योगेनाव-
गमो न सम्भवति । तथाच पवित्रपदनिर्वचन-
मन्त्रादयश्चैव सत्यवृत्तिप्रत्यागमनार्थमिति

सिद्धान्तिवचनम् ।

१०-० त्वादि० C. ११-० रेत ह० C.

१२-ऋषिभिर्मन्त्र. B, C. १३-तयनेका० C.

१४-च न मन्त्रा० C. १५-कृणं सा० B, C.

१६-० नानेतुं० प० B. ० न्नः प्र० C.

१७-[साम०, उ०, ५।२।८।५] 'पावमान्यः
पुनन्तु माम्' इति दुर्गहृत्तो मूलमन्त्रपाठः ।

१८-० त्वयज० C.

१९-० ण्मान्मान. पुनाने शोधयति C.

२०-कृणं दिलभुणातिभेत्यर्थः । अत्र '० लक्षण-
भावा' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

पूयमानः सोमः पुनर्नो नोऽस्तमानिति ।

रश्मयः पवित्रम् । उदाहरणम्—

वाचस्पतये पवस्व वृष्णो अंशुभ्यां गमस्तिपूतः ।

देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽस्ति^१ ॥

वाचोऽधिपतिरिन्द्रस्त * पवस्व क्षर पचतेः क्षरार्यत्वात् । कीदृशस्येन्द्रस्यार्थाय ? वृष्णो वर्पितुः । कुतः क्षर ? उच्यते । अंशुभ्यां व्यत्ययेनेदं द्विवचनं बहुवचनस्य स्थाने अंशुभ्यः । अंशुशब्देन लतावचनात् लताभ्य इत्यर्थः । गमस्तिपूतः गमस्तिभी रश्मिभिः पूतोऽस्ति योऽरण्ये । किञ्च देवस्त्वं दानादिशुणो देवानां दातृणां हविषामृत्विग्यजमानानां पवित्रमसि प्रापिनासि । केषाम् ? येषां भागोऽस्ति भज्यत इति भागः । ये त्वां पक्ने वा भजेन्त इत्यर्थः ।

अन्ये तुल्यत्वात् प्रीतिर्प्रीतस्य—

पवमानं महर्णो वि भावसि स्रो न चित्रो अव्ययानि पव्याया ।

गमस्तिपूतो वृभिराद्रिभिः पुतो मटे चार्त्वा धन्याय धन्यसि^२ ॥

इत्युदाहरन्ति । पवमानं अत्रिणामार्यम् । हे पवमान सोम । महिर्भूतः । अयं उदकं प्रैततिः ये पर्येकधनार्यम् । विभावति विविधं गच्छेत्तसि त्वम् । स्रो न स्रिये इव यथा सूर्यचित्रो विचित्ररश्मिना तेजसा वा मुदुमध्यादिमावृतया वैचित्र्याद् विचित्र-

१-‘पुन’ इत्यन्त एवादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

२-[‘मित्रा० सं० १।१।४’] ‘वाचस्पतये’ इत्येव प्रतीकम् B, C.

३-‘० पतयोरिन्द्रः’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

४-लवस्व B, ५-पचतेः B, पचतेः C.

६-‘त्वात्तत्वात्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

७-‘वर्पितः’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-‘द्विवचनं’ नास्येव C. बहुवचनं B.

९-नायितासि C. अत्र ‘प्रापयितासि’ इति पाठो युक्तः ।

१०-भागं C. ११-जजस्व B, जजस्व C.

१२-‘प्रीति’ इति नास्ति C. ‘अन्ये’ इत्यादित्वं तन्दिग्धोऽनवगतार्थः पाठः ।

* ‘त्यार्थाय’ इत्यञ्जोऽत्र नुटितः त्यात् ।

१३-[‘श्रु० १।४६।१४’] ‘पवमानं महर्णः’ इत्येव प्रतीकम् B, C.

१४-अत्र ‘पवमान’ इति त्रयणामार्यम् इति पाठो दुक्तो भाति । अथवा ‘त्रयणामार्यम्’ इति ‘त्रिणामामार्यम्’ इति वा पाठो भवेत् । पवमान इति त्वधिकमेव ।

१५-‘मभि महन्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१६-‘उदितं’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१७-वसति ये पर्येकधनार्यं C. अयं विपर्यस्ताक्षरः सन्दिग्धोऽनवगतार्थः पाठः ।

१८-गच्छति सि त्वं C.

१९-‘सुम्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२०-सूर्यः श्वत्रः B. सूर्यध्वजः C.

२१-पचप्ररश्मिना B. २२-मुदमध्यादि० B.

मननीयो पूजनीयो भौमरसलक्षणं रश्मिमिगच्छतीति तद्वत् । अव्ययानि अविशदेनात्र
अविमयो गृहाते इत्येवमूर्णा उच्यते नायमर्थः । अविविफार ऊर्णा तन्मयानि अव्ययानि
दशाविधायानि । गमस्तिपुतो गमस्तिमी रादमभिः पूतोऽस्मि योऽरुण्ये । वृग्मिनुप्ये-
ष्टंतिरग्यजमानादिभिः । अदिभिरमिपवप्राचभिः । सुतोऽमिपुनः । घ्नति गच्छति ।
किमर्थम् ? महे महेने वात्राय अत्राय धन्याय धनाय च । यजमानस्य बहुध्रं धनं च तथा
स्यादित्येवमिप्यर्थः । अथवा घ्नसि द्रोगकलयं वा देवान् प्रति ।

ननु मन्त्रद्वये रदमीनां पवमानसम्बन्धमात्रं सम्बन्धे नामिधानं पवित्रशब्देन ।
एवं 'पवित्रवन्तः परि वाचमायते' इत्युदाहरणम् । तन्नोपरिष्ठाद् व्याख्यास्यते ।

आपो हि पार्षिका इति पवित्रमुच्यन्ते ।

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः ।

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति प्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतं संयुक्तं ॥

पसिष्ठस्यार्थम् । यद्वन्यवयवानि पवित्राण्युदकानि यासु ताः शतपवित्राः यद्वय
इत्यर्थः । स्वधया अग्नेन सह । मदन्तीः 'मदं तृप्तौ' 'वान्छन्तीति' इति पूर्वसमर्थनः ।
संश्रमागिनस्तपयन्त्य इत्यर्थः । देवीर्देवैर्मायः । देवानां पाथोऽत्र सोनायम् ।
अपि गच्छति । ता इति तच्छब्दधृतैर्यजुषोऽप्याहार्यः । यास्ना इन्द्रस्य स्वभूतानि
न मिनन्ति हिंसायां न हिंसन्ति प्रतानि कर्माणि मेघवर्षाया अप्यानि । मेघहननादेनन्तरमेव
क्षरन्तीत्यर्थः । अक्षरे-तीपु हिंसासु तद्विस्तृतः कर्म स्वाधिष्णलयात् । अतस्तेभ्यः
सिन्धुभ्यो हव्यं हविर्धृतवद् घृतं संयुक्तं जुहोत ।

शतपवित्रा इत्यस्यार्थस्य कथनं बहूदका इति । अन्यादयोऽपि पवित्रमुच्यन्ते ।

१-पवित्रमायनीयो वा पूजनीयो भौमि (B.C)

रस, C, अयं सन्दिग्धोऽनवगतार्थः पाठः ।

२-अय (B.) यानि अविशदेनापाणि (खि C)

तापी तेने (न C.) स्वेवमूर्णा B. C.

३-'योरयेण्य' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

४-सुतोऽमिपुनः B.

५-'एवं तवा' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

६-[ऋ० १।३।१३ ॥ नि० १।३।३२]

७-'वापिका' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-[ऋ० ७।४।३] 'शतपवित्राः' इत्येव प्रतीकम् B.C.

९-[पा० १०।१७२] पातुपाठे 'वसियोगे' इति पाठः ।

१०-[पा० १।१।१०५] वा...ऽसि B.

११-'दिव्य आपः' इति पाठो युक्तो भाति ।

१२-'अपीयन्ति' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१३-'मेघवप्रातः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१४-'न' इति त्रुटितम् । C.

१५-अक्षरसन्तीपु B.

१६-तन्निः सित कर्म C. कदाचिदत्र 'तद्विस्तृतं
कर्म' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१७-'ताभ्यां' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१८-स्यार्थकथनं C

तेऽपि हि पावयन्ति जगत् स्वेन स्वेन स्पर्शनादिद्वारेण । उदाहरणम् 'अग्निः पवित्रं'
इत्यादि निगदव्याख्यानम् ।

तोद इत्यनवगतम् । तुयत इति धातुनिर्देशः । इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् ?
यदि तावत् तुदेत्कर्तेरि कारके घञ् तुयते ततस्तोद इत्येव भवितव्यम् । अथ कर्तेरि^३...
..... । ननु च सलक्षणः कः क्रियते ततस्तुदतीति तुद इति प्राप्ते तोद इत्यनव-
गतम् । किन्तु तुयतेरित्ययुक्तं तुदतेरिति स्यात् । एवं तस्य पठितं धात्वन्तरमेव तुयतिः,
अर्धतस्तत्वाद्वा दुरण्यतिषत् । तुयत्यर्थे नि द्रष्टव्यः । तच्च फालादिकमुच्यते । नातो
लोके तुयत इत्यवगमः । अत उपपन्नं तोद इत्यनवगतम् । तुयत इति तोदो गृहस्थः ।
उदाहरणम्—

[इति दशमस्या-(पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

पद्यः कण्डः]

१-निगमव्याख्यानम् B.

२-किमत्र B. किमत्रा C. एवं चात्र B. पुस्तके
'अयुक्तम्' इति C. पुस्तके च 'युक्तम्' इति
द्रुष्टमिति भाति ।

३-अत्र कश्चन पाठस्तुष्टित इति भाति ।

४-'व' स्थाने 'य' इति पाठः C.

५-कृत्स्नं कृतत्वा दुर० B.

६-अयं सन्दिग्धः पाठो नावगतः ।

७-फलादिक० B.

८-इत्यनवगतम् B.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र कण्डस्य समसो निर्देशो
न दृश्यते ।

[अथ सप्तमः खण्डः]

पुंर त्वा दात्वात् घोचेऽग्निं त्वं स्वदा ।

तोदस्यैव शरण आ महस्ये ॥

दोघंतमसः । पुंर यद्दु । किम् ? सामर्थ्यात् हविः । यत् त्वदेव्यं यथान्यदेव्यं तत्तत्त्वं दात्वात् तुभ्यं ददद्दम् । त्वामेव घोचे प्रवीमि । किम् ? सामर्थ्यात् आगच्छ इति । आह्वयामीत्यर्थः । अथैकयाप्रयतायै यस्मात् तस्मादित्यभ्याहार्यम् । तस्मादत्र त्वामेव घोचे यस्माद् अरिरीश्वरस्त्वं सर्वदेविषाम् । हे अग्ने ग्रन्थदेवतानामपि त्वय्येष हव्यस्य होमात् । यस्माच्च त्वं स्वदेवार्थे त्वेवाहं स्वभूत इति शेषः । आकारः पौर्देपूरणः । कथमिव स्वभूत इति ? उच्यते । तोदस्यैव तुयति भृत्यजनान् तैर्वा तोदमारमन इच्छतीति गृहस्थोऽत्र तोदोऽभिप्रेतः । यथा तोदस्य गृहस्थस्य महस्य महतः शरणे गृहनामेदम्, गृहे आरामीये च किञ्चित् सर्वं स्वभूतं मयति तद्वदहमित्यर्थः । प्रसिद्धं त्वमेव नान्यदेवतान्तरम् । अरिरमित्रः प्रसिद्धस्योपादानं यथा अरिर्ऋच्छतेर्गत्यर्थस्य शत्रून् प्रति गच्छत्यपत्नौ तैर्वा अर्थते । एवमीश्वरोऽपि तेन तेन भूतानुग्रहेण सर्वप्रवृत्तिगतिः । अर्थतेवार्थो भृत्यजनेन । यद् यस्माद् अन्यदेवस्या अप्यग्रायाहुतयो हवन्ते सवनीयादिदेवैर्म्यो विभजन्ते भृत्यजनेभ्य इत्येयमेतद् वृष्टा उपलभ्य पतित्वं सर्वहविषामित्येषामवयवद् मन्त्रवक् ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० ११५०११] 'पुंर त्वा दात्वात्' इत्येव प्रतीकम् C. B.

३-तदेव यन्वान्य देव B

४-अत्र 'अददाम्' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

५-त्वामेव C

६-'आ' इति न दृश्यते B.

७-अग्निः B.

८-'ईश्वरत्वं' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

९-'ह' इति वृद्धितम् B.

१०-'हस्मात्' इत्यादर्शपुस्तकपाठः । पदमिदं वृद्धितम् B. 'होमात्' इत्यस्य स्थाने 'होमान्'

इति पाठः B.

११-तपस्वी देवार्थे B. तपस्विदे० C.

१२-पदपूरणः B.

१३-तोदस्यैव B. तोदस्येव C.

१४-अत्र 'वा' इति पाठः C.

१५-'प्रसिद्धस्त्वमेव' इति पाठोऽत्र भाति ।

१६-'प्रसिद्धस्योपादानं यथा' इत्ययं पाठः 'अरिरमित्रः' इत्यस्यात् पाठान् पूर्व पठितः संगतो भवेत् । 'यथा' इत्यस्य पदस्य स्थाने च 'यतः' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१७-'अर्थते वार्थो भृत्य' इति पाठो युक्तो भाति ।

१८-देवेभ्यस्तोपि भज० C.

स्वधा इत्यनवगतम् । सुगमन इत्यर्थः । उदाहरणम्—

सं भातुनां यतते सूर्यस्याजुर्ज्ञानो प्रवृष्टः स्वधाः ।

तस्मा अमृधा उपसो व्युच्छन्ति य इन्द्राय सुनवांमेत्याह ॥

आङ्गिरसस्याग्रेरार्षम् । तस्मा अमृधा इति तच्छब्दधुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्य यजमानस्य संयजते संगच्छते । भातुना दीप्त्या रश्म्या सूर्यस्य स्वभूतया भातुना आहूयमान आहवनीयः । प्रवृष्टो घृतमाहुतिलक्षणं पृष्ठे यस्य स घृतपृष्ठो घृतेन वा स्पृष्टो घृतपृष्ठः । स्वधा अञ्जतिगंत्यर्थः सुगमनः सुष्ठु प्रज्वाल्य इन्द्रं यजत इत्यर्थः । तस्मै तादृश्यं पया चतुर्थी पप्रचथं वा तदर्थं तस्य वा । अमृधा मृष्टिर्द्विसाधैः, अर्द्धिसिताः । उपसो व्युच्छन्ति व्युच्छन्ति कुर्यन्तीत्यर्थः । न च कैवल्य तस्मै । किं तर्हि ? यो दारिद्र्याद् ययुमशक्नुवन् केवलं अद्यालुतया विनायं सोममिन्द्राय सुनवामेत्येवमाशंसनमाह तस्मा अपि ।

शिपिविष्टो विष्णुरिति एकविषयत्वादेकोदाहरणत्वाच्च युगपदुपन्यासः । तयो-
ऽकविषयतां दर्शयति-विष्णोरित्यादिना । तत्र शिपिविष्ट इत्येवं तदनेकार्थं कुत्सितप्रशंसा-
विषयत्वेन । अनवगतत्वं च नेतरत्वं । विष्णुरिति विशतेर्व्यञ्जतेर्वा । चेदाव्यष्टा वेत्य-
वगमः स चादित्य इहाभिप्रेतः शिपिविष्ट इति च । कियानिमित्तत्वे एव चासंविहान-
पदत्वादेव देवतेर्नाज्ञातम् । तयोः पूर्वं कुत्सितार्थीयमोपमन्यवो मन्वते । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यावस्य

सप्तमः खण्डः]

१-[अ. ५ । ३७ । १] 'सं भातुना' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

२-तस्मा (स्या B.) अमृधा B. C.

३-० ह्यनं आहूयमानं B.

४-० तने एव चार्थं नि० C.

५-देवतेनप्राप्तम् B. अयं सन्दिग्धः पाठः ।

६-० तापीय० B. तापिय B.

७-वाद्दसंपुस्तकेष्वत्र दण्डसमर्पेर्निर्देशो च
इत्यने ।

[अथ अष्टमः खण्डः]

किमित्ते विष्णो परिचर्यं मृतप्रयत्नं चे शिपिविष्टो अस्मि ।

मा वषो अस्मदपि गृह एतद् यदन्यस्याः समिधे वभुय^१ ॥

यसिष्ठस्य । परा ख । किं क्षेत्रे इह पदपूरणः । किं ते तव विष्णो परिचर्यं परीत्ययं प्रशब्दस्यापि चक्षिष्वापनायासः । प्रख्यापनीयमेतद् रूपं मृद् भवति । अश्लीलोपमा-योगान्नैतत् प्रख्यापनीयमित्यभिप्रायः । अथवा परिपूर्वः ख्यातिः परिवर्जने अवहित-मवशीतमुक्तादेव कारणात् परिवर्जनीयमित्यर्थः । प्रशब्दो व्यवहृत इत्यनेन सम्बध्यते । कृतमद्रूपं यद् वचने प्रशयोपि प्रदर्शयसीत्यर्थः । कस्मै ? सामर्थ्यादस्मदादिभ्यः । शिपिविष्टः सामर्थ्यादन्तर्नीतोपमानमेतत् शिपिविष्ट इव यावत् शेषो निर्वर्णितस्तादृशोऽस्तीति उदितमात्रादप्रतिपन्नरश्मिरस्यामवस्थायामारक्ततां प्रतिपन्नः । मा वषो वर्य इति रूपनाम । मा अस्मत् अस्माकमित्यर्थः । अर्गहः 'गुह्यं संवरणे' मा संवरणं प्रकटय एतद् प्रख्यापयैत-दित्यभिप्रायः । युक्ततममुच्यते यदन्यस्य एव कोऽप्यस्यन्तर्दीप्तः । समिधे संप्राप्ते । केन सह ? सामर्थ्यात् तमोभिर्वभुय भवति । मध्यन्दिनसमये एवमिरययमौपमग्नयो मध्यते । मया जनः धौ ।

भाचार्यमतेन यदा तु शिप्यो बालरस्य उच्यन्ते तेराविष्ट इति, एवमेतत् प्रशंसा-नामैवाभिप्रेतं स्यात् । तदप्येवं व्याख्येयम् । किं प्रक्षे । इष्टेकार्ये । मा वषो अस्मदिति परस्ताद् रूपधृतेरिहाप्येतद्रूपमित्यध्याहार्यम् । तेनायमर्थः । किमेतदेव रूपं तव हे विष्णो अप्रशंसनीयं परिचर्यं प्रख्यापनीयं भूद् भवति । युक्ततममुच्यते । उद्योत्तरबालमा-थिनी या अवस्था तस्यां वर्तमानो यत् तद् प्रसीपि शिपिविष्टोऽस्मि बालरश्मिराविष्टो-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो महत्तरे ।

१-[क. ७।१००।६] 'किमित्ते' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

२-परिलक्ष्य B.

४-हानमूर्त्तः A.

५-नीयय नै (मं C.) तत्र B. C.

६-०००००००० C.

७-'आरगः' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-[पा. १।१११] गृह गृहः B. गृहगृह C.

९-तमे दृश्यते यान्यस्य C.

१०-गमिधे B.

११-अयं पाठः रुचिः । अत्र यदाचिरं 'यासिना वा' इति पाठो मत्वेत् ।

१२-'शिवयो' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१३-तेर विप इति C.

१४-'इ' इति प्रुटितम् B.

१५-वतिवर्त्त C.

१६-०००००००० B.

१७-यत्तममुच्यते C.

१८-शिपिविष्टोऽस्मि C.

स्मीत्यर्थः । किमेतदेव रूपम् ? तेनेत्युच्यते । अन्यदप्यस्ति रूपं तन्मापगूढ इत्यादि
समानं पूर्वेण ।

भाष्ये तु परिपूर्वश्चक्षिर्वैजनायः । किमिच्छे तव विष्णो अप्रख्यातं भवति परि-
चक्ष्यं परिवर्जनीयम् । अद्वलीलोपमायोगादप्रख्यापनीयं प्रब्रूम इति पाठः । प्रशंसाना-
माद्ये तु क्षिप्ते विष्णो अप्रख्यातमेतद् भवति । अप्रख्यातमेवेत्यर्थः । परिचक्ष्यं भूत्
प्रख्यापनीयं सद् यदुत प्रैष्य इति वा पाठः । वपं इति स्थनाय तस्मि आश्रयमावृत्त्य तिष्ठति
तत् इति कर्तृसाधारणम् । संयतरदिमः संयसरूपो भवतीति प्रैष्यम् । संगृहीतरदिमर्था ।
उपात्तरदिमभिगविष्टः कोमलमयूखाभिरुदयोत्तरकालभाविन्यामवस्थायां वर्तमानस्य
यव कुरिसत्तार्थीपमिष्ट इह्यते ।

[इति दशमस्या-(पञ्चमस्या-) ष्याश्रय

अष्टमः खण्डः]

१-‘मावगूह’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२-चक्षिर्वैजनार्थः B.

३-योग प्रा (त्वा) दप्र० B.

४-‘प्रशसो ना०’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

५-प्रभूये C.

६-कस्यसाधा० C.

७-अत्र ‘प्रैष्यम्’ इति पाठो भवेत् ।

८-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तेर्निर्देशो ॥

इह्यते ।

[अथ नवमः खण्डः]

प्र तत्तं अथ शिपिविष्ट नामार्थं शेषानि वृत्तानि विद्वान् ।

तं त्वा शृणोति त्वत्समस्तस्यान् स्वयन्तमस्य रजसः पराके ॥

प्र तत्तं तव अथ हे शिपिविष्टस्य नामार्थं ईश्वरोऽहं स्तोमानां च करणे समर्थ इत्यर्थः ।
अथवा शिपिविष्टस्यैव तद् विशेषणमर्थ इति । अनामन्त्रितत्वाच्चैकपाकप्रभावात्
पश्मात्तस्मादित्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्मादर्थ ईश्वरस्यमसि तस्मान् प्रशंसामि । वृत्तानि
प्रकाशरूपाणि कान्तिलक्षणानि ज्ञानानि वा सर्वार्थविषयाणि तावकीयानि । विद्वान्
जानन् । तमिति तच्छ्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यतैवेतन्नामासि तं त्वा सर्वार्थस्य शृणोमि स्तो-
मि । तवसं महिमामेतत् । महान्तमुद्योत्तरकालभाषिणीष्वयस्यासु वर्तमानमित्यर्थः । तवसं
महान्तम् । अतश्चान् तवतेर्दृष्टव्यस्य 'तुष्टन्देसि' इति वृत्तेन्तादीयेषुनि स्वैदिलोपेन
तदीयानिति रूपम् । न तद्वान् अतश्चान् अतिशयेनावर्द्धितः प्रशया अत्यन्तमहमरूपप्रक
इत्यर्थः । अथवा क्षियर्त्तं निवसस्तम् । अथ रगतः सोमलोकस्य द्विसंज्ञस्य यद्वाहीकृतेरेकदे-
शमते पराके दूर इत्यर्थः । पराके दूर इत्यस्य निर्वचनं पराक्रान्ते गत इत्यर्थः ।

बाधुणिरित्यनवमः । प्राहृतदीप्तिरागतक्रोधो येत्यर्थः । अतश्चानेकार्थमपि । अ-
र्धमामलु क्रोधनामेतु वा धुणिराम्यस्य पाठात् । दीप्तिनामस्वयङ्गीकृत्योद्वेगवृत्तम्—

एहि वा विमुचो नवाक्षपृष्ठे से संचलहे ।

रपीकृतस्य नो अह ॥

मरद्वाजस्यार्थम् । एहि आगच्छ । मां त्वशब्दस्योपलब्धसत्त्वात् तत्कारलोपस्त्वम् । हे विमुचो नपात् संहारकाले प्रसित्वा प्रजाः पुनः सृष्टिकाले विमुञ्चतीति प्रजापतिस्तस्य नशत् पौत्रम् । कथं पुनः प्रजापतेः पौत्रत्वम् ? उपनिषत्सु^१ कृत्स्नस्य जगतोऽद्भ्यः, अपिञ्च प्रजापतिः स्मृष्टा ततस्तदुत्पत्तिश्च्युतेः । अपत्यमात्रनाम वा नपाच्छब्दः प्रजापतेरपत्यभूतः । औषणे आगतदीप्ते पूषन् संसन्नाहै पूषापेक्षे च द्विवचनम् । अहं च त्वं च आवां परस्परं सेवायहै । अहं त्वौ हविषा च संसेवे त्वमपि मां सेवस्व सेवितुं मामिच्छस्व । १५ः सारथिस्थानीयो नेता ऋतस्य यज्ञस्य नो भवेति । क्रोधयचनत्ये त्वम्यदुदाहरणं कर्तव्यम् ।

पृथुञ्जया इत्यनवगतम् । पृथुञ्जय इत्यवगतम् । 'जिं नभिमथे' इत्यस्येद् रूपम् । येनान्यानभिमचिता महाजय इत्यर्थः । उदाहरणम्—

यं नु नकिः पृतनानु स्वराजं द्विता तति नृतमं हरिष्ठाम् ।

इनतमः सत्तमिषो ह श्रुः पृथुञ्जयो अमिनादापुदस्योः^१ ॥

विश्वामित्रस्यार्थम् । इन्द्र उच्यते । यन्तुशब्दः पदपूरणः । नकिं कश्चिदित्यर्थः । पृतनानु संप्रभेपु । स्वराजं स्वयं राक्षितोरमात्मना दीप्यमानमित्यर्थः । द्विता द्वेघशरीरेण सेनालक्षणेन घलेन च । तति शक्तोत्थयं^२ तरतिर्दृष्टव्यः शक्नोति जेतुमिति होपः । इनतमं प्रकृष्टमनुष्णाकारमत्यन्तशूरमित्यर्थः । हरिष्ठा हयोरारास्थानम् । यश्च इनतमोऽतिशमेनेश्वरः । सत्वभिः 'पणुं दाने' इत्यस्य । सत्वानो दातारो मरुत इहामिप्रेतास्तैः सहायैः । यो ह श्रुपयैल्ल^३ सेनायैः करणभूतैः । पृथुञ्जया पृथुञ्जयः । अमिनाद् मिनातिर्वधकर्मा हिंसितवान् हिनस्ति वा । आपुर्जीवितम् । कस्य ? दस्योः । उपलक्षयितुं तच्छ्रुतेः साकाक्षत्वाद् यवं स्तुम इति वाक्यशेषः ।

अथर्गुमित्यनवगतम् । अतनवन्ततिर्यवगतम् । अततेर्यरादेशः । युनामिकरणः ।

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) अध्यायस्य नवमः खण्डः]

१-स्वायश्वस्य छा० B.

२-यत् सुहृत् तस्य जगद्भ्यः B. ० यत् सुहृत्
सुस्य जगतोभ्यः C. ३-अपौत्र C.

४-एष्टा C. ५-अपूणे B.

६-'त्वा' इत्येव द्विलिखितमादर्शपुस्तकेषु ।

७-पृथुत्पया B. पृथुत्तया C.

८-[भा० १।९।२] जृ B. जृ B.

९-[श्रु० ३।४९।२] 'यं नु नकिः' इत्येव प्रतीकम् B, C.

१०-कश्चदित्यर्थः C.

११-अत्र 'राजितारं' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१२-[भा० ८।२] पुषु C. १३-पक्षे B.

१४-पृथुञ्जया B, पृथुत्तया C.

१५-अमीनात् C. १६-यस्येदम् B.

१७-शक्नुतेः C. १८-अथर्गुमि० B.

१९-० मित्यनवगतम् B. ० मित्यनवगतम् C.

२०-'अततेर्यरादेशः' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२१-युनामिकरणः B. करणं C.

२२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डस्य समाप्तिर्निर्दिष्टा न इत्येते

[अथ नवमः खण्डः]

प्र वते अथ शिपिविष्ट नम्रायैः शंसामि वपुनानि विद्वान् ।

ते स्वी गृणामि त्वत्समर्तव्यान् स्वर्गन्तमस्य रजसः पतके^१ ॥

प्र वते तथ अथ हे शिपिविष्टस्य नामायै ईश्वरोऽहं स्तोमानां च करणे समर्थ इत्यर्थः । अथवा शिपिविष्टस्यैव तद् विशेषणमर्थ इति । अनामन्त्रितयाश्चैकवाक्यभावात् यस्मात्तस्मादित्यथाहारः कर्तव्यः । यस्मादर्थ ईश्वरस्त्वमस्मि तस्मान् प्रशंसामि । वपुनानि प्रकाशरूपाणि कान्तिलक्षणानि ज्ञानानि वा सर्वार्थविषयाणि लायकीयानि । विद्वान् ज्ञातम् । तमिति तच्छ्रुतेर्यच्छ्रुत्यावाहारः । यतश्चेतन्नामास्ति तं त्वा सर्वार्थस्य गृणामि लौ-
मि । तवसे महिमा मेतत् । महान्तमुद्योचरकाटमाविनीप्यवस्थासु यतमानमित्यर्थः । तवसे महान्तम् । अतव्यान् तवसे ईश्वरार्थस्य 'तुदछन्दसि' इति स्वर्गन्तादीयेषुनि स्यादिलोपेन तर्पणमिति रूपम् । न तस्यान् अतस्यान् मतिरायेनावर्जितैः प्रज्ञया अत्यन्तमहमव्ययम् इत्यर्थः । अत्यन्तं क्षियन्तं नियसन्तम् । अत्य रजसः सोमलोकस्य द्विस्तस्य पृथुधुतेरेकदे-
शमते पतके दूर इत्यर्थः । पतके दूर इत्यस्य निर्वचनं पराक्रान्ते गत इत्यर्थः ।

आधुनिरित्यनवगमः । माहृतदीप्तिरागतप्रोद्यो वेत्यर्थः । अतश्चानेकाधर्मपि । उच-
र्त्तव्यमसु क्रोधतार्मसु वा धुनिशब्दस्य पाठात् । दोषिनामत्वमङ्गीकृत्योदाहरणम्—

एहि वां विपुनो नपद्रवृणो स संक्षरहे ।

रथीकृतस्य नो भवे^२ ॥

१-आदर्शपुस्तकेष्वपि खण्डात्मभिर्देवो न दृश्यते ।

२-[५० ७१००१५] एतन्मन्त्रप्रतीकं नास्ति B. C.

३-पत्रे (खे B.) तन्नामासि तन्वा (खा B.)

तु स० B. C.

४-'सर्वा' इति द्विविरक्तम् B.

५-गृहानि C.

६-तव रामदे नामितम् B. ० सम्मदृष्टमिति C.

७-महान्त(मु०) B.

८-तपनेई० C.

९-[पा० ५३१५९] एव (ख C.) छन्दसि B. C.

१०-'तन्ता' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

११-'य' इति त्रुटितम् C.

१२-अथ 'तुतित्यादिलोपेन' इति पाठो भूति. इति.

केमेयस्तु [पा० ५४११५४] इत्य-

मुनि तनो (यो) लोपविधानात् ।

१३-'तन्वाणीति' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१४-० नाश्वितः प्रत्यया B.

१५-'लो' इति त्रुटितम् C.

१६-आदृष्टमित्य० B.

१७-० तमपि C.

१८-बलं नाम आ B. स्वलं नाम अ C.

१९-नमसु B.

२०-[५० ६१५५१] 'एहि वां' इत्येव प्रतीकम् B. C. ।

भरद्वाजस्यार्षम् । एहि आगच्छ । वां त्वशब्दस्योप्यं छान्दसत्वात् तकारलोपस्त्वम् । हे विमुचो नपात् संहारकाले प्रसित्वा प्रजाः पुनः सृष्टिकाले विमुञ्जतीति प्रजापतिस्तस्य नपात् पौत्रम् । कथं पुनः प्रजापतेः पौत्रत्वम् ॥ उपनिषत्सु^१ कृत्स्नस्य जगतोऽदृश्यः, अपाश्च प्रजापतिः स्मृष्टा ततस्तदुत्पत्तिश्च्युतेः । अपत्यमात्रनाम वा नपाच्छब्दः प्रजापतेरपत्यभूतः । औषणे आगतदीप्ते पूषन् संतनावहै पूषापेक्षं च द्विवचनम् । अहं च त्वं च आवां परस्परं सेवायहं । अहं त्वां हविषा च संसेवे त्वमपि मां सेवस्व सेवितुं मामिच्छस्व । एषीः सारथिस्थानीयो नेता ऋत्वि यज्ञस्य नो भवेति । क्रोधयचनत्वे त्वन्यदुदाहरणं कर्तव्यम् ।

पृथुञ्जया इत्यनघगतम् । पृथुजव इत्यघगतम् । 'अभि अभिवे' इत्यस्येदं रूपम् ।

वेगेनान्याभिभविता महाजव इत्यर्थः । उदाहरणम्—

ये नु नकिः पृतनानु स्वरत्नीं द्विता वरन्ति त्वमं हरिष्ठम् ।

इन्तमः सत्तभिर्यो हं शूरीः पृथुञ्जया अभिनादनुदस्योः^१ ॥

विश्वामित्रस्यार्षम् । इन्द्र उच्यते । यन्नुशब्दः पदपूरणः । नकिं कश्चिदित्यर्थः । पृतनाह सन्नामेव । स्वराजं स्वयं राक्षितोरमात्मना क्षीप्यमानमित्यर्थः । द्विता द्वेध्वजारीरेण सेनालक्षणेन ध्वजेन च । तरति द्वाक्रोत्यर्थेऽर्थं तरतिर्द्रष्टव्यः शक्नोति जेतुमिति शेषः । इवमे प्रकृष्टमनुष्णाकारमत्यन्तदूरमित्यर्थः । हरिष्ठा हयौरास्थानम् । यश्च इन्तमोऽतिशमेनेभ्वरः । सत्तभिः 'पेषुं दाने' इत्यस्य । सत्वानो दातारो मयत् इहामिमेतास्तैः सहायैः । पो ह शूर्यलेक्षं सेनाच्यैः करणभूतैः । पृथुञ्जया पृथुजवः । अभिनादं मिनातिपंचकमां हिस्तिधाम् दिनस्ति वा । आयुर्जीवितम् । कस्य ? दस्योः । उपलक्षयितुं तच्छ्रुतेः साकाक्षत्वाद् एवं स्तुम इति वाक्यशेषः ।

अथयुग्मित्यनघगतम् । अतनयन्तित्येवगतम् । अततेरैधरादेशः । युग्ममिकरणः ।

[इति दशमस्कन्धः (पञ्चमस्कन्धः) अथायस्य नवमः स्कन्धः^२]

१—स्यायस्य छा० B.

२—पत् सुहृत् तस्य जगद्रथः B. •पत् सुहृत्

सुस्य जगतोभ्यः C. १—अपीय C.

४—मश C. ५—अयुगे B.

१—'ता' इत्येव द्विलिखितमादर्शपुस्तकेषु ।

७—पृथुजयस्य B. पृथुनयस्य C.

८—[पा० ११९०३] जू B. जू B.

९—[पा० ११९०३] ये नु नकिः इत्येव प्रतीचम् B.C.

१०—कथमित्यर्थः C.

११—अत्र 'शक्तिता' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१२—[पा० ८१२] पुषु C. १३—यश्च B.

१४—पृथुजयस्य B. पृथुजया C.

१५—अनीनात् C. १६—यस्येदम् B.

१७—शच्छ्रुतेः C. १८—अथयुग्मि० B.

१९—मित्यनघगतम् B. •मित्यानघगतम् C.

२०—'अततेरैधरादेशः' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२१—युग्ममिकरणः B. करणं C.

२२—आदर्शपुस्तकेष्वत्र सप्तमस्य रामातेर्निर्देशो न दृश्यते

[अथ दशमः खण्डः ।]

अग्निं नरो दीधितिभिरण्यो हस्तं च्युती जनयन्त प्रशास्तम् ।

दूरेदत्तं हृदयं तिमिरयुग्मं ॥

यस्मिन्नुत्पद्यते । अग्निं नरो मनुष्या ऋत्विजः । दीधितिभिरङ्गुलिनामैतत् अङ्गु-
लीभिः । योऽत्रमुत्तरारणिं वा परिगृह्य ताभिरिति शेषः । अण्योः सकाशात् । हस्तच्युती
तृतीयायां पूर्वसवर्णः हस्तच्युत्या हस्तप्रच्यायनेन जयन्तीत्यर्थः । प्रशस्तं दूरेदत्तं दूरे यो
हृदयस्तम् । दूरे वसंती वा देवान् पश्यतीति हृदयं यज्ञस्याभिनम् अयमुर्मतनयन्तं
देवान् प्रति गमनवन्तमित्यर्थः ।

धीर्यन्ते कर्मसु धीर्यन्ते वा पुरुषैः कर्मसाधनानि । आरणी यस्मादेते प्रत्युतो गतो-
ऽग्निः । कुत एतत् ? तत् उत्पत्तेः । समरणात् संगमनात् सयोज्यते इति ।

काणुकेत्यनद्यगतमनेकार्थं च । काम्यकानीत्यादयोऽयगमाः । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

दशमः खण्डः ।]^{१३}

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ७।१।१] 'अग्निं नरः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-दीधितिभिः C.

४-०रणीः वा C.

५-'वासतो वा' इत्यादर्शपुस्तकपाठः । अत्रान्तिमो
'वा' नास्ति C.

६-अयम्यमातन० B. अयमुर्मतन० C.

७-'धीर्यन्ते' इत्येव द्विर्लिखितम् B. C.

८-धायन्ते C.

९-अत्र 'आरणी' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१०-अत्र 'प्रतिगतोऽग्निः' इति पाठः साधुर्भाति ।

११-शायत् B. जहायत् C.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ एकादशः खण्डः]

एकया प्रतिष्ठा पिवत् सार्कं सरांसि त्रिशतम् ।

इन्द्रः सोमस्य काणुका^१॥

कुरुतुतेरायम् । प्रतिष्ठा प्रणिधानेन एकेन मनसः प्रणिवानेन अत्रश्राव्येत्यर्थः । अपिक् पीतवान् पियति वा । किम् ? सरांसि कियन्ति ? त्रिशत् त्रिशत्संख्याकानि । कः ? इन्द्रः सोमस्य सम्बन्धीनि । कीदृशानि सरांसि ? काणुका कान्तकानीति वा आहवनीयं प्रति गतानीत्यर्थः । कृतकानीति वा ऋद्विगमिः संस्कृतानीत्यर्थः । अथवा इन्द्रविशेषणमेतत्, इन्द्रः काणुका कान्तो बलुभः सोमस्य । अथवा कणेशब्दः अद्वाप्रतीचातेऽस्ति 'कणे-मनसी अद्वातीचाते' इति तस्य काणुका इति रूपं क्रियाविशेषणं च । कथमपिवत् ? काणुका अद्वा प्रतिहता व्याहृतेत्यर्थः । तत्रेदद् भाष्यकारो दर्शयति-कणेधातु इति वा । कणेहत् इत्यादिना च लौकिकं प्रयोगं दर्शयति । कणेहतोऽर्थः काण्विहत् इत्यस्यैव पर्यायवचनम् । अत्रैकामो हि प्रतिहत्तत्र उच्यते । तस्यापभ्रंशः कणितोऽर्थः कणितो द्रव्य इति कणेहत इत्यर्थः ।

त्रिशत्सरांसीत्युक्तम् । कानि पुनः सरांस्युच्यन्ते ? तत्रैतस्मिन् सन्देहे एतद् याज्ञिकाः स्वमतं वेदयन्ते ज्ञापयन्ति । याज्ञिकानां तावदेतन्मतेत्यर्थः । माध्यन्दिने सवने त्रय उर्ध्वविशेषः । 'इन्द्राय त्या-इति त्रिभिरुक्त्यपर्यायिष्वेति' इति वचनात् । तेषामेकैकस्मिन्नुर्ध्वविग्रह उच्यते । अस्या संशो दश दश च मासाः । ते तु सीधुसैरकस्थानीयत्वात् त्रिशत् सरांसीत्युच्यन्ते इति । तत्स्थस्य वचनात् तरपानव्यपदेशः । त्रीणि भाजनानि^{१६} इदितानि यथा । तत्रेदद् भाष्यकार आह-त्रिशदुक्त्यपानाणीत्यादिना नैदकानां मतम् ।

१-अद्वापुस्तोष्वत्र गण्डात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[पा० ८।७।४] 'एकया प्रतिष्ठा' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

१-अवप्रामेन्वर्थः C.

४-अपिवत् C.

-५-कणेशब्दः शब्दाप्रतिषत्ते इति B. C.

६-[पा० १।४।६६] कणे मनसि अद्वाप्रतिष्ठाने C.

७-व्याहृते चेत्यर्थः इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-हतोयः C. अत्र 'अश्नः' इति पदमसंगतमिति

भाति । यदाचिद् 'कणेहत्तत्र' कान्तिहत् इत्य-

सैव पर्यायवचनम्' इति पाठोऽत्र नयेत् ।

१-अत्र कामो. हि C.

१०-वस्यापभ्रंशः B. तस्यापभ्रंशः C.

११-'मते' इति द्विर्निमित्तम् C.

१२-उक्त्य B. उक्त्य C.

१३-उक्त्यप...येत्यन्ति C.

१४-उक्त्यवि० C.

१५-'सीधुसरक' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१६-क्षिपानि C.

१७-'उक्त्य' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

पक्षस्य पञ्चदशाहानि पञ्चदश रात्रयः । एवं त्रिषदपरपक्षस्याहोरात्राः । त्रिषदत् पूर्व-
पक्षस्य । ततः किम् ? उच्यते । तत्रैनाद्यन्द्रमसि भवाद्यान्द्रमस्यः चन्द्रमसः सप्तन्धि-
न्यः । चान्द्रमस्य आगमिन्यः पुनः पूर्वपक्षापरपक्षयोरागमिष्यन्तीत्यागमिन्य आपो भवन्ति ।
यदागमनात् पूर्वपक्षे प्रत्यहोरात्रं चन्द्रमा घर्षते । किं तौ साम् ? उच्यते । रश्मयस्ता
अपरपक्षे पिबन्ति यत्क्षयात् प्रत्यहोरात्रं चन्द्रमा क्षीयते । ता अहोरात्रविभागेन पूर्वपक्षा-
परपक्षयोर्द्विषययुक्ता आपस्त्रिषदत् सरांसीत्युच्यन्त इति । तत्र सरःशब्द उदक-
नामसु पाठाद् उदकवचनः । इन्द्र आदित्य इश्वरश्च । सोमोऽपि चन्द्रमा इति । एवं
मन्त्रे व्याख्येयम् । त्रिषदत् सरांस्तुदकानि सोमस्य चन्द्रमसोऽवयवभूतानि । इश्वर
आदित्यः पिबतीत्यर्थः । साकं सह एकैनेव क्षणेनेति समानमन्यत् । एतच्च पानाःप्यायनं
मन्त्रान्तरेऽपि दृश्यते । यथाह भाष्यकारः—तवापि निगम इति । द्वयोरेकमेवोदारणम्—

यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति यमचितिमक्षितयः पिबन्ति ।

तेन न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्व गोपाः ॥

राज्यरश्मिगृहीतस्य आदित्ये चरौ याज्येया । यमचितिमित्युद्देशार्थो यच्छब्दः ।
द्वितीयः पादः पूर्वमुपक्रमितव्यः । यच्छब्दधृतेस्तच्छब्दाध्याहारः प्रथमे पादे कर्तव्यः ।
यमेकस्याः कायाद्युपैत्वात् क्षयाभावाद् अक्षितिर्मक्षितयो रश्मयोऽपरपक्षे कलाः पिबन्ति
तथा देवास्ता एव रश्मयोऽंशु चन्द्रमसं पूर्वपक्षे आप्याययन्ति यथैव भाग्यस्तेनैव प्रका-
रेण एवं त्वां यमगृहीतमिन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु । भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोप्ताः ।
एवमियं नैवकपक्षे योजना ।

अभिगुरित्यनवगतमनेकार्यं च । मन्त्र इत्यभिधेयवचनम् । गव्यधिकृतत्वादिति
हेतुवचनम् । गोराद्यध्यात्र पशुमात्रोपलक्षणः । यौगादिष्वधिकृतत्वाद्धिकृतो गवीति ।
अधिकृतपशुरित्यवगमः । अथवा संशोसीनमेवाभिप्रेतं स्यात् । कथम् ? उच्यते । अयं संशा-

१-होरात्रः B. होरात्रि C.

२-‘नासाम्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

३-एते च पानाप्यायने (येन C.) मन्त्रान्तरेपि
दृश्यते (न्ते B.) B. C.

४-[मित्रा० सं० २११७] ‘यथा देवा’ इत्येव
प्रतीकम् B. C.

५-‘य’ इति कृटितम् B.

६-‘युवत्वाद् C. अयं सन्दिग्धः पाठः ।

७-अक्षितिः क्षययो (या C.) B. C.

८-कला C.

९-देवाः सन्निव C.

१०-‘एवं’ इत्यधिकमेवात्र भाति ।

११-गृहीतमिन्द्रो C.

१२-अभिगुरित्यवगतम् B. अद्भि इरित्यवगतम् C.

१३-जगदि० C.

१४-‘संशासनं’ इति पाठोऽत्र पुनो भवेत् । मुद्रित-
मूल्युक्त्येषु तु ‘प्रशासनमेव’ इति ‘प्रशंसानामैव’
इति च पाठो वर्तते ।

सैन इति शब्दोऽस्ति भावसाधनः संश्लेषः संशासनं प्रैषणमित्यर्थः । अस्ति कर्म-
साधनम् । संशास्यतेऽसाविति संशासनम् । सकृच्छ्रुतोऽपि चायं सामर्थ्यान्मन्त्रवृत्त्या-
दिकल्पनयात्रोभयसाधनोप्युपादीयते । भावसाधनेन आरम्भमित्यादयो लोडन्ता
लक्ष्यन्ते । कर्मसाधनेन आशास्यमाना अधिगवाद्यः शमितार अत इदमिदं चैकदेश-
मेवं च कुरुतारमर्थं संशासनशब्दात्प्रत्यात् । संशासनमेवाभिमतं स्यादित्येवमुच्यते
इति युक्तम् । यद्ययं मन्त्रः संशासनैः । अतः किम् ? अत एतत् । अधिगुशब्देनाभिधानम् ।
यत् आह तच्छब्दवैश्यापि । संशासनशब्दोऽधिगवादिस्मिन्नस्तीति । अतोऽधिगवादि-
शब्दादधिगुरिति ।

ननु तच्छब्दवत्ये वैशिष्ट्येऽधिगुशब्देनाभिधानं लोड्येति कुत एतत् ? उच्यते ।
अभिधानं स्वाभाविकं तुल्ये हेतौ कच्चिन्न वृक्षमूलादागत इति यथा । तद्वदभापीति
कर्मः । अथवा भावसाधनत्वाद् भाव्यैतेन हि स्वत्वभूतस्याभिधानासम्भवात् । मध्या-
पित्वाद्नेकेत्याद्यारम्भमित्यादिनास्याभिधानम् । शमितुशब्देनापि तस्य सामान्यशब्द-
त्वादधिगवायापभृतीनां च मध्ये अधिगोमुंल्यत्वाद् अधिगुशब्देनाभिधानं तच्छब्दवत्या-
दिति युक्तम् । तच्छब्देन चोभयस्यापि प्रतिनिर्देशाद् यस्मिन् प्रैष उपदेश उभयमस्ति
अधिगुशब्दः प्रैषं च तयोरेवोपन्यस्यति 'अधिगो शर्माध्वम' इत्यादिना । अस्मिन्नो-
द्घान्तोऽपि च विचारस्य मीमांसाधिपयत्वात् उक्तस्य प्रतिपत्तौ न^१ व्याकरणस्य व्या-
पाराभिरुक्त्यापारस्तेनेह व्याख्यातुमिरक्षरमात्रं प्रिमियते ।

दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरम्भमुपन्यत मेधादुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधं प्राप्त्वा अग्निं
भरत लृणीव बर्हिर्त्वेने माता मय्यतामनु पितातु ब्राना सगम्योऽनु सखा सवृष्य सदीवीनीं अत्य पशो
निधत्तार सूर्यं चतुर्गमयताद्वात प्राणमन्त्रवद्यजतादन्तरिक्षमस्तु पृथिवीं शरीरमेकपात्य श्वचमाच्छपताद् पुन
नाभ्या अपिशसो वषामुत्खिदतादन्तरे वीर्याणीं वारयताद् द्येनमरश्च बध्नः कृणुताद् प्रमासा वाह्यं शालां दोषणी
कश्यपेर्बाला छिद्रे ओंणी कवपोहं लोकपर्णापीयन्ता यद्वित्तविरस्य वद्वत्पस्ता अनुष्टुयोच्च्यावयताद् गात्रं
गात्रमस्त्वान्नं कृणुतादूयच्यगोहं पार्थिवं सनत्तद्वज्रा रवः स्रज्जतादनिष्टमस्य मा राविष्टोरुर्कं मय्यमाना
नेद्वस्तोके सनमे रविता रवदधिगो शमीर्षं तुष्टमि शमीर्षं शमीर्षमधिगो ।

१-संशासनोक्ति' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२-अत्र 'कर्मसाधनः' इति वा पाठ्ये मेवेत् ।

३-मन्त्रावृत्त्या० C.

४-'लोडन्तालक्ष्यन्ते' इति पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

५-संशासनं C. ६-'न' इति पुष्टितम् B.

७-शपोधिगवा० C. C-अन्दिगमिदं पदम् ।

८-कर्मः C.

१०-आह्वानेन C.

११-यस्मिन्नर्थेप्रैषC. १२-'अपि च' इति न दृश्यते C.

१३-'न' इति नास्ति C. १४-'०' शर्मा' इत्येव पाठः P.

१५-'विप्रिगने' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१६-[मिश्रा० सं० ४१३१४] 'दैव्याः शमितारः'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

देव्या देवानां स्वभूताः । हे शमितोऽग्निर्गवापद्रभृतयः । अपि च मनुष्या अध्व-
युप्रभृतयः सर्वं एवात्मभम् । किम् ? सामर्थ्यात् पशुं संज्ञायितुं संश्रयनायीपनयत । मेधा
मेघस्य यज्ञस्य स्वभूताः । दुरो द्वाराणि यज्ञगृहद्वाराणीत्यर्थः । सामीप्योपलक्षणं चेतत् ।
यज्ञसमीपमुपनयतेत्यर्थः । आशासनाः प्रार्थयमानाः । मेधपतिभ्यां तादर्थ्यं एषा चतुर्थी
मेघ इति यज्ञनाम तत्साधनत्वाद्भ्र पशुर्व मेघ इति तस्य मेघस्य पती छामिनौ देवते
अग्नोयोमौ तयोरर्थायेत्यर्थः । मेघं पशुम् । प्रथमः 'तस्योत्सुकं परस्ताद्भ्रमति' इति विधा-
नात् परस्ताच्छब्दायं द्रष्टव्यः । परस्ताद्यास्मै पशोरर्थाय । अस्मि उत्सुकमित्यर्थः । भूतं हरत
प्रापयत शरणार्थं रक्षार्थं चेत्यभिप्रायः । स्तूणीत स्तूणीत च । यत्रैव निपात्य संज्ञपयिष्यते
तत्र बहिर्भाषणीत्यर्थः ।

अन्वेन माता मन्यताम् । अनुग्रहयतां धर्मार्थमस्यैवोरकार्थमेनं पशुं हस्यमानं माता ।
अनुग्रहयता च पिता अनुग्रहयतां च भ्रैता । किञ्चिद्विशिष्टः ? सगर्भः सैर्माने गर्भे भवः । अनु-
सृष्टा अनुग्रहयतां च सखा सखीः समाने यूये भवः । उदीचीनां संश्रयैश्च संश्रयमान-
स्योदङ्मुखाणां पश्चिमादिभिरुपैय । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् सूर्यप्रभवत्वाच्च सूर्यमेव प्रत्यस्य
चक्षुर्गमयन्ति । सर्वेषां स्निग्धमाणां नामेवं धर्मं कृतेति वचनं यथान्यायमरणपरिग्रहम् ।
यातं प्रति प्राणमन्त्रसृजताद् मुपनासिकोभ्यां वायुं वारयै श्वासं संश्रयैत्यर्थः । इयं
इयेनाकारमप्य वक्षः कृणुता कृणुत प्रवृत्ता शस्त्रेणेति केचित् । स्वधित्वाकारादित्यपरे ।
अथवा प्रशस्तौ यौह कृणुतादिति सम्बन्धः । शला दोषणी याहोदपरितने द्वे दोषौ नित्ये-

१-अग्निगवाप. C. २-संज्ञापनाय B.

३-'दुरः' इति मुद्रितम् B. ४-यज्ञे गृह B.

५-'मेधावतीभ्यां' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

६-'वद' इति मुद्रितमादर्शपुस्तकेषु ।

७-स्योत्सुकं C.

८-'इति' इति नात्यादर्शपुस्तकेषु ।

९-'परस्ताच्छब्दार्थे' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१०-द्रष्टव्यम् B.

११-प (पु C.) रस्तान्वात्य पशो B. C.

१२-उदकं B. अन्तुकं C.

१३-'हरत' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१४-अनुग्रहयतां C.

१५-'भ्रा' इति मुद्रितमादर्शपुस्तकेषु ।

१६-समानेन C.

१७-संज्ञन्तपयय C. पयय B.

१८-पदान् C. अत्र 'उदङ्मुखान् पादान्' इति
पाठः साधीयान् भवेत् ।

१९-अत्र 'स्थापयति' इति 'स्थापयेत्' इति वा
पाठः साधीयान् भवेत् ।

२०-सर्वेषामृषो C. २१-मुपनासीकाभ्यां C.

२२-'वारयत' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२३-संश्रययेत्यर्थः C. अतः परं भूयसो मन्त्रभागस्य
व्याख्यानमादर्शपुस्तकेषु न दृश्यते ।

२४-'प्रशस्ता' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२५-'कृणुतादिति' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२६-अत्र 'दोषमित्येतेन' इति युक्तं स्यात् ।

तेन शब्देनोच्यते । शलाकाकारे दीर्घ इत्यर्थः । कश्यपेवांसा कच्छाविच कच्छपौ तदा-
कारावसौ । अच्छिद्रे ओणी साकल्यमेवाच्छिद्रत्वम् । कवपोक कवपस्याकारावूरु । केकः कर-
वीरस्तैद्वर्णाकारौ सर्वत्र कणुतादिति सम्यग्धः । पद्विंशतिधास्य बहुवचनः पशवस्ता
अनुष्टुपा अनुष्टुपानेन यत्नेन निश्चयेन वा कुत्तम उच्यत्वयताद् उत्कृन्तते । एवं गीत्रं गात्रमस्या-
नृतं कणुताद् अनतिरिक्तं च कणुतात् । कुतः ? ऊवध्यगोहं मक्षिततृणादि यदजीर्णं पशो-
रुदरे तिष्ठति तदूवध्यमित्युच्यते यस्मिन् गूह्यते प्रज्जयते स ऊवध्यगोहस्तं च पार्थिव
गते इवैव खनतात् खनत । अस्मां असृक् शब्दस्य लोहितवचनस्य 'पद्मोमात् हृद्' इत्ये-
वसमप्रादेशः । तत्तस्वृतीया लोहितेन च रचः संयोजनं संयोजेत । तद्धि पशो
रक्षसां भागः ।

या उद्ध्रियते वर्षा तस्याः समीपे तत्सदृशो वनिष्ठुर्नाम पशोरवयवः, तां चास्या-
वयवस्य कस्यचिद्व्यशस्तः व्यापयिता कश्चिद् बुर्जनो धिगुणकर्मकरणनिमित्तमयदा-
स्येन व्यापयिष्यति । हे शमितारः, एतच्च ज्ञात्वा हे अधिगो समीपमेतं पशुम् । तुर्गमि
शमीवं शमितं च शमयध्वं च शीघ्रं मा विलम्बिष्ये मा या शङ्का कथं हिंसेति । धर्म
एवेयं हिंसा शास्त्रादिहितत्वात् । अस्य पशोरुत्कर्षहेतुत्वात् । तथा चैतरेयकब्राह्मणे
'पशुर्धं नीयमान' इत्यादिभिः हिंसास्तुतिर्द्रष्टव्या । हे अधिगो हे अपाप प्राधाम्यव्यापना-
र्थमत्र केवलस्त्राधिगोरपापस्य चामन्त्रणम् । त्रैपस्तु सर्वेषां देवाणां शमितृणां चेति
तच्छब्दपरत्येदेवास्य मन्त्रस्य अधिगुरादेनाभिधानमित्युक्तम् ।

अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—अग्निषीत्यादि । उदाहरणम्—

तुभ्यं शोतन्त्यग्निगो सचीवः स्तोकासो अग्ने मेदेसो धृतस्व ।

कुविदास्तो वृहता अनुमणा हव्या जुपस्व मेधिरै ॥

कुशिकपुत्रस्य गाथिनः । तुभ्यं त्वदर्थमित्यर्थः । शोतन्ति क्षरन्ति । अधिगो हे अभूत-

१-‘उच्यते’ इति पाठोऽत्र युती भवेत् ।

२-कश्यपे B. कवपीसा C.

३-‘स्तत्पर्णा’ इति युक्तं भवति ।

४-‘पशवस्ता’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

५-अनुष्टु B. अनुष्ट C.

६-‘गायत्रं’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

७-यत्ने B. C-प्रजायते C.

८-गान्ध B. C. १०-अथा B. अस्मा C.

११-[पा. ५११६३]

११-‘संयोजयत’ इति युक्तम् ।

१२-ततन्वि B. ततन्वि C.

१४-च वा B.

१५-कारण B.

१६-‘सुवर्णा’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१७-‘वितन्त्यर्थ’ इति युक्तम् ।

१८-पा वदेवास्य B. पशवे देवास्य C.

१९-[क. ३१२१४] तुभ्यं शो (इत्यो B.)
वन्ति इत्येव प्रतीकम् B. C.

[अथ द्वादशः खण्डः]

आपान्तमन्युस्तत्प्रभर्मा पुनिः शिमीवाञ्छर्दमो ऋजीपी ।

सोमो विश्वान्यतसावनानि नार्वागिन्द्र प्रतिमानानि देमुः ॥

रेणोरार्यम् । अर्धेन सोमो चेन्द्रो वाभिधीयते । यदा सोमस्तदा आपान्तमन्यु-
रित्यादीनां पदानामयमर्थः । मन्युर्दीप्तिरापादिता संस्कारेणोत्पादिता दीप्तिर्यस्य स
आपान्तमन्युः समुत्पादितदीप्तिरित्यर्थः । त्वत्प्रभर्मा त्वत्प्रभमिति त्वयिः सामर्थ्यात् क्षिप्रार्थः ।
प्रभर्मेति प्रपूर्वत्वाद् भस्तेभ्यो मनिन् प्रत्ययः । अभिवषव्राचभिस्तुलं क्षिप्रं प्रभर्मा
प्रहरणं यस्मिन् स त्वत्प्रभर्मा । पुनिः पवमानाशङ्क्या कम्पिता पात्राणाम् । शिमीवान्
शिमीति कर्मनाम धागेन संस्कारकर्मणा कर्मवान् । शर्दमान शर्दहिंसा अभिवषणलक्ष-
णा तथा हिंसावान् । ऋजीपी ऋजीपयांश्च सोमः ।

यदा पुनरिन्द्रस्तदा दीप्तिर्वा क्रोधो वा सोमपानेनापान्तमन्युरुत्पादितदीप्तिर्वा
उत्पादितक्रोधो वा त्वत्प्रभर्मा त्वत्प्रभं क्षिप्रं दृढं चोच्यते कर्तरि मनिन् । तेनायमर्थः ।
त्वत्प्रभं क्षिप्रं दृढं वा शत्रुषु प्रहरतीति क्षिप्रप्रहारी । पुनिर्भयेन कम्पिता शङ्कणाम् ।
शिमीवान् अत्र घघादिकर्मभिः कर्मवान् । शर्दमान शत्रुहिंसया हिंसावान् ऋजीपयांश्चेन्द्रः ।
अतसावनानि 'सं धेयतुलं शुष्कं' इत्यादी देशेनात् अतसादिबृक्षगहनानि । अप्युद-
कानि प्रतिमानानि । अप्युपवनानि । यास्यार्थस्तु यदान्येनार्धेन सोम उच्यते नैघण्टु-
कं च सोमकर्म तदीयं व्याख्येयम् । उत्पादितदीप्तिर्यादिगुणः सोमो यानि च विश्वानि
सर्वाणि अतसावनानि बृक्षे गहनानि यनानि चोदकानि तानि प्रतिमानानि उपमानानि उपमा-
नस्येनोपम्यस्तानि सन्ति । न इन्द्रं देभुर्दक्षोतिर्वधकर्मा ऽ गन्ति ततो हि न्यूनैर्गुणय-

१—आदशेषुस्तत्प्रभर्मा खण्डादम्भिर्देवो न दृश्यते ।

२—[ऋ० १०।८९।५] 'आपान्तमन्यु' इत्येव
प्रतीकम् B, C. ३—'प्र' इति न दृश्यते B.

४—अत्र 'कम्पिता पात्राणाम्' इति पाठो भवेत् ।

५—'शर्दमान' इति नुटितम् C.

६—'ऋजीपी' इति नास्त्यादर्शेषुस्तत्प्रभे ।

७—'दीप्तिर्वा' इत्यतः परमादर्शेषुस्तत्प्रभे 'पुनं सो-
मपानेनापा (वा C.) न्तमन्यु' इत्यधिक एव
पाठो दृश्यते ।

८—चोच्यते B, चोच्यते C.

९—[ऋ० ४।४।४] १०—'त्यादनदर्श' B.

११—अप्यप० B. अप्यपवना C.

१२—'वा' इति नुटितम् C.

१३—अत्र 'यदानेनार्धेन' इति पाठो युक्तो भाति ।

१४—'नि' इति नुटितम् C.

१५—'अत्रासनि' इत्यादर्शेषुस्तत्प्रभे ।

१६—अत्र 'बृक्षगहनानि' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१७—'उपमानानि' इति नास्ति B.

१८—'दणोतिर्वध' C.

१९—'न्यूनं गुणल' इत्यादर्शेषुस्तत्प्रभे ।

मिन्द्रस्य हननं तन्न कुर्वन्ति प्रत्युत अवाग्निन्द्राद् सवन्ति न्यूनगुणानीत्यर्थः । एतद् भाष्य-
कार आर्तु-इन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मैति ।

अभयप्रधानेत्परां दर्शनेन यदा तदैव वाक्यार्थः । योऽयमुत्पादितदीप्तिवादिगुणः
सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि तृप्तिद्वारेण तत्प्रभवत्वाद् वृक्षवर्णानाम् । तदाकारैश्चैवमु-
च्यन्ते सोमः सर्वाण्यतसानि चेति । चतुर्थेन तु पादेन इन्द्रस्य स्तुतिरुक्तेनैव प्रकारेण ।
एवं चोभयप्राधान्यम् । अथवा यदाग्येनार्धेन इन्द्र उच्यते तदाग्येनार्धेन यत्तच्छब्दा-
वध्याहार्यौ । चतुर्थेन पादेन सम्बन्धयितव्यः । उत्पादितदीप्तिवादिगुणो यस्त इन्द्रं न
प्रतिमानानि वेभुरिति । तृतीयेन तु पादेन सर्वप्रभवत्वेन सोमस्य स्तुतिरिति । एवमुभय-
प्रधानता । इन्द्रप्रधानपक्षे च तृतीय एव पादे नैघण्टुकं सोमकर्मैत्युच्यते पादत्रयेण
तिवन्द्र एव । पादो नैघण्टुकस्तु न य इति ।

अयमपि चतुर्थप्रकारः सम्भवति । शिमीति पृष्ठमानस्यैव निर्विघ्नस्योपन्यासः
शमयतेः शमयति हि तद्विष्टं व्याध्यादिकमिति । अथवा पालयितुमिष्टं सम्पादयितुं
रसादन्यदसारमतिरिच्यते । तच्चैनद् ऋजीपम् । कस्मादिति चेत् ? अपाजितमपयजि-
तमर्धनीयं वायभृथार्थं तस्यासौ प्रतिपत्तिस्तेन तद्वान् सोमः ।

अयेन्द्रस्य कथमृजीपित्वमित्याह—अथाप्ययमेन्द्रो निगम इन्द्रस्यापि ऋजीपित्वे
लिङ्गं भवति ।

ऋजीपी वजी वृषभस्तुतवाह् लुप्पी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा इतिभ्यामुप वासदवाह् मायन्दिने सवने मत्सदिन्द्रः ११ ।

अत्रेरापम् । ऋजीपी ऋजीपवान् । वृषभो वषिता । वृषपाह् सहेरभिमघार्थस्य णिः,
तूर्णमभिमघिता शश्रूणाम् । शुष्मी यल्लवान् । राजा ईश्वरः । वृत्रहा असुरस्य मेघस्य वा
हृता । सोमपावा सोमानां च पाता । युक्त्वा इतिभ्याम् । कथम् ? सामर्थ्यात् सरेयं उपयासत्
लोडर्थेऽयं पञ्चमः, उपयातु । अवाग् अस्मिन्दिभिमुखः । उपगम्य च मायन्दिने सवने भर्त्सत्
अयमपि लोडर्थ एव त्यज्यतु । कः ? इन्द्रः ।

१-‘यद्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२-‘तदैव’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

३-‘तत्प्रवत्वाद् C.

४-वृक्षवना (न B.) नाव B. C.

५-पादो C.

६-वाक्पनिदे सन्दिग्धमेव ।

७-‘कमाति’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-‘अय’ इति वात्स्यादर्शपुस्तकेषु ।

९-‘मपनीयं B. १०-‘जीपन् = B.

११-‘[५० ५ । ४० । ४] ‘ऋजीपी वजीति’ इत्ये-
व प्रतीकम् B. C.

१२-युक्त्वा B. १३-सत्यम् B.

१४-‘अस्मादभि’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१५-‘म’ इति त्रुटितम् ‘त्वन’ इत्येव पाठः B.

हयोऽर्ययोरस्वेन्द्रस्य स्वभूनयोः स भाग ऋजीवं धानाश्च । एवं हि हयो-
ऋजीपितृवम् । इन्द्रे किमायातम् ? उच्यते । तद्वन्तो यस्य सन्ति स तद्वान् भवति यथा
साधनयन्तो भृत्या यस्य सन्ति तत्साधनेन राजापि साधनवान् व्यपदिश्यते । धनयन्तश्च
यस्मिन् सन्ति तद्वगरे धनचदिति तद्वदित्यभिप्रायः । भागशब्दप्रसङ्गेन धानाशब्दं
निराह । भ्राष्ट्रे भोजनार्थं फलके च किरणार्थं निहिता भवन्ति । दधातेर्धाना इत्यर्थः ।
हयोऽर्यस्य स भाग इति नेयं स्वमनीपिकेति । निगमं दर्शयति—

धानासोमानामिन्द्राश्चि च पिय च बच्चा ते हरी धाना उप ऋजीवं जिप्रतामा रथचरणे सिञ्चत ।
यस्या पृच्छाद् वृणु पत्नी कामीमदधा इत्यस्मिन् सुन्वति यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुम् सुवीर्यं यज्ञस्यागुर
उद्भुवं यद्यदचीकमततो तत्तथाभूदोत्तरं ॥

अस्ति सृतीयसवने हारियोज्जनो नाम ग्रहः । तस्यैव प्रियः । धानानां सोमानां
च हे इन्द्र अश्नि पिय च यददनीयं तद्वदि धाना यदपि पेयं तत् पिय सोमम् । बच्चा
भसेलोट् प्रथमाद्विचचने तसि त्वा द्विचचने कृते उपधालोपैधस्यजशर्वाणि भक्षयतां
च । ते तथ स्वभूता । हरी अभवौ । किम् ? धानाः । उपऋजीवं जिप्रते प्राणेन भैतत्पूर्यकत्वाद
भक्षणं लक्ष्यते, ऋजीवं च भक्षयन्तामित्यर्थः । नच पियैर केवलम् । किं तर्हि ? आ रथ-
चरणे सिञ्चन् आसिञ्च च पर्यैः पानार्थं रथचरणे 'यो ह' धां मधुनो हतिराहितो रथ-
चरणे । ततः पियतमभिर्वेना' इत्यौदी मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तैर्व कृपस्यापनार्थं रथस्य

१-भूमन्ता C. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

२-साधनभवन्तो B. साधनगवन्तो C.

३-सन्ति च तत् C.

४-'शब्दे प्रस०' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

५-भ्राष्ट्रेभोजनार्थः फलकेचकिरणार्थं B. भ्राष्ट्रेभोज-
नार्थः फलकेशीकरणाद्यम् C.

६-भवति B.

७-[कुन्ताप, प्याये प्रियः ६६] 'बच्चा ते हरी'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

८-अरती तु C.

९-योजने B.

१०-अन्धि B.

११-विच च C.

१२-तद्वानाः P. तद्वत् साना C.

१३-वदस्यं B. यदसि C. अत्र 'यदस्ति' इत्यपि
पाठः सम्भवति ।

१४-ब्रह्मभसे लो (ल्ये C.) इ B. C.

१५-द्यौ' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१६-द्विचचने B.

१७-'लोपः धत्व०' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१८-जस्तपानि C. १९-छीप्रता C.

२०-अप्रायं 'अ' वातोऽधिक एव भाति ।

२१-'सिञ्चता' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२२-'पय' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२३-यो भवान् म० B.

२४-[ऊ० C. ५। १९]

२५-इत्यादी B. इत्यादन् C.

२६-वाचयमिदं सन्दिग्धमेव, नावगतोऽर्थः ।

मुष्टिकं रथचपणं उच्यते । तात्पर्यात् तद्वर्तिताच्छब्दश्च । मुष्टिकस्य हतो मासिञ्चेति सम्बन्धः । गतं सन्तं यदि वा वृणु हे वरिन् प्री भार्या गच्छी पृच्छयात् पृच्छेत् कामी-मदया इति 'मद् तुमी' के अतीतुप इति । अतो ध्या अस्मिन् अमुकनाम्नि सुवति सोमा-भिपयं कुर्यति यजमाने इति । ततोऽसौ पुनर्यदि पृच्छेत् वस्मै परितुष्टः सन् किमयात्याः किं दत्तवानसीति । ततो ध्याः । सुष्ठु सुनीये शोभनं शरीरेन्द्रियसामर्थ्यालक्षणम् । यत्स्यात्तु उर्ध्वं यज्ञस्य च आगुर आगूर्णस्य च उर्ध्वं समासितम् । किं बहुना । ययदनीकमव यच्च यत् फामितवान् । उत उतशब्दोऽर्धयं तच्छब्दाच्च परो द्रष्टव्यः । उक्ताः पदपूरणः । तदपि मम प्रसादेन सर्वं तथैवाम्बुदिति । स्वमपि ह्येतयं तमिन्द्रं मा विलम्बिष्याः ।

अत्र भाष्यकारो ब्रह्मामिति रूपसिद्ध्यादेशमर्थं दर्शयति-आदिनेत्यादिना । वैप-
तेनोपश्लेषितेन द्विर्यजनेन कृत् इत्यर्थः । उपधामादौ लुप्पति 'वस्मिन्मसोः' इत्येवमलोपः ।
यमश्चिरात्किमेत्यर्थकथनम् । चेतुर्यपादं व्याचष्टे-नार्वागित्यादिना ।

इमशेत्यतश्चगतमनेकार्थं च । इम शरीरं तस्यै व्यापिनी इमाशिनीत्यवगमः ।
कुट्या निदी यामिधेया । उदाहरणम्—

कदा वसो स्तोमं ह्येत आनं श्मया रूपद्वयम् ।

शीर्षं सुते पातायाम् ॥

कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्वार्थम् । कदा कस्मिन् काले अपि नाम त कालैः स्यात्

१-तात्पर्यावाति ताच्छब्दम् C.

२-तन्द्रिगमिदं पदम् ।

३-[पा० १०।१७३] 'हृत्विगो' इति धातुपाठे पाठः ।

४-अत्र वनेति पदप्रथमादसीपुस्तकेषु कथन पाठो भ्रमालिखितः । एतन्मन्त्रव्याख्यानान्तरगतः स पाठस्तत्रैव दर्शयिष्यते ।

५-तत्र तास B, तत्र तासी C, अत्र 'तत्रासी' इत्यापि पाठः सम्भवति ।

६-'उद्व' इत्यादसीपुस्तकपाठः ।

७-तत्र 'ऽप्यर्थे' इति पाठो युक्तः ।

८-'कृपा' इत्यादसीपुस्तकपाठः ।

९-अयमेव पाठः पूर्वमन्त्रव्याख्यामप्ये लिखितः ।

आदर्शपुस्तकेषु त्वयं अत्रविपर्यस्तादुर इत्य

पाठः—'वपहितेनोपश्लेषि (प C.) तेन द्वि-
वैचनेन कृत् इत्यर्थः उपधा (ता B.) पादं
ते (त B.) लुमरति वसिहसोर्गित्येव मत्त
(C.) कर्मत्वकवने (न C.) मा (नो C.)
नार्गित्यादिना ।

१०-[पा० ६।४।१००]

११-'तत्तुमपद व्याचष्टे' इत्यादसीपुस्तकपाठः । अयं
च पाठ आदर्शपुस्तकेषु सेल्लेकेः 'आदिनेत्या-
दिना' इत्यन्तरमेव लिखितः ।

१२-तस्या व्या० C. १३-नाभी C.

१४-[श्रु० १०।१०५।१] 'कदा वसो' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१५-कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्वार्थम् C.

१६-कनस्याव B. कनस्याव C.

अ. ५, ख. १२.
अ. ५, पा. २, ख. ७. }

(३४०)

[६मशा

यस्मिन् वसो हे प्रथस्य घनवत् वा । स्तोत्रं ह्यते कामयमानाय । अवेत्ययं यद्यदित्यनेन
सम्बन्धयितव्यैः । अवाक्यत्वं त्वामपरोत्स्यति । नाः वारयिष्यति च । कदा सोमः सम्प-
त्स्यत इत्यभिप्रायः । कथमिव ? शमशा लुप्तोपममेतत् इमशेव कुल्येव उदकानि । नौडीव
वा शैरीरि भद्रपानरसम् । दीर्घमिति स्तोत्रस्य विशेषणम् । सुतं सोमं प्रतीतिः । सप्त-
म्ययं वा द्वितीया । यः सुते सोमे वाताप्याय उदकनामैतत्, उदकाय वृष्ट्युदकार्थमिति
शेषः ।

इति स्कन्दस्वामिकृते निरुक्तविचरणसमुच्चये

दशमस्या-(पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ।

[आदर्शखण्डः]

१-अवेत्य यत् द० B. अवेत्य यत् घदि० C.

२-‘तव्यत्’ हायादशेषुस्तकपाठः ।

३-वामय० B.

४-‘शम’ इति मुद्रितम् B.

५-नालपीव वा C.

६-शैरीरि B.

७-‘यः’ इति न दृश्यते C.

८-अवं वीष्टकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादशेषुस्तकेषु ।

९-आदर्शेषुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ दशमस्य (पञ्चमस्याध्यायस्य) तृतीयः पादः]

उर्वशीत्यनवगतम् । उर्वशी महान् । अप्सरा इत्यभिधेयकथनम् । उर्वशीत्युत इत्यादि व्युत्पत्तिकथनम् । उरु महती स्थानं यशो वा व्याप्नोतीति उर्वशीत्यवगमः । ऊर्ध्वमश्लुते सम्भोगकाले कामिनं वशीकरोति शिल्पाचारकुशलेत्यर्थः । उर्वशीनीत्यवगमः । उर्वशीमहान् यशः कामोऽस्य महेच्छेत्यर्थः । व्यधिकरणे वा बहुव्रीहिः, बहुषु कामोऽर्थः, यहनां वा कामो यस्यामिति । उर्वशीत्यवगमः ।

अथेकपदे प्रसक्तमप्सरःशब्दं निराह । अप्सरिणीत्यप्सरः, अन्तरिक्षे वा विचरन्ती उदके वा तत्प्रभवत्स्मरणान् । क्षीञ्जलक्रीडामिप्रायेणाप्सरः । अपिवेत्याद्यप्सरः द्रष्टव्यस्य निर्वचनान्तरविषयत्वा अप्सरैर्दृष्टं तावन्निराह । रूपनामेत्यर्थकथनम् । अप्सरातेर्घातोः अप्सरातिश्च घातेर्णेतिवक्तव्यचनोऽत्र कल्प्यते । तेषांतेर्मक्षणाप्यस्य तत्पूर्वोऽयं निर्देशः । तद्धि नियमेनामयं मेवमिति नहि तद् भव्यते । किं तर्हि ? आदर्शनीयं द्रष्टव्यं व्यापनीयं वा । कर्तव्यो यादुकेन । नाप्सरातेरप्सः । किं तर्हि ? आप्नोतेः सोऽन्तःकरणं हृत्पथम् । व्याप्यते नेत्रेण मयनाद्ययो द्रष्टव्यमित्यप्सः ।

एतदं दर्शनाय तत्पूर्वस्य स्पर्शः स्पर्शनार्थस्य सकारणकारविपर्ययेण वर्णलोपेन चाप्त इति शाकपूणिर्मन्यते न स्पर्शनाय । एतदुक्तं भवति । अस्पृष्टमयं स्पर्शनाय । कस्य तर्हि स्पृष्टम् ? दर्शनाय चेत्स्मिन्नर्थे एतद् वचनमर्हेति भक्तस्य निर्गम इति शिरः ।

१-अयं कोऽकान्तगतः पाठो नास्ति दशमस्तुतेषु ।

२-पादादम्भनिर्देशो नास्ति C.

३-ओ उर्वशीत्य C. ४-महान् C.

५-० तिवचनम् C.

६-‘व’ इति कुटितम् C.

७-० तनवगमः B.

८-० उर्वशी वास्तु C.

९-शिल्पोचार C.

१०-ऊर्वशीनीत्य C.

११-कामोऽस्यां क. C.

१२-उत्प(त्य) शेत्यवगमः C. १३-० अयमवगमः C.

१४-अप्यवगमः B. अप्यवगमः C.

१५-मन्दिग्धोऽयं पाठः । कदाचिदयं ‘मक्षगनिवृत्तिवचनतोऽत्र’ इति पाठो भवेत् ।

१६-स्फातेर्मक्ष C.

१७-० द्विनियमेनावगमवति B. C.

१८-नि इ तत् B.

१९-० शिनी (नि B.) यमस्तः B. C.

२०-कतव्यो यादुकेन C. सन्दिग्ध एवायं पाठः ।

२१-नाप्सरातेरप्सः B. २२-[धा० ५ । १४]

२३-स्पर्शते न न (नास्ति B.) नाश्रयो B. C.

२४-० यैवास्मि B. ० यैवेस्मि C.

२५-० मह इति B.

२६-‘म’ इति कुटितम् C.

अप्सोनीयमिति यदुक्तं तत्स्वमनीयिकाशङ्कानिवृत्तये निगमोपन्यासः—

यद् ग्रामे यदरण्ये यदधभायां यदिन्द्रिये ।

यदेनश्चक्रमा वयं यदधश्चक्रमा वयम् ।

यदेकस्यापि धर्मण्येतत्तदवयवज्ञातहे स्वाहा ॥

करम्मपाग्रहोमे दम्पत्योर्यजमानयोरयं मन्त्रः । यद् ग्रामे यदरण्ये यदधरण्ये यत्तभायां शृङ्ग इत्यर्थः । यदिन्द्रिये इति सप्तमी तृतीयायै, इन्द्रियेण प्रजननाद्येन । यदेकस्यापि यद्याद्यप्येकस्यापि यच्च समुच्चितयोर्धर्मणि धर्मेशब्दः कर्मवचनस्तृतीयायै एषा सप्तमी, कर्मणा यदसौ यद्यामवयवमक्षरं चक्रमा वयं 'मस्मदो द्वयोर्ध्व' इत्येवमिदं द्वयोर्ध्ववचनं कृतवन्तो यथम् । यदेनश्च यद्यान्यदपि किञ्चिन्मनसा व्यभिचारात् पापं चक्रमा वयं कृतवन्तो वयं तत्सर्वमनेन करम्मपाग्रहोमेन अवयवज्ञातहे मयपूयो यज्जित्पनयनार्थः । स्वाहेति प्रदानार्थो निपातः । अस्मिन्निगमेऽस्तशब्दोऽमर्यो वृष्ट इत्येतद्व्यष्टमा-द्व्यसातेरुत्तो नाम इति ।

यच्छोक्तं 'व्यापनीयं वा' इति तत्रापि निगमं दर्शयति 'अप्सो नाम' इति व्यापिन इति । आप्नोतेव्याप्यर्थस्याप्स इति रूपम् । तत्रैव निगमः—

पृथिव्याः पुरीषमत्यप्तो नाम तौ त्वा विश्वे अभिपृणन्तु देवाः ।

स्तोमपृष्टा धृतवतीह सीद् प्रजानदसी इविणा यमत्वा-

धिनाध्वर्युं सादयतामि इत्या ॥

द्वितीयाग्नित्वये आदिवनीनामिष्टकानामेकस्यामयमुपधानमन्त्रः । पृथिव्याः पुरीषमसि त्वं पृथ्वीं व्याप्नोषि । तच्च अप्सो नाम व्यापिनो यद्रूपं तत् स्वमसि तद्दर्शिका त्वमसीत्यर्थः । ॥ त्वा विश्वे सर्वे अभिपृणन्तु अभिपृणन्तु देवाः । त्वमपि स्तोमपृष्टा स्तोमैः पृष्टोऽस्तुता सती सतीत्यर्थः । धृतवती धृतेन व्याघारणावयेनोदकेन वा प्रलोपेनैते

१-अप्सानीय. B.

२-[काठ. सं. १. ४] २-यदि द्विवे B.

४-अत्र 'अपिशाब्दात्' इति पाठः रामानीनो भवेत् ।

५-धर्मि (मी B.) शर्मशब्दः B. C.

६-[पा. १. २. ५९]

०-'अप्सो नाम' इत्यतः परं 'इति । यथोक्तं इत्यारभ्य त्वं पृथ्वीं व्याप्नोषि । तव अप्सो नाम' इत्यन्तः पाठो नास्त्वादर्थपुस्तकेषु । आद्यं 'अप्सो नाम' इति पाठं द्वितीयमवबुध्य येन-

चित्सकेन तन्मध्यगतः पाठो प्रामाण्यं लिखित इति भाति । अस्माभिरेवायं परिकल्प्याधुना-सारमत्र निवेशितः ।

८-[निष्ठा. सं. ३८]

९-'वदधिका' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१०-'व' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

११-'शृष्टे' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१२-'य' इति त्रुटित्वादर्शपुस्तकेषु ।

१३-प्रलेपगते C. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

तद्वेती इहाग्नौ सीद । सा त्वं प्रजावत् प्रजासहितमैस्मै अस्मभ्यं द्राविणानि यजस्व घेहि ।
सा त्वं न स्वतन्त्रा सीदसि । किं तर्हि ? अश्विनो अश्वर्यु देवानामध्वरं कामयितारौ
सादयतामिह त्वाम् ।

एयमप्सराश्च निरुच्य उत्तरार्धविचक्षया—तद्वा भवति । तदित्यनेनाप्सराश्च-
र्वाच्यं रूपमनयोर्वेद्या आत्तं साकल्येन गृहीतामित्यर्थः । अस्मिंस्तु पक्षे निर्दान इत्यस्य
उत्तरार्ध इत्यभिप्रायः । अत्र च नित्यपक्षे केचिद् उर्वशी विद्युद् वायुः पुरुरया इति
मन्यन्ते । सा च उरु मर्नेरिक्षमदनुते प्रमया । इह तु इतिहासपक्षमास्याय तस्या
उर्वह्या दर्शनादित्यादि तदर्थ्याभिधायिन्येवा ।

[इति दशमस्या-(पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

त्रयोदशः खण्डः]

१-‘तद्वेति’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२-अस्मे B.

३-सीवति B. सीदति C.

४-कामीय रु सादत्वामिह B. कामीय ता रु साद-
त्वामिह C.

५-तत्र B. यतश्च C.

६-शब्दं वाच्य B. शब्दबोध्य C.

७-‘योर्वह्या’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-अर्थ सन्दिग्धः पाठः । कदाचिदत्र ‘रा दाने
इत्यस्य उत्तरस्यार्थ इत्यभिप्रायः’ इति पाठो
भवेत् ।

९-अन्तिरक्ष B.

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ चतुर्दशः खण्डः]

उतासि मैत्रायणो वसिष्ठोर्वेद्या ब्रह्मन् मनसोऽपि जातः ।

इत्थं स्कन्न ब्रह्मणा दैव्येन विस्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥

यसिष्ठस्य स्तुतिरिन्द्रस्यार्पे संवादो वा तेषाम् । उतशब्दोऽप्यर्थः । अप्यर्थश्च समु-
च्चयः । किं समुच्चयते ? जते...कं तावन्मनोः प्रजायते मान...तवजन्मरीचिरिन्द्र-
समिति स्वरणाम् । अप्यसि मैत्रायणम् । अन्ये तु पूर्ववर्गापेक्षं समुच्चयं मन्यते । ततश्च
सापि व्याख्यायते ।

विद्युतो ज्योतिः परि संनिहानं मित्रायणं यदपश्यतां त्वा ।

तत्ते जन्मोत्पत्तेः वसिष्ठस्यो यत्त्वां विश आ जभारं ॥

विद्युतः परि उपरि ज्योतिः संनिहानं संगच्छमानमेकीभयत् पिण्डीभूतं तेजः शरीर-
मित्यर्थः । मित्रायणो यदपश्यतां वृष्टवन्ती त्वां त्वाम् । तत्ते तव जन्म एक हे वसिष्ठ । उत अपि
अन्यद् द्वितीयम् । कतमेन ? उच्यते । मित्रायणयोः सकाशात् । कथम् ? अगस्त्य
श्रुतिर्यद् यदागमेत् विशो मनुष्यान् प्रति आगतेस्तदा वसिष्ठोऽपि । अतः सहागमनाद्
अगस्त्यो वसिष्ठमाहूतवानित्युच्यते । एवमस्यामृचि उतशब्देन^१ समुच्चयार्थदर्शनाद्
मित्रायणयोः सकाशाद् यज्जन्म प्रदर्शितं तस्यैवोत्तरयर्चा प्रकारोपवर्णनं क्रियते ।

तत्र चोतशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थः । उतासि अपि चानेन द्वितीयेन जन्मप्रकारेणासि
मित्रायणयोरेपत्यमित्यर्थः । हे वसिष्ठ । कतमेन ? उच्यते । उर्वेद्या अप्सरसोऽपि उपरि
हे ब्रह्मन् यन्मनश्चित्तमभिलाप इत्यर्थः । कस्य ? तस्मिन्नेतासामर्थाग्निमित्रायणयोस्ततस्तथं

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क. ७।३।१।१] 'उतासि' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

३-अत्र 'वसिष्ठस्यार्पे' तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा
संवादो वा तेषाम् । इति पाठो युक्तः स्यात् ।

४-जतेन्मन्तावन्मनोः प्रजायते मानसन्तव जन्म-
मरीचिः श्रंगिरसमिति स्वरणान् C. अस्य
वाक्यस्य पाठो अटविपर्यस्ताक्षरोऽनवगतार्थ
एव ।

५-अत्र 'पूर्ववर्गपेक्षे' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

६-[क. ७।३।१।१०]

७-'उपरि' इति द्विलिखितम् C.

८-विण्डीतं C.

९-'यद्' इति B. 'द' इति C. पुस्तके च
नुटितम् ।

१०-'वा' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

११-यदाव B. यदात्वद् C. सन्दिग्ध एवात्र पाठः ।
अस्माभिरर्थानुरागमत्र क्रियापदं निवेदितम् ।

१२-आहूतं तदा B. आगतम् तदा C.

१३-आहूतवान् B.

१४-अत्र 'उतशब्दस्य' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

जातः । तस्या दरांजात तयोः स्वभूतं त्रैषां द्रुप्तशब्देनानेत्यन्तच्छ्रान्ति बहुलं यत्तमुच्यते । तच्चेह सामर्थ्याद्वैतः एकम् । ब्रह्मणा दैव्येन देवानां स्वभूतेन ऋगादिलक्षणेन तृतीयास्तुतेः स्तुवन्त इति शेषः । विभे सर्वे देवाः पुष्करेऽन्तरिक्षे भूमावपतितमेव वा त्वां त्वत्कारण-भूतं योजमित्यर्थः । अदन्त ददिर्धारणार्थः, धारितवन्त इत्यर्थः । चतुर्मुखेन वा ब्रह्मणा सह विश्वे देवा इत्यर्थः । अथवा त्वदीयेनैवान्तरात्मना ब्रह्मणा क्षेत्रज्ञेन निमिशापाद् विशीर्ण-शरीरेण वा धृतमिति शेषः ।

इति सम्प्रत उपचितार्थः सर्वं पालीयः स्तो भक्षणे । भक्षणेन चात्र संभोगहेतुत्वं लक्ष्यते संभोगहेतुमित्यर्थः । भक्षणीय एव वा स्त्रीयोर्ग्याः । संभरतेः स्तोतेष्व द्रुप्त इत्य-र्थः । पुष्करस्यान्तरिक्षनामसु पठ्यमानस्यैव निर्व्यवस्थायाऽनेकार्थत्वप्रदर्शनाय चोपक्षेपः । पोषयति भूतान्यवकाशदानेनोदकधारणादिना चोपकारेण । उदकमपि पुष्करं देव-पितृमनुष्याणां पूजाकरत्वात् । पूजयितव्यं वा देवतारूपत्वात् । 'आपो वै सर्वा देवताः' इति ध्रुतेः । पूजयितव्यं पुष्करमित्यर्थः । इदमपीतरत्वं पशं पुष्करमेतस्मादेव धातोः । तेनाप्युच्यते पूज्यते वा तदेवं शोभनत्वात् । अपुष्करं वा सर्वं यकारेणोपेन पुष्करं शो-भाकरमित्यर्थः । भक्षरयणसामान्यात् सुमनस्सामान्याद्वा प्रयुक्तं पुष्करं निराह-पुष्पं पुष्पेतेस्तद् धिकसितं भवति । एवमितिहासपक्षे ।

नित्यपक्षे तु उर्वशी विद्युद् वशिष्ठोऽप्याच्छादित उदकसंघातः । वसुनिमित्त-त्वाद्वा वसुमत्तमः । मित्रावरुणायपि वाय्वादित्यौ विश्वे देवा रदमयः । एकवाक्यतायै चात्र तच्छब्दाभ्याहारः कर्तव्यः । तेनायमर्थः । यत् पूर्वं तावत् पृथिव्यां भवः पार्थिवः । उत अप्यसि मैत्रावरुणो मित्रावरुणस्यां वाय्वादित्याभ्यामाकृष्टः सन् तत्सम्बन्धान्मैत्रा-वरुणो मित्रावरुणसम्बन्धीत्यर्थः । हे वशिष्ठ आच्छादयितुं त्वं यैसुनिमित्तत्वाद्वा वसु-मत्तम उदकसंघात उर्वश्या उर्वन्तरिक्षम्यापिन्या विद्युतः । अपि धात्वर्थत्वानुवादी जात

१-‘द्रुप्त’ नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

२-अपमानावयमानोः सन्दिग्धः पाठः ।

३-‘अत्र तृतीयाध्रुतेः’ इति पाठः स्यात् ।

४-अथ वा ०. ५-नीरीर्णं ०.

६-स्तप्तस्तो ०. समरपातीयः B. ७-स्य B.

८-स्त्रियोप्य B. स्त्रियोप्य C. ९-स्तप्त्य B.

१०-‘पादमा’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

११-[ए० ब्रा० २ । १६ H की० ब्रा० ११ । ४]

१२-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

१-‘व’ इति त्रुटितमादर्शपुस्तकेषु ।

१४-अत्र ‘सत्’ इति पाठो युक्तो भवेत् ।

१५-यकारलोपेन C.

१६-‘पुष्कः’ इत्येव पाठ आदर्शपुस्तकेषु । अत्र ‘पुष्पते’ इत्युचितम् ।

१७-‘नित्यपक्षे’ इति नास्त्यादर्शपुस्तकेषु । C. पुस्तके ‘तु’ इत्यापि नास्ति ।

१८-‘मित्रावरुण’ नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

१९-‘व’ इति त्रुटितम् C.

उत्पन्नः । हे ब्रह्मन् परिवृद्ध उपचाराद्ब्राह्मणोऽन्यस्य हेतुभूत । मनसः । निमित्तलक्षणा
 चपा पञ्चमी तमैसायसम्बन्धात् संकल्पो लक्ष्यते । स मित्रावरुणवैष्णवाणां संकल्पनि-
 मित्तत्वादित्यर्थः । इत्थं संमितं मक्षयितव्यं चोदकसंघातं स्कन्धं मुक्तं ब्रह्मणा दैव्येन दिवि
 भवेनादित्येन विश्वे देवा रश्मयो मध्यमाया.....प्रावृषि पुष्करेऽन्तरिक्षे त्वां धा-
 रित्यस्तः । एवं सिन्धवादीनामप्युर्वशीत्वे मन्त्रा ययासम्भवं योजनीया इति ।

ययुनमित्यनघगतमनेकायं च । येतेर्घातोर्वयुनमित्ययगमः । काङ्क्षित्येत्यभिधेयम् ।
अशोदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) अध्यायस्य
स्वतुदर्शः खण्डः]

१-‘माद्रणी’ इत्यादौ पुस्तकपाठः ।

१-अत्र 'मनसोऽवसम्बन्धात्' इति 'तन्मनसोऽवस-
म्बन्धात्' इति वा 'मनसस्य (तन्मनसस्य)
गम्बन्धात्' इति वा पठ्यते भवेत् ।

१-० पर्यायाना C.

४-संयमले R.

५-धारिभरन्तः C.

१-वसुन. C.

७-४ मास्योदगपुस्तकेषु ।

६-देवर्तधोतो वसु. ०.

१-आदर्शपुरतरेष्वत्र शण्डगमातिनिर्देशो न दृश्यते।

[अथ पञ्चदशः खण्डः]

स इत्तमोऽवयुनं तत्तन्वद् सूर्येण वयुनं वचकार ।

कदा ते मर्ता अमृतस्य धामेयसन्तो न भिनन्ति स्वधावः ॥

भरद्वाजस्याप्येवम् । अथेतिहासमाचक्षते । वृत्रः क्षिप्तं महत्तमस्ततान् । तेनावृतं सर्वमप्रज्ञानं यभूय । तं तत्तन्वद् सूर्ये दिव्यारोपयाञ्चकारेति । सवेतेनार्धवेनोच्यते । स शेषार्थे स एव प्रकृत इन्द्रः । अवयुनम् अकान्तमप्रज्ञानं वा निरुद्धसर्ववैष्टिपयमित्यर्थः । तत्तन्वद् अत्यन्तं तत्तवद् विस्तीर्यमाणमित्यर्थः । सूर्येण वयुनवत् काम्तिमत् प्रज्ञानवद्वा एवम् । वृत्रं हत्वा सूर्ये दिव्यारोपितवान् । कः ? इन्द्रः । प्रातः प्रातश्च सूर्यमुद्गमयन् अस्तं च नयति । परोक्षार्थः प्रत्यक्षैकतत्वाद् मिथं वाक्यम् । क्वा कस्मिन् काले । ते तव स्व-भूतम् । मर्ता मनुष्याः । अमृतस्य अमरणधर्मणः । धाम स्थानं वेद्याख्यप्रभिप्रेतम् । इयच्छन् इत्यपि यजतेः सभ्रैतस्यादिलोपेन रूपं तव स्थानं वेद्याख्यमित्युक्तं : खनेष्टादि हिसमिति । सर्वदानेनैवैतिस्कारैः संस्क्रुयन्तीत्यर्थः । स्वधावः स्वधाग्रमुदकं वा तेन सह्यत् ।

वाजपस्त्यमित्यनवगतैर्म । वाजपेतनमित्यवगमः । उदाहरणम्—

तं सत्तामः पुरोर्वं पुरं वयं च सूर्यः ।

अस्याम् वाजगन्धं सनेम वाजपस्त्यम् ॥

अभ्यरीपस्य ऋज्जिभनधार्पम् । पात्रमानीयमतः सोम उच्यते । तं प्रकृतं सोमम् ।

सत्तामः समानवपाना ऋत्विजः । पुरोर्वं सर्वस्य पुरतोऽप्रतो रग् दीप्तियस्य तं पुरोऽच्यम् । वयं वयं च सूर्यः स्तोत्रनामैतव स्तोतारः । अस्याम् अहंनुमः । कीदृशं सोमम् ? वागैर्न्ये वाजेनाद्येन सक्रवादिना मिश्रयितव्यम् । प्राप्य च सनेम संभजेमहि । वाजपैर्यं वाजं

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र काष्ठाग्ननिर्देशो न दृश्यते ।

२-['ह. ५. १. ११. १] 'स इत्तमः' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

३-सर्वं प्रज्ञानं B.

४-इतत्तन्वद् C.

५-वयुनः B.

६-मानवो B.

७-इष्टपयं C.

८-'न' इति श्रुतिम् B.

९-'सस' इति श्रुतिम् B.

१०-'मानन्तसा' इत्यादर्शपुस्तकेष्वत्र ।

११-अत्र कश्चन पाठस्तुटिष्ठ आदर्शपुस्तकेभित्ति प्रतीयते ।

१२-अत्र 'न' शारोयधिक एव भवति ।

१३-वाजपस्त्यमित्यनवगतः B.

१४-'न' इति श्रुतिमादर्शपुस्तकेषु ।

१५-['ह. ५. १. १८. १२] 'तं सत्तामः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१६-आस्याम् अस्तुतः C.

१७-वाजपस्त्यं B. वाजगन्धं C.

१८-वाजवर्षं C.

अ. ५, ख. १५.
अ. ५, पा. ३, ख. ३. }

(३४८)

[वाजगन्ध्यम् । गन्ध्यम्

चाग्रं पतनं च परमेतद्वाद्यमस्माकमिति मन्यमानाः पतन्ति यस्मिन् देशात्तमित्यर्थः ।

वाजगन्ध्यमित्यनवगतम् । गन्धस्त्युत्तरपदं वाच्यमत्रापि गन्ध्यमित्येवात्रानवगन्-
मित्यर्थः । अत्र च मन्त्रक्रममनाहत्य निगमसमाप्तायक्रमेणैवोपन्यासः । तद्धि व्याख्ये-
यतया प्रकृतत्वात् । उदाहरणं पूर्वमेव 'तं सच्चायः' इति ।

गन्ध्यमित्यनवगतम् । गृह्णातेरिति घातुनिर्देशः । ग्राह्यमित्यवगतम् । भारमना
मिथयितव्यमित्यर्थः । उदाहरणम्—

यासि कुरुतेन सरथंमवस्युस्तोदो वातस्य ह्योरीशानः ।

ऋत्रा वाजे न गन्धं युयुपन् कविर्वदहन् पार्याय भूषाया ॥

धामदेवस्यायम् । इन्द्र उच्यते । यासि त्वं कुरुतेन सहयोगलक्षणे तृतीया कुरुत-
मात्रा प्रियसखेन ऋषिणा सह । तैथं क्रियाविशेषणमेतत् समानो रथो यस्मिन् याने
तत् सरथं यासीति साधु पतन्ति समानेन रथेन यासीत्यर्थः । अवस्युवस्तर्पणमाश्रमानं
सोमेन तत्कामः । तोदस्तोदकः प्रेरयिता वातस्य यातादपि शीघ्रतर इत्यर्थः । स्यादेतत् ।
शीघ्रस्यादनधीनाभ्य इति ह्योराश्रीययोर्भवयोरीशान इभ्वरो यदयाभ्य एवेत्यर्थः । ऋत्रा
ऋजुना । केन ? सामर्थ्यान्मार्गेण । वाजे न वाजमिव अश्रमिव । तैथं ग्राह्यं भोज्यमस्मिन्ना
मिथयितव्यं मिथयितव्यमित्यर्थः । युयुपन् 'यु मिथर्णे' मिथयितुमिच्छन् विभक्षयिषुः
सोममित्यर्थः । कविर्मधावी कदा ? उच्यते । यदहन् पार्याय पारणाय प्राप्तये तव यज्ञ
प्रति भूषाद् भवति । यस्मिन्नहमि त्वं यज्ञं प्राप्नोषि तस्मिन्नित्यर्थः ।

गन्धैतिरित्यनवगतम् । घातोरथस्य चानवगमात् । अतश्चाह-गन्धैतिर्मिथीमाध-
कमेति । अत्र विगृह्यमाणस्य मिथीभावाद् गृह्णात्यनुगम एव लक्ष्यते यस्मिन् कर्मणि
मिथीभवनं तत् कर्मत्वमिप्रायः । उदाहरणम्—

१-गन्ध्य इत्य० B. गन्ध इत्य० C.

२-'गन्धैतिरित्यपदं वाचं ये वात्रापि' इत्यादर्श-
पुस्तकपाठः ।

३-'गन्धयेवात्रा' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

४-मनः प्रम० III.

५-अत्र 'तथाहि' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

६-'व' इति मुटितमादर्शपुस्तकेषु ।

७-सायमित्य० B.

८-गन्ध्य इत्य० B. गन्धमित्य० C.

९-[ऋ० ४ । १६ । ११] 'यासि कुरुतेन'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

१०-'त' इति मुटितमादर्शपुस्तकेषु ।

११-गन्ध्य० C

१२-'भोज्यमना' इति पाठः साधीयान् भवेत् ।

१३-[धा० २ । २३]

१४-यदहन् पार्याय पारणाय C.

१५-'गन्ध्यतीत्य०' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१६-गन्धमिति मिथी० B. गन्धयति मि० C.

१७-अत्रापि च गृह्य० III.

आमिधिता परिगमिता या केशीकेन बह्वे ।

ददाति मद्यं यादुरी यादुनां मोक्षां शता ॥

भावयन्त्यस्य । स स्वया भार्यया रोमशया संमुखेन मामित्युक्तस्तामनयचर्या प्रत्याह । तेनेयमुक् चरूप जायापत्यो वे ऋचौ संवादौ । आमिधिता आर्गुहोता आमिधिता अर्चयधेगादि परिष्वक्ता सतीत्यर्थः । परिगमिता सर्वतोऽन्तर्गहिष मिधिता आलिङ्गन-
चुम्बनपुरस्सरं प्रक्षिप्तप्रजनना स्त्रालुपगं सम्भोगाय परिगृहीता च सतीत्यर्थः । यौकशीकेय 'दिवे यशोने' इति हि ध्यते । स हि नकुलप्रकारैः । अश्वमेधे मन्त्रेषु प्रयोग-
दर्शनात् । कशाशब्दः पूतिकेशवचनम् । तस्मात् 'जातेरस्त्रीविपर्ययै' ईकारः स्त्रीप्रत्ययः । पूतिकेशी कशीकेय सा यथा पूतिकेशी सम्भोगकाले गृहीयात् तद्वत् । अह्ने तद्वत्
गमिः सामर्प्याद् ग्रहणार्थः, गृह्णाति पूतिकेशीव परिष्वज्येत्यर्थः । परिष्वज्य च ददाति
मद्यम् । यादुरी यादुरित्युद्कनाम रोमशयै रेतोलक्षणकेनोदकेन तर्ज्यती, भूमिष्व मत्स्य-
धीयः । प्रभूतं रेतः क्षरन्ती आविर्भूतकोहरसेत्यर्थः । ईकारश्छान्दसः । यादुनां शता यौशु-

१-[' ५० १ । १२६ । १] 'आगतो परि' इति

पाठः प्रतीकत्वेनावर्षपुस्तकेषु निर्दिष्टो पाठोने ।

अत्र 'आमिधिता परि' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२-'भावयन्त्याप्यस्य स्वया' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

अत्र 'स' इत्यपि द्रुटितमस्ति C.

* अत्र 'संभुद्ध' इति युक्तम् ।

३-'पह्या' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

४-परु च जायापत्यो वे ऋचौ संवादः C. अयं

पाठः सन्दिग्ध एव ।

५-'ग' इति द्रुटितमादर्शपुस्तकेषु ।

६-'आगृणीता' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

७-'मिता' इत्येव पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

८-'व' इति द्रुटितम् B. ईधवे गार्ह C.

९-'गमिता' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

* 'सातुपग' इति युक्तम् । १०-यै कशी C.

११-[' मनु० २४ । १६ ॥ मेवा० सं० ३ । १४ ।

७] 'क्यानीति' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१२-प्रकारम् B.

१३-अत्र 'वचनः' इति पुलिहपाठो युक्तः स्यात् ।

१४-['पा० ४।१।१३] आतेरविपयात् ॥ आतेरस्ति
विपयात् ॥

१५-आतिकेशिकेशिकेय सा यथा पूतिकेशी सम्भोगकाले
गृहीयात् तद्वन्त्येत् । तदनमिस्सामर्प्यात् ग्रहण-
र्थं गृह्णाति पूतिकेशीव परिष्वज्ये इत्यर्थः B.
आतिकेशिकेशिककय सा यथा पूरि केशी
सम्भोगकाले गृहीयात् तद्वन्त्येत् भगमिस्सा-
मर्प्यात् ग्रहणार्थमगृह्णाति पूतिकेशीव परि-
ष्वज्ये इत्यर्थः ।

१६-'यादुरी' इति द्रुटितम् C.

१७-यादुरीत्यु० B. योदुरीत्यु० C.

१८-त्वदी B. त्वदति C

१९-तथाच मनुष्ये [पा० ५।२।१४] पतञ्जलिः—

'भूमनिन्दाप्रशंससु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संतर्गेऽदितिविक्षायां भवन्ति मुतवाद्यः॥' इति ।

२०-द यश्चन सेता B. दयाप्रय सेता C.

२१-यशुशब्दः B. यशुशब्दः C.

म. ५, ख. १५.
म. ५, पा. ३, ख. ३. }

(३५०)

[कौरवाणः

शब्दः सम्मोगे, सम्मोगानां शतानि च । यच्छब्दध्रुतेस्तच्छब्दोऽध्याहार्यः । सा भोज्या सा भोगार्हा सम्मोगयोऽध्या । त्वमत्यन्तबालत्वाच्च तावदेवंरूपेत्यर्थः ।

कौरवाण इत्यनवगतम् । कृतयान इत्यवगमः । शत्रून् प्रति कृतमेव यानं येन निर्यं कृतगमन इत्यर्थः । हेस्त्यम्बरयेत्यादि साङ्गमामिकं कृतमौकस्वितं प्रयाणामिमुखं यानं यस्य । उदाहरणम्—

यं मे दुरित्रो मरुतः पाकस्थामा कौरवाणः ।

विश्वेषां स्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम् ॥

मेधातिथिर्दानमनयाचष्टे । यमिति रोहितस्य ऋषमस्य प्रतिनिर्देशः । कुत एतत् ?

उत्तरस्यामृषि—

रोहितं मे पाकस्थामा सुपुंरं कस्वप्राप्तम् ।

अद्वाद्यो विबोधनम् ॥

इति पाकस्थानस्य दानदर्शनात् । अतोऽयमर्थः । यं रोहितमृषमं मे मह्यं दुष्टं दत्तयन्तः । के ? इन्द्रो मरुतश्च । पाकस्थामा स्वामशब्दो लोके प्राणे प्रसिद्धः पाकः परिपक्वो महान् स्त्रामो यस्य सः पाकस्थामो महाप्राणश्चेत्यर्थः । भोजो नाम राजा कौरवाणः शत्रून् प्रति कृतयानः । विश्वेषां सर्वेषां वृषभाणां मध्ये स्मना 'मन्त्रेष्वाङ्गवादे' इत्याकारलोपः, आत्मना एवं शोभिष्ठमतिशयेन शोभायन्तम् । महता नादेन उपदिवि धावमानमिव । द्विवि द्वितीयार्थे सप्तमी । द्विव्याकाशेनैव गच्छन्तमित्यभिप्रायः । यच्छ्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् तच्छब्दोऽध्याहार्यः । तमहं प्रतिगृहीतवानिति शेषः ।

अथवा यमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । उत्तरैर्यैर्चा चैकशाफ्यता । यस्मिन् काले मेहं दत्तयन्त इन्द्रादयो दानानि । यस्मिन्निति ध्रुतेस्तस्मिन्प्रत्ययाहार्यम् । तस्मिन्नेव सर्वेषां मध्येप्रतिशयेन शोभायन्तं महता नादेन बृहता उपधावमानमिव द्विवि रोहितं वृषमं मे मह्यं पाकस्थामा महापण्डो भोजो राजा सुपुंरं सम्यगुत्तमानत्वात् शोभना धूर्यस्य

१-‘य’ इति श्रुतितम् C. वशब्दध्रु ॥

२-‘भोग्या’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः । ३-‘गम्योम्य B.

४-‘त्वमत्यन्तबालत्वाच्चात्रातावन्मेवंरूपेत्यर्थः’ इत्या-
दर्शपुस्तकपाठः ।

५-‘अस्त्यम्बर’ B. अस्त्यम्बर’ C.

६-‘दृताङ्गस्वित’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

७-‘मुपयानं’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-[‘ह. ८. १. १. १] ‘यं मे दुः’ इत्येव प्रतीकम् B. C

९-[‘ह. ८. १. १. १] १०-‘स्वामश’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

११-यानं स्थाने यस्य B. C.

१२-पाकस्थामान् महा B. C.

१३-आत्मनां ॥ आत्मना C.

१४-[‘पा. ६. ४. १. ४. १] ‘आवादे’ B. C.

१५-‘उत्तरयन्ता’ इति नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

१६-महा B. महा C. १७-नाकस्थामा C.

१८-‘गुणमा’ इत्युचितम् ।

तं सुपुरं सम्यगोद्धारमित्यर्थः । कस्याप्रां कस्यया पाशेनापूरयितारं पीवरं बलवन्तमित्यर्थः ।
अेदाद् दत्तवान् । रायो गोधनस्य विबोधन विबोधनकर्तृ मन्थनकरमित्यर्थः ।

तौरयाण इत्यनवगतम् । तूर्णयान इत्यवगमः । क्षिप्रगमन इत्यर्थः । उदाहरणम्—

जातं यत्त्वा परि देवा अर्भूयन् मदे मराय पुरुहूतं विद्वे ।

स तौरयाण उर्ष याहि यज्ञं मरुद्भिर्निद्रं सन्धिभिः सजोषाः ॥

स तौरयाण उपवाहि उपगच्छ अस्मद्भयम् । मच्च केवल एव । किं तर्हि ? मरुद्भिः
सह । इन्द्र । सन्धिभिः सह । सजोषाः संप्रीयमाणः । जातं जातमात्रमेव । यद् व्यत्ययेनेद्
नपुंसकम्, यं त्वा त्वाम् । परीत्ययमभूपन्नित्येतेन सम्यप्यते, देवाः पर्यभूयन् परिगृहीतवन्तः ।
किमर्थम् ? मदे महत्ते मराय संप्रामाय पुरुहूतं स्तोतुभिः । कतमे देवाः ? विधे सर्वे ।

अह्नयाण इत्यनवगतम् । अहितयानोऽल्लजितयान इत्यर्थः । यो हि अर्धितो
वातुं न शक्नोति स प्रीतो गच्छति तदस्य नास्ति, यतः श्लाघ्यगमन इत्यभिप्रायः ।
उदाहरणम्—

त्वया वयं सधन्यः १ स्तोतास्तव प्रणीत्यस्याम बाजान् ।

उभा घोसा सुदय सत्यतातेऽनुपुषा कृणुहि अह्नयाण २ ॥

धामदेघस्यापेम् । त्वया अग्निना सह वयं सधन्याः समानधना दशपौर्णमासैश्चातुर्मा-
स्यपशुसोमादियामक्रियायां साधारणधना इत्यर्थः । यतस्त्वोतैस्त्वया रक्षिता यस्माश्चैव-
मतो धूमः । तव प्रणीतो स्तोतीयायाः पूर्वसधनस्तथैव प्रणीत्या प्रकर्षेण धनेन त्वदुपवेशेने-
त्यर्थः । अश्वाम प्राप्नुयाम बाजान् ३ । किञ्च उभा उमा ४ च प्रकाशयशस्वी ते प्रत्यक्ष-

१-पीवरं C.

२-उदाद् C.

३-'न' इति शुद्धितमदर्शपुस्तकेषु ।

इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

४-'न' इति शुद्धितमदर्शपुस्तकेषु ।

५-[५० ४१४१४]

६-अस्मिन् यज्ञं B. अस्मन् यज्ञं C.

७-'जातं' इति शुद्धितम् B.

८-'त्वा' इत्येव द्विलिखितम् B. C.

९-'पुरुहूतं' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१०-अग्नियाण B. अन्नयाण C.

११-लिकमान ॥

१२-अत्र 'अग्निने' इति बहुव्यन्तपाठः साधीयान् भवेत् ।

१३-अत्र 'हीतो' इति स्यात्

१४-[५० ४१४१४] 'त्वया वयं' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१५-धूममासा वातुर्मास (एत B.) पशु० B. C.

१६-'स्तोता' इति नास्ति B. C.

१७-मुमत B. भूमा C.

१८-'वाजानी' इत्येवदर्शपुस्तकपाठः ।

१९-'सिंच तुर्मय' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२०-उमा च (य C.) प्रकाशयशो (यो C.)
श्रुते B. C.

परोक्षी^१ वा सन्निकृष्टविप्रलक्ष्यौ^२ वा संसांशसौ अस्माकं पापानां संसितारौ । मूढय^३ 'पूद क्षरणे'^४ क्षरण । सत्यताते सत्याय तेनोति यस्मिन् वा तायते स सत्यतातिः तस्य सम्बोधनं हे सत्यताते तस्वै तनितः । तथाच स्मरणम्—

‘नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगति स्थितः ।’

इति सर्वं चेदमनुष्ठुर्या अनुष्ठानेन कृणुहि कुरु देहे अहंयाण अलंजयान ।

हरयाण इत्यनघगतम् । हरमाणयान इत्यनघगतम् । शत्रूणां जीवनस्य हरणेमेवंशीलं यानं यस्य स हरमाणयानः । शत्रुजीवितानां हन्तेत्यर्थः । उदाहरणम्—

‘अमुसुष्यायने रजतं हरयाणे ।

यं युक्तमेतन्नाम सुपामणि ॥’

सुपामणः पुत्रो घटनीम क राजा यदू यानं प्रादाद् विधमनसे । तदसौ विधमना ऋषिरनयाचष्टे । उक्षा नाम कश्चिद् वरौः पूर्वजस्तस्यापत्यमुक्षण्यायनः छान्दसत्वाद् वृक्षयमायः, ‘यस्य च मोघेन’ इत्येवं चेपा सप्तमी । तच्छ्रुतेश्च लक्षणभूतयोग्यक्रियापदाध्याहारः । सेनायमर्थः । ‘अजमृजुगामिनम् । उक्षण्यायने वरौ राजनि ददति सति । किम् ? रजतं रजतमयं रजतसदृशं वा । हरयाणे शत्रुजीवितैर्भयार्थादिहतयाने रथयुक्तमन्वाभ्याम् । असनाम संमक्तवन्तो वयं लब्धवन्त इत्यर्थः । सुपामणि सुपामणीति पितृशब्देन सोऽपमित्यभिसम्बन्धात् पुत्रस्याभिधानं यस्मैमण्डुति यथा । सुपामणपुत्रे वरौवित्यर्थः । अथवा साम सौम्यं सुखमिति पैर्यायाः सुष्ठु सुख इत्यर्थः ।

१—‘परोक्षे वौ वा निहृ० B. ०रोक्षे परोक्षे वौ वा सति० C.

२—‘कृष्टा वा B.

३—‘यद’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

४—[पा० १ । १५] वृत् (इ C.) रक्षणे B. C.

५—‘स्तनोति’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

६—अत्र ‘सत्यसतनितः’ इति ‘सत्यतनितः’ इति वा पाठः संगतो भवेत् ।

७—[अनुपलब्धमूलमिदम्]

८—‘तुष्टया B. ०तुष्टया अनुष्ठानेन C.

९—‘अभ्यायण’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

१०—अलं जयानः B.

११—‘भरण’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

१२—‘शक्रजीवि०’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

१३—[‘अ० C. १५ । २२]

१४—त यदून् B. यदून् C.

१५—विधमना C.

१६—वृत्तः B. परोः पूर्वजजः C.

१७—[पा० २ । ३३] १८—‘अमुसु B.

१९—‘परो’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

२०—‘शत्रुजीवितं तैश्च (थ B.) यादिहसियाने B. C.

२१—‘रणः सुक्तं’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

२२—‘यस्मैमण्डुः B.

२३—‘परावि०’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

२४—‘सामत्वं’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

२५—‘विपर्ययाः’ इत्यादशेषपुस्तकपाठः ।

आरित इत्यनघगतम् । 'श्रु गती' इत्यस्य । श्रुपतेराङ्पूर्वस्य निष्ठायाभिदं कप-
मिति केचित् । यास्कपदकारो तु प्रत्यृत इति विवरणार्थवप्रहकारणाच्च अर्तेरङ्गुलान्त-
स्येदं रूपमिति मन्येते । तस्यै हि यङ्लुकि 'उरर्त' इत्यभ्यासः श्रुकारस्यात्वे 'उप्रिकौ
च लुकि' इति रुकि निष्ठायादछान्दसत्वादिति श्रुकारस्य यणादेशे 'रौ रि' इत्यभ्यास-
लोपे 'द्वेलोपदीर्घत्वे चोरित' इति । ण्यन्तस्य चां सुगमावदछान्दसत्वात् । तेनानैवगम
आरित इति । अङ्ते इत्यचगमः । प्रत्यृत इति धातुप्रत्यययोः प्रदर्शनमात्रम् । उदाहरणम्-

यो अघोनां यो गवां गोर्ति^१षी य आरितः कर्मणि कर्मणि रिपः ।

वीज्योधिदिन्द्रो यो असुन्वतो वयो मरुत्वं सख्यार्थ इवामहे^२ ॥

कृतसस्य । यः प्रकृत इन्द्रोऽश्वानां गवां वशी ईयिता । गोपतिर्गोशब्दो-
ऽत्रापेक्ष्यन्तः स्तुतिवचनः स्तोत्रवचनो वा पतिशब्दोऽधिपतिवचनः पालयितृवचनो वा ।
अपां वा स्तोमस्य स्तुनीनां वाधिपतिः स्वामी स्तोतृणां पालयितेत्यर्थः । आरितो यश्च
प्रत्यृतः कर्मणि कर्मणि यागस्य स्तोमान् स्तोमशब्दो यज्ञोपलक्षणो यज्ञं प्रति गत इत्यर्थः ।
स्तिर आपरिस्रमासेरविचाली । वीज्योधिः सिद्धयर्थे संस्तव्यस्यापि अत्यन्तदृढस्यापि
अतुरादेरिन्द्रो यः अनुव्यतः स्तोमाभिपद्यमकुर्वतो यः 'हनश्च वेधैः' इत्येवमादयैदछान्दस-
त्वात् फर्तयप्रत्ययो द्रष्टव्यस्तेन हन्तेत्यर्थः । यैरङ्कृतेः साधनसत्त्वात् तद्वद्व्योऽप्या-
हार्यः । महवन्तं मरुद्भिः सहितमिन्द्रं सख्यामनुष्णाणां देवैः सह स्तुत्यस्तोत्रलक्षणः
सदग्र्यः सैवेयं तदयं इवामहे स्तोत्रमाहुयाम इत्यर्थः ।

१-[पा० १।९६१]

२-ऊ B.

३-प्रत्यक्त C.

४-००णाभिवमहाका० C.

५-यस्य हि B.

६-[पा० ७।४।६६]

७-'कारदशाले' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-[पा० ७।४।९१]

९-०दिह्य (उका C.) स्य यणादेशः B. C.

१०-[पा० ८।३।१४] इत्यभ्यास० B. C.

११-[पा० ९।३।११] उलोपे दी० B.
धूलोपदी० C.

१२-'वारिग इति' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१३-'ग' इति नास्ति B.

१४-अरितेति C. १५-दित B, दित C.

१६-[ख० १।१०।१४] 'यो अघोनां' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१७-'य' इति न दृश्यते B. C. अत्र '०प्राव्यचनः'
इत्युचितम् ।

१८-'खिय' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१९-अविचालि B. अपिचालि C.

२०-विन्दोक्ति C. * 'यः' इत्युचितम् ।

२१-[पा० ३।३।७६]

२२-'०मादिग्यस्य' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२३-तच्छ्रुतेः.....यच्छन्दो B.

२४-तद्व्याम B.

अ. ५, ख. १५.
अ. ५, पा. ३, ख. ३. }

(३५४)

[अन्दी

अन्दीत्यनवगतम् । रूपतश्चाद्यतोऽपि । तदुभयं दर्शयति-अन्दी अन्दतेर्भृदूभावार्थ-
स्येति । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या-(पञ्चमस्या-) अध्यायस्य
पञ्चदशः खण्डः ।]

१-अदीत्यन० C.

२-भृदी इवेः भृदु० B. अन्दी अन्देर्भृदु० C.

३-आदर्शपुस्तकेभ्यः खण्डसमाप्तिनिर्देशे ।
हस्यते ।

[अथ षोडशः खण्डः ।]

नि यद् वृणक्षि अस्मन्सर्वं मूर्धनि शुण्यस्य चिद् मन्दिनो रोहिवद्ना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यद्वा चित् कृणवः कृत्वा परि^१॥

सव्यस्यार्थम् । नीत्ययं वृणक्षीत्यनेन सम्यग्यते । यच्छब्दो यस्मादर्थे । निवृणक्षि रौधादिकस्य 'वृजौ वर्जने' इत्यस्येदं रूपम् । वारणार्थस्य चात्रासम्भवादाद्यज्जनार्थत्वं प्रपञ्च्यम् । निवृजयसि प्रापर्यसीत्यर्थः । यद् यस्मात् । क ? अस्मन्सर्वं शब्दकारिणो वायोः । मूर्धनि उपरि । नच केवलस्य वायोरेव, किं तर्हि ? शुण्यस्य विज्ञोपयितुरादित्यस्य । मन्दिनः पाकेनाम्नादीनां मृदुभावाकारिणः । रोहव स्तयित्पुराभं कुर्वन् । वना वनान्युद्-
कानि वृष्टिलक्षणाणि । कथमौदित्यस्य मूर्धनि वनानीन्द्रः स्थापयति ? उच्यते । तत्समर्था-
चरणान्यतस्तेन भूमौ पतितानि रश्मिमिरादित्यस्य मूर्धनि स्थाप्यन्ते स एवेन्द्रः
स्थापयतीति व्यपदिश्यते । प्राचीनेन प्राग्वितेन पराङ्मुखेन मनसा उत्साहयतेत्यर्थः ।
निवर्हतीति यद्यकर्मसु पाठाद् बर्हणं हिंसा मेघस्य तत्रात्ता मेघहिंसापरेण मनसेत्यर्थः ।
यद् यस्मादयं । विरच्यर्थे । अद्यापि कृणवः करोम्येयेदं कर्म । यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादि-
त्यप्याहारः । तस्माच्च कर्त्तव्या त्वां प्रति परि । अध्वर्थे वा परिः कस्तवाधिकोऽग्यस्तथो-
परि । सर्वस्य त्वमुपरि न कश्चिन्नघोपरीत्यर्थः । भाष्ये वनानी^२द्येनानीति पाठान्
सामर्थ्याच्च मेघस्येति शेषः । यतो न मेघवधमन्तरेणावर्जकं सम्भवति । अतश्च
वर्धा^३शब्दद्वयस्यापपाठः ।

इदानीं मन्वीत्यस्य मृदुभावा^४र्थां प्रतियोगिपदार्थान्तरसमवधानेन स्पष्टयिष्यन्नुदा-
हरणान्तरं दर्शयति—अनपन्त वीळिता इति । उदाहरणम्—

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[श्रु० १।५४।५] 'नियद्वृणक्षि' इत्येव प्रतीकम्
B, C.

३-रुधादित्यस्य B. रौधादित्यस्य C.

४-[धा० ७।२४] प्रजीवराक्षणे B, C.

५-वारणार्थस्य O. ६-प्राग्वन्धवी० B.

■ अस्मन्शब्दस्य B, C. अत्र 'शब्द' इत्यधिक
एव पाठः प्रतीयते ।

८-'योः' इति मुदितमादर्शपुस्तकेषु ।

१-वृष्टिं वाकेना० B. मन्दिनं वाकेना० C.

१०-वनानुदका० O. ११-कथं नरादित्यस्य B, C.

१२-स्थापनमयति B, C.

१३-वर्धणा B. बर्धणा C.

१४-कत्वा C. 'कः' इति नास्ति B.

१५-मुदितनिरुक्तमूलपुस्तके तु 'वनानीति वा
वधेनेति वा' इति पाठ उक्तमन्यते ।

१६-पदशब्द० B. 'शब्दद्वय' इति द्विलिखितम् C.

१७-० नीमृत्...मृदु० B. ० नीं वृ...मृदु० C.

१८-पद (वा C.) तत्र तत्सम० B, C.

उदेवानां देवतमाय कर्त्तृमर्शप्रन् दृढानन्दन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिन्दु वंशणा वलमर्गहृत्तमो व्यचक्षयत् स्वः ॥

निर्धारण एषा पृष्ठी देवतां मध्ये । देवतमाय कर्मसम्बन्धव्यतिरेकजनितायाः पृष्ठभाः स्यान् एषा चतुर्थी । देवतमस्यातिशयेन दानादिगुणपुस्तकस्य ग्रहणस्पतेः कर्त्तृकर्म । कतमत् ? उच्यते । अग्र्येन शिथिलीभवन्ति दृष्टा दृढान्येपीति । किञ्च अग्रदन्त वीळिता वीळितानि संस्तम्भानि अत्यन्तकठिनानि ओषधिचयनस्पत्यादिशीजानि शिथिलीभवन्ति च विपरीतगुणानि भवन्ति प्रतिद्वन्द्वीभूतानि मेघवृन्दानि च । न चेनायदेवास्य कर्म । किं तर्हि ? उद्गा आजद् उद्गाजद् उद्गमयति गा वृष्टिलक्षणाः । अभिन्दुं भिनत्ति वै व्रजणा पट्टिखेन । केन ? सामर्थ्याद् यजेज । वैले मेघम । वैलेक्षण्येन वा ग्रहणा स्तूयमान इति शेषः । अग्रदं गृहेतश्च विद्युद्भयघिलेक्षितैः शायंरं तमः । व्यचक्षयत् चक्षिदं-शान्त्यै, दृष्टदं पदं नमो दृष्टकरणेन स्व प्रादित्यं वीळयतिश्च व्रीडयतिश्च संस्तम्भनायै, संस्तम्भश्च दृढ कौटिभ्यमुच्यते । पूर्वेण श्रुतेन अग्रदन्त इति वृन्दिना मृदुभावायै न सह प्रयुज्यते मग्नेषु । तथा नैया संस्तम्भायैत्येन प्रतिद्वन्द्वीभावात्मकसंशयं वृन्दी मृदुभावायै इति गम्यते । रामाजुनवत् । तथाचोक्तम्—‘साहचर्यं विरोधिनौ’ इति । व्रीळयते-वृन्दिना सह प्रयोगो द्वेषः ।

निष्पत्तिरत्यन्तवचनम् । लीङ्गम् इत्यभिधेयवचनम् । पुंश्चल्य इत्यर्थः । विनिर्गतपक्षौ

१-[अ० ३।२४।३] ‘तद् देवाता’ इत्येव ।

प्रतीकम् B. C.

२-‘देवतम’ B.

३-‘वर्तत्वं’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

४-अग्र्येन B. अभदन् C.

५-‘इशदीति’ B. इत्यादीति C.

६-अनुदन्त वीलका B. C.

७-‘संस्तव्यानि’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-‘भवन्तः’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

९-गामवृष्टिलक्ष B. गावृष्टि C.

१०-‘अग्निः’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

११-‘‘ति परि च’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१२-पलं C. * अत्र ‘त्रयीलक्षणेन’ इति स्यात् ।

१३-अपडन् C. १४-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१५-‘यविलयसिततैः C.

१६-‘‘क्षयन्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१७-‘‘क्षयन्’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

*‘स्वः आदिः’ इति ‘स्वरादिः’ इति वा पुस्तकम् ।

१८-‘आदित्य’ इत्येव पाठः B.

१९-‘दध्यव्यधिन्ये’ मुख्यते B. दध्य काधिन्ये मुख्यते C.

२०-‘श्रुतेन पदन्तेति वृद्धि भासः मुधुगावोऽर्थेन सह B.

श्रुतेन प्रदन्तेति वृन्दिनास मृधुगावोर्धेन सह C.

२१-‘‘तत्राननीया’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२२-‘वृद्धि’ B. वृन्दि C.

२३-‘‘चिता’ इत्युचितम् [अथ्यप्रकाशे २ उक्तं वाक्यपदीयमुद्धृतम्]

२४-‘‘तेवन्दिनः’ B. तेवन्दिना C.

२५-‘‘तथावा B. ‘‘तथावा C.

इत्यवगमः । विनिर्गतं नित्योत्थितं पतः शेषो यस्येति यदुब्रीहिः । स्त्रीव्यसम्बन्धपदार्थः । पतः पुनः तपतेः 'अपै समवाये' इत्यस्य स्पृशत्यर्थस्य विपरीतस्य । स्पर्शश्चात्र सुखस्य सुखातिवयोऽभिप्रेतः, न त्वग्निन्द्रियविषयसंस्पर्शमात्रकम्, सपति स्पर्शयति सुखयतीति । उदाहरणम्—

प्रति यस्या नीयार्थं दस्योत्थो न च्छा एतन् आनती गति ।

अपै स्मा नो मयवन् कर्तुमादिना नो मयेव निष्पत्ति पतः दाः ॥

कुरासस्वार्थम् । प्रथित्यदो घातव्यानुवादी अदर्शीत्येतेन समग्रव्यते यच्छब्दो यस्मा-
दर्थः, यस्मात् स्या तच्छब्दसमानार्थस्त्वच्छब्दः, त्वच्छब्दभुतेर्योगार्थसम्बन्धो यच्छब्दो
ऽवगाहार्थः । या त्वया फाङ्गिना स्तुतिः सा । नीयास्तुतिरत्र नीधोच्यते 'नीधाविदो जरि-
तारः' इति यथा । स्तुतिरपि ईषा अस्माभिरालोचिता कृतेत्यर्थः । कृता च सती
दस्योत्थो न च्छा ओक इति निघातस्थानमुच्यते अच्छेति च्याप्तुमित्यस्यार्थः । यथा कश्चिद्
राजा स्वस्य शत्रोर्निघातस्थानमाप्तुं महता यत्नेन शीघ्रं च अच्छेत् तद्वत् । एतन् सर्व-
स्तुतीनां स्थानमाश्रये भवन्तीति । आनती गति गति प्राप्ता । अप मैव एतस्मात् कारणात् ।
स इति पदपूरणम् । नस्तुनीयार्थ एषा पट्टी, अस्माभिः । हे मयवन् मयर्थं कर्तुमर्हसि । किम् ?
सामर्थ्यादप्यचारयत् । इत् पदपूरणः । मा नः अस्मात्मा पदाः परादातिः सामर्थ्यात्
विनाशार्थः परित्यागार्थो वा विनीतशः परित्यागार्थो वा इति । कथम् ? मयेव निष्पत्ति स्त्री-
भोगसक्तहृदयो दासीपतिर्यथा दास्यादिस्थोऽददाद् भयानि धनानि विनाशयति
परिपूजति वा मा नस्त्वे तथा परादा इति ।

तूर्णांशमिष्यनयगतम् । शब्दतद्वार्थतय । अत आह उदकमभिषेपम् । दूर्णमद्रुते

१-नित्योद्भूतं सपः से० B

२-स्त्रीत्वस्यपदा (पाद C) र्थः B.

३-[पा० १।४०।१] सप समवाये B, C.

४-स्पर्शश्चात्र स (त C.) भारतस्य B, C.

५-[शु० १।१०।४।५] 'प्रति यस्या' इत्येव
प्रतीकम् B, C.

६-'अपैः' इति स्तुतिवत् C.

७-[शु० ३।१२।५]

८-तद्वत् B. तद्वत् C.

९-०-बोद्धवन् वाच्यता (अच्छ C.) B, C.

१०-अच्छत्यव्याप्तुं B, C.

११-'मयवन्' इत्यादर्शपुस्तकशब्दः ।

१२-तत् प्राप्ता B.

१३-'अपै' इत्येव द्विलिखितम् B, C.

१४-वद्वत् C.

१५-०-द्वयः यास्यात् C. अपै पाठः प्रसिद्धः ।

१६-वितर्गो नास्यादर्शपुस्तकेषु ।

१७-०-तादात्म्यं इत्यादर्शपुस्तकशब्दः ।

१८-०-साक्षात्पुं वा C.

१९-'विविक्तः' इत्यादर्शपुस्तकशब्दः ।

२०-०-साक्षात्पुं C.

२१-विति B. विति C.

व्याप्नोति एवं निर्वचनेनै तूर्णशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेन सैकर्मकत्वात् कर्मोपपदमा-
धात् पर्दाचिकेचिद् स्यादिति चेद् अदनुन इत्यर्थं तूर्णं च तदशब्दं तूर्णांशः । एवमपि
ताच्छीदयानवगमः । अथाप्यशनमाशस्तेषामांशोऽस्येति तथापि ताच्छीदयस्यानवगतिः ।
तस्मात्तूर्णांशीति भाव्यम् । उदाहरणम्—

प्रति श्रुताय वो वृषत् तूर्णांशं न गिरेरधि ।

हुवे सुशिप्रमृतये ॥

मेवातिथेः । प्रतीति कर्मप्रवचनीयश्रुतेस्तद्योगिक्रियाशब्दोऽध्याहार्यः । श्रुतायेत्यपि
व्यत्ययेन चतुर्थी द्वितीयाधेयः । व इति बहुवचनमेकवचनस्य स्थाने । तेनायमर्थः । आत्मीय
यागं प्रतिश्रुतं विख्यातं वा स्वामिन्द्र र्षेः क्रियाविशेषणमेतद् द्रष्टव्यम् । धृष्टं प्रगल्भं
निश्चङ्कमित्यर्थः । तूर्णांशं न उदकमिव । यथा वृष्टयिनो यद्वैपकारसमर्थमुदकम् । गिरे-
रधि उपरि स्थितमिति शेषः, आह्वयेयुः । एवमहं हुवे हवतेऽतस्मिन्नेवदोसमैकवचने धातुल-
केन शपो लुक् सम्प्रसारणमुपलक्ष्ये चैतद् रूपम् । आह्वयामि सुधिं सुदन्तुं सुनसं वा ।
किमर्थम् ? उतये तर्पणाय पालनाय धातमनः ।

क्षुम्भमित्यनवगतम् । अहिच्छन्नकर्मभिधेयम् । यत् क्षुम्भ्यत इति हेतुवचनम् ।
यद्यस्मादयत्नेनैव शक्यं क्षोभयितुम् । क्षोभ्यमिति न्याय्यम् । उदाहरणम्—

[इति वदामस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

पोढशः खण्डः]

१-निर्वचने B. निर्वचन C.

२-‘तूर्णा’ इत्यादौपुस्तकपाठः ।

३-‘स’ इति नास्ति C.

४-वचादिकेचिद् C. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

* अत्र ‘तदशं च तूर्णांशम्’ इति युक्तम् ।

५-‘च्छी’ इति मुटितम् B.

६-‘ग’ इति मुटितम् B. C.

७-[क. ८१२४] ‘प्रति श्रुताय’ इत्येव
प्रतीकम् B. C.

८-‘वृषन्’ इत्यादौपुस्तकपाठः । ९-तूर्णांशं न C.

१०-क्षुम्भ कार. C.

११-मुवे C. १२-देशं देतद् C.

१३-आ (अ C.) शीघ्रे B. C. ‘सुशिमे’ इत्युचितम् ।

१४-क्षुदिच्छन्न. B. शुभिच्छन्न. C.

१५-‘क्षुम्भ्यत’ इत्यादौपुस्तकपाठः ।

१६-‘स्य’ न्यायम् B. क्षोभमित्यन्यायम् C.

१७-आदौपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
इत्यने ।

[अथ सप्तदशः खण्डः]

कदा तर्जमराधर्षं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुभ्रवद्विर इन्द्रो अह ॥

गोतमस्य राहूगणस्वार्यम् । कदा कस्मिन् काले । तर्जं मनुष्यम् । अतएव हँचि-
ल्लक्षणेन धनेन रहितमयष्टारमित्यर्थः । पदा क्षुम्पमिव 'स्फुरति स्फुलति' इति वचकर्मसु
पौडात् स्फुरतिरभिहीयं । यथाहः कश्चित् क्षुम्पमाक्रमत् पादेन स्फुरेत् हन्यात् तद्वत्
स्फुरिष्यति वधिष्यतीत्यर्थः । कदा न कदा चास्माकं सर्वदा यष्ट्यां शुभ्रं ओष्यति गिर
इन्द्रो अह क्षिप्रम् । अयष्टेन् कदा निग्रहीष्यति यष्ट्यास्मान् स्तुतिभ्रवणादनुग्रहीष्यती-
त्यर्थः । अनाराधयन्तमित्यर्थमाप्तं वचनं न दारिद्र्यात्, किं तर्हि ? नास्तिक्याग्रहयान्तया
मयष्टारमित्यर्थः । अयस्फुरति शृणोतीति पाठः, अयस्फुरिष्यतीति वेति । अङ्गेति निपातः
क्षिप्रार्थः । तस्यार्थो विदितमेवेति । यद्धि क्षिप्रं तद्गन्धितमेवात्यन्तलघुमेवेति । अङ्कित-
मित्यङ्गतादस्तमाधिः । अगिद्यमेगीत्यनेन नत्यर्थेयम् ।

निचुम्पुण इत्यनवगतमनेकार्थं च सोमोऽभिषेयः । अ चोदाहरणसामर्थ्याद्
शुभ्रीवरूपशुभाभिषेकः । निचान्तृण इति प्राप्तिवचनम् । निचान्तो भक्षितः प्रीणातीति
निचमनेन प्रीणातीति निचुम्पुणशब्दस्यार्थवचनम् । भक्षणेन तर्पयतीति । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या-(पञ्चमस्या)-ध्यायस्य

सप्तदशः खण्डः]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[अ० १।८४।८] 'कदा तर्जमराधर्षं' इत्येव
प्रतीकम् D. C.

३-तर्जः ऋष्यम् B. तर्जं ऋष्यम् C.

४-अतएव (मुं C.) वाशिल्लक्षणेन' इत्यादर्श-
पुस्तकपाठः ।

५-[निर० ३।१९] 'स्फुरति स्फुलति इति वच-
कर्मसु पाठान्' अयं पाठस्तुटितः C.

६-० निगार्थे O. अत्र '०मिह्वनार्थे' इति
'०भिनवार्थे' इति वा पाठः संगतो भवेत् ।

७-'शुभ्रव' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

८-श्रोष्यति C.

९-'अवस्तिन्' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१०-कस्यार्थो O.

११-विदितमे० B.

१२-अयं सन्दिग्ध एव पाठोऽनवगतार्थः ।

१३-'०त्यप्रह०' इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

१४-अयं सन्दिग्धोऽनवगतार्थः पाठः ।

१५-'नि' इति टुटितपाठोऽपुस्तकेषु ।

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न
दृश्यते ।

- [अथ अष्टादशः खण्डः]

पत्नीवन्तः सुता इम उचन्तो यन्ति वीतये ।

अपां जग्मिनिचुम्पुणः ॥

परम्यः पालयिष्य आपो वसतीधर्यस्तामिस्तद्वन्तः । सुता अभिपुना इमे गृहस्थाश्च ।
सोममुचन्तः सामर्थ्यादिवशच्छलोपो द्रष्टव्यः कामयमाना इव । किम् ? पानमात्मनः ।
यन्ति गच्छन्ति इन्द्रम् । किमर्थम् ? वीतये पानाय । अपां जग्मिरपामिति पट्टी द्वितीयाप्ये ।
तच्छ्रुतेर्वा मध्यमिति चाक्षयशेषः । अपः प्रति अपा वा मध्यं जग्मिः 'आहगमर्हन्' इत्येवं
किञ्चमन्तमेतत् ? गमनशीलः साधु वा गन्तेत्यर्थः । कः पुनरसी ? निचुम्पुण ऋजोपरूपः
सोमः स हि 'अवभृथकाले ऋजोपमस्ते' प्रास्यन्ति' इति घचनादप्सु प्रक्षिप्यते । तदु-
च्यते अपः प्रति गमनशीलः साधु वा गन्ता चाप्ये मध्यमिति ।

अनेकार्थतां दर्शयितुमाह-समुदोऽपीत्यादि । निचमनेन नियमेनाचम्यन्ते इति
निचमनमुदकं तेन पूर्यते । पूर्यथो निगमः । अवभृथोऽपि कर्मविशेषः सोऽप्येवमुच्यते
कस्मात् ? नीचैरस्मिन् । पशणन्तीति नीचैः शब्देन कर्म कुर्यन्तीत्यर्थः । अवभृथेष्टी
'अप्यानमुपांस्तु चरन्ति' इति घचनात् । नीचैर्वा रिकान्यधोमुखाणि पात्राणि दधति
अप्सु खजन्ति । के ? सामर्थ्यादिविजयः ।

अवभृथ निचुम्पुण निचेहसि निचुम्पुणः ।

अवभृथेऽपि नमोऽप्यवभृथ मर्त्यमित्येकृत पुराण्यो देव विपस्नादि १५॥

सोमपात्राण्यनेन मन्त्रेणाप्सु प्रक्षिप्यन्ते । अवभृथकर्मणो हि मन्त्रं देवता चरणः ।
तदेव वा कर्माग्र्यते 'ऋणोत् प्राचाणः' इति यथा । हे अवभृथ अवभृथस्य धामन्त्र-
णम् । निचुम्पुण चरन्नाम । निचेदसि नीचैश्चरणधर्मा त्यमसि । समाप्तत्वात् परमायः ।

१-आवर्षापुस्तनेष्वत्र सञ्चारमभिर्दिशो न दृश्यते ।

२-[४०८।११२२] 'पत्नीवन्तः सुता' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-एतथा द्विस्तद्वन्तः B. C.

४-'ता' इति कुटितम् B. C.

५-'सोमः' इत्यादेशोपुस्तकपाठः ।

६-'शच्छलोपो द्रष्टव्यः' इति कुटितम् B.

७-वान (B. C.) मानने B.

८-[पा० ३।२।१०१]

९-निरम्पुः B. निरम्पू C.

१०-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्] 'सु' इति मुद्रितम् B

११-'वातो' इत्यादेशोपुस्तकपाठः ।

* -'वस्यत' इति युक्तं स्यात् । १२-पर्येय C.

१३-'चशब्देन' -त्यादेशोपुस्तकपाठः ।

१४-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]

१५-[यजु० २०।१८] 'अवभृथ निचुम्पुण'

इत्येव प्रतीकम् B. B.

१६-'मन्त्रः' इति युक्तं स्यात् ।

नीचैः कवणनधर्मा य ईदशोऽसि सोऽदेवदेवकृतमेनोऽयसीत्यनेन सम्बध्यते । देवैरिति सहयोगलक्षणा तृतीया । अवपूर्वो यजिरवयजने द्रष्टव्यः । तेनायमर्थः । देयैः सह देवकृतं देवार्पराधजनितमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? एनो यदस्माकं पापं तद्वयसि अयं यज अपगमयेत्यर्थः । एवमेव अकर्मैर्मर्त्यकृतमपनयमवमर्त्यैर्मनुष्यैः सह मर्त्यकृतं मनुष्यै-
रस्माभिः कृतं पुण्यापराधजमेनः । पुंराणो देव रिक्ताहि उर्व्यां विस्तीर्णया अस्मादेव
रियो हिंसायाः पाहि रक्ष । निचुम्पुण निचुदुष्येत्येतद् व्याख्यातव्यम् । कवणतेरिति शेषः ।
ज्ञाप्येती क्रियासम्बन्धेनावभूयविषयाधित्यर्थः । तथा व्याख्यातम् ।

परित्यज्यनवगतम् । गन्तुरभिधेयः । यत्कृत इति हेतुवचनम् । परमादसौ नित्य-
माकाशे पश्यते गच्छति । तदिह गमिधासीत्येवं तव प्रत्ययान्तोऽयं गन्तव्यं गन्तेत्यर्थः ।
पदान्तरसम्बन्धाच्चात्र पश्यभिधेयः । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

अष्टादशः खण्डः ।]

१-देवोपरोध B. देवोपराध C.

२-अपजावगमये B. C.

३-मवनये C. 'अकर्मैः मर्त्यकृतमपनयं (यने
B.)' इति द्विर्लिखितः पाठः B.

४-'मर्त्यकृतं' इति नास्ति B.

५-उयैरानः B. उरैः आनः C.

६-'उर्व्यां विस्तीर्णया अस्मादेव' इति पाठः

चान्दिग्योऽनवगतार्थ एव ।

७-परि कृतमित्य B

८-भिषेकम् C.

९-'का' इति प्रुडितम् B.

१०-अस्य वाक्यस्य पाठः चान्दिग्य एव ।

११-'चातावश्य' इत्यादौ पुस्तकपाठः ।

१२-आदौ पुस्तकेऽत्र सङ्गसमाप्तिनिर्देशो
दृश्यते ।

[अथैकोनविंशः खण्डः ।]

मुगुरस्यो मुहिरण्यः स्वस्तो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरितो मुक्षीजयेव पदिमुत्तिगतिः ॥

कक्षीयत आर्यम् । अग्निदधते । मुगुः शोमना दद्यादष्टप्रयोजनसामर्थ्याद् गावो यस्य सः सुगुः । अतद् मयति । एवमेव मुहिरण्यः स्वस्त्यश्च । बृहन्महच्छास्त्रे । वैश्वानना-
मेतत्, अग्निदधते दधाति दधाति चास्मै सर्वाः सम्पदः । कस्मै ? उच्यते । यस्त्वा स्यां
सायं प्रातश्चाग्निहोत्रमायन्तमागच्छन्तं वसुना हविर्लक्षणेन धनेन । प्रातरितः 'इण् गतौ'
इत्यस्येदं कवन्तिपि रूपं प्रातरेवाग्निहोत्रार्थमागतमिदमित्यर्थः । मुक्षीजः जालपाशिका
पदि पक्षिणम् । यथा मक्षीज्या जालपाशिकाया कश्चित् कुमारः पक्षिणं सिलुयात्
एवमुत्तिगतिः । उदित्येष समित्येतस्य स्थाने 'पिञ्च बन्धने' बन्धनं संरोधः, स चापि
योऽन्यर्चनापूर्वः स इहामिमेतः । मनसा रंजयता हि बन्धः सम्यग् बध्नाति भोक्तृन्
संरुणक्षीत्यर्थः । अतिघेरतिथित्वानीयस्यै । इष्टं चेदमग्नेरतिथित्वं मन्त्रान्तरे 'लुष्टो
दमुना अतिधिबुरोर्णै' इति । मोचनाद् मुच्यते हि सा वध्यमानेषु पक्षिषु, आमुच्यन्ते
वा पक्षिणः, पादे तन्यन्ते घासौ प्रसार्यते पक्षियन्धनं पाशजालरूपा चेति मुक्षीजो ।

पादुरित्यनयगतम् । पद्यैतेरिति धातुनिर्देशः 'पदि गतौ' इत्यस्य । पदनं पाद

आदिः सर्वः कृष्णे गते बुरे वा पादुरित्य निर्णिजो न मुच्यते ॥

१-आदौपुनस्तरेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न
दश्यते ।

१-[अ. १ । १३५ । २] 'मुगुरात्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

२-'पा' नास्मादङ्गुलकेषु ।

३-'व' इति मुदितम् B. C.

४-'नाय' इत्येव सर्वाः सम्पदः उच्यन्ते इत्येव-
मादर्शानुसारेण पाठः ।

५-[पा. १ । १३५]

६-मुक्षिज्या कश्चित् (C.) वा B.

७-नि (म C.) इत्येव B. C.

१-[पा. १ । १५]

१०-'य' इति न दृश्यते B. .

११-'त्य' इति मुदितम् B.

१२-'स्य' इति नास्मादङ्गुलकेषु ।

१३-[अ. ५ । १५]

१४-बन्धने पाठः B. C.

१५-'ज' इति नास्ति B. मुक्षिजा C.

१६-'पादने' इत्यादर्शानुसारेण पाठः ।

१७-[पा. ५ । १६१]

१८-[अ. १ । १३५ । ४] 'सा ते जीरातुः'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

वस्तुक्रस्यायम् । तच्छूतेरत्र यच्छब्दोऽप्याहार्यः । उत्तरस्मिन्सर्वार्थे यच्छब्दसम्यग्भाष्य
स एव व्याख्यानकाले प्रथममुपक्रमितव्यः । यद् रश्मिद्वारेण गत्वा आविः स्वः कृणुते आवि
कुरुते प्रकाशयति । स्वः सर्वपर्यायोऽयम्, सर्वम् । उदकनाम वा स्वं रश्मिभिः पर्याय्यमा-
नो यदुदकमाविकुरुते । आदित्यो वा स्वरित्युच्यते, आविकुरुते भासमादित्यः । गते सर्वं
संपृणोति च रश्मिभिरादत्ते चेत्यर्थः । अथवा सा देवता ते सर्व जीवांतुः 'जीवेरांतुः' प्रत्ययो
भावे जीवनं जांघांतुर्जीविकाहेतुरित्यर्थः । किम् ? सामर्थ्याद् योगं स्तुतिं न मा सा
एतादृशपुरुषस्याप्यः प्रत्युत कुरुष्वेत्यभिप्रायः । सर्वं संप्रामनामेदम्, संप्रामे मत्तमीभूते-
र्धर्तमान इति शेषः । केन सह संप्रामः ? सामर्थ्याद् मृत्युना, सर्वप्राणिनां हि सर्वदैव
मृत्युना सह संप्रामो जीवितस्वेष्टत्वात्, मृत्योश्च तदपहरणे सर्वदा प्रवृत्तत्वात् । अत्र
भाष्यकार आविकुरुते भासमादित्य इति भासमित्येतद् व्यवहरन् स्वःशब्दमादित्य-
वचनं मन्यते न सर्वपर्यायमुदकयज्ञेति गम्यते ।

इति निरुक्तविषयसमुच्चये

दशमस्या- (पञ्चमस्या-) प्यायस्य

तृतीयः पादः ।

[यकोनविंशश्च खण्डः

समाप्तिः ।]

१-‘वस्तुक्रया’ इत्यादौपुस्तकपाठः ।

२-‘कोमाहार्यः’ C.

३-‘सर्वं’ इत्यादौपुस्तकपाठः ।

४-‘अथवा’ इत्यस्मात् पूर्व ‘सामः’ इति C.
पुस्तकेऽधिकः पाठो वर्तते ।

५-न वा B. नव C.

६-जीवतु B.

७-[उणा० १।७८] सुप्रसिद्धं नास्ति B. C.

८-जीविकां B. नास्त्येव C.

९-पाई B.

१०-‘संप्रामे’ इत्यादौपुस्तकपाठः ।

११-‘मृत्यो’ इति द्विभिरितम् B. C.

१२-सामामि० B. सामयि० C.

१३-‘अथ’ इति मुद्रितम् C.

१४-अथ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्तिपुस्तके ।

अथ [पञ्चमस्याध्यायस्य] चतुर्थः पादः

एक इत्यनवगतमनेकार्थं च । चन्द्रमा इष्टमभिधेयः । विवृतैर्ज्योतिष्क इत्यादयो-
ऽवगमाः । विवृतं स्पष्टं व्यक्तं ज्योत्स्नारूपं ज्योतिरस्य ॥ नक्षत्राणामिषाध्यन्तम् । विवृतं
या नक्षत्रादिर्ज्योतिरमुष्मिन्नुदितेऽपि । न हासावादित्ययत् ३८छादयतीत्यर्थः । अवि-
वृतस्य वा शीतत्वात् । मौष्ण्यं हि प्रकृतं ज्योतिर्य अम्यादां दर्शनात् । हासवृद्धिभ्यां
घातस्येन महस्येन विवृतं ज्योतिरस्मिन् । विव्रान्तं दिग्गन्तराणि ज्योतिरस्य । नक्षत्रादि-
भ्यः प्रकृष्टमित्यर्थः । वृक्षेण चन्द्रमाः । उदाहरणम्—

[इति पञ्चमस्या- (पञ्चमस्या-) अध्यायस्य

विशः खण्डः ।]

१-अयं कोष्ठकाग्नौतः पाठो नास्ति B, अयं
पादनिर्देशात्मकः सर्वोऽपि पाठो नास्ति C.

२-विवृतज्यो० C.

३-०त्रादि वा (य B.) ज्योति० B, C. अत्र
'वा' इति 'व' इति बाधिक एव पाठः ।

४-०दिनेऽपि C.

५-त्यर्थमवि० C.

६-औषध्यं हि प्रतं ज्यो० B.

* 'ज्योतिषि' इति युक्तं स्यात् ।

७-व्यासवृ० C. ८-वात् बल्लेन विवृतं C.

९-वृत्तचन्द्रमाः C.

१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते

[अथैकविंशः खण्डः]

अहणो मसिक्तदृष्टं पथा यन्तं ददर्श हि ।

उचिहीते निवाय्या तथैव पृष्ठगामयी वितं मे अस्व रोदसी ॥

प्रितस्य कूपे पतितस्यैतदार्यम् । अथ भारोचनः प्रकाशते प्रकाशको जगत् ।
मासकृद् म.सानां कर्ता । मन्त्रे तु मासः प्रदर्शनं यत् आह मर्धमासानां चेति । विरूपैक-
शोयो वा मासार्धमासानां वेति । विरूपैकशोयो वा मासार्धमाससंवरसरभृत्ययनाहो-
रात्राणामित्यर्थः । एकत्रमा यथा स्वेन यन्तं गच्छन्तं ददर्श । कर्म ? चाद्रमस्तन्यधादि-
ज्ञाते श्रवणेन च यज्ज्ञानं तदिहामिमेतम् । पथ एकत्वेन निर्वेशात् तेन पथान्यस्य
गमनासम्भवात् तत्सामर्थ्यान्नक्षत्रगणम् । इति पदपूर्णेः । केचिदेवशब्दस्यार्थं इति
वर्णयन्ति नक्षत्रगणमेव न मामिति । यदि पश्येद् उदरेत् कूपेतिव्यभिचायः । उचिहीते
'ओहाङ् गेती' इत्यस्यैतद्रूपम् । निर्वेशेति चायतिर्दर्शनार्थः प्रसिद्धः । निर्वेश्य इष्टा
चोचिहीते ऊर्ध्वं गच्छति सामर्थ्यादेन येनास्य नक्षत्रेण योगस्तेन तेन सैहोसिष्टती-
त्यर्थः । क इय ? तथैव यथा तस्मा नित्यं निकुटितत्वात् पृष्ठगामयी पृष्टिरिति पृष्ठमुच्यते
तस्यामामयो योगस्त्वद्वात् पृष्ठगामयी समुपजातपृष्ठयेवनो विभ्रमार्थं मन्दमुत्तिष्ठेत् तद्-
दित्यर्थः । वितं मे अस्व 'विद् दाने' अयणेन च ज्ञानमिहामिमेतम् । शृणुतं मे मम ।
अस्येति अस्येति पृष्टी द्वितीयायै इदं वच इति शेषः । अथवा अस्येति दुःखस्य प्रतिनि-
वेशमपि जामीतं ममेदं कूपपातनिमित्तदुःखं विश्राय चोर्ध्वानुमहस्यमार्गैकतया मामितं
कूपादुत्तारयतमित्यर्थः । हे रोदसी यावापृथिव्या ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १।१०५।१८] 'अहणो मा' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-ति (O.) तस्य रूपे पतति तस्यैव B. C.

४-अतुणः C.

५-इदं वाक्यं द्वितिरितमादर्शपुस्तकेषु 'विरूपैक-
शोयः' इत्यस्य स्थाने B. पुस्तके 'विरूपशोयः'
इत्येव पाठः ।

६-सगवनपादोऽऽ C.

७-'द' नास्ति B. C. 'दर्श' इत्येव ।

८-कं च B.

९-'सम्यग्धादिज्ञाने' इति पाठोऽत्र समीचीनो भवेत् ।

१०-पूरणम् B. ११-रूपादित्य B. C.

१२-[पा० १।७] १३-निर्वापेति B. C.

१४-निर्वाय C. १५-समोति C.

१६-वृष्टिरिति B. C. १७-वेदने निव्रमः B.

१८-मात्स्य B. १९-[पा० १।५४]

२०-मन्त्रस्येति B. म आस्येति C.

* इदमत्राधिकमेव ।

२१-रूपपा (वा C.) त नि B. C.

२२-अत्र 'वायुविमहसः' इति पाठो पुनो मपे १ ।

२३-इहादक C. २४-मरितः कृपायु C.

मासकृदिति यस्यैतदेकं पदं तदभिप्रायेणैतदेवं भाष्यकारेण व्याख्यातम् । शा-
क्यस्य तु हे एव पदे । अस्य कोऽभिप्रायः ? उच्यते । यथा यन्तमिति वचनात् पुनः
पुनर्दर्शनाच्च सकृदिति सकृदंशनादनादरैः व्याप्यते । सकृदपि निवार्यं तत् उल्लिख्यते
ऊर्ध्वमेव तथा दक्षदुहितृभूतया सह गच्छति न मामुत्तारयतीत्यभिप्रायं दित्तं चेम् वृ-
त्तान्तं युवावपि ।

अनेकार्थतां दर्शयन्नाह आदित्योऽपीत्यादि । यद्यस्मादावृद्धे भावुणोति अगत् प्रका-
शनेन । अपथ्या वृणक्तीति वधकर्मसु पाठाद् यस्माद् विनाशयति तमांसीत्यर्थः । भावु-
णोति वेदकेति रदिमभिः संभजत इत्यर्थः ।

अजोऽपीदंशिनः वरिषा वामात्तो पत्नीममुंयुते वृक्षस्य ।

वि अयुषा ययुः सान्वरेऽर्तं विधात्री महतं विप्रेः ॥

कक्षीयत भार्यम् । अत्रेतिहासो भाष्यकारेणाख्यातः । अजोऽपीद् भावितवतीत्यर्थः ।
अश्विना हे अश्विनौ । वरिषा वसन्ते पुनः पुनरावर्तयते इत्युपा अत्र धर्तिकाभिप्रेता न
चर्तका । आश्वतथमाधिकोपाः । न युवाम् ओष आश्वशब्दस्यापमास्नादेशः । पक्षि-
सुखस्मरणाय । आस्याद् 'यदेताम्' अमुञ्चतम् अन्तर्नीतण्यर्थोऽयं 'मुचिः, मोचितवन्ती स्थः ।
कस्यास्यैत ? वृत्त्यादित्यस्य । किञ्च नेतायदेव कामं युवयोः । किं तर्हि ? विषयो
यैरुत्तरेतेन सम्भवते । जैयुषा जितवता शत्रून् अधनशीलेन वातेन सामर्थ्याद् रथेन ।
निपयैरुद्विषिचं गतवन्तौ स्थः । किम् ? साड समुच्छ्रितं प्रवेशम् । अत्रैवस्थ । गत्वा
च जातं जननधर्मा च सर्वभूतजातं कृतमित्यर्थः । कथम् ? विप्रेऽचो मेघविशेषणमेतद्

१-अस्याभिप्राय उच्यते B.

२-यथायमिति B. यथा यन्तमिति वचनात्

पुनः पुनर्दर्शनात् C. ३-'व' इति त्रुटितम् B.

४-निवार्यत उच्यते B. निवारितक उच्यते C.

५-दक्षदुहितया B. दक्षदुहितया C.

६-यन्तीत्यर्थः C.

७-प्रथमवर्ति B. C. ८-लोवीत्या B. C.

९-[नियं १११] प्राणन्तीति B. C.

१०-अत्र 'वोदयमि' इति पाठो युक्तः ।

११-[४- १११०१६] 'अजो हपी' इत्येव

प्रतीकम् B. C. १२-आहुतवती B.

१३-वरेयु B. १४-वरीय B. C.

१५-अस्ते B. १६-[पा. १११६३]

१७-आस्यात्यर्थेता B. अस्यात्यर्थेता C.

१८-मुचि मोचिकवन्ते C.

१९-कस्यास्य B. कस्यास्य C.

२०-अत्र 'ययुः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२१-'ज' इति त्रुटितम् B. C.

२२-'वि' इत्यत्र नास्ति B. C.

* 'जननधर्म' इति युक्तं स्यात् ।

२३-वर्षावः B. वर्षावः C. मुद्रितनिरुक्तपुस्तकेषु
तालपत्रमयो 'विधात्री' शब्दो दृश्यते । परमत्र
टीकायां सूर्यन्यायस्यैव व्याख्यानं वर्तते । अन्य-
व्याख्यानेषु विस्तमित्युपपद्यते । अत्र 'विप्रे' इति

विशुशब्दो नानार्थे, अञ्जतिर्गन्धर्वः । नानाञ्जितुमितश्चासुत्रं च गन्तुं गर्भेनशो विशीर्यमा-
णवयुपो मेघस्य मेघैः सम्यग्निधनः । अहतम् आहतवन्तौ स्य इत्यर्थः । केन ? विप्रेण उदकना-
मैतन्, उदकेन । मेघं विधातुं महतीं वृष्टिं पातितवन्तावित्यर्थः ।

आपि वृक इति श्रज्जातीयोऽपि योऽयं लोके प्रसिद्धो घत्सोरणकानां विवर्तनादाता
असाधप्युरणानां विकर्तनयोगाद् वृक उच्यते । विविधमसौ कृन्ततीति वृक्षो तस्माद्
वृकः । उदाहरणम्—

वृकविदस्य वारुण उगमयिषा वयुनेषु भूपति ।

सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गृहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥

प्रगाथपुत्रस्य कलेराधम् । वृकविद् चिद्व्ययं वृकोपि श्वा सारमेयः । अस्य वारुणो
वारविता यस्माद्वैजेनैव शश्रूणाभूतमपि हरणवैर्द्वयमवनाति गतो वृक इत्युच्यते ।
आर्कोरोभूयतीत्यनेन सम्बध्यते, वयुनेषु कान्तिषु इच्छासु आमूयति आभिमुख्येन करोति ।
यद्यद् भयं निच्छति वस्तत् करोतीत्यर्थः । स ईमं नोऽस्माकं स्वभूतं स्तोमं जुजुषाणः सेव-
मानः प्रीयमाणो वा आगहि आगच्छ हे इन्द्र प्रविजया प्रकर्षेण चित्रया पूजनीयया धिया
प्रशया इत्यर्थभूतया ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । उर्रेण ऊर्णया तद्वान् । उर्रेण्वद् ऊर्णया द्रष्टव्यं, ततो न-
कारो मतवर्धीयः । वामन इति यथा । निधं वनप्रसक्तमाह ऊर्णा पुनर्गोतेः प्रीयन्ते हि ता
शीतार्थः छादितो वा तामिमेषः ।

१—‘ना’ इति त्रुटितम् C.

२—सन्निधिमिदं पदम् ।

३—‘मेघ’ इति नास्ति C.

४—विशेषणेन B. C.

५—अत्र ‘विपात्य’ इति पाठो युक्तो भवेत् ।

६—वृका B. आ वि वृक्ष इति यजा० C.

७—वन्द्युरणा० C.

८—[२० C. १६१८] ‘वृकविद्’ इत्येव प्रतीकम्

B. C.

९—प्रगाथपुत्रस्य कलेराधं C.

१०—वृक्षो वि आ C.

११—यस्मात् यज्ञे B. यस्माद्वै C.

१२—‘उगमयिषः’ नास्त्यादर्शपुस्तकेन ।

१३—‘व’ इति त्रुटितम् B.

१४—‘का’ इति त्रुटितम् B.

१५—भूपयती० B. C.

१६—भवनि० C.

१७—स इमाम् अस्मा० B

१८—प्रीयमा० B. प्रीयया० C.

१९—अगहि C.

२०—प्रविजया C.

२१—उरणा B. C.

२२—उरणा B. उरस्तव्यः C.

२३—द्रष्टव्यम् B.

२४—ऊर्णं पुनर्गोतेन B. ऊर्णं पुन वृक्षोतेः C.

२५—प्रीयन्ते B.

अ. ५, ख. २१. }
अ. ५, पा. ४, ख. २. }

मासकृदिति यस्यैतदेकं पदं तदभिप्रायेणैतदेवं भाष्यकारेण व्याख्यातम् । शा-
क्यस्य तु द्वे पय पदे । अस्य कोऽभिप्रायः ॥ उच्यते । यथा यन्तमिति वचनात् पुनः
पुनर्दर्शनाच्च सकृदिति सकृदंशनादनादरैः ख्याप्यते । सकृदपि निचार्यं तत् उज्जिहीते
ऊर्ध्वमेव तथा दक्षदुहितृभूतया सह गच्छति न मामुत्तारयतीत्यभिप्रायं^१ वित्तं चेन्न वृ-
त्तान्तं युयामपि ।

अनेकार्थतां दर्शयन्नाह आदित्योऽपीत्यादि । यद्यस्मादावृद्धे आवृणोति जगत् प्रका-
शनेन । अथवा वृणक्तीति वचकर्मसु पाठाद् यस्माद् चिनाशयति तमांसीत्यर्थः । आवृ-
णोति वेदकानि रश्मिभिः संभजत इत्यर्थः ।

अजोहवीदध्विना वर्तिका वामालो यत्सीममुं वतं वृकस्य ।

वि जुषां ययुः सान्द्वेर्जितं विधाचो महत् विप्रेण^१ ॥

कक्षीयत आर्यम् । अथेतिहासो भाष्यकारेणाख्यातः । अजोहवीद् आहूतयतीत्यर्थः ।
अध्विना हे अध्विनौ । वर्तिका घर्तते पुनः पुनराचर्तयते इत्युपा अत्र वर्तिकाऽभिप्रेता न
चोदका । आयतनस्वभाधिकोपाः । वां युयाम् औत्स आस्यशब्दस्यापमास्नादेशः पदौदि-
सुवस्मरणात् । भास्याद् यदेताम् अमुञ्चतम् अन्तर्नीतययौऽयं मुञ्चिः, मोचितघन्तौ स्थः ।
कस्यास्यौत् ? वृकस्यादित्यस्य । किंच नैतायदेव कर्म युययोः । किं तर्हि ? विशद्वो
यैरुत्तियेतेन सम्यग्यते । जैरुपा जितयता शत्रून् अधनयिणेन यातेन सामर्थ्याद् रथेन ।
निययैरुविधिधं गतघन्तौ स्थः । किम् ? सातु समुच्छिन्नं प्रवेशम् । अन्तर्मेघस्य । गत्वा
च जातं जननधर्मां च सर्वभूतजातं कृतमित्यर्थः । कथम् ? विप्रेणाचो मेघविशेषणमेतद्

१-अस्याभिप्राय उच्यते B.

२-यपाययमिति B. यथा यन्तमिति वचनात्
पुनः पुनर्दर्शमान्तु C. ३-'र' इति त्रुटितम् B.

४-निर्वायत क उग्रि० B. निर्वायत क उग्रिहीति C.

५-दक्षद्वारातया B. दक्षद्वारातया C.

६-०रयन्तीत्य० C.

७-प्रायमवित्तं B. C. ८-०त्येवीत्या० C.

९-[निप० १११९] प्राणन्तीति B. C.

१०-अत्र 'बोदकानि' इति पाठो युक्तः ।

११-[ज० १११७/१६] 'अजो हवीत्' इत्येव

प्रतीकम् B. C. १२-आहुतवती० B.

१३-वर्तयतु B. १४-वर्तिका B. C.

१५-आत्स B. १६-[पा० ६/११६३]

१७-आस्याल्पयता B. अस्याल्पयता C.

१८-मुञ्चि मोचिकवन्ते C.

१९-कस्यास्य B. कस्यास्यत् C.

२०-अत्र 'ययुः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

२१-'ज' इति त्रुटितम् B. C.

२२-'वि' इत्यत्र नास्ति B. C.

* 'जननधर्म' इति युक्तं स्यात् ।

२३-वधाचः B. वर्षाचः B. मुद्रितनिवृत्तपुस्तकेषु
तालव्यमण्यो 'विश्वाच' शब्दो दृश्यते । परमत्र
टीकायां मूर्धन्यमण्यस्यैव व्याख्यानं वर्तते । अन्य-
व्याख्यानेषु विश्वगिलुपपदम् । अत्र तु 'विपु' इति ।

विपुराद्भो नानार्थं, अशक्तिर्गत्यर्थः । नानाश्रितुमित्थामुत्र च गन्तुं गमैनशो विशीर्यमाणवयुषो मेघस्य मेघैस्सम्बन्धिनः । अहतम् माहृतवन्तौ स्थ इत्यर्थः । केन ? विप्रेण उदकनामैतत्, उदकेन । मेघं विपैस्य महतीं वृष्टिं पातितवन्तादित्यर्थः ।

आपि वृक इति भवजातीयोऽपि योऽयं लोके प्रसिद्धो यत्सोरणकानां विवर्तनादाता असाध्यपुराणानां विकर्तनयोगाद् वृक उच्यते । विविधमसौ कृततीति वृङ्क्ते तस्माद् वृकः । उदाहरणम्—

वृकश्चिदस्य वारण उरामयित्वा वपुर्नेपु भूपति ।

सेम नः स्तोमं जुगुषाण वा गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥

प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्यम् । वृकश्चित् चिदप्यर्थं वृकोपि आ सारमेयः । अस्य वारणो वारयिता यस्मादर्थेतेनैव शब्दप्राप्त्यर्थेयिकरणवेदैवमग्न्याति असौ वृक इत्युच्यते । आर्कोरोभूयैतीत्यनेन सम्प्रध्यते, वपुर्नेपु कान्तिषु इच्छासु आभूयति आभिमुख्येन करोति । यद्यद् मेवामिच्छति तत्तत् करोतीत्यर्थः । स ईमं नोऽस्माकं स्वभूतं स्तोमं जुगुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा आगहि आगच्छ हे इन्द्र प्रचित्रया प्रकर्षेण चित्रया पूजनीयया धिया प्रहया इत्येवभूतया ।

निगमप्रसक्तमुच्यते । उरैर्ण ऊर्णया तद्वान् । उरैर्यद् ऊर्णयां द्रष्टव्यं, ततो न-कारो मत्वर्थायः । वामन इति यथा । निर्ध्वनप्रसक्तमाह ऊर्णा पुनर्गुणेतेः प्रीयन्ते हि ता शीतार्थः छादितो वा तामिमेषः ।

१-‘ना’ इति कुटितम् C.

२-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

३-‘मेघ’ इति नास्ति C.

४-विशेषणेन B. C.

५-अत्र ‘विपाठ्य’ इति पाठो युक्तो भवेत् ।

६-वृक्षा B. आ वि वृक्षा इति धमा C.

७-वचपुराणा C.

८-[४० C (६९)C] ‘वृकश्चित्’ इत्येव प्रतीकम्

B. C.

९-पृगाथपुत्रस्य कलेरार्य C.

१०-वृको वि आ C.

११-यस्मात् यत्ने B. यस्मादन्ने C.

१२-‘उगमयिः’ नात्पादार्थपुस्तकेषु ।

१३-‘व’ इति कुटितम् B.

१४-‘का’ इति कुटितम् B.

१५-भूपयती C. B. C.

१६-भवनि C.

१७-स इयाम अस्मा C.

१८-प्रियमा C. B. प्रीयमा C.

१९-आगहि C.

२०-प्रचित्रया C.

२१-उरणा B. C.

२२-उरक्षा B. उरक्षान्दः C.

२३-द्रष्टव्यम् B.

२४-ऊर्णं पुनर्गुणीति B. ऊर्णं पुन गृणेतेः C.

२५-प्रीयन्ते B.

बृहवाशिनेपि बृहं वादयते एवंशीला बृहवाशिनी बृहसृगालो वेति प्रसिद्धा ।
सोपि प्रत्युच्यते । उदाहरणम्—

शतं मेवान् बृहये चक्षदानमृत्रार्थं तं पितृन् च वर ।

तस्मै अक्षी नासत्या विवक्षे विविधादर्शनाय आयत्तं दत्तवन्तो दद्या दक्षनामानौ दर्शनीयौ

कक्षीयत भार्गवम् । ऋज्राथम् । किम् ? तमिति तच्छब्दश्रुतेर्योग्यार्थसम्बन्धाद्
यच्छब्दोऽप्याहायः । यौ युचयोः स्वभूतो रासभो वृक्षभूत्वा उपतस्ये । शतः शतमेवान्
एकं चेति वाक्यशेषः । कुत एतम् ? 'ऋज्राथः शतमेकं च मेवान्' इति मन्त्रागते
दर्शनात् । बृहये आहारार्थम् । चक्षदानं क्षैदिरत्र विशसर्त्तनार्थः । विशसन्तम् ऋज्राथं
नाम राजपुत्रमयोग्यमिति कृत्वा पिता शापेनान्धं चरत तस्मै ऋज्राथेय । अक्षी हे नासत्या
भार्ये च नासत्यौ विवक्षे विविधादर्शनाय आयत्तं दत्तवन्तो दद्या दक्षनामानौ दर्शनीयौ
या यौ भिवजौ देवानां वैद्यभूतौ । अनर्त्तं अर्त्तगत्यर्थस्येदं रूपम् । अन्यव्यावृत्त्याभिततया
यो न गतः सोऽनर्त्तः । अक्षिविशेषणं चेदम् । छान्दसत्वाच्च द्विवचनस्य स्थान एक-
वचनम् । अनर्त्तणी अपराधिते स्वीयेत् । पित्रोऽन्येन वा शापेन वा उद्देतुमशक्ये इत्यर्थः ।
तदेतत् कृत्सेनाप्युक्तम् 'याभिः शचीभिर्वृषणा परा वृज्रम्' इति ।

१-बृहवाशिनेपि बृहं वाशि (B.) दयते एवं

शीला बृह वादयते एवं शीला बृह वा० B. C.

२-सोपि C.

३-[ऋ० ११ ११६ १ १६] 'शतं मेवान्'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

४-ऋजुथ B. C.

५-सम्बन्धो C.

६-अथ 'य' इति द्वितीयान्तपाठो युक्तः स्यात् ।

* अथ 'वृक्षो भूत्वा' इति युक्तं स्यात् ।

•-शतं मेवान् B. शतमेवान् C

८-[ऋ० ११ ८ ११६] ऋज्राथतः B. ऋज्राथ

शतमेतथ C.

९-वाक्ये थ'

१०-कुं मिरत्र B. C.

११-'व' इति त्रुटितम् C.

१२-ऋज्राथ नाम B. ऋज्राथ नाम C.

१३-ऋज्राथाय C.

१४-आक्षी B. C.

१५-इने सत्या B.

१६-भावेव C.

१७-विपक्ष B. विवक्षे C.

१८-'दत्तवन्तो' इति युक्तं स्यात् ।

१९-तस्मा B. C.

२०-मानेन B. मानेन C.

२१-'वा' इति त्रुटितम् B.

२२-'वी' इति त्रुटितम् C.

२३-[पा० ११ ११६] अर्षेण C.

२४-गतं B. C.

२५-स्ताययेत् C.

२६-अत्रापि अन्ये B. पित्रोऽन्येन C.

२७-[ऋ० ११ ११२ ८] व (प C.) राजव्रजम्

B. C.

जोषवाक्यमित्यनवगतम् । प्रविमज्ज निराह जोषमित्यविज्ञातस्य भैरवपुत्रस्य नाम-
धेयम् । तद्धि जोषयितव्यं संस्कृतव्यं सेवितव्यं वा ज्ञानाय स्पष्टतायै । लोके तुष्णीम्भावे-
ऽप्यस्य प्रयोगो दृश्यते 'जोषमासं कुदेशजा' इति । अस्मिन्नप्यर्थे धात्वर्थाप्रसिद्धिर-
नवगतम् । उदाहरणम् ।

[इति द्वावप्या- (पञ्चमस्या-) व्यायस्य
एकविंशः खण्डः ।]

१-जोषमि० B. C.

२-'अ' इति वुटितम् B.

३-संस्कृतव्यं B.

४-वो B.

५-कुश्रुत्यमिदं वाक्यमिति न ज्ञायते ।

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो
न दृश्यते ।

[अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवसेषुतावृषा ।

जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा न देवा भक्षयधन १॥

भरद्वाजस्य । यः स्तोता हे इन्द्राग्नी सुतेषु सोमेषु वां स्तवद् आदरेण स्तोति । तेषु व्यत्ययेन पद्यचेक्यचनस्थाने सप्तमीयद्वयचनमेतत् । भैसथ इत्येतच्चाख्यातमुत्तरस्मादर्थ-
चांश्चतुपक्तव्यम् । तस्य सोमान् न भक्षयो भक्षयधः । हे ऋतावृषा ऋतावृषा सत्यस्य
यज्ञस्योदकस्य वा बध्नयितारौ । जोषवाक्यविज्ञानमस्पष्टं किमपि ध्वनं वदतोऽस्तम्यक्
स्तुत इत्यर्थः । हे पञ्चहोषिणा पञ्चमघ्नं हविराख्यं वा स्तुतिप्रियाविषयं तद् येषामस्ति
ते पञ्चा प्रातर्विष्काद्या । के पुनस्ते ? ऋत्विग्यजमानाः । तेषां स्वभूमं होतव्यं हविः पञ्च-
होषमित्यर्थः, तेन तद्वन्तौ पञ्चहोषिणौ देवा देवा भक्षयो भक्षयधः । चनेति पादपूरणः । कदा-
चिदपीत्यस्य कार्ये । न कदाचिदपि भैक्षतः, स हि तेन भावेन शब्दमात्रमस्पष्टमुच्चारयति ।

वृत्तिरित्यगगतमनेकार्थं च । वृत्ततेरिति धातुनिर्देशः । यथो वाक्षं वा प्रतिज-
मभिधेयम् । यथो हि द्विरन. दन्तति । दुर्भुक्तं वाक्षं मापादि । कर्तनमित्यर्थः ।
उदाहरणम्—

तमुं त्वा नूनमसुर प्रचेतसे राधो भागमिवेमहे ।

महीव वृत्तः शरणा तं हन्त प्र ते सुज्जा नो अस्तवन् १८॥

नृमेवप्रियमेवयोरार्षम् । य उक्तगुणोऽस्ति त च । नूनमिति पदपूरणः । त्वा त्वां
हे असुर प्राणयन् । किं विधिष्टं त्नाम् ? प्रचेतसे वृद्धप्रज्ञाने राधो धनमीमहे याचामहे ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र

खण्डारम्भनिर्देशो

११-जमानावा B.

न हस्यो ।

१२-० पिणो B. पञ्चहोषिणो C.

२-[क. ६ । ५९ । ४] 'य इन्द्राग्नी' इत्येव

१३-भसः B. C.

प्रतीकन् B. C.

१४-पदपूरणः C.

१-स्त्वः B.

१५-भज्यतः B. भक्षयः C.

२-'न स्था' इति वृत्तिम् B.

१६-'यम्' इति वृत्तिम् B. C.

५-भागत B. भसत C.

१७-दोहरणम् C.

१-भस्त्वा B.

१८-[क. ८ । १० । ६] 'त (क. C.) गु त्वा नूनम्'

७-पञ्चहो. C.

इत्येव प्रतीकम् B. C.

८-वाज्रमघ्नं B. C.

१९-गुणोऽस्ति तं B. C.

९-तद्वन्तेषा. B. सन्त्येषा. : १०-वज्रा C.

२०-राध B.

भागमिव यथा कश्चित् पुत्रस्य वान्यस्य वा साधारणस्य कस्यचिद् भागं याचेत तद्वत् । किञ्चिन्महीव महती कृतिर्यशोऽर्जं वा । एवं शरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे ते तव हे इन्द्र । किञ्च प्रशब्दोऽश्वदित्येतेन सम्यग्यते तत्र स्वभूतानि सुप्तानि सुखानि त्वया दत्तानी-त्यर्थः । अस्मिन् अस्तनर्त्तं प्राप्नुयन्तु अस्माकं भवन्तिवत्यर्थः ।

इयमपि तत्र लोकप्रसिद्धा चर्ममयी कृत्तिरेतस्मादेव । वैहुधा कृत्ता हि सा शरीरात् । यदा सूर्यमयी तदोपमार्थं कृत्तजरहस्रखण्डप्रथितत्वात् कर्तनसामान्यात् कृत्ति-रिव कृत्तिः केन्योच्यते । उदाहरणं परमे वृक्षे । संसारस्य मूलत्वाद् वृक्षा वृक्षस्तस्मिन् आयुधं निधाय कृत्तिं वसानः पिनाकं विभ्रदागहीति निगमः ।

श्वघ्रीत्यनवगतम् । कितवोऽभिधेयः । 'सं' हन्तीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनम् । ततः स्वैकर्मो-पपदे स्वघाते भूते 'कर्मणि हनैः' इति संघातीति स्यात् । स्वस्य चाभुक्तस्य नाथो वध इहामिधेतः । निर्वचनप्रसक्तं स्वमाह । धृत्तमिति र्विक्यक्रयसंविभागप्रतिग्रहाधिगमैरुपा-यैः स्थामिनं प्रत्यागतमित्यर्थः । उदाहरणम्—

कृतं न श्वघ्री वि चिनोति देवने संवर्गे वन्यपवा तुयं जयत ।

न तस्ते अन्यो भुंक्ते शीर्षं शकन् न पुण्यो मंगनयो न वृत्तवः १५॥

कृष्णस्याङ्गिरसस्यैवार्थम् । कृतं न कृतमिव कृतप्रेतादिव्यायनामधेयानि । तत्र यथाकृतमायविशेषं देवने कितवो जिगीयसा आयानां विचिनुयात् परीक्ष्य गृहीया-दित्यर्थः । देवने दीव्यत्यस्मिन्निति देवनमास्तेर्त्तप्रदेशस्तस्मिन् । एवं मेधीनां मध्ये संवर्गे संवर्गधितारं संभक्तारं संप्रीतारमित्यर्थः । कस्य ? सामर्थ्यादपाम् । सम्यगवैजयितारमध्यः प्रक्षेतारं मेघं विचिनोति वृष्टये परीक्ष्य गृह्णातीत्यर्थः । विचिह्य च प्रपहन्तैवाद् मन्त्रस्य मघवेति दानासंघनत्वाद् एकवाक्यतायै भवच्छब्दो-

१-भागः C.

२-अत्र 'किञ्च' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

३-अत्र 'अस्मान्' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

४-अश्वं B. अश्वानि C.

५-'वहु' इति नास्त्यादशेषुस्तकेषु ।

६-दिमा B. दी गत C. = सूर्यमयी B.

८-कृत्तिरेव कृत्तिः B.

९-कन्यो (न्या C.) च्यने B. C.

१०-सु हन्तीति B. C.

११-स्वकार्योपपदे B. स्वस्वार्थोपपदे C.

१२-[पा० ३१।८६] १३-सघातीति B.

१४-अत्र 'आश्रितं' इति स्यात् । मूले 'स्वं पुनरा-श्रितं भवति' इत्येव वृत्तेन ।

१५-[शु० १०।४३।५] 'कृतं न य (व C.) णो' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१६-कृष्णो नामा हि सप्तस्यार्थम् C. १७-स्वघ्री C.

१८-अन्तरप्रदेशः B. १९-भगानां B.

२०-संवर्गवितार' इति 'संवर्गवितार' इति वा पाठोऽत्र युक्तः स्यात् । २१-०० म्यग्यावर्जं B. C.

२२-'प्रत्यक्षकृतं' इति युक्तम् ।

अध्याहार्यः । मधवा भवनिन्द्रः सूर्य मेघविशेषणमेतत्, सुष्ठु सतरिं नष्टागमजयत् । पौर-
स्त्यो यच्छब्द इहासक्तव्यः, यज्जयसि ततो रसादैनं न ततो तवान्यो देवोऽनुवीर्यं शक्य ।
अनुपसर्गध्रुतेयोग्यक्रियापदाध्याहारः, अनुकर्तुं सामर्थ्यातिशयलक्षणं धीर्यं शक्नोतीत्यर्थः ।
अनुकर्तुमपि किमङ्ग पुनरतिशयितुमित्यभिप्रायः । न पुराणः कश्चित् हे मधवन् नोत् नूतनो
नापि नव इत्यर्थः ।

पर्यायप्रसक्तं कितयमाह, किं तवास्तीति पृच्छयते किमतश्च तदनुकरणनिमित्तक-
मेवास्मैतन्नामधेयमित्यर्थः । कृतवान् वा कृताव्येनायेन तद्वानहं स्यामिति जयार्थमाशा-
स्ते । आशीर्नाम आशीर्निमित्तनामकमित्यर्थः ।

सैर्मित्यनवगतमनवगतसंस्कारे च परिग्रहार्थम् । किमैः सर्वनामैस्तु पाठात् सर्व-
नामेत्युक्तम् । नापि च सद्नुदात्तत्वेन.....संसमेत्य^{११} उच्यतीति स्मरणात् । अर्थ-
नामेत्येकमिति त्यर्पपाठः, उदाहरणस्याप्रदर्शनात् । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

ध्याविशः खण्डः^{१५}]

१-‘मवा’ इति त्रुटितम् B.

२-रसादानः C.

१-‘वीर्यं शक्य’ इत्याश्रय ‘सामर्थ्यातिशयलक्षणं’
इत्यन्तः पाठस्त्रुटितः B.

४-अपिकर्तुमपीति B.

५-पुराणं B. ६-नूतने B. नूतने C.

७-आवि C. ८-कृतेन येन B.

९-आशीर्नाम C.

१०-समस्येयनव B.

११-‘किमः’ इति पदमत्र निरर्थकमेव भाति ।

१२-नामस्य पा० C.

१३-अत्र वाक्ये कथन पाठस्त्रुटितोऽन्यथाभूतश्च ।
अस्य वाक्यस्यान्तिमभागपाठस्तु ‘त्वत्त्वेनेम-
समसिमेत्यनुधानीति स्मरणात् [निर० १।७]’
इति स्यात् ।

१४-सुरखपाठः B. C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
इत्यते ।

[अथ त्रयोविंशः खण्डः]

मा नः समस्त इत्यः १ परिद्वेषो अद्विः ।

ऊर्मिर्न नान्या वधीत् २ ॥

विरूपो नामाद्विरसस्तस्याप्यम् । मेति प्रतिषेधार्थो वधीदित्यनेन सम्बध्यते । नोऽ
स्माकं समस्त सर्वस्य दुर्धियः पापबुद्धेः परिद्वेषाः सर्वतो द्वेषद्वेषस्य च सम्बन्धिनी
अद्विः हिंसा प्रथमित्यर्थः । ऊर्मिर्न ऊर्मिरिव यथा उदकोर्मिर्नावमवधीत् आभिमुख्येन हत्यात्
तद्वन्मा वधीर्मा हिंसोरित्यर्थः ।

ऊर्मिर्लोतिराच्छादनायस्य । सा हि च्छादयति नायम् । नानुदः सा हि पारं
प्रति प्रेयेते । नमतेत्यां प्रभवति । विरोधमुत्पादयन्नाह तत्कथमित्यादि । एतद्व्याप्यं पाठो-
क्तेन तुल्यव्याख्यानं द्रष्टव्यम् । यत्तत् पाठोक्तं तावत् प्रदर्शितमेव ।

उच्छ्रया ण इति पञ्चम्याम् ।

स नो बोधिं शुधी हवमुच्छ्रया नो अयाक्तः समस्तम् ।

तं त्वा बोधिं दीदिवः सुम्नायं वृन्सीमहे रात्रिभ्यः १३ ॥

इयं द्विपदा ध्रुतवर्ग्योः । सापि च प्रसङ्गाद् व्याख्यायते । धृतिं प्रमिदयेति य
उक्तगुणोसि । हे अग्ने नोऽस्माकं स्वभूनां स्तुतिमिति शेषः, बोधिं सुध्यस्य धुपि शृणु
हवमिहानम्, हव्य च नो रक्ष त्वास्मात् । कुतः ? अर्चयितुं वापमिच्छुनः समस्तम् सर्वदमाद्
रक्ष आदेः । तं त्वा य उक्तगुणोऽसि तं त्वां शोचिष्य मतिशयेन शोचिष्य । दीदिवः दीदितम्
सुम्नाय सुसमिति सुसनाम द्वितीयायं चात्र चतुर्थी सुप्तम् । वृत्तिं निक्षयेन ईमहे वा-
चामहे । सखिभ्यः सखीनामर्थाय ।

१-आदर्शपुस्तकेभ्यः खण्डात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० ८।७।१५] 'मा नः समस्त' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-'दि' इति वृद्धिम् B.

४-नै तान्देष्टुः सर्वतोन्नेष्टु C.

५-सम्बन्धीनि B. ६-वमवधीत् B.

७-'वध इत्यपे' इति पुक्तम् ।

८-तैस्सादना C. ९-स हि B.

१०-नुदेत् सापि B.

१०-पारं C. ११-परी तेन B.

१३-[क० ५।२।५।३] 'म नो बो (पा B.) दि'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

१३-मिद्वन्वः B. १४-गोपि न B. C.

१५-मिद्वन्वमिदं वापयम् ।

१६-'ह' नास्ति B. 'अग्ने' इति पाठः B. C.

१७-उत्तमार्गं B. इयमाज्ञानं C.

१८-अयाक्तं B. ✓

१९-च्छादयामात्रम् B. २०-आदेयं B.

२१-'दी' इति वृद्धिम् B. C.

२२-'सौनामर्थाय' इत्येव पाठः B. C.

सप्तम्यामपि—

विद्या संखित्वमुत्त शूर भोज्य १ मा ते वा वन्निमीमहे ।

उत्तो समस्मिन्ना शिरीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति १॥

सौरमेर्यम् । विद्यो जानामी वयं तव सखित्वं सखिभावं स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणम् ।

उत अपि च हे शूर विक्रान्त भोज्यं भोग्यत्वमुपजीव्यतामित्यर्थः । आकार ईमहे इत्य-
नेन सम्प्रपद्यते । अतो विद्वानहं ते तव स्वभूतानि यानि धनानि हे वन्नि ईमहे याचामहे
आभिमुख्येन । तव अपि च समस्मिन् सर्वस्मिन् काण्डे । आशिरीहि शिदयते स्ननूकरणार्थ-
स्यैव रूपम् । तनूकरणेन चेह संस्कारो लक्ष्यते । आकारः समित्यस्य स्थाने । तेनाप-
मयः । संशिरीहि संस्कुरु योग्यं कुर्वित्यर्थः । नोऽस्मान् । वसो हे प्रशस्य धनघन वाजे
अन्ये सुशिप्र सुहृदो सुनस वा । कः हृदोऽन्ने ? गोमति गोभिः सहिते । समस्मिन् वाजे
गोमतीत्यत्र सप्तमी 'निमित्तात् कर्मसंयोगे' इत्येवं द्रष्टव्या । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति
यथा । सर्वस्यान्नस्य गोसहितस्य प्राप्त्यर्थमित्यर्थः ।

प्रथमायदुवचने नभस्तामित्युदाहरणम् । 'यदिन्द्राग्नी जैता इमे' इति पुरैस्ताद्
व्याख्यातम् ।

कुटस्य चर्पणिरिति चानेवगते । कुटस्य चायितेति चायगमः । द्वयोरप्येकमुदाहरणम् ।

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

त्रयोविंशः खण्डः]

१-[अ० ८।२।१।८] वाक्या सुखित्वा B. विन्मा

सुखित्वम् C.

२-विमजानी (ती C.) न वयं B. C.

३-भावः स्तुत्यं स्तो० B.

४-भोजं B.

५-आकार रमेहेत्य० B.

६-'दि' इति पुटितम् B.

७-'शि' इति पुटितम् C.

८-सविशीहि B. C.

९-सुमने B. सुभनो C.

१०-[पा० १।३।३६] सूत्रे वार्तिकनिर्दिष्टम् ।

११-[अ० ८।४।०।८]

१२-[निह० ५।२]

१३-आनपा B.

१४-'कुटस्य चायिते' इति पुटितम् C.

१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ चतुर्विंशः खण्डः^१]

हविषा जाते अपां विपत्तिं पृथुरिरेता ।

पिता कुटस्य चर्पणिः^२ ॥

प्रस्कप्यस्य । हविरित्युदकेनाम । हविषा उदकेन जाते जारयिता आदित्यः । कस्य ? अपाम् । विपत्तिं आश्विनत्वात् सूक्तस्य युवामेवं द्यावापृथिव्यादिरूपावर्द्धिनौ पूरयत्वित्युच्यते । रश्मिभिर्भौमरसलक्षणमाददानो दिवं प्रत्यर्पयन् पृथिवीं च यदासावादित्यादिना चर्म धैर्यकर्म समानमेतदुदकमप्रेरिति धक्ष्यति । पिता पितृभूतः पालयिता वा कृत्स्नस्य जगतः । कुटस्य कृतस्य च सामर्थ्यात् शुभाशुभस्य च कर्मणः । चर्पणिः चायिता द्रष्टा । सर्वं चैतल्लोकत्वात् 'सूर्ये आत्मा जगतस्तत्स्थुर्धर्म' इति चारनरूपरसादित्य उपपन्नम् । एवं च मन्त्रब्राह्मणवर्णाः । 'अग्नौ प्रोक्ताहुतिः' इति च स्मरणात् । आदित्यस्य वृष्टिद्वारेण चादिवर्द्धयिषा तर्पणात् प्राधान्ये सत्यश्विनीत्यमुष इति सर्वमुपपन्नम् । 'दिवं जिन्यस्य-श्रैर्यः' इति च । एवमुपरत्तौ सत्यां यदन्यथा केचिद् व्याख्यायते यास्कमतं चापोद्यते तदाहोपुनरपिकामात्रमिति मन्यामहे ।

शम्भ इत्यनवगतार्थम् । यज्ञोऽभिधेयः । शम्भः शात इति चेत्यवगमः । वदाहरणम्-

आराच्छत्रुमप चापस्व द्रुमुषो यः शम्भः पुरुहूत तेन ।

अस्मे पेहि यवमद्रोमदिन्द्र कृषी धियं जीरे वाजरेताम्^३ ॥

कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्पय । आराच्छत्रोऽयं सन्निकर्षविप्रकर्षवचनः । तस्य सर्वस्य सामर्थ्यादर्थविशेषोऽध्यवसेयः । आराद्वर्षीय^४ इति तुल्यजातीयापेक्षत्वात् प्रकर्षप्रत्ययस्य दूरतरमित्यर्थः । इह तु दूरप्रतियोगित्वात् सन्निकृष्टे चापायभूयस्त्वाशङ्क्या शत्रोर्दूरावगमः प्रार्थ्यत इति सन्निकर्षवचनो गम्यते । तेनायमर्थः । सन्निकृष्टादस्य शत्रुमप-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डान्भाविर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १ । ४९ । ४] 'हविषा जातः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-विपत्ति B. विपत्तिः C.

४-'नौ' इति नास्ति B. C.

५-'दिवं' इति न दृश्यते C.

६-प्रत्यपपन्न B. C.

७-'आदित्यमना' इति युक्तं स्यात् ।

८-अत्र 'चर्मे' इति पदस्य प्रयोजनं न ज्ञायते ।

९-वर्म कर्म B. १०-चर्मणि B.

११-[ऋ० १ । ११५ । १]

१२-[मनु० ३ । ७६] प्रस्ता प्रस्ता हुतिः C.

१३-'चर्मिणोर्हविषा' इति युक्तं स्यात् ।

१४-'मुपपद्यत' इति युक्तं स्यात् ।

१५-[ऋ० १ । १६४ । ५१]

१६-[ऋ० १० । ४२ । ७] 'आराच्छत्रुं' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१७-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

वायस्य अंगमय दाम् । अन्ये वर्णयन्ति शत्रोस्वस्थानं बहुदोषत्वादिप्रमिति दूरवचन
एवाराहृद्धौ दूरशब्दश्चात्रान्तर्नीतप्रकर्षार्थः । दूरादप्यस्य शत्रुमपनय दूरं दूरतममि-
त्यर्थः । तेनोच्यते उग्रोऽप्रसह्यः क्रूरो धा यः शम्भो यज्ञः । पुरुहूत हे बहुमिराहूत । तेन
किञ्च अस्मे अस्मभ्यं घेहि यवमद् गोमव् । प्रदर्शनं चेदं यवादिभिर्धान्यैर्गवादिभिश्च
पशुभिस्तद्वत् संयुतमित्यर्थः । अथवा वाजलां वाजवतीं रत्नवतीं चेत्यर्थः ।

कैपयमित्यपरोक्षवृत्तित्वाद्यन्तानयगतम् । तस्य परोक्षवृत्तिना कपूया भवन्तीति
इदमर्थप्रदर्शनम् । एवमपि न विज्ञायते पूया इति । अत उमयोरनयोरक्षरवर्णसामान्येन
शब्दार्थो निराह । कपूय कमिति च पूयमिति च कर्मोच्यते । तेन च पुनातिकर्मणोः
कर्मविशेषेण कर्मसामान्यं लक्ष्यते । कुत्सितमिति कशब्दार्थप्रदर्शनम् । स्पष्टार्थमाह ।
दुष्पूयमिति दुःशोभनधनं दुष्पानमिति चेत्यर्थः । तेन कपूयशब्दाच्चे कर्मणा तद्वत्
तस्यानुष्ठातारः कपूयाः । आकारो मन्त्रार्थः, कर्मायास्सन्तः कैपयः कुत्सितकर्मानुष्ठा-
यितः पापकर्माण इत्युच्यन्ते । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

चतुर्विंशः खण्डः ।]

५-५४

* -'अपगमय' इत्युचितम् ।	१-शत्रोस्व C.	१-राक्षसो B. C.	+ -'कपूय' इति युक्तम् ।
२-तर्णाति O.	३-'म' इति त्रुटितम् C.	१०-दुष्पूय B.	
४-उग्रमप्रसह्य क्रूरोपांशं शम्भुद्वज B.		११-दुःशोभन B. दुःभोभन C.	
५-'पशुभिर्ध' इत्येकमत्र चक्रतोऽधिक एव वर्तते
आदर्शपुस्तकेषु ।		१२-अत्र 'तद्वन्तः' इति पाठो युक्तो भवेत् ।	
६-सिधुक्मि O. 'सिधुक्तमित्यर्थः' इति वा पाठोऽत्र
भवेत् ।		१३-अत्र 'कपूयास्सन्तः' इत्यपानुसारी पाठो युक्तो
भाति । अयं पाठो नास्त्येव B.	
७-वाजवती B. C.	८-'म' इति त्रुटितम् C.	१४-कैपयः C.	
* -'कैपयः' इति सम्यक्		१५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो
दृश्यते ।	

[अथ पञ्चविंशः खण्डः]

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवदूतयोऽङ्कवत् श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्वन्निषां नावमारुहमीमेव ते न्यविशन्त केपयैः ॥

कृष्णस्यैव । पृथक् कर्मकृतत्वाधाना असहायभूताः प्रायन् प्रगताः, कम ? सामर्थ्यात् स्थगम् । प्रथमाः मुख्याः । के ? उच्यन्ते । देवदूतयो देवान् प्रत्याह्वानं येषां ये देवानां ह्वयन्ति देवानाहातारः । आह्वानेन च यामो ह्वयते यष्टार इत्यर्थः । अङ्कवत् कृतयन्तश्च श्रवस्यानि श्रवणीयानि आस्तिक्यश्रद्धोपग्रहविशेषाद् विशिष्टानि साधनानि यशसि दुष्टा दुस्तराणि दुष्प्रापाणि दुरनुकरणानि चान्यैर्यै यज्ञमयीं नावमारोढुं शक्नुवन्तस्त एवमुच्यन्ते । अथ न ये शेकुः शक्नुवन्तस्त एवमुच्यन्ते यज्ञमयीं नावमारोढुं यागदानादि कर्तुमित्यर्थः । तदराक्ष्या चात्र विहितविपरीतप्रतिषेधं सेवनं च लेख्यते । ये विपरीतं प्रतिषिद्धमासेवन्त इत्यर्थः । ईमेव इहेव सर्वमेयादातिक्रमहेतौ दारिद्र्येण गुणेन वा सह । 'येन देवानामे' इति ध्रुतेः । अस्मिन्नेव वामरुंष्य लौकिके न्यविशन्त नीचैर्नीचैस्तराम-विशन्त अधोगतिं गता इत्यर्थः । के ? उच्यन्ते । केपयः कपूयाः पापकर्माण इत्यर्थः ।

पृथग्विस्तरार्थस्य पृथग्भूतानामेविस्तरस्यावश्यम्भावात् शब्दसार्कण्यप्रसङ्गादाह । ईमे इति बाहुवच्यते । स ह्यङ्गान्तरेभ्यो विक्षिप्ततमो भवति । अन्येषामीमंशब्दं प्राणप्रचनं वर्णयति । दक्षिणमीमेस्य दक्षिणमङ्गस्य ग्रणितं व्याघ्रेनेति दक्षिणेर्मा मृग इति ।

तनुमाकृते इत्येते नौघगते । शीघ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्ययमगमः, कृते इत्यस्योपाकुट्यव इति । उदाहरणमुभयोरेकम् ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १० । ४४ । ५] 'पृथक् प्रायन्' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

* 'देवानाह्वयन्ति' इत्युचितम् ।

३-ह्वयन्तं येषां देवदेवानां B.

४-'व' इति नास्ति B.

५-अस्ति B. नास्ति C.

६-दुष्टराणि B. दुष्टरा स्तराणि C.

७-रोदुमरावमुवन्त भवत एव B.

८-न यो शंकुः C.

९-यक्षयते C. १०-सर्वमायः ११

११-[अनुपलब्धमूलमिदम्] देवाम् B.

१२-संनिदिग्धमिदं पदम् ।

१३-'पृथग्विस्तरार्थस्य' इति नास्ति C.

१४-अस्यामीं नावमुपते ।

१५-शब्दस्याकृष्य प्र C.

१६-संघं वा (B. C.) गान्तरेत्यो B.

१७-अन्यपीमंशब्दं ग्रणय वच C.

१८-दक्षिणेर्मा लुप्त्ययोगे [पा० ५।४।१२६]

१९-तेनवगते B.

२०-'आह्वये' इति स्यात् ।

२१-स्य वा कुरु B. स्यो वा कुरु C.

एता विरता सर्वना तृतुमाकृषे स्वयं सुनो सहस्रो यानि दधिपे ।

वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो व्रजोऽर्थं वचः ॥

चैकुण्ड इन्द्रस्वार्थम् । एता एतान्यर्धितानि विरता सर्वानि प्रातस्सर्वनादीनि वापस्थानानि यज्ञातीत्यर्थः । तृतुमा तूर्णं कृपे करोषि स्वयं क्षिप्रमागच्छ हे सुनो सहस्रं इन्द्रस्यात्यन्तबलवत्त्वात् 'ओजसो जातम' इत्यादौ च मन्त्रान्तरे दर्शनाद् बलादेव जात इति गम्यते । तेनैवमामन्त्र्यते सुनो सहस्र इति । यानि वृष्टिप्रदानद्वारेण ध्रुलोकादीनि यागाह्वनारूपत्वेन जा दधिपे धारयसि । किञ्च वराय श्रेष्ठाय ते तुभ्यं पात्रमिदं सोमस्य पूर्णमिति शेषः । धर्मणे धारयित्रे सर्वस्य जगतः । तना धननामैतद् धनं वास्मदीयम् । अर्थं च प्रकृतो यज्ञो मन्त्रश्च ऋग्यजुरादिः । व्रज व्रजनामेदम्, अन्नं च सवनीयपुरोडाशादि ह्येनैत् । यच्चैदमसूक्तं वचः स्तुतिलक्षणं यावत् किञ्चित् सर्वं त्यदर्थं उपाकुश्य इत्युपसर्ग-
द्वयविशेषं भाष्यकारो दर्शयति तूर्णमुपगतेयमिमुख्येन करोषीति ।

असत्रमित्यनवगतमनेकार्थम् । पाणित्रमित्यवगतमिति केचित् । अत आह अस-
त्रमहंस्त्राणमंशुःशब्देन पापमुच्यते । अन्ते निरुद्धोपयादित्युक्तत्वात् । त्राणमिति च यदि
कर्तरि ऋदुर् अहसस्त्रायन इति 'आतोऽनुपसर्गं कर्त्तुं' इति अहस्रमिति प्राप्तम् । अथ करणे
तंतः पष्ठीसमासः । धनुर्वा कवचं चाभिधेयम् । तयोर्धनुर्निर्धियस्यति । कवचं प्रविभज्य
ब्रवीति कुं अभिभिमिति । कुशब्दस्य कुत्सार्थस्याधतौ लुप्तनकारे उकारस्यादेशः । तस्मिन्
स्वभावकुट्टिरिति । कवचं कारुत्सेति चेत् कौटिल्यमेवं । ईपदर्थं वा कुं । ततश्च काञ्चित्
सत् कवचम् । काये चाञ्चितं कायशब्दात् पूर्वपदादित्यर्थः । उदाहरणम् ।

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य

पञ्चविंशः खण्डः ।]

- १-[क० १०।५०।६] एता (एव C.) विश्वा'
इत्येव प्रतीकम् B. C.
* 'चैकुण्डस्येन्द्रस्य' इति पुल्ल. स्यात् ।
२-'एताधितानि' इत्येव B. C. -
३-सर्वानां B. 'दी' इति वृद्धितम B.
५-वायस्या B. वागस्या C.
+ 'यहा इत्यर्थः' इति पुल्ल. ।
६-तृतुमानृणां कृपेः B. अनुमानृणां C. ७-नरोति B.
८-सहसा B. ९-[क० १०।१३।१०]
१०-मादवस्येतत् B. ११-वातमिमं B.

- १२-वातयित्रे B. C. १३-अथन वास्म B. C.
१४-हेतुं F. B. १५-यच्छेदमसूक्तं कृत B.
१६-द्वयात् पक्षं B. 'द्वयाक्षेप' इत्युक्तम् ।
१७-गम्यामिमं C.
१८-पाणिमात्रमि B. वाणीत्रमि C.
१९-[पा० ३।१३] २०-'ततः' इति नास्ति B.
२१-समासं B. C. २२-ब्रवीतीति कवचित् B. C.
२३-कवचः C. २४-मेवं B.
२५-'कुः' इति नास्ति B.
२६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

प्रीणीताम्भानं हितं जयाय स्वस्तिवाहं रथमिदं कृणुष्वम् ।

श्रीणाह्वयमवतमममचक्रमसंश्रयोः सिञ्चता नृपानाम् ॥

सोमपुत्रस्य युधस्थार्षम् । प्रीणीते प्रीणयताम्भानं स्त्रानपानयोग्याशनैः संग्रामयोग्यान्

कुरुतेत्यर्थः । हितं जयाय हितमिति क्रियाविशेषणम् । कथं जयत ? हितयन्पुत्रसुहृज्जनैश्च-
जितं जयं प्राप्नुतेत्यर्थः । स्वस्तिवाहं स्त्रस्तीत्यविनाशिनाम् अविनाशवाहनं कृत्वाऽर्थं सारथि
ख "तेत्यनेन सम्प्रत्यते । कृणुष्वं कुरुत । तेन च गत्या संग्रामभूमिं शोणादीन्मित्यादीनि
द्वितीयान्तानि रूपसंख्यासंग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन सम्प्रत्यते । शोणं द्रुममयं स
एव रथ आह्वयमाहवस्थानीयो यस्य संग्रामस्य तमवतं रूपनामैतत्, रूपसंग्रामाख्यगण-
चक्रममममम् । अंशानो वा व्यापकोऽक्षरस्य । असनो वा ध्येदसनं स्रमणचक्रं लोक-
नीम । असनानि वा क्षेपणानि अक्राण्पायुधविशेषा यस्मिन् तम् । अंसत्रकोशम्, अंसत्राणि
धन्वनि कथंचानि कोशस्थानीयानि यस्मिन् तम् । सिञ्चते उरिस्त्रितं । शोणं पीयत इति
पानं यस्मिन् योर्धाम उवयति पीयन्ते मार्यन्त इत्यर्थः, तम् । वैश्वदेवत्वात् सूक्तस्य विद्-
पां देवानां प्रसादेन हे सैनिकाः सर्वमेतत् कुरुतेत्यभिप्रायः ।

हितं जयाय इत्यस्यार्थकथनं सुहितं नयति इति । ततोऽपि विस्पष्टतरमाह । जयंत
यो हितमस्तु देवानां प्रसादेनेत्यभिप्रायः । आह्वय आह्वानम् ह्वयन्ते हि तत्र पानार्थं गयादयः ।
उवकप्रसङ्गाद् आह्वयमिति । तत् पर्यायं निराह आह्वयनाम् । आभिमुख्येनोह्यते तस्मिन्नुदके

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० १०११०१७] 'प्रीणीताम्भान् (गिता-
म्भान् C.)' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-प्रीणित प्रीणयताम्भान् C. ४-ग्रावय C.

५-'हित' इति द्विलिखितम् C.

६-शुभत C. ७-सुहृदवर्जितम् C.

८-स्वस्तिवाचां B. C. ९-'अ' इति नास्ति B.

१०-अत्र कथन पाठस्तुटितः । ११-शोणागानमि B. C.

१२-सिञ्चते अनेन B. C.

* 'ध्वयन्ते' इति पुक्तं स्यात् ।

११-सं आह्वं B. 'आह्व आह्व स्या०' इति
पाठो युक्तः स्यात् ।

१४-'अ' इति नास्ति B. C. १५-युसदनं C.

१६-लोमाकम् B. १७-अत्र कोश B. C.

१८-सन्त्राणि B. सन्त्राणि C.

१९-सञ्चित C.

२०-'त' इति नास्ति B.

२१-'पा' इति तुटितम् B. C.

२२-यादयम् C. अत्र 'योदाः' इति स्यात् ।

२३-मूलनिरुक्ते 'जयय' इति पाठः ।

२४-'ज' इति तुटितम् B. C.

२५-भूयन्ते C. 'आह्वयन्ते' इत्युचितम् ।

२६-'आह्व इति' इति पाठः स्यात् ।

२७-'आह्वना' इति मूलशुलारी पाठो युक्तः ।

रयोऽपि तत्त्वानीयः । आह्वयन्ते तत्रैष्योद्धारः, ऊह्यन्ते वा जित्वानेन पट्टनानीति ।
अवन्तो रूपं स हि धन्यमान उपचितकल इत्यर्थः । महान् भवनीत्यर्थप्राप्तार्थवचनम् । नाश-
कल्पत्वं च धनुरादेः । यो वैजिनोत्सेधनसामान्यात् । कुष्मातेर्विकुपित इव हासो भवति ।
अन्तस्तुपिरत्वात् । अयमपीतरः कोश एतस्मादेव धातोर्वृद्धयर्थस्येति शेषः । कुत एतत् ? यत
आह सञ्चयः सञ्चयरूपो धनं निकाशः संवृतं हि धनं कोश इत्युच्यते । सञ्चयमर्थकयन-
प्रसङ्गादाह । आचितमात्र उपचितलक्षणमित्यर्थः । महानित्यर्थप्राप्तार्थवचनम् ।

काकुदमित्यनवगतम् । उल्लेखित्याचक्षते । प्रसिद्धमिदमस्याभिधेयमिति दर्शयति
जिह्वा जुहुवा । किमात्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे ? काकुदशब्दप्रसङ्गे जुह्वानि ध्रुवीति ।
इष्यते काकुदशब्दनिर्वचयज्ञैवायमुपन्यासः । काकुदशब्दस्य जिह्वाशब्दो नापि जोहुवा-
शब्दो निर्वचनाङ्गम् । कस्तर्हि ? कोकुयाशब्दस्तस्य पर्यायो जिह्वा । अतो निर्वचयति का-
कुदशब्दनिर्वचनाङ्गभूतस्य कोकुयाशब्दस्पर्धक्यनप्रसङ्गेन जिह्वाशब्दं तावन्निराह । जिह्वा
कस्मात् ? जोहुवा आह्वयतेर्जुहोतेर्वा यल्लुगन्तस्य 'ङ्' सम्प्रसारणम् । अन्यस्तस्य 'वं'
इति सम्प्रसारणे च पचादिकेऽपि तद्वपम् । पुनः पुनराह्वयति शब्दं करोति, रसान्-
यादत्ते, जुहोति धातुमनीति सास्मिन् धीयते सा शब्दान्तरवाच्या सती अस्मिन्
शब्दोऽभिव्यक्तये धीयते इत्यधिकरणसाधनम् । कोकुया नाम जिह्वा इत्येव सम्बन्धक्रमो
दृश्यः ।

अथ कोकुया कस्मात् ? कोकूयमाना हेतौ शार्नेचि मुक् । छान्दस्तत्वात् प्रथमासमा-
नाधिकरणेऽपि कचिद्दर्शनात् । अधीयमानोऽधीयत इति यथा । कोकूयते यस्माद् अतः
कोकुया कयैतेः शब्दकर्मणः कोकुवेति पूर्ववचकरोतवृत्तम् । पुनः पुनः कयते शब्दं करोति
अतः कोकुयानं सत् काकुदं वर्णव्यापस्यादिना । कोकूयमानं एतं तुदतीति वेति निर्वच-
नान्तरम् । एतदिति तालुनोऽन्वादेशः । तालुपर्यायप्रसक्तमाह । वरतेः कुणिप्रत्यये रेफल-
कारापस्या । विलीर्णतमं हि तदास्यान्तर्गतेभ्योऽङ्गान्तरेभ्यः । लततेर्वा नैकधातोरुपेय

* 'उग्रन्ते' इति पुत्रम्

१-अपतः रूपे B. अवतः C.

२-पन्यमान B. ३-नाददत्त B.

४-वजीनो B. अत्र कयन पाठस्तुटितः ।

५-तालमित्या B. C.

६-जुहा C.

७-निराम B. निरुह C.

८-'जिह्वा' नास्ति B. 'जि' नास्ति C.

९-[पा० ६१।३२] 'ङ्' नास्ति B.

१०-[पा० ६१।३३]

११-'उ' इति नास्त्यादर्शेऽपुस्तकेषु ।

१२-कोह वा B.

१३-को (B. C.) त्वमान B.

१४-शर्ने B. शच C.

१५-लतेः C.

१६-'कोकूयमाना तुदतीति' इति मूलपाठः ।

प्रत्यये घर्णविपर्ययेणैतद्रूपम् । अर्थप्रतीतये दाढ्यार्थमाह । यथा तलं पादतलं भूमितल-
मिति । विश्लिष्टं हि तद् भवति । लतेत्यपि पर्यायः । सा हि वृक्षे श्लिष्टा भवति । सर्वथा
साधर्म्येण प्रोक्तस्यार्थस्य दाढ्यं दर्शितम् । उदाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) घ्यायस्य

पङ्क्तिः खण्डः]

१-विशिष्टे B.

२-‘लतेत्यविपर्ययः’ इति मूले पाठः ।

३-विश्रा B.

४-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसनातिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ सप्तविंशः खण्डः ।]

मुदेवो अंसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनु चरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरमिव ॥

प्रियमेघस्य । शोभनस्त्वं देवोऽसि हे वरुण समुद्राधिपते यस्य ते तव सप्त सिन्धवो नद्यो गङ्गाद्या अन्तरिक्षनद्यो वा । अस्या अलोलेख्येवमाद्या अन्तरिक्षनद्यः । अवर्धः वरुण उत्तमस्थान आदित्यः, सिन्धवोऽपि रश्मयः, तेऽनुसरन्ति अनुगच्छन्ति आपूरयन्ति वा । किम् ? काकुदं तालु । आदित्यपक्षे तालुस्थानीर्यं तालुमण्डलमभिप्रेतम् । कथमिवानुसरन्ती-
ष्यते । सूर्यं सुषिरमिव शोभनार्ममि छान्दसत्वात् यणादेशः, सूर्यं काष्ठानां संघातं सुषि-
रमिव मत्पथीयकल्पनया सुषिरवर्ती यथा अग्निरिति शेषः । अनुगच्छेदौपत्येद्वा तद्वदित्यर्थः ।

समस्तमन्त्रपाठे प्रयोजनं मृग्यम् । अनवगतस्य पदान्तरस्याभावात् । यत्र तु तदस्ति तत्र तद्वचनमप्रयोजनं समस्तपाठो द्रष्टव्यः । इह प्रदर्शनमन्यत्रापि समस्तो मन्त्रो व्याख्यायत इति ।

वीरिट इत्यनवगतमनेकार्थं च । अन्तरिक्षं गणोऽस्तौ मनुष्याणामभिधेयः । भियो वा नक्षत्रादीनां वा भासः । ततिस्तननं यस्मिन् तत् भीस्तननं भास्तननं वा वीरिटम् । अनालम्बनान्तरिक्षे भीतिः कस्य न जायते । वन्दनं नरेन्द्राय ते हितस्मात्तत्रापि तद्वचनम् । उवाहरणम्—

[इति दशमस्या- (पञ्चमस्या-) ध्यायस्य
सप्तविंशः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० ८ । ११ । १२] 'मुदेवो अंसि' इत्येव प्रतीकम् B, C. ३-नो वरुण B.

४-अवर्ध B, अत्र 'अवर्ध' इति पाठः स्यात् ।

*-अत्र 'कथमिवानुसरन्ति ? उच्यते' इति पाठः स्यात् ।

५-सूर्ये (सूर्य C.) सुषिरमिव B, C.

६-शोभादूर्मि B, C.

७-च्छेदापूर्वं यद्वा B, च्छेदापूर्व C.

८-भिस्तननं B.

९-वीरिटं B, वीरिटं C.

१०-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ अष्टाविंशः खण्डः ।]

प्र वावृजे सुप्रया बहिरेषामा विदपती वीरिट इयाते ।

विशामकोरुपतः पूर्वभूतौ वायुः पूषा स्वस्तये नियुक्तान् ॥

प्रैजिस्तरणार्थः । ततः कर्मणि लट् प्रव्रज्यते प्रस्तीर्यते । सुप्रया सुखं गम्यते यस्मिन्
देयतार्भिः । किं पुनस्तत् ? बहिर्वेदितास्तरणाद्भार्तृमकस्य । इदं बहिरेषामुत्थिग्यजमानानां
स्वभूतम् । विस्तीर्णे च तस्मिन् गाकार इयाते इत्यनेन सम्बध्यते, विपतीव संप्रत्यर्थत्वात्
पदपूरणे, विभ्रशब्दस्यं चलोपेन च विदपती सर्वस्य स्त्रामिनौ पौतारौ वीरिटि अन्तरिक्षे
सप्तमीश्रुतेः स्थितौ सन्तौ । पञ्चम्यर्थे वा सप्तमी । ततो वीरिटोऽद् यत्नं प्रति भा इयाते आग-
च्छतमं । अथवा विशां पतीविदपती राजानौ कौचित् । वीरिटोऽपि मनुष्यगण इव स्त्रार्थ
पथ । यथा कौचित् विशां पती राजानौ वीरिटि स्वस्मिन् सैनिके मनुष्यगणे स्थितौ
ततो वा आगच्छेतां तद्वदागच्छतम् । विशानित्येतत् पूर्वभूतावित्येतेन व्यवहितेनापि
सामर्थ्यात् सम्बध्यते । कस्मिन् काले आगच्छतम् ? उच्यते । अतो रात्रिनामेवम् ।
रात्रेरुपस उपसञ्चापि वा स काल इति विशां मनुष्याणामुत्थिग्यजमानानाम् । पूर्वभूतौ
पूर्वस्मिन्नाह्वाने । कौ इयाते ? वायुः पूषा नियुतो वायुरित्यादिष्टोपयोजनत्वाच्चियुत्थानित्येव
हितमपि वायुना सम्बध्यते । वायुश्च नियुत्वात् पूषा च । किमर्थमागच्छतम् । स्वस्तये
अर्विर्नाशाय यज्ञस्यास्माकं चेत्यभिप्रायः । सर्वस्यात्मैः पालयितारौ वा कृत्स्नस्य
नियुक्तत्वात् । कस्माच्चियुज्यन्ते ? अस्यार्क्षादिष्टोपयोजनं दर्शयति । नियुक्तः कस्मात् ?
नियमनाद्वा युजेर्वा ।

१-आदौपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० ७।३९।२] 'प्र वाष्ट (भा प्र ८.) जे'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-प्रजिस्तर० C. ४-प्रव्रज्यते C.

५-सुप्रयाः B.

६-सप्तमीः C.

७-'त' नास्त्वादशपुरतकेषु ।

८-विपतीव B. C. ९-पूरणं C.

१०-चदस्य च बलो C.

११-विदपति B. विदपतिः C.

१२-पातादौ B. C. १३-वीरिटि B. C.

१४-वीरिटात् (भू. B.) B. C.

१५-च्छतः C.

१६-वीरिटोऽपि B. C.

१७-वीरिटि B. C. १८-च्छतः C.

१९-पूर्वभूतामित्ये B. पूर्वभूतां विपत्ये C.

२०-च्छतः C.

२१-पूर्वभूतां B. C. २२-आह्वाने C.

* 'त्येतद्व्यवहितं' इति पाठः स्यात् ।

२३-च्छतः C. २४-अपिनाशाय C.

२५-सर्वस्यात्म B.

२६-आ इत्यादिष्टो ॥

अच्छेति निपातत्वाच्च संस्कारादनारम्भादनवगतोऽनेकार्थश्च । अत इहोपन्यासः ।
स पुनरयमहेरर्थे आभिमुख्यादौ । आप्तुमित्यस्यार्थ इति शाकपूणिः । तथा चैवोदाहृतं
यदुश इत्युदाहरणोपन्यास इति ।

परि ईम् सीमिति व्याख्यातं पाष्ठिके निपातप्रकरणे । अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः ।

एनमिति एनामिति च पदद्वयमेतत् । अस्या अस्येत्येतेन पदद्वयेन उदात्तं प्रथमा-
देशे अनुदात्तमन्यादेश इत्येवं नवमे व्याख्यातः । पुराऽनवगतस्तत्रोक्तः । इहानेकार्थत्वा-
दुपन्यासः । अत एनमापुनर्गित्येवमादीन्युदाहरणानि व्याख्यातानि ।

सृणिरित्यनवगतम् । । अङ्कुशोऽभिधेयः । सारणादिति ध्युत्पत्तिवचनम् । सारणाद्
गमनात् सारणः सन् सृणिः । पर्यायप्रसक्तमङ्कुशं निराह । अथतेरर्थंति ह्यसौ हस्ति-
पक्रहस्तात् हस्तिमस्तकं नित्यम् । आकुञ्चितो यासौ भवति 'कुञ्ज कौटिल्ये' । घट्टनादिशेषे-
णाभिमुख्येन कुटिल इत्यर्थः । निगमेन हस्त्यङ्कुशस्यासंगतेः क्रियाभ्रातृभ्रातृशोऽभि-
प्रेतो लोपितव्यः । प्रतिसारणात् सृणिः अञ्जनादङ्कुश आकुटिलाकाराद्वा । तथाच कचि-
देयासौ दात्रमङ्कुश इति भाष्ये । उदाहरणम्—

युनक्त सीरा वि युगा तनुचं कृते योनौ षपतेह बीजम् ।

गिरा च श्रुतिः सभंग असंज्ञो नेदीय इत् सृण्यः पवश्मेयात् ॥

युयंस्य सोमपुत्रस्वार्पम् । युनक्त हे हालिकाः सीराः सीराणि हलानि । तदर्थं च
विपुगस्तनुचं धितनुत च युगानि । तदनन्तरं हलबलीवर्दसंयोगोपपत्तेः । तैश्च सीरैः कृते
च संस्कृते कृष्ट इत्यर्थः । तेनायमर्थः । सदा धान्यशालकाः सपरा चार इति धीर्यमाण-
त्वात् फलमुच्यते संभृतफला आपूरितबृहच्छीर्यकेत्यर्थः । अत लोडर्थे लिङ्, भवतु । नो-
ऽस्माकम् । किञ्च नेदीयोऽन्तिकतरं सन्निकृष्टतरं च । इत् पदपूरणः । संय्योऽङ्कुशात्

* 'नेकार्थ' इति स्यात् ।

१-'ममेरर्थ' इति पाठो युक्तः ।

२-अत्र 'व्याख्याताः' इति बहुवचनान्तः पाठो
युक्तः स्यात् । परि [निह० ११३] ईम् [निह०
११०] सीम् [निह० ११९] इत्येते व्याख्याताः ।

३-[निह० ४ । २५]

४-इहाप्रकार्य C. 'अ' इति कुटितम् C.

५-'गमन' इत्येव B. C. ७-सृणिम् B.

८-पर्याय प्रस C.

९-'अञ्जति' इति नास्ति B.

१०-[भा० १११८५]

११-नियमेन C.

१२-क्रियामादात्रमात्राङ्कुशो C.

१३-लोपितव्यः C.

१४-'उदाहरणम्' इति नास्ति B.

१५-[ऋ० १० । १०११३ ॥ यजु० १२ । १८]

'युनक्त सीरा' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१६-युय सोमपु C.

१७-सृयमाणत्वात् C.

१८-संभृतफल C.

१९-इत्याः B.

अ. ५, ख, २८.
अ. ५, पा. ४, ख, ९. }

(३८५)

[सुणिः

प्रागेव दाचलवनादित्यर्थः । मुष्टिन गृहीतमात्रमेवेत्यभिप्रायः । पक्वं सत् । किम् ? सा-
मर्थ्याद् यथादि धान्यम् एवाद् आगच्छतीत्याशास्महे ।

सुणिशब्दस्य स्वव्यापारे लक्षणतां दर्शयति । अद्भुताभवादि । अद्भुताकर्षणादि-
त्यर्थः । द्विरन्यासोऽध्यायपीरसमाप्तिज्ञापनार्थ इति सिद्धम् ।

इति [आचार्यमहेश्वरकृते] निष्कविवरणे

दशमो- [पञ्चमो-] अध्यायः

समाप्तः ।

१-एवमामेवैवगभिप्रायः C.

२-'ए' इति वुद्धितम् C.

३-सुणिशब्दस्य B. C.

४ अत्र 'अद्भुतादयादिति' इति मृत्तुवसारी

पाठो युक्तो भवेत् ।

५-अथ कोष्टकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

६-'समाप्तः' इति नास्ति B.

[अथ षष्ठोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।]

आशुशुक्षणिरित्यनवगतमनेकार्थं च । अग्निर्वा मनुष्यो चाभिधेयः । यदा अग्नि-
राशुशुक्षणिस्तदा सन्निता वेत्यवगमः । यदा मनुष्यस्तदा शुशोचयिषोरिति । उदाहरणम् ।

त्वमेव शुभिरमाशुशुक्षणिरित्यमद्रथस्त्वमर्जुनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोपधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥

शूतमदस्यापम् । त्वं हे अमे शुभिरहोभिर्जोयस इत्यर्थः । सतम्यर्थ एवा तृतीया ।
शुषु दिवसेषु भमावास्यादिषु आधोनकाल इत्यर्थः । अरणिर्जो निर्मथ्यमानो वा जोयसे ।
त्वं त्वमेव चाशुशुक्षणिः आशुशुचा दीप्या । कैरय ? सामर्थ्यात् तमसः । सन्निता वा
संभक्ता वा सर्वस्य पौकटहृत्प्रकाशनादेर्ध्यापारस्य । अलौकिकस्यात्मना वा जायसे ।
पञ्चम्यर्थं वा आशुशुक्षणिरित्येवा प्रथमा । अस्मिन् पक्षे आङ्पूर्वस्य शुचेर्दीप्तिकर्मणः
मनि एतद्रूपम् । आदिदीपयिषोः पुरात् तेन मथ्यमानो जायस इत्यर्थः । एवंच कृत्वा
पञ्चद्वयेऽप्यर्थमेवाद् मेद्रमदशो नार्थत्याद्याचग्रहस्य अन्यतरपक्षपरित्यागकारणाभावात्
पक्षद्वयापेक्षया एतत्पक्षं पदकारा नावगृह्णन्ति । त्वमदभस्त्वमेवावृम्यो वैद्युतात्मना ।
त्वमदमनस्त्वमेव पापाणादस्यान्तरेण लोहेन चाभिहन्यमानात् । पैरि त्वं वनेभ्यस्त्वमेव
वृक्षेभ्यो वायुना परस्परं संपृच्यमाणेभ्यः । त्वमेव शरयशादिभ्य ओपधीभ्यः । एवं त्वं
सतस्ततो नृणां मनुष्याणामर्पयति शेषः, हे नृपते मनुष्यपते सर्वतो जायसे शुचिर्दीप्तः ।
अथवा नृपतिशब्दो निरस्तपूर्वापरविभागः स्वाभिधचनत्वेन कृत्वा । तेन नृणां पते नृपते
मनुष्याणां स्वाभिधित्यर्थः ।

१-अयं कोहन्तगंतः षष्ठो नास्ति B अयं

सर्वोपि षष्ठोऽध्यायात्तस्मात्भावो नास्ति C.

१-ता B, C.

१-‘आशुशुक्षं सन्निता वा’ इति शुक्तं स्यात् ।

सतश्च वाक्कारोऽपि संगच्छते ।

१-त्यनवगमः B, C. ५-तद C.

६-[‘द. ३।१।१] ‘त्वमेव’ इत्येव प्रतीकम् B, C.

७-‘म’ इत्येवादर्शपुस्तकपाठः ।

८-‘एता स वृत्ति C.

९-अथवा काल B. आयान काल C.

१०-अरणिर्जो C.

११-जयमे C.

१२-‘त्वं’ इति नास्ति B.

१३-तस्य B. १४-तमसा C.

१५-वाक्कादह B.

१६-ता आशुशु C. १७-उपरि त्वं B.

१८-‘स’ इति नास्ति C. ‘संपृच्यमाणेभ्यः’
इत्युचितम् ।

१९-मनुष्यायेनां C.

२०-‘अस्यानेति’ इत्यादर्शपुस्तकपाठः ।

२१-‘नृणनृपते’ इत्येव C.

२२-स्वामिनीत्यर्थः C.

प्रविमज्ज निराह आशु इति । प्रासङ्गिकमेव । शुनो वायुरित्यर्थमुच्यते । क्षिप्र-
नाम इत्यत्रार्थं क्षिप्रनामसु पाठात् । निर्विवक्षयोपन्यास इति चेन्न निपातत्वात् । तस्मात्
क्षिप्रनामनी इति नित्यानुवादः । क्षणित्तः अत्राप्युत्तम इति न्याय्यम् । मध्यमस्यापि शु
इत्येतस्यापि भावात् । क्षणोतेः 'क्षण हिंसायाम्' इत्यस्य ।

अथवा एवमन्यथा स्यात् । पञ्चम्यर्थे प्रथमेयं विभक्तिराशुशुक्षणिरित्याह । किं
पुनः कारणं प्रथमैषा सती पञ्चमीत्येन विपरिणम्यत इति ? उच्यते । तथाहि वाक्य-
संयोगः । तेन हि प्रकारेण पञ्चमीत्येन विपरिणतस्यास्य शब्दस्य अनेन वाक्येनार्थसंमति
भवति नेतरथा यथावस्थितस्य । आह कथं कृत्येति ? उच्यते । त्वमद्भ्यः, त्वमश्मनः,
वनेभ्य इत्येतान्युत्तराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि । तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव म-
धितव्यमित्युपपद्यते पञ्चमीत्येन विपरिणाम इति । आशुशुक्षणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य
य एव पुरस्ताद् आ इत्युपसर्गः शुशुक्षणिरित्युत्तरश्चतुरक्षर एव चिकीर्षितः सन्नन्त
इत्यभिप्रायः । अथ समस्तस्य कोऽर्थ इति ? उच्यते । यः कश्चिदाशुशोचयिपुरादिदीप-
यिषुमेवति स आशुशुक्षणिरतस्माद् आशुशुक्षणे त्वं भगवन् हे अग्ने जायसे लोकप्र-
सिद्धः । शुचिरार्यादोऽयं ग्रैष्मो मास इत्यस्मादेव धातोर्दीप्तरवाग्निर्मलत्वादिति धैयाकरणा
मन्यन्ते । निष्पिचेर्नैकता इत्याह । निःक्षारितं कात्स्न्येनापनीतमस्मात् पापकम् । सिचेः
शुचिरित्याह ।

आशा इत्यवगतम् । यथादृष्टं वेदे तथा पठितम् । निक्षोऽभिधेयाः । आसिषनादिति
व्युत्पत्तिवचनम् । शब्दिगत्यर्थः । तं तमर्थं प्रत्यागमनात् । आशदना इत्यवगमः । उपदिश
इत्यतोऽनेकार्थता । अभ्यर्चनौ परस्परं दिग्भिरहोभिः संव्यासेः । उदाहरणम्—

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।

जेता शत्रून् नि नैषिणिः ॥

गृत्समदस्यार्थम् । इन्द्र आशाभ्यो दिग्भ्यः । परि करदित्येतेन सम्बध्यते सर्वाभ्यो दि-

१-‘प्र’ इति नास्ति B. २-‘व’ इति त्रुटितम् B.

३-[पा० ८१] ‘क्षुण’ इति धातुपाठे पाठः ।

४-सदिति भवति B. C. ५-इतीति C.

६-‘व आ इत्युपसर्गः शु’ इति त्रुटितम् C.

‘इत्युपसर्गः’ एतावदेव त्रुटितम् B.

७-‘इति’ इति नास्ति B.

८ शुभिः पुरुषमग्नेषो B. C.

९-निष्पिचेर्नैकता B. निष्पिचेर्नैकता C.

१०-निष्कारितं कात्स्न्येनापनीतमस्मात् B. निष्का-
रितं कात्स्न्येनापनीयतं अस्मात् पापकम् C.

११-‘व’ इति त्रुटितम् B. C.

१२-अभ्ययनात् B. १३-रहेतोभिः B.

१४-[४० ११११२] ‘इन्द्र आशाभ्यः’ इत्येव
प्रतीकम् B. C. १५-‘आयस्’ इति नास्ति C.

१६-तनूः B. तन्दः C. १७-दिश्यः C.

१८-कर इत्येतेन B.

भ्यः । दिग्भिरत्र तत्रिवातिनो लघ्वन्ते । सर्वदिग्निवासिभ्यो भर्षस्तेभ्यो रक्षत्रादि-
भ्योऽस्माकमभयं परिश्रव सर्वतः करोतिवत्यर्थः । कीदृश इन्द्रः ? जेता ताच्छीलि कस्तुनयम् ।
स्तुनययोगे च यष्टीप्रतिषेधो द्वितीयैव शङ्कति । यस्तुन जेता एवंशीलः । विनोषिः पद-
तिकर्माऽयम् । द्रष्टुं यो लोकपालत्वात् कृत्स्नस्य जगतः ।

कश्चिरित्यनयगतम् । मुष्टिरभिधेयः । प्रकाशनादिति निर्वचनम् । प्रकाश्य इत्यवगमः ।
प्रसक्तं मुष्टिं निराह कोचनादेव मोक्षव्यो ह्यसौ भवति । मोषणदा मुष्टिर्मुपितमिषे तदन्त-
र्गतादेशनसामान्यात् । मोक्षनादा किमनेत्यज्ञानं मोहयतीति मुष्टिः । उदाहरणम्—
उताभयं पुरुहूत अवोभिरैर्धो हृत्स्मयवो वृत्रहा सन् ।

इमे विदित्र रोदसी अपारे यत्र संपृष्णा भयवन् कश्चिरिते ॥

विश्वामित्रस्य । परौभ तिस्रः । उताप्यर्थे । भयव इत्यपि सामर्थ्याल्लुप्तोपरमं
द्रष्टव्यम् । भयवमिव भयतीत्यर्थः । कस्मिन् ? संप्राप्ते । पुरुहूत बहुभिराहृत भवेभिः
भवणीयैः शब्दैरेकस्थं ईदं सुष्ठु उच्येतित्यर्थः । अवो यदसि युद्धायां वपासि सिंहनादं
नेदसीत्यर्थः । वृत्रहा वृत्राणां शार्ङ्गणां हन्तां सन् शत्रुयधवेलायामित्यर्थः । विदिति धातौ इमे
धा इन्द्र रोदसी धावापृथिव्यौ । किंविशिष्टे ? अपारे सत्यपि धावापृथिवीनामगुणत्वे गुण-
निमित्तत्वमस्य द्रष्टव्यम् । अविद्यमानं पाप्मन्तं ययोस्ते अपारे इत्यर्थः । यत्र यस्मान्मुष्टिना
संपृष्णा संपृष्णासि हे भयान् । यस्मादिति भुतेस्तस्मादित्यध्याहारः । तस्मात् कश्चिरित इच्छ-
द्भ्योऽत्र महत्त्वे अहो मुष्टिसे तव महान् ।

रोदसी कस्मात् ? रोदसी सत्यौ रोदसी । धावापृथिव्यावभिधेये । विरोपनादिति निर्वच-
नम् । साम्यां हि विविधं रक्षेयानि सर्वभूतानि ततो यलिनोऽभौवात् । साक्यं प्रसक्तं रोषः ।
कूलमित्यभिधेयम् । तदपि निरोधनादेवेत्याह निरुणद्धि घर्हेत स्रोतः । अनुप्रसक्तं कूलं

१-बदयेत C.

१-[पा० १. १. ६९]

१-इष्टायकोपल B. दृष्टाय लोक C.

४-मुष्टिउमिव C.

५-दयानसामान्यात् B.

६-[पा० १. १. ५.] 'उताभये' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

७-दराथ C.

८-'दंड' इति वृत्तितम् B. न्द C.

९-भवदसि C.

१०-नन्दसी C.

११-प्रवाणा B. भवणा C. १२-इता C.

१३-इमे यत्र इन्द्र B. इमे वितीदि यत्र इमे
यत्रो इन्द्र C.

१४-व्यापारे B. १५-संपृष्णाः B. C.

१६-कश्चिद B. कश्चित C.

१७-रोदसी C. 'रोषसी सत्यौ' इति वृत्तितम् B.

१८-'सि' इति वृत्तितम् B.

१९-रक्षानि B. रक्षानि C.

२०-यलिरभावत् B. C.

२१-यहन् B.

अ. ६, ख. १. } (३८९) [कुणारम् । अलातृणः
अ. ६, पा. १, ख. १. }

निराह रजतेराद्यन्तं विपरीतात् । अकारस्य कुत्वं रेफस्य लत्व मुकारस्यदीर्घत्वम् ।
आरुज्यते कदाचित् स्रोतसा । हस्तीवेनितोऽयम् । कूलविपर्ययप्रसङ्गादस्यैव धातोरवि-
पर्ययेण यत्तन्निराह लोट इति लत्वापत्त्या । दुत्त्वेन परामात्रं दर्शयति परा दृष्ट्या वा
लोकैर्पर्यन्तता ।

कुणारमित्यनवगतम् । क्वणतेः शब्दकर्मणः । ताच्छीलिक आरुः । सम्प्रसारणं छान्द-
सत्वात् । क्वणान इत्यवगमः । मेघोऽभिधेयः । उदाहरणम् ।

सहस्रोऽं पुष्टुव क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिणवकुणास्म ।

अभि वृषं वर्धमानं पिणोऽमपावमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥

सहस्र इत्युदकनाम्नदछान्वसत्वादनैलोपः । सहस्र उदकस्य धातारं सहदातुम् । हे
पुष्टुव बहुभिराहृत क्षियन्तमन्तरिक्षे निवसन्तम् । अहस्तमप्रत्ययस्थानसमर्थं कृत्वेति शेषः ।
हे इन्द्र सपिणक् 'पिण्वह संचूर्णने' संपिण्डि संचूर्णय कुणां क्वणनं शब्दशीलम् । सामर्थ्याद्
मेघम् । इमं चापरम् । अमीत्ययं वर्धमानमित्येतेन सम्बध्यते । वृषं वर्तिकारं नष्टारमित्यर्थः ।
अभिर्धमानं सर्वतः पृथुभवेन्तं पिणोऽं पिण्येति हिंसाकर्मा तत आरुस्ताच्छील्ये अर्हार्थं वा ।
हिंसाशीलं बहुदकत्वाद्वा हिंसाहम् । अपादमपयानासमर्थं कृत्वेति शेषः । इन्द्र तवसा बल-
नामैतत्, बलेन जघन्थ जहि मारयेत्यर्थः ।

अलातृण इत्यनवगतम् । अलौमघोपपदं आरुपूर्वस्य तुवेत्युटि अलमो मकारस्या-
कारेण व्यापत्तिर्वर्णलोपश्च तूदेर्दकारस्य अन इत्यस्य च प्रत्ययस्याकारस्य । अलमातर्देन
इत्यवगमः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ।]

१-आप्यन्तं B.

२-इस्ती वे निगम्य B. सन्दिग्धमिदं वाक्यम् ।

३-धान्वा B. धन्ता C.

४-त्वावस्था C. ५-वा लेक प C.

६-[क. ३।३.०।८] 'सहदातुम्' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

७-'न्त' इति जुटितम् B.

८-'अ' इति नास्ति B. C. प्रत्ययस्थानसमर्थं B.

९-[धा. ७।१५] पिण संचूर्. B. निपण
संचूर्. C.

१०-वर्धनं मानं B.

११-विकारं B. C.

१२-विपिण्डि B. C. १३-सिद्धा शील B. C.

१४-तपसा . C.

१५-'अलमत्र...देर्लु' (लु C.) टि अलमो मका-
रस्याकारेण व्यापत्तिर्वर्णलोपश्च दोषास्यात
इत्यस्य च प्रत्ययस्य कारस्य लमातन इत्य-
वगमः अयमादर्शपुरतः कपाठः । मूले तस्मा-
भिरेव संशोध्य तथा यादो लिखितः ।

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ द्वितीयः खण्डः]

अलङ्कारो बल इन्द्र मजो गोः पुत्र इन्द्रोर्मयमानो न्यार ।

सुगान् पयो अङ्गणोन्निरजे गाः प्रापन् बाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥

अलं पर्याप्तमातर्देनं हिंसा यस्य बहुदफत्वात् । बलो मेघः हे इन्द्र मेघो मजितान्त-
रिक्षे गोः पञ्चमन्तमित्येतद् भयमान इत्येतेन सम्यध्यते । एतस्यास्तदीयाया माध्यमिकायां
गोर्वाचः पुत्र इन्द्रोः प्रागेय इतनाद् याचय त्यया नैव हन्यते तावदेवेत्यर्थः । भयमानो गोरेय
दिन्यद् व्यार 'श्रु गतो' इत्यस्य लिटि रूपम्, व्यङ्ग्यत्वं विचित्रं गतः, विशिष्टसन्धिबलिनी-
भूत इत्यर्थः । विशिष्टस्य च सुगान् सुगमान् पयो मार्गाद् निर्गमनलक्षणानङ्गणोद् अफरोत् ।
किमर्थम् ? निरले निरजनाय निष्क्रमणाय । गः द्वितीयैषा पञ्चवर्षे, गवामन्तर्गतानामपा-
कृत्येषु च पथिषु प्रान्तं अर्धेतिर्गतिकर्मा आगच्छन् बाणीरपि वृष्टिलक्षणाः । पुरुहूतमुदकं
पार्थिवं प्रति शेषा । अथवा बाणीरिति पाथो नाम अहो शोभनं वर्षमहो शोभनमित्या-
दिका याचः प्रागच्छन् बहुमिषाहतं वृष्टिलजमुदकं धमन्तीर्धमतिर्गतिकर्मा छान्दस्तत्वात्
पूर्वस्वर्णः, धमन्त्यो गच्छन्त्यः क्रमेण ।

बाणीशब्दस्यार्थनिर्बधनम् । आगे वा बर्हेनादित्यादि । आपो बाणीशब्देनोक्तास्ते
हि यदनाद् बाणिरित्युच्यन्ते । पाथो वा यदनाद् बाणीशब्देनोच्येरत् । धमिर्गतिकर्मा
अथ स्तुतिकर्मा स्तुतिकर्मसु पाठान् ।

सलङ्कारमित्यनेधगतम् । 'लुभो विमोहने' निष्ठायाभिदस्मरणत्वात् सलङ्कमितमित्य-
वगमः । ततश्च सलङ्कमित्यनेधपाठः । अङ्गोऽभिधेयमिति केचित् पापैकं मन्यते कुत्सित-

- १-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न
इत्यते ।
१-[क० ३१०१०] 'अलङ्कारः' इत्य प्रतीकम् B, C
२-कत्वात् C, ४-पले B, पलेः C.
५-मजन B.
६-[पा० ११९९१]
७-व्यागच्छत् B, ८-गतम् C.
९-सन्ति बलिनी C.
१०-प्रापन् B, प्रापन् C.
११-[पा० ११९९१] अञ्चविर्ये B, C.
१२-आगच्छत् B, १३-पाथिः अब C.

- १४-बाणीति C.
१५-पादनाम B, बायेनाम C.
१६-'अहो शोभनं वर्षम्' इति नास्ति C.
१७-प्रागच्छन् B, १८-धमन्त्यो B, C.
१९-'ज' इति वृष्टितम् B, C.
२०-वर्धगिबहननाद् B, ताभिवहनाद् C.
२१-स्ववगतम् C.
२२-[पा० ७३१५४]
२३-स्ववपाठः C.
२४-रक्षोऽभिधे C.
२५-पावकं B, C

अ. ६, ख. २. }
अ. ६, पा. १, ख. २. }

(३९१)

[सल्लूकम्

मनिष्टफलमिति नैरुक्ताः । ततश्चानेकार्थमपि । अथवा सररूकमेतत् । सररूकाहंसल्लूक-
पत्त्या सल्लूकम् । सररूकं कस्मात् ? उच्यते । सर्वेधातोर्जेष्वद्भुते प्रत्यये गुणे रपरत्वे
चास्य नैगमं द्विवचनम्, अत आह अभ्यस्तादिति । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
द्वितीयः खण्डः]

१-कालस . C. १-लल्लूकम् . C.

२-चेते . चेते C.

४-अयं सन्दिग्धः पाठः । जाह्नव C.

५-निर्वचनम् B. C.

६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ तृतीयः खण्डः]

उद्ग्रह रक्षः सहमूर्तमिन्द्र वृथा मयं प्रत्यमं शृणीहि ।

आ कीवतः सल्लूकं चकथं ब्रह्मद्विपे तपुषि हेतिमस्य ॥

उद्ग्रह उच्यते उरत्वेन । किम् ? रक्षः सहमूर्तं सानुवन्धमित्यर्थः । हे इन्द्र उद्ग्रह च वृथ छिन्धि मयमुद्वरप्रदेशं पाटयेत्यर्थः । प्रत्यमं शृणीहि प्रतियातय चास्पाद्यं कर्णनासिकादेः । एवं चोद्भूतपाटितक्षतितमूलमध्याग्रमपि सद् आ कीवत आदेर्मध्याग्रप्राग् कियत इति । किमोऽत्र घामाघडछान्दसः । आ कियतोऽपि अनिर्वायमानपरिमाणान्द्र दूरा-
दित्यर्थः । सल्लूकं सल्लुभितमत्यन्तमृदुं मृच्छांयुक्तमित्यर्थः । सरणशीले या अत्यन्तं द्रुते
नष्टमित्यर्थः । चकथं कुर्वति । कृत्वा च ब्रह्मद्विपे तादर्थ्यं चैवा चतुर्थी । निवृत्तिश्चात्र
तादर्थ्यं विवक्षितम् । मशकेभ्यो घूम इति यथा । अस्य ब्रह्मद्विपो निवृत्त्यर्थं तपुषि ताडयि-
तारम् । कम ? हेति घञ्जनामेदम्, घञ्जमेत्य श्लेष उक्तेन प्रकारेण दूरमुत्कृष्टं मारयेत्यर्थः ।

उद्ग्रह इत्यादेर्मूलतो मध्यतः शिरस्तश्चेयं तावत् प्रत्यक्षमीक्ष शृणीहि अहि भारणं
कुर्वित्यर्थः । एवमयं प्रथमोऽधैवैः प्रत्यक्षरक्षोविषयः । आकीर्वत आकियंतोऽपि वैश्वान-
रयदपि दूरदेशस्थं तदपि सल्लूकं सल्लुभितमृदमस्मिन् प्रत्यागमनात्तमधेम् । सरल्लूकं
या ततोऽपि नष्टं कुरु । ब्रह्मद्विपे ब्रह्मद्विद् नास्तिको भिन्नहाप्तिरसौधुरित्यर्थः । तस्मै तपुषि
हेतिमस्येति समानम् । एवमनेकार्थविषया प्रार्थनेना नैकवाक्यतो विदुषादि 'तुम् सौ ते'
इति यथा ।

१-आदर्शपुस्तकेभ्यश्च खण्डारम्भनिर्देशो न
दृश्यते ।

१-[५० १११०१०] 'उद्ग्रह रक्षः' एव प्रतीकम्
B. C.

२-उरत्वेन (म. A.) B. C.

४-शृणीहि B. C. ५-मयि सत् B.

१-आक्षिप्तमादिमध्यादावद्विषय इति B. आरि-
यत् आदे मध्यादायं रियत इति C.

५-किमोऽग्रे (या C.) भाव B. C.

८-आसीत्ततपि B. C.

९-मान परि' इति कुटितम् C.

१०-मान द्रुप B. C.

* 'मृदं मृच्छां' इति स्यात् ।

११-'दूरं' इति नास्ति B. १२-कुर्वति B.

१३-यैः तपुषि B. तपुषि C.

१४-'म' इति कुटितम् B.

१५-दूरमुदीह्य C. १६-शृणीहि C.

१७-धैवै-विषय B.

१८-कियतः B. १९-कीवतोऽपि B.

२०-वेद्य B. देश C. '०तं मूलं' इति स्यात् ।

२१-अत्र 'दूरतातोऽपि' इति 'दूरतरगपि' इति वा
पुस्तो गच्छे भवेत् ।

२२-दिवावाप्ति B. नास्ति C. २३-दि अक्षुप्त C.

२४-[५० २१११११ ॥ वि० १५०]

यदापि नैरेकपक्षः, तदापि उद्धृष्ट इति रक्षो रक्षितव्यं यस्मादिति पापंकमुच्यते । तत् सहस्रं सानुबन्धमुद्धर अस्मत्तोऽपनयेत्यर्थः । कथं च तत्सानुबन्धमपनीतं भवति ? यदि खण्डशः शोत्यते । अत उच्यते ब्रह्म मध्यं प्रतिशृणीहि अग्रमिति । एवमनेनार्थेन कृतस्य पापस्यानर्थः प्रार्थ्यते, परेण करिष्यमाणस्य । आ कीवतः कालादिति द्रष्टव्यम् । अनिर्णयमानपरिमाणात् किवर्ताऽपि कालस्य यावज्जीवभावादित्यर्थः । तदपि सल्लूकं समूढमस्मत्प्राप्तिं प्रत्यसमर्थं कुर्वन् नष्टं वा यथा तच्चिकीर्षा न आतुच्छिम्ननापि मनसि समुल्लसति असमर्थं कुर्वित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मक्षिपे ब्रह्म तृतीयलक्षणं तापुरुषातिः श्रेयसं सुखसाधनं तत्प्रतिब्रह्मभावात् पापंकद्विद् तस्मै हेतिमस्य तद्विषयक्षितो मोघोऽपि कदाचिन्माभूदित्यर्थः ।

मोघेनाद्भुतादीनां तदेव वा वृत्ताद् यन्धानमोचयितव्यम् । मुगितमिव वा तद्वृत्ति-
तयास्तर्हितत्वात् । मोहनाद्वा पॅत्स्परमेव समूढत्वात् छेत्तुर्वा मोहनात् पांसुभिश्चाच्छे-
त्यात्र ज्ञायते कियद्द्योगतः कियत्तिर्यग्गतेति । आगतमाभिमुष्येनार्धावगतं भवति ।
पुत्रयते इति पाठः ।

कल्पयमित्यनवगतम् । कमिति सुखनाम तस्येयं गकारस्य तकारेण व्यापत्तिः ।
छान्दस्तथात् पयसश्च सलोपः । कल्पयसमित्येवमगमः । सुखमस्य पय इति निर्वचनम् ।
मेघोऽभिधेयः । उदाहरणम्—

त्यं विदिष्या कल्पयं शशोऽनमसुं तंभिति वातुनानम् ।

तं विन्मन्दानो वृषभः सुतस्योन्वेरिन्द्रो अपगयां जपान् ॥

- १-त्रैलोक्यः B. C. २-गारुडमु C.
३-सहस्रं C. ४-ऊर्ध्वं C.
५-शोत्यते D. ६-नष्टं B.
७-स्य नयत् B. 'स्यपनयः' इत्युच्यते
८-कियन्तापि C. अत्र 'कियतोऽपि' इति पाठो
पुत्रो भवेत् ।
९-स्मात् C. स्मात् प्राप्ते B.
१०-'६' इति द्रष्टव्यम् B. C.
११-मय्य कुर्वित्यर्थः B. मुख्यं कुर्वित्यर्थः C.
१२-पापंकद्विगतास्ते (रथे C.) हेतुमस्य B. C.
१३-अर्थ पाठः सन्दिग्धः ।
१४-'मोचनम्' इत्यात्म्य 'पुत्रयत इति पाठः'

इत्यन्तः पाठो न सल्लूकपदव्याख्यानाय
संभवति । कदाचित् काश्चिदव्याख्यानादस्य
[निरु. ६११] प्रगङ्गातस्य मुष्टिपदस्य
व्याख्याभूतोऽयं पाठः स्यात् । परं तदपि
तादृक् रूपं नोपलभ्यते यथास्य पाठस्य
योजना संगता भवेत् ।

- १५-तन्मितिद्वय C.
१६-वाक्पारमेन C. १७-वाक्पारमेन न हा C.
१८-गतो किय C. १९-पुत्रयतेति C.
२०-विमिति B. C. २१-गवोऽन B.
२२-विन्मनयन्तः B. C.
२३-[६०-५१११६] न निदिक्ता इत्येव प्रतीकम् B. C.

गातुर्नाम आश्रेयस्तत्कार्यम् । त्वमिति मेघस्य प्रतिनिर्देशस्तच्छब्दसमानार्थः ।
त्यच्छब्दधुतेयोंग्यार्थसम्बन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । चिदेवार्थः । यं पदंयति तत्रं तमेव । इत्थं
अमुत्रान्तरिक्षे कर्तव्यं सुखं पयो यस्य तं मेघं शयानं शयतिरत्र स्यान्नार्थः, आमाशयो
जलाशय इति यथा तिष्ठन्तमित्यर्थः । अमूर्धं तममि यज्ञे मेघेन मूर्धस्य गमनं कृतं तेनाच्छा-
दितत्वात् सूर्यो यत्र न दृश्यते तदसूर्यं तमस्तस्मिन् वातुधानं वर्धमानम् । तं तृतीयार्थं
एवा द्वितीया । तच्छब्दोऽध्याहार्यः । येन यथा उपकल्प्यन्ते
तेन सोमेन । विद् पदपूरणः । मन्दानो वृषभो वर्धिता सुतस्य तृतीयार्थं पष्ठयेवा, सुतेनाभिपु-
तेन सोमेन तृप्तः मन् । उच्चैरिन्द्रोऽपार्थं उच्यते । किम् ? सामर्थ्याद् यज्ञं तेन जपान हन्-
वान् हन्ति वा ।

विष्णु इत्यनघगतस् । आप इत्यभिधेयवचनम् । विस्ववर्णदिवि निर्वचनम् । विस्वेव
इत्यवगमः । उवाहरणम्—

वैश्वानरस्य विमितानि षष्ठंसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।
तस्येदु विश्वा भुवनाधि' मूर्धनि' वषा इव इहः सत विष्णुः ॥

भरद्वाजस्यार्थम् । वैश्वानरस्य 'मंगवतोऽग्नेयक्षत्रा दर्शनेन देवतामाहात्म्यादतिशय-
धत्वा कयापि प्रशयेत्यर्थः । विमितानि निर्मितानि उत्पादितानि सानूनि समुच्छ्रिताः प्रदेशा
दिवो तु रोक्तस्य । अमृतस्य वैश्वानरविशेषणमेतत्, मरणवर्जितस्य । नच केवलया प्रशया
किं तर्हि केतुना कर्मणा व्यापारेण च हविर्वहनादिना । एतदुक्तं भवति तदधीनत्वाद्
यागाधर्मस्य धर्माधीनत्वाच्च कृत्स्नस्य जगतो निर्माणस्य । अथवा अपिच सत्त्वानां
प्रकृतिभूतां ऋषयः स्तुवन्तीत्याहु रिति प्रकृतिमाहात्म्येनेयं विकारस्य स्तुतिः । यो हि
जगतः कृष्टा कारणात्मा तस्य प्रज्ञाव्यापाराभ्यां दिव्यैः सानूनि निर्मितानीत्युच्यन्ते ।

तस्येदु इच्छब्दं एवार्थं उ' इति पदपूरणः । तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिव्यामनुपवि-
ष्टस्य विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि अधिमूर्धनि मूर्धे उपरि तस्य प्रकृतत्वाद् वैश्वानरस्यैव ।

१-पश्यती B. C.

२-अर्थे वा B. अर्थे मा C

३-कल्पयन् B. कल्पयं C.

४-तस्यगमनं C.

५-'तं' इति त्रुटितम् B.

६-मर्षिता B. C.

७-स्तुतेनाभिपुतेन B.

८-अवगर्भं C.

९-विस्व B. विश्वाः C.

१० [शु. ६।७।६] 'वैश्वानरस्य विमि (दिवि B.)

तानि' इत्येव प्रवीकम् B. C.

११-'मंगवतो' इति त्रुटितम् B.

१२-तान् प्रदेवान् C.

१३-अमृतस्य B. C.

१४-प्रकृतिभूम B.

१५-इवः B. C.

१६-उच्छब्द B. उच्छब्द C.

१७-'उ' इति त्रुटितम् B. C.

वया इव शाखा इव वृक्षस्य रुद्धः रुद्धिर्जनार्थः, विरोहन्ति जायन्त इत्यर्थः । नच भूतान्येव केवलानि, किं तर्हि ? मत विस्तृतः सप्तसंख्याकाश्चापः । कथं पुनरपां सप्तसंख्याकत्वम् ? उच्यते । आधारमेदीत् प्रधानभूता गङ्गाद्याः सप्त नद्यः, तासां समुद्राणां सप्तसंख्याकत्वं प्राधान्याच्च । तत्स्थानामपां भूयस्त्वाद् गणनानेहत्वादिति । कथं पुनरिदमुभयं वैश्वानरस्य मूर्धनि विरोहेति ? उच्यते । उभयमिदं पृथिव्या मूर्धनि तथा 'ऋषीसे अधिम-
श्चिनो' इति सम्प्रवर्णः ।

वीरुध इत्यनवगतम् । ओपधय इत्यभिधेयवचनम् । विरोहणविति निर्वचनम् । केरुहा इत्यवगतम् । मूलविभुजादित्याद्या के विरुहा विरोहिण्य इति वा । उदाहरणम्—

ओपधीः प्रति मोदर्थं पुष्पवतीः प्रसूवतीः ।

अथा इव सजित्वरीवीरुधः पारयिष्वः ॥

मियगाधर्वणो नाम सत्यार्पम् । ओपधीः अत्र सर्वत्र प्रथमा द्वितीयार्थं, हे ओपधयः प्रतिमोदर्थं परया पुष्ट्या हृष्यन्ति । पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवतीः प्रसूवत्यः । अथा इव वड्या इव सजित्वरीः यथा वड्याः सहजैर्यः संग्रामस्य तद्वद् यूयं व्याधीनां भूधां वा सहभूतया जैर्यो वीरुधो विरोहिण्यः पारयिष्वः पारयिष्वश्च विश्वस्य ।

नक्षर्धोमिति नवगतम् । यदि तावद् घेयाकरणा धातुर्नक्षतिः 'तृक्ष स्तृक्ष नक्ष गन्तो' इति । तस्य गतिकर्मत्वाद् व्याप्तिकर्मत्वे धातुर्नक्षतिः नवगतम् । अथाप्यनेकार्थत्वाद् व्याप्तिकर्मसु च 'इन्धति नक्षति' इति पाठाद् नक्षतिर्व्याप्त्यर्थश्चापि । तथापि संस्कारानवगतम् । कथम् ? नक्षद्रामम्यदेनुवानं दम्नोतीति कर्मण्यणि दम्नेरनुनासिकाबोपलक्षणाभावाद् नक्षद्राममिति स्यात् । अदुवानदम्नेमिति नक्षतेर्व्याप्तिकर्मणः प्रदर्शनम् । अभ्यशनेन दम्नोति

१-भुव B. C.

२-'का' इति नास्ति B.

३-नार्हाजया (शा C.) दिति B. C.

४-विरोहन्ति B. C.

५-[ऋ० १।१।६।८] ६-विरुह C.

७-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

८-[ऋ० १०।१०।३] 'ओपधीः प्रति' इत्येव प्रतीकम् B. C.

९-'इष्यन्तु' इत्युचितम् १-वीरिः प्रसूवत्यः C.

१०-संज्ञाः B. संज्ञाः C.

११-अयमत्र पाठः सन्दिग्धः ।

१२-ज्यैष्ठ्य C.

१३-वार C.

१४-नक्षन्वाय C.

१५-नक्षतिः B.

१६-[पा० १।६९१-६९३] 'तृक्ष स्तृक्ष' इत्यत्र आरभ्य 'इन्धति' इत्यन्तः पाठस्तुष्टितः B.

१७-[निघ० २।१८] इन्धति C.

१८-वैर्यापि B, वैर्या C.

१९-अभ्य अवाने B.

२०-[दम्नोति, पा० ५।२४] दहे तरल नागि B, कर्मण्यन्ती दहे तरलनागिद्वोरल C.

२१-अधुवानं ददमिति B, वानन्दादमिति C.

अ. ६, ख. ३. }
अ. ६, पा. १, ख. ३. }

(३९६)

[नक्षदाभम् । अस्तुधोयुः

इति समुदायार्थवचनम् । उदाहरणम्—

तमु नः पूर्वं पितरो नवग्वाः सत विशोमो अभि वाजयन्तः ।

नक्षदामं ततुरिं पर्वतेष्ठाभद्रोषवाचं मतिभिः शबिष्टम् ॥

भरद्वाजस्य । परा च । तं प्रकृतमिन्द्रस् । उ इति पदपूरणः । नोऽस्माकं पूर्वं पूर्वजाः पितरोऽङ्गिरःप्रभृतयः । नवग्वाः पार्वणौऽगमावेन प्रतिमासमागमनाद् नयगनयः । तथा च 'अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वाः' इत्यादौ सर्वत्र नवभिर्मासैः सिद्धिं गतत्वाद् नयग्या अङ्गिरस उच्यन्ते । सत सप्तसंश्रयार्को विप्रामो मेघाविनो वाजयन्तोऽमीष्टयन्ते धनं याचितवन्त इति शेषः । कुन एतद् याजयन्त इति ? 'लक्ष्महेत्वोः क्रियायीः' इति शस्त्रार्थः साकाङ्क्षात् परस्थां चाधि स्वयं धनस्य याच्यमानत्वात् । कीदृशम् ? उच्यते । नक्षदामं दध्नातिर्व्यकर्म युद्धार्थं नक्षेनामभिगन्तां प्राप्नुवन्तां वा । केयान् ? सामर्थ्यात् शत्रूणां हन्तारं ततुरिं स्थितारं पर्वतेषु पर्वतो मेघस्तास्मिन् हन्तव्ये स्वातारम् । अश्रोषवाचद्रोषेभ्यश्च तमनतिकमणीयवाचमित्यर्थः ।

अभिर्द्वौगमेन उकारस्योकारापत्त्या आयुःशब्दस्यादिलोपेन अस्तुधोयुर्दीर्घा-
शुद्धिर्पर्यः । धपुत्पस्यन्तं तु मन्त्रव्याख्याने दर्शयिष्यामः । उदाहरणम्—

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुङ्गवीस्य वृत्तंः पुङ्गुशोः ।

यो अस्तुधोवाजः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयथ ॥

येमङ्गिरसोऽपि याचितवन्तस्तं त्वां वयमीमहे याचामहे । इन्द्रमर्धं तपस्वर्धं निर्द्धारणे पृष्टी अस्य सर्वस्य स्तोत्रेभिलपितस्य रायो धनस्य । पुङ्गवीस्य पङ्गुभिर्वीरैः पुङ्गुः पौत्रेभ्योपेतस्य । वृत्तंः परिचारकमनुष्यैस्तद्वतः । पुङ्गुशोः 'क्षि निधासगत्योः' प्रहृत्य बहुषु स्थानेषु निवसितुः स्थापयितव्यस्येत्यर्थः । धर्मादिषु वा विनियोगैः । गन्तुरेयं हि गुणस्य धनस्य मध्ये यो अस्तुधोशुभ्रिरस्यायी पुत्रपौत्रानुगत इत्यर्थः ।

१-‘इति’ नास्ति B. C.

२-[ऋ० ६ । २२ । २] ‘तमु नः (ततः C.)

पूर्वं’ इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-पार्वणौऽगमा B.

४-[ऋ० १० । १८ । ६]

५-‘का’ इति नास्ति B. -६वाजायन्त B. C.

७-[पा० ३ । २ । २६] C-शत्रुभृते. C.

८-नक्षदामं B. C.

९-आयुधार्थं नक्षत्रां B.

११-पर्वतेषां B. ■

१२ अश्रोषवाचं B.

१३-अश्रयव्य C.

१४-अतिवागमेन B.

१५-अस्तुधापुः C.

१६-[ऋ० ६ । २२ । ३] ‘तमीमह’ इत्येव प्रतीकम् B. C.

१७-‘मस’ इति शुद्धितम् B. C.

१८-सत्र C.

१९-स्तोत्राभिल B.

२०-भृपतेः B.

२१-[धा० ६ । १२६]

२२-प्रभृत्य C.

२३-विनियोगम् C.

२४-अस्तु धोयु B.

अथवा अन्यथा व्युत्पाद्यते । अस्कृष्टं इत्येतच्चावत् करोते रूपं न कृन्तते । घोशब्द-
स्तु दधातेर्वा दानार्थस्य । अकृतदानो यादृशो न कस्मैचिदपि त्वया दत्तपूर्व इत्यर्थः ।
अकृतपानो वा शत्रुकपूर्वो वा केनचिदित्यर्थः । अजतो जरा हानिस्तद्वर्जितोऽश्वय इत्यर्थः ।
त्वंवान् सर्वः सर्वविशेषैर्युक्तं याच्यमानश्च तमेवमर्थम् । आम्न देहि । हरिवैः हरी अश्वौ
ताभ्यां तद्वत् । किमर्थम् ? मादयध्वे मोदनाय तर्पणाय यास्माकम् ।

अथवा यस्य राय इति द्वितीयार्थे पृष्ठी न निर्धारणे । यो अस्कृष्टोयुरित्यादिर-
प्यायुस्सम्पन्नात् तदीर्घत्वं शममस्य च मनुष्याणां प्रसिद्धतरत्वात् पुत्रस्य प्रतिनिर्देशो
न धनस्य । तेनायमर्थः । अस्य राय इदमभिलषितं धनं पुरुषीरादियुक्तं याचामहे ।
किञ्च यो अस्कृष्टोयुर्दीर्घायुर्जरावर्जितः सर्वान् सर्वंश्च गुणैस्तद्वान् तद्वत् पुत्रमाहरेति
समानम् ।

निगृह्णमा इत्यनवगतम् । निगृह्य हरिण इत्यवगमः । अशिथिलया गत्या हरणशीलानि
अथवा ते हरिणोऽविश्रामहरणाः अथतेर्हन्तेश्चाक्षरसामान्याभिर्यवनम् । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य

तृतीयः खण्डः]

१-अस्तु B

२-सर्वान् B, C.

३-अदा B, 'आहर' इत्येताद्विहितम् C.

४-हरिवः B, C.

५-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

६-इत्यनवगतम् B.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ चतुर्थः खण्डः ।]

आजामः पूषं रये निगृम्भास्ते जनश्रियम् ।

देवं वेहन्तु विभ्रतः ॥

भरद्वाजस्यार्षम् । अकारो बहन्तिवत्यनेन सम्यध्यते । अनापोऽजोः पूष्णोऽदेवाः पूषं रये तृतीयार्थे एषा सप्तमी रयेर्न निगृम्भास्तच्छब्दश्चुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । ये तिष्ठन्माः शीघ्रगामिन इत्यर्थः । कीदृशं पूषणम् ? उच्यते । जनश्रिय दीप्तमित्यर्थः । देवं दानादि-
शुणभावहन्तु अस्मान्प्रति । विभ्रतः सम्यग्धारयन्तः ।

वृषदुक्थमित्यनवगतम् । वृहदुक्थ इत्यवगमः । महदुक्थ इत्यर्थवचनं यदि वृहे रूपम् ।
अथ दूधेस्ततो घकव्योऽय इति । उक्थ इति स्तुतिपर्यायः, महास्तुतिं घकव्यस्तुतिं वा श्रु-
त्पहमित्यर्थः । तदाह घकव्यमस्मा उक्थमिति वा वृहदुक्थमिति । उदाहरणम्—

वृषदुक्थं इवामहे सप्रकरन्नमृतये ।

साधुं कृष्णन्तमवसे ॥

मेधातिथेः । इवेर्न महद् घकव्यं वा उक्थं स्तोत्रं स्तुतिर्यस्य तमिन्द्रं महास्तुतिं वा
इवामहे आह्वयामः । सप्रकरेण सुप्रौं करस्नुं याहुनामैतव, सुप्रौं बाहू यस्य तम् । किमर्थम् ?
ऊतये तर्पणाय सोमेन पादनाय घातमनः सर्वदेवैश्च साधु रस्तानुप्रदानादि कर्म कृष्णन्तं
कुर्यन्तमवसे पादनाय जगतः ।

ऋदूदर इत्यनवगतम् । ऋदूदरस्यान्तःसुषिरत्वाद् सृदुर्या उदरे अस्त्वित्येवं य
आशांस्यमानत्वाद् सृदूदरः सखादिलोपेन ऋदूदरः । इयक्षन्त इति यथा । सोमोऽभिधेयः ।
उदाहरणम्—

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न
इदयते ।

२- [अ० ६ । ५५ । ६] 'आजामः' इत्येव
प्रतीकम् । B. C.

३-बहन्तिर्यात् B. पहन्तिर्य C.

४-अश्रुजाः B.

५-पूष्णोऽय B. पूष्णोऽयाः C.

६-ये तेन रये निशंगा B. C.

७-ध्याहारः C.

८-निशंगाः C.

९-रयन्तम् B.

१०-वृहदुक्थ C. ११-वृषः B.

१२-अत्र 'वृषदुक्थमिति' इति पुक्तं स्यात् ।

१३- [अ० ८ । ३३ । ०] 'इय (इ C.) दुक्थ'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

१४-वृहत् B.

१५-प्रवरस्त्रं B.

१६-सर्वेव देवे च B. सर्वेः देव च C.

१७-असेः B. असे C.

१८-स्यान्तमः सु C.

१९-शास्येन्मान C. २०-दूदरम् B.

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिध्यैर्द्वयं पीतः ।

अयं यः सोमो न्यथाप्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरिमेम्यसुः ॥

गात्रस्याप्यम् । सोमवादिनः प्रायश्चित्तेष्टी चरौ याज्यैषा । ऋदूदरेण सौपियादं मृदु उदरं यस्य मृदुर्वामेन विरोचनयोरकर्ता उदरेऽस्तु इत्येवं य आशास्यते यजमानः स मृदूदरस्तेन मृदूदरेण सोमेनेत्यर्थः । सख्या सर्ल्लेभूतेन सचेय सेवेयेत्याशास्महे । यो मा न रिध्यै न हि स्याद् चमेन विरेचनान्प्रयामायुर्कः परिमोषणनिमित्तं स्यादित्यर्थः । द्वयं द्वौ इन्द्रस्याग्वा ताभ्यां तद्वान् द्वयं द्वस्तस्य संयोजनं हे द्वयं गे इन्द्र पीतः सन् । किञ्च अयं यः सोम इति पीतवाञ्च व्यपदिशति न्यथापि पूर्वं निहितोऽस्मे त्यस्माभिः पीतः सामर्थ्याद् यान्तैश्च तस्मै निवृत्तिः तादर्थ्यं एषा चतुर्था तच्छब्देन य तद्धेतुक आयुषः क्षयो लक्ष्यते तदर्थं तद्धेतुकायुः क्षयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । इन्द्रं प्रतिरि तिरेतिर्वृत्त्यर्थः, प्रतीर्णं प्रवृत्तम् एषि याचामह इत्यर्थः । किमे ? आयुः ।

ऋदूपे इत्येतत्पदमनेनैव साहचर्यादिह समासगतम् । तत् पुनः प्रसङ्गेनोपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ।

पुल्लकाम इत्यनवगतम् । पुत्रकाम इत्यवगतम् । उदाहरणम्—

इमं तु सोममन्तितो हस्तु पीतमुपं हुने ।

यत् सीमार्गश्चकृमा तत् सु मृदुत्तु पुल्लकामो हि मर्यः ॥

अगस्त्यलोपानुद्वाहचारिस्तयान्ने ब्रह्मचारिणः । इमं तु पदपूरणं पर्यायं वा, इममेव सोमम् । अन्तितोऽन्तिकेः सन्निकृष्टे स्थितमिति शेषः । कथमस्तावन्तिकस्थ इत्याह हस्तु पीतं हृदये पीतं सन्तम् । उपप्लवे उपगम्य मनसा ब्रवीमि । किम् ? उच्यते । यः सीम् सर्वतः सर्वप्रकारम् । आगः पापं चकृम कृतयन्तो ययं बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं वा तत् सुमृदुत्तु

१-[ऋ. ८।४।१०] 'ऋदूद ('व' वृद्धितम् C.)

रेण' इत्येव प्रतीकम् B. C.

२-'त' इति वृद्धितम् B. C.

३-अत्र 'मृदुर्वामेन विरोचनयोरकर्ता उदरेऽस्तु' इति पालो युक्तो भवेत् ।

४-सपीभूतेन C. ५-वामन B.

६-विरोचना B. C. ७-मायुषं B.

८-विर्ययः C.

९-तस्य सम्नो तस्य घने C. 'सम्नोघने' इत्यस्मात्परं 'तस्य घने' इति पाठः B.

१०-अप्ययं C. ११-अस्मै B.

१२-वान्तं च B. C.

१३-ऽपेक्ष्यते B. वक्ष्यते C.

१४-'रि तिपि' इति वृद्धितम् B. 'रति' इति वृद्धितम् C.

१५-क्रियायुः B. १६-[निघ. ६।१३]

१७-पुत्रकाम C.

१८-[ऋ. १।१७।५] 'इमं तु सोमम्' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१९-द्वार्यो वा C. २०-'इम' इति वृद्धितम् C.

‘मृदु सुखेन’ सुष्ठु सुखं करोतु नाशयतु चर्चम् । विपाकं करोत्वित्यर्थः । तस्मादेवमुच्यते
पुल्लुकामो हि मर्त्यः हिंसाद्वो यस्मादर्थं, यस्माद् यदुक्तमो मनुष्यः, तं च कामं पापेनावष्टब्धो
न शक्नोति प्राप्तुमिति ।

असिन्वतीत्यनवगमम् । तस्य अक्षणादन्वती इत्यनेन कपनेन सिनोतेत्यन्वतार्थत्वात्
धातवर्धेऽनवगमं दर्शयति । उदाहरणम्—

अक्षयमस्य गृहो महित्वमर्थस्य गन्तव्यं विदुः ।

नाम हन् विदुः स भरेते असिन्वती कर्त्तव्यं भूयतः ॥

धैर्यान्तरस्योत्प्रेः सौचीकस्य वा ऋग्वेदाङ्गमरस्यार्थम् । आर्थं पदार्थग्रहणस्य
भगवतोऽप्रेमहो महित्वं माहात्म्यम् । किं विशिष्टस्य ? अर्थस्य अमरगर्भमणो मर्त्यस्य
मरणधर्मसु विदुः मनुष्यजातिषु स्वामीनिर्देशाद् धर्तमानस्येति शेषः । किं पुनर्माहात्म्य-
मिति ? उच्यते । नाम हन् पृथग्भूते हन् उवाचाल्ये विदुः विदुः संवर्ते एकी-
भूयत इत्यर्थः । किञ्च अक्षिणी असंख्योदन्त्याविद्य चूर्णवत्त्वादिव र्धवती भक्षयेत्यस्य भूति
यद् अतोऽन्यदेवत्यमपि हर्षिर्भक्षयतः । एवमेव माहात्म्यमित्यर्थः ।

कपना इत्यनवगमम् । कपना इत्यनवगमः । कर्मोऽभिधेयाः । ते हि वृक्षं निस्सारी-
कुर्वन्तः कपयन्ति । स्वयं पात्राग्रयनस्वभावत्वादेवमुच्यन्ते । उदाहरणम्—

अग्राजि सधो मरुतो यदर्थं मोषया धृते कर्त्तव्यं वेत्तः ।

अथ स्मा नो अग्राजि सतोऽनवगमरिः यन्मनु नेरवा सुर्वम् ॥

अग्राजि सज्जते क्षीयते । सधो यत्नं युष्मदीये सेनालक्षणम् । हे मरुतः, यत् वृत्तीयाया

१-[पा० ६।४६] सुखेन C.

२-‘वन्ध’ इत्येव B. C.

३-विपाकं C. अत्र ‘विपाक’ इति पुनर्लप्यात् ।

४-पुल्लुकामो B. C.

५-प्राप्तमिति B. C.

६ असिन्वती B.

७-असिन्वतीत्यनवगमनेन B.

८-सर्वे नाम B. सर्वो नव C.

९-[अ० १०।४६।१] ‘अपश्यमस्य’ इत्येव

प्रतीकम् B. C.

१०-नरस्य वासिः C.

११-दिष्टमस्य B. C.

११-‘अ’ इति त्रुटितम् B. C.

१२-धर्माणं B. १४-राज्याय H.

१५-संवरते B. C.

१६-असिन्वती B. C.

१७-अक्षयदन्त्या B.

१८-पक्षी B. पक्षि यत्किञ्चित् C.

१९-भक्षयन्त्यो B. C. २०-दत्तः B. C.

२१-हि तस्य B. एतस्य C.

२२-सपत्न्या C. २३-इत्यनवगमः C.

२४-[अ० १।५४।६] ‘अग्राजि’ इत्येव प्रतीकम्
B. C.

२५-‘अग्राजि’ इति नास्ति B. C.

अत्र लुक्, येन यत्नेन । अर्णतम् अर्ण उद्दकं सकारो मत्वर्थीयः, उद्दक्यन्तम् । कम ? साम-
र्थ्यान्मेघम् । मोषयी मुष्णीय निरुद्दकं कुस्तेत्यर्थः । कथमिव ? वृक्षं कर्णेन कम्पना धुण-
किमयः, ते वृक्षं यथा मुष्णन्ति निस्सारीकुर्वन्ति तद्वत् । वेधतो मेधाविनो य ईदम्बलाः ।
अधे अस्मात् । स्मशब्दः पदपूरणः । नोऽस्मान् आगतिं व्यत्ययेनैकवचनं बहुवचनस्य
स्थाने अरमतीन् अनल्पमतीन् पर्याप्तज्ञानान् स्वर्गापवर्गप्राप्तावधिकृतानित्यर्थः । हे राजोपसः
सौमित्राः परस्परतः । चक्षुरिव यन्तं यथा चक्षुरेच्छन्तं मनुष्यं नयेत् तद्वत् । अतुनेपथा अतुंरत्र
धातवर्त्यानुशारी नयया । मुंणं सुखगमनं यत्र वा गतानां सुखं भवति स तुगः स्वर्गो मोक्षो
वा तं यथा स्थेनैव यत्नेन गच्छन्तं मनुष्यं पयि प्रदर्शनमात्रेण चक्षुर्नयति एवं स्वीकृतेन
कर्मणा स्वर्गं मोक्षं वा गच्छतोऽस्माननुग्रहमात्रक्रियया यूयं नयतेत्यर्थः ।

भाङ्गजीक इत्यनवगमम् । ऋजूर्को अकुटिला अतिहता प्रसिद्धा दीप्तिर्यस्य स
ऋजूर्कभास्तन् भाङ्गजीकः । प्रसिद्धा इति पर्वपेणार्थप्रदर्शनम् । उवाहरणम्—

देवो देवान् परिभूयन्नेन बहो नो हव्यं प्रथमदिर्विक्रितवान् ।

धूममेतुः समिधा भाङ्गजीको मन्द्रो होता मित्यो वावा यजीयान् ॥

हविर्धानस्यायम् । प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य देव इत्यादीनां चानामन्त्रित्वादेक-
वाक्यतायै यत्तच्छब्दाध्याहारः । अग्निदध्यते । यस्त्वं देशे दानादिगुणो देवान् परिभूः परि-
भूतः । भयतिरैपरिग्रहे देवानां यस्त्वं परिग्रहीतेत्यर्थः । स यत्नेन यत्नेन सहार्थं च तृतीया
यत्नेन सह । वह प्रापय नीऽस्माकं स्वभूतं हव्यं हविर्यज्ञं च हविष्य देवान् प्रति प्रापये-
त्यर्थः । यच्च प्रथमो मुख्यधिक्रियान् ज्ञानवान् धूमोत्तुर्धूमकर्ता । अथवा केतुः पताकोच्यते
धूम एव केतुर्यस्य धूमेन या र्यः कल्पते सः । समिधा समिन्धनेन इध्मघृतादिना भाङ्गजीकः
ऋजूकदीप्तिः प्रकृष्टो ज्वलन इत्यर्थः । मन्द्रः स्तुत्यः स्तोता वा होत्रीधिष्ठातृत्वात् । होता च

१-अर्णतः B.

२-‘मेघ’ इत्येव B. C.

३-यध मुष्णीनिवृद्धं B. C.

४-वृक्षकम्पनेन B. वृक्षकं वनेन C.

५-यत्किमय B. धुणकिमयः C.

६-वृक्षः यथा दुष्णन्ति B. C.

७-निर्वसितिकु B.

८-‘विपसो’ इति मुद्रितम् B.

९-स्य अस्मान् B. स्य अस्मान् C.

१०-यन्तः B.

११-सुहृत्त्र B. १२-मुगः B.

१३-ऋजूका आकु C.

१४-मान ऋजीकः B. C.

१५-‘इ० १० । १२ । ३’ ‘देवो देवान्’ इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१६ परीमृतः B. C.

* ‘मन्त्रत्रय परिग्रहे’ इति युक्तं स्यात्

१७-यज्ञेद C. १८-वा वेत्येने C.

१९-मा ऋजूः ऋजूवदीप्तिः B.

२०-होतः (त C.) अधिष्ठा B. C.

अ. ६, ख, ४.
अ. ६, पा, १, ख, ४. }

(४०२)

[रुजानाः । जूर्णिः

नित्यो होत्रवेत्तया । वाचा च यजीथान् मनुष्यहोत्रपेक्षयैवातिशयेन यथा ।

रुजाना इत्यनवगतम् । एतच्च पदं नदीनामसु पठ्यते । अत आह नद्योऽभिधेयाः । एवं चैकपदिके पठितस्यापि अनवगतत्वादिहोपक्षेपः । रुजेश्च परस्मैपदित्वात् शानत्रत्रानवगतम् । फक्चिच्च प्रथमासमानाधिकरणे शानच् द्रष्टव्यः । तच्च दर्शयति रुजंति कृत्वा नीति रुजाना नद्यः । रुजन्त एवेत्यवगमः । उदाहरणम्—

अयोदेहि दुर्मद आ हि जुके महावीरं हुविबाधमृजीपम् ।

नातांगिरस्य रुजंति वधानां स रुजानाः पिपिपि रुद्रशत्रुः ॥

हिरण्यस्तूपस्यार्थम् । योद्धूमसमर्थोऽप्योरा स यथा दुर्मदः सुरया मत्तः सन् दुर्मथो पालर्ष इत्यर्थः । असमर्थोऽपि कश्चिद् युद्धायाह्वयेतं एवं मेघः अंहि जुके इति हिशब्दः पश्युराजः, युद्धायाहृतवान् रुद्रम् । कीदृशम् ? महावीरं महाविक्रान्तं हुविबाधं वहूनां शत्रूणां याधिनारम् । कृजीपम् अंजयितारं शत्रुघनानाम् । अथवा यत् सौमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते । सामर्थाद्यात्र ऋजीपशब्दोऽन्तर्नीतमत्यर्थी द्रष्टव्यः, ऋजीपिणमित्यर्थः । कः पुनरिन्द्रस्य ऋजीपेण सम्यग्यः ? उच्यते । ह्योरस्य समभागो धानाश्चेति । आह्वय च मेघो नागतीर तरनिम्न शक्नोत्यर्थः, शक्नोतिश्च धात्वन्तरापेक्षत्वात् सोऽदुमिति धात्वप्यशेषः । नागशक्नोत् सोऽदुमिति । अस्य स्मृतानां रुजंति संगतिं वधानां प्रहारानां चेत्यर्थः । अथासहस्रांतः किं कृतवान् ? उच्यते । स रुजोवाः नदीं प्रति संपिपिपे संपिष्टवानात्मानमुद्धकम् । भूर्गुरुपीभूय नदीषु श्विन इत्यर्थः । रुद्रशत्रुरिन्द्रस्य शातयितव्यः ।

जूर्णित्यनवगतम् । जर्तमेतिकर्मणः । निर्धोदो नामकर्तृणः । रेफागमः । द्रवतेर्वा उकाररेफयोः स्थानव्यत्ययो ढकारस्य जकारापत्तिः । शेषं पूर्ववत् । जीयतेर्वा हिंसार्थस्य । जूर्कंशालादिभ्यः कनिष्ठापदि एवं जूणाघनाद्विजूर्णिशक्तिका सेनाऽभिधेया । हुनोते-र्वेत्यपपाठः । उदाहरणम्—

१-‘नित्यः’ इत्यनन्तरं ‘होत्रवाद्भोता व नित्यः’ इत्य-

धिकः पाठः C. २-यजीथान् B. यजीथान् C.

३-‘अ’ इति वृद्धितम् B. C. ४-एकं पदं पदिके B. C.

५-‘नवगतः’ इति युक्तम् ।

६-‘जुजन्ति C.

६-[४० १ । ३९ । ६] ‘अयोदेव’ इत्येव प्रतीकम् B. C. ७-दुर्मथः C.

८-अयं पाठः सन्दिग्धः । कदाचिदत्र ‘वाचालः’

इति स्यात् । वाह्मात्रप इत्यर्थः ।

९-‘त’ इति द्विविधितम् B. C.

१०-अभिजुकेति मिश्रशब्दः C. ११-इन्धत् B. C.

१२-आगंभि B. अयं चि C. १३-इमानम् C.

१४-रुजना B. रुजना C.

१५-‘पि’ इति वृद्धितम् C. १६-पूर्णरूपी B.

१७-हि शब्दो B. C. १८-काणे F. C.

१९-जूहृत्वादिभ्यः कनिष्ठापदि एवं छत्रा द्रवणा द्विजूर्णी शक्तिका सेनाभिधेया C. अस्य वाक्यस्य पाठः सन्दिग्धः ।

प्रप्रावो अस्मे सर्वशोभिस्ती परिवर्गं इन्द्रो दुर्मतीनां परीमन्दुर्मतीनाम् ।

स्वयं सा रिपय्यै वा न उपेये अत्रैः ह्येतैर्गुण वक्षति क्षिता जूणिर्न वक्षति ॥

परुच्छिपस्यार्थः । प्रमेति 'प्रसमुषोद्' इति पदपूर्णे द्विवचनम् । उपसर्गत्वाच्चास्य उत्तीत्यनेन क्रियाशब्देन सम्यन्धः । अवतेः कर्तरि ऊंतिः प्रकर्षेणाविता रक्षितेत्यर्थः । कस्य ? ऋत्विजामयं प्रतिनिर्देशः । अत्र पौत्रादीनां यो युष्माकमुत्विजां पुत्रपौत्रादीनां वा मदीयानाम् । अस्मे अस्माकम् । सर्वशोभिः निमित्ते चेपा तृतीया प्रयोजनस्य च निमित्तत्वेन विवक्षा स्वयरोभिर्निमित्तभूतैरात्मनः । क पुना रक्षिता ? उच्यते । परिवर्गे परिशयेनैव प्राणयेत्र योद्धारः स परिवर्गः संप्रामस्तस्मिन् इन्द्रो दुर्मतीनां पापदुस्तीनां चास्मच्छत्रां नैवेद्यः । दुर्मतीनां दुस्तुतीनां च । केन पुनः प्रकारेण रक्षिता ? उच्यते । स्वयम् आत्मनैव । सा रिपय्यै तृतीयार्थे च स्थेनासदित्यनेन सम्यन्धो रिपय्यै असद्वेषणाय हिंसेनाय भवति इन्द्रप्रसादात् स्वयमेव वीर्यं विनश्यतीत्यर्थः । या नोऽस्म न् प्रति उः ईपे उपेत्येव प्र ह्येतस्य स्थाने प्रेष्यते । अवैरदनशीलैरस्मच्छत्रुभिः । इता हता च विनष्टा सती । इमिति पदपूर्णाः न वक्षति लङर्थेऽत्र लेट्, न चक्षति न प्राप्नोत्यस्मान् प्रति क्षितेऽपि जूणिः शक्तिका सेनां वा मेरितापि सती न वक्षति लङर्थे लेट्, न चक्षति न प्राप्नोत्येति आगामिन्यपि काल इत्यर्थः ।

ओमना इत्यनवगतम् । अद्यनाय अद्यनेन चेत्यवगतम् । उदाहरणम्—

पुनोः भिवं परि योषां वृणीत स्रो दुहिता पतिव्यगाम् ।

यदेव्यन्तवर्धयः वचीभिः परि व्रतमोमनां यां वयो गीर् ॥

१-[अ० १ । १२५ । ८] 'प्रपादः' इत्येव प्रतीकम् B. C.	तथा चेन्द्रः संप्रामेऽस्माकं रक्षितादुर्मतीनां च ह्यन्तेत्यर्थः स्यात् ।
२-'वि' इति श्रुतिम् C.	११-'पुनः' इति द्वित्वितिवम् B. C.
३-[पा० ८ । ११६]	१२-रक्षिता B. C. १३-रिपय्यै B.
४-अत्र 'पदपूर्णे' इति पाठो युक्तः ।	१४-वैवमेना B. वैवमेना C.
५-उच्यतेः B.	१५-विनश्व B. १६-आगमि विन B.
६-कदप B. कदप C.	१७-'उप' इति श्रुतिम् B.
७-या B. C. ८-च वशोभिः B. C.	१८-वृत्तिर्येऽत्र B. C. १९-क्षिता वि B. C.
९-परिवर्षते B. C.	२०-जूणिः B. २१-येन वा B.
१०-नेत्यर्थः C. । नेत्यर्थ इति पाठे दुर्मतीनां न रक्षितेत्यर्थः । C. पुनश्चाटं तु कदचित् दरीमन् 'हन्तेत्यर्थः' इति पाठोऽत्र भवेत् ।	२२-'ति' इति श्रुतिम् C.
	२३-[अ० ७ । १५४] 'पुनोः (वो C.) भिवं' इत्येव प्रतीकम् B. C.

वसिष्ठस्य । अभिनावुच्येते । युवोर्युवयोः त्रियं परि सर्वतः योषा स्त्री उप आख्या
अवृणीत वृणते युवयोर्दीप्त्या दीप्तिमती सर्वतीत्यर्थः । संगे दुहिता सूर्येण दिवि जन्यमान-
त्वात् सूर्यस्य दुहिता । कदा वृणीत ? परितस्मात्पात्रं रात्रौ ऊर्ध्वमर्धरात्रादभिनोः काल इति
वक्ष्यति तस्मिन् काले रात्रेः पश्चिमे भाग इत्यर्थः । किञ्च यद् यस्माद् देवयन्तं देवान् यष्टुं-
मिच्छन्तस्, इच्छयात्र तत्पूर्वकत्यादनुष्ठानं लभ्यते देवानां यष्टारमित्यर्थः । अवयो रक्षथो
युधाम् । शशीभिः कर्मभिः स्वैः प्रज्ञाभिर्वा । यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः, तस्मात्
परिव्रज परीत्यय प्रतीत्यस्य स्थाने प्रसमप्यहः, अहनीत्यर्थः । ओमना अवनायैवयनेन या
निमित्तभूतेन तर्पणार्थमित्यर्थः । न युवां वैशेष्यनामेदस्, अन्नं हविलक्षणं गाद् अगादौ
गच्छति युवांभ्यां दीयत इत्यर्थः । उदिते अभिनोर्याग उच्यते । अहः प्रत्यहमगादिति ।
तस्माद् यजमानं रक्षार्थः । तस्मादेव प्रातरेवेज्येयं इत्यर्थः ।

इति (महेश्वरैरुक्ते) निरुक्तधिवरणे
एकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
प्रथमः पादः ।

- १-सरिता B. सरिता C.
२-स्त्रीषे आख्या B. योषा स्त्रीषे आख्या C.
३-प्रणेने B. वृणते C.
४-भित्तिर्यः B. C. ५-सुने B.
६-देवयन्तः B.
७-देवान् यष्टुमिच्छन्ते इति वृद्धितम् B.
८-युवम् B.
९-परिपसं प्रत्ययन् प्रतीत्यस्य B. परित्ययन् C.
१०-पठमप्यहः B. प्रसमप्यहः C.

- ११-आमना B. १२-नालावने B. C.
१३-पयो B. १४-'अगाद्' इति नास्ति B.
१५-युध्या दीयत C.
१६-अभिनो याग B. उदितेर्यभिनोर्याग C.
१७-अनः प्रत्ययमगा B. अहः प्रत्यय C.
१८-रक्षथः C.
१९-'त' इति वृद्धितम् C.
२०-वेज्येते C.
२१-अयं कोष्ठकन्तर्गतः पादो नास्त्यादशंपुस्तकेषु ।

[अथ (षष्ठ्या)ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।]

उपलप्रक्षिणीत्यनैवगतम् । उपलेषु ऋग्णेषु चालुकासु यवान् प्रक्षिणाति । क्षि हिंसायां
हिनस्ति रज्जतीत्यर्थः । अथवा ह्यन्धूरहकादिपूपलेषु तदाधानम्रथान् यवान् हिनस्ति
मूर्णयतीत्यर्थः । ततश्च उपलप्रक्षिणीत्यवगमः । सक्तुर्कोरिकाऽभिघेया रुदित्वात् । छर्ज-
तया काचिदुत्पत्तये क्रियोपादीयते । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (षष्ठ्या-) ध्यायस्य
पञ्चमः खण्डः ।]

— — —

- १-अयं कौष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. C.
अयं सर्वोपध्यायपादसम्भावकः पाठो नास्ति C.
२-'न' इति घुटितम् C.
३-दिगतावयं B. दिगवापां C.
४-रप्रयवी B. प्रजवी C.
५-अयं पाठः सन्दिग्धः । ह्यन्धूरहकादिषु
सदाधानम्रथान् B.

- ६-उपलक्षणेऽपि नीत्व B.
७-त्यवतुद्यारि B.
८-अयं पाठः सन्दिग्धः ।
९-मुत्पत्तये श्रीयोनादवने C.
१०-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ षष्ठः खण्डः ।]

काहरहं ततो भिपगुपलप्रक्षिणी नना ।

नानाधियो वमयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परि ख ॥

शिशुराद्विरसस्तस्यार्थम् । स हि दुर्भिक्षानन्तरं प्रवृत्तसोमयागः सन् ददापधिघ्रात्र
क्षरति सोमे निरुक्तं होनः कनीयो भवति श्रुतं प्रतियन्व कनीयो भवति पापापेनुत्तये दुध्य-
रितानुकीर्तनपुरस्सरमनेन किलाघ्येवणा चक्रे । काहः स्तोतृनामेर्दं स्तोता अहं तावत् कर्ता
स्तोमातां संखोता उद्गाता वा अयाज्ययाजनोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । ततः सन्ताननाम पितुर्घा
पुत्रस्य वा तन्यतेऽस्मादिति पिता तन्यते वापीति पुत्रः । तेन सन्ताननिमित्तमिदं नाम ।
तातशब्दस्य वा ह्रस्वेत्वं ततः पिता पुत्रो वा मम भिपेण् मेपजहृद्यत्स्य द्रष्टव्यार्थः । स च
'त्रयी विद्या भिपेज्यति' इति श्रुतेः । वैद्यो वा । उपलप्रक्षिणी स्वर्नीयार्थं धोर्मासक्तुकर-
म्भादीनां कर्त्ता प्रसिद्धा वा सस्तुकारिका असौ नैना माता दुहिता वा । कथं पुनर्नैना-
शब्देनासावुच्यते ? नमतिनैना योगाद् माता पुत्रं प्रति स्तन्यपानादिना गमति दुहितापि
शुभ्रपार्थम् । ते वयमेवं नानाधियो धीरिति कर्मनाम विविधकुतिसतकर्मणो बंधुपशो धन-
कामा यथाकथंचिद् धनमिच्छन्तो यो यदिच्छति तस्य तत् कुर्वन्तोऽनुगा इव तस्थिर्मे
प्रथमार्थे द्वितीयैवा गाव इव यथा गावः परार्थाः अन्वास्मिंते या न किञ्चिद् वर्जयन्ति
एवं वयमत्र तस्थिमोऽन्वाश्रिताः स्मोऽधिष्ठितवन्तः । कम ? सामर्थ्याल्लोकम् । सम्प्रति
तु निष्क्रान्तारिभूतैरतीते दुर्भिक्षे स्वत्प्राप्त्यर्थं कथंचिद् धारितप्राणैरस्माभिर्मनोरथ-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[४० १।११२।३] 'काहरहम्' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

३-नितह चैनः B.

४-अयं पाठः सन्दिग्धः । ५-वावा तु C.

६-दधरिता B. युधरिता C.

७-ध्येयवाम B. C.

८-'द' इति त्रुटितम् B. C.

९-स होता B.

१०-'ह्रस्व' इति त्रुटितम् B.

११-भिपत्रे B.

१२-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

१३-सवनीयवर्ग्ये B. C.

१४-धान (C.) सक्तकरम्भादिना कर्ति (C.) B. C.

१५-न नाम B. सौन नाम C. .

१६-नामशब्दे B. C.

१७-नमन्ति (इति C.) या योगान्मात्रा पुत्रं प्रति
(परि C.) स्तनपानादि नाना (B.) भवति
B. C.

१८-विविधं कुतिसतकर्मणा B.

१९-वाम्प B. B.

२०-'तं स्थि' इत्येव । अन्यत्र त्रुटितम् B. C.

२१-अनवस्थित पार (य C.) द (B) B. C.

२२-स्यः B. C.

२३-प्राप्त्यर्थः C.

इतैरिदानीं प्राप्त इत्येतज्ज्ञात्वा इन्द्राय इन्द्रस्थार्थाय त्वं हे इन्द्रो सोमं काहण्यात् परिह्व
अस्माद् दशापवित्राद् इत्येवमेवाध्येना सत्कारपूर्विका व्यापारणा ।

उपसीत्यनवगतम् । उपस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने धात्वादिसकारोऽवशिष्यते तत-
स्त्वशब्दलोपेन उपसीति । उपस्य इति प्राप्ते तद् भाष्यकारो दर्शयति उपस्ये । उदाहरणम्—

पतो जगार प्रयथंगसि शीर्ष्णा शिरः प्रति दधौ बह्वम् ।

आसीन ऊर्ध्वमुपसि क्षिणाति न्यदुत्तानामन्वेति भूमिम् ॥

शुक्रस्यारम्भ । इन्द्र उच्यते । जगातेति जिगर्तिसिगर्तिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा ।
आर्णादित्वात् तस्मिन् पादतो रश्म्याख्यैः पादैरित्यर्थः । अत्र चेकंवाक्यतायै यत्तच्छब्दा-
वध्याहार्यः । यज्जगार निगर्तति मुञ्चति मध्यं प्रतिगृह्णाति वा पृथ्वीतः । कोऽसौ ? सामर्थ्या-
दादित्यः । तदिन्द्रः प्रयथमात्मानं प्रत्यञ्जितं गतम् । अति भक्षयति स्त्रीकारोतीत्यर्थः ।
शीर्ष्णा आदित्येन द्रुतं सदिति शेषः । स्त्रीकृत्य च सर्वस्य लोकस्य शिरः प्रतिदधे विद्धंघाति ।
किम् ? बह्वेधं घरणीयं वृष्ट्याख्यं क्षिपति । किम् ? उदकम् । किञ्च निहितेन च तेन
आसीनं एव । क ? उपसि उपस्ये अन्तरिक्षाख्ये स्थाने । ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वताम् । काम ? सामर्थ्यात्
पृथिवीं क्षिणाति हिनस्ति छादयति हतविहिनविधस्तव प्रकरोतीत्यर्थः । हिसितायां च सत्पां
पृथिव्यां न्यद् व्यत्ययेनेदं पुलिङ्गं नपुंसकस्य स्थाने न्यग् नीचैरञ्जितं तमुदकमुत्तानामन्वेति
यथानिस्त्रमनुगच्छति भूमिम् ।

प्रकलचित् इत्यनवगतम् । वणिगभिधेयः । प्रकलंविदित्यवगमः । स हि कलं मानो-
न्मानप्रतिमानादिविषयाः प्रकलं गणितरत्नपरीक्षादिका वेद विजानाति । उदाहरणम्—

१-रथ शी (शि ८.) तै B. C.

२-शीं शुक्र स्यात् B. ३-अस्मात् B.

४-उपसिमित्यन B.

५-ततः स्वशब्द B.

६-स्थ उपस्ये B. C.

७-[श्रु० १।१२७।१३] 'पतो जगार' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

८-प्रतिपोगे पञ्चम्यास्तसिः [पा० ५।४।४४]
इति सूत्रे वार्षिकं 'आदादित्य उपसंख्यानम्'
इति वर्तते ।

९-पादत्तं C. पादत्तं रश्म्या B.

१०-यैव वाक्यतामे (B.) यय (B.) च्छब्दा B. C.

११-पृथ्वीतः B. C.

१२-दत्ताः B. C.

१३-'प्रतिदधौ' इति मूले पाठः ।

१४-पिदधाति B.

१५-बह्वः B. C.

१६-आसिन्वेव B आसिनः एव C.

१७-प्रकलो C. । इतेत्यादिः पाठः सन्दिग्धः ।

१८-मुक्ताना B. C.

१९-प्रकलविद C.

२०-प्रकलवि B. प्रगलवि C.

२१-काल मानो मान (न B.) प्रति B. C.

२२-प्रकृष्टा (ष्ट C.) B. C.

इन्द्रेणैते तल्लवो वेविपाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुमित्राणां प्रकलविन्मिमाणा जहुर्विधांनि भोजना मुदासे' ॥

यशिष्टस्य । इन्द्रेणैते तल्लवः तद्देहिंसार्यस्यार्हार्थेऽमुने प्रत्ययो द्रष्टव्यः, तर्दनाहो मेघाः । वेविपाणा 'विध्लं व्याप्तौ' व्याप्यमाना आपो न आप इव यथा आपः केनचित् सृष्टा अधवन्त गच्छन्ति नीचीनीचैः । एवमन्तरिक्षस्याधो भवन्तीत्यर्थः । अधोभूय च ये दुमित्राः कुत्सितान्यनिशं घनपराणि मित्राणि । कतमानि ? उच्यते । 'प्रकलचित् प्रथमायहु-वचनस्याप्र लुक् द्रष्टव्यः प्रकलविद्ः प्रकृष्टानां कलानां वेदितारो पणिजः किञ्चित् स्वर्णमुक्ताप्रवालादि महता यत्नेन मिमते एवं मिमाना यावन्ति यदा यत्र योग्यानि तावन्ति तदा तत्र त्यजन्तो जहुर्जहति त्यजन्ति । विधानि सर्वाणि भोजना भोजनानि भोग्यार्हाण्यु-दकानि । मुदासे मुदा यजमानस्तस्मै कल्याणदानस्य यजमानस्याययित्यर्थः ।

अभ्यर्धयन्वा इत्यनवगतम् । ऋषु इन्द्रे यजिर्दानार्थः । अभ्यर्धयन् यजतीत्यस्य घास्यस्यार्थः । उदाहरणम्—

मिम्यक्ष येपु रोदसी तु देवी सिपति पूषा अभ्यर्धयन्वा ।

भुत्वा हवै मरुतो यद्व याव भूमां रेजन्ते अर्धनि प्रविक्ते' ॥

ऋजिभवन आर्षम् । मिम्यक्षेति म्यक्षेतेर्गतिकर्मणो रूपम् । गच्छति देव द्वितीयाय एषा सप्तमी, यान् युष्मैन् रोदसी रुद्रस्य पत्नी हुं इति पदपूरणः देवीर्मरुतः । 'रुद्रस्य ये मीळहुपः सन्ति पुत्रैः' इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तेनैषां रोदसी माता सा च स्नेहेन पुत्रान् प्रत्यल्लभं गच्छति अतस्त एवमुच्यन्ते । गच्छति यान् युष्मान् रोदसी देवी यांश्च सिपति रुद्रस्याहतरसेन प्राणेन सेवते । पूषा किञ्चिदष्टः ? अभ्यर्धयन्वा अल्पानपि अनेभ्यः धेयन् मरुद्भ्यो ददाति म तं वा स्तोतृभ्योऽंस्तौ ददाति स येष्विति यच्छद्भ्युतेस्तच्छब्दो-

१-[ऋ० ७।१।१५] 'इन्द्रेणैते' इत्येव प्रतीकम्

B. C.

२-'तल्लवः' इति त्रुटितम् B. तल्लवः C.

३-मुन् B.

४-[पा० ३।१३] विपण व्या C.

५-व्याप्यमाना C.

६-'अपो' इत्येव B. C.

७-'नीचीः' इति नास्ति B. C.

८-भवतीत्य B.

९-'लुक्' इति त्रुटितम् B. 'लु' इत्येव C.

१०-धेयन्वा इति C. ११-वृद्धन C'

१२-[ऋ० ६।५०।५] 'मिम्यक्ष' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

१३-म्यक्षयतेर्ग B. १४-मनुष्यान् B.

१५-हः B. ङः C. १६-[ऋ० ६।६६।३]

१७-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

१८-गच्छन्ति B. C

१९-अत्र 'न' इत्यधिकं प्रतीयते ।

२०-भ्यो यो ददा C.

२१-एष्विति B.

ऽध्याहार्यः । ते भुक्त्वा हवमाह्वानं हे गतः, यदा हेति पदपूरणः, याचं गच्छथ यदेति वचनात् तदेत्यध्याहार्यम् । तदा भूमा यश्च बहुशब्दाद् विपुलवचनाद् बहुत्ववचनाद्वा इमनिचि छान्दसत्वादाहुदात्तत्वम् । सामर्थ्याच्चाय अन्तर्णीतमत्वर्थता बहुवचनस्य लुप् 'शेदछन्दसि' इति । तेनायमर्थः । विपुल्यवन्ति बहुत्ववन्ति वा महान्ति बहूनि वेत्यर्थः । कानि ? सामर्थ्यात् शत्रुघ्नदानि रेजन्ते ह्यस्यते रेजत इति भयवेषनयोः । अस्मान् मरतो हन्तुमा गच्छन्तीति मन्यमानानि विन्यति ध्वजाग्राणि वा कम्पन्ते । पदकारास्तु भूम रेजन्त इति ब्रह्मत्वं पठन्ति इति । क्रियाविशेषणमिदमेकवचनान्तमिति मन्यन्ते । तदा च स्वार्थिक इमनिच ब्रह्मव्यः । बहु सुष्ठु रेजन्त इत्यर्थः । अपनि अन्तरिक्षनाम अस्य च रेजन्त इत्यनेनैव सम्बन्धो यार्थ इत्यनेन वा अन्तरिक्षे रेजन्ते अन्तरिक्षे वा यदा वा यायेति । कीदृशे ? प्रविक्ते प्रकर्षेण विविक्ते ईमौ दीप्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः ।

ईक्षे इत्येतदनयगतम् । ईक्षिष्ये इत्येवं प्राप्ते । उदाहरणम्—

तृपत्तं इन्द्रं कृत्वाभिस्ती वंतीमहि वामं भोगतिभिः ।

ईक्षे हि वत्सं उभयस्य राजन् पा रत्नं महि स्यात् बृहन्तम् ॥

भरद्वाजस्य । शृणोत मनुष्यमतिथिमन्यं वा कञ्चित् प्रियं मित्रं भ्रातरं वा तद्वत् । ते द्वितीयार्थे पृष्ठी त्थामं । शृणोभिश्चात्र स्वसम्बन्धियोग्यत्वं लक्ष्यन् नृतमयोग्या यास्ताभिः प्रकृष्टमनुष्ययोग्याभिरित्यर्थः । कानिभिः ? ऊती अवतेस्तुतिकर्मण ऊतिः, तलस्त्वृतीयायाः पूर्वसवर्णः, ऊतीभिस्तर्पणेः सोमैर्वैसीमहि 'वन पर्णे संभक्तौ' संभजेमहीत्याशास्महे । वामं प्रशस्यम् । नै केवलमिहूतिभिः । किं तर्हि ? श्रौतेभिः गृणोतेत्यम् 'अभ्येभ्योऽपि

१—'ते भुक्त्वा इ' इति शुद्धितम् B.

२—'याय' इति नास्ति B. C.

३—[पा० ६/११७०]

४—गच्छतीति B.

५—ध्वजाग्राणि B. C.

६—उपस्येत्यनेन B. वपस्येत्यनेन C.

७—'यदा वा' इति अधिकमेवात्र ।

८—सन्दिग्धमिदमत्र पदम् ।

९—अक्षिप O.

१०—[पृ० ६/११११०] 'तृप (प २.) त इन्द्र'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

११—तृप B.

१२—कश्चिन् B. C.

१३—'ते' इति शुद्धितम् B.

१४—'ताम्' इति शुद्धितम् B. 'ता' इत्येव C.

१५—तृपनेत्यात्र B. नृतयाः तेषां C.

१६—मातिः B. C. * 'ऊतिभिः' इत्युचितम् ।

१७—सीमद् B. पैसीमद् C.

१८—[पा० ११४६४, ४६५] एत पण C.

१९—'न' इति नास्ति B. C.

२०—भोगने (ते B.) हिः B. C. 'भोगनेभिः'

इत्यस्मात्पूर्वमादर्शपुस्तकेषु 'गन्तो यस्मादप यस्मादीक्षिषे तं वत्सः वदुनो धनस्योपयस्य कवमस्य' इति पात्रोऽधिकः ।

‘दृश्यते’ इत्येवं कर्मणि चिन् । अतिशायिकस्य तमपः प्रथमद्वितीयाक्षरत्रिपर्ययात् छान्दस-
त्वात् श्रोतव्यतमैरतिशयेन श्रोतव्यैः शास्त्रैरित्यर्थः । किञ्च ईशे हि हिशब्दो यस्मादर्थे
यस्मादीशिपे त्वं वसो वसुनो धनस्य उभयस्य । कतमस्य ? दिव्यस्य च पार्थिवस्य च ।
कुत एतत् ? ‘अध्यययो यो दिव्यस्य वसो यः पार्थिवस्य’ इत्यादौ दर्शनात् । एजन् दीर्घं
ईश्वरो वा । यस्मादिति वचनात् तस्मादित्यध्याहार्यम् । तस्माद् वा देहि त्वं धनं महि
महत् सारतरं स्थू रं स्थूलं परिमाणतः । बृहन्तं नेदं रक्षाविशेषणं महीत्यनेन पौनस्य-
प्रसङ्गात् पुंलिङ्गत्वाच्च । किन्तर्हि ? कालप्रतिनिर्देशार्थमेतत् ‘कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे’
इति द्वितीया । महान्तं कालं यावज्जीवितव्यमित्यर्थः ।

क्षोणस्येत्यनवगतम् । क्षणस्येत्यनवगतम् । क्षीयतेर्निवास्तार्थस्य कर्तरि ल्युट् । उदा-
हरणम्—

युवं श्लाघाय दशतीमदत्तं महः क्षोणस्याभिना कर्माय ।
प्रवाच्य तद्वृण्णा कृतं वा यन्नापदाय भवो अभ्यर्पणम् ॥

कुप्यत्वात् श्लाघाय श्लाघवर्णाय अभिपुत्रस्य धोरस्य ज्येष्ठपुत्राय दशती दीप्तां त्यजम् ।
तत् हे वृण्णा वर्णितारौ । तत् किम् ? सामर्थ्यात् कर्म । वा युचयोः सम्यग्नि । कतमेतत् ?
पन्नापदाय ऋणपये दधिराय भवः शोभनमप्यपत्तम् अधिशब्दो ‘अधिपरी अनर्थकौ’ इति कर्म-
प्रवचनीयः पदपूर्णः, दत्तवन्तौ स्यः ।

अस्मे इत्येतत् प्रकृत्यर्थाभेदेऽपि प्रत्ययार्थभेदादनेकार्थम् । सर्वविभक्त्यर्थेषु वृत्तेः ।
प्रपाद्यादेशानां चाकरणस्य नैदेशस्य च छान्दसत्वादनवगतसंस्कारमपि । अनेकार्थतां
सर्वविभक्त्यर्थप्रवृत्तिं तेन प्रदर्शयन् प्रथमायां तावद् वृत्तिमाह—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य

पष्ठः खण्डैः ।]

- १-[पा० १।१।७५] ‘दृश्यते’ इति पाठो युक्तः ।
- २-वित C. ‘विच्’ इति पाठो युक्तः ।
- ३-‘त’ इति मुटिक्तम् C. ४-दीर्घस्य B.
- ५-[शु० २।१।११] ६-दीर्घम् B.
- ७-महन्. B C. ८-कुलं B. स्कुलं C.
- ९-येतमन B. १०-[पा० २।३।१]
- * ‘क्षिपते’ इत्युच्यते ।
- × ‘श्लाघाय’ इति पाठो युक्तः ।

- ११-[शु० १।१।१७।८] ‘युवं श्लाघाय’ इत्येव
प्रतीकम् B. C.
- १२-कुप्यदीप्ता त्यजः B. कुप्यदीप्तान्तत्वं C.
- १३-तत्तमन् B. १४-[पा० १।४।१३]
- १५-‘अनादेशस्य’ इति स्पष्टार्थः पाठः ।
- १६-‘प्र’ इति नास्ति B.
- १७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ सप्तमः खण्डः ।]

अस्मे ते वन्धुरिति । प्रथमान्तेन वन्धुशब्देन सामानाधिकरण्यात् प्रथमां निश्चित्य
आह्वयामीत्यर्थः । उदाहरणम्—

तपस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना प्रीयसे सहस्रपोषं पुष्यन्ती ।

अस्मे ते वन्धुः पुष्येयम् ॥

सोमक्रयणी याज्या उच्यते । तपोऽग्निस्तापकत्वात् तस्य तपसोऽग्नेस्तनूः शरीरं
शरीरभूतोऽसि प्रजापतेर्वर्णोऽसि धरणीया वा स्यात् । अथवा 'सा वा एषा सर्वदेवत्या
यदजा' 'प्रजापतिर्ये सखा देवता' इति सर्वदेवतात्मसामान्यादेवमुच्यते प्रजापतेर्वर्ण इति ।
प्रजापतेस्त्व वर्णभूता प्रजापतिरूपेत्यर्थः । यां चैवंगुणा सा त्वा सखपोषं पुष्यन्ती एकस्या
अजायाः पारम्पर्येण अजासहस्रोत्पत्तिस्तां प्रतिपद्यमानाऽसौ । सोमं प्रीणीहीति शेषः ।
त्वं सोमं परमेणानेनाजाष्वेन पशुना क्रयस्व । अस्मे खर्यं ते तव वन्धुभूता याज्ञे कर्मणि
विनियोक्तत्वात् । अस्मे ते वन्धुरित्येकत्वनिर्देशादहमित्यर्थः ।

तस्यैधे पठन्ति द्वितीयायामुदाहरणम्—

आ इमेनस्य जर्षता नूतनेनास्मे योतं नासत्वा सजोषाः ।

इवे हि वामग्निना रातह्व्यः शश्वत्मायां उपतो व्युद्यौ ॥

कक्षीयत अर्पेत् । आ इत्युपसर्गो यातमित्याख्यातेन सम्यग्धयितव्यः । इमेनस्य
जवर्षा जवेन धेगेन नूतनेन नयेन यादृशः प्रथमोऽध्वान्तस्य द्येनस्य वेगस्तादृशेन धेगेनेत्यर्थः ।
आत्मे अस्मान् प्रति आयातमागच्छतम् । नातत्वा नासत्यनामानौ । सजोषा व्यत्ययेनेदमेक-
वचनम्, सजोपसौ संप्रियमाणावित्यर्थः । कस्मादेवमुच्यते दीध्रमायातमिति ? उच्यते ।
इवे हि शश्वद्रे यस्मोर्दधे यस्मात् हँवे आह्वयामि वा युवां हे अग्निना अग्निवर्तौ । रातह्व्यो दत्त-

१-आदशेषुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-प्रथमं B.

३-[यजुः]

४-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

५-[तै० मा० ३ । ३ । ७ । ३]

६-देवतात्मसा B. सवेता त्वसा C.

७-यधैवंगुणा B.

८-गुप्यति B. C.

९-परमेणोतेन B. इतः परमाध्वर्यपग्निनोतेन

सर्वोऽपि पठस्तुदितः B. परमम्य B. आद-

शेषुस्तके एवार्थं पाठः समुदाहर्यः ।

१०-के त्वस्मे ते C.

११-'तस्यैव' इति नात्कारसंस्तुते ।

१२-[तै० १ । ११ । ८ । ११] 'आ इमेनस्य' इत्येव

प्रतीक्य C.

१३-जस्ता अत्र केन C.

१४-अन्नादधे C.

१५-यवे C.

हविष्कः सम्भ्रनसा । अथवा रातहव्यः संकल्पितहविष्क उच्यते उपकल्पितहविष्कः
समित्यर्थः । दधत्समायाः शब्दतिष्ठतमाया अतिशयेन नित्याया उपसो श्रुतौ विद्यासन-
येलायाम् ।

तृतीयायाम्—

भूरि चर्यं युज्येभिस्ते समानेभिर्द्वयं पौस्तेभिः ।

भूरीणि हि कृण्वामा एविष्टेन्द्र कर्त्ता मरतो यद्द्वयं ॥

इन्द्रमस्तसंघादे इन्द्रं मरुत आहुः । भूरि यद्दु वृत्रवधादि कर्म त्वं चर्यं कृतवान् ।
तत्तु युज्येभिर्युज्यमानत्वाद् युज्याः सहाया उच्यन्ते, युज्यैः सहायैस्तेऽस्माभिः समानेभिः
समानैस्त्वया वृषभ हे वर्णितः । केन गुणेन समानैः ? उच्यते । पौस्तेभिर्वलन्तामैतत्, यलैः
समानयलैस्माभिरित्यर्थः । भूरीणि हि विनापि त्वया केवल एव यद्गुणि कर्माणि कृण्वाम
कृतवन्तः एविष्ट हे धतिशयेन यलवद् इन्द्र । क्त्वा कर्मणा न याङ्मात्रेण चर्यं मरुतः ।
आमन्त्रितत्वाभावाद् छान्दसमनुदात्तत्वम् । ॥ व्यस्ययेनैकयचनं यद्बुधचनस्य स्थाने यानि
पशान कामितवन्तो यानि नोऽरोचन्तेत्यर्थः ।

चतुर्थ्याम्—

अस्मे प्र बन्धि मण्वन्जीविभिर्न रोगो विस्वास्व भूरेः ।

अस्मे कृतं शरदो जीवसे वा अस्मे वीराष्ट्रधत् इन्द्र विभिन् ॥

.....भूरेर्बहुनः । पृष्टीयुतेरेकदेशमिति शेषः, द्वितीयाद्यं वा पृष्टी, धनं विभ्वधादे
भूरि अस्मेऽस्मभ्यमेव शते शरदः शतं वर्षाणि जीवसे जीवनाथ वा देहि अस्मेऽस्मभ्यमेव च
वीरान पुशान् दधतो यद्गुनामेदम्, यद्गुन् हे इन्द्र विभिन् हन्तु नासिके वा साम्यां तर्हन् ।

तस्य वयं सुमती यक्षिपस्यापि भदे सौमनसे स्याम ।

स सुत्रामा स्वयी इन्द्रो अस्मे आराधिद् द्वेयः सनुतुषुषोतु ॥

तस्य वयं सुमती शोभनायां मतीं पालनयुक्तौ यक्षित्य यक्षार्हस्य, किम् ? स्याम इति
यत् परस्तात् क्रियापदम् । न च केवलार्थो सुमती, किन्तर्हि ? अपि भदे कल्याणे सौमनसे

१-‘वम्भनसा’ इति वा पाठो भवेत् ।

२-[‘३० १ १ १६५ १७] ‘भूरि चतुर्थ’ इत्येवं
प्रतीकपाठः C.

३-चर्यं C.

४-भूरिणि C.

५-‘वदा’ नास्ति । ‘वर्धयेव’ इत्येव पाठः C.

६-‘वदाम’ इति नास्ति C.

७-[‘३० १ १६ १७]

८-अत्र ‘चतुर्थ्याम्’ इत्यारम्य समन्वयप्रतीकः
कथन व्याख्यानागस्तुटित आदर्शपुस्तके ।

* ‘तदन्’ इति युक्तं स्यात् ।

९-‘य’ इति युटितम् C.

१०-[‘३० ८ १७ १३] ‘तस्य वयं सुमती’
इत्येव प्रतीकम् C.

अ. ६, ख. ७.
अ. ६, पा. २, ख. ३. }

(४१३)

[पायः

शोभनं मनः सुमनस्तेदेव सौमनसम् । किं पुनस्तत् ? दानबुद्धिः, तथापि वयमेवं स्याम ।
पालनबुद्धिषु वयं पाल्या दानबुद्धिषु च सम्प्रदानमूला वयमेव स्यामेत्यर्थः । किञ्च
सुत्राभा शोभनस्त्राता स्ववान् धनवान् आत्मवान् वा इन्द्रोऽस्मे अस्मद् अस्मत् इत्यर्थः ।
आशिद् आराज्जन्दो दूरचर्चनः, चिदप्यर्थे दूरे अपिशब्दात् साक्षिरूपेपि यद् देवे द्वेष्ट्यं
धास्माकं रक्ष आदि सुवरन्तर्हितनामेवम्, अन्तर्हितमेतद् युगोतु पृथक् करोतु अपनय-
त्वित्यर्थः ।

पठ्याम्—

आ नो भर भगमिन्द्र सुमन्तं नि ते देणस्य धीमहि प्रोक्ते ।

ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥

विश्वामित्रस्य । नोऽस्माकम् । आगर आहर् अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । किम् ? भगम्
भगशब्दः पुलिङ्गो धनवचनः, धनं हे इन्द्र । कीदृशं भगम् ? सुमन्तं दीप्तिमन्तम् । नि ते
देणस्य धीमहि निशब्दो धीमहीत्यनेन सम्बध्यते, तव स्वभूतदेणस्य देयस्य भागस्य, पृणी-
श्रुतेरैकदेशमिति शेषः । निधीमहि निष्पन्नेमेत्यर्थः । प्रोक्ते यागदानभोगातिरेके सतीत्यर्थः ।
कस्मात् पुनरेवं यद् याच्यते ? ऊर्व इव ऊर्वो यडयौभिः स इय पप्रथे विस्तीर्यते धनपिपयः
कामः । अस्मै अस्माकम् । तमापृण आपूरय हे वसुपते धनस्याधिपते वसूनां धनानाम् ।

सप्तम्याम्—‘सुगावो देवीः’ इति सप्तैश्वर्ये व्याख्यास्यते ।

पाय इत्यनवगतमनेकार्थं च । तत् पुनरेतद् यथा व्याख्यातम्, ‘पण्याः पथतेर्घी’
इत्यादौ । अन्तरिक्षं तावदुच्यते—

यत्रो वक्रामृता गन्तुमस्मै स्येनो न दीयन्तेति पायः ।

प्रति वा सूर उदिते विषेम नमोभिर्मित्रावश्योत इत्येः ॥

१-‘तत्’ इति नास्ति C.

२-‘व’ इति त्रुटितम् C.

३-पाठ्य C.

४-दानमबुद्धिषु B.

५-दानमूतः C.

६-दिष्य सुत्रमा दिष्य योगनस्तुत्राभा इति पाठ
आदरापुस्तके ।

७-‘व’ त्रुटितम् C.

८-अवपान C.

९-[४० १ १० १ ११] ‘आ नो भर’ इत्येव

प्रतीकम् C.

१०-भोगादिरे C.

११-‘वाड्याभिः’ इति युक्तं स्यात् ।

१२-‘अस्मे’ इति नास्ति C.

१३-[ते० छ० १ १ ४ १ ४ १ २ ॥ अक्षरे० ७ ।

१४-[४]

१५-[नि० १२ ४१]

१६-[नि० १२८] ‘पथतेर्घी’ इति युक्तं स्यात् ।

१७-[४० ७ १ १ ४ ५] ‘यसा वक्रुः’ इत्येव,

प्रतीकम् C.

अ. ६, ख. ७.
अ. ६, पा. १२, ख. ३.}

(४१४)

. [पायः :

वसिष्ठस्यार्यम् । अस्याश्च प्रथमोर्ध्वः सौरः, द्वितीयो-मैत्रावरुणः । तेन मित्रं
एवेते वाचये । यत्र यस्मिन् नमसः प्रदेशे चक्रुः कृतवन्तः । अमृता देवा गातुं गम्यते चेत्
मार्गेण गातुं गमनमार्गम् । अस्मै सूर्ययिति निर्देशः । अस्य सूर्यस्येत्यर्थः । तेनैवायं मार्ग-
णानतिक्रामन् मर्यादां श्येनो न श्येन ह्य दीर्घमन्वेति दीयतिरिति गतिकर्मा गच्छन् उदयात्
प्रभृत्यास्तर्मयात् अन्वेति अनुगच्छति । पायोऽन्तरिक्षम् । पयमियं य मणा सूर्यस्य स्तुतिः ।
किञ्च प्रतीत्यर्थं धात्वर्थानुवादी वा युवां सूर्ये उदिते अह्न्यहनीत्यर्थः । विधेर्भि विधाति
परिचर्यायां परिचरेमेत्याशास्महे । केन ? नमोभिः स्तुतीभिः । मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ
न शुष्केन हस्तेन । किं तर्हि ? उत इत्येवपिच हविर्भिश्च पुरोडाशादीभिः ।

अनेकार्थतां दर्शयन्नाह उदवमपीत्यादि । पानीत् पीयते हि सन् । सोमपीथ इति वा
चचनस्य दर्शनात् । उदाहरणम्—

अभि वो देवी धिय दधिष्वं प्र वो देवत्रा वाच कृणुष्वम् ।

आ चष्ट आसां पायो नदीनां वर्हण उपमः सहस्रत्पदाः ॥

वसिष्ठस्य । अभीत्युपसर्गश्रुतेयोर्धाक्रियापदमध्याहार्यम् । अभियदामि वो गुप्मान्
श्रुतिवज्रः । देवी देवस्यमिधनीमित्यर्थः । धिवम् । वम् ? यागार्थं दधिष्व धारयत कुरते-
त्यर्थः । प्रोपसर्गश्रुतेः पूर्वपदध्याहारः, प्रह्वीमि वो गुप्मानेध । किम् ? देवत्रा देवात् प्रति
वाचं स्तुत्याख्यं कृणुष्व कुरत । कस्मात् पुनरेवमुच्यते यागं स्तुतिं च देवानां कुरत इति ?
उच्यते । यस्माद् वाचो सामर्थ्यात्तुष्टोममेतत् तदिदं वर्तयामिः याचष्ट इव जनेभ्यो
वीगन् उदकमाला नदीनां सम्यग्धि । कोऽसौ ? वरुणो मध्यमरधान उत्तमस्थानो वा उग्रो-
प्रसहः सहस्रवक्त्रा विष्णुर्भी रश्मिभिर्वा बहुदर्शनः ।

अन्नमपीत्यादि । पानादेवं पीतेरेवाम्यवहारार्थस्य ।

वनस्पते रक्षन्त्यां निपूयां देवानां पाय उपे

स्वदाति देवः कृण्वत हवीषि सर्वथा शशोऽश्विर्वा हवे मे ॥

सुमित्रस्यार्यम् । वनस्पते रक्षन्त्यां रज्ज्वा निपूय देवानां पायः पश्यत्यर्थम् । उपवक्षि समीपं

१-वसिष्ठस्यार्यं च प्रथम C. * 'मित्रे' इति सुतम् ।

२-सूर्यस्यायेत्यर्थः C. 'सूर्यस्यायित्यर्थः' इत्युचितम् ।

३-दीयानीयति इत्यतीति गति C.

+ 'लास्तमयात्' इत्युचितम् । 'कर्मणा' इति स्यात् ।

५ 'त्य' इति कुटितम् C. ६-विधेय C.

७-मनोभिः C. ८-बलात् C.

९-सोमपीथ इति वा चचनस्य C.

१०-[अ. ७. १४. १. १०.] 'अभि वो देवी'

इत्येव प्रतीकम् C. ११-देवी जो वे वी C.

१२-'प्र' इति नास्ति C. १३-अन्नमपत्यादि C.

‡ 'लास्तम्या' इत्युचितम् ।

१४-वानादेव पीतेरेवाम्य C.

१५-[अ. १०. ७. १०.] 'वनस्पते' इत्येव प्रतीकम् C.

१६-रज्ज्वा रज्ज्वा C. 'रज्ज्वा' इत्युचितम् ।

अ. ६, ख. ७.
अ. ६, पा. २, ख ३. }

(४१५) [सवीमनि । सप्रयाः । विद्ययानि]

यह प्रापय विद्वान् जानन् स्वमधिकारं भक्त्या वास्माकम् । कस्मादेवमुच्यते वक्षीति ?
यस्मात् त्वदिति आस्यादयति सर्वो देवः । कृण्वन् कृतवांश्च हवींषि यजमानः । किं च अतस्मै
अवतिर्गतिकर्मा गच्छतां वातापृथिवी व्यावापृथिव्यौ हवमाह्वानं मे मम स्तमूतम् ।

सवीमनीत्यनवगतम् । प्रसव इत्यवगमो वर्णव्यापत्तिना । उदाहरणम्—

देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दाने ।

यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः ॥

भरद्वाजस्य । देवस्य दानादिगुणस्य वयं सवितुः सवीमनि प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने श्रेष्ठेऽत्यन्त-
प्रशस्ये स्याम भवेम वसुनश्च धनस्य च दाने दाने ? त्वं चेव सवितुः सर्वकर्मसु नित्यमभ्यनु-
जानीया धनं च वद्या इत्याशांस्महे । कीदृशः ? उच्यते । यस्त्वं विश्वस्य सर्वस्य द्विपदो
मनुष्यादेर्यथतुष्पदो गवादेर्निवेशने स्वावीय व्यवस्थापने प्रसवे चाभ्यनुज्ञाय च सर्वकर्म
भंसि अस्तिर्भवतिना समानार्थः शुद्धोऽपि चात्र पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । भूमनो भूभ्रोजत्यन्तयहुनः ।

सप्रया इत्यनवगतम् । सर्वतः पृथुरित्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । उदाहरणम्—

त्वमग्ने सप्रया असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

त्वया यज्ञं नि तन्वते ॥

सुतम्भरभ्यार्पम् । हे अग्ने सप्रयाः सर्वतः पृथुरसि प्रियश्च होता वरेण्यो घरणीयः । त्वया
च हेतुना तव प्रसादेनेत्यर्थः । यज्ञं सर्वयष्टारो वितन्वते मनुष्या वितन्वते कुर्वन्तीत्यर्थः ।

विद्ययानीत्यनवगतम् । वेदनीनि विज्ञानानीत्ययगमः । उदाहरणम्—

होता देवो अमर्त्यः पुस्तविति मायया ।

निदयानि प्रचोदयन् ॥

विश्वामित्रस्य । अग्नीषोमीयप्रणयनेऽग्निरुच्यते । होतः देवो अमर्त्योऽमरणधर्माऽग्निः
पुस्ततात् सोमस्य प्रणीयमानस्य एव गच्छति मायया प्रज्ञया विद्ययानि विज्ञानानि स्वकर्म-

१-स्तदति C. २-'मे' इति नास्ति C.

३-यार्णव्याप C. 'वर्णव्यापत्त्या' इति 'वर्ण-
व्यापत्त्यादिना' इति वा शुक्तं स्यात् ।

४-[ऋ० ६ । ७१ । २] 'देवस्य वयं' इत्येव
प्रतीकम् C.

५-'देवस्य' इति नास्ति C.

६-'दा' इति शुद्धितम् C.

७-अत्र 'साराय' इति पाठः स्यात् ।

८-नाभ्यनु C. ९-त्वसि C.

१०-पूर्वार्थे द्रष्टव्यम् C.

११-स्यार्थे द्रष्टव्यः C. 'द्रष्टव्यम्' इति युक्तं स्यात् ।

१२-[ऋ० ५ । १३ । ४] 'त्वमग्ने (मे C.) सप्रयाः'
इत्येव प्रतीकम् C.

१३-स प्रयाय C.

१४-'वयं' इति शुद्धितम् ॥

१५-वेद जानाति C. १६-त्यनवगमः C.

१७-[ऋ० ३ । ३० । ७] 'होता देवः' इत्येव
प्रतीकम् C.

अ. ६, ख. ७.
अ. ६, पा. २, ख. ३. }

(४१६)

[आयन्तः

विशेषणानि ऋत्विजा प्रबोदयन् इदमिदानीं कर्तव्यमिति प्रेरयन्निव ।

आयन्त इत्यनवगतम् । अयतेः शतृप्रत्यये गुणायादेशयोः कृतयोरुपधाया अकारस्य दीर्घत्वं द्रष्टव्यम् । समाश्रयन्त इत्यवगमः । समाश्रिता वेति प्राप्तिविकल्पः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पद्यस्या-) ध्यायस्य
सप्तमः खण्डः ।]

—

१—अयते शतृप्रत्ययो G.

| २—आर्दशपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथाष्टमः खण्डः ।]

आर्यन्त इव सूर्ये विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते जन्मान ओजसा प्रवि भागं न दीधिम ॥

नृमेधो नामाङ्गिरसस्तस्यापेम् । आर्यन्त समाश्रयन्त समाश्रिता वा सन्तः । के ? सामर्थ्याद् रश्मयः । इव सम्प्रत्यये तं सूर्यम् । अथवा सूर्यमित्र रश्मय इन्द्रं मर्त्यं समाश्रयन्त समाश्रिता घोपतिष्ठन्त इति शेषः । विश्वा विश्वानि सर्वाणि इव पदपूरणः, इन्द्रस्य स्वभूतानि विभक्ष्यमाणा इति शेषः । कुत एतत् ? परस्ताद् विभागस्य करणवचनात् । ये विभक्तुमिच्छन्तो घोपतिष्ठन्त इत्यर्थः । उपस्थाय च भक्षत विभजन्ते । किम् ? वसूनि धनानि उदकलक्षणाणि । कस्मै ? जाते जनिष्यमाणे च जायमानाय च प्राणिजाताय । भोग्गता यत्नेन सामर्थ्याख्येन च । यानि च ते विभजन्ते तानि तदायत्तत्वात् तेषामिन्द्र एव विभजतीत्याह । स यथा तानि धनानि विभजति तथा यस्तत्रास्माकमाभजति तं वयं भागं नशब्द उपमार्थत्वात् सम्प्रत्यये प्रतीत्येव नु इत्येतस्य स्थाने तुदीधिम तं वयमनुध्यायाम इति ।

ओजशब्दं निगमप्रसक्तं निराह । ओजतेर्वा नैवक्तव्य धातोः सामर्थ्यकर्मणो वा उजतेर्वा न्यग्भावार्थस्य ओजो हि सामर्थ्यं वृद्धिर्वा तेजसा न्यग्भावयति विश्वम् ।

आशीरित्यनवगतप्रनेकार्थं च । यजमानस्य यतघुङ् 'नाशिरं दुह्मे न तपन्ति' इति दर्शनात् । आश्रयणात् सोमेनाश्रयेणाहोमाथस्य । आङ् च द्योतकलक्षणेन, ईपच्छ्रयणात् । ईतेरा प्रार्थनारूपा आशिपमाशास्त इति सकाशान्ताद् आशासेर्धातोरिच्छार्थस्य किमप्येव । उदाहरणम्—

इन्द्राय गावं आशिरं दुह्मे वज्रिणे मधु ।

यत्तामुपहरे विदत ॥

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[६० ८१५१३] 'आर्यन्त इव' इत्येव प्रतीकम्

B. C. ३-'समाश्रयन्त' इति नास्ति B.

४-मर्त्यः समाश्रयन्तः C.

'आर्यन्तः समाश्रयन्तः' इत्युचितम् ।

५-'परस्ताद्' इति द्विलिखितम् C.

६-विभजस्ते C.

७-नाण्येव C. 'भागाय' इति शुद्धं स्यात् ।

८-विभजन्तीत्याह B. C.

९-'दी' इति प्रुदितम् B. C.

१०-उजतेर्वा B. उजतेर्वा C.

११-उज्जतेर्वा B. १२-वृद्धिर्वा B.

१३-आशिमित्यन B. C.

१४-[६० ३१५३१४]

१५-अश्रयणाद् B. C. १६-उजस्यम् B.

१७-इत B. १८-स्वातिष्येव B.

१९-[६० ८१५१६] 'इन्द्राय गावं' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

अ. ६, ख. ८.
अ. ६, पा. २, ख. ४.

(४१८)

[आशीः । अजीगः

प्रियमेघस आर्पम् । इन्द्राय वज्रिणे तादर्य्यं यथा चतुर्थी, इन्द्रस्य वज्रिणोऽर्थाय गात्र-
आशिरम् आशीः सोमस्य अर्पणं द्विधि कार्येण सम्यग्वात् कारणं व्यपदिश्यते । आशिरो
दशः कारणभूतं दुर्दे दुहते मधु स्वादु पय इत्यर्थः । यत्नीम् सर्वत उपव्रजे गह्वरे ऊधसः
प्रवेशो द्रोण्या विदेद विन्दति लभते ।

इतरोदाहरणम्—

सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यान् ।

शृण्वन्तु ते समर्पयन्तु ।

जुष्टाञ्जुष्टरा पण्यापण्यतरा ।

अहेडता मनसातुगच्छ यज्ञो देवान् गच्छन्तु ॥

सा देवैर्ज्ञायतामित्यर्थः । जुष्टाद् यत् किञ्चित् जुष्टं प्रियं तस्मात्जुष्टतया प्रियतरा ।
पण्यान् पण्यतरा यत् किञ्चित् पण्यं सुवर्णमणिमुक्तादि ततोऽपि पण्यतरा प्रियत्याद् अत्यन्त-
प्राज्ञेत्यर्थः । त्वमपि प्रसार अहेडता हेडतिः क्रुध्यतिकर्मा अक्रुध्यता मनसा देवान् प्रति याहि ।
यतोऽपि चायं देवान् सर्वर्देय चायमस्मदीयो यज्ञो देवान् प्रति गम्यापित्याशासे भेदः । तच्च
'सूक्तवाकफले मा मां गच्छतु सम्भवति' इत्यर्थः ।

अर्जागतिनयगतं धात्वर्थसंस्कारश्च । कथम् ? जिगर्तिर्नरुको धातुर्निगरणार्थो
गृह्णात्यर्थो वा । उदाहरणम्—

अत्रा ते ह्यमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः ।

यदा ते मर्तो अनु भोगमान्वादिद् प्रसिद्ध ओषधीरजीगः ॥

दीर्घतमस आर्पम् । अथ उच्यते । अत्र स्थितोऽत्र वा काले ते तय ह्यमुत्तममत्य-
न्तोत्कृष्टम् अपश्यं दृष्टवानहम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छन्तं सर्वम् । शोऽन्नस्य हयिराण्यस्य
सम्यग्धिनि पदे स्थाने वेद्योऽरये गोः पृथिव्या अययय इति शेषः । किञ्च यदा ते तय मर्तो
मनुष्यः । अह इत्येतद् आनडित्येतेन सम्बध्यते भोगं वा हतलक्षणमानेन अनुसंध्यामोति
तं याहयतीत्यर्थः । यदेति श्रुतेस्तदेत्यप्याहार्यम् । आर्दे अथ तदा इत् पदपूरणः, धान्तः सन्

१-अपण B. C. २-दुर्दे B. C.

३-'मधु' इति द्विलिखितम् B. C. ४-विषत् C.

५-तत् उदाह B. तत् उदाह C.

६-[मित्रा० सं० १।४।५॥ मान० औ० १।

४।२।१७]

७-नस्मादनुष्टरा B. C.

८-अरेता रेडतिः B. अरेडता रेडतिः C.

९-मन्यातीत्या B.

१०-अत्र 'अहम्' इति युक्तं स्यात् ।

११-[ऋ० १।१६३।७] 'अत्रा ते' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१२-वेद्यादित्या C. १३-'न' इति शुद्धितम् B. C.

१४-त्वं वा इयती B. त्वं बाहयती C.

१५-आन् (B.) आथ वदा B. C.

प्रतिष्ठस्त्वमतिशयेन प्रसिता भक्षयिता ओषधीरजीवः अवगिरसि अभ्यवहरसि गृह्णासि
भक्षयसीत्यर्थः ।

अमूर इत्यन्यगतम् । मुहेर्वर्णव्यापत्त्या अमूढ इत्यवगमः । उदाहरणम्—

मूरा अमूर न वयं विक्षितो महित्वममे त्वमहं वित्से ।

शये वमिथ्यति जिह्यादनं रेखिते युवति विक्षतिः सन् ॥

प्रितस्यार्पम् । मूरा मूढाः । हे अमूर अमूढ न वयम् । किम् ? न वयमिति साकाङ्क्ष-
त्वाद् अत्र धित्सं इति अर्थचर्चास्तस्यो विदिरनुपकृत्यः, न वयं विद्यः । विक्षितः हे चेतन-
धन् । किं न विद्यः ? महित्वं ब्राह्मणस्य तव हे अमे । त्वमेति निपात एवार्थे, स्थमेव वित्से ।
किञ्च शय इति स्वानार्थः, आमाशयो जलशय इति यथा स्थाने सामर्थ्यात् । वमिः रूपना-
मेदं सामर्थ्याच्चात्र अन्तर्नीतमैत्वयौ द्रष्टव्यः, आहवनीयाख्येन रूपेण रूपवान् भवान् ।
नरति जिह्या ज्वालाख्यया अर्देन हवीषि भक्षयन् । किञ्च रेखिते 'लिहं आस्त्रादने' अत्यर्थं
हेदि आस्त्रादयति दीर्घप्रसृतया ज्वालाया युवतिमात्मना मिश्रयतीमाहुतीमित्यर्थः ।
विक्षतिर्विधां मनुज्याणामधिपतिः तन् ।

शशमान इत्यन्यगतम् । 'शंस स्तुती' इत्यस्य शंसन् इत्यवगमः । ततश्च शंसमान
इत्यपवादः । उदाहरणम्—

यो वां यज्ञेः शशमानो ह वासति वविहोता यजति मन्मसाधनः ।

उपाहं व गच्छयो वीषो ओषधिरगच्छा मिः सुपति गन्तमस्मय ॥

दीर्घतमसः । यो वां युष्मदः सम्प्रदानेन चतुर्थी भवति द्वियचनमेतद्, युवाभ्यां
मित्रावरुणाभ्याम् गौरीः सत्समर्थ एषा तृतीया, यज्ञेषु शशमानः शंसन् स्तुबन् वासति ददाति ।
किम् ? सामर्थ्यात् हवीषिणि । वविर्मेषावी होता ब्राह्मता देवानां यजति यागं च करोति ।
मन्मसाधनः मननमनुष्ठेयपदार्थविषयज्ञानं सत्साधनभूतं यस्यास्ति स मन्मसाधनोऽधिकृत
इत्यर्थः । तस्य किम् ? उच्यते । उपेत्येतद् गच्छथ इत्येतेन सम्यध्यते, अह्नाह्म एवार्थे

१-[श. १०।४।४] 'मूरा अमूर' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

२-पित्वि B. वित्वि C.

३-अन्तर्नीतमैत्वयौ द्रष्टव्यम् C.

४-'न' इति पुटितम् B.

५-[पा. २।६] लिह आस्त्रा B.

६-'त्य' इति पुटितम् C. =-प्राप्तमत्या C.

८-मित्रविप्री B. 'मित्रयन्त्री' इत्युचितम् ।

९-आहति B. आहुती C.

१०-[पा. १०२९] शं स्तुती C.

११-[श. ११५११०] 'यो वां यज्ञेः (हो C.)'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

१२-युवां B.

१३-दानचतु B. C.

१४-'व ह' इति पुटितम् B. अपे 'विपि' इत्येवं
पाठः B.

पदपूरणो वा तमेवोपैगच्छुष नान्यम् । उपगम्य च नीचो भक्षयथस्तस्यैव नान्यस्य । अथ्वरम्
अथ्वरशब्देनात्र सम्बन्धात् हविरुच्यते, अथ्वरसम्बन्धि हविरित्यर्थः । यत एवमतोऽ-
हमपि तर्थाभूत एवेति ब्रवीमि । अष्टौसप्तानुं गितो मदीयां स्तुतिं शोमनां प्रक्षीं वा प्रति
गन्तं गच्छन्ते हे मित्रावरुणी अस्मैषू अस्मत्कामौ मामनुग्रहीतुमित्यर्थः ।

देशो देवाच्या कृपा इत्येते अनवगते । देवशब्दस्योपादानमनयोरेव सम्प्रतिपत्त्यर्थम् ।
ततो भूते को द्रष्टव्यः । देवायुनयेत्यवगमः । स्पष्टतरमाह देवानकौया चेति 'अश्वोऽनपौ-
दाने' इति निघ्नान्त्यम् । इषं ह्येति अकृतलत्वस्य ग्रहणम् । कल्पनेवां तस्यच्छान्दस-
त्वात् कर्मणि को विंक्तल्यते । संपीति कवेरमिधानतयापेक्षितव्यमित्यवगमः । उदाहरणम्-

अग्निं होतां मन्ये दासन्तं वसुं सुतं सहस्रो जातवदसं विप्रं न जातवदसम् ।

य ऊर्ध्वया स्वधरो देवो देवाच्या कृपा पृतस्य विप्रादिमनुं वटि शोबिषा जुह्वनस्य सपिपः ॥

परंछेपस्यापिम् । अग्निं होतां मन्ये मन्यतिरर्चतिकर्मा, अर्चामि स्तौमीत्यर्थः ।

कीदृशम् ? दासन्तं वसुं वसुमित्र प्रदास्य धनघनं वा । सुतं पुत्रं सहस्रो जातवदसं जातधर्मं
विप्रं न मेधायितमिव । कम् ? सामर्थ्यात् फर्षिर्द्वे प्राह्वणं जातवेदं जातविधम् । या ऊर्ध्वया
अनावृत्तया देवानर्घ्या धिया अभिप्ररूपयेत्यर्थः । स्वधरो दैव्यहोतृत्वे धर्तमानत्वाद्नुष्ठे-
यतया शोमनोऽथ्वरो यस्य सुयज्ञो देवो दानादिगुणः । देवीच्या उत्कृष्टत्वाद्देवान् प्रति
अर्चिंतया सुगत्या । कृपा वा स्तुत्या तृतीयाश्रुतेः स्तूयमान इति शेषः । किं करोति ?

१-'वा' इति नास्ति B. C.

२-वोपागच्छ P.

३-उपाशान्त्यम् B. C. ४-पीथः B.

५-'अथ्वर' इति नास्ति B. C.

६-तथाहूत C. ७-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

८-शोमनप्रज्ञा वो C.

९-अस्म आ B. C. १०-स्यापदान B. C.

११-देवामुनयेत्यवगमः C. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

अत्र कदाचिद् 'देवान् प्रदास्य' इति स्थानम् ।

१२-नत्ता चेति B. नक्तयेति C.

१३-[पा० ८ । २ । ४८]

१४-इष स्तुतिरिति B. C.

१५-कल्पते वत्वस्य B.

१६-'वि' इति द्विविधितम् C.

१७-सावित्रि कवेरमिधानतया विदितव्य C.

१८-[ऋ० ११२७११] 'अग्निं होताम्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१९-परिच्छेप C.

२०-सहस्र B

२१-'प्र' इति वृद्धितम् B. C.

२२-विदितम् C.

२३-जातविषा C.

२४-दिना C.

२५-होतृत्वेन वर्त B.

२६-देव्या B. देव्या C.

२७-'तया' इति वृद्धितम् B. C.

२८-व्युत्पत्त्या C.

२९-कस्य वा B. कया वा C.

उच्यते । इतस्य आहुत्यर्थस्य विधौ विघ्नं समनुवृत्ति 'यथा कान्तौ' विधिक्रमेण फामयते ।
शोचिया ज्वालादृशणेन जिह्वासमूहेन लेलिहमानमित्यर्थः । अग्निदानस्य यथाविधिमन्त्रा-
हूयमानस्य सर्पिः आज्यविशेषणमेतत्, सर्पणसमावस्य विहीनस्याधिभ्रयणेन संस्कृत-
स्येत्यर्थः ।

विजामातेत्यनवगतम् । कोऽन्नानवगतम् ? उपसर्गस्त्वासमाप्त्यर्थे । आशब्दोऽपि
जायते जन्यते वा तत्रातदित्यवगत्यर्थः.....त्यनवगतम् । समाप्तगुणपरोऽभिधेयः ।
उदाहरणम्—।

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) घ्यायस्य
अष्टमः खण्डः ।]

१- [भा० २।७०]

२-अङ्गमानस्य B. C.

३-अनुपसर्ग B. C.

४-'ता' इति मुटितम् B.

५-'जन्यते' इति नास्ति C.

६-अयं पाठः सन्दिग्धः । तत्रातदित्यवगत्यर्थे C.

७-त्यनवगतः B.

८-गुणपरो C.

९-आदौपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिभिर्देशो न
इत्यते ।

[अथ नवमः खण्डः ।]

अग्रं हि भूरिदावत्तरा वा विजामातुद्वत् वा या स्यात्ताव ।

अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् ।

कुतस्तस्यार्थम् । दिशब्दो यस्मादर्थं यस्मादग्नौपमश्रवं श्रुतवानहम् । किम् ? उच्यते ।

भूरिदावत्तरा बहूनो धनस्य दातृतरौ वा युवाम् । कुतो बहु दातृतरौ ? विजामातुर्धनादन्ये कुलीनत्वाद्यो विगता जामातृगुणा यस्मात् सोऽग्निमातृगुणोऽपि जामाता क्रीतापति-
रुच्यते । स हि निर्गुणत्वाद् धनेनोपप्रलम्भयन्निति शक्तेन बहु इवाति ततोऽपि युवां बहु
दातृतरौ । न विजामातुरेव केवलात् । किं तर्हि ? उत वा या स्यात्ताव वाशब्दश्चार्थं धः
पदपूरणः, अपि च स्यात्ताव । स्यालो हि भगिनीप्रियचिकीर्षया भगिनीमर्तुंरतिबहु
इवाति । ततोऽपि युवां बहुदातृतरौ । अथ एतस्मात् कारणात् सोमस्य प्रयतिर्दानार्थः, ततो
भावे किंनि तृतीयैकवचनस्य पूर्वसर्पणं एतद्रूपम् । सहार्थं च तृतीयाप्रत्ययः । प्रदानेन
सहेत्यर्थः । युवभ्यां तादर्थ्यं एषा चतुर्थी, युष्मदर्थं हे इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि । कीदृशम् ?
नव्यं स्यात्तं तद्विदः, नयमन्यैरेवं कृतमित्यर्थः ।

शश्वधित्यम् । दक्षिणाजा दक्षिणस्यां दिशि देशे अजायन्त इत्याङ्पूर्वस्य जनेऽङ्
प्रत्ययः, दक्षिणजा एव दक्षिणाजाः प्रजादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकोऽणुप्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
क्रीतापतिमाचक्षते । एवं प्रसिद्धोहाभिधानधर्मो दक्षिणापये क्वचिद्देशे । इव सम्प्रत्येयं, सुष्ठु
समातृगुणत्वात् सुसमातो निर्माता तनयं यत् पितुरपि त्वं तदसौ अन्नपानभोगादिना
निर्मिमीते एवंशीलः संभोगेन हि सम्पूर्णो भवति । अतोऽसौ पितुः कन्यापितुर्जामाता
भवति । स्याल आसन्नः सहयोगेन सम्यग्यो नान्येभ्यः पिं.....सदेः स्याल इति । निदानं
नाम ग्रन्थस्तद्विदो नैदाना मन्यन्त इति शेषः । तथाहि तस्मिन् सर्वा विभोः सः स्याल्लाहा

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[३० ११०५१२] 'अग्रं हि' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-बहुना B. C.

४-'त' इति त्रुटितम् B.

५-न विजा B. न विजा C.

६-सोममातृ B. C.

७-यावे त्तिनि B, भवे त्तिनि C.

८-प्रयमनेन B. C. ९-स्तोमान् B.

१०-'स्य' इति त्रुटितम् B. C.

११-[पा० ३१२१७]

*'दक्षिणाजा एव दक्षिणाजाः' इत्युचितम् ।

१२-[पा० ५११३८]

१३-क्रीतापति B. C. १४-तं प्रत्यक्षे B. C.

१५-'पि' इत्यपि त्रुटितम् B.

१६-तद्विदा B. तद्विदो C.

१७-अर्थ पाठः सन्दिग्धः । स्याल्लाहा C.

शूर्पाद्रा विवाहकाले लाजानावपतीति गृह्यमणिस्मरणाद् वाक्यार्थे पैदं पदवचनाद् द्रष्टव्यम् । एयमेतौ निगमप्रसक्तौ जामातृस्यालशब्दखुक्तौ । तत्प्रसङ्गादाह राजतेर्यजाः । शोभन्ते हि ये नीलदामीपलाशमिथ्या विशेषेण तस्यां वेलायाम् । शर्पः स्यतेर्धातोः, तेन ह्यन्नस्य कर्णतुपविप्रमोकादिना तण्डुलसमिदोदेरणं क्रियते तन्निर्वर्त्यत इत्यर्थः । पूयतेर्वा पूयते तेन कर्णतुपाविशूर्पमशनस्य प्रत्यासन्नतण्डुलसमिदादेः पचनं शोधनम् । शृणातेर्वा हिंस्यन्ते मक्षिकादयः क्षुद्रप्राणिनः ।

ओमास इत्यन्यगतम् । तत्पुनः प्रसङ्गेन सप्तर्दशे व्याख्यायते 'ओमासश्चर्पणी-धृतः' इति ।

[इति निरुक्तविचरणसमुच्चये]

एकादशस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।]

* 'गृह्यस्मरणाद्' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

१-वाक्यार्थपदं ७.

२-जामात्र स्यात् B, जामात्र स्यात् C.

३-'मिथा' इति मुद्रितम् B.

४-करण तु B, C. ५-समिधादे C.

६-'अवतेर्वा' केन कर्णतुपादि शूर्पशमनस्य ?

इत्यादौ पुस्तकपाठः ।

७-श्लोके B, C.

८-[निरु० १२।४०]

९-'अध्यायस्य' इति नास्ति C.

अ. ६, ख. १०. }
अ. ६, पा. ३, ख. १. }

(४२४) [सोमानम् । अनवायम् । किमीदिने

[अथ (पष्ठस्थाध्यायस्य) तृतीयः पादः ।]

सोमानमित्यनवगतम् । 'पुञ्जं अभिपये' इत्यस्य मनिप्रत्यय एतद्रूपं सोमानम् ।
सोतारमित्यवगमः । उदाहरणम्—

सोमानं स्वरणं कृणुहि वद्वानस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥

मेधातिथेः । सोमानं सोतारम् । कस्य ? सामर्थात् सोमानांम् । एवम् 'सृष्ट शब्दोप-
तार्पयोः' शब्दयितारमुच्चारयितारं च । कस्य ? सामर्थात् स्तुतीनां यष्टारं स्तोतारं चेत्यर्थः ।
कृणुहि कृणु मां यदुच्यते वदनेन । यदु चनं देहि येनाहं यष्टा स्तोता च स्यामिष्यमिष्यायः ।
अथवा स्वयं यः शब्दार्थे स स्वर्यत इति स्वरणः ल्युट् कर्मसाधनः प्रकाशयत इत्यर्थः ।
कतमोऽसौ कक्षीवान् ? उच्यते । य औशिजः पौत्रः । अथवा कक्षीवन्तमिति न ऋषिनाम
नं चोपमानम् । किं तर्हि ? आत्मनो विशेषणम् । उशिक्शब्दोऽपि मेधायिनाम् । योऽहं
कर्मलक्षणेन प्रनुप्राययवभूतेन तेन तद्वान् औशिजः । उशिजश्च मेधायिनः कण्वस्य पुत्रो
मेधातिथिनाम् । पञ्चदशेऽस्तदध्याहारः । तं मीं सोमानं स्वरणं च कुर्विति सम्यन्धः । अथवा
हस्यभेदे कस्यादिसद्वान् ईश्वर इत्यर्थः । उशिज उशिग्वष्टेः कान्तो ह्यसौ ।

अनवायं किमीदिने इत्यनवगते । पूर्वस्यानवयवत्वमध्यवेयमिति यावगमः । परस्य
किमीदानीं कस्य किं छिद्रमिति चरति किमिदं वर्तते इति या चरति यः स उच्यते ।
साधुजनवैरी सदा विरुबुद्धिः पिशुनोऽभिघेयः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्था-) ध्यायस्य
दशमः खण्डः ।]

१-अथ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्ति B. अथ

सर्वोपस्थापपादारम्भात्मकः पाठो नास्ति C.

१-[पा० ५।१] पुद् अभिपये C.

१-[५० १।१८।१] 'सोमानं स्वरणम्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

४-सोमातिथेः C.

५-सोमानम् B. सोमाना C.

६-[पा० १।१५७] स्तं शब्दोप C.

७-तस्य C. ८-चन्द्रकृते C.

९-कक्षयन्तमिति .

१०-नाचोपमानम् C.

११-'तेन' इति नास्ति B. १२-औशिजश्च B.

१३-'मीं' इति त्रुटितम् B.

१४-कुर्विति B. कुर्वमिति C.

१५-'श' इति त्रुटितम् C.

१६-किमु दीने B. किमिति ने C.

१७-मन्वये वयमिति C.

१८-'कस्य' इति त्रुटितम्

१९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ एकादशः खण्डः ।]

इन्द्रासोमा समधर्मासमभ्य १ धं तपुर्ग्यस्तु चरमिवां ईव ।

अग्निद्विषे कव्यादे घोचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥

वसिष्ठस्य । हे इन्द्रासोमौ अवशंसं पापं परेभ्यः क्षसतीत्यधर्मासैस्तं पापस्यास्माकं क्षसितारम् । अभ्युपसर्गस्तच्छ्रुतेऽथ योग्यक्रियापदाध्याहारः कार्यः । तेन अग्निसन्तापयतमिति शेषः । अपरं अन्तर्नीतमत्यर्थमेतत्, अथर्वन्तम् अधात्मकं वाधं केशलं पापकमित्यर्थः । स च तपुः तपेः कर्मण्युपत्यये अभिसन्तप्यमान इत्यर्थः । यथाहुं 'यसु प्रयत्ने' आयस्यतु क्षीयतामित्यर्थः । तप उच्यते । चरमिवान् अग्निसंयुक्त इत्यर्थः । क्षीणाय अग्निद्विषे तस्मै ब्राह्मणाद्विषे कव्यादे कव्यं मांसं तद्वर्त्तति कव्यात् तस्मै पृष्ठमांसादिने परोक्षाफोशक इत्यर्थः । लोकेऽपि यः परोक्ष आफोशति स उच्यते पृष्ठमांसानि खादतीति । परोक्षसं चक्षिर्वर्शने घोरदर्शनाय । द्वेषः सर्वलोक्तस्य द्वेष्यवन्धैस्तं धेत्तम् । कीदृशम् ? अनवायम् अनवाययं सकलमित्यर्थः । अव्यवैयं धीं अनवगमनीयं वा । अनवगमनीयं यद् द्वेषः सन्तैः सुहृदो नेतुं न शक्नुयुस्त्वित्यर्थः । किमीदिने पिशुनाय ।

अपं हेतिः पूर्वस्याङो ह्रस्वत्वेन । आभिमुख्येन हन्ति धेयस्यो विनाशयतीत्यर्थः । चरुशब्दो मृन्मैत्र्यां स्थाल्यामधिकरणे आधेये चरविंशीति द्रोणादिशब्दबद्ध उभयत्र प्रसिद्धोऽविशेषात् । मुख्यं चरतेरर्थसमवायं दर्शयति शुभ्रगन्धस्मात् तत्तार्थं इति । विकृतान् प्रवेशानायत इति विकृन्ततः कव्यमिति नैरुक्ताः । लोकस्तु समुदायप्रसिद्ध्या संस्मरन्

१-आदर्शपुस्तके खण्डस्य सप्तमस्य च निर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १७।१०।१२] 'इन्द्रासोमा सभ' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-शंसं तत् B. शंसः सतत् C.

४ पापस्यास्माकं B.

५-'धं' इति पुटितम् C.

६-अपवन्तः B.

७-'द' इति नास्ति B.

८-'यस्तु' इति पुटितम् C.

९-[पा० २ । १०४] यम् प्रयत्ने B.

१०-अग्निद्विषे B.C. * 'त्रोनाद्याय' इति पुनम् ।

११-मामनिपातीति .B]

१२-'चक्षिद् व्यक्तायां वानि । अय दर्शनेऽपि' [पा० २।७]

१३-द्वेष्यवन्तम् C.

१४-दत्तम् B. C. १५-अप्येव वयं C.

१६-पादनगमनीयं B.

१७-म तस्तुहरो C.

१८-अपं हतं तर् (सं C.) प्रत्येयां (त्यन् C.) दोह (द C.) सत्ते (त्व C.) न B. C.

१९-मृच्छयो C.

२०-चोत्प (व्य C.) तीति B. C.

२१-ननामान् इति B. तनामान् इति C.

अ. ६, ख. ११.
अ. ६, पा. ३, ख. २. }

(४२६)

[अमवाने

क्राव्यादमाचष्टे । अनवायमव्यधेयमिति ध्याप्यातम । विशतेहिंसार्थस्येति केचित् ।
स हि हिनस्ति अनर्थेन योजयति ।

अमवानित्यनवंगतमनेकार्थं च । अमात्यं इति वा अम्यमर्नेमिति वा आत्मवानिति
वाचगमः । उदाहरणम्—।

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
एकादशः खण्डः ।]

१-अमवानव्यधे B.

२-त्यवगत B. त्यवगत C.

३-अमात्यमिति वा B.

४-'अम्य' इति नस्ति B. C

५-आत्मवानित्येव B. वानित्येवगमः C.

६-आदर्शपुरतः केच्यत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो
न दृश्यते ।

[अथ द्वादशः खण्डः ।]

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पुष्पी वादि यजेवमेवो इमेन ।

पुष्पीमनु प्रसितिं दूणानोऽस्तामि विष्य रक्षसंस्तोत्रिः ॥

यामदेवस्य । अग्निरुच्यते । कृणुष्व कुरु पाजो बलं ज्वालासमावृणु । प्रसितिं न प्रसितिमिवे प्रसितिश्च वायुरा जालं वा तद्वत् । पृथिवीं चित्सीर्णां कृत्वा योहि रक्षांसि प्रनीतिं शेषः । क इव ? उच्यते । गेनेव यथा राजा अमवान् ससिहायः । अथवा हृद्यमनं रोग उच्यते, फलैः शङ्खानां रोगैस्तद्वत् । दस्यूनां रोगभूत इत्यर्थः । आत्मयान्यायेत्तया-
नित्यर्थः । इमेन इरा अंशं तद्भूतेन सुपुष्टेन गणेन^१ यलस्मृतेन गतभयेन^२ वा ईरेण हस्तिना शङ्खं प्रति विष्वस्तो यायात् । एवं तृष्णीमनुप्रसितिमित्युभयत्र व्यत्ययेन द्विती-
यैकवचनं तुतीयैकवचनस्य स्थाने । तृतीया क्षिप्रनाम तुंष्या क्षिप्रया । कया ? साम-
र्थ्याद् गत्या । कीदृश्या ? अनुप्रसित्या अनुबन्धया सन्ततयेत्यर्थः । गत्या च दूणानो दूणा-
तीति यथकर्मा भवन् । तत्रैकवाक्यतायै सुखप्रतिपत्त्यर्थं यस्यार्त्तस्मादित्येवाह्वार्यम् ।
यस्मादस्तामि तृणयं साधुकारिणि साधु क्षेतासि इष्टुनिति शेषः । तस्मात् तैर्विष्य ताडय
रक्षसः तपिष्ठेस्तापयितृ तमैरतिशयेन तापकैर्दीक्षितमैर्या अतिशयेन शृङ्खलैः । तृप्तं मूढमुच्यते
प्रविष्टं शृङ्खलं धातुः पानात् ।

अग्नीवत्यनवगतम् । हिंसितारो गौराभिषेधाः । ततश्च पूर्वमन्त्रोचोऽन अन्यमनेन

१-आदर्शपुस्तकेष्वन खण्डारम्भास्य निर्देशो न
हस्यते ।

२-[४० ४१४१] 'कृणुष्व पाजः' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-प्रसितिर्वि B. प्रसितिर्व C.

४-वायुर B. C.

५-वाभि B. मि C.

६-प्रतीव चोपः C. ७-हजेव C.

८-सहायः B. * 'स्वद्वान्' इति पुस्तम् ।

९-'वायत' इति द्विलिखितम् B. C.

१०-अनदं ताम् (भू C.) तेन B. C.

११-गणेन B. C.

१२-'गतभयेन' इति द्विलिखितम् B. C.

१३-'शूरे' इति द्विलिखितम् C.

१४-'वचनं द्वितीयैक' इति प्रुदितम् B.

१५-विह्वलित (विभिदि C.) क्षिप्रनाम B. C.

१६-तिष्ठा B. C. १७-अनुप्रसत्या (त्व C.) B. C.

१८-'यस्माद तस्मात्' इत्यनयोर्मध्ये 'ति' नवगम

(भं C.) मयीवा हिंसितारो गोपगर्भः (भं C.)

वा (वा C.) तः दुर्गमा वायं विमिश्रित

नाम' इत्यभिः पठः B. C. 'तस्मात्' इत्य-

देव स्थाने 'तस्यादित्य' इति B. 'तस्यादि-

त्याहार्य' इति च C. पुस्तके पाठः ।

+ 'पाजः' इति पुस्तं स्यात् ।

१९-गो वाभिषेध C.

२०-उमदे नेकं पद B. अग्रमनेन C.

एतत् पदं व्याख्यातम् । अतोऽभ्यमनवोत् इत्यवगमः । उदाहरणम्—

वस्ते गर्भगमीनां दुर्णामां योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्कट्यादेमनीनशार्त्तम् ॥

रक्षोहा नाम ब्रह्मणः पुत्रस्तस्याप्यम् । गर्भरक्षणार्थं कर्मणि दिनियोगः । स्त्री उच्यते । वस्ते तस्य गर्भम् अमीनां हिंसिता रोगभूतो दुर्णामां पापः कुंमिरिति नाम यस्य न कुंमिः योनिमाशये आश्रित धा आशते धा तिष्ठति हि । तस्य किम् ? उच्यते अग्निस्तं ब्रह्मणाऽनेन मन्त्रलक्षणेन सह अग्निश्च ब्रह्मा चेत्यर्थः । निरित्ययमनीनश्रित्येतेन सम्यग्यथे । कल्याणं मांस-
भक्षं निर्मूलं नाशयतु ।

निर्वचनप्रसक्तमाह कृत्ये मांसे मेयति क्षिह्यति गृह्यतीत्यर्थः । क्रमतेवां स्यात् सरण-
कर्मणो हिंसार्थस्य सरणकर्मणे इति पाठान्तरम् । क्रमतेवेति तस्यैव धातोः स्वार्थवृत्तित्वेन
पुनरुपन्यासः, हिनस्ति धावति वा क्रामति वा ।

दुरितमित्यनवगतम् । किमत्रानवगतं यावता एतेर्भावे कः, र्भृतिर्गमनमित्यर्थः । तस्य
दुःपापत्पमेव शोतयति पापगतिर्दुर्गतिर्भवेत् । यदि पशुं धामनखज्जादीनां गतिर्दुर्गतिर्मित्यु-
च्यते । यद्वा क्रिमिकीटपतङ्गत्वादिप्राप्तिरूपा दुर्गतिर्दुर्गतिमुच्यते । तत्र धात्वर्थमात्रकु-
स्तायां नेह किञ्चिदनवगतं स्यात् । अस्ति खलु दुर्गतिप्रापककारणभूतं कर्म । दुर्गतिर्ग-
म्यते येन येन तद् दुरितमिहाभिप्रेतम् । तच्च दुर्गतिशब्देनैवाभिधातुं शक्यते न दुरित-
मित्यनेनानवगतम् । तदेतल्ल्युदा दर्शयति यायवुक्तं स्याद्दुर्गतिर्गमनानि तावद्दुरितानीति ।
उदाहरणम्—

वैश्वदेवीं सृष्टतामारेमचं शुद्धा भवन्तो यज्ञियास्तः पावकाः ।

अतिक्रामन्तो दुरितानि विस्तारं शतं हिमाः सर्ववीरा भवेम ॥

१-अग्रमवान् B. C.

२-[क. १०।१६२।२] 'वस्ते गर्भम्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-गर्भः B. ४-किमि C.

५-योनिमाशये B.

६-आशते वा तिष्ठत (नास्ति C.) बि B. C.

७-निर्मूलं O. ८-शच्यतीत्यर्थः B.

९-कर्मणि C. १०-क्रमतेवेति B. C.

११-क्रमति B. C.

१२-इतिर्गमन B. १३-वंकुवाम् B. C.

१४-'सु' इति शुद्धितम् B. मुच्यते C.

१५-यदि वा C. १६-पशु B.

१७-'वैश्वदेवी' इत्येव प्रतीकम् B. C. अवमेतदा-
उत्पूर्वको मन्त्रः कुत्रत्य इति न ज्ञायते । अथ-
वैश्वदे तत्पपाठभेदेनेत्यमयं मन्त्रो वर्तते—

वैश्वदेवीं वचंस आरेमचं

शुद्धा भवन्तः शुचयः पावकाः ।

अतिक्रामन्तो दुरिता पदनि

शतं हिमाः सर्ववीरा भवेम ॥

[अथर्व १२।१।२८]

विदधेपां देवानां सम्यन्धिनीं सृतां सत्यां प्रियां च । पर्वभूता हि वाक् सूनृतो-
च्यते । प्रियां सत्यां वाचं स्तुतिमित्यर्थः । आत्मचमुपक्रमध्वं वक्तुम् । तथा च शुभाः पूताः
प्रकाशोऽत्र द्रष्टव्यः । स्तोकेनापि पापेनासर्वद्वन्द्वं इत्यर्थः, भवन्तो यज्ञियासो यज्ञसम्पातिन
श्रुत्यजो यूयम् । ययमप्यतिकर्मन्तो दुरितानि दुर्गतिः कुत्सिता अघं गतिर्गम्यते यैस्तानि
पापानि विश्वा सर्वाणि शतं हिमाः हेमन्तः शतं वर्षाणीत्यर्थः । सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रै-
श्चोपेता मदेन मोदेमेत्याशास्महे ।

अप्येत्यनयगतम् । अपपूर्वस्य वेत्तेरन्तर्नीतण्यर्थस्य एतद्रूपम् । अपर्वाय इत्यनयगतमिति ।
सुखं प्राणांश्चेत्यनयगतम् । यद् यस्माद् एतया वाचा शब्दवाच्यया विद्वत्ताडितः, ताडित-
स्यन्ध इत्यर्थः । हर्तव्याधिसम्यन्धोऽपविद्धो गुरुणा विद्वद्भ्य उपमीयते प्रमीयत इत्यर्थः ।
अतो व्याधिजातिर्या लीलिल्लनिर्देशात् । उदाहरणम् 'अमीणां चित्तमे' इति प्रसङ्गेन चतु-
र्दशे व्याख्यास्यते ।

अमतिरित्यनयगतम् । अमामेयीत्यस्यार्थवचनम् । आत्ममेयी अततेयीऽमतेयी अम-
तिशब्द इति निर्दिष्टः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वादीतिरात्मप्रकाशमयी ततिर्मेतिर्या । अम-
तिर्दीतिरभिधेया । उदाहरणम्—

अभि त्वं देवं धनितारंभोग्योः कश्चित्तुमर्चामि त्वय्यर्चवं श्रद्धामभि प्रियं मतिम् ।

ऊर्वा यस्यागतिर्मा अदिशुतः सर्वा मनि द्विष्यपाणिस्मिमीत सुकतुः कृपा स्वं ॥

नकुलस्यार्थम् । अमीत्ययमर्चामीत्यनेन सम्यचप्रते । तं तं देवं दानादिगुणम् ।
ऊर्वावापृथिव्योर्द्वयोदपि मध्ये कश्चित्तु कान्तकर्माणं प्रान्तप्रज्ञानं वा । यथा मेधाधि-
नोऽथोयिकर्मणो वा विचार्य हितं कुर्वन्ति तथा सर्वजगद्धितं कुर्याणमभ्यर्चामि अभिर्ष्टामि ।
सर्वसर्वं सैयस्तद्व्यानुज्ञानादभ्यनुज्ञातम् । उदयास्तमयाम्यां हि यथास्वं सर्वकर्मसु सत्य-

१-सोप्यतां B, C.

२-नासम्यद D. नासम्यग्य C.

३-हृते B. हृत्ये C. * 'सम्यादिन' इति युक्तं स्यात् ।

४-'म' इति श्रुतिम् B.

५-अयोगति C.

५-दिगन्तार' इति युक्तम् ।

६-पेतेरन्त B, C.

७-अपापाय B, C.

८-द्रष्टव्यादि सम्यदोऽपि B.

९-विदां B.

१०-[४० १०११=१११२]

११-[निद० १११२]

१२-'म' इति श्रुतिम् B, C.

१३-आमयि B. अभूवयी C.

१४-'ततेवा' इत्येव B. ततेवा मतेवा B.

१५-दीतिनामप्रकाशमयी B.

१६-[अथर्व० ७।१४।१,२] 'आभि त्वं देवम्'
इत्येव प्रतीक्य B, C.

१७-'तं देवं' इति श्रुतिम् B, C.

१८-दादिगुणः B.

१९-अत्र 'भोग्योः' इति पाठो युक्तः ।

२०-सत्यता B.

२१-सर्वभोग्या B. सर्वभोग्यनुज्ञानाभ्यनु C.

मेवासावम्यनुजानाति विश्वम् । रत्नानां रमणीयानां धनानां दातारम् । अभीत्ययं
मतिमित्येतेन सम्यग्यते । प्रियमिष्टं सर्वस्य मैत्रिम् अमिमन्तारं मण्डलस्थाधिष्ठातारं
लोकपालत्वाद्वा दातारं सर्वस्य कविं मेधाविनम् । ऊर्ध्वं उच्छ्रिता व्यापारवती वा । यथा
लोके ऊर्ध्वो मय व्याप्रियस्वेति गम्यते । यस्यामतिरत्नमयी आत्ममननसाधनभूता भा
दीप्तिरद्विषुत् द्योतते । सतीमनि प्रसवे । सप्तमीश्रुतेर्वर्तमान इति शेषः । सवित्रा ह्यनुज्ञाता
सतीत्यर्थः । यश्च हिरण्यपाणिर्हिरण्यमिधोज्वला हस्तक्षणा वा रसभरणा वा रश्मयः पाणि-
स्थानीया यस्य सः । अमिमीत निर्मिमीते मुक्तुः शुक्लार्मा । कृपा स्वस्तया उपकारकल्पनया
स्वरादित्यः संचित्भावविशेषणत्वादात्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्या अमतिरित्युपपद्यते ।

श्रुटी पुराणिकः इत्येतेऽनवगतेऽनेकार्थे । श्रुटीयरीत्यर्थः । सुखमभिधेयम् ।
'सुखवर्त्यो भवत' इति धचनात् । रोचंश्चुधिरिति च । इह तु क्षिप्रनाम निगमपदा-
न्तरसम्यग्धसामर्थ्याद् गम्यते । तेनानेकार्थत्वमपि । आर्हवर्णीत्यवगमः । पुराणिकरित्यस्य
पुराणीरिति वा पुरं दारयतीति वा । अनेकार्थत्वं तु विचारपुरस्सरं भाष्ये दर्शयिष्यते ।
उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या-(पद्यस्या-) ध्यायस्य
द्वादशः खण्डः ।]

१-नुज्ञानाति C.

२-रमणीयां B. ३-मतीः B.

४-'ल' इति झुटितम् C.

५-ऊर्ध्वमुच्छ्रिता B.

६-निवोज्ज्वला B. 'वोज्ज्वल्य' इत्युचितम् ।

७-धवित C. ८-श्रुति C. *९-ते अनवगते

अने०' इत्युचितम् । १०-श्रुतिवरी B. C.

१०-सुखवती भवतिर्वचनात् B. C.

११-अयं सन्दिग्ध इव पाठः।

१२-नेकार्थे B. नेकार्या C.

१३-अश्रुती B. अश्रुती C.

१४-पुराणीरिति B. C.

१५-पुरं दायतीति B., पुरं दरापतीति C.

१६-अनेकार्थे तु B. C.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र

खण्डसमाप्तिनिर्देशो

न दृश्यते ।

[अथ त्रयोदशः खण्डः ।]

ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्य विदे अग्निं सन्ति देवाः ।

तौ अग्नेर उग्रतो यज्ञ्यग्ने श्रुष्टी भगं नासत्या पुराण्यम् ॥

यसिष्ठस्य । द्विशब्दो यस्मादर्थे यस्मात्ते यज्ञेषु यज्ञियासो यज्ञोर्हाः । ऊमाः अधितारो-
ऽयनीयास्तर्पणीयाः । सधस्य सधं स्वीयते यज्ञं तत्स्थानं वेद्याख्यम् । सधस्यम् 'सध माद-
स्ययोः' इति सधस्य सधादेशः । अग्निं वेन्ति अभिभयन्ति । के ते ? विदे सर्वे देवाः । यस्मा-
दिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः । तस्मात् तान् अग्नेर यज्ञे उग्रतः कामयमानान् यक्षि यज्ञा-
महे । अग्ने श्रुष्टी क्षिप्रं भगं नासत्या नासत्यां चादिवनीं पुराण्यं च ।

निगमप्रसक्तं निराह सधवेवेत्यादि । द्वौ प्रसिद्धौ प्रकृतमर्थं गमयतः, अधिसंघाद-
कावित्यर्थः । औगवर्णिनो मन्यते । नित्यपक्षे नित्यं प्रागुपसो दर्शनात् सत्यस्याधिसंघादिको-
ऽर्थस्य प्रणेतारौ । तस्मिन् हि काले मनसः प्रसादः । स्वधिपरीतं यत्नं प्रतिपातीति । तथा
चोक्तम् 'प्राज्ञे मुहूर्तं उत्तिष्ठतु' इत्यादि । सत्यवाद्याद्यप्येतच्च नासत्यां इत्याप्रायणो मन्यते ।
नासिकाः प्रमथं धित्वैतिहासिकाः । नासिकाराध्यात् प्रमथार्थेऽपि नसंदिशो द्रष्टव्यः ।
नासिकातः प्रतिलब्धः सन् तत्कार्पात्याख्यातं पुराणार्थत्वादेभ्य आगन्तव्यम् । पुराणीति
धीशब्दस्य धीकर्म्मसु पठित्वाद् बहुकर्मा बहुवचो बोध्यते । अतोऽस्तिविज्ञानपदत्वाभावाद्
गुणपदत्वे सति प्रकृतस्यैव कस्यैचिद् गुणपदमाहोस्तिद् अपूर्यस्येति सन्देहाद् विचारार्थः

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मस्य निर्देशो न
दृश्यते ।

२-[अ. ७ ७३९/४] 'ते हि यज्ञेषु' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-यज्ञियार्हाः C. ४-सधस्यः B.

५-यज्ञस्तत्स्थानं वेद्याख्यं C.

६-'सधस्यं' इति नास्ति B.

७-[पा. ६३१/५६]

८-सनस्य B. C.

९-सदभिधन्वि तु B. तग्निं सन्धन्ति C.

१०-अग्नेः श्रुष्टि B. अग्ने श्रुष्टि C.

११-पुराण्यश्च B. C.

१२-तौ प्रतिविद्वौ B. C.

१३-दका इत्यर्थः B. C. १४-वाहो मन्य B. C.

१५-स्यापि संविदिनो B. C.

१६-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१७-'प्राज्ञे मुहूर्तं बुध्यते' [मनु. ७/११२]

१८-नासम्या (त्या C.) प्रयगो B. C.

१ -प्रभवः कियेति नासिका हासिका B. प्रभवः
वियेति हासिका C.

२०-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

२१-नासादेवेसा C.

२२-सत् तत्प्रतिताख्यानं C. तत्कार्पात्यादिरपि पाठः
सन्दिग्ध एव ।

२३-पीरुण्यस्य C.

२४-'कस्याचित्' इति नास्ति B.

प्रश्नः । तदिति चास्योपन्यासार्थः । कोऽयं पुरन्धिर्नाम । भगः पुरस्तादित्यादि । आश्विनेन सत्यप्यानन्तर्ये द्विचचनान्तत्वात् सम्यग्धनुषपक्षेर्भागस्यान्यादेशादिह मन इत्यकमेता । सधेरयं सम्यग्ध इत्युक्तम् । सामर्थ्यादप्रकृतेनापि सम्यग्धो भवतीत्याह इन्द्र इत्यपाम् । तत्सामर्थ्यं दर्शयति देवराजत्वादतिशयेनासौ प्रकृष्टश्च यदुक्त्वा । द्युत्पत्यन्तरसामर्थ्याद्वा । पुरामसुरसम्यग्धनीनामतिशयेन दारयिता इन्द्रः । 'पूर्भि आतिरत्वे' इति मन्त्रान्तरे दर्शनसामर्थ्यात् ।

वरुण इत्यपं दर्शनम् । धीराद्वोऽत्र प्रज्ञावर्चनं दर्शयति । यस्मात् प्रज्ञया गुणेन स्तौमि मन्त्रो वा मन्त्रद्वया अग्निः ।

इमाम् तु क्वित्तमस्य मायां महीं देवस्य नकिं । दधर्पं ।

एकं यदुद्रा न वृणन्त्येनीरासिञ्चतीत्वनयः समुद्रम् ॥

ऊमाम् । ऊतु पादपूर्णे । क्वित्तमस्य अतिशयेन मेधाविनो मायां प्रज्ञां महीं महतीं देवस्य वरुणस्य समुद्राधिपतेः । नकिं कश्चिदपि आदर्धपं आधर्पति अभिभवति । एकं सन्तं यदुद्रा उदकेन न वृणन्ति न पूरयन्ति । ऐनीः 'इण् गौती' इत्यस्यैतद्रूपम् । एनश्चदस्य च शुक्लपर्णस्य 'धर्णादुद्रासौत्' इत्येवमीकोटः । व्यत्ययेन 'द्वितीया प्रथमार्थे' । एव्यो गमनस्वभावाः शुक्लवर्णा वा । औघोभिगमनस्वभावाः शुक्लोदकवर्णस्वभावत्वात् शुक्लवर्णाः । आसिञ्चतीराभिमुख्येन सिञ्चन्त्यः पूरयन्त्य इत्यर्थः । अवनयः नदीनामेदम् । गङ्गाया नद्यः समुद्रमुदधिम् । गङ्गाया हि नद्यः प्रभृतेन स्वेन स्वनोदकेन सततमापूरयन्त्यस्तत्समुद्रं जलाई धारयन्ति । सैषा वरुणस्य मायां पलाय्यास्य न कश्चिदभिभवति ।

रक्षदित्यनघगतम् । वणविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधेयः । गोचतेरिति धातुनिर्देशात् । रुगिति वा विरोचन इति धावगमः । उदाहरणम्—

१-देशोभिहमनमित्येकमेत C.

२-कद्रुक्तम् C.

३-पूर्भि इति मन्त्रान्तरे B. [

४-प्रज्ञारूपमर्थमित्यर्थः ।

५-प्रज्ञाया गुणेन स्तौति C

६-अतिः B. अति C.

७-[ऋ० ५८५६] 'इमाम् तु' इत्येव प्रतीकम्

B. C.

८-पदपूर्णा C.

९-न किं B.

१०-आदिधर्पं अधर्पं C.

११-यदुद्रा B. C

१२-एतीः B. C.

१३-[पा० २१३५]

१४-[पा० ४११३९]

१५-वमिकारः B. न्येन विकारः C.

१६-द्व्योभिगमन C.

१७-'त' इति वृत्तितम् B. C.

१८-मायां B.

१९-'ज्वल' इति वृत्तितम् C.

अवोधि होता यज्याय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिदस्य रुशददर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि ॥

बुधगविष्टिरयोरपिम् । अवोधि बुध्यति होता 'अग्निर्देवो होता' इति ध्रुतेहोताग्निः ।
मानुषस्तु तदधिष्ठितो होत्र करोति, अतः स होतेत्युच्यते । अथवा होतृशब्दोऽत्र तृप्त्य-
यान्तः क्रियाशब्दः । साधुकारिणि च तृप्त्ययः, साधु होमस्य कर्ता । यज्याय यज्जनाय
देवान् अग्निहोत्रादिना होमेन यागेन च देवान् यष्टुमित्यर्थः । बुध्वा च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वंवालो-
ऽग्निः सुमनाः सुवित्तो होमकारिणामनुग्रहपरचित इत्यर्थः । प्रातः प्रत्यूषस्येव उपस उदय-
वेलायान्त्यतः तिष्ठति ज्वालामालैः सन्नित्यर्थः । समिदस्य रुशद् दीप्तघर्षम् अदर्शि हृदयते ।
पाजो यत् ज्वालासमूहलक्षणं तेन च महान् देवस्तमसैः सकाशाद् निरमोचि निर्मोचयति
प्रकाशयतीत्यर्थः ।

रिशादस इत्यनवगतम् । रिशतेर्हिंसार्यस्य शुद्धस्य प्यन्तस्य वा स्पतेश्चैतद् द्विधातुर्ज
रूपम् । रिशतां हिंसतां देशयतां वा प्रतां घातयतां वा शशूणामसितारः क्षेतारो
नाशयितार इत्यर्थः । तेन रिशदंसितारो देशयदसितार इति यावगमः । उदाहरणम्—।

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
प्रयोदशः खण्डः]

१-[क. ५११२] 'अवोधि होता' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

२-नोता C.

३-'अग्निर्देवानां होता [ऐ. भा. ११२८]

इति पाठो युक्तः।

४-उवाणा मालाः C

५-वाजं B. C.

६-येन च B. C.

७-'त' इति वृद्धितम् B. C.

८-रिशतां हिंसतां B.

९-रुशितारो B.

१०-'यावगमः' इत्यन्तरं B. पुस्तके 'पाथे' इति,
C. पुस्तके च 'पाथ' इति पाठोऽधिकः ।

११-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ चतुर्दशः खण्डः ।]

अस्ति हि वः राज्ञ्यं रिशादसो देवसो अस्याप्यम् ।

प्र णः पूर्वस्मिं सुविताय वोचत मधु सुग्राय नव्यसे ॥

मनोर्येव स्वतस्याप्यम् । हि शब्दो यस्मादर्थे यस्माद् अस्ति वो युष्माकं राज्ञ्यं सजा-
तिना अस्माभिः सह परस्परपकारलक्षणा 'इत उपजीवन्त्यमुतो मनुष्यः' इति श्रुतेः ।
रिशादसो हे रिशातां रेशयतां वा प्रतां घातयतां वा शत्रूणामसितारः क्षेप्तारो निरसितारो
देवासो देवाः । आति च आप्यम् आसित्यमासिर्जातिरुच्यते । यष्टृयष्टृत्यलक्षणामित्यर्थः ।
प्रवोचत प्रवृत्त मधु क्षिप्रं सुग्राय सुग्राय । अथवा आप्यमास्यं यस्माद् युष्माभिर्युष्मत्तः ।
यस्मादिति श्रुतेस्तस्मादित्यध्याहारः । तस्माच्छब्दोऽयोचतेत्यनेन सम्यध्यते । नोऽस्मान्
पूर्वस्मिं सुविताय सुगताय । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्यात् स्थानं स्वर्गाद्यं तस्मै प्रयाणोत्तरकालं
तत् प्राप्तुमित्यर्थः । प्रवृत्त मधु क्षिप्रं सुग्राय सुग्राय च नव्यसे अतिशयेन नयाय ।

सुदध इत्यनवगतम् । सुपूर्वस्य ददातेः प्रुन् द्रष्टव्यः । सुदान इत्यवगमः । फल्याण-
दान इति पर्यायवचनम् । उदाहरणम्—

ता नो रासन् रातिपाचो वसुन्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वर्हन्त्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टो सुदधो वि दधातु रायः ॥

वसिष्ठस्य । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यानि धयमर्थितवन्तस्तानि । नोऽस्म-
भ्यं पूर्वेषु कालेषु रासन् रासतेर्दानकर्मणो लङि अडभायइछान्वस्तत्वात्, अरासन् दत्तवत्यः ।
रातिपाचो हविषो दानं रातिस्तां याः सचन्ते । अथवा रातिपाचो हविर्दानस्य सेवित्र्य
इत्यर्थः । वसुनि धनानि । यत एवमतो प्रवीमि इदानीमपि आकारः शृणोतुं इत्यनेन
सम्यध्यते, रोदसी दद्यात्पृथिव्यां वरुणानो च आशृणोतु । आश्रयः प्रतिज्ञा अतिदास्याम इति
प्रतिजानन्तु अभ्युपगच्छन्तित्यर्थः । किञ्च वर्हन्त्रीभिर्वरयितव्याभिरेतानिभिर्योनिभिः

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डाग्रभागेदेशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० ८।२७।१०] 'अस्ति हि वः' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-[अनुपलब्धमूलमिदम्] वन्त्यमुतो B.

४-रिशादसः C. ५-'देवासः' इति नास्ति B. C.

६-'प्रवोचत' इति नास्ति B. C.

७-'प्रयाणकालं' इत्येव B.

८-'नव्यसे' इति नास्ति B. C.

९-'द' इति वृद्धितम् C.

१०-दायेति B. दाय इति C.

११-[ऋ० ७।३४।२२] 'ता नो रासन्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१२-तव B. तः C. १३-शृणोति B.

१४-इत्येव C. १५-गच्छत्वित्यर्थः B. C.

१६-व (प B.) रातिभिः B. C.

१७-वा (पा B.) राति B. C. १८-भि-दिष्टः B. C.

सह । सुशरणः साश्रयः । 'नेऽस्माकमस्तु । कः ? लक्ष्म नाम देवः । कीदृशः ? सुदत्तः सुदानः

साश्रयणश्च भूत्वा विदपातु विविधं दधातुं यणे घनानि ।

सुविद्वत् इत्यनवगतम् । वेत्तेः सुविद्यत इत्यवगमः । प्रशस्तज्ञान इत्यर्थः । महा-
कल्याणविद्य इति । उदाहरणम्—

ये तातृपुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमंतश्चसो अर्कैः ।

आग्नें याहि सुविद्वेभिर्वाहूँ सत्यैः कव्यैः पितृनिर्धर्मसद्भिः ॥

शङ्खणे यामायनस्तस्यार्पम् । ये तातृपुत्तीर्णोः प्राप्ता इत्यर्थः । देवत्रा 'देवमनुष्यपुरुष'
इति द्वितीयायेर्वा, देवान् जेहमाना 'ओर्हर्ह गतौ' कर्मज्ञानसमुच्चयेन क्रमेण गच्छन्तो
देवत्वं क्रमेण प्राप्ता इत्यर्थः । होत्राविदो होत्रे यज्ञानां वेदिताः स्तोमवेदावस्तश्चतिः करोति-
कर्मा स्तोमानां कर्तारः समुच्चयप्रदर्शनं चेदम् । अर्धमन्त्रैः स्तुतिलक्षणेनित्यैर्वा हविर्लक्षणे-
र्हेतुभूतैः स्तोमानां हविषां च कर्तार इत्यर्थः । पुरस्ताद् यच्छब्दस्युत्प्रेषणार्थसम्बन्ध-
स्तच्छब्दोऽप्याहार्यः । तैतोम याहि सुविद्वेभिः सुविद्यैः सर्वत्र सहयोगलक्षणा तृतीया, सह ।
अर्वाहूँ अस्मदभिमुखः सत्यैरहितयप्रसादैः कव्यैः पितृदेवतयं हविः कव्यं तत्सम्बन्धात्
कव्यभुजः कव्यादौ स्वाधिको वा यः कव्यैः कव्यास्तैः कव्यभूमिभेदाविभिर्वा पितृनिर्धर्म-
सद्भिर्वर्म इति यज्ञमोम यज्ञसौदिमिरित्यर्थः ।

आनुपगिर्धेयनवगतम् । नाम चैतद्विपातः । आनुपूर्वस्यानुपकव्यमित्यवगमः ।
उपर्युपरि लग्नमित्यर्थः । उदाहरणम्—

आ वा ये अग्निभिर्वते स्तुगन्तिर्वहिराहुपक् ।

येषामिन्द्रो उवा सखी ॥ १०

त्रिशोकस्यार्पम् । आहूँ मर्यादायाम् । प इति पदपूरणः । मर्यादयो यथाशास्त्रं ये

१-नः' इति नास्ति B. C. २-मूता B.

३-'ध' इति व्रुटितम् C.

४-[ऋ० १०।१५५] 'ये तद्वपुः (पः C.)'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

५-सिर्गाः B. तीर्णाः C.

६-[पा० ५।४।५६] मनुष्येचिति B. C.

७-का C.

८-[पा० ३।७] दहां गतौ C.

९-स्तोमस्त्यष्टासः B. * 'हविर्यज्ञं' इति युक्तम्

१०-अर्वाहूँ B. C.

११ 'त' इति व्रुटितम् C.

१२-कव्यं नव कव्याः C.

१३-यज्ञागम C.

१४-यज्ञजातिभि B.

१५-आनुष इत्यन C.

१६-आहूँपूर्वस्या B.

१७-[ऋ० ८।४।५१] 'आ वा ये' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

१८-मर्यादामे B.

१९-'यथाशास्त्रं ये' इति व्रुटितम् B.

अ. ६, ख. १४.
अ. ६, पा. ३, ख. ५. }

(४३६)

[तुर्वणिः

अग्निमित्रेण दीपयन्ति स्तृणन्ति च बर्हिर्विदिस्तरणान् दर्भान् । आहुण् आनुपूर्व्येण याँगे ये
यजन्त इत्यर्थः । येषां च इन्द्रो युवा सर्वदा तरुणः स्तुत्यस्तोतृलक्षणेन सत्येन गता ।
यच्छद्भ्युतेस्तच्छद्भ्योऽप्याहारः, ते पुण्यवन्त इति शेषः ।

तुर्वणिरित्यनवगनम् । तूर्णशब्द उपपदे यनोतेः सम्भजनार्थस्य श्वाँरो नामकरणेः ।

तूर्णे यनोतीति तूर्णवनिरिति प्राप्ते तुर्वणिः । उदाहरणम्—

स तुर्वणिर्महो अरेणु पौत्ये गिरिर्धृष्टिर्न भ्राजते तुजा शर्वः ।

येन शुष्णे मायिनेमायमो मदे दुष्ट आमुषे समपदि दामेनि ॥^१

इन्द्रस्य सव्यतामोपघ्नस्येदमार्पम् । इन्द्रस्तुर्वणिस्तूर्णे संममका यष्टुणाम् । महानि
प्रभावतः । अरेणुं सप्तम्या अत्र लुम् द्रष्टव्यः, अरेणुनि पांसुयजिते पौत्ये सेनालक्षणे स्वयले
सप्तमीधृतेः स्थित इति शेषः । स्वसेनामध्यगतः सप्रित्यर्थः । गिरिर्धृष्टिर्न भ्राजते समुच्छिन्नः
पर्वतप्रदेशो भृष्टिरुच्यते सद्यद् भ्राजते गिरिर्दृष्टमिव सर्वतः समुच्छिन्नो लक्ष्यत इत्यर्थः ।
तुजा तुजतेर्हिसार्थस्य । तुर्वेन्न इहोच्यते 'इत्यंभूतलक्षणे' तृतीया । अपि भवान् करण्युना
छात्रमद्राक्षीदिति यथा । हिसिन्ना यज्ञेण सम्यग्धः, गृहीतयज्ञः सप्रित्यर्थः । शर्वो यल-
नामेदम् । अन्तर्नीतमत्वर्थः । इन्द्रस्य यज्ञस्य वा विशेषणम् । यलवानिन्द्रो यलवता
यज्ञेण वा । किं कृतवान् ? उच्यते । येन तृतीयानिर्देशात् हतेति शेषः । शुष्णे शुष्णनामान-
मसुरं शोपयितारं वा सस्यानां मेघं मायिनं मायावन्तम् । आपसः इन्द्रस्येदं विशेषणम् ।
अयोर्मयो लोहमयो दृढशरीर इत्यर्थः । मदे 'यस्य च भावेन भावलक्षणमै' इत्येतेपां
सप्तमी, तच्छ्रुतेष्व योग्यश्रियापद्राग्याहारः कार्यः, सोमपदे प्राप्ते दुषो दुर्धरः शत्रूणाम् ।

१-अग्नि मन्थते B. अग्निमन्थते C.

२-दीपयति B. C.

३-स्तृणन्ति B. ४-भागा B.

५-'तच्छद्भ्योऽप्याहारः' इति नास्ति B. C.

६-देपुस्तस्तन्तः B.

७-'शेषः । तुर्वणिरित्यनवगनम्' इत्येतावान्

पाठस्तुटितः B.

८-उपदे B. उपपदे C.

९-'तेः सम्भजनार्थस्य श्वाँरो' इति पाठस्तुटितः

B. 'स्प' इति त्रुटितम् C.

१०-'ते' इति त्रुटितम् C.

११-करणम् B. १२-प्राति B. C.

१३-[॥ ११५६१॥] 'स तुर्वणिः' इत्येव प्रतीकम्

B. C. १४-सव्यकामावमस्ये C.

१५-तूर्णे संमर्ता B. १६-महा प्रभावतः B.

१७-अरेणु B. १८-लुम् अत्र B.

१९-'अरेणुनि पांसुयजिते पौत्ये' इत्येतावान्

पाठस्तुटितः B.

२०-तुनज B. तुप्रज C. २१-[पा० २१३२१]

२२-अत्र 'कमण्डलुना' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

अशिक्षादौ सर्वत्रायमेव पाठ उपलभ्यते ।

२३-अपोमयो C. २४-[पा० २१३२७]

* 'इत्येतेन' इति पाठः स्यात् ।

२५-'तत्' इति नास्ति B.

आभृषु आकार अभित्यस्य स्थाने, भूधिति सन्नन्तम् । ह्योरपि चानयोयोऽप्रायस्तस्मिन्-
प्रसिद्धरूपत्वाद् अवग्रहस्य सिद्धार्थावयवप्रदर्शनार्थत्वात् पदकारेणात्राश्वग्रहो न कृतः ।
व्यत्ययेन च नपुंसकता । शुष्णस्येदं विशेषणम् । अभिभूषुं शुष्णमिन्द्रं प्रत्यभिभवितु-
मिच्छन्तमित्यर्थः । गमयगिरमयेन नियमेन रमितवान् । एकस्मिन्नेव प्रदेशे वक्ष्येवानित्यर्थः ।
क ? दामनि । मेघपक्षे दामनीति लुप्तोपमं द्रष्टव्यम् । दामनीयं घत्सकं करमं वा ।

गिरिणा इत्यनवगतम् । देवोऽमिधेयचचनः । चतुर्थ्यन्तत्वेन सारूप्यात् । गिर्यणो
देधे इत्येतेनोपेत्युक्त्याह गीर्मेन वनयनीत्यर्थनिर्वचनम् । भाजयति सेवयति स्थापयतीत्यर्थः ।
गीर्वाण इत्ययममः । तथा अभिधानकोशकारैः पठति 'गीर्वाणाः स्युर्दिवौकसैः' इति ।

आमासु पञ्चमस्य आ सूर्य रोहयो दिवि ।

घर्मे न सामन् तपता सुवृत्तिभिर्जुष्टं गिरिणसे बृहत् ॥

नृमेधः प्रियमेघस्तोरपम् । आमासु पञ्चमित्यामत्वेन एकत्वेन चात्र भोजनस्यायोग्यासु
गोषु पक्षं भोजनयोग्यं पय ऐत्यस्त्वमीरित्वान् ईरयसि वा गमयसि वृष्टिद्वारेण ओषधि-
निर्गत्या जर्मेसि जनितयोश्चेत्यर्थः । यागनिर्घृष्ट्या चैवं सूर्यमारोहयसि आरोहितयान् वा ।
दिवि घुडोके योऽयमीदृशागुण इन्द्रस्तस्मै । वैधे न घर्मे शब्देनात्र महावीर उच्यते, महावीर-
मिव तैपता तपतिरन्तर्नीतपयर्थः, प्रवृत्तिजस्तापयति । किम् ? सामन् सौमो धूपयतेत्यर्थः ।
तद्धि सामतापनं सुवृत्तिभिः सुष्ठु धर्जिताभिर्दोषैः प्रवृत्तिभिः स्नानकरणादिना सम्यगुद्या-
रगत । तैवेयोपन्यस्यति विचारणार्थम् ।

१-आदित्यस्य B. 'आकारः अगी०' इति,
'आकारोऽभी०' इति वा युक्तम् ।

१-हूधिति C. १-रमय हिमेन रमितवान् B.

४-एतस्मिन्ने C. ५-वन्दयानि C.

६-दामनीति B.

७-करभक्ष B. C.

८-गीर्वाण C. ९-गीर्वाण C.

१०-'देव' इति नास्ति B. C.

११-नेनाक उक्त्वा B. C.

१२-त्यर्थः निर्व B. C.

१३-गिरिवाण B. १४-कोशकारः C.

१५-[अनुपलब्धमूलमिदम्] गीर्वाणा स्याद्विधौ
कसः B. गीर्वाण स्याद्विधौ C.

१६-[५० C ९१७] 'आमासु पञ्चम' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१७-नृमेघपुरुष (वास्ति B.) मेघयोपपन्न B. C.

१८-त्वमीत्यात् B.

१९-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

२०-'य' इति नास्ति B.

२१-'घर्मे न' इति वृद्धितम् C.

२२-'नयता' इति नास्ति B. तपन् C.

२३-न ह्वति C. तापवतीत्यत्र सन्दिह्यते ।

२४-समो C. अत्र 'साम' इति युक्तं स्यात् ।

२५-तद्धिदोषैः C.

२६-मेघोपन्य B. C. अत्र कथनं पाठवृद्धित इति
प्रतीयते ।

अ. ६, ख. १४. }
अ. ६, पा. ३, ख. ५. }

(४३८) [असूर्ते । सूर्ते । रजसि । निपत्ते

असूर्ते सूर्ते रजसि निपत्ते एतानि चत्वारि पदानि सप्तम्यन्ततया सन्दिह्यन्ते । तत्र रजसीति पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्याद् रजःशब्दो लोकवचनः । तत एतत्तावदसन्दिग्ध-
मन्तरिक्षलोकस्याधारत्वेन सम्बन्धोपपत्तेः सप्तम्यन्तम् । सूर्ते इत्यपि तत्सामानाधि-
करणेन सम्बन्धभावात् सप्तम्यन्तमेव । यतः 'ईर गतौ' इत्यस्य सुपूर्वस्य निष्ठायां छान्द-
सत्वादिङभावे ईकारस्य पूर्वसवर्णे सप्तम्यामेतद् रूपम् । रजसो विशेषणम् । अधि-
करणस्य आधेयसव्यपेक्षत्वादसूर्ते इत्याधेयप्रतिनिर्देशः । आधेयस्य प्रतिनिर्देशसामर्थ्याच्च
अव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थे प्रथमान्ततैवे । ततश्चासुशब्दपूर्वस्य तस्यैव धातोस्तद्वदेव
छान्दसत्वात् प्रथमा । एकारं आदेशो द्रष्टव्यः । निपत्ते इत्यप्याधेयविशेषणम् । 'नसत्त
निपत्तानुर्ते' इति निपातनौद् नत्वाभाव एकारादेशश्च पूर्ववर्ते । ततश्च अस्मीरिता स्वीरि-
तैत्यवगमौ । असुः प्राणः प्राणश्च वार्युः । तत्स्पष्टतरं भाष्यकार आह सुसमीरितैस्व-
समीरिते । असुसमीरितौ इत्यस्य व्याख्यानं वार्वसमीरिता इति । मयदादयोऽभिधेयाः ।
सुसमीरिते सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (-यष्टस्या-) -ध्यायस्य
चतुर्दशः खण्डः ।]

१-सम्बन्धाभावात् B, C.

२-[पा० २।८]

३-निष्ठायादछान्द B.

४-रजन्यो B.

५-अत्र 'प्रातिरिक्त' इत्याधिकः पाठः C.

६-कार्षप्रय B, C.

७-मान्ततैव B, C.

८-ततश्चासु B.

९-धानेवस्तद् C.

१०-विकार C.

११-निपत्ते इत्यप्याधेय C.

१२ [पा० ८।२।६१] नसत्तनिपत्तानुक्त C.

१३-निपातनात् C.

१४-पूर्वसत् B.

१५-अरिरिता रिरितैत्येव B.

१६-'यु' इति त्रुटितम् B, C.

१७-समिति त्वेव C. भाष्ये तु 'असुसमीरिताः
सुसमीरिते' इत्येव पाठः ।

१८-समिरिता C.

१९-पातसमी B.

२०-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

अ. ६, ख. १६.
अ. ६, पा. ३, ख. ६. }

(४३९) [असूते।सूते।रजसि।निपत्ते।अम्यक्

[अथ पञ्चदशः खण्डः]

त आयजन्त द्विणिं समस्ता ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना ।

असूते सूते रजसि निपत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥^१

मौचनस्य विश्वकर्मणः । ते आह मयादिताम्यम् । यजिर्दानार्थः । आयजन्त मयादिया

यत्र याच्यश्च दातव्यं तदा तत्र ताचदेवेत्यर्थः, ददति । किम् ? द्विणिं वृष्ट्युदकाप्यं धनम् ।

सगस्मै सम्यगस्मै लोकायेति शेषः । ऋषय औपरिष्टो नकार इहापक्रष्टव्यः, ऋषयो न ऋषय

इव यथा ऋषयः पूर्वं भृग्यादयः । जरितारः स्तोतारो भूना भूम्ना स्वमाहात्म्येन देवेभ्यो

हवींषीति शेषः । यथा ते हवींषि दत्तवन्तस्तद्वदित्यर्थः । अथवा ऋषयः पूर्वं जरितार इति

विश्वेष्टुज उच्यन्ते । भूतानि समकृण्वन् इत्येतस्य वेदमुपमानम् । यथा विश्वेष्टुजः वृष्टि-

काले स्वमाहात्म्येन भूतानि समकृण्वन् सम्यक् कृतवन्तस्तद्वत् । असूते असुः प्राणः स

च वायुः । कुत एतत् ? 'अयं वै वायुः पवते' प्राणः इति श्रुतेः । तेन प्रेरिता मरुदादयः

सूते सुष्टु प्रेरिते यिस्तीर्ण इत्यर्थः । रजसि लोके अन्तरिक्षादये निषते निपण्णा ये वृष्टिप्रदान-

द्वारेण भूतानि सम्यक् कृतवन्तः इमानि सर्वाणि श्वावरजङ्गमानि । भाष्ये च 'ये रसेन

पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति' इति पाठः । ये भूतानि कुर्वन्ति त आयजन्तेत्याद्येन

पादेन प्रतिवचनमित्यर्थः । प्रदर्शनं चेदम् । अन्यत्रान्येयंभूतस्यासम्यन्वस्यं पाठक्रमो न

तन्त्रमिति ।

अम्यक् इत्यनवगतम् । अमातेत्यवगमः । अंश्चैरकारो शब्दस्यामयचनस्यादौ द्रष्टव्यः ।

अमात्ता सती अम्यक् अभिषेतेति वा अभिपूर्वस्याश्चैतेरन्यक्ता भर्कारस्य मकारापत्त्या

अम्यक् । निर्व्यं शब्दश्च प्रत्यभिगर्मेता शशुशरीरलशेव हृदयत इत्यर्थः । आयुधाप्या शक्ति-

रभिधेया । उदाहरणम्—

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र रण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[श्रु० १०।८।१।४] 'त आयजन्त' इत्येव

प्रतीकम् B. C. ३-भृग्यादयः B. भृग्यादयं C.

४-'भूतानि' इति द्विलिखितम् B. C.

५-'सु' इति शुद्धितम् C.

६-अयमेतदालुपूर्विकः पाठः कुत्रचित् इति न ज्ञायते ।

'अयं यः स प्राणोऽयमेव स वायुर्योऽयं पवते'

[श्रु० प्रा० १०।१।१।७] पवन्ते C. अतः ये

वायुः पवन्ते प्राणम् B.

७-असूते B. C.

८-निपत्ते C.

९-ग्यस्यापाठ C.

१०-अम्यक् C.

११-अस्य वाच्यस्य पाठः सन्दिग्धः

१२-सति अम्यक् B. अम्यक् C.

१३-अप्यतेति वा B. C.

१४-वामकारपत्त्या B. वामकारपत्त्या C.

१५-नीर्व्यं B. C.

१६-'भिगता' इति शुद्धं स्यात् ।

अम्यक्सा ते इन्द्र कश्चित्से सनेम्यभं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निविद्विष्मातसे शुशुम्नापो न द्वीपं दधति प्रयांणि ॥

अगस्त्यस्यापम । तच्छन्दश्चुतेर्यच्छन्दोऽप्यगित्येतत्सम्यन्वी अध्याहार्यः । तां शिखां सतीम् अम्यक् यां प्रतीयं गता यां प्रतीत्येव सर्वत्र शत्रवो मन्थन्ते । या वा निःश्वं शङ्खं प्रत्यभिगता सहभूता वा ते तत्र स्वभूता हे इन्द्र ऋषिः शक्तिको आयुधविशेः । अस्मि अस्मान् प्रति सनेमि पुराणनामैतत् पुराणं ययौ धीमत् । अग्नेमित्युद्वान्तम, दृष्ट्युदकं मरुतो मरुतश्च जुनन्ति 'जुन गतौ' सामर्थ्याद्यान्तर्नीतव्ययो द्रष्टव्यः, गमयन्ति । किञ्च अग्निविष् चिदुपमायां द्वितीयो पादपूरणौ, अग्निरिव यथा अग्निरतले शुष्के काष्ठे दीप्यते तद्वत् ईशं शुशुक्न वैष्णवात्मना दीप्यत इत्यर्थः । किञ्च अपो न अप इव यथा च नापेया आपो द्वीपं मध्यस्थकालम्, यत्र सर्वतस्तत्र परिवार्य दधति धारयति । प्रयांषी उद्वान्तमैतत् उद्वानि मेघहतनकाले ।

यादृमिन् इत्यनवगतम् । यादृश इत्यवगमः । उदाहरणम्—

ज्वायांसमस्य यतुनस्य यतुनं ऋषिस्त्वर चरति यातु नाम ते ।

यादृमिन् ऋषिः तमपस्ययां विदत् य उ स्वयं बहते सो अरं वरद ॥

अवत्सीरस्यापम । आदित्यस्वरूपेण अग्निरूपेण ज्योच्यते । अथ वैफवाक्यं प्रसिद्धयर्थं यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । यं सर्वतो ज्वायांसमतिशयेन प्रशस्यं वृद्धं वा महान्तं-मादित्यमग्निं वा अस्य यतुनस्य यततिर्गत्यर्थः, गमनशीलस्य तत्र स्वभूतमण्डलस्य यदा त्वमग्निस्तदास्य यतुनस्यादित्यस्यैव केतुनो कर्मणोदयलक्षणेन आदित्यमण्डलस्यैवोदय-पेलायामुदितमाग्ने' मण्डले ऋषिस्त्वर स्वरातीत्यर्थातिक्रमां प्रुपिस्तुत्यम् । चरतिरत्र शुद्धोऽपि

१-[५० ११९५१३] 'अम्यक् सा ते' इत्येव

प्रतीकम् B. C. २-शक्ति वा C.

३-अस्मि B. C. ४-अत्रायं पाठः सन्दिग्धः ।

५-अम्युव मि B. अग्निमि C.

६-अटन्ति B. C.

७-[पा० ६१५] जुन B.

८-किमयन्ति (ति C.) B. C.

९-'ल' इति नास्ति B.

१०-अन्यकर्मकेऽपि क्रियापदे सति मध्यमपुरुष-
मेवात्र प्रयुक्ते व्याख्यातारः । अयं न प्रमो-
ज्यां व्याख्यायां बहुत्र दृश्यते ।

११-यादृमिन् C.

१२-[५० ५१४५१८] 'ज्वायांसम' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१३-अवर्णंसात् C. 'आपम' इति नास्ति B.

१४-वाक्चिताप्र० इत्युच्यते ।

१५-अप्युद्वान्ता C.

१६-महात्तं भावेयम् B. न्तमात्वेमतिशयो C.

१७-यतुनस्य यततिर्ग B. १८-तल C.

१९-स्वभूतं मण्ड B.

२०-यदास्तमिस्तदा C. २१-यतुनस्या B. C.

२२-'केतुना कर्मणा' इति नास्ति B.

२३-मात्र मण्डले C. २४-अपिमपरं B. अपिमपरं C.

सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । आहुतिप्रदानकर्मणोपस्थानं परिचरति यास्वप्निहोमोपस्थान-
यागोदिक्रियासु देवताभूतस्य स्तूयमानस्य चोम अशिष्टानं ते तव । नमनं वा प्रह्वीभाव-
मार्गत्यं तव तासु त्वमिज्यसे चेत्यर्थः । यादृशिनं यादृश एव कामे षापि व्यत्ययेनायं कर्तारि-
चिण् द्रष्टव्यः, धत्ते । किम् ? सामर्थ्यात् नमनः । यादृशिनं इत्युद्देशाद् उद्दिष्टस्य च प्रति-
निर्देश्यत्वात् तादृशान्द्रव्यार्थे तादृशमेव । अपस्थया अपः कर्म अप एव अपस्था स्वार्थिक-
स्तद्धितः, तथा अपस्थया तेन परिवारेण कर्मणेत्यर्थः । विद्ं विद्वर्त्तमानस्येदम् । विन्दति
लभते यः । उक्तोऽत्र चार्थः, यश्च स्वयमेव श्रद्धया न परेण प्रेरितः सन् बहते त्वां प्रति
प्रापयति । किम् ? सामर्थ्यादाहुतीः स्तुतीश्च सोऽसं पर्याप्तं यद्वात्मनः कथं करोति नेतृः ।

जारयापीत्यनवगतम् । उर्ध्वविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकताग्रानयणम् । तत-
श्चोई नास्मात्प्राप्तम् । जनेरन्यस्य चाघातरेधंमूलस्य सम्भवाद् निर्वातप्रसङ्गतश्च । अन्ये
तु जनेरन्यत्वात्तदग्रगतप्राप्त्यातमेतदिति मन्यन्ते । ततश्च जारयापि अजायतेत्यवगतम् ।
उवाहरणम्—

सामर्थ्यमिरेतरी न श्रुतिभिः श्रुते दम् आ जारयापि ।

इदंमो वन्वन् कत्वा नावोक्तः पितृषु जारयापि योः ॥

मर्द्वाजस्य । स आस्मादेभिरस्मदीयेः पुत्रपौत्रादिभिर्भ्रातृभिर्वा । एतरी न एताऽत्र
सप्ततगामित्वादतिथिरुच्यते । प्रथमार्थं चैवं सप्तमी, गन्तेव सप्ततगामीय अतिथिरुद्देश्यः
श्रुतः श्रुतिमिति सुखनाम सुखैः सुखहेतुभिः । कैः ? सामर्थ्यात् स्तोत्रैः । अग्निः स्तोत्रे व्यत्य-
येनेद् कर्मणि प्रथमेकवचनस्य स्थाने उत्तमेकवचनं द्रष्टव्यम्, स्तूयते । वमे यद्वा तद्भ्रंहे
आकारः स्तूय इत्येतेन सम्प्रच्यते, आभिमुख्येन मर्यादया वा ययाशास्त्रं स्तूयते । जारवेदाः

१-प्रदत्त कर्म B. C.

२-गोऽवस्थानात् B.

३-योगादि B. C.

४-‘मूल’ इति द्विलिखितम् C. ‘मूला’ इति B.

५-स्तूयमानमभिधानम् B.

६-इदं पदं राशिद्वयम् ।

७-यया य (य C.) सिम्न B. C.

८-स्मन B. ९-यादृशिन B.

१०-‘हं वा’ इति पुष्टित्वम् C.

११-विदन् विन्मतोर्त्तमा B.

१२-तन्मन्ते B. C.

१३-नेतरी जारया B.

१४-प्रविशे C.

१५-अत्र ‘निष्ठा’ इति स्यात् ।

१६-[ऋ. ६।१२।४] ‘आत्मानेभिः’ इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१७-आमद्वाजस्य B. C.

१८-‘मिम्’ इति पुष्टित्वम् C.

१९-इदं B. तदे C. ‘तद्’ इति B. पुस्तके ‘इदं’
इति च C. पुस्तके पुष्टित्वम् ।

२०-स्तन्व B. स्तव C.

२१-‘हं’ इति पुष्टित्वम् B. C.

जातविधो जातधनो वा । द्रव्यः काष्ठाघ्नः काष्ठमक्ष इत्यर्थः । घन्वन् प्रत्वा नार्वा घन्वन्निति 'घन ण संभक्तौ' इत्यस्य रूपम् । ऋत्वेति कर्मनाम, अवैत्यभ्यनाम । कर्मणेव शीघ्रगमन-
लक्षणेन संभज्यमानोऽर्ध्वः शीघ्रं गच्छन् स्तूयते तद्वदित्यर्थः । उखः पितृव उपमानान्तरं
चेदम् । उख इति गोनाम यथा च गौर्वलीवर्द्धः पिता गोपयिता स्वापत्यानां पालयिता वा
स्यकर्मणा स्तूयते तद्वत् । समानप्रकरणेन च निर्गातादय इष्यन्ते तदग्निप्रवाभ्यत्यं
कथमिति चेत् ? उच्यते । आस्माकेभिरेति स्तूयते अथ्वद्यदतिथिर्वद् यलीवर्द्धयेत्येति 'एता-
वत्येव परिसमाप्तं वाच्यम् । इदन्तु धाक्यान्तरं आत्पायि' यज्ञेति । अजायंत जायते अग्नि-
राहवनीयात्मना यज्ञेषु यज्ञैर्वा सहेनि ।

अग्निवैत्यनवगतम् । अग्नमनेनेत्यवगमः । अर्हार्थो वा अर्माहर्हि अग्निषा इत्यवगमः ।
अथवा अग्निवैत्येच्छुद्धरूपमनर्बर्धुर्बन्धं प्रत्ययान्तमाददीन अग्निमेवाग्निषा आहूता इत्यर्थः ।
उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
पञ्चदशः खण्डः]

१-द्रवणः B. द्रवणः C.

२-[पा० १४६४, ४६५]

३-कर्मणेव C.

४-मानोऽथाः B. ५-अयते B.

६-चके B. बते C.

७-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

८-केऽपि हि नि स्तू B. के हि नि C.

९-अती (ति C.) बवत् B.

१०-चेत् तावत्येव B.

११-'यि' इति शुद्धितम् B.

१२-'जायत' इति द्विलिखितम् C.

१३-अप्राज्ञाः B. C.

१४-अनर्पान्तामिवबन्धं (बं C.) B. C.

१५-अग्निषावाग्निषाः B. अग्निषा एवाग्निषाः C.

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
इत्येते ।

[अथ षोडशः खण्डः]

अथ नो' यज्ञः कृमवोऽकारि यमा मनुष्यत्वं प्रदिबो दधिष्वे ।

प्र नोऽस्मिन् जुगुपाणासो अस्मिन्मृत विदे' अग्रियोत बाजाः ॥

यामदेवस्य । अयं वो युष्माकं यज्ञः हे ऋग्वरः, ऋभुभृत्तयः, अकारि कृतोऽस्माभिः ।

यैव आकारो दधिष्वे इत्येतेन सम्प्रच्यते, मर्यादया मनुष्यैव मनुष्यवत् प्रदिबः पुराणनामैतत्, पुराणम् अस्मत्पूर्वैरपि कृतपूर्वम् आदधिष्वे मर्यादया आत्मनि धारयथ अनुभवयेत्यर्थः । किञ्च वो युष्मदर्थमित्यर्थः । अच्छा मर्यायै । मस्यैरित्येतेन च अमिप्रशब्दयोः सम्बन्धः । अमिप्राप्त्युः अमिप्रस्थितामि । कानि ? सामर्थ्यात् हवींषि तानि जुगुपाणासः सेचमानाः । अर्भूत लोड्ये लुङ्, भवेत्तेत्यर्थः । विदे सर्वे अग्रिया अग्रयानेनाग्राह्या अग्रभूता यौ यूयम् उत हे वाना ऋभु-विन्ध्या भर्जे इत्येते त्रयोऽन्वेन चान्येन चोपलक्षितौ उच्यन्ते । जोषयमाणा भवत । अर्हा-वितीतां सम्पादितां ति ये ह्यममर्हन्ति ते सम्प्रच्यतेऽग्रियाः ।

चन इत्यनवगतम् । अममभिषेयम् । पचता इत्युभयं चेद् पंचेर्धातोः । अत आह पंचेतिर्नामीभूत इति । तत्र चन इति पंचेरेव दूरं विकृतं पच्यमानत्वात् पचनमिति प्राप्ते चनैः । पचतेत्याख्यातस्वरूपनामविभक्तेश्चकारः । पक्व पक्वैषी पक्वा इति घेत्यथगमः । पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः । उभयोरैकमुदाहरणम्—

अदीदिन्द्रं प्रस्थितेमा हवींषि चनो' दधिष्व पनवोव सोमम् ।

पयस्वन्तः प्रति' इयामसि त्वा सत्याः तन्तु यजमानस्य वरमाः २१॥

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्दिष्टो न दृश्यते ।

२-[४० १११११] 'अयं वो यज्ञः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-यज्ञं B. C. ४-यः B.

५-'मनुष्य' इति श्रुतिम् B. मनुष्यम् C.

६-मर्यायै C.

७-अस्मिन्मृत्यु B. C.

८-जुगुपाणाः B. ९-अमृत B. C.

१०-मरतेत्यर्थः B. C.

११-नामहाः B. C.

१२-'वा' इति नास्ति B. १३-मे C.

१४-अत्र 'बाज' इति पुक्तं स्यात् ।

१५-अत्रायं मन्त्रोऽधिक एव प्रतीयते ।

१६-क्षितोच्यते B.

१७-अग्रे पाठः सन्दिग्धः ।

१८-वतेर्धातोः B. C.

१९-वचतिर्ना O.

२०-पचिरेव B. C. २१-वचनमिति C.

२२-वचनं B. वचनः C.

२३-पचनेत्या B. वचनेत्या O.

२४-पक्वो B. पक्वो O.

२५-[४० १०११११८] 'अदीदिन्द्र' इत्येव प्रतीकम् B. C.

अग्निपुत्रस्याग्निपुत्रस्य वा स्थूपुत्रस्याग्नेम् । अत्रि भक्ष्य इत्यदपूरणः, हे इन्द्र प्रस्थितं त्वं प्रति प्रस्थितानि प्रस्थितसंश्रकानि वा इमा इमानि हवीणि । चनोऽग्रं तच्च दधिर्घे त्वमयधारय उदरे प्रक्षिपेत्यर्थः । पवेता पक्वानि सवनीयपुरोडाशादीनि । उत सोमम् अपि च सोमं ग्रहोदिसंस्थम् । किञ्च प्रवृत्तः प्रय इत्यत्रनाम अत्रेन हविराख्येन तद्वन्तः सन्तो घयं प्रतिह्वयामसि' ह्वयतिः प्रेप्ताकर्मा, प्रतिकामयामहे । ता त्वाम् । सन्तः सन्तु यजमानस्याभिलषिताः कामा इति ।

अन्यत्रापि पचने पचताशब्दप्रवृत्तौ प्रसिद्धिं दर्शयन्नाह तं मेदस्ते' इत्यादि ।

अग्निं मन्यवशोः सूक्तयाके ते वृषोऽयमग्निमद्य होतारमवृणीत वृत्तयानयं यजमानः पचन् पक्तीः कर्मणि क्तिञ्, पक्त्वानि हृद्यादीनि पचन् पुरोडाशं शृङ्गध्याग्नये आग्ने-भागार्थमाज्यं गृह्णन् सोमायाज्यभागार्थमेवाज्यं यजन् यज्मन्ध्याग्नीषोमान्यामग्नीषोमयोरर्थाय छागः सुपस्था सुपस्थानश्चास्य यजमानस्य देवो यनस्पतिरभवद् अभूदग्रये अग्न्यर्थे-नाज्येन सोमाय सोमार्थेन चाज्येनैवाग्नीषोमान्यां तु छागौ । हेतौ सर्वत्र तृतीया, अनेन कारणेन सुपस्थानः सुपस्थानो यनस्पतिरित्यर्थः । मेदस्तनः प्रतिशब्दोऽग्रहीष्टमित्यनेन सम्यध्यते, पचने पक्वमग्रमग्रहीष्टं प्रतिगृहीतवन्तौ अधीवृषेतां यधितवन्तौ वृद्धि च धारीरेण धीरेण वा प्राप्तवन्त इत्यर्थः । पुरोडाशेन पशुपुरोडाशेन । किञ्च परस्तात्मा इति तस्मिन्नेत्यर्थस्य धृतत्वादित्यध्याहार्यम् । यस्माद्धा हेतुश्चे श्रुपे इष्टः सर्वाधानामाधेय श्रुपेः पुत्र श्रुपीणां नयान् । अत्र वृणीतवान् अयं यजमानः । किमर्थम् ? उच्यते । बहुभ्यो वहूनाम् आङ् मर्यादायाम्, संगतानाम् । केयाम् ? सामर्थ्यात् कर्माङ्गदेयतानामर्थाय एव मम देवेषु द्वितीयार्थ एवा सप्तमी, देवान् सुयार्य, उभयत्र तृतीया द्रष्टव्या । वसुभिर्धै-हविराख्यैर्धैर्धैर्वरणीयैः.....या यानि देयता देवदानानि अबुद्धवन्तः ?

१-पुत्र B स्थूपुत्र C.

२-'घ' इति त्रुटितम् B. दधिश्च बाधाय C.

३-पक्वता B. पक्वता C.

४-ग्राहादि C.

५-महे B. 'ह्वयति' इति त्रुटितम् B.

६-उन्तः B. उन्त C.

७-इति निमित्तपुस्तकयोर्मन्त्रपाठो न लिखितः ।

मित्राणीति द्वितीया मूलपाठमवलोक्येताम् सन्दर्भः

यजमाने सम्यग्दधितुम् । B. पुस्तकपाठो

ययारष्ट एवास्माभिरजोस्त्रिधितः । C. पुस्तके

पत्रद्वये च पञ्चान्वयम् । अत्रि मित्राणीति द्वितीया मूलपाठमवलोक्येताम् सन्दर्भः ।

"तं मेदस्तः प्रतिपद्यतामग्नीषोमानीवृषेतां पुरो-डाशेन त्वामय कृप आर्धेय श्रुपीणां नपादवृणी-तयं यजमानो बहुभ्या आ संगतेभ्य एव मे देवेषु वसु नाया यश्चवां इति ता या देवा देह-दानान्यदुस्तान्यस्या आ च शास्वा च गुरस्ते-पितय ह्येतस्मिन् अत्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाक्य सूक्तावृद्धिः" [मित्रा० सं० ४११३१५]

यजमानाय तेनान्यस्मै आशास्व आभिमुख्येन शास्व शाधि कथयेत्यर्थः । आ च गुरस्व 'गुरी उद्यमने' आभिमुख्येन उद्यम्य चार्पयितुमर्पयेत्यर्थः । इषितश्चासि होतः, अर्थिन्यः किमर्थम् ? भुवाच्याय भद्रस्याशीत्युतेः कल्याणस्य सूक्तवाक्यचनस्यार्थाय त्वमपि मानुषो होता मया प्रेषितः सूक्तवाच्याय पतञ्जात्वा सूक्ता सूक्तं सुवचनं ब्रूहि । सात्त्वं सत्त्वं लिङ्गसंख्यायोगि द्रष्टव्यम् । तत्सम्बन्धिना त्वं त्वत्सबन्धं च दर्शयति । मेदसश्च पशो-
श्चेति घञ्नात् । इत्येतत्प्रसङ्गाच्च ह्येकवचनार्थे इति आकाररस्य संमोहहेतोर्भावात् प्रसिद्धं तदसन्दिग्धमेकवचनमिति ।

पुरोडा अग्रे पचतस्तुभ्यं वा या परिष्कृतः ।

तं जुषस्व यविष्ठय ॥

विष्दामिप्रस्य । पुरोडा अग्रे पचतः पक्वः । तुभ्यं तवार्थाय वा । घेति पदपूरणः । परिष्कृतः संस्कृतश्च । अर्त्तस्तज्जुषस्व सेवस्य । हे यविष्ठय स्वार्थिकस्तद्धितः, अतिशयेन जुषन् ।

शुरुष इत्येवमगतम् । आपोऽग्निधेयाः । शुवं रन्ध्रन्तीति निर्वचनम् । शुरुषाद्स्या-
न्तलोपेन इति दर्शयति । शुभुष इत्येवमगतः । दीप्तिं तापं वा रन्ध्रन्त्यग्नेर्मत्तस्य वा घर्मा-
तस्य । उदाहरणम् 'श्रुतस्य हि' इति । प्रसङ्गेन चैतद् रन्ध्राद्यास्यते ।

अमिन इत्यनेनगतम् । अमितमात्र इत्यधगमः । अपरिमाण इत्यर्थः । अपरिगणित-
कालो यो महानित्यर्थः । प्राप्तवचनमभ्यमितो वा मिनोतिर्यधकर्मा, अहिंसितः केनचिद्
अभ्यैमितः सन् अमितः । उदाहरणम्—

महो इन्द्रो वृषा अर्षणिप्रा उत द्विर्दो अमिनः सहोभिः ।

अस्मद्रपेवावृषे वीर्यायोहः प्रभुः सुहृतः कर्तृभिर्मृत ॥

मर्त्याजस्य । महानिन्द्रो र्वैव मनुष्यवद् यथा राजा अन्योऽपि कश्चिदीश्वरो मनुष्य-
स्तैर्ह्यतः । आर्षणिप्राद्वर्षणयो मनुष्याः 'प्रा पूरणे' आकार उपसर्गदष्टान्दस्तत्पाद् अस्त-

१—यथा पुस्तके दृष्टं तथैवास्माभिरत्र लिखितम् ।

२—[४० ३१२८१२] 'पुरोडा' इत्येव प्रतीकम् B.C

३—तेवार्थे B.

४—'तत्' इति नास्ति B. 'तं' इति पाठो युक्तः ।

५—इति नव C. ६—अपोऽग्नि C.

७—शुरुष इतीति B. शुरुष इतीति C.

८—शुरुष B. C.

९—रन्ध्रमुत्पानेः B. रन्ध्रमुत्प C.

१०—'घर्मा' इति द्विर्लिखितम् B.C. घर्मान् तस्य B.

११—[४० ३१२१८]

१२—[निह. १०१४१]

१३—'न' इति पुष्टितम् C.

१४—'वा' इति नास्ति B.

१५—अत्र 'अभ्यमितः' इति स्यात् ।

१६—[४० १११११] महो इन्द्रः इत्येव प्रतीकम् B.C.

१७—आग्राजस्य C.

१८—निन्द्र B. निद्रमन्वत् C.

१९—अमद्रत् C.

२०—[पा. ३५१]

मस्तोऽपि प्रातिपदिकेनैव संवध्यते । तत 'आतो मनिर्' इत्येवं विच् द्रष्टव्यः । स्तोत्राणां यन्त्राणां मनुष्याणां च पूरयिता कामैः । उत द्विवर्हा वृहेर्वृद्धार्थस्येदं रूपम् । द्वयोः स्थान-
योर्वीर्येण परिवृद्धोपि वर्हा क्रतुमयोर्वीर्योरुच्यते । मध्यमे च स्थानेऽन्तरिक्षे उत्तमे च
दिवि । तस्याः सर्वदेवानां साधारणत्वात् । देवराजत्वेन च प्रसिद्धेः । इतिहासपक्षे तु नान्यो-
ऽन्तरिक्षे वीर्येण परिवृद्धः शक्नोति वर्धितुं नापि दिवि आदित्याद् रसान् परिग्रहीतुम् ।
उत द्विवर्हा, अभिर्गोऽपरिमिताः सहोभिः शरीरैः सांयोगिकैर्वीर्यैर्महायल इत्यर्थः ।
अथवा अभ्यामितोऽर्हसितपूर्यः सहोभिर्वलैः परकीर्यैः । अत्रापि 'विष्णवेवयोश्च देव-
द्रव्यक्षतौ' इत्येवमयमस्मदोऽध्यातावद्रंघादेशः । तत्र कर्माधिकारान्स्मान् प्रत्यक्षित आगतो-
ऽस्मदभिमुख इत्यर्थः । वारुणे वर्धते वीर्याय वीर्यकर्मणे वृष्ट्यादिकाय । उर्वीर्येण विस्तीर्णः
पृथुः शरीरेण महाकायः । तुष्टवः वरुभिः अत्रैकैवाभ्यताप्रसिद्धार्थं यत्तच्छब्दायध्या-
हार्यौ । करोतिश्च क्रियासामान्यवचनः । क्रियाविशेषः स्तुतो द्रष्टव्यः । य ईश्वरः स
सुष्ठु स्तुतः कर्तृभिर्धर्मैर्लौकिकैर्लुङ्, भवतु इत्याशास्महे ।

जज्ञतीतिवचनगतम् । अपोऽमिधेयाः शब्दकारिण्य इति मेधातुपतन्त्यो जज्ञती-
स्थितिरूपं शब्दं कुर्वन्तीत्येवंरूपशीलधर्माः । ततश्चान्वगतं शब्दानुकरणनिमित्तकम् ।
अतस्तद्देवां नामचेयमित्यर्थः । उदाहरणम्—

आ स्वमेरा युधा नां ऋष्या ऋषीरसुधत ।

अन्वेनो अहं विद्युतो मरुतो जज्ञतीरिव भानुर्तुं त्वनां दिवः ॥

दयावाञ्छस्य । आ स्वमेः आ युधा एकोऽज्ञाकारोऽस्तुतेत्येतेन सम्बध्यते, अपरा
अतं इत्येतेन । आर्धेऽस्मैरिति असेषु वा ऋषय उस्तुखादयो वक्षस्तु वनमा इति दर्शनाद्
मरुतामुदस्त्यः । आर्धेऽत 'सुज विंसेर्गे' आभिमुख्येन मेघस्योपरि विद्युज्जन्ति विक्षिपन्ति ।
अन्वेनो अहं अग्निर्गति पश्चाद्भावे अहेति विनिग्रहाधीयत्वादेवशब्देन समानार्थः । अन्येव

१- [पा० १/२/७४]

२- 'पू' इति त्रुटितम् B.

३- 'य' इति त्रुटितम् B.

४- अये पाठः सन्दिग्धः ।

५- उभमे च दीपि (वि C.) B. C.

६- इतिज्ञासे तु पुण्ययो (न्यो C.) B. C.

७- 'वा' इति नास्ति B.

८- [पा० १/२/१२] देवप्राप्त्यप्ती B. C.

९- व (वा C.) दिवारादेशः B. C.

१०- अमेज्जकवत्य B. अमेज्जकवाक्य C.

११- यतवाच्यो वाच्यो C.

१२- मिश्रं C. १३- 'स्त' इति त्रुटितम् B. C.

१४- [पा० ५/१/२१६] 'आ स्वमेः' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१५- आहोरेरिति असेषु व C. सन्दिग्धमिदं वाक्यम् ।

१६- आमुदस्त्य B. C.

१७- [पा० ५/१/२३]

१८- अन्वीति B.

अ. ६, ख. १६. }
अ. ६, पा. ३, ख. ७. }

(४४७)

[अप्रतिष्कृतः । शाश्वदान्तः

पनान् मरुत पतन् शक्तिविशेषलक्षणव्यापारादनन्तरमेवेत्यर्थः । जज्जतीरिषो यथैव मेघस्या आप आयन्ति ततस्तथैव विद्युतः स्वमूला भावद्वीक्षितान् छान्दसत्वाद् वर्तमाने लडात्मेनेपद्म । आगच्छति अना 'मन्वेष्वाङ्गादेरात्मनः' इत्याकारलोप आत्मनैव । कुत आगच्छति । दिने दीप्तादन्तरिक्षात् ।

अप्रतिष्कृत इत्यनवगतम् । स्ववतेरेपोपदेशत्वात् सत्त्वाभावः । अप्रतिस्खलित इति ।

उदाहरणम्—

स नो वृषभमुं चरं सत्रादावनापां वृषि ।

अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥

मधुच्छन्दसः । स नो वृषभं इति तादर्थ्यं चतुर्थीयं वृषभित्येतेन सम्यग्यते, अस्म-
दर्थं वर्तिते, यो हि स्वार्थं वर्पति वर्पत्यसौ मधुच्छन्दोऽर्थम् । अत एव इन्द्र आमन्त्र्यते स
नो वृषभिति । अमुं चरमिति मेघेनाम मेघं सत्रादावना सत्रेति सत्यनाम संततपर्यायो वा
तवृषपदस्य द्वादशोविनि रूपम् । हे सत्य सततं वा दातरित्यर्थः । अपावृषि अपावृषु
उवृषादर्थं अस्मभ्यमस्मदर्थम् । अप्रतिष्कृतः । 'स्कुर्मं आप्रवणे' औप्रवणमागमनं प्रवतेर्गत्यर्थ-
त्वाद् अन्येनाप्रतिगतोऽप्रतिष्कृतो युद्धे अन्येनाप्रतिनिपुक्तपूर्वं इत्यर्थः, अप्रतिस्खलितपूर्वो
वा । अथ च स नो वृषभिति तच्छब्दश्रुतेः प्रत्यक्षकृतत्वाद्यास्य मन्त्रस्य अप्रतिष्कृत इति
चानामन्त्रितत्वादेकवाक्यतायै यच्छब्दोऽप्याहार्यः । यस्त्वमप्रतिष्कृतः सोपावृषीति ।

शाश्वदान इत्यनवगतम् । 'शदूल् शातने' इत्यस्य यङि छान्दसत्वाच्च तस्य लुकि

रूपम् । शाश्वदमेतन् इत्यवगमः । उदाहरणम्—

१-एषा शक्तिविशेषलक्षणा व्यापा B. C.

२-रिषा वम B. जज्ञः मगिरिवाप O.

३-'गज्जति' इत्येव द्विलिखितम् B. O.

४-[पा० ६।१।१४१]

५-जज्जतीव न दीप्ता B. दिपः न दीप्ता O.

६-त्सार्पसता C. अयं पाठः सन्दिग्धः । अत्र
कदाचिद् 'स्ववतेरेपोपदेशत्वात्' इति पाठः
स्यात् ।

७-[ऋ० १।७।६] 'स नो वृषभमुं' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

८-वृषणे (नै C.) इति B. C.

९-वर्पिता B. १०-वोमिषर्वा B. C.

११-च्छन्दो अर्थम् B.

१२-वर्पति B. C.

१३-'व' इति द्विलिखितम् O.

१४-स्वयम् B. C.

१५-पादाद्यित्यर्थः C.

१६-उद्धत जर्जय B. C.

१७-इति फुलः B. अतिष्कृतः C.

१८-[पा० ९।६] आ (मृ C.) इ अत्र प्रवणे B. C.

१९-'आ' इति नास्ति B. C.

२०-[पा० ६।१४०] चदनु शातने B.

२१-यन्दि छान्द C.

२२-वृषि (रि) रूपम् O. २३-शाश्वदानः B. C.

अभि सिष्णो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषमेणा पुरोऽभेत् ।

स वज्रेणाघ्नन् वृत्रमिन्द्रः प्र स्वां गतिर्मतिरुच्छासदानः ॥

हिरण्यस्तूपस्य । सिष्णः साधयिता इन्द्रः अभ्यजिगाद् अभिगतवान् । किम् ? अत्ये-
वेन्द्रस्य शत्रून् । अथवा सिष्ण इति वज्र उच्यते । साधयिता च वज्रोऽभ्यजिगाद् अत्ये-
न्द्रस्य शत्रून् अभिगम्य अभिगतेन च तेन वज्रेण तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषमेन वर्जित्वा तेषां
शत्रूणां स्यभूताः पुरो नगराणि अभेत् पौरस्त्यो विरिंहोपादीयते अग्रमेद् व्यभिन्नद् विविधं
मिन्नवान् । किञ्च संवज्रेणाघ्नन् संसर्जितवान्, सम्बन्धितवानित्यर्थः । कम ? वृत्रमसुरम् ।
किञ्च प्रज्ञां मेतिमतिरत्न प्रतिरिति मन्यतेः स्तुतिकर्मणो रूपम् । अतिरदित्येयि तिरति-
वृद्धवर्धः, आत्मीयां मेतिं प्रातिरेत् प्रकर्षेणावर्धयेत् । शाशदानः पुनः पुनरसुरांस्तत्पुरश्च
शातयन् यो हीदृशं कर्म पुनः पुनः करोति स तत्कर्मसम्बन्धादात्मनः स्तुतिं वर्धयति ।
अथवा मतिः शातनीयस्या प्रज्ञा घोच्यते स्वां प्रज्ञामवर्धयदिति । यो हि यस्मिन् करोति
तस्य तदभ्यासनिमित्ता प्रज्ञा वर्धते ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये एकादशस्य [षष्ठ्याध्यायस्य]

स्तुतीयः पादः ।

[षोडशाश्च खण्डः]

समाप्तः ।]

१- [क० १।१।११] 'अभि सिष्णः (दृग्) ।

इत्येव प्रतीकम् B. C.

२-'च तेन' इति नास्ति O.

३-वृषभो वर्धिता B. 'वृषमेण' इति युक्तम् ।

४-पर. B. पुरा B.

५-अदित् B. C.

६-तिरि (ऽपि इ) होवा (वा C.) दीयते B. C.

७-व्यदेत् B. C.

८-संसर्जितवान् B. C.

*-'स्नायुति' इत्येव । 'मतिरत्न' इति शुद्धितम् B.

१०-तेरम् (म C.) विक B. C.

११-अदित्येयि B.

१२-आत्मीयाप्रति B.

१३-प्रातिरेत् B.

१४-वर्धेन वर्ध O.

१५-वर्धयन् B.

१६-प्रज्ञा वा (कौ C.) ल वर्धते B. C.

१७-अथ कोष्ठकान्तर्गतः पाठो नास्त्यादर्श-
पुस्तकेषु ।

अथ चतुर्थः पादः ।

सप इत्यनवगतम् । सर्पणादिति निर्वचनम् । सर्पतीति सर्पण इत्येवं प्राप्ते सुप्रः ।
इदमपीतरादिति सुप्रैशब्दस्य क्रियानिमित्तत्वात् सर्पिरादावपि वृत्तिं दर्शयति । एवं चाने-
कार्थेत्यमपि । विशेषानवगतिस्तु पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्याद् द्रष्टव्या । तुल्येऽपि च क्रिया-
योगे रुढिर्व्यवच्छेदिकेत्याह सर्पित्विति । उदाहरणम्—

बृहदुक्त्वं हवमाहे सुप्रकरस्तमुत्तये !

साधु कुण्वन्तमनसे ॥

व्याख्यातः शेषो बृहदुक्त्यप्रसङ्गेन । कस्मादिति धातुनामसु पठ्यमानस्यैव निर्व-
चनार्थमुपदेशः । कर्मणां प्रस्मात्तौ 'वेष्टे वेष्टने' वेष्टयितारौ कर्तारवित्पर्यन्तः ।

सुशिप्र इत्यनवगतम् । तत्पुनरेतेन सुप्रेण व्याख्यातम् । सुप्रेरेवादिव्यापत्यादिना
सुशिप्रशब्दो द्रष्टव्य इत्यर्थः । हन् नासिके वेत्यभिधेयमात्रे ते ह्यत्र गन्धं च प्रसिं संती
भवतः । ते शोभने यस्य सः सुशिप्रः । उदाहरणम्—

विद्या सखितमुत्त शूर भोज्य १ ग ते ता वज्रिणीमहे ।

उत्तो समस्मिन्ना शिशीहि शो वसो वाजे सुशिप्र गोमन्ति ॥

अयमप्युक्तशेषः समस्मिन्निर्त्यत्र प्रसङ्गेन । यदुक्तं शिप्रे इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्याम
इति तद्विद् व्याख्यातं हन् नासिके चेति । अभिधेयप्रसङ्गेन हन्नासिकाशब्दो निराह ।
येते जिह्वा संगृह्णामिति हन्तुः । नासिका नस्तर्गतिकर्मणः । यद्वा नस्तर्गितिकर्मा वा ।

१-अयं सर्वोपपत्त्यपवादार्थमात्यक्तः पाठो	१२-'ते' इति नास्ति B. C.
नास्ति C.	१३-यस्यो B. स्तुतो C. १४-अ शोभने B.
२-सुपराब्द B. C.	१५-स्तः B. स्त C. स्ते' इति पुक्तं स्यात् ।
३-'पि' इति कुटितम् C.	१६-सुशिप्राः B.
४-[ऋ० ८।३।१०] 'बृहदुक्तं (त्वे C.)'	१७-[ऋ० ८।२।१८] 'विमा (वा) सखितम्'
इत्येव प्रतीकम् B. C.	इत्येव प्रतीकम् B. C.
५-'ह्या' इति कुटितम् B. C.	१८-[नि० ५।२३] १९-[नि० ५।१०]
६-[नि० ६।४] बृहदुक्त्य B. C.	२०-अन् (तु B.) नासिके चेति B. C.
७-[नि० २।४] ८-यमुक्तेः B. C.	२१-अभिप्रायसंग्रहस्तु C.
९-प्रस्तो (रता C.) तर्गो B. C.	२२-अनुनासिकवन्दो B.
१०-[पा० १।२।५] वेष्ट वेष्टने C.	२३-गन्धमिदं वाच्यम् ।
११-'न' इति कुटितम् B.	२४-निर्गन्धकर्मा B. C.

गच्छति प्राप्नोति वा गन्धं प्रति नमतीति वा नासिका । शिप्रशब्देन क्वचित् हनुः क्वचि-
न्नासिका सामर्थ्यात् क्वचिदुभयमभिधीयत इति । एतद्विषयप्रदर्शनायोदाहरणमप्याह-

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ध्वस्व शिप्रे वि स्रजस्व धेन ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वदन्तु शब्दव्यानि प्रति नो जुपस्व ॥

कुत्सस्यार्पम् । मादयस्व मादय तर्पयेत्यात्मानम् । स्वार्थे वा णिच् लृप् वा । हरिभि-
र्येः सह ये ते तय स्वभूताः हे इन्द्र । केन प्रकारेण ? उच्यते । विध्वस्व शिप्रे स्यतिरूपलृष्टो
विमोचने शिप्रे अपि हनू इहोच्यते हविर्मक्षणाय हनू विमुञ्च प्रेरयेत्यर्थः । विस्रजस्व धेन
धाने इत्यस्यार्थो यथा भाष्यकारेणोक्तो दधातेर्धेनेति जिह्वोर्पजिह्विके इहापि ते ताभ्यां
हि पीर्यंते निधीयते चरतस्नयोरिति जिह्वोर्पजिह्विके अपि रसास्वादानाय विमुञ्च प्रेरये-
त्यर्थः । आकारो यदहन्तु इत्येतेन सम्यग्यते । तदर्थं च त्वा त्वां हे सुशिप्र धेन विक्लपेन
समुच्चयेन चींभिधानम् । सुहन्तुः सुनसो वा शोभेनोभये वा हरय आवदन्तु आनयन्तु ।
आनीतश्च सन् उषान् कामयमानोऽस्मदीयानि हव्यानि हवींषि भक्षय प्रति नो जुपस्व प्रति-
सेवस्व नोऽस्मानभिलषितफलप्रदानेन । क्वचित्तु पदान्तरसम्बन्धसामर्थ्यात् शिप्रशब्देन
शिरस्त्राणमुच्यते । 'शिप्रः शीर्षस्तुषितता हिरण्यमयी' इति । सुशिप्रः सुशिस्त्राण
इत्यर्थः संभवति ।

रंसु इत्यनयगतम् । रमणीयदिति निर्वचनम् । धर्णलोपादिना । रमणीयेष्वित्यर्थः ।
उदाहरणम्—

आ यन्मे अश्वं वनद्ः पनेन्तोऽशिम्यो नापिमीत वर्षम् ।

स चित्रेण चिकित्ते रंसु भासा जुंजुर्वो यो मुहुया युवा भू ॥

सोमाहुतेरार्पम् । आ इत्ययं पनेन्तेत्येतेन सम्यग्यते । वैदिति व्यत्ययेन पुंस्थाने

१-मभिधेयमिति B.

२-[ऋ० ११०-१११०] 'मादयस्व' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-तर्पयित्मानम् C. ४-हरिभिधे C.

५-इन्द्र B. C. ६-‘‘होच्येने’ इति युक्तम्

७-धेने B. C. ८-‘तेर्धेने’ इत्येव B. C.

८-जिह्वोर्प (व C.) जिह्वे (के C.) B. C.

९-ताभ्याः (भ्यः) C.

१०-वीयते B. C.-

११-अपहन्तु B. C.

१२-युवा B. C

१३-ययो (नो C.) मिधानं B. C.

१४-‘सुहन्तुः’ इति द्विलिखितम् B.

१५-‘यो’ इति द्विलिखितम् C. ‘शोभनोभयो’
इति युक्तम् ।

१६-मुच्यते C. १७-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

१८-अमरणादिति B. B.

१९-[ऋ० २११५] ‘आ यन्मे अश्वं (अश्व C)
इत्येव प्रतीकम् B. C.

२०-वनन्ते B. C.

२१-‘न’ इति त्रुटितम् C. २२-य इति B.

नपुंसकता । मे मम स्वभूताः सामर्थ्याद् ऋत्विजः । अयं महान्तो वनदः ऋत्विग्विशेषण-
मेतत्, वननीयस्य हविषो दानारः । आपनन्त इति मध्यमः प्रथमार्थः । वनतिः स्तुतिकर्मा ।
आगिमुख्येन स्तुवन्ति । यश्च उर्ध्वेभ्यः मेधाविनां, एषा विभक्तिः पृष्ठ्याः स्थाने । वशो-
र्वा उर्ध्वेभ्यः कामिन उच्यन्ते । तेषां मेधाविनां कामिनां वा । नोमिमीत मिनातिर्वधकर्मा न
हिनस्ति वधे वरणं प्रार्थनां यथाप्रार्थितमर्थं ददातीत्यर्थः । स विज्ञेय इत्यप्येनेद् नपुंसकं
स्त्रीलिङ्गस्य स्थाने । विचित्रया विचित्रया विक्रिते ज्ञायते रघु रमणीयेषु सर्वत्र कन्दरादिषु
दाघोत्तमा । सप्तमीश्रुतेः स्थित इति शेषः । आत्मा दीर्घ्या यश्च इधनक्षयात् जुहोति
जीर्णः । मधुमहोदक्षणेनैव आकारः पदपूरणः, इन्धनमासाद्य पुनः यन्मो भूद् भवति
द्विवर्हा इत्यनवगतम् । ह्योतिरित्याद्यर्थवचनम् । विपरीत इत्यवगतम्, एक
ज्योतिरिति कृत्वा मध्यमे घेयुतात्मना उत्तमे आदित्यात्मना । अयमपि पुरस्ता
उदाहरणम्—

महो इन्द्रो नृवरा वर्षणिषा उत द्विवर्हा अग्निः तहोभिः ।

अस्मद्वर्षं वाहये धीर्षोहः पृथुः सुकृतः कर्तुभिर्भूतः ॥

अग्निः इत्येतत्प्रसङ्गेन ध्याख्यातम् ।

अहो इत्यनवगतम् । आक्रामर्त्याक्रम्यते चेति आक्रमण इत्यवगतम् । अहो

निर्यवनम् । प्राकारोऽभिधेयः । उदाहरणम्—

अग्ने न वग्निः समिधे महीना दिदक्षे यः सुजवे भाजुर्जीकः ।

उदुस्त्रिया जनिता यो जजानाया गभो नृतमो यद्वो अतिः ॥

विद्यामिधस्याप्यम् । अहो न प्राकारः परचक्रं धारयति तद्वत् । १०

१-नपुंसकता B. एतत्पदान्तरं B. पुस्तके 'मेणि'
इति C. पुस्तके च 'मे नि' इत्यधिकः पाठो
पतते । कदाचिदय 'मे हि' इति स्यात् ।

२-अयं B. C.

३-तिः स्तुः इति झुटितम् B.

४-उर्ध्वेभ्यः B. C. ५-धाविनाम्नः B. C.

६-उर्ध्वेभ्यः B.

७-ममी (मि B.) त इत्येव B. C.

८-विशेष B. ९-आत्मना B.

१०-दीर्घा C.

११-'त जुहुषां' इति झुटितम् B. C.

१२-अर्थ पाठः सन्दिग्धः । अत्र कदाचि-
रक्षणेनैव इति पाठः स्यात् ।

१३-तद्वत् B. C.

१४-'नि' इति नास्ति निश्चितमुदितमुत्पुस्तके

१५-[२०. ६११५१] 'हमो इन्द्रो नृवरा'

प्रतीकम् B. C. १६-[मिद. ६११]

१७-अहो C. १८-गत्यप्राप्त्य B. C.

१९-[२०. ३१११२] 'अ (अ B.) को न ३००'

(हि. C.) इत्येव प्रतीकम् B. C.

२०-वदिः B. वदिः C.

२१-भिम् (२ C.) स्यात्तु B. C.

वाच्यं भवस्यापि । यं त्वा पूर्वेस्मिन्नपि काले ईदिते व्यत्ययेनायं कर्तरि, ईदितान्ते
तय यथैधो नामाहमृषिः केमीषे समिन्धितवान् सन्दर्शितवान् । हे ओं स इदमुपकल्पितं
हविः स्तोत्रं वा जुषस्व सेवस्व । से नः स एव चाम्माकं गितः 'अग्नी प्रास्तावृतिः' । एत्येन
प्रकारेणायां यज्ञानां पालयिता । उत अपि च भवा भय तर्पणा शरीराणां पालयिता । दक्षं
दानं च रक्षस्व रक्षे । फलमदानं मे ? यदिद ते तय स्वभूतम् । अस्मे चतुर्थ्याः हो आदेशः,
अस्मादर्थे सर्वदा देशस्मभ्यं मा कदाचिदपि न दां इत्यर्थः ।

जयाहे इत्यनघगतम् । जैर्मानरोहीत्यादयोऽवगमाः । उदाहरणम्—

तमिन्वे १ ष संभना समानमभि श्रन्वा पुनती धीतिरंरयाः ।

तस्य चर्ममपि चाह पृथगेमे रूप आर्हपिते जयाहे ॥

घामदेयस्य । तर्मे ईद्रे पादपूरणौ । तमेव प्रकृतं यैश्चान्तरमुत्तमस्थानंम् । समनौ
मानंयोश्चातदनुकूपेत्यर्थः, समानयोग्यमेव । अभ्युपसर्गोऽद्या इत्येतेन सम्यच्यते । कृता
मैणा तत्परिचर्यास्येन पुनती । कम ? सामर्थ्यादस्मानेय । काँसौ ? धीतिर्मतिरस्म-
या प्रज्ञा । अभ्यश्या व्यत्ययेनायं प्रथमस्य स्थाने मध्यमः, अभ्यश्याद् व्याप्नुयात् तत्त्वतो
नीयादित्यर्थः । पुरस्तात् सच्छब्दश्रुतेयच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्य स्वभूतं जबाय इति
म्यन्धः । तस्य सुतोपममेतत् । योऽयं निश्चलत्वात् सँस इव 'सँस स्वमे' सुप्त इव । का-
शास्वैष्टो ज्योतिरादित्यलोकः । तस्य पृथेपि उपरि चर्मन् चरेरौर्णादिको भानिन् । तद-
त्वात् 'सुपां सुलुक्' इत्येवं तादर्थ्यचतुर्थ्या लुम्बप्रत्ययः । चर्मणे चरणाय उद्यास्तमय-

लक्षणाया चार दीप्तम् अग्रे प्रथमं सृष्टिकालं तव रूपं रिपे इत्यस्य पृथिवीनाम्रश्छान्दस
इकोरस्य उकारः पर्यायान्तरं वा पृथिवीत आरोपितं देवैर्जैवैश्च जवरूपया गत्या जरयद्वा
प्राणिनो यथो गिरन् वा रसान् रश्मिर्मर्यादासोहति नभस्तदादित्यमण्डलम् ।

जलधमित्यनवगतम् । जरयामिति गृणातर्धातोर्गतिकर्मणः । जरतेर्वा एवमर्थस्यैवाचंति-
कर्मसु पाठान् । 'जृष्टञ्चामृथन्' इत्यौणादिक ऊयर्त् भावसाधनः करणसाधनो वा
याहुलकाद् द्रष्टव्यः । जरयामिति नेदमवगतेप्रदर्शनार्थम् । अस्यैवीणादिकत्वेन छान्दस-
त्वाविशेषात् । स्तुत्यप्रदर्शनार्थं तु गृणातेरुपक्षेपः । अवगमस्तु जरणं गरणामिति वा
द्रष्टव्यम् । स्तोत्रामिधेयम् । उदाहरणम्—

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जह्यं हन्वसि राये पुंस्त्रिम् ।

पुरुणीथा जातवैवो जरस्व युयं पातं सस्तिभिः सर्वं नः ॥

यत्तिष्ठस्याप्यम् । त्वं हे अग्ने समिधानः सन्दीपयन् वसिष्ठो नामै न्द्रुविरात्मन एवौयं
परोक्षरूपेण जह्यं स्तोत्रं हन् हन्तेरन्तर्नीतप्यर्थस्य लङ्गद्यभावश्छान्दसत्वात्, अहन् गमित-
वान् गमयति वा स्तुतवान् स्तौति इत्यर्थः । एतज्ज्ञात्वा राये धनाय वसि यज पुंस्त्रि यहुकर्मा
णं यहुप्रज्ञं वा । कम ? समर्थ्यादात्मानं देवगणं वा पुरुणीथौ स्तुतिस्ततस्तुतीयाया अंलुक्,
यह्या वा स्तुत्या हे जातवैवो जातप्रज्ञ जातप्रज्ञ वा जरस्व स्तुतिं हेतुं हि वेषान् । किञ्च युयं
पात एतस्यैव पूजनायै यहुवचनम् पाहि । सस्तिभिरयिनांशैः सर्वदा सर्वकालं नोऽस्मान् ।

कुलिश इत्यनवगतम् । वज्रनामेत्यभिधेयवचनम् । कूर्सेधातन इति शब्दसमाधिः
कुलशातनः कुलिशः । मेघस्य पर्यतस्य वा समुच्छिन्नाः प्रवेशाः कुंठानीय शातन
तेषाम् । उदाहरणम्—

- १-रिव B. C. २-अपाद B. C.
३-'रूप' इति द्रुष्टितम् C.
४-गिनोः पयः B. ५-जृणाते B.
६-[निघ० ३।१४]
७-[उणा० ३।६] जमृ (जृष्टं C.) ह्यामृदन्
B. C.
८-जन्तु B. C. ९-गरुडमिति C.
१०-'त' इति द्रुष्टितम् C. अत्र 'अवगम' इति
स्यात् ।
११-[उ० ७।१।६] 'त्वामग्ने' इत्येव प्रतीक्य
B. C.

- १२-वासापृषिः C.
१३-उपायं B. १४-जह्यं C.
१५-पुरुणी वा B. C.
१६-अप्रायमकाशोऽधिक एव ।
१७-स्तुति C. १८-यूरे C.
१९-एतस्यैव B.
२०-अविनाशे B.
२१-भिषेयम् (वः C.) अग्निरे B. C.
२२-कुशन्ता B. C.
२३-म (C.) कुलानीय B. C.
२४-वेषाम् C.

वाच्यं स्वस्यापि । न त्वा पूर्वस्मिन्नपि काले ईदृशो व्यत्ययेनायं कर्तारि, ईदृशो
तय वक्ष्यो नामाहस्यः सेषोषे समिन्धितवान् सन्दीपितवान् । हे भो य इमुपकल्पि
हयिः स्तोत्रं वा जुषत सेवस्व । ते नः स एव आस्माकं स्तिकाः 'अष्टौ प्राप्ताहुतिः' इत्यनेन
प्रकारेणापां यज्ञानां पालयिता । उत अपि च मया भयं तन्वा शरीराणां पालयिता । एवं
दानं च एवम् ईदृशं । यत्तमदानेनैव ? यदिदं ते तय इयभूतम् । भैरवे ननुत्थाः शो आदेशः
इत्येवमर्थं सत्यंदा देहोस्मभ्यं मा कदाचिदपि न दौं इत्यर्थः ।

अथैव इत्यनवगतम् । जैमानरोहीत्यादयोऽवगमाः । उदाहरणम्—

तन्मिने ३ व संयना समानमभि यत्वा पुनती धीतिरयः ।

सस्य चर्मपि नाह पृथगे रूपं आह्वितं जवाह ॥

यामवेवस्य । तर्ह ईदं पादपूरणी । तमेव प्रकृते वैश्वानरमुत्तमस्थानम् । तर्हि
मानैपोश्वातदनुत्पेत्यर्थः, समानयोगमेव । अभ्युपसर्गोऽद्या इत्येतेन सम्प्रथ्यते । इमं
मेवा तदवस्थित्यायेन पुनती । कम ? सामर्थ्यादस्मानेव । पौर्तौ ? धीतिरनिरस्म-
या प्रका । अनवत्या व्यत्ययेनायं प्रथमस्य स्थाने मध्यमः, अभ्युपसर्गाद् व्याप्नुयात् तत्पत्नी
मीयादित्यर्थः । पुरस्तात् तच्छब्दभुतेर्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यस्य स्वभूतं जवाह इति
अन्वयः । सस्य सुतोऽपमेतत् । योऽर्थं निश्चलत्वाय सैत इय 'सैत स्यमे' सुप्त इय । कर्त-
वास्यैषो ज्योतिरादित्यलोकः । तस्य श्रेष्ठेऽपि उपरि चर्मत् चरैरीयंतिदिको मनिव । तद-
नात् 'सुपां सुलक्ष्' इत्येवं तादर्थ्येचनुत्था सुद्रष्टव्यः । चर्मणे नरणाय उदास्तम-

१-अथ इत्यपि C.

२-प्रियथो (३वो C.) नामः B. C.

३-तन्मिने B. C. ४-समिन्धितवान् B.

५-'स' इति नास्ति B. C.

६-[मत्र ३१०६] ७-यत् B. यथा C.

८-'न' इति नास्ति B. C.

९-स्यः ज्ञान (B.) पाद B. C. 'सुलक्षः' इति

सहितयोः पाठो पुनः स्तिका

१०-सः ११-इतमदा (३ B.) न B. C.

१२-यथै B. C.

१३-देवस्यभ्यं C.

१४-नैदा B.

१५-नपमान B. C.

१६-अपाह C.

१७-[पा० ५१५१०] 'तन्मिने' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१८-त B. तः C. १९-इत्यपि B. इत् २० B.

२०-'उत्तमस्थाने' इति द्विलिखितम् C.

२१-'समना' इति द्विलिखितम् C. 'समना' इति

नास्ति B.

२२-'समानयोः' इति द्विलिखितम् C. अस्य वाक्य

स्य पाठः सन्दिग्ध एव ।

२३-अ. ३० B. प्राचौ C. २४-स इव स सन्ने B.

२५-[पा० ५१६८] धातुपाठेऽयं धातुः दोषदेवता

दर्शयितुम् 'यस' इति मूर्धन्यादिः पठ्यते ।

२६-अथवास्वथो C. अर्थः पाठः सन्दिग्धः ।

२७-सर्वेऽनुत्थाः मनिव [उपा० ५१५५]

२८-[पा० ५१५१२]

[अथ अष्टादशः खण्डः ।]

तुञ्जे तुञ्जे य सर्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्धे अस्य सुष्टुविम् ॥

मधुच्छन्दसः । नञे तुञ्जे दाने दाने । कस्य ? सामर्थ्याद् वृष्टेर्धनानां वा दे उतरे पूर्वभ्यः प्रकृष्टतराः स्तोमा मदीया इन्द्रस्य वज्रिणः । यच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । तैरपि न विन्धे शिदेर्लामार्थस्येदं रूपम्, न लमे । अस्मिन्दस्य सुष्टुतिं तैरपि नाशेषामिन्द्रगुणाद् प्रकाशयितुं शक्नोमीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति येषुपि दानपरिष्ठेष्टस्य ममात्यन्तमहान्तः स्तोमास्तेपीन्द्रस्य गुणैकदेशवर्तिनः समस्तगुणप्रकाशनमप्राप्ताः किं पुनरन्य इति ।

वर्हणा इत्यनघगतम् । परिवर्हणेति धात्वर्थक्यनम् । धात्वर्थश्च वृद्धिर्हिंसा वा । निवर्हतेवैधकर्मसु षोढात् । वृद्ध्यर्थस्य वृहेर्भूते कर्तरि ल्युट्, परिवृद्धः प्राप्नो महत्वो-
र्वर्हणा । ततस्तृतीयैकवचने वर्हणेति प्राप्ते तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णां' इत्याकारः ।
हिंसापे वा भावे ल्युट्, वर्हणं ततः पूर्वघट्ट विभक्तेराकारः । अतो वर्हणमित्यघगतम् ।
सर्वथा वर्हणा इत्यनघगतम् । उदाहरणम्—

अर्चा दिवे वृहते शृण्यं १ वच. स्वक्षेत्रं यस्य वृषतो वृषमनः ।

वृहच्छृण्वः ॥ अगुरो वर्हणा वृषः पुरो हरिभ्या वृषमो रथो हि पः ॥

सम्यनामापन्नस्येन्द्रस्यार्पम् । अर्चतिः सामर्थ्यावुच्चारणार्थः । आत्मन एवायमन्तरा-
त्मना प्रियः । अयं उच्चारय हे अन्तरात्मन् । दिवे वृहते तादर्थ्य एते, दीप्तस्य महत्तत्त्वोद्गस्या-
शृण्यं शृण्वं वळं ततो निमित्तापे यद् वलस्य निमित्तं वलवृद्धिकरमित्यर्थः । किं तत् ? वनः
स्तुतिलक्षणम् । स्तूयमाना हि देवता धीर्येण वर्धत इति । उच्चारय प्रापय शृण्यं घञ इति
यस्मिन्दस्य । किम् ? उच्यते । स्वक्षेत्रम् इत्यपठितमपीह वलनाम द्रष्टव्यम् । स्वक्षेत्रं वळं ॥
पराधितं यस्य तदन्यपदार्थः । यस्मिन्दस्य वृषतः परानभिभवतो वृषद् वृष्टे प्रगल्भं मनो यः

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्विखो न
इत्यते ।

२-[ऋ० १।७।७] 'तुञ्जे तुञ्जे' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

३-'दाने' इति वृद्धितम् C.

४-वष्टेः B. ५-विन्दे B.

६-सुष्टु किं B.

७-परिवृष्टस्य C.

८-वर्हणा C. ९-वर्धि B.

१०-[निष्० २।१९] ११-मृति B.

१२-वर्हण C. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१३-[पा० ७।१।३९]

१४-इत्यकारः B. C.

१-[ऋ० १।५।१३] 'अर्चा दिवे' इत्येव प्रती-
कम् B. C.

२-इन्द्रे यस्य B. C.

अहन्वृत्रं वृत्रनां व्यसामिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धासीव कुलिशो ना विवृणगाभिः शयत उपपृक् पृथिव्याः ॥

हिरण्यस्तूपस्यायम् । अहन् हंतवान् वृत्र मेवं वृत्रनामानं चासुरम् । वृत्रतं यतंतंगेत्य-
र्थस्य रूपम्, अतिशयेन नष्टारम् । व्यस्र विगतांसं विच्छिन्नसर्वाङ्गमग्निवन्धनमित्यर्थः ।
व्यसनामानं चापरमासुरम् । कः ? इन्द्रो वज्रेण । कीदृशेन ? महता वधेन वधयेन नित्यं हन्ना ।
अथवा हनन्मेव वधः प्रहारो यज्ञस्तस्य कारणं यज्ञेण महता प्रहारेण हतवान् हतश्च सन्
स्कन्धासीव वृक्षाणां स्थूला अधोमागायताः शाखा जायन्ते ते स्कन्धा उच्यन्ते, तानि यथा
स्कन्धांसि विवृणगा विचित्रं च्छिन्नानि सन्ति तद्वत् । अहिर्भगोऽयंतेः । अहिर्भगन्ता वृत्राव्यो
व्यंसाव्यश्चासुरः शयने शैतिरिह स्थानार्थः । आमाशयो जलाशय इति यथा । कथम् ? उप-
पृक् पृथिव्या उपेत्येव समित्येतस्य स्थाने समन्विता पृथिव्यां भूमी पतितस्तिष्ठतीत्यर्थः । हतो
हि सन् मेवं उदकरूपेण भूमौ पतितस्तिष्ठति । स्कन्धो वृक्षस्य समासकैव खमुपश्लिष्टं वृक्षे । इदम-
पीतरत्नं प्रास्यायवयवरूपं कथमेवास्करत्नंत्यात् इति । असुन्दप्रत्ययान्तः स्कन्धशब्दोऽस्ति ।
स्कन्धशब्दश्चाकारान्तः प्रसिद्धः । उभयं प्रदर्शितम् ।

तुञ इत्यनवगतम् । तुजेहिंसार्थस्य चलनार्थस्य वा । यस्मिंश्चिपि तुञ उच्यत
इत्याह तुञतेदानार्थस्येति संवात्ययस्यायगमे दर्शयति । तुजिहिंसायां तुजिश्चलने चेति
पठ्यते । तेनास्य दानार्थस्यमगमयंति । त्रितभावे रूपमुपपन्नमेव । उदाहरणम्— ।

[इत्येकादशस्था- (पद्यस्था-) ष्यायस्य
सप्तदशः खण्डः]

- १-[अ. ११२१५] 'अहन्वृत्र' इत्येव प्रतीकम्
B. C.
१-अहन्वान् C. ३-सर्वाशयन्त्रि B. C.
४-'व' इति वृद्धितम् B.
५-वधवेह B. C. ६-कारणं B.
७-स्कन्धासीव B. C.
८-स्थूलः अधोमागायतः B. C.
९-समतेः B. १०-अहिगन्ता C
११-उपपृक् B. C.
१२-मेवा (घ C.) वैक B. C.
१३-प्रमास्कन्ध C. १४-पीतरः B पीतरं C.

- १५-प्रास्यवयव C. अत्र वहाचित् 'आस्यावयव'
इति वा पात्रे भवेत् ।
१६-स्कन्धस्यान् B. स्कन्धस्यान् C.
१७-असुन्द B. असुन्द C.
१८-वान्तः अन्तः प्रसिद्धः B. C.
१९-'नो' इति द्विर्नितम् C.
२०-साधात् B. C.
२१-जगत्या (स्था B.) B. C.
२२-'गमः य' इत्येव 'ति' इति वृद्धितम् C.
२३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ अष्टादशः खण्डः ।]

तुजे तुजे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्दे अस्य मुष्टुतिम् ॥

मधुच्छन्दसः । नजे तुजे दाने दाने । कस्य ? सामर्थ्याद् वृष्टेर्धनानां वा ये उत्तरे पूर्वभ्यः प्रकृततराः स्तोमा मदीया इन्द्रस्य वज्रिणः । यच्छन्दश्चुतेस्तच्छन्दोऽध्याहार्यः । तैरपि न विन्दे विवेर्लाभार्थस्येदं रूपम्, न लभे । अस्येन्द्रस्य मुष्टुतिं तैरपि नाशेषानिन्द्रगुणान् प्रकाशयितुं शक्नोमीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति चेऽपि दानपरितुष्टस्य ममात्यन्तमहान्तः स्तोमास्तेपीन्द्रस्य गुणैकदेशवर्तिनः समस्तगुणप्रकाशनमप्राप्ताः किं पुनरन्य इति ।

वर्हणा इत्यनवगतम् । परिवर्हणेति धात्वर्थकयतम् । धात्वर्थश्च वृद्धिर्हिंसा वा । निवर्हतेर्वधकर्मसु पीडयत् । वृद्धयर्थस्य वृहेर्मृते कर्तरि ल्युट्, परिवृद्धः प्राप्ती महत्यो-
र्वर्हणा । तत्तत्तृतीयैकवचने वर्हणेति प्राप्ते तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णा' इत्याकारः ।
हिंसार्थं वा भाषे ल्युट्, वर्हणं ततः पूर्ववद् विभक्तेरुक्कारः । अतो वर्हणमित्यवगतम् ।
सर्वथा वर्हणा इत्यनवगतम् । उदाहरणम्—

अर्वा दिवे वृहते शूर्यं १ वच. स्वक्षत्रं एषं वृषभो वृषभमनः ।

वृष्ट्यंश असुरो वर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथे हि यः ॥

सव्यनामापन्नस्येन्द्रस्यार्थम् । अर्चतिः सामर्थ्यादुच्चारणार्थः । आत्मन एवायमन्तरा-
त्मना प्रेपः । अयं उच्चारय हे अन्तरात्मन् । दिवे वृहते तादर्थ्य एते, वर्तस्य महत्तम्येन्द्रस्या-
र्थं शूर्यं बलं ततो निमित्तार्थं यद् बलस्य निमित्तं बलवृद्धिकरमित्यर्थः । किं तद् ? वचः
स्तुतिलक्षणम् । स्तूपमाना हि देवता धीर्येण वर्धत इति । उच्चारय प्रापय शूर्यं यच्च इति
पस्येन्द्रस्य । किम् ? उच्यते । स्वक्षत्रम् इत्यपठितमपीह बलनाम द्रष्टव्यम् । स्वक्षत्रं बलं न
पराधितं यस्य तदव्यपदार्थः । यत्पेन्द्रस्य वृषभः परानभिभवतो षण्द् घृष्टं प्रगल्भं मनो यः

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र रात्राग्निर्दिशो न
हस्यते ।

२-['४० ११७७] 'तुजे तुजे' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

३-'दाने' इति मुद्रितम् C.

४-वटेः B. ५-विन्दे B.

६-मुष्टु किं B.

७-परिवृद्धस्य C.

८-वर्हणा C.

९-वर्धि B.

१०-[निप० २१९]

११-भृति B.

१२-वर्हणे C. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१३-[पा० ७११३९]

१४-इत्युक्त्वा B. C.

१-['४० ११९११] 'अर्वा दिवे' इत्येव प्रती-
कम् B. C.

२-स्तेन्द्र यस्य ॥ C.

स्वयलेन धनून् धनं न कुतश्चिन्मनसा विमेतीत्यर्थः । येन च बृहच्छूवा रथो हि पः इति तच्छब्दश्रुतेर्पच्छब्दोऽप्याहार्यः । बृहच्छूवाः श्रव इति धननाम महायनोऽसुरो वृत्रोऽन्यो वा शम्भरः । बहूणा बृहिर्बृहच्चर्यः, इन्द्रस्यैवेदं विशेषणं प्राप्तमहिम्ना परिवृद्धेनेन्द्रेण । अथवा निवर्हयतेर्बहूणा हिंसोच्यते । तेनै कृतः । कदा कृतः ? उच्यते । पुरो हरिभ्यां प्राग् हरिभ्यां प्राप्ते दूरस्थेनैव सतेत्यर्थः । कीदृशः कृतः ? उच्यते । वृषभो धर्षिता दधितौघस्य सर्वतः क्षौरयन् क्षतज्ञे घ्नणजमित्यर्थः । नञेतत् सुकरम् । यतो रथो हिशब्दो यस्मादर्थे यस्माद्रथ ईहिता प्रतिमुजमभिगन्ता * अत्यन्तशूर इत्यर्थः ।

ततर्द्धित्यनघगतम् । ततो शुभमित्यनघगमः । ततो धर्मसन्तानादग्निहोषादेः कर्मणो शुभोऽपेक्षः । ततो युधः सन् ततनुष्टिः । अथवा ततन् इत्येतत् शब्दरूपं ततोतेभोगसन्तानं वा । उष्टिर्शब्दो घञेः कान्तिकर्मणः । भोगसन्तानं वष्टीति ततनुष्टिः । विषयभोगसन्तानकाम इत्यर्थः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या-(पष्ठस्या-) ध्यापस्य

अष्टादशः खण्डः^{१३}]

१-२' इति नास्ति B. 'न' इति नास्ति O.

२-'ते' इति प्रुष्ठितम् B. O.

३-दूरस्तेनैव B. O.

४-उच्यमो O.

५-क्षौरयन् O.

६-प्रगज O. * 'स्रोत्र्य' इति युक्तम् ।

७-तनुष्टिर्विषय O.

८-'वृ' इति प्रुष्ठितम् O.

९-अवेतः O.

१०-उविशब्दो B. O.

११-ततनुष्टिम् B. O.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ एकोनविंशः खण्डः ।]

यो अस्मे प्रत उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति युयो अहं ।

अपय शक्रस्तनुष्टिमूहति तनुष्टिं मधवा यः कवासखः ॥

संवेरणस्य प्रजापतेः पुत्रस्वार्पणम् । यो यजमानः । अस्मे इन्द्राय । प्रेते वैत वा य ऊधनि ऊधनीति रात्रिनाम रात्रौ सोमं सुनोति सर्वदा यजत इत्यभिप्रायः । यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दो-
ऽप्याहार्यः । स भवति युमान दीप्तिमान् ऐश्वर्ययुक्त इत्यर्थः । अहेति पर्दपूरणो विनिप्रवा-
यीयो वा एवार्ये, भवत्येव दीप्तिमान् । अन्यस्तु शक्रः शक्ते इन्द्रः । तनुष्टिं ततोनुष्टममर्दि-
हन्द्रियविषयभोगसन्तानकामं वा अपाय ऊधति 'प्रसमुपोदः' इत्येवमेतच्छान्दसत्वाद् भेषा-
जस्यापि पौदपूरणे द्विवचनम् । अपोहति सर्वतोऽपनयति विनाशयतीत्यर्थः । तनुष्टिं
स्वस्यास्तन्वाः कगनुलेपनादिभिः शोभयिताम् । यर्थवा यः कवासखः कुशान्वस्यार्थं 'कव-
'शोणे' इति सखिशब्दे कवादेशद्वयान्वसत्वाद् द्रष्टव्यः । कुसर्के स्वयं भोगप्रवृत्तो इष्ट-
प्रसाधनसखायोऽपि तस्य भोगप्रधाना एव न यागशीला इत्यर्थः ।

प्रंस इति पठ्यमानस्य निर्वचनार्थं उपक्षेपः । रसा अवश्याया आदित्येन ।
रात्रिशब्दनिर्वचनार्थं प्रसिद्धं तापदाहं गोक्ष्यः प्रसवकाले ब्रह्मन्तरेभ्य उच्छिन्नतरं भवति ।
यदा उपनिष्ठशुद्धतमुत्तमिष केनचिद् । ततरेप्रको रसानुप्रदानसामान्याद् संप्रि-
रप्युध उच्यत इति निर्वचनार्थं उपक्षेपः पठ्यमानस्यैव । तत्तनुष्टिशब्दार्थप्रदर्शनमलं-
परिष्णुमित्यादि । तनुं शोभयितामिति पाठः । कपूयाः पापाः ।

१-आर्वापुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[५१३.५१३] 'यो अस्मे ('स्मे' नास्ति)'
इदं प्रतीकम् B. C.

३-वरणस्य B.

४-वृत्ते B. C.

५-अपय B. C.

६-'ऊधनि' इति पुष्टितम् B.

७-महि C. C-यादपूरणे B.

८-अन्यन्तु C.

९-शक्रः B.

१०-'त' इति पुष्टितम् B. C.

११-धर्मित C.

१२-[पा० ८११६] प्रसमुपोद (पोषम C.) B. C.

१४-अपिशब्द B. C.

१५-पर्दपूरणे B. C.

१६-मेष्वा मयान् यः कवासखः B.

१७-[पा० ६१३.१०७] ६ शोणे B. C.

१८-कुमाराः C.

१९-पि गस्तस्य B. C.

२०-वृत्त B. वृत्त्य C.

२१-तत्तनुष्टि C.

२२-यन्निष्पृष B. C.

२३-तनुष्टि B. C.

इन्द्रविशं इत्यनवगतम् । इलाविलौशश्च इत्यग्रगमः । इलो यलमग्रं तद्विपत्ति-
हेतुभूतमुदकमवेलाशब्दवभायेण इलाशब्देनोच्यते । विले उदके शेते इति विलेशयः सन्
वर्णव्यापत्तिलोपादिना इन्द्रविशः । मेघोऽभिधेयः उदाहरणम्—

म्याविभदिनीवितस्य इह्य नि इहिणमभिन्नुणमिन्द्रः ।

यावत्तसो मषवन् यादोऽजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्नुम् ॥

हिरण्यस्तूपस्य कस्यचिदं । न्व विषद् निरुत्य चिद्वचान् कस्य ? इन्द्रविशस्य मेघस्य
इह्य इदानीं दुर्बधानि । कानि ? सामर्थ्यादुदकनिर्भमविलानि । तं नृत्तिं शृङ्गिणीति
उच्यते नामधेयं द्वांसिमान्तमित्यर्थः । व्यभिन्द विविधं भिन्नयान् । शुणं यलनामेदं साम-
र्थ्याच्चान्तर्नीतमत्यर्थं द्रष्टव्यम् । यलवान् । कः ? इन्द्रः कस्यचिद् यलान्मुदपङ्क्तिवान् ।
कंचित्तु शतशर्करं भग्नयानित्यर्थः ।

परोऽधेर्वादिः प्रात्यक्षरुत्वाद् भिन्नं याक्यम् । यावद् यत्परिमाणं ततः इलनामेदं
स्वसेनालक्षणं यलं हे अपान् यत्परिमाणं च ओजः शंतीरुत्तरणं यलम् । यावदिति श्रुतेः
स्वाकाङ्क्षत्वात् तावच्छब्दोऽप्याहार्यः । तार्थता सर्वेण वज्रेण च स्यशत्रुवधीः छान्दसत्वाद्
वर्तमाने लुब्धं जहि । अस्मदीये वा शत्रुसंक्रामेम् ।

कियेधा इत्यनवगतम् । कियेधा वदमन्वा इति चार्यगमः । कियदप्यपरिमितं स्वर्दलं
धारयति । क्रममाणं यामिमुचं परदलं धारयति निरुण्दीति वधातेर्विचि रूपम् । इन्द्रो
विशेष्यः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशास्या- (पष्ठस्या-) प्यायस्य

एकोनविंशः खर्षडः ।]

१-इन्द्रविशः C. २-इलाविलौशः C.

३-उपेलाशब्दः B. अर्थः पाठः छान्दसः ।

४-इन्द्रविशः C.

५-[५० ११३११९] 'व्याविभत्त' इत्येव प्रती-
कम् B. C.

६-चिन्ता या B. चिन्ता ताव C.

७-विषयज्ञः B.

८-'कस्य' इति वृत्तिम् B.

९-यर्षदं प्रत्य C.

१०-परिमाणं B. C.

११-ततः B.

१२-यत्परिमाणं B.

१३-तावत् B. तोरुत् C.

१४-छान्दसकाम C.

१५-कियेधा B. C. 'नियमः' इति तत्परिमाणः पाठो
शुद्धः ।

१६-इति वा पेतकवगमः B. C.

१७-कियेधः B. कियदप्यपरि C.

१८-विषयज्ञोति C. १९-विशेष्यम् B.

२०-आदर्शमुत्तरेण्य चण्डसभातिनिर्देशो न
इत्येव ।

[अथ विंशः खण्डः ।]

अस्मा इदु प्र भंगं तृप्तान्तो वृत्राय वसमीशानः कियेधाः ।

गोने पर्व नि रक्षा तिरिष्यवर्णासि अर्षा चर्ये ॥

नोभ्यस आर्यम् । अस्मे ऽद् पदपूरणो, प्रभोता प्रहर तृप्तान्तः क्षिप्रनामेदं स्वरमाणः ।
हिंसायो या तुजिः, हिंसन् । वृत्राय वसम एनं वृत्रं हन्तुं क्षिप्रं वसं क्षिपेत्यर्थः । ईशानः कियेधाः
प्रत्यक्षकृतोऽयं मन्त्रः । अच्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थप्रथमान्ते चेत । अतो यत्तच्छब्दाद्यध्या-
इत्य एकयास्यतां नेये । यस्त्वर्माशान इ०२२ रः कृत्स्नस्य अगतः कियेधाश्च कियतोऽप्य-
विशायमानं धरिमाणस्य चलस्य धारयिता गहावल इत्यर्थः । स प्रहर वसमिति । प्रहस्य
च गोने पर्व विरक्ष यथा नो गोविधर्ता गोः पर्व अवयवं चिरदेव तद्धव चिरद विहन्त
मेघमित्यर्थः । तिरिषा तिरिश्चरिम् । ऽप्यवर्णासि 'इय राना' सामर्थ्याच्चिहान्तर्नातिपयर्थो ब्रह्मव्यः,
गमयन्तेनुवकानि । अथवा इच्छतेमेवार्थं व्यत्ययेन इयन् विकरणम् इच्छन्नुदकानि । अर्षा
चर्ये भुयं प्रेति चरणोऽयं न ह्यनिकृते मेघे नदन्तगता आपो भुयं गन्तुं प्रीतिसमर्था इति ।
भूमिरित्येनचगतम् । प्राप्यतेरिति धातुनिर्देशः । भ्रमणमित्यवगतम् । भ्रमिता स्वयं
भ्रमितान्येषामित्यर्थः । उदाहरणम्—

इयममे क्षारिणी मीमृषो न इममप्यर्णं वसमानं दूरात् ।

आविः विता प्रभतिः सोम्यानां भूमिारिषि कपिकृन्मर्णाम् ॥

हिरण्यस्तूपस्य । अनेतिहासः-हिरण्यस्तूपो थागायासि विहृत्य रक्षोर्भयाद् दूरे

- १-आदसुपुस्तकेष्वध्र मन्त्रप्रम्भनिर्देशो न
इत्यते ।
२-[ऋ० १।६।११२] 'अस्मा इदु प्र (व B.
५ C.)' इत्येव प्रतीकम् B. C.
३-प्रहन्तु प्रहर B. C.
४-'त' इति शुद्धितम् B. C.
५-गोर्ण (नी C.) न पर्व विर यथा B. C.
६-'नो' इति नास्ति C.
७-नि (पि C.) कृते B. C.
८-सन्दिग्धमिदं पदम् ।
९-इध्यन्तवर्णा (र्णा B.) सि B. C.
१०-[पा० ४।२१]

- ११-गमयानु (यादन्तु C.) दकानि B. C.
१२-अत्र 'विकरणः' इति युक्तं स्यात् ।
१३-परि C.
१४-वरणाव B.
१५-न ह्यनिकृते C.
१६-'भुवं' प्रवि गन्तुं स्वयंवा इति स्पष्टं स्यात् ।
१७-'पृ' 'रि' इति शुद्धितम् C.
१८-'प्र' इति शुद्धितम् 'मण इत्य' C.
१९-[ऋ० १।३।११६] 'इयममे' इत्येव प्रती-
कम् B. C.
२०-'भयात्' इति शुद्धितम् B.
२१-दुरं B. C.

प्रणश्य गतेषु रक्षस्तु प्रत्यागतः कृतापराधमिप्रायेण अग्निमाह । इमां हे अग्ने शशि 'शु
हिंसायाम्' मीमूषः 'मृषतिस्तिशायाम्' इत्यस्य स्वार्थिको णिच्, लोडर्थे लुङ्, मृषस्य
क्षमस्व नोऽस्माकम् । कर्तमः ? उच्यते । इममन्वानं त्वा यमगांम विहृत्य अनिष्टा रक्षोभयाद्
गतस्य द्वादहास् । किं कारणमेवमुच्यते ? यस्माद् औषिः प्राप्नो क्षांतिः स्वम । कीदृशः ?
पिता पितृस्थानीयः । प्रमतिः प्रकृष्टे मतिः प्रमतिरनुग्रहपरः । केयाम् ? सोम्यानां सोमा-
ह्वाणां सोमसम्पादिनाम् । किञ्च भूमिर्लोकात्रये विभ्रमितासि त्रिष्यपि लोकैष्यप्रति-
हतगतिरित्यर्थः । ऋषिहृद् समोपेधातद्वारेण च दर्शनकृद् मर्त्यानामेव । इतीयमिति-
क्षात्पक्षेण योजना ।

नित्यदर्शने त्वन्यथा योज्यते । इमां हे अग्ने शशि संसारप्राप्तिलक्षणां हिंसां मीमूषः
मृजेरियं जकारस्य पकारापत्त्या छान्दसं रूपं न मृषेः, मार्जयापनय । अस्माकमिमं
संसारान्धान यमगान् प्राप्ताः स्मः । दुरान्मरणप्रयन्धरूपायाः सृष्टेः प्रभृति आसंसारमित्यर्थः ।
किं कारणम् ? यस्मात्त्वामाषिः पितौ प्रमतिः सोम्यानां यस्माच्च भूमिर्लोकात्रये विभ्रमितासि
भ्रमयितासि भ्रान्तेः कर्ता । ऋषिहृद् दर्शनकृद्यासि सम्यग्ज्ञानकारेणश्चासि मनुष्याणाम् ।
एतदुक्तं भवति भ्रान्तेः सम्यग्ज्ञानस्य च त्वं कर्तासि । मर्त्यानां त्वदायत्तां च संसार-
मोक्षौ । त्वं च पितृवत् सर्वयजमानानामनुग्रहपरः । नोऽस्माद् सम्यग्ज्ञानोपादानेन
मोचयास्मात् संसारमिति । तथाच स्मरणम्—

सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निवर्त्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ इति ॥

विष्पित इत्यनघगतम् । विप्रान् इत्यवगमः । विकारोपजनयणलोपाधिर्द्रष्टव्यः ।

१-इम B. २-आणि B. रिणी C.

३-[धा० १।१६] धातुपाठे 'इ' इति दीर्घपाठः ।

४-वि (मि C.) मृषं B. C.

५-[धा० ४।५८] 'मृष ति तिशायाम्' इति धातुपाठे
पाठः । मृषसि (स्त्री C.) वि B. C.

६-लोडर्थे C. ७-मृष्यास्य O.

८-अत्र 'कतमम्' इति युक्तं स्यात् ।

९-उच्यते C. १०-यमयगाम C.

११-न (वि C.) भूत्यां विभृत्यानिष्टा B. C.

१२-आविः B. C. १३-प्राप्नो ज्ञातिस्त्वं C.

१४-सोम्यानां B. C.

१५-भ्रमसि B. C. १६-तं मापपात B.

१७-तृतीयमिति B. C.

१८-मृदेदं B. C.

१९-त्वामपि B. २०-प्रता B. C.

२१-यस्माप B. यस्मा च C.

२२-अ (मू C.) मिरसि B. C.

२३-'ण' इति वुटितम् C. 'कारणधासि' इति
युक्तं स्यात् ।

२४-'क्ष' इति वुटितम् C.

२५-[मनु० ६।७४] दर्शनेन विहीनं तु B. C.

२६-विष्पित C. २७-लोपादि द्रष्टव्यम् C.

विस्तीर्ण इत्यर्थः । उदाहरणम्—

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांघो अनेवसं नयन्ति ।

प्रवाजे निम्रयो गन्धमस्ति पारं नो अस्य विष्णितस्य पर्वन् ॥

वसिष्ठस्य । इमे प्रकृतौ मित्रो चरुणो अर्थमा च अनिमिषा अनिमिषेण महता यत्ने-
नेत्यर्थः । दिवो युलोकात् पृथिव्याः पृथिवीलोकाच्च चिकित्वांस्त इदमप्यस्य कर्म अत्रानेन
गन्तव्यमित्येतज्ज्ञानन्तः । अचेतसम् अहं कं देशं केन वा यास्यामीत्येतदज्ञानन्तमित्यर्थः ।
प्राणिनं नयन्ति यत्रानेन परिपश्यस्वकर्मयशाद् गन्तव्यम् । यत् एनान् मित्रादीन् प्रवीमि
प्रवाजे विद् प्रकर्षेण ग्रस्यते यस्मिन् स प्रव्रोजो मरणकालस्तस्मिन् । बिच्छुद्वो यद्यर्थं,
यदि नवोऽस्याः संसारनद्या गन्धं प्रतिष्ठास्थानं येनास्मिन् संसारनदीश्वरे निमज्जन्तो
धारयामहे तज्ज्ञानं कर्म वा किञ्चिदस्ति तत् । परं कुले नोऽस्मान् विष्णितस्य विप्रातस्य
विस्तीर्णस्य संसारनदीश्वरस्य पर्वन् पारयन्तु गमयन्तु प्रापयन्त्वित्यर्थः । अनाविद्ध
संसारः शिल्प्यते अन्तेवांश्चापवर्णेन । अतः पारमपर्वण इहाभिप्रेतः ।

तुरीपमित्यनवगतम् । तूर्णापीत्ययगमः । उन्कमभिधेयम् । तच्च तूर्णमाप्तोत्येवंशीलं
तूर्णापि सत्तुरीपम् । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्था- (पष्ठस्था-) ध्यायस्य

विंशः खण्डः ।]

१-[श्रु० ७।६०।७] 'इमे दिवः' इत्येव प्रतीकम् B. 1.

२-वसिष्ठस्य B.

३-प्रकृतौ B. C. * 'वहणोऽर्थमा' इति युक्तम् ।

४-गतद्वयमिते B. गतव्यमित्ये C.

५-प्रव्रुजो B. C.

६-परं कुलेन (अ C.) आस्मान् (द C.) B. C.

-विष्णितस्य B. C.

८-शिल्प्यन्ते B. C.

९-'अन्तः' इति युद्धितम् B.

१०-पर C. अन्तःपुरम् B.

११-तूर्णावित्त्वर B. 1.

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
इत्यते.)

[अथ एकविंशः खण्डः ।]

तत्रस्तुरीयमदभुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषो वि ध्वनु राये नामा नो अस्मयुः ॥

दीर्घतमसः । तत् नोऽस्मदर्थे तुरीये तूर्णापि, तूर्णव्यापि अदभुतं महद्भ्रामेदम्, सारतश्च महद् महस्यं तदिहामिमेतं माभूत् पौनरक्त्यं परेणेति तेन सारतो महदित्यर्थः । पुरु वाशब्दश्चार्थे बहु च वृष्ट्युदकं परिमाणतः । अरं पर्याप्तश्च सर्वयामेभ्यः पुरु विश्वमेतत्, क्रियाविशेषणम् । कथम् ? विश्वं पुरु सुष्ठु भृशमित्यर्थः । त्मना आत्मनैव त्वष्टा मध्यमस्थानः पोषाव पुष्ट्यर्थे विध्यते स्यतिरुपसृष्टो विमोचने विमुञ्चति । राये पष्ट्यर्थे एषा चतुर्थी । कस्य पुष्ट्यर्थम् ? रायो धनस्य गवादेः क्वचित् मुञ्चतु नामा नामा जगतोभिभूतायां वेधां वा नोऽस्माकं स्वभूतायाम् अस्मयुः त्वष्टृविशेषणमेतत्, अस्मान् कामयमानस्त्वष्टा । महत् सम्भृतमिति अदभुतशब्दविषयचनं द्रष्टव्यमिति ।

रास्पिन इत्यनघगतम् । कथम् ? रपतेः रसनेवां कर्तरि चेति कर्मसाधनो घञ् भावे वा रासो वा रापो वा शब्द उच्यते तद्वद् रापि वा रास्ति वा सत् सकारपङ्कारोपजनेन रास्पिन् शब्दः । यहदकं स्तोत्रं घोच्यते । ततस्तादर्थ्यादस्तीत्यशं आदित्यादकारः प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः, रास्पिनो दण्डिमती शालेति यथा । अतश्च शब्दश्च तोदकेन तदा । मेघोऽभिधेयः । उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा । उदाहरणम्—

उत् त्वा मे पशवो र्श्वेनानि व्यन्ता पाणोऽशिनो हुवर्ष ।

प्र वो नपातमपां वृणुर्न ॥ मन्तमं रास्पिनस्यायोः ॥

१-आदर्शपुस्तकेऽत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ. १।१४२।१०] 'तत्रस्तुरीय' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-पि (दी C.) ॥ तमसः B. C.

४-'अस्मद' इति त्रुटितम् B.

५-तुरीयं C. ६-आत्मना C.

७-विटपचतु B. * 'तो वाभिभू' इति पुनम् ।

८-यां वा वेशो वा B. यां वेशां वा C.

९-'इति' इति B. 'ति' इति ॥ C. पुस्तके त्रुटि-
यम् ।

१०-'रापो वा' इति नास्ति M.

११-'रापो वा' इति नास्ति C. रापो वा B.

१२-कारवकारो B. C.

१३-रापिन् C. १४-स्तोत्रं B.

१५-'द' इति त्रुटितम् C.

१६-[ऋ. ५।३।१२०]

१७ रास्पिनः B. रापिनः C.

१८-दण्डिमनी C.

१९-अस्य पात्रस्य पाटः सन्दिग्धः ।

२०-[ऋ. १।१२।२४] 'उत् (६ C.) त्वा मे'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

कङ्क्षीयत् आर्पम् । उत्तराद्वोऽप्यर्थे । त्यच्छब्दः समानार्थः । त्यच्छब्दश्चतुर्थीयाथ-
सम्यग्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यौ पूर्वमहं स्तुतवान् वैश्वदेवत्वात् सूक्तस्य त्वौ ताव-
प्यश्विनौ मे सादर्थ्यचतुर्थ्येवा, ममार्थाय मदनुग्रहायेत्यर्थः । यद्वा यशःशब्दोऽत्र धन-
नामा अग्रनामा वा कीर्तिश्च पर्यायी वा अन्तर्नीतमत्वर्थश्च द्रष्टव्यः । तेन धनवन्तो वा
कीर्तिमन्तो वा । स्वेतनोऽप्येतेनेत्येतदपठितमपि उपोनाम द्रष्टव्यम् । पष्ठचर्थे
चात्र चतुर्थी, तैच्छुतेश्च उद्यकाल इति शेषः । उपस उद्यकाले व्यस्ता रयन्तो वादन्तो
पुरोडाशादीनि पात्रा पिबन्तो सोमम् । औषिजे इत्यहं कंक्षीवान् हुंभि ह्यतेरचतिकर्मणः ।
पतद्रूपं कंक्ष्यैप्रत्यये । ओषधियनस्पतयः प्रसोरणे च स्तोतुमिच्छामीति शेषः । प्रशब्दः
कृणुष्वमित्येतेन सम्बध्यते । य इत्यपि प्रथमायाः स्थाने बसादेशश्छान्दसत्वात् । पृथ-
मपि हे पुंश्रादय ऋत्विजो वा नपातमपां पृथवापान् सविंता । कथम् ? अद्वभ्यो हि वैष्टु-
तात्मना अग्निर्जायते अग्नेः सपिता अग्नेर्वा आदित्योऽजायते इति श्रुतेः । अथवा पशवो
अग्निं अद्भ्य ओषधियनस्पतयोऽग्निं नपातम् । प्रकृणुष्व करोतिरत्र क्रियासामान्यवचन-
त्वात् स्तुतौ वर्तते प्रकर्षेण स्तुते । प्रैताव प्रकर्षेण मातृभूते चावापृथिव्यौ स्तुत । कस्य
मातृभूते ? उच्यते । शरिणस्य स्तुतीनां रापित् रासितुर्वा । आथोर्भनुष्यतामेदं मनुष्य-
स्तोतुरित्यर्थः । मेघस्य वा श्वेनानुग्रहेण निर्मात्रोऽनयोर्गमनस्यभावकस्य ।

ऋजुतिरित्यनवगतं धात्यर्थमिति यत् आह ऋजुतिः प्रसाधनकर्ता । धिर्वमस्य समी-
करणं वा वर्गायां करणादेवमुच्यते । प्रसाधनमात्मसात्करणं तदर्थं इत्यर्थः । अस्य च

- १-त्यच्छब्दस्तच्छब्दसमानार्थः इति दुर्लभं
इति ।
२-कीर्तिश्च B. C. ३-धनवन्तो B.
४-गीर्तिमन्तो B.
५-य (थ C.) तनाथे थ (थ C.) तने B. C.
६-येतदप्यपठि B. त्येदपठि C.
७-स्तुतव्यतेथ B. चतु तच्छुतेथ C.
८-वाशादिनि B. ९-व्यस्ता C.
१०-पन्तो पिब च सोमं C.
११-औषिज C. १२-कषीवान् B. C.
१३-‘व’ इति द्विलिखितम् B. C.
१४-वश्ये B.
१५-अथ पाठः सन्दिग्धः ।

- १६-‘न सम्बध्यते’ इति द्विलिखितम् C.
१७-हे म पुत्रा C. अथ कठोचित् ‘हे मन पुत्रा-
दयः’ इति वा पाठो भवेत् ।
१८-सपिता B.
१९-अद्वयो हि B.
२०-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम्]
२१-अत्रापि पाठः सन्दिग्धः ।
२२-मा कृणुष्व B. C.
२३-‘त्व’ इति प्रुटितम् B.
२४-‘त’ इति C. पुस्तके प्रुटितम् ।
२५-‘प्र’ इति नास्ति B.
२६-विपयस्य B.
२७-‘वर्गाकरणत्वं’ इति वा पाठोऽत्र भवेत् ।

अ. ६, पं. २१. }
अ. ६, पा. ४, ख. ५. }

(४६६)

[ऋजुः । प्रतद्वत् । हिनोत्

भाऋजीऋ इत्येतेन गतार्थतां मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाप्यगीष्ट । तयोदाहरणं प्रदर्श्यते—

दूतं वो विश्वेदं दग्ं हव्यं ताऋमर्त्यम् ।

यजिह्वप्रतो गिरा ॥

यामदेवस्यार्पम् । अग्निहव्यते । दूतं वः द्वितीयैकवचनस्यायं वसादेशश्छान्दसत्वात्, त्वाम् । कीदृशम् ? विश्वेदेदं सर्वस्य चेदितारं सर्वमिति यर्थः । सर्ववचनेन हव्यं तां हविर्यां योद्धारम् । अमर्त्यं मरणवर्जितम् । यजिह्वं अतिशयेन यष्टारम् । ऋप्रतो, द्युत्ययेन मध्यम उत्तमस्य स्थाने ऋधे गिरा स्तुत्या । प्रदर्शनमिदं हविर्यो दानेन स्तुत्या च प्रसार्धयामि ।

ऋजुस्तिव्यस्यैव ऋजुतेः प्रसिद्धः, अकुटिल इत्यर्थः । उदाहरणम्—

ऋजुनीती नो वर्णेन मित्रो नपतु विद्वान् ।

अर्यमा देवेः सजोपाः ॥

गौतमस्य । अस्मान् मित्रो चरणश्च यत्र स्वर्गं ब्रह्मलोके यास्माभिः कृते कर्मणि गस्तर्धं तत्र नपतु विद्वान् । किम् ? सामर्थ्यात् कर्मफलविपाकं भक्ततां यास्माकम् । नत्र केवलौ मित्रायवर्णौ । किं तर्हि ? अर्यमा च देवेः सह सम्प्रीयमाणः ।

प्रतद्वत् इत्यनवगतम् । प्राप्तवत् इत्यवगमः । पकारलोपोपजनहंस्त्वत्वादीनि द्रष्टव्यानि । अभावभिधेयौ । उदाहरणम्—

इह त्या सधमाशो युजानः सोमपीतये ।

हरी इन्द्र प्रतद्वत् अभि स्वर ॥

नारदस्यार्पम् । इह अर्हमिच्छते त्या सो सधमाशौ सह मादयितव्यौ युजानां रथे आत्मीये । किमर्थम् ? सोमपीतये आत्मनः सोमपानार्थम् । हरी याचात्मीयायभौ हे इन्द्र प्रतद्वत् प्राप्तः ऋजीपात्यधनौ । अभिस्वर स्वरतिमतिकर्मा अभिगच्छ ।

हिनोत् इत्यनवगतम् । प्रहिणुत इत्यवगमः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
एकविंशः सण्डः ।]

१-निगमयन्नप्यष्ट B.

२-[ऋ० ४।८।१] 'दूतं वः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-विषदेवसं C. ४-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

५-त्यव्ययेन C. ६-प्रमापयामि B.

७-[ऋ० १।९०।१] 'ऋजुनीति (ती) नः'

• इत्येव प्रतीकम् B. C. ८-अर्यमा B.

९-प्राप्ते वत् C. १०-जनः हवन् B. C.

११-[ऋ० ८।११।२७] 'इह (हे C.) त्या'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

१२-अस्माभ्यं B. १३-सधमान्या B. C

* 'युजानो' इति युक्तम् ।

१४-स्वरतिमतिकर्मा C.

१५-हिनोत् C.

१६-प्रहिणत C.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र सण्डसमाप्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ द्वाविंशः खण्डः ।]

दिनोता नो अन्तरं देवयज्या दिनोत ब्रह्मं सनये धनानाम् ।

कृतस्य योगे वि ष्वन्धमूर्धः शुद्धीवरीभूतनस्मभ्यमापः^१॥

कचपस्य । आप एकैधनलक्षणा उच्यन्ते । 'हि गौतौ' सामर्थ्याद्यान्तर्नीतण्यर्थः ।

दिनोत गमेयत समापयत धा । सोऽस्माकम् । अन्तरं यज्ञम् । किमर्थम् ? देवयजा चतुर्थ्यां
लुग् द्रष्टव्यः, देवयज्यायै देवयज्यार्थम् । दिनोते च गमयत ब्रह्म स्तुत्याख्यं वर्धयत स्तुतिं
प्रति निमित्तमाधादेवमुच्यते । किमर्थम् ? सनये सन्निधाय यज्ञफललक्षणानां धनानाम् ।
किञ्च यद्विदुःसूतस्य यज्ञस्य योगे सम्पन्निधिं सप्तमीयुतेर्वैत इति शेषः । यज्ञसम्पन्निधता-
मापन्न इत्यर्थः । किं पुनस्तत् ?म्यां युज्यमानत्वात् योगशब्देन शकटमुच्यते ।
योग इति सामीपिकमधिकरणम् । गङ्गायां गाव इति यथा । यज्ञसम्पन्निधौ तद्विधानस्य
शकटस्य समीपे कथःस्थानीयमधिपवणचर्म एतत् प्रति सोमरसेन मिश्रीभूय विष्मन्
विमुञ्चतात्मानं पूरयत तद्रसेनेत्यर्थः । तच्च कुर्वन्तः शुद्धीवरीः सुखवतीर्द्वितीया प्रथमार्थे,
सुखयत्यः सुखकर्तृ इत्यर्थः । भूतन भयत अस्मभ्यं हे आप एकधनाः ।

योगशब्दार्थकथनप्रसङ्गेन शकटं निराह शकृता युक्तं तद्विशिष्टेन शकृता गोमये-
नोदति मार्गे शैकुम्भुश्चतीत्यर्थः । शनैर्वा एकति गच्छति गन्तव्यरात्रौ शब्देन वेदर्थभूतेनं त कृति ।

चोष्क्यमाणः, चोष्कृत इति पदद्वयमतत्त्वगतधात्वर्थम् । कुन एतत् यनः 'रुद्रम्
र्थाप्रवणे' पठ्यते । इह च दानार्थः । शैवोपदेशत्वाच्च पत्नानवगमः । पञ्चभिर्द्वैमुदसनार्थ-
त्वाद्देवकार्यत्वमपि । उदाहरणम्—

१—आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भस्य निर्देशो न
दृश्यते ।

२—[श्रु० १०।१०।११] 'दिनोता नः' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३—आप एवधन C.

४—[धा० ५।११]

५—इमयत B. C.

६—नस्यावम् B.

७—अन्धर्कं B. अन्धत् C.

८—दृष्टव्यम् B

९—हि नो तु च B. C.

१०—सन्निधाय C. सन्निधमिदं पदम् ।

११—आभ्यागमस्त B. स्वाभ्योग C.

१२—ग्विना हवि B. C.

१३—शुद्धीवरीः (नीः C.) B. C.

१४—मये ताडयति C.

१५—मार्गेण च (O.) कृन्त (न्ते C.) नागरी B. C.

१६—भूतन्तान्कृति B. C.

१७—माणज्योष्कू C.

१८—[धा० ९।६] स्कुइ C.

१९—एषोपदेश B.

२०—यु (यु C.) दत्तना B. C.

नि सर्वसेन इषुधीरुक्तः समर्थो गा वज्रति यस्य वष्टि ।

चोफूयमाणं इन्द्र मूर्ति वामं मा पणिभूस्मदधि प्रवृत्त ॥

हिरण्यसूपस्य । निशम्द असक्त इत्येतेन सम्यच्यते । सर्वसेनः समप्रया सेनयो-
पेन इन्द्रः । इषुधीन् तूष्णीं असक्तः 'वज्र सँद्वे' सज्जति आत्मनः पृष्ठे रथे वा वधातीत्यर्थः ।
निशज्याय ईश्वर इन्द्रः शत्रूणां स्वभूता गाः समजति 'अज गतिक्षेपणीयोः' सम्यक् क्षिपति
स्वराष्ट्रं प्रति प्रेरयति अपहरतीत्यर्थः । यस्य शत्रोर्गा अपहर्तुं वष्टि कामयते तस्य सर्वस्याप-
हरति न केनचित् प्रतियोद्धुं शक्यत इत्यर्थः । अथवा दानकाले यदर्पणं तद्वन्न क्षेपण-
मभिप्रेतम् । आधितेभ्यो दानकाले सम्यक् क्षेपयति अर्पयति यस्यार्पयितुं कामयते यस्मै
दातुमिच्छति तेस्मै ददातीत्यर्थः । अथवा गावोऽत्र भापोऽभिप्रेताः । निपज्येषुधीन् मेघं
मन् अंशः सम्यक् क्षिपति । यस्य वँष्टि यजमानस्य वा ।

परोर्धैः प्रत्यक्षकृतवैद् मित्रं वाक्यम् । चोफूयमाणः प्लुनातेर्दानार्थस्य यद्धि
रूपम् । अत्यर्थं पुनः पुनर्दत्तं दे इन्द्र भूरि यद् वामं धननीयमत्यन्तोत्कृष्टम् । किम् ? साम-
र्थ्याद्धनं मा पणिभूः पणिर्धनिगुच्यते, मा यणिकसदृशोऽप्यवो भूरित्यर्थः । अस्मदधि अस्मा-
कमुपरि अस्मभ्यं मैतृपं कदाचिदर्श इत्यर्थः । हे प्रवृत्त शरीरेण महन् ।

रकुनातेर्दानार्थतो दर्शयन्नाह र्धैरिन्द्रेति । अनेकार्थत्वप्रदर्शनायाह एधमानविक्रिंयादि ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्र दमयन् अन्धमन्यमक्षिनेनीयमानः ।

एधमानद्विगुमयस्य शत्रो चोफूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥

मैर्गस्यापम । शृणोतेर्व्यत्ययेनात्र आत्मनेपदोत्तमैकवचनं शैप् विकरणः कर्मणि
छद् प्रथमैकवचनस्य स्थाने । धूयते प्रख्यायत इत्यर्थः । वीरः शैर्ः इलामि । किं कुर्वन् ?

१-[अ० ११३३३] 'नि सर्वसेनः (न. C.)'

इत्येव प्रतीकम्

२-आसक्त B. 'निशज्योऽसक्त' इत्युचितम्

३-ह्यणि C. ४-[अ० ११३३२]

५-उजति C. ६-अस्मान् B.

७-[अ० ११३३०]

८-प्रतियोद्धुं C. ९-यस्मै C.

१०-न वामिप्रेताः B. गवोऽन्नावोमिप्रेताः C.

११-ततः B. C. १२-वज्रे B. C.

१३-कृत्वान (न. C.) मित्रे B. C.

१४-नागं B. C. * 'प्लुनाते' इति युक्तं स्यात् ।

१५-मा पणिभूः B. C.

१६-मार्त्यं B. मार्तं C. १७-चिह्ना B.

१८-इदिन्द्रेति B. इदिन्द्रे इति C.

१९-विलिङ्गादि B. विलितादि C. 'मानद्विजि' इति युक्तम् ।

२०-[अ० ६/१०/१६] 'शृण्वे (विरः C.)' इत्येव प्रतीकम् B. B.

२१-'नै' इति व्रुटेतम् B.

२२-शत्रय C. २३-प्रत्ययेक B.

२४-वीरः शयः इति व्रुटितम् B. इलमंति रुदिगः पाठः ।

उच्यते । अमृते दमायन यावान् कश्चिदुग्रोऽप्रसह्यः शत्रुस्तं सर्वं दैमायन् । अन्यमन्यं
चात्मनः स्तोतारम् । अतिनेनीयमानोऽतिशब्दः पूजयाम्, अतिपूजितं शोभनमर्थं नयन् । किम् ?
सामर्थ्यान् समृद्धिम् । सर्वं च स्तोतारमात्मनः समृद्धं कुर्यच्चित्यर्थः । किञ्च एषमानद्वि-
द्वैततां द्रष्टुम् । किं सर्वेषाम् ? न । किं तर्हि ? अयच्छून् । कुत एतत् ? सामर्थ्यान्मयस्य
विध्यस्य परिहरस्य च धनस्य सन्तर्द्धम् । नोक्तृणो स्तुनातिरूपं व्युदस्यताये । अत्यन्तं
व्युदस्यति निराकरोति । कीदृशान् ? विधुः । 'विशु प्रयेशने' अनुप्रविष्टानात्मीयभूतानां श्रि-
तानपि न इत्यर्थः । ६-शे मनुष्यान् । किं सर्वान् ? न । किं तर्हि ? ऋज्जानयच्छून् । कुत
एतत् ? एषमानद्विद्विडिति यन्वनान् द्विष्यमाणस्य च व्युदस्यमानत्वात् ।

एषमानाद्वेति अहंशब्दो व्युदस्यतीत्यस्यानन्तरो द्रष्टव्यः । व्युदस्यत्येष । अतिने-
नीयमान इत्यस्यार्थश्च नम अतिशोभादवातीति । उच्छिन्नान् करोतीत्यर्थः । उभयोर्नामा-
ध्यातयोर्निर्वचनं चोपैक्यमाण इत्यादि ।

सुविध्यनवगमम् । स्वधर्मित्ययमम् । उदाहरणम्—

उप प्राणां सुमन्नेऽप्यापि मन्यं देवानामाशा उप वीतशृङ्गः ।

अन्वेन विद्रा ऋषयो गदन्ति देवानां पुष्टे नहुमा सुयधुम् ॥

प्रथमो गगात् । लोडैर्ये लुब्धे, उपागच्छतु । सुमत् स्वयमेव । अत्रैकयाक्यताये
यसच्छब्दो योऽयतार्थसम्बन्धः प्रथमाहार्यो । यन्मे मम मदीयमिति शेषः । अर्थापि शुद्धो-
ऽयत्थं दधातिर्निर्वाच्यो द्रष्टव्यः । न्यध वि निहितम् । यन्मम मदीयेम् । किं पुनस्तत् ?
उच्यते । यज्ञेनेह पर्येषादिति । सामर्थ्यादि यज्ञसाध्यं विशिष्टं फलम् । तदर्थं देवानां
गात्रैर्भूतानां या आशा प्रार्थना हविर्भूतमिममद्वं भक्षयेत्येवैरूपी । उपेत्युपसर्गाभुतेर्योग्य-
क्रियाध्याहारः, उपागच्छतु । कैः ? वीतशृङ्गः वीतेः कान्तिकर्मणः वीते कान्तं पुष्टं यस्य

१-सर्वदैमाय B. C. 'दैमायन्' इति युक्तं स्यात् ।

२-मन्ययात्मन B. C. ३-'ता' इति पुदिनम् C.

४-इति नेनीय B. C. ५-समृद्धि C.

+ 'अमृता' इति युक्तम् ।

६-'न' इति नास्ति B. C.

* 'अयच्छूनाम्' इति युक्तं स्यात् ।

७-[पा० ६/१४३]

८-'अपि' इति सन्निधये पदम् ।

९-मानाद्विद्विडिति वच B. C.

१०-'असुगन्तः सुबतोऽभ्यादधाति' इत्येवं मूल

निर्दोषो पाठः ।

११-सुवृक्षवचन B.

१२-[ऋ० ११/६१/७] 'उप प्राणा' इत्येव

प्रतीकम् B. C. १३-शेषे C.

१४-अप्यापि C. १५-मदीयः C.

१६-यस्य B. यस्या C.

१७-वागां यज्ञेभूता C.

१८-'तु' इति जुटिवम् B. C.

१९-स्वयम् B. C.

२०-क वीतशृङ्ग वीतेः कान्तिकर्मणः पीतं कान्तं B. C.

सः । अश्वमेधसंभूतोऽयमश्व इत्यर्थः । उपागच्छन्तं च अनुशब्दो मदन्तीत्येतेन सम्बध्यते ।
ऐनमश्वमनुमदन्ति । मदिरश्च सामर्थ्यान्मतेरर्थः । लोड्यं च लट्, अनुमन्यन्ताम् । के ? विप्रा
मेवाविन ऋषयश्च । देवानां पुटे पोषणं पुष्टं भावे निष्ठा निमित्तार्थं च सप्तमी, पोषणनिमित्ते
पुष्ट्यर्थमित्यर्थः । चकृत कृतवन्तः । सुवन्धुं सुवन्धनं यूपे रथानया सम्यग् वद्धमित्यर्थः ।

आश्वमेधिक इति प्रकरणमनुसारयति । प्रकरणमप्यर्थामिव्यक्तावर्त्मित्यभिप्रायः ।

तथाच शास्त्रान्तरे यक्षयति 'प्रकरणश एव मन्त्रा निर्वक्तव्याः' इति ।

द्विविष्टिषु इत्यनवगतम् । दिश एषणीषु इत्यवगमः । 'इषु इच्छायाप्तं' इत्यस्य धा-
करणसाधनः किन् । यौगैश्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ता यागक्रिया इष्टव्यं सत्यो द्विवि-
ष्टयः । उदाहरणम्—

स्थूरं राधः कृताब्धं कुरुहस्य द्विविष्टिषु ।

राज्ञेयत्वं सुभगस्य रात्रिषु सुवन्धेभमन्महि ॥

देवातिथेयैर्धेयम् । स्थूरं स्थूलं परिमाणनः विमुक्तं सदित्यर्थः । किं तत् ? राधो धनम् ।
शताब्दं शतेनाभ्यानां युक्तम् । कुरुहस्य कुरुङ्गनाम्नो रात्रः । त्वेवस्य 'स्वियं दीप्तौ' अस्य पञ्चा-
धंवि त्वेवस्य । सुभगस्य सुधनस्य स्वभूतासु द्विविष्टिषु स्वर्गसाधनभूतासु यागक्रियासु
या रातयस्तासु । यागाङ्गेभूतेषु दक्षिणालक्षणेषु दानेष्टित्यर्थः । सुवन्धेषु सुवन्ध इति मनुष्य-
नाम ततः सप्तमी निर्धारणे, मनुष्याणां मध्ये वयम् अहमन्महि मन्महीति याच्नायामश्च । साम-
र्थ्यास्तत्पूर्वको लाभो लक्ष्यते । अलभामहि लब्धवन्तो वयम् ।

स्थूलं निगमप्रसक्तं निराह एकत्र सहिता आभिमुख्येन स्थिता माया अवयवया यस्य
स महानित्यर्थवचनम् । स्थूलप्रतियोगिप्रसङ्गेन अर्जुपरिमाणं निराह अणुः अतु त्वर्वायानमिति

१-सामूहोऽय B. २-गच्छतं च B. C.

३-एवमथ B. *'मने' इति युक्तम्

४-अनुमत्यन्ताः B.

५-पोषणे निमित्ते B. C.

६-'सुवन्धुं' इति नास्ति B. C.

७-एवे B.

८-यमि B. रणमभ्यार्थापिब्याक्तावन्मि C.

९-[अनुपलभ्यमूलमिदम्]

१०-[पा० ६।७०]

११-यौगम्य B. यौगम्य C.

१२-'व' इति नास्ति C.

१३-[ऋ० ८।४।१९] 'स्थूरं राधः' इत्येव प्रती-
कम् B. C.

१४-विष्टेषु C.

१५-'आ' इति द्विलिखितम् C.

१६-'कुरुहस्य' इति नास्ति B. C.

१७-[पा० १।१०२६]

१८-[पा० ३।१।१३८]

१९-'अह' इति मुद्रितम् C.

२०-'म' इति मुद्रितम् B.

२१-याज्ञयामश्च C. २२-आहमपरिमाणं B. C.

२३-'मड' इति नास्ति B. C.

अणुः स्थवीयसोऽनुं पश्चात् ततोऽल्पपरिमाण इत्यर्थः । अनुपूर्वस्यार्थः विचरि सवीयांस-
मन्यश्नोति अम्यगिति प्राप्ते उपसर्गं यैवायं कृतेणत्वलुप्तनामकरणः । लुप्तः फ्रवचित्
प्रत्यय उत्तरपद इत्यर्थः । अस्य दृष्टान्तो यथा सम्प्रति भवं साम्प्रतं काल एवोच्यते ।
लुप्तेऽपि मध्यमे प्रतीतिवर्तमान एवोच्यते । मेद्रामेदविषक्षाकृतो विशेषः । यथा घातस्पर्शं
चतैव इति । कुलं निराह कुलनसौ पुत्रत्वे गतयान् । राजत्वेन कुलगमनाद्वा कुलीन
इत्यर्थः । कुलव्यवस्थागमनाद्वा । शत्रुकुलानि वा जेतुम् । प्रसङ्गनाहं कुलः कृन्ततेः शत्रू-
नसौ छिनत्ति वा पापाचारानसाधून्वा । क्रूरमित्यप्यस्यैव कृन्ततेः कर्म वा व्याघ्रादि वा
तदप्युच्छिनत्ति उच्छेद्यं वा । अनुप्रसक्तं कुलं कुलानेर्धुद्वयस्य विकृषितं हि तद् मह-
दित्यर्थः । यद्वयो हि सनाभयः कुलमुच्यते ।

दूत इत्यनयगतम् । तत्पुनः 'वाहिष्ठो वां हवानामे' इत्यत्र 'दूतो जयतेर्धो' इत्येवं
व्याख्यातम् ।

जिव्यतीत्यनयगतम् । अत्र किल धात्वर्थोऽनयगतः । प्रीणनलक्षणे हि इविदिविधिं^१
इत्यत्र जिव्यतेर्योऽभिप्रायः । उदाहरणम्—

समानमेतदुदकमुदीयन् चर्दमि ।

भूमिं पज्जम्या जिव्यन्ति दिवं जिव्यन्त्यमर्यः^२ ॥

इति प्रसङ्गादुत्तरत्र व्याख्यास्यते ।

इति निरुक्तविवरणसमुच्चये

एकादशस्या- [पष्ठेऽस्या-] ध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

[द्वाविंशश्च खण्डः

समाप्तः ।]

१-यस न पश्चात् B. C.

२-स्यां च (स्याद्यः C.) वननि B. C.

३-अन्यवि प्राप्ते B. C.

४-पवार्यं C.

५-कृतौ त्वलुप्तनाम B.

६-'वतय' इति सन्दिग्धं पदम् ।

७-'ह' इति प्रुदितम् B. C.

८-कुलं B. C.

९-शत्रूनसौ C.

१०-अरमित्यस्यैव B. C.

११-कृष्यति B. C. १२-विकृषितं B. C.

१३-[ऋ० ८१२६११६]

१४-[निहं ५११] जयतेर्धो C. जयपतेर्धो B.

१५-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१६-रघोऽमि C.

१७-[ऋ० १११६४११] 'समानमेतदुदकम्'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

१८-[निहं ७१२३] गामुत्तर C.

१९-अयं खोष्ठश्रान्तर्गतः पाठो नान्यत्वादसंपुस्तकेषु ।

[अथ पञ्चमः पादः ।]

अमत्र इत्यनद्यगतम् । अमात्र इत्यवगमः । मात्रा परिमाणम् । अपरिमाणो महानित्यं
धंप्राप्तवचनम् । अभ्यमितो वा मिनातेमिनोतेर्वा वधकर्मणः । अभ्यमितः सन् अमत्रः ।
उदाहरणम्—

इहो अमत्रो वृजने विरपु १ प्रं शर्वः फृत्यते वृष्वोत्रः ।

नहं विष्वाच पृथिवी चनेन यन् सोमोवो ह्यश्वा मन्दन् ॥

विष्वा मित्रस्य । इन्द्र उच्यते । महान् शरीरेण । अमत्रोऽमात्रोऽपरिगामश्च यत्नेन
अहिंसितपूर्वो वा केनचित् । वृजने वृजनशब्दः क्रियानिमित्तको बलनिमित्तो घान्तनी-
तमत्यर्थः संप्रामे द्रष्टव्यः । वर्ज्यन्ते यत्र घाणैर्योद्धारस्तस्मिन् प्रजनेवति बलवति वा
संप्रामे । विरपि विरपणशील आह्वानकृत् शत्रूणामभिभवितु ओजो बलम् । किं बहु ?
नात्र विष्यैव अहश्वाधो विनिग्रहार्थायत्वादेवार्थे व्यचिष्यैष्यर्थः, नैव व्याप्नोति पृथिवी न्न
चनेति निपातः स्वार्थे तच्छेत्तेर्घोश्चेत्युपसंग्रहः, पृथिवी च घौश्च माहात्म्येन घावापृथिव्या
घेप्यनेनैव व्याप्नुत इत्यर्थः । यच्छब्दो यदेत्येतस्यार्थे व्यत्ययेन वा नपुंसकम् । यदा ये वा
इन्द्र सोमास्तः सोमा ह्यश्वं हरी अभौ यस्य तम् अवन्दन् मोदयन्ति तर्पयन्ति चेत्यर्थः ।

ऋचीपम इत्यनद्यगतम् । अर्चनमृक् स्तुतिः तथा तुल्यः । ऋचा सन् इत्यवगमः । ऋचा
सम इति चाक्येनार्थप्रदर्शनम् । याप्यतिशयाभिप्रायेण प्रियते साप्यस्याप्राहायत्वं समैव
भवति नातिरिच्यत इत्यर्थः । उदाहरणम्—

इह भुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वृहयूचीपमः ।

मित्रो म यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ॥

१-अपं सवैः पादाग्रमात्मवः पादो

माति C.

१-अमात्र C.

१-रिमाण B.

४-त्यर्थः प्राप्त B.

५-मिना मिनाने मिनोतेर्वा C.

६-[ऋ. ३।३६।४] 'म (सा C.) हौ (हाइ C.)

अमत्रः' इत्येव प्रतीकम् B. C.

७-हिंसितपूर्वो C.

८-म (प्र B.) जने प्रजव B. C.

९-वर्ज्यते B. C.

१०-पार्थिवो C.

११-प्रजनव (प C.) ति B. C.

१२-विरच्छद् C.

१३-'मि' इति वुटितम् B.

१४-चनेति B. C.

१५-नच्छु (च्छू C.) तेलीभे (B.) B. C.

१६-पृथ्वीनैव C.

१७-[ऋ. १०।२।१२] 'इह भुतः' इत्येव प्रती-

कम् B. C.

विमदस्वार्थम् । इहास्मिन् यज्ञे शुनः प्रख्यात इन्ः । अस्मै अस्माभिः । अयं स्तवे
व्यत्ययेनोत्तमैकवचनं कर्मणि प्रथमपुरुषस्यैकवचनस्य स्थाने, स्तुयते वञ्जी आकृतवचनः ।
वञ्जीः नः तुल्ययाम्यधिकगुणाध्याहाररूपेण अधिकतास्तुतिस्तुवादिनी भवति सा र्वस्ये-
त्यर्थः । किञ्च मित्रो न मित्र इव यया स्निग्धः कश्चित् कस्यचित् जनेषा आकारः स्वार्थे
यदा इत्येतस्माच्च परो ब्रह्मण्यः । गुणामिधानं कार्यात् तद्वत् सर्वजनेषु स्तोतृभ्यो यष्टृभ्यश्च
यदाश्चकारोऽत्र । अहोमि अनाद्या अप्रसायि च सत्करोति अनवरतमित्यर्थः । तुसमाप्त
वा पर्याप्तमित्यर्थः ।

अनशंरतिरित्यनवगतम् । अनशंलीलदानमित्यवगमः । अशंसशब्दोऽश्लीलवाची ।
अश्लीलं किम् ? पापकम् । कस्मादिति चेत् ? यस्मात् पापवचनं प्रतिपद्ये रितिः पापि-
ष्ठस्य दाता । तद्विपरीतोऽनशंरतिः । उदाहरणम्—

अनशंरतिं वसुधामुपं स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधत्ते न रोपति मनो दानाय चोदयन् ११

सुमेधस्वार्थम् । अनशंरतिम् अपापं कदानम् उत्कृष्टस्य दातारमित्यर्थः । वसुधां विमै-
जन्तमेतत् । अश्लीलमक्षरवर्णसामान्याभिराह अभिमतमिति । अश्वयः कोऽयस्तामिस्त-
ददधीमात् । तच्चात्र विषम्योपलक्षणम् । ततश्च विषमहेतुत्वाद् अभिमतं विषमित्याह ।
अभिमतं सदश्लीलम् अश्लीलं सदशंरतिं रितिर्दानम् अश्लीलं विषया रतिर्दानं यस्य सोऽ-
शंरतिः पापिष्ठस्य दाता तद्विपरीतोऽनशंरतिः । वसुधौ धनस्य दातारमिन्द्रं होतः
स्तुतिं अन्तरात्मन् वा । किं कारणम् ? यतः भद्रा इन्द्रस्य रातयः कल्याणाभिः स्तोतृभ्यो

१-विमदस्वा C.

२-अस्मै B. C.

३-आहरोपेण C.

४-स यस्यैत्यर्थः B. रामस्यैत्यर्थः C.

५-मित्रो न इति नास्ति B. C.

६-चकारोऽः B. शस्त्रोऽत्र C.

७-असादि B.

८-अनशील C.

९-स्तोस्मील वा C.

१०-अशील C.

११-पावकम् B. C.

१२-यतः C.

१३-ये रात्रिः B. येत रात्रिः C.

१४-तद्वत् (C.) परितोदयं (अ B.) रात्रिः B. C.

१५-[५० ८१९१४] अशंरति आत्मनं दशरति

B. आत्मन दशरति C.

१६-आनशंरति C.

१७ अपावक B. C. * 'विदन्त' इत्युचितम् ।

१८-अशंमन् B. C.

१९-अशीमा (म C.) न B. C.

२०-रात्रिं दुरात्रिर्दानं C.

२१-शील विष B. अशीलविषयास्तुतिर्दानं C.

२२-तोऽशंरतिः (ति C.) B. C.

२३-नशंरतिः C. 'अशीलमक्षरवर्णसामान्याभिराह'

इत्यारभ्यावपर्यन्तः पाठो मन्त्रन्यासप्राया अन-

न्तरमेव पठितो युक्तः स्यात् ।

२४-उपस्तु (स्त C.) हिः B. C.

यष्टम्यश्च इन्द्रस्य स्वभूतानि दानानि महद्देव्यंकारीणीत्यर्थः । यतश्च स इन्द्रः अस्तुतोः कामिच्छामभिलषितार्थविषया प्रार्थनां विषतो विदधतः परिचरतो न रोषति न कोपयति न हिनस्तीत्यर्थः । सन आत्मीयं पुनर्दानाय चोदयन् सातत्येन दददित्यर्थः ।

अनर्वाण्यनवगतम् । अर्तैः 'अन्येभ्योऽपि हृदयेन्ते' इत्येवं वनिषि रूपम् । 'अर्वाणस्सायनजैः' इति वचनादत्र भावाभावः सिद्धः छान्दसत्वादनवगतः । प्रतिशास्वातन्त्र्यं चात्र पियक्षित नागमनप्रतिषेधमात्रं गन्तुः । तथाचाह अर्वाणोऽप्रतिगतोऽन्यदिमन् अन्यमनोऽधितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । उदाहरणम्—

अनर्वाणि वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वधेया नर्वाण्यर्वाः ।

गाथान्यः सुबो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ११॥

भगस्यः यार्यम् । अनर्वाणमगतमन्यं प्रत्याधिततया अपराधयमित्यर्थः । इषेभं वर्यितारम् । मन्द्रजिह्वं मन्द्रयति रचंति कर्मा जिह्वेति धाङ्नाम । मन्द्रा जिह्वा वाग्यस्य स मन्द्रजिह्वेति स्तुत्यवाचमित्यर्थः । मोदनवाचं धा सयै हि बृहस्पतेः स्तनयितुलक्षणां धाचमुपश्रुत्य मोदयन्ते । अत एवगुणं बृहस्पतिं वधेयं स्तुतिं अन्तरात्मन् । कीदृशं बृहस्पतिम् ? नयं नवनीयं स्तुत्यम् अर्कः स्तुतिरूपैः । यस्य बृहस्पतेः किम् ? उच्यते । गाथान्यः गांधा गाथेति धाङ्नाम सा चार्थसामर्थ्यात् स्तनयितुलक्षणां तां दर्शयति प्रेरयति गाथान्यस्तनत इत्यर्थः । सुबो विद्युद्रूपतया सुदीप्तः । यस्य देवा आशृण्वन्ति आभिमुख्येनाकर्णयन्ति । नवमानस्य तनतेः शब्दकर्मणश्छान्दसमेतद्रूपम् । स्तनयितुलक्षणं शब्दं कुर्वतः । नच केवलं मनुष्या देवा मनुष्याश्च ।

अथवा गाथाः स्तुतयस्तासां नेता बृहस्पतिर्गायतीति । कुत एतन् ? पुरोहितेत्यादि ।

१-विधतः इति नास्ति B. C.

२-हिनस्ति व्यर्थः C.

३-पुनर्दानाय C.

४-चोदयत B. C.

५-[पा० १।१।७५] इत्यते B. C.

६-इत्येव रूपं वनिरूप B. इत्येवं वनिरूप C.

७-[पा० १।४।१२७] व्रतानं च B. C.

८-वचनाम् B. वचना C. 'दत्र तमा' इत्युचितम् ।

९-वगतम् B.

१०-वाह B.

११-अत्र श्रुतः B. C.

१२-महाभितः B. C.

१३-[ऋ० १।१९.०।१] 'अनर्वाणि' इत्येव प्रथीकम् B. C.

१४-वि वृषभं C.

१५-रचयति B.

१६-वाङ्नामा आत्मा B. वाङ्नामा C.

१७-'वि' इति नास्ति B. जिह्वतत् C.

१८-अनेकं 'गाथा' इति यद् व्यर्थमेव ।

१९-'वी' इति श्रुतम् C. 'दयति' इति पाठे सत्यत्र कदाचित् 'नयति' इत्येव मूलपाठः स्यात् ।

२०-'मनुष्या देवा' इति श्रुतम् C.

२१-'गाथानी' इति युक्तं स्यात् ।

‘बृहस्पतिर्हि देवानां पुरोहित आसीत्’ इति श्रुतेः । तस्य गाथान्यः सुदीप्तेरित्यादि समानम् । नवमानस्य स्तुवत इत्येवगितिदासदर्शनेन व्याख्येयम् । अनर्वाणमप्रत्युतमिति पाठः । अनर्वामित्यपपाठः ।

असामीत्यनवगतम् । अत्र च सामिशब्द एवानवगतो यत आह सामिप्रतिविज्ञ-
मसामीति । सामीति कस्मात्? स्वप्तेः समाप्त्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तम् असमाप्तं
चोच्यते तस्या नञ् प्रतिषेधः ततश्चासामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किं
तर्हि? सुप्तमाप्तमिति पाठान्तरेणार्थमाह । उदाहरणम्—

असाम्योजो विश्रुया सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

अपिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषु न रजत द्विषम् ॥

कण्यस्य । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा समाप्तं महदित्यर्थः । ओजः
शारीरं बलं विश्रुय दूर्य धारयथ हे सुदानवो दानुशब्दो दातृवचनः ‘तान्यामन्यत्रोणादयः’
इति वा साधनचनो वा तेन साधनदातारः शोभनदानव इत्यर्थः । नञ् केवलं शारीर-
मेव बलम् । किं तर्हि ? अशागि असमाप्तमेव । हे धूर्तयः छान्दसत्वात् कर्तरि द्रष्टव्यः कम्प-
यितारः दाहूणाम् । शवः सेनालक्षणं बलम् अपिच बलं तादृशमेव द्विषेनापि पलेनोपेता
दूर्यमित्यर्थः । यतश्चैवमतो प्रवीमि अपिद्विषे शेषमेतत्प्रभृतीनामृषीणां द्वेष्टे हे मरुतः परि-
मन्यवे मन्युरिति श्रोत्रनाम परिगतः प्राप्तो मन्युर्येन स परिमन्युत्तस्मै परिमन्यवे नित्य-
कुदायेत्यर्थः । अथवा मन्युर्मन्यतेर्द्विसिक्कर्मण इति मन्युशब्देन द्वाविरूपेण । परिपन-
दीप्तये ।

गत्वयो इत्यनवगतम् । गालनेन इत्यवगमः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) व्यायस्य

त्रयोविंशः खण्डैः ।]

१-‘बृहस्पतिर्हि देवानां पुरोहितः’ [ऐत. भा. ८।२६]

२-‘सामीति’ B. ‘सामीति’ इति श्रुतित्वम् C.

३-‘इति’ इति नास्ति C.

४-[अ. १।१९।१०] ‘असाम्योजः’ इत्येव प्रती-
कम् B. C.

५-‘त्य’ इति श्रुतित्वम् C. [पा. १।४।०५]

६-‘स्तुतयः’ B. C. ७-‘द्विषे’ इति श्रुतम्

८-‘पलेनोपेताः’ इति श्रुतं स्यात् ।

८-‘सुवयि’ C.

९-‘अपिद्विषे’ B. C.

१०-‘अयं पाठः सन्दिग्धः ।

११-‘तिरिक्ते’ C.

१२-‘अयं तृतीयान्तपाठश्चिन्त्यः । तृतीयान्तपाठेऽपि
‘दीप्त्या’ इति स्यात् ।

१३-‘गत्वयो’ इति श्रुतित्वम् C.

१४-‘आदौपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
इत्येते

[अय चतुर्विंशः खण्डः]

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचग्रहं गिरा ।

भूणि मृगं न सवनेषु चुक्रुषं क ईशानं न याचिषत् ॥

मेधातिथेः । मा इति प्रतिषेधश्चुक्रुषमित्याख्यातेन सम्यग्यते । सततयाञ्जा हि लोके क्रोधहेतुत्वेन प्रसिद्धा । यतो प्रवीमि सदा याचन् अपि शब्दलोपो द्रष्टव्यः, त्वा त्वां सर्वदा याचन्नपि अहं मा चुक्रुषं भूणिभिव भूणिमृगं न भूणि भ्रमणशीलं मृगं सिंहादिकं यथात्मविनाशाय कञ्चित् क्रोधयते सदा । न चाहमात्मवधायैव याचे । किं तर्हि ? सोमस्य गल्दया गालनेन क्षारणेन प्रदानेन पूरणेन तुष्टैत्यर्थः । नच गल्दयैर्ष्यं केवलया । किन्तर्हि । गिरा गीत्या च स्तुत्या च कारणेन । यतोऽहं सवनेषु यज्ञेष्वभिपद्येयु सोमं प्रयच्छामि स्तौमि अतो नित्ययाचकोऽपि सन् मा चुक्रुषमित्यर्थः । ईशानमित्यादिर्योऽन्तरोपन्यासः । कोनामाऽसावीश्वरं न याचयिष्यत इति । पयमस्य सोमसम्बन्धात् गल्दा-शब्दस्य गालनैर्यथमुपपन्नम् ।

अथैव च पूरणार्थत्वं पूर्यमाणधमनीयसम्बन्धात् स्पष्टयिष्यन्तुदाहरणान्तरमुप-न्यस्यति क्व धामदेवस्य—

आ त्वा विशन्विन्दन् आ गल्दा धमनीनाम् ।

आविशन्तु त्वामिन्दवः सोमाः । किं स्तोकाः ? नेत्युच्यते । आगल्दा धमनी-नाम् । धमेभ्यो हि प्रीयानाह्व उच्यन्ते । आगलनात् पूरणात् । कर्णैनादीनां यावत्ताव-दापूर्णत्वात् । गालितुमारब्धा इत्यर्थोऽस्य शेषः ।

रसेन मे रसं शृणु वाजिनो मे यज्ञं वहानि । इति ।

अस्यार्थः । रसेनोदकेन वृष्ट्याण्येन मे यदर्थं पार्थिवमुदकं शृणु आपूरयेत्यर्थः । किञ्च योजिनोऽग्नयन्तो देवा मे मम स्वभूतं यज्ञं प्रतीति शोषे, वहन्तु वहन्तु प्रापयन्तु । कम् ?

१-आदशपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[आ. ८ । १ । १०] 'मा त्वा सोमस्य' इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-यहा B. रन्दा C.

४-'तपये' इति पुक्तं स्यात् ।

५-गद (ग. C.) दैव्यं B. C.

६-सत्या चक्रेदेव B.

७-दिशान्तापन्तिरो C. ८-गल्दयार्थमुप B.

८-१' इति दुदितग O. ग्णं सन्मुप B.

९ [आपस्तम्बश्रौतसूत्रे ८.७.१० । मानवश्रौतसूत्रे १.७.२.१८] १०-मिन्दवसोमाः D. C.

११-अ यो हि B. C. १२-कर्णैनादीनां C.

१३-[आपस्तम्बश्रौतसूत्रे ८.७.१० । मानवश्रौतसूत्रे १.७.१.१८.]

१४-अत्र 'वाजिनो' इति पुक्तं स्यात् ।

१५-येषाम B. C.

सामर्थ्यादारमानम् । वाजिनश्च यद्भागच्छन्वित्वर्थः । यज्ञं धान्तं प्रापयन्तं अविघ्नेन
समापयन्त्वित्यर्थः ।

नानाविधैर्लौकिकैश्च विशेषणार्थः । उदाहरणद्वयेऽपि गलदाशब्दस्य पूरणार्थत्वमधि-
शेषम् । इयांस्तु विशेषः । पूर्वं तु तृतीयान्तं खीलिद्वयम् । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तो नपुंसक-
लिङ्ग इति । तत्र विभक्तिद्वयदर्शनपुरस्सरम् आगच्छादिति पूरणार्थतामेव भाष्यकारो दर्शयति ।

जल्लव इत्यनवगतम् । जल्लवधर्माहीना इत्यक्षरवर्णसामान्यादवगतम् । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पठस्या-) ध्यायस्य
चतुर्विंशः खण्डः ।]

* 'प्रापयन्तु' इति युक्तं स्यात् ।

१-आविघ्नेन B.

२-विभक्तिः (किं C.) B. O.

३-गलदाशब्द B. गलदाशब्द O.

४-तत्रो विभ B.

५-आदल्लवैस्त्वैष्वय खण्डउत्पत्तिनिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ पञ्चविंशः खण्डः ।]

न पापासो मनामहे नारायासो न जलद्वयः ।

यदिन्विन्द्र वृषेण सत्तां मुते सत्ताय वृणवामहे ॥ १॥

हस्तो नाम तस्योपरम् । न पापासो वेदग्रहणोद् यस्योत्तरकालं च यथाशौख्यं ब्रह्म-
चर्यस्य कृत्वा स्य घेदाध्ययनस्य चात्मरूपस्य च तपसोर्भावात्त ययं पापा इति मनामहे
मन्यामहे । स्यादेतत् सत्यप्येतस्मिन् निर्धनत्यागित्यकर्मचिलोपात् पापा एवेति । एतच्च
न । यतो नारायासो दानं मनसि भाषाघाधना । यो हि स्वभावात्त राति स निर्धनो न
धयम् । स्यादेतत्, सत्यप्यधिकारेऽनाहिताग्नित्वात् पापा इत्येतदपि न । यतो न जलद्वयो
नापि ज्वलनेन हीना । यद् व्यत्ययेनं नपुंसकैकवचनं पुंसौ ध्रुवचनस्य स्थाने यस्मादर्थे, पाप
एवं धयं यस्माद्वा ईदं पदपरणौ, इन्द्र वृषेण धर्षितारं तथा सह सर्वैः ऋत्विग्भिः मुतेऽभिपुते
सोमं यष्ट्यष्टव्यत्वलक्षणेन स्तोतृस्तुत्यत्वलक्षणेन च सैत्येन सत्ताय वृणवामहे कुर्मो
यजाम. स्तुमश्चेत्यर्थः । एवं विहितानुष्ठानेन प्रतिविद्वज्जनैः च परितुष्टात्मा भार्गव
ऋषिरित्यमयोक्तम् ।

बहुर इत्यनवगतम् । भास्करो भवकरो मासमानो द्रव्यतीति चेत्ययमम् । उदाहरणम्—।

[इत्येकादशास्या- (पष्ठस्या-) ध्यापस्य

पञ्चविंशः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[॥ ८ । ११ । ११] 'न पापास' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-'सत्ताय' इत्येव (१) अत्र 'भर्गो' नाम तस्योपरम्
इति युतं शब्दः ।

४-यथाशौख्यं B. C.

५-वाचस्पत्यम् B.

६-तपसोर्भावात् B.

७-निन्धनत्वा B. C.

८-रातिः सति (नि B.) न्य (न्य B.) न B. C.

९-'न' इति युक्तिः B. C.

१०-पुता बहु B.

११-वावा ये धयं C.

१२-उद्वे B इद्वे C.

१३-वृषेण B

१४-सोमेपु C.

१५-सल्लयेन B.

१६-दृष्टीति B इव्यतीति C.

१७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिर्निर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ षड्विंशः खण्डः ।]

यव वृक्षेणादित्वा वपन्तेषु दुहन्ता मनुष्या दद्यात् ।

अग्निं दत्सुं वृक्षेणा धर्मन्तोरे ज्योतिष्यत्युपार्थाय १॥

कक्षीयत आर्यम् । यवग्रहणमत्र प्रदर्शनार्थम् । यवादि धान्यम् । वृक्षेण वृक्षो लाङ्ग-
लमुच्यते लाङ्गलेन । हे अदिवना अदिवनौ वपन्तौ वपन्तौ इषमित्यन्नाम तदेतत्त्वादत्र
वृष्टयुदके वर्तते । अत्रहेतुभूतं च वृष्टयुदकम् । दुहन्ता दुहन्तौ क्षारयन्तौ सर्वस्य मनुष्य-
स्यार्थाय । दत्सुमुपकर्षयिता रक्षःपिशाचादिकम् । वृक्षेण भास्करेण वीक्षितेन भयंकरेण
घो भासमानगमनेन घो । केन ? सामर्थ्यात् स्थेनायुधेन ज्योतिषो वा धमन्ता धमन्तीति
वधकर्मा अभिघ्नन्तौ । उह विस्तीर्णमात्मनो ज्योतिस्तेजः प्रभायलक्षणं वक्रपुः कृतवन्तौ
युयाम् । आर्वीय, आर्यजनार्थाय यववपेनवृष्टिदोहनदस्युहननैस्त्रिभिः कर्मभिर्महाप्रभाशौ
युयां जातौ साधूनामनुग्रहार्थमित्यर्थः ।

अधिकपदनिरुक्तम् । वृक्षे विवर्तनाद् भूमेः । 'भूमिं भूमिषायांश्चैव हन्ति काष्ठमयो-
मुजमं' इति अभिधेयप्रसङ्गात् लाङ्गलमाह लघतेर्लङिः सङ्गे, सङ्गंति हि तवभूमौ । वृक्षेण
वृक्ष पुच्छसाहृयात् । लाङ्गलमत्र हलमभिप्रेतम् । मातृया तद्वत् । प्रसङ्गात् प्राणमङ्गं
निराह लघतेः, लघं हि तत् प्रसूस्यान्ते गोगवयाश्वादेर्भवेति । लिहतेर्वा खलत्वात् । लघतेर्वा
धीर्धेयात् । ज्योतिषा धोदकेन वेति । केचिद् बाधवद् चार्थे वर्णयन्ति ज्योतिषा चोद-
केनेति च । अरिशब्दादीश्वर्यवचनादपत्ये तद्धित इत्याह ईश्वरपुत्र इति ।

१-आवर्तयुस्तकेष्वत्र खञ्जरम्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[श्रु. १ । ११७ । २१] 'यव वृक्षेण' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-लवमह B. ४-धान्य B.

५-वपन्तावपन्तौ B.

६-'दुहन्ता' इति नास्ति B.

७-'दुहन्तौ' इति नास्ति C.

८-'घ' इति नास्ति C.

९-'वीक्षित' इति पुष्टिग्राम B.

१०-वट H C. ११-पा B.

१२-ज्योतिषो पा (वा C.) हि B. C.

१३-धमनीति B. C. १४-अर्थाय C.

१५-यव पवन वृष्टि B' C.

१६-वृक्षोपिकर्त C.

१७-[अनुपलब्धमूलमिदम्]

१८-'लगे लहे' [पा. १ । ७८७]

१९-अत्र 'घमति' इति युक्तं स्यात् ।

२०-लङ्गलेवद्धा B. C.

२१-लङ्गलमत्र B. C.

२२-सन्तिग्यमिदं पदम् । कश्चिदत्र 'मात्रया'
इति पाठः स्यात् । परिमाणेन वत्सहसमित्यर्थः ।

२३-'लघतेर्वा' इति मुद्रितनिश्चयमूले पाठः ।

२४-शब्दार्थाय B. C.

२५-'चोदकेन वेति' इति युक्तं स्यात् ।

वेकनाटानित्यनवगतम् । खलुशब्दो वाक्पालद्वयार्थः । कुशीदिनो वृद्धिजीविनो
घार्धुपिका वा अभिधेयाः । द्विगुणकारिण इत्यादयोऽवगमाः । वे इति द्विशब्दस्यार्थेऽपभ्रंशो
दृष्टः । एकं कार्पापणमृणिकाय प्रयच्छन् तौ द्वौ मह्यं प्रतिदातव्यावित्येवमाभिधेयेन दर्श-
यति । ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नाट्यतेश्च वेकनाटा पतत । एतेनोह द्विगुणकारिणो वा
दायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति चेति । उदाहरणम्—

कटू महीरुणं अस्य तविषीः कटुं वृत्रघ्नो अस्ततम् ।

इन्द्रो विश्वान् वेकनाटैर् अहर्हं उत कत्वा पथीरभिः ॥

प्रागायस्य कलेदारम् । कैर छान्दस्तत्वात् किमः कादेशः कटू क्यच । उकारः पर्द-
पूर्णः । महीः अहं इति तविषीविशेषणे एते । तविषीति चलनाम् । सेनायमर्थः । महान्त्यै-
घर्षितानि अनभिभूतपूर्वाणि अस्तेन्द्रस्य स्वभूतानि चलानि सेनालक्षणानि । कटुं
उकारो धौकारार्थः । कत वा वृत्रघ्नः वृत्रस्य हन्तुः । अस्ततं स्तृणातिर्वधकर्मा अहिंसितपूर्वं
केनचित् शौरिरं चलम् । अत्रैकथाभ्यतायै उक्तानां चलानामप्रतिनिर्देशार्थो यच्छब्दोऽ-
प्याहार्यः । येः शरीरसेनालक्षणैर्वा चलैरिन्द्रो विश्वान् सर्वान् वेकनाटान् घार्धुपिकात् ।
तेषामेव विशेषणम्, अहर्हः अहःशब्देनात्र अहं हेतुत्वात् सूर्यं उच्यते । तं ये पदयन्ति ते
सूर्यदत्ताः । ननु सूर्य एव सूर्यं पदयन्ति ? उच्यते । विशेषणार्थमेतत् । इहं जन्मनि पदयंति
जन्मान्तरेऽपि न द्रष्टव्यं पापकारित्यात् किमिष्यावरादिप्राप्ताः । अथवा इमन्येवाहानि
ऐहैर्लौकिकान्येव पदयन्ति न पारलौकिकानि । दृष्टप्रधाना नास्तिकास्ते अहर्हशः । उत
उतशब्द पदार्थः । कर्त्तव्यशब्दात् कर्मयचनात् परो द्रष्टव्यः । कर्मणैवानुष्ठानेन पंथीन् घणि-
जघ घणिस्तदृशान् दृष्टकल्पानित्यर्थः । तथाच स्मरणम्—

अ. ६, ख. २६.
अ. ६, पा. ५, ख. ४. }

(४८१)

[अमिघेत

गोरक्षकान् वाणिजिकास्तथा काण्डकुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्धुयिकांश्चैव विप्राभृद्वदाचरेत् ॥

अभ्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियापदमध्याजहार माप्यकारोऽमिमवतीति विनाश-

यतीत्यर्थः ।

अमिघेतनेत्यनवगतम् । अमिधावतेत्यवगमः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पठस्या-) ध्यायस्य

पञ्चिंशः खण्डः ।]

१-वाणिजकान् B. C.

२-'तथा' इति श्रुतितम् B.

३-[मनु० ८ । १०२]

४-अणुपरं R.

५-चेतेनेत्यवगतम् C.

६-हि धावते B. २.

७-आदर्शपुस्तकेष्वथ खण्डसमाप्तिनिर्देशो

दृश्यते !

[अथ सप्तविंशः खण्डः ।]

जीवतो अभि चेतनादित्यासः पुण हर्षात् ।

कर्म स्य हवनश्रुतः ॥

श्रुयेः समन्दपुत्रस्य मत्स्यरूपस्थार्पम् । मत्स्यनामैव वा । यतो धीवरेण जालेन
पृष्टी ता आदित्यामित्यमाहुः । जीवतो जीवेन्तोऽस्मान् अभिषेकत अभिधावत रक्षत मोचयते-
त्यभिप्रायः । आदित्यासो हे आदित्याः पुण हर्षात् प्रास्सनघाघोचत्याऽनेन धीवरेण मयामह
इत्यर्थः । क्व हर्षादोऽनुशब्दस्थार्थं स चार्त्रं खेदे द्रष्टव्यः । यतो व्याचष्टे क्व तु स्य येन
शृणुन विलम्बमाना वा । इवभूतो हे आर्तानामाह्वानस्य धोतारः ।

मत्स्यानामित्यार्थं कथनमर्थाभिप्यक्तये प्रदर्शनं चेदमन्यत्राप्यर्थाभिप्यक्तये ।
आर्षं दर्शनीयमिति आर्षसम्बन्धेन प्रसक्तं मत्स्यं निराह मधुनि सन्तव इति । मधुशब्दात्
स्पृतेश्च मत्स्या इति । मौग्गे हृष्यन्त्योऽन्यं भक्षणयेति वा मदेर्भक्षयतेश्च मत्स्या इत्यर्थः ।
जाला कस्मात् जले चरति भवतीति तद्वितार्यः ।

अङ्कुर इत्यनवगतम् । तत्राहुर्व्याख्यातः । 'अहतिश्चाहं ह्यहं हन्ते' इति । ततोऽङ्क-
शब्दात् पापघचनाद् रो भवत्ये । अहस्यानित्यवगमः । अस्योदाहरणे प्रदर्शयितव्ये ।
एतत्समानार्थस्य सारूप्यप्रसङ्गाद् अङ्कुरणशब्दस्य तावन्निगमं दर्शयति कृष्णचङ्कुरणादिति ।
उदाहरणम्

त्रितः कूपेऽर्धद्विती देवान् देवत ऊचये ।

तन्मुभ्राव बृहस्पतिः कृष्णचङ्कुरणाङ्कुरं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥

कृत्स्नस्य त्रितस्य चार्पम् । त्रितो नामपिः कूपेऽर्धद्वितीऽर्धोनिहितः पतितः इत्यर्थः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।	८-दशनीति C.
२-[५० ८१५५] 'जीवातः' इत्येव प्रतीकम् B. C.	९-'मभौ स्वन्दते' इति मुद्रितनिर्दोष पाठः ।
३-अत्र 'जीवतोऽस्मान्' इति युक्तं स्यात् ।	१०-'ति' इति मुद्रितम् B.
४-हर्षात् B. C.	११-माघमिषा हृष्य B. C.
५-प्रास्सनताया C. अर्थ पाठः सन्दिग्धः । अत्र वदापि 'प्राग्हननात् यावमानेन' इति पाठो भवेत् । *-'मयामह' इति युक्तं स्यात् ।	१२-अत्र 'जालं' इति स्यात् ।
६-स चार्प C.	१३-'निहं ४ । २५] निष्ठांश्वाय B. C.
७-न श्रुतेः हे आर्तानामाह्वानस्य B.	१४-अहस्पतीयव B.
	१५-अङ्कुरशब्दस्य B.
	१६-[५० ११५५ १७] 'त्रितः कूपे' इत्येव प्रतीकम् B. C.

देवान् इव ऊतये अत्र लुङ् द्रष्टव्यः, आहूतवान् । यदि वा कुत्सस्येदमपि ततो विरुद्ध एव परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषनिर्देश इति व्याख्यातम् । अहं त्रितो नाम देवानाहूतवानित्यर्थः । किमर्थम् ? ऊतये सूक्ताद्युक्तेनिहासप्रदर्शिते मानसे यज्ञे सोमेन प्रदर्शिते तर्पणाय पाल-
नाय वा आत्मनस्तदा मर्यानां शुभान् श्रुतवान् गृहस्पतिः कृष्णं होता धैर्यं शत्रुमत्ययो द्रष्टव्यः । प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । किम्? सामर्थ्याद् रक्षणं वा उच्चारं वा । किम्? सामर्थ्यात् क्रियासामान्यवचनत्वात् करोतिरत्र रक्षणार्थं उच्चारणार्थं वा रक्षितुमुत्तारयितुं धेत्यर्थः ।

अंहुर्गाद् अहूरणोऽंहुराभिरुक्तः । अंहुः एवांहुरणः स्वार्थिको नशान्दस्तद्धितो दीर्घार्थं च छान्दस्तथात् । इतिहासप्रदर्शितपापकर्मणो वृत्रकालं वृणकण्टकादिभिरुद्वेग-
कटैः पृथुतावन्वक्तृवाद्वा । उक्त्वा क्रियाविशेषणमेतत्, विस्तीर्णं रक्षितुमुत्तारयितुं वा चिर-
कालमित्यर्थः । वितं मे अस्य 'विद् क्षान्ते' श्रवणेन यज्ज्ञानं तदिह नामिमेतत् । अस्येत्यति-
सन्निहितत्वात् स्तोत्रस्य प्रतिनिर्देशः । द्वितीयार्थे पृष्टी । श्रुतुं ममेद् स्तोत्रमित्यर्थः ।
अथवा अस्येति दुःखम् । विज्ञानेन चात्र तत्पूर्वकमुत्तारणं लक्ष्यते । तेनार्थानुग्रहस्वभाव-
कृतया मामितः कृपादुत्तारयतमित्यर्थः । हे रोदसी द्यावापृथिव्या ।

इदानीमंहुःस्योदाहरणमाह—

सत मर्यादाः कव्यस्तत्तुस्तुतासामेकामिदम्यंहुते गाव ।

आयोर्हं स्वप्न उपमत्वं नीळे पयो वित्तमं धरुणेषु तस्यौ ॥

त्रितस्य । एत प्राधान्येन सप्तसंख्याका मर्यादा अनतिक्रमणीया व्यवहाररूपास्ते
मर्यादाः । कव्यो धर्मविज्ञो मेधाविन ऋषयो वेदा एव वा । ततश्च कृतवन्तः । ऋषिपक्षे
नित्यत्वात्तासामनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । व्याकृतवन्तः । तासामेकाम ईदृष्यार्थं तास्तां मध्ये एका-
मपि । अभीत्यर्थं गादित्येतेन सञ्चयते । एकवाक्यतायै यत्तच्छब्दावध्याहार्या । योऽभि-
गाद् अभ्यर्थाद् अभिगच्छति अभिक्रामतीत्यर्थः । सोऽंहुरोऽहंस्यात् पापवानित्यर्थः ।

१-सन्दिग्धमिदं पदम् । अत्र कदाचित् 'तदाज्ञानं'

इति पठो भवेत् ।

२-अत्र 'कुर्वन्' इति पाठः स्यात् ।

३-रणादुत्तरो निरु B. रणादुत्तरो निरु C.

४-अंहुः एवां हुः (दC.) B. C.

५-इत्येकम् B.

६-'कण्टकादिहृद्वेगक' इति शुद्धितम् C.

७-दग्धत्वा वा B. C.

८-[पा० २ । ५४]

९-यज्ञानो D. यज्ञानं C.

१०-'गृणन्' इति नास्ति n.

११-[४० १०५५६] सत मर्यादाः' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

१२-तासामिदमेकमर्थं B. तासामेकमिदमर्थं C.

१३-आज्ञानम् C.

परस्यार्धस्य सम्बन्धार्थं श्रेयोऽध्याहार्यः । यः स्तुता एता अभिगच्छति स इह लोके तावदशोऽनुष्यस्य सर्वस्य स्वप्नः स्वप्नभूत आश्रयो भवति, प्रायेणोत्तरकालमपि परलोके उपस्य कृत्स्नस्य जगत् उपनिर्मानुरादित्याख्यस्य आन्तरपुण्यस्य नीचे नीडस्यानीयमण्डल इत्यर्थः । पण्य उदकमपि पायः, उदकानां वा वृष्ट्याख्यानां विभं विसर्जनेऽन्तरिक्षे धरणे उदकनामेदम्, उदकेषु चन्द्रमण्डलरूपेषु चन्द्रमण्डल इत्यर्थः । अनेकाधिकरणभूतेः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च विस्तरैः, इह वेह वा स्थाने तस्य तिष्ठति अस्ति ।

यद्यपि विहितानुष्ठानस्यैवेतत् फलं तथाप्यातिव्रतहेतोरधर्मस्य प्रतियन्तुरनायेन सामान्येनोक्ता न विशेषेणोक्त आह त्वेवं सुवर्णस्य त्वारादौ शुक्लागमनं धनत्वा प्राङ्गण-गमस्य व्यापातनं दुःखतस्तेत्यादिना एवामेव संपादनमभिप्रेतम् । पार्श्वे महापातकविषये भूतोऽयम् अनृतश्चर्न मिष्यामिश्रं सनामित्यर्थः ।

यते इत्यन्यगतम् । सत्प्रवाचि प्रथमान्तं पञ्चदश इति, वास्यस्यार्थे पदम् । वल-शब्दावतेश्च यतो दुर्गम् इत्यर्थः । अन्यस्तु यतेति निपातोऽसत्प्रवचनोऽप्ययम् । यत् आह निरातः खेदशून्योऽस्ति । तत्र निपात इति पदजात्यवधारणम् । निपातत्वादन्यगतमने-कार्यं च । खेदो दुर्गं मानसमनुकम्पा द्या तयोर्वर्तते । 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यपवाद-यचनादनुदात्तत्वम् । उभयोरेकमुदाहरणम् ।

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
सप्तविंशः खण्डः ।]^१

१-यस्तु ता C. अत्र 'यस्तु न एता' इत्येव युक्तः
पाठः स्यात् । अभिगच्छतीत्यस्य अनुतिष्ठती-
त्यर्थे 'यस्तु ता एता' इत्यपि पठ्यो युक्तः
संभवति । यस्तु ता एताः सप्त मर्वावा अनुति-
ष्ठति पालयतीत्यर्थः ।

२-गच्छन्ति B. C.

३-विले विलस्थानीये B.

४-भुतः सा (स C.) आ B. C.

५-विकल्पद B. C.

६-उप (पा C.) दन B. C.

७-अपातके B. C.

८-अनृतोऽन्यं B. C.

९-यत् इत्येव C.

१०-कम्पपादयतोर्वर्त B. कम्पपादया C.

११-[फि० सु० ४।१५] स. सत्त्वं वेदे (दा C.)
त्यागपवाद B. C. 'निपाता आनुदात्ताः' [फि०
सु० ४।१२] इत्युत्तरेण निपातानां सर्वेषा-
मानुदात्तत्वे प्रसेपवादस्यैव आदय इति ।

१२-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ अष्टाविंशः खण्डः ।]

यतो यतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या किल तां कश्येव युक्तं परि व्रजते लिबुजेव वृक्षम् १॥

यमीयमसंवादे यमी यमं कामयमाना 'तन्वा मे तन्वं सं पिपृगि' इति 'न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पिपृग्योम' इत्येयमन्तेन प्रत्याख्याता सती सेर्प्यमाणा यममुपालभते स्म । यतो यतादतीतैः परिप्वजते यत हि कष्टं दुर्बलोऽसि यम । नैव एवशब्दश्चार्थं नञ् ते तव मनो हृदयं च परमार्थम् अविदाम् मनसो हृदयस्य निश्चयस्य आविधानात् । केन कारणेन दुर्बल इति न विजानीम इत्यर्थः । अथवा सशिरःकम्पभूमेरङ्गुलीतर्जनमाह भौः क्षातम् । अन्या किल कापि स्त्री तां कश्येव यथा कस्याश्चस्य हस्तिनो रज्जुगाम्निना संयज्मभ्यं हस्तिनं वा परिप्वजते तद्वत् परिप्वजते लड्यं पञ्चमः परिप्वजते । लिबुजेव द्वितीयोपमा । लिबुजा प्रेतितिर्यङ्गीत्यर्थः । सा यथा वृक्ष सर्वात्मना वेष्टयेत् परिप्वजेत तद्वत् । अन्यस्यामपि सौभाग्यगुणेन गर्वितायामङ्गनायामासक्तहृदयत्वाद् दुर्बलोऽस्तीत्यर्थः ।

लिबुजाशब्दं निगमप्रसक्तमभिधेयतोऽभिधानतश्च निराह प्रेतितिर्यङ्गिभिधेयं वा तत्पुरोवात पतन्तीयते विभेजतीति शब्दनिर्वचनम् । श्लिष्यस्तीति क्रन्दिलं वेष्टयन्तीत्यर्थः । पर्यायप्रसक्तमाह प्रतितिर्यङ्गिभ्योत्यादि । वरणादाच्छादनात् ततनाचयनात् । वृणोतेस्मनोते-
श्चिन्तेतेश्च त्रयाणामप्यर्थस्य समयायसम्भवात् त्रिधातुजमित्यर्थः ।

वाताप्यमित्यनवगतम् । उरकं पृष्ठिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरोवात पतद् वृष्टु-
दकमाप्याययति । ततः वात आप्यायनोऽस्येति वाताप्यायनं इत्यवगमः । अथवा वातो

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[ऋ० १०।१०।१३] 'यतो यतासि' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-यमकोमय C.

४-[ऋ० १०।१०।११] तवा (त्वा B.) मे
तन्वां सं (सः B.) विपृगि (विपृदि B.)
B. C.

५-[ऋ० १०।१०।१२] तन्वा तन्वां (B. C.)
सं विपृग्याम् B.

६-यलः B. C.

७-दतीनं B.

८-'मे' इत्येव B. C.

९-'न' इति नास्ति B. C.

१०-अपि हामनसो B. C.

११-भूमेरा (दा O.) कुली B. C.

१२-अज्ञातं B. आज्ञातं B.

*-'रज्जुगाम्निना' इति युक्तम् ।

१३-परिप्वजते B. १४-'ज' इति मुद्रितम् C.

१५-लिबुजेव B. C. १६-प्रतनी यक्षी B. C.

१७-प्रततीत्य B. C. १८-वातः पुरोवात C.

१९-विमुजतीति B. C.

२०-'विणेते' इति नास्ति B.

२१-'यतो' इति युक्तम् । २२-'यनव' इति युक्तम् ।

यदाप्याययति तेन चातेन तदाप्यायत इति कर्मोपपदस्थप्यायतेराङ्पूर्वस्य कर्तरि प्रत्ययो
द्रष्टव्यः । उदाहरणम्—

नू नो रयिमुप मास्व नृकन्तं पुनानो वृत्ताय विस्तर्धन्म ।

प्र बन्दिर्दुर्दिन्दो तार्याधुः प्रातर्मक्षु धियावमुजंगम्यात् ॥

नोधस आपम् । सर्वाः सौम्याः पावमान्य इति सोम उच्यते । नू नः नु इति क्षिप्र-
नाम क्षिप्रमस्माकम् । यि धनम् । उपमास्व उपनिमिमिष्व कुरुष्व अस्मभ्यं देहीत्यर्थः ।
कीदृशम् ? वृत्तं नृभिः परिवारकमनुष्यैस्तद्वन्तं पुनानः पूयमानस्त्वम् । नच केवलं
रयिमेव । किं तर्हि ? चातप्येव उद्यकं वृष्टिलक्षणम् । विश्वेधन् चन्द्रश्चन्दतेः कान्तिकर्मणः ।
अथवा 'चदि आह्लादे' इत्यस्य । ततश्च विश्वेधन् चन्द्रमिति प्राप्ति 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे
मन्त्रे' इति सुट् सर्वकान्तं ह्रादकं घा । प्रशाब्दस्तीरीत्याख्यातेन सम्बध्यते । किञ्च बन्दिर्दुः
स्तोतुर्मम इत्ये हे सोम प्रतीरि कर्तरि चिण् लोटर्थे च लुङ् छान्दस्तस्याद् द्रष्टव्यः । प्रतरतु
प्रवर्धतामायुः । प्रातः अन्तर्नीतिवीप्सार्थमेतत् । किम् ? प्रातः प्रातश्च । मक्षु क्षिप्रम् । धिया-
वसुः कर्मधनो घा । कैः पुनरसौ ? सामर्थादिन्दुः । जंगम्या जहतेर्गतिकर्मण एतद् रूपम् ।
अस्मद्यसं गच्छेत्याशास्महे । ह्रादशोहादि स्तुत्यं कर्मास्माकमुपागमैरित्यर्थः ।

चाकमित्यन्यगतम् । चायविति घा कर्मयमान इति चायगमः । उदाहरणम् --

वने न वायो न्यथायि चाकञ्चुचिर्ना स्तोमो भुरणाजीगः ।

वस्येदि-कः पुरदिनेपु शेता वृणो वयो वृषमः क्षपावन् २१॥

१-यथा आप्याय B.

१-'न' इति मुटितम् C.

१-[ऋ० १११५] 'नू (आ C.) नो रयिम्'

हमेव प्रतीकम् B. C.

४-नौषल C.

५-नून B. तनु C.

६-क्षिप्रं न अस्मा C.

७-उपमास्व B. C.

८-तृपत् B. C.

९-तन्तन्तं B. C.

१०-पुनाना B.

११-वाताप्यः C.

१२-विश्वं चन्द्रं च चन्दतेः B.

१३-[घा० ११६८] चदि ह्रादने C. घातुपाठे

तु 'चदि आह्लादे' इति पाठः ।

१४-विश्वः च B. विति विश्वश्च C.

१५-[घा० ११११५१] १६-मुन् B.

१७-तरित्याहवा B. C.

१८-पणितुः B. वणितुः C.

१९-मतानि B.

२०-कं पुन B. C.

२१-ह्रादशब्दानि B.

२२-मुपगम B.

२३-चाकमित्यन्यगतम् C.

२४-तारयमान C.

२५-[ऋ० १०१२११] 'वने न वायो' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

धनुकस्याप्येव । वनशब्देनात्र वनावायवी वृक्षो लक्ष्यते । उत्पद्यन्निव वीक्ष्यमाण
य कामयमाम इव वा । शुचिः अर्पणताशेषवन्त्रदोषः सौष्ठवादिगुणयुक्त इत्यर्थः । वा
युपयोः स्वभूतः । कः पुनरसौ ? खोमः । मुणो हे भर्तारौ देवानां पदवीयमानौ । गति-
कर्मणो भ्रुरण्यतेरेतद्रूपम् । क्षिप्रनाम्नो वा कर्मार्थमितश्चेतश्च गन्तारौ क्षिप्रेण वा अर्जीगः
जिगतिं गृह्णाति यशो स्थापयतीत्यर्थः । कम ? सामर्थ्यादिन्द्रमागच्छन्तमेव । वीरशः
स्रोतः ? यस्य च स्रोतस्येव पुदरिणेषु बहुप्यहस्तु होता हृत्तेरर्चतिकर्मण एतद्रूपम् । नास्ती-
दशो नास्तीत्येवं स्रोता धेयो मां प्रत्ययमागच्छन्तु वायमित्येवमाह र्घता । वीरश
इन्द्रः ? उच्यते । तयो नृभ्यो हितः । वृणां वृत्तो मनुष्याणां मध्ये प्रकृष्टमनुष्यः सर्वैः पुण्य-
रुणैः पौन इत्यर्थः । क्षपाणां क्षपा रात्रिः, रात्रिशब्देन रात्रिपर्यायाणां स्रोतृणां धातृभूता
रात्रिः स्रोप्यते, तथा रात्र्या तद्गानित्यर्थः ।

नेः पुनो धीय इत्येषमेकपदत्वेन चायशब्दं व्याख्याय भाष्यकारः दाफत्यमुपालभते
स्म वी इति य इति च पदद्वयं चकार । तेषु न युक्तम् । यत एव पदद्वये सति 'यद्गता-
धित्यम्' इत्येवमुत्रात्तमेवाप्यर्थो न्यधायीत्येवमेवामयिष्यत् । अनुदात्तं चेदम् । तत्रेह
पदद्वयम् । किं तर्हि ? एकं यथैव धीयमवोचामेति । किञ्च आगमार्थः तुष्टुसर्मितो-
परिपुष्टः । आनर्थक्यमेवानेन दर्शयति । वाशब्दो दिवत्पादिसम्भवाद् य इत्यप्युद्दे-
शार्थोऽसौ प्रत्युपकारार्थत्वेन पर्यचिदप्युद्दिश्यमात्रमाभावादन्वयः । तस्मात् ४ पद-
मेतत् । श्वरुपात्तुपपत्तेरानर्थक्यप्रसङ्गाच्चेति भाष्यकारस्य निश्चयः ।

य इति स्रोतस्योद्देशः, चाफन्ति चार्याने न नामशब्दः, ५ पितृसम्पत्तये । तेषां प-
मित्यर्थः । ततश्चोयं यः सोम आत्मनः पामं काशयते । यच्छब्दश्चुतेलच्छब्दोऽप्याहार्यः ।
स यने वनयिकारभूते ग्रहचमसादौ सूतहृत्पदशब्दां वा न्यधापि श्रुत्विमिर्निहितो

यतश्चायते । शुचिर्वामित्यादि समानव्याख्यानमिति । चाकेश्वरिति चाख्यातं कथं गम्यत इति चेत् 'अग्निर्वैरुह्यं मम तस्य चाकेश्वर' इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । अतश्चैतदेवंप्रमाण्या-
तम् 'आ नो भर सुविते यस्य चाकेश्वर' इति यद्वृत्तात्सम्बन्धाभिधातप्रतिषेधे सत्युदात्त-
श्रुतिर्न भवति ।

रथयतीत्यनवगतम् । रथीयतीति प्राप्ते रेफ उपजनः, स पुनरस्याभिधेयः सिद्धः
प्रसिद्ध एव धेदे बहुशः प्रयोगात् । तत्प्रेप्सुरिच्छाकर्मसामान्येन फयच् प्रकृतिं प्रति निर्दि-
श्यते तं य ईप्सति स उच्यत इति स्पष्टतायै प्रकृतिविशेषं दर्शयन्ति तथैव कामयत इति ।
उदाहरणम्—

एष देशे रथयति पर्वमानो दशस्यति ।

आविष्करोति वरुणम् ॥

शुनदशोपस्थार्यम् । ए३ सोमो देवो दानादिगुणो रथयति रथीयति हविर्धानशफटा-
ख्यानम् । इन्द्रस्य वा स्वभूतमापतन्तम् । ईहतेर्वा रथो नरं हरणं वा गमनमात्मनो देवा-
भ्रतीच्छतीत्यर्थः । पर्वनामः पूयमानः क्षरणार्थो वा पुनातिः क्षरन् । दशस्यति दशतेर्वा
दानकर्मण पतद्रूपम् । दशतिर्वी सामर्थ्यादपठितोऽपि दानकर्मा द्रष्टव्यः । ददाति स्तो-
तृभ्यो वष्टृभ्यश्च । किम् ? सामर्थ्यात् यथाभिलषितमर्थम् । अथवा दशापविश्रमत्रैक-
देशदशाशब्देन भीममामोदिवदुच्यते । दशापविश्रं दशा तदिच्छति वंशस्यति ।
छान्दसत्वात् हस्यत्वं सर्वप्राप्तिं दिक्केभ्य इष्यते दधिर्गन्ति मधुप्यन्तीति यथा । अथवा
दशस्यति दशसंख्यातां मुष्टिमात्मनः परिमाणमिच्छति सुकं पूर्ययत् । आविष्करोति आवि-
ष्करोति च प्रकाशयति च । किम् ? वरुणं वरुणित्यस्य याज्ञनास्त्रदछान्दसो वशब्द उप-
जनः । अभिपद्यप्राप्ताभिधातंजं स्वसम्बन्धिं कूर्दानुशब्दं स्तोत्रशस्त्रलक्षणं वा वाचम् ।

१—'चाकेश्वर' इति नास्ति B. C.

२—[क० १११४८१२]

३—[क० १०११४८११]

४—प्रकृतिः प्रति C.

५—'त' इति पुटितम् B.

६—[क० ११३५५] 'एष देवः' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

७—तथै B. अत्रार्थं पाठः सन्दिग्धः ।

८—'क्षरणार्थो वा पुनातिः' इति पुटितम् C.

९—क्षरे B, १०—विशेष साम C.

११—अत्रैकादशो वशा B. अत्रैकादेशो वशा C.

१२—भामवादि B. १३—तदशस्यति B.

१४—दधिष्यति B.

१५—सुक् C. अत्र 'वयच्' इति 'शेषे' इति वा
पाठो युक्तो भवेत् ।

१६—पशुनं पशुरित्य B. C.

१७—न्दसेवमुशब्दः B. न्दसेवमुशब्दः C.

१८—तजस्वस C. १९—वन्धिने B. C.

२०—कूटानु B.

२१—पाचा B, पाचम् C.

अ. ६, ख. २८.
अ. ६, पा. ५, ख. ६. }

(४८९)

घचेर्वा कर्मण्यौणादिको यत्तुप्रत्ययो वक्तव्यः । स्वगुणमनेकाकारमाश्लिष्यकरोतीत्यर्थः ।

इति [आचार्यमहेश्वरकृते] निरुक्तविवरणसमुच्चये

एकादशस्या- [पष्ठस्या-] ध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ।

[अष्टाविंशत्य खण्डः

समाप्तः ।^Y]

१-पचैर्वा B. C.

२-युत्प्रत्य B.

३-अथ शीघ्रान्तर्गतः पाठो नास्तीति पूर्वोक्तम् ।

४-‘खण्डः’ इति नास्ति C.

अथ पष्ठः पादः ।

असकामित्यनवगतम् । असकामणीमिति वा ल्युटि णिति प्रत्यये वावगमः । अथवा समानशब्द उपपदे क्रमेः 'जनसर्ग' इत्येवं विटि 'विद्वानोरनुनासिकस्ये' इत्यात्वे 'समानस्य छन्दसि' इति च समीप एतद्रूपम् । सभावेपु कामतीति सक्रा न सक्रा असक्रा साम-सक्राम । छान्दसत्यादनवगतम् । उदाहरणम्—

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न द्यं पिन्वतमसंश्राम् ।

स्तुतय वां माषी मधुसम्बन्धि रसांश्च ये वामनु गतिमगमने ॥

भरद्वाजस्य । हिशब्दो यस्माद्धये । पुरु बहु वां युवेयोः पुरुभुजा हे पुरुभुजां धनुना हविर्षीमभ्ययहन्तारौ पालयितारौ वा यजमानानाम् । देष्णं दानं यस्मात् प्रभूतदोयिनी युवां तस्माद् धेनुं दोष्णीं गां नोऽस्मभ्यम् । इष्य अर्घ्यं च पिन्वतं क्षारयतं दत्तमित्यर्थः । असकाम अस्कामणीं यावज्जीवमनपेयिनीम् । यद्वा समेष्वंकान्तामगतामस्मत्तंसजतैर-प्राप्तपूर्वमित्यर्थः । किञ्च स्तुतये स्तुतः क्षयिरेषं स्तोतारश्च ये केचित् पृथिव्यां ते सर्वे वां युवयोः हे माषी मधुसम्बन्धि मधुनः पूर्णो माधवः 'तस्येदमं' इत्यणि गुणाभावदछान्द-सत्वात् । कोऽसौ ? इति । कुत एतत् । 'यो हं थां मधुनो इतिरहितो रथचर्पणे । ततः पियतमश्विनौ' इति मन्त्रान्तरे दर्शनात् । तेन तद्वर्ती मौध्यीम् 'इयनिषौ छन्दसि' इति मत्वर्थे ईकारः । मधुसिध शोभना च वा काचित् स्तुतिः सर्वा युवयोरेव । रसांश्च स्तोम-

१-अयं पादात्मात्मकः पादो नास्ति C.

२-प्रत्ययो वतगमः B, C.

१-[पा० १।१।५७]

४-लिटि B, विलिटि C.

५-[पा० ६।४।४१] विध्वनो C.

६-[पा० ६।१।८४]

७-स्वभाव C.

८-'न सक्रा' इति नास्ति B, C.

९-[ऋ० ६।६।१८] 'पुरु हि वाम' इत्येव प्रतीक्ष्य B, C. १०-युवयोर्वैः पुरु B, C.

११-इविष्णामभ्य C.

* 'वहन्तारौ' इति शुक्तं स्यात् ।

१२-देशं B, C.

६३-प्रभूतविना B.

१४-'तः' B, C.

१५-मनसायिनीम् C. 'मनवसायिनीम्' इति वा पाटोऽत्र सप्तीचीनो भवेत् ।

१६-मेषाक्रान्ता B.

१७-मस्यात् B.

१०-स्तुत्ये B.

१९-सन्दिग्धमिदं पदम् ।

२०-[पा० ४।१।१२०]

२१-[ऋ० ८।५।१९]

२२-तद्वन्ती माषी C.

२३-'छन्दसीवनिषौ च वतयो' इति वार्तिकम् [पा० ५।२।१०९] इति सूत्रे वर्तते ।

२४-साध शोम B, साध शो C.

लक्षणा ये वा युचयो रातिर्दीनम् अगमन् अनुगच्छन्ति । युवाभ्यां ये प्रदीयन्त इत्यर्थः ।

आधव इत्यनयगतम् । आधवनादिति निर्वचनम् । आकम्पनादित्यर्थः । कर्तरि ल्युट् आधवेन इति प्राप्ते । ननु पचायच्च सिद्धम् । एवं तर्हि आधावर्येति आकम्पयतीति प्यर्थे पचायर्जनयगतम् । माघ्ये त्याधावनादित्यन्तर्नीतण्यर्थो द्रष्टव्यः । उदाहरणम्—

मंतीमहि त्वा नयमस्माकं वेद पूनः ।

मंतीनां च सार्धेन विप्राणां चाध्वर्यम् ॥

यिमदस्यावेम । मंतीमहीति मनेः स्तुतिकर्मणो रूपम् । स्तुयाम त्वा त्वाम् । वय-
मित्याश्रमहे । कीदृशं श्वाय ? अस्माकं हे देव पूर्वं मंतीनां युद्धीनां सार्धेन साधयितारम् उद-
येन सर्वकर्मविपद्याणां प्रज्ञानां प्रचतयितारमित्यर्थः । विप्राणां च मेवायिनां चात्वेयामपि
द्विजानामपि ध्वं श्रद्धापरिचर्याद्यादरे धावयितारमाकम्पयितारम् ।

अनयप्रव इत्यनयगतम् । ध्रुवो वचनम् । तेन अचवक्षितवचन इत्यवगतैः । अप्रतिहत-
शासन इत्यर्थः । अनयक्षितपूर्वं पार्थिवानां वचो येन सः । उदाहरणम्—

विजेपकुकिन्द्रे इवानवमवो ३ स्माकं मन्यो अधिषा भवेद् ।

प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्या समुत्वं यवं आयभूर्यम् ॥

विजेपकुद् विजयस्य कर्ता इन्द्र इव यथा इन्द्रस्तथाऽनवमवोऽप्रतिहतवचनोऽस्माकं
हे मन्यो अधिषाः अधिष्ठाताय पाता रक्षिता भव इह प्रकृते यज्ञे लोके वा । कस्मादेवमुच्यते
अधिषा भवेति । उच्यते । यस्मात् प्रियमिष्टं ते तव क्षेम । सहुरे अस्मिन्ननशील गृणीमसि
गृणीमः स्तुमो वयं नाम स्तुतिद्वारेण्यं नामयत एव स्तुतिरुच्यते । किञ्च विप्र जानीम
तम् । उरैराम उत्स्यन्दन्ते उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते यतो विकाराः स उरैस्त्वं कारत्वं प्रज्ञात्वं यत-
स्त्यमायभूर्य आभिर्मुखाभ्येन भूत उत्पद्य इत्यर्थः ।

१-राति क्लानि C.

२-आधावन B.

३-ययि आक B. C.

४-'ज' इति घुटितम् B. 'जनयगतः' इति युक्तम् ।

५-'उदाहरणम्' इति घुटितम् B.

६-[५० १०१२६।४] 'मंतीमहि' इत्येव प्रतीकम्
B. C.

७-मिमिदस्यावेम B. C.

८-युदयन् C.

९-तुदिनां C.

१०-आधना B. C.

११-त्वं B.

१२-आधावे B.

१३-अप्र 'इत्यवगमः' इति युक्तं स्वार् ।

१४-[५० १०१२६।४] 'विजेपकुकिन्द्रे' (दिद्रूप
C.) इत्येव प्रतीकम् B. C.

१५-ययन् B.

१६-यान B. मान C.

१७-गृणीमहि B.

१८-'उरैस्' इति घुटितम् B.

१९-इति B.

२०-आभिर्मुखा C.

सदान्वे इत्यनवगतेर्म । सदानुव इत्यवगमः । सदाकणलक्षणशब्दकारिणीत्यर्थः ।
नोनूयतेनोत्तुवा तस्याः सम्बोधने सदेत्येतेन पुनः पुनर्दर्शनम् । दुर्भिक्षादिदेवता अलक्ष्मी-
र्वाऽभिघेया । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
एकोनविंशः खण्डः ।]

१-सदा भोन्व O.

२-'त' इति त्रुटितम् B.

३-अभक्षीर्वा B. अक्षीर्वा C.

४-अदर्शपुस्तकेष्वत्र

खण्डसमाप्तिनिर्देशो

न दृश्यते ।

[अथ त्रिंशः खण्डः ।]

अरायि काणे विकटे गिरि गच्छ सदान्वे ।

शिरिम्बिठस्य सत्त्वभिस्तेभिष्ठा चातयामसि ॥

शिरिम्बिठस्यापेम् । दुर्णमाया दुर्मिक्षस्याधिदेयता काचिदुच्यते । अपि संते-
र्दानकर्मण औणादिके इति युक्ति च अरायिशाब्दोद्भातवचनः, हे अरायि काणे विकटे यिकृत-
दर्शने यिकृतगते च गिरि पर्यंतं गच्छ मात्रासिद्धाः सैवोच्यते तद् कर्णलक्षणशब्दकारिणि ।
इह यान्यदावृत्त्यादीनि दुर्मिक्षे मनुष्याः कुर्वन्ति तेषामत्र निमित्तभूतत्वाद् दुर्मिक्षाधि-
देयतैवेति सैवोच्यते । मनुष्याणामदावृत्त्यर्कोणस्वविकटत्वसदाकर्णेन शब्दकथानां निमि-
त्तभूतैस्पर्यः । शिरिम्बिठस्य मेघस्य यानि स्वभूतीनि तदुदरकोटरगतानि तेभिस्तेः सत्त्वैभिः
उदकैस्त्वा त्वां चातयामसि चातयतिनाशने चातयामो नाशयामः । अथवाऽन्यैर्चा काल-
कर्णी उच्यते । सा हि न किञ्चिद् ददाति काणा च विकटा च । सा कुटकुटायते सा
अरायिष्यमादीनामप्रोच्यते गिरि गच्छ । अनिच्छन्तीमपि च यत्नाद् शिरिम्बिठस्य
श्रुयेः स्वभूतानि यान्यलक्ष्मीकौनि कर्माणि तैस्तां नाशयामः ।

निगमप्रसक्तानुप्रसक्तं निराह काणोऽविकल्पमर्चगर्भं दर्शयाम्येति क्रमेः । काणो
यिगतचक्षुरित्यौपमन्यवो मन्यते । कण्ठेर्वा धातोः । अणुभावाद् कारणत्वाद् । आचार्य-
मतान्तर्दर्शनमेतत् । कथं पुनः कण्ठेः काणः ? उच्यते । शब्दसाक्यनूयस्त्वात् ।
कणतिशाब्दोऽणुर्भावे भाव्यते लोके । तथाच प्रयोगं दर्शयति अणु कणतीति । अल्पं शब्दं
कुर्वन् कणतीत्युच्यते । ततश्च मात्रामावाद् अल्पपरिमाणत्वसामान्यदर्शनाद् अणुभावाद्

१-आदशपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[पृ. १०] १५५५] 'अरायि काणे' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

३-गिरिविस्तोपेम् C.

४-अयं पाठः सन्दिग्धः । ५-कृते B. C.

६-रायिकामिश्रशब्दो B. C.

७-करणलक्ष B. C. अत्र 'करणलक्षण' इति
वा पाठो भवेत् ।

८-दावृत्त B. ९-शोधिदे B. C.

१०-काणत्वात् B.

११-अत्र 'करणलक्ष' इति वा पाठो भवेत् ।

१२-इत्यनां B. कत्वावां C.

१३-'नि' इति नास्ति B.

१४-तेभित्तैः B. C.

१५-मित उदकस्त्वा B. C. १६-पातया B.

१७-यान्यथा B. C. १८-तुता कृता B. C.

१९-'क' इति त्रुटिवम् C. * 'मपगतं' इति
पुनः स्थानम् ।

२०-मत्स्य (स्मा C.) ति B. C.

२१-अणमाश्रय B. C. 'अणुमावृत्त्यर्थः' इति स्थानम् ।

२२-अणुमावृत्ते B. 'कणतिः सत्त्वानुभावे' इति पाठः
स्थानम् ।

कारणात् । अणुभावादिति पाठः । औत्तरपदिकदीर्घत्वं द्रष्टव्यम् ।

विकटो विक्रमेरेव । विद्वान्ता विकृता वा गतिरस्येति । कुट्टतेऽन्येषा न क्रमेः ।
उकारस्याकारो घैपरीत्यम् । विकुटितो हासौ कुञ्जीभूतो भवति । शिरिम्बिठशब्दः क्रिया-
योगेन मेघे द्रष्टव्यः । तथाच प्रयोगं दर्शयिष्यति । शीर्यते विठे अन्तरिक्ष इत्यर्थः । कुत
एतत् ? यत् आह धीरिदमन्तरिक्षमित्यत्रोक्तं तेन धीरिदेन पीतं व्याख्यातम् । कालकर्ण
अंलक्ष्यभिधानमेतत् । क्रियाशब्दो वा काला चासौ कर्णो चेति तथा उपेतस्त्वननेन सूक्तेन
नाशितवान् । अयत्वेपि कृतकृच्छ्रादिपुरुषधरण आस्यदग्ने उदके सूक्तमेतज्जपन् अलहर्मी
नाशयेत् । तथाच गौरकार्यः पाठः 'शिरिम्बिठस्त्यलहर्मीर्गः' इति । सेंत्वशब्दः कर्मघचनः ।

पराशर इत्यनयगतमनेकार्थं च । ऋषौ पराशीर्ग इत्यधगमः, इन्द्रे पराशातनः । इति-
हासपक्षे निर्वचनमेतत् । एवमवस्थस्य वसिष्ठस्य नत्ता । शमीचिरमते शक्तौ जात
इत्यर्थः । उदाहरणम्—

प्र ये एहादममदुस्त्वाया पंगसुरः घृतथातुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजयं सख्यं मृपन्ताषां सुरिभ्यः सुदिना व्युत्थान ॥

वसिष्ठस्यार्पम् । प्रेत्ययमममदुरित्येतेन सम्यग्यते । ये एहादिति सप्तम्याः स्थान एषा
पञ्चमी । गृहे तस्य यज्ञगृहे त्वामिन्द्रं प्रैममदुः मदेस्तुतिकर्मणः स्तुतिकर्मणो वा रूपम् ।
प्रक्षेपेण तर्पितयन्तः स्तुतयन्तो वा । त्वेता युष्मद् इच्छास्यंचि त्वामिच्छति तद्यज्ञं तत्वा
प्रत्ययादिति चाकारे तृतीयैकवचनेन लुकि छान्दस्मेतद्रूपम् । स्वर्ग्यं वा त्वत्काम्यया
त्वदिच्छयेत्यर्थः । पराशरः पराशरश्च सतर्पितुर्बहूनां शातयिता तेन रक्षोघ्नं शस्त्रमाहृतमा-

१-अणुभावा B.

२-'क' इति नास्ति B. C.

३-विक्रमेरेव B. ४-इरणतेर्वा B. C.

५-विक (कि C.) टिवो B. C.

६-मेघो द्रष्टव्यः B. C.

७-शीर्यते B, शिर्यते C.

८-विरिदमन्त B. C.

९-विरिदेन B. C.

१०-अलक्ष्य (क्ष C.) निषा B. C.

११-अपन्ते (न्ते C.) पि B. C.

१२-गौरकार्यः C.

१३-'यदायीत्यलहर्मीर्ग' [इ. दे. ८५९]

१४-नत्वशब्दः B. C.

१५-परिसिष्ठस्य C.

१६-[इ० ७१८१२१] 'प्र ये एहाः (प्रयोगहागात्
C.)' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१७-अत्र 'प्राममदुः' इति स्यात् ।

१८-तवती ततः स्तु B. तवती तस्तु B.

१९-तया B.

२०-यवचिद् B. यवचि C.

२१-त्वयप्रतश्च C. अयं पाठः सन्दिग्धः ।

२२-'वचने' इति पुक्तं स्यात् ।

२३-अत्र 'त्वायया' इति पाठः स्यात् ।

२४-गदया ॥ बहू B. गतया ॥ पचहू C.

सीदिति स्मर्येत इतिहासे । वसिष्ठश्चैष्यमादयः, नेत्ययं प्रतिषेधो मृपन्तेत्येतेन सम्बध्यते । ते तत्र भोजनं च भोजनस्य दत्तः । य इति श्रुतेः साकाङ्क्षत्वात् त इत्यध्याहार्यम् । स्तुत्यस्तो-
तुलक्षणं यष्टृपष्टव्यत्वलक्षणं च सत्यं न मृपन्ति मृप आमर्षे आमृषं विस्मरणं न विस्मरन्ति,
विच्छेदे वा न विच्छिद्दन्ति न विनाशयन्तीत्यर्थः । एतदर्थशब्दश्रुतेर्यस्मादित्यध्याहार्यम् ।
यस्मान्न मृपन्ति अथ एतस्मात् कारणाद् व्यत्ययेन सुरिणां स्तोत्राणामेवा हुदिना शोभना
व्युत्थानं व्युत्थानं विद्यसन्ति अवाञ्छन्तीत्यर्थः ।

अनेकार्यतां दर्शयन्नाह इन्द्रोऽग्नीत्यादि । याज्ञानं दक्षसाम ।

इन्द्रो याज्ञानममवत् पराश्रये हविर्मयीनामभ्या ३ विवापतम् ।

अग्नीदु श्वकः परशुरयया वनं पार्श्वे भिन्दस्वत एति स्वर्गः ॥

इत्युदाहरणं व्योस्यतां सैत इत्येतत्प्रसङ्गेन ।

क्रियिर्दत्तव्यत्वनवगतम् । विद्वदतीत्यवगतम् । आयुधविशेषोऽभिधेयः । उदाहरणे

दिदुदित्येतत्सामानाधिकरण्यात् । उदाहरणम्—

यूयं न उमा गदतः सुचेतुमारिष्टप्रामाः सुगतिं विपर्वत ।

यथा वो दिदुदमिति क्रियिर्वन्ती रिणाति पशवः सुषितेव बर्हणो ॥

यूयं नः अस्माकम् । हे उमाः अग्रसङ्घाः कृप वा शत्रुषु गदतः । सुचेतुना शोभनेन
चिन्तेनानुग्रहपरेण । अरिष्टप्रामाः प्रामाः संघाता उच्यन्ते, यणिप्रामाविधानात् हे अर्हि-
सितसंघाताः । सुगतिं शोभनां शुद्धिम् । अन्यतेषां र्धन्तिर्धर्मो मतिः स्तुतिस्तां विपर्वत
पाठयत पूरयत वा । केन ? उच्यते । यत्र निमित्तार्थ एवा सप्तमी प्रयोजनस्य र्धं निमित्त-
त्वेन विद्यक्षा यस्मिन्निमित्ते यदर्थमित्यर्थः । वो युष्माकं सभूता दिदुद वज्रनामेदम्, वज्र-
नास्मान्नायुधमात्रवचनत्वाद् इह शतध्व्यां घटते, शतघ्नी एति हिरति । कम ? सामर्थ्या-

१-नसिंह च B. C.

२-ति' इति नास्ति B. C.

३-'भोजनस्य' इति नास्ति B.

४-'भोजनस्य' इति नास्ति C.

५-दत्तं B.

६-मन्त्रे अपाशब्दः श्रूयते अपाशब्दः । परमपा-
शब्दोऽप्येत्यस्यैवार्थः ।

७-स्तारिणां B. 'सुरिणां' इति शुक्लं स्पष्टम्

८-सुमिना B. C. ९-मृपन्ति B. मृपन्ति C.

१०-[४० ७१०४११] 'इन्द्रो याज्ञानम्' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

११-[मि० ११२०]

१२-गदत B. सन्वत C.

१३-गदतः C.

१४-दत्तं दिदु B.

१५-[४० १११९१६] 'यूयं न उमाः' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

१६-विच (व C. वन B. C.

१७-'व' इति नास्ति B.

१८-दिदु B. दिदु C.

न्मेघम् । त्रिविदंती विकर्तनदन्ती । रिणाति रिणातिर्गतिकर्मायं गच्छति च तमनुप्रविशती-
त्यर्थः । कथमिव ? पदः सुधितेव पशून् सुधितिरिव धुधिते श्रुरिके वा अनायासेनेत्यर्थः ।
वर्हणा महता घेघेनेति शेषः । केन निमित्तेन रदति ? तेनोदकेन ।

वस्वतीत्यवगतम् । कृतदतीत्यवगतम् । एवं देवतेत्यध्याहार्यम् । कृतदन्त इति तु
न्याय्यम् । उदाहरणे देवतापदसामानाधिकरण्यात् । सर्वथा मन्त्रे स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपक-
मेतत् । यतः पुल्लिङ्गमेव दर्शयति । कः तरल इति पाठः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
त्रिंशः खण्डः ।]

१-त्रिविदंती B. C.

२-'रिणाति' इति शुद्धितम् B.

३-वेघेनेति B.

४-तेन निमित्तेन रदती B. येन निमित्तेन रद C.

५-दन्ती (B.C.) त्यनव C.

६-तु नार्थ B.

७-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

अं. ६, ख. ३१.
अ. ६, पा. ६, ख. ३. }

(४९७)

[करुळती । वनः

[अथ एकत्रिंशः खण्डः ।]

वामं वामं त आहुरे देवो ददातर्यमा ।

वामं पूषा वामं अगो वामं देवः करुळती ॥

वामदेवस्य । वामं वननीर्यं यावत् किञ्चित् प्रशस्यम् । किं पुनस्तत् ? सामर्थ्याद् धनम् । ते तुभ्यम् आहुरे हे देवानामादरि यजमान । देवो ददातु । कतमः ? अयेना । वामं प्रशस्यमेव । देवः करुळती ददातिषति सर्वप्राप्तुपङ्गः ।

करुळतीति देवतान्तरम् । एवंविधस्य साविज्ञानपदत्वाभावात् । परगुणस्य च निर्वचने गुणिनोऽप्रत्यक्षत्वाद् अक्षुप्तसम्बन्धस्य चान्याय्यत्वात् प्रकृतस्यैव गुणामिधानमेतदिति विनिश्चयः । तत् कस्येति विचारवाक्योपन्यासप्रयोजनस्तच्छब्दः । कः करुळती नाम ? उच्यते । आनन्तेर्योद् भग्नः तस्यायं गुणयोगान्वादेशे इत्येकं दर्शनम् । कृत्वा दन्ता अनेन शङ्कगामिति च योर्भात् सुकृतवृत्तो देवः । वामं वाममिति धीप्ताप्रयोगैः सर्वशेषतया पुरः पठितः ।

पूषेत्यपरदर्शनम् । नास्मात् परमस्ति, एनदेव प्रकृतं दर्शनमित्यर्थः । कुत एतत् ? प्राथिप्रधासुणे पूषोऽदन्तकवध्रंवेणात् । 'तत् पूष्णे पर्याजधुः ।' तस्य दन्तात् परोवाप मत्र च पयिधोदने द्रष्टव्यः । 'तस्मादाहुरदन्तकः पूषो' कर्त्तुं भाग इति । व्यवहितस्यापि छुतिलिङ्गदर्शनादेव पूष्ण एव प्रयोगत्वाद्वादेशे कृत्स्ने कल्पयितव्यो न भागस्य । तस्मादानन्तर्यं न कारणमित्याह सोऽदन्तक इत्यादि ।

वन इत्यनर्वागतम् । ददातेर्मेनस्तश्च वानमनस्त इत्यवगमः । उदाहरणम्—

१-आवृष्टपुस्तकेष्वत्र सण्डरम्भनिर्देशो न

दृश्यते ।

२-[क. ४ । १० । १४] 'वामं वामं' इत्येव

प्रतीकम् B. C.

३-वनमिति C.

४ नां मदरिः (रि C.) B. C.

५-'व' इत्येव B. C.

६-कुरुळति B. करुळति C.

७-इतीति B. इतीति देव देवता C. अत्र

'करुळतीति न देवान्तरम्' इति पाठः स्यात् ।

८-त्यात् तावत् B. त्यात् मात्रम् C.

९-पदगुणस्य C.

१०-करुळति B. करुळति C.

११-नन्तव्यर्थात् १२-भाग B.

१३-गाप (नरC.) देशमित्येवदर्शन B. C.

१४-'त' इति नास्ति B. C.

१५-प्रयोगाः C.

१६-कृत्वा (C.) धव B. C.

१७-[शत० भा० १ । ७ । ४ ।] तापूष्णे प्र

(म C.) जङ्घः B. C.

१८-हरम्भभाग B.

१९-कुरुळति C.

द॒नो वि॒श्वं इ॒न्द्र मृ॒धवा॒चः स॒त य॒तुः शर्म॑ शर॒दीर्घं॑ ।

ऋ॒णो॒गो अ॒न॒व॒घ्रा॒णा यू॒ने वृ॒त्रं पु॒रु॒कु॒साय॑ रु॒न्धीः ॥

अगस्त्यस्यापेम् । द॒नो दान॑मनसः सामर्थ्यादस्य भाष्यकारो ? जहार । अस्माकं विशो मनुष्याद् हे इन्द्र मृ॒धवा॒चो मृ॒धरा॒दो मृ॒दुव॒चनः, मृ॒दुव॒च॒श्च मृ॒दुवा॒ग्व॒च॒नात् क्वि॒य॒वि॒ति शेषः । स॒त व्य॒त्यये॑न नपुंसकं पुलिङ्गस्थाने यस्मादर्थे वा यत् । यस्माद्वा सतसंख्याकामेवं पुरः शर्म सुखं क्लेशेन येत्यर्थः । शर॒दीर्घं शर॒दि भ॒वाः, इ॒णा॒ते॒द॒छा॒न्द् स॒मेत॒द्रूप॑म् । दारि॒त॒घा॒त॒सि दार॑यसि वा । वि॒दार्थं च ऋ॒णो ऋ॒णा॒ते॒र्गे॒ति॒कर्म॑णोऽर्त्त॒र्वा रूपं गम॑यसि प्रापयसि धर्यः वृष्टि॒क्षणा॑ अ॒न॒व॒घ्रा॒णाः प्र॒श॒स्याः अ॒र्णा न॒दी॒ना॒मै॒तत्, न॒दीं प्र॒ति । यू॒ने 'यु मि॒श्र॒णे' मि॒श्र॒यि॒त्रे च ह॒वि॒भिः स्तु॒ति॒भिश्च॑ दे॒वाना॑म् । वृ॒त्रं ध॒न॒ना॒मे॒दम् । पु॒रु॒कु॒साय॑ कर्ता स्तो॒मानां॑ कु॒त्सं॒घ्नो व॒ह्नीनां॑ स्तु॒तीनां॑ कर्त्रे यज॒मानाय॑ । रु॒न्धीः 'रा॒य सा॒ध से॒सि॒र्द्धी' सं॒रा॒ध॒य॒सि द॒दा॒सी॒त्यर्थः । यस्माद्वा इ॒र्द्धमि॒न्द्रं च॑ जा॒तवे॒द॒सि क॒स्माद्वा नो॑ मृ॒धवा॒चं कु॒र्वि॒ति स॒म्य॒ग्व्यः ।

शरीरहित्यनवगतम् । संभृ॒णो॒ते॒रि॒च्छा॒यां छा॒न्द् स आ॒हः प्र॒त्ययो द्र॒ष्टव्यः । संशे॒ते हि॒सा॒र्थेऽपे॒ति के॒चित् । संश॒र॒ण॒दी॒र्घ॒नि॒द्रया॑ दी॒र्घे॒दि॒दृ॒क्षया॑ संश॒यानं॑ वा हिंसात्मनस्तामि॒च्छ॒तीति॑ शराहः संशि॒घा॒ति॒पुरि॒ति वा पा॒ठा॒न्तरे॑ प्राप्ते उदाहरणम्—

अ॒वी॒रा॒मि॒त्र मा॒मयं॑ शरा॒हं॒भि भ॑न्यते ।

उ॒ता॒हं॒स्मि बी॒रि॒णी॒न्द्र॒प॒त्री म॒रु॒त्सं॒खा वि॒श्वं॒स्मा॒दि॒न्द्र उ॒त्त॑रः ॥

मामयमिन्द्राणी इन्द्रेण । किम् ? शर॒प॒क्षी न॒स्त्वम॒भ्यमि॒पि अ॒रोगे॑ अ॒भिर॒ज॒सि वा॒घ॒से दि॒श्रं वृ॒षा॒क॒पि॒मित्ये॒यमु॒क्ता तं प्र॒त्याह॑ अ॒वी॒रामि॒ति घे॒ति, धी॒रेण॑ पा॒ल॒यि॒त्रा र॒हि॒ता॒मि॒त्र मा॒मयं॑ शराहः संशिशयि॒पुर्या॑ दी॒र्घ॒नि॒द्रा॒भि॒भ॒न्य॒ते । पु॒ष्टेना॑शयेनाभिभयति । उ॒त्तं प॒दं चा॒र्थे अ॒हं॒शब्दा॒द्य परे॑ द्रष्टव्यः, अ॒हं चो॒त्ति॒मि अ॒वामि॑ भ॒व्रा॒त्यर्थे॑ त्यया बीरिणी सावलेपमाह

१-[ऋ० १ । १७४ । २] 'द॒नो (तो C.) विशः'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

२-वा॒ज॒घ B. C.

३-दु॒वा॒ग॒व॒च B. दु॒ग॒व॒च C.

४-त्य॒य॒व्य॒त्यये॑न B. य॒त्य॒व्ये॑न C.

५-यं B. यः C.

६-अ॒यं पाठः स॒न्दि॒ग्धः ।

७-'शे' इत्येव B. C. ८-र॒दी॒र्घं B. C.

*-'ऋ॒णोः' इति वि॒सर्गा॒न्तः पाठः स्यात् ।

१-आ॒यः B. C. १०-दि॒ह अ॒न॒व॒घ्रा॒णस॑ B. C.

११-[पा० २ । २३]

१२-[पा० ५ । १६, १७]

१३-इ॒न्द्र O. स॒न्दि॒ग्ध ए॒वा॒स वा॒घ॒य॒स पाठः ।

१४-म॒रा॒ह॒ति॒न्य॒न O. १५ हिं॒सा॒मा॒ह॒म॒न O.

१६-[ऋ० १० । ८६ । ९] 'अ॒वी॒रामि॒त्र' इत्येव प्रतीकम् B. C.

१७-'द' इति पु॒टि॒तम् O.

१८-उ॒त्प॒य॒द॒धा B. उ॒त्प॒य॒द॒धा C.

*-'परं दृ॒ष्टव्यम्' इति यु॒क्तम् ।

१९-च॒र्वी B. च॒र्वि C.

इन्द्रपत्नी तवेन्द्रस्य पत्नी तत्रैतस्यास्त्वमसहाय इति तच्च न यतयो मस्तस्या मस्तैः सहायो यस्य तद्य किं वा सखिमिस्तव । यस्त्वं विश्वस्मात् सर्वस्मात् जगत् ईश्वरः षड्रततरो बालो मुखैः ।

इन्द्रयुक्तियनवगतम् । क्वचिन्मान्ताव्ययप्रतिषेधादनेकार्थं च । प्रत्ययस्यार्थमेवादिदं कामयमान उच्यते कर्मेदं सामान्येन प्रदर्शिते यथामिलपितं धानादि द्रव्यमिच्छति स इन्दुः । तेन चेदं वसुयुः, पाण्युः, कियुः, विप्रयुक्तियाद्यवगतानवगतव्यज्रन्तमात्रोपसंप्रहार्यं निगमेषु पठिता विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः । अत एव च सामान्यस्य विशेषी-
शुदाहरणमिति । तेषां च वसुयवो वसुकामा इत्यादिषु बहुधागतत्वाद् विशेषेणेह किञ्चिद् भाष्यकार उदाहरणम् । अनेकार्थत्वं दर्शयन्नाह अप्यापि तद्वदर्थे भाष्यते युज्यत इत्यर्थः । तदिति मनुष्यकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते । तेन तद्वदर्थे मत्वर्थ इत्यर्थः ।
उदाहरणम्—

इन्द्रो अग्रायि सुय्यो निरेके पञ्चेषु स्तोमो दुर्यो न पूषः ।

अश्वयुगन्वृ रषयुर्वसुपुत्रिन्द्र इन्द्रस्य क्षयति प्रवर्त्ता ॥

सव्यतामापन्नस्येन्द्रस्यार्थम् । अग्रायीति चिण्प्रत्यये कर्तरि द्रष्टव्यः । इन्द्र आग्नि-
तयात् सहायत्ये सुयः सुधीः सुयैः सुकर्मा वा । निरेके नियमेन रिच्यन्ते प्राणैर्योऽदो
यस्य स निरेकी निर्गत एकोऽप्यन्यः सहायो यस्मात् स निरेकः । कः पुनरसौ ? ऐकारितक-
मरणसहायवर्जितात्यन्तभीषणसंप्रार्थः । तत्रै कान् ? उच्यते । पञ्च पाजैः स्तुतिविषयं यत्
तेन तद्वन्तः पञ्चा अङ्गिरस इत्यभिप्रेताः । द्वितीयार्थं चात्र सप्तमी पञ्चान् स्तुतिमलेन
यत्नतोऽङ्गिरस ऋषीमित्यर्थः । कथमाश्रितवान् ? उच्यते । अश्वयुगन्वृ रषयुर्वसुः अश्व-

१-वधैतस्यात् C. 'सहाय' इति स्यात् ।

२-'वः' इति वृद्धितम् C.

३-अपमत्र कस मन्त्रपदस्यार्थ इति न ज्ञायते ।

अहिमन् मन्त्रव्याख्यानेऽनेकत्र सन्दिग्धोऽनव-
गतार्थं पाठोऽस्माभिर्व्याप्य एव लिखितः ।

४-पनादि B.

५-तस्य इच्छ B. C.

६-मनुप्रकृतिः B. C.

७-'उदाहरणम्' इति वृद्धितम् C.

८-[न. १११११२] 'इन्द्रो अग्रा (स्ता B.) यि'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

९-द्रष्टव्यम् C.

१०-तधीः

११-सप्रहः C.

१२-मां वा (व B.) तिरेके B. C.

१३-तिरेकः B. C.

१४-पैमाने B. C.

१५-'वः' इति वृद्धितम् B.

१६-वाजः B. C.

१७-वज्राः B. C.

१८-वज्रात् B. C.

१९-अश्व (अ C.) ययुः B. C.

दुनो विद्यो इन्द्र मृगवाचः सत यत्पुः शर्म शर्मादीदीर्घः ।

ऋणोरयो अनवयार्णा यूने वृत्तं पुच्छकुत्साय रन्धीः ॥

अगस्त्यस्याप्यंशः । दनो दानमनसः सामर्थ्यादस्य माध्यकारो ? जहार । अस्माकं विद्यो मनुष्याद हे इन्द्र मृगवाचो मृगवाचो मृदुवचनः, मृदुवचश्च मृदुर्वाचश्चनत्वात् स्विधिति शेषः । सत व्यत्ययेन नपुंसकं पुलिङ्गस्थाने यस्माद्धेयं वा यने । यस्माद्वा सतसंख्याकामिव पुः शर्मं सुखं क्लेशेन येत्यर्थः । शर्मादीर्घं शरद्वि भवाः, इणातेइछान्दसमेतद्रूपम् । दास्ति-
धानसि दारयसि वा । विद्वार्यं च ऋणौ ऋणातेर्गतिकर्मणोऽर्जो रूपं गमयसि प्रापयसि अर्थः वृष्टिलक्षणा अनवयार्णाः प्रशस्याः अर्णा नदीनामेतत्, नदीं प्रति । यूने 'यु मिथेणे' मिथ-
यित्रे च हयिभिः स्तुतिमिश्र देवानाम् । वृत्तं धननामेदम् । पुच्छकुत्साय कर्ता स्तोमानां कुत्स-
यन्धो वृद्धीनां स्तुतीनां कर्त्रे यज्ञमानाय । रन्धीः 'राध साध सेस्तिद्धौ' संयध्यसि ददास्ती-
त्यर्थः । यस्माद्वा इदंमिन्द्रं च जातयेदसि कस्माद्वा नो मृगवाचं कुर्विति सम्बन्धः ।

शर्मादीर्घस्त्वन्वगतम् । संवृणोतेरिच्छायां छान्दस आहः प्रत्ययो द्रष्टव्यः । संशेते-
हिंसापत्येति केचित् । संशत्पद्मीर्धनिद्रया दीर्घदिदक्षया संययानं वा हिंसात्मनस्तामि-
च्छतीति शरावः संशितविपुति वा पाठान्तरे प्राप्ते उदाहरणम्—

अवीरामिव मामयं शरावमि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीर्पत्नी मत्सत्त्वा वित्तस्यादिन्द्रं उर्ध्वः ॥

मामयमिन्द्राणी इन्द्रेण । किम् ? शूरपत्नी नस्त्वमभ्यमिपि अरोगे अभिव्रजसि
यावत्से दिशं वृषाकपिमित्येवमुक्ता ते प्रत्याह अवीरमिति चेति, वीरेण पालयित्रा रहिता-
मिव मामयं शरावः संशिशयिपुर्वा दीर्घनिद्रयामिगन्वते । दुष्टेनाशयेनामिभवति । उदं पदं
चाप्यं अहंशद्वाद्य एव द्रष्टव्यः, अहं वीर्यमि भवामि भर्तात्यर्थं त्वया वीरिणी सावलेपमाह

१-[श. १ । १७४ । २] 'दुनो (तो C.) विद्यो'

इत्येव प्रतीकम् B. C.

२-वाचम B. C.

३-दुवागवच B. दुगवच C.

४-त्यव्यसयेन B. वचययेन C.

५-यं B. यः C.

६-अर्थं पाठः सन्दिग्धः ।

७-'श' इत्येव B. C. ८-रदीर्घं B. C.

९-'ऋणोः' इति विसगन्तः पाठः स्यात् ।

१०-आपः B. C. ११-दिह अवयवप्रशंस B. C.

११-[पा. १ । २३]

१२-[पा. ५ । १६, १७]

१३-इन्द्र C. सन्दिग्ध एवाहं वाक्यस्य पाठः ।

१४-ममवतिग्न C. १५ हिंसामाशन C.

१६-[श. १० । ८६ । ९] 'अवीरामिव' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१७-'द' इति पुटितम् C.

१८-उत्पयदया B. उत्पयदया C.

१९-'परं द्रष्टव्यम्' इति युक्तम् ।

१९-वर्षा B. वर्षे C.

इन्द्रपत्नी तवेन्द्रस्य पत्नी तत्रैतस्यास्त्वमसहाय इति तच्च न यतयो मत्सत्त्वा मर्तैः सहायो यस्य तव । किं वा सखिमिस्तव । यस्त्वं विशस्मान् सर्वस्मात् जगत ईश्वरः उद्गततरो बालो मूर्खः ।

इत्युत्तरित्यनवगतम् । क्वचिन्मान्ताव्ययप्रतिषेधाद्नेकार्थं च । प्रत्ययस्यार्थभेदादिदं कामयमान उच्यते कर्मेदं सामान्येन प्रदर्शिते यथाभिहितं धार्मादि द्रव्यमिच्छति स शंयुः । तेन चेदं वसुयुः, चांग्युः, किंयुः, विप्रयुः रित्याद्यवगतानवगतभ्यज्जतमात्रोपसंप्रहार्यं निगमेषु पठिता विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः । अत एव च सामान्यस्य विशेषो-
द्गुदाहरणमिति । तेषां च वसुयवो वसुकामा इत्यादिषु बहुधागतत्वाद् विशेषेणेह किञ्चिद् भाष्यकार उदाहरणम् । अनेकार्थस्य दर्शयन्नाह अपावि तद्वदर्थं भाष्यते युज्यत इत्यर्थः । तदिति मनुष्यकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते । तेन तद्वदर्थं मत्स्य इत्यर्थः । उदाहरणम्—

इन्द्रो अत्रायि सुष्यो निरेके पत्रेषु स्तोमो दुष्यो न यूपः ।

अथयुग्व्यु रथयुग्वसुपुरिन्द्र इत्याः क्षयति प्रपन्ती ॥

सव्यतामापन्नस्तेन्द्रस्यार्थम् । अत्रायीति चिणप्रत्यये कर्तरि द्रष्टव्यः । इन्द्र आश्रित-
तयात् सहायत्वे सुष्यः सुंधीः सुप्रेक्षः सुकर्मा वा । निरेके नियमेन टिच्यन्ते प्राणैर्योद्धारो
यस्य स निरेकी निर्गत एकोऽप्यन्यः सहायो यस्मात् स निरेकः । कः पुनरसौ ? ऐकान्तिक-
मरणसहायपरिजितात्यन्तमीषणसंग्रामैः । तत्रै कान् ? उच्यते । ५३ पात्रैः स्तुतिविषयं घटं
तेन तद्वन्तः पञ्चा अङ्गिरस इत्यभिप्रेताः । द्वितीयायं चात्र सप्तमी पञ्चाङ्ग स्तुतिखलेन
पल्लयतोऽङ्गिरस प्रगुपीनित्यर्थः । कथमाश्रितयात् ? उच्यते । अरीयुग्व्यु रथयुग्वसुः अथ-

१-उत्तेतस्यात् C, 'स्यास्तं सदाय' इति साव ।

२-'तः' इति पुटितम् C.

३-अयमथ कस्य मन्त्रपदस्यायं इति न ज्ञायते ।

अस्मिन् मन्त्रध्याख्यानेऽनेकत्र खन्दिग्योऽनव-

गतापंथ पाठोऽस्माभिर्यथादृष्ट एव लिखितः ।

४-यनादि B.

५-तस्य इच्छ B, C.

६-मनुष्यकृतिः B, C.

७-'उदाहरणम्' इति पुटितम् C.

८-[४० ११५११५] 'इन्द्रो अत्रायि (सा B.) वि'

इत्येव प्रतीक्ष्य B, C.

९-द्रष्टव्यम् C.

१०-तपीः

११-सपन्नः C.

१२-र्षा वा (व B.) तिरेके B, C.

१३-तिरेकः B, C.

१४-सपामे B, C.

१५-'तत्र' इति पुटितम् B.

१६-वाजः B, C.

१७-यत्राः B, C.

१८-वत्रात् B, C.

१९-अथ (व C.) रथुः B, C.

अ. ६, ख. ३१.
अ. ६, पा. ६, रा. ३.

(५००)

[कीकटाः

घान् गोमान् रथवान् वसुमानिन्द्रः, इदि वेभ्वर्येयं । इन्द्रो यायव किञ्चित् त्रैलोक्यं धनं सर्वस्य चैवति क्षयतिरेभ्वर्यकसां अयं रायं ईष्टे । प्रयन्ता च यमिर्दानार्यः, प्रदाता च स्तोतृभ्यः । न हीन्द्रोऽस्मदादिवदध्वादि कामयेते । अतस्तद्वदर्थे ।

कीकटा इत्यनवगतम् । किंकृताः क्रिया इत्यवगमः । मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तथैवायं निगमेषु पठितः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशास्या-(पष्ठस्या-) ध्यायस्य
एकमिन्द्रः खण्डः ।]

१-इन्द्रः B. C.

२-यलवति B. C.

३-अयसोय C.

४-ईष्टे B. C.

५-वददवादि B.

[६-'तद्वदर्थे' इत्यस्मात् परं B. पुस्तके 'कीकटेषु' इति,

B. पुस्तके च 'उदाहरणम् । कीकटेषु' इत्य-
धिकः पाठो वर्तते ।

७-किंकटा C.

८-इत्यवगमः C.

९-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डसमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[अथ द्वात्रिंशः खण्डः ।]

किं ते कृष्णन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैवाशाखं मपवन् रण्यया नः ॥

विश्वामित्रस्य । किं ते तव कृष्णन्ति कुर्वन्ति न क्वचिदुपयुज्यन्त इत्यर्थः । कीकटेषु
कीकटनास्ति अनार्यनिवासे देशे रूपणा वा कीकटाः रूपणेषु वा गावस्ता नाशिरं दुहे आशिर-
रावेन सोमस्य श्रपणार्थं दध्युच्यते । तेन चात्र तत्प्रकृतिभूतमाशिरार्थं पयो लभ्यते ।
तेनाशिरार्थं पयो न दुह्यत इत्यर्थः । न तपन्ति घर्मं नापि स्वपयःप्रदानद्वारेण तपन्ति रोयेन्नि
दीपयन्ति घर्मं महावीरपात्रं प्रवर्ग्यऽपि नोपयोगं गच्छन्तीत्यर्थः । एतेन साध्याया-
दीन्यपि प्रदर्शितं द्रष्टव्यम् । एतज्ज्ञात्वा तास्तावद् अकारो भैरत्येतेन सम्बध्यते । अस्म-
भ्यमार्भ आहूत देहीत्यर्थः । नच केवलस्ता एव । किन्तार्हि ? प्रमगन्दस्य अत्यन्तकुंसीद-
कृष्णस्य प्रमादकस्य नित्यप्रमुदितस्य वा अयष्टुरित्यभिप्रायः । पण्डकेस्य वा पण्डस्ये-
त्यर्थः । असावप्यनधिकृत इत्यर्थः । तस्य वा स्वभूतं वेदो धनम् । तयो नैवाशाखं हीन-
जातीयापत्याह शुद्रापत्यैश्च केवलैः शुद्राद्यानिपत्यप्रेत्यादि पातकहेतुत्वात् । तस्य च
परस्मै नैवाशाखं त्वयि हे मपवन् रण्य साधय देहास्मभ्यमित्यर्थः । एतेषां हि यस्मै तत्तच्च
नोपयुज्यं यस्यस्मदीयं तत् सततप्रवृत्तयोगत्वात् तदुपयोगाय । अतोऽस्मभ्यं तद्देहीत्यर्थः ।
आर्हन् च धनं यद्वह्नीलानामिति ।

एकपदनिरुक्ताम् । किंताः किमर्थमुत्पादिता अदो यारः किमा करोतेत्येत्यर्थः ।
अथवा यागदानादिभिः किंकृताभिः किं पिबतयौदतेत्येवंमाया एव प्रेप्ता प्रेक्षा येषां ते अथ-

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र राजारम्भनिर्देशो न
इत्यते ।

२-[अ. १।५१।१५] 'किं ते कृष्ण (व C) न्ति'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-प्रवर्णार्थं C.

४-तपन्ति रोपन्ति इति (व B.) यन्ति B. C.
'रोपन्ति' इति उन्दिग्यं पदम् ।

५-यै विनोप C.

६-अथ 'दावपि' इति 'दिपपि' इति वा पाठो
युक्तो भवेत् ।

७-रोये B. C. ८-आहूत B. C.

९-प्र उ ग (गा B.) न्ताय B. C.

१०-आत्यन्तं C.

११-कुंसीद B.

१२-पण्डकस्य वा पण्डस्ये B. C.

१३-पण्यपि C. १४-वेद C.

१५-यथा नैवाशाखं B. अस्य शाखयस्व पाठः
सन्दिग्ध एव ।

१६-शुभेया (B. C.) शाखं B.

१७-तपि B. १८-'र' इति नास्ति B. C.

१९-'हि' इति दुटितम् B. C.

२०-यागदने B.

इधाना नास्तिकाः किंक्रियाः सन्तः कीकटाः । देवान् प्रति हरणात् हर्म्यः सन् घर्मः । महा-
वीरोऽयमर्थः । मगन्दः द्वैगुण्यं प्राप्तो मार्मगमिष्यतीत्युपचयं प्रत्याकर्ण्य ददाति प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ।
अस्मदो गमेर्ददातेश्च मगन्दः, अपत्यार्थे प्रस्कण्वन् प्रमगन्दः पितृक्रमागतं कौपीन्यं पदये-
त्यर्थः । यत्स्वयं तस्य प्रमदको वा प्रमगन्दः ऐहलौकिक एव । ण्डको वा पापिन्नगमनः
सृतीयाप्रकृतिः स्त्रीरूपत्वात् लज्जया वा स्त्रीवन्निभृतं यो गच्छति सः । प्रीदको वा पुंसं अण्डौ
प्रक्रेषणार्थं यति मृदनातीत्यर्थः । अण्डौ केस्मात् ? आणी इव यथा आणी रथस्य चक्रे संस्त-
म्भयेतां तद्वत् मृद्यमानौ ग्रीडयतः । आणी भ्रंशनाद् गमनाद् भ्रंशणीरित्यर्थः । तत्स्थयं
तस्य प्रमगन्दशब्दवाच्यस्य स्वमाहरेति सम्यग्धः । नीचैः पुत्रपौत्रादिरूपाः शाखाः सन्ता-
नरूपा वा यस्य स नीचैः शाखैः शूद्रायामेवोत्पादिता इत्यर्थः । स नीचैः शाखः, तस्य
खं नैवांशाखम् । शाखांश्च शक्नोतेः खशयनिवृत्त्यर्थम् । रघ्यतिर्वंशगमने 'मा रघामं द्विपते'
'द्विपन्तं मह्यं रन्धयन्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् सिद्धम् । भाष्येऽप्युपन्यस्तत्वात् व्याख्या-
यते मन्त्रैः ।

बुन्द इत्यनघगतम् । द्युरभिधेयः । भिन्दो वा नेर्देमधगमप्रदर्शनम् । किन्तर्हि ? धातु-
प्रत्ययार्थप्रदर्शनम् । प्रत्ययस्तु यदि भिदेः पचादिकोर्चं ततो भेद इति स्यात् । अथ
इगुपधैलक्षणः काः, भिद इति भवितव्यम् । एवं तर्हि भिदेरपि पात्रां विधिहितः शैः शिष्ट-

१-समन्तः B.

२-प्रम्यः सधर्मः (मः C.) B. C.

३-गतः B. C.

४-'मा' इति कृटितम् B. C. अमिष्युप B. C.

५-गमन्दः B. C. ६-कावीन्यं B.

७-'यत्स्व' इति स्यात् । 'यत्स्वयं तस्य' इति
नास्ति C. निर्यकोऽप्ययमत्र पाठः ।

८-एवं । एष्यको वा B. C.

९-अयं पाठः सन्दिग्धः ।

१०-प्राददको वा B. C.

* 'पुंसः' इति सविस्मयः पाठ उचितः ।

११-अन्यौ प्रक्रेषयेयति मृदनातीत्य B. C.

१२-गन्धो (अण्डौ C.) तस्मात् B. C.

१३-मृद्यमानो B. C.

१४-'अ' इति कृटितम् B. C. १५-आरणीरि C.

१६-शाखाः B. C.

१७-वित्यर्थः B. वत्यर्थः C.

१८-नी (ने C.) चैः शाखं B. C.

१९-शाखाश्च शक्नोति खश B. C.

२०-[क० १०।१२।१५]

२१-[क० १५०।१३]

२२-सिद्धिम् C.

२३-'मन्त्रः' इति नास्ति B.

२४-तेदमवगमनीनात् B. C.

२५-प्रत्ययस्तं B. C.

२६-[पा० ३।१।१३४] दिक् च B. C.

२७-वति B. C.

२८-[पा० ३।१।१३५]

२९-[पा० ३।१।१३०] यद्यादि C.

३०-'शः' इति नास्ति B. C.

अ. ६, ख. ३२. }
अ. ६, पा. ६, ख. ६. }

(५०३)

[बुन्दः

प्रयोगात् तत्र साधनशब्दो द्रष्टव्यः । अथवा औणादिकव्युत्पत्त्या भिन्द इति वा भैयद इति वा भासमानो भवतीति वा वाक्यार्थे पदवचनम् । विंदारणभयदानमासमानद्रव्यलक्षणानामर्थे सम्भवात् । अक्षरवर्णसामान्याद्येदमाह । उदाहरणम्—।

[इत्येकादशस्या- (षष्ठस्या-) ध्यायस्य

द्वार्षिणः खण्डः ।]

१-भिन्दे इति B. C.

२-'भ' इति पुटितम् B. C.

३-'वा' इति पुटितम् B.

४-विदारण (नं B.) B. C.

५-आदर्शपुस्तकेष्वत्र यन्त्रप्रमातिभिर्देशो न दृश्यते ।

[अथ त्रयस्त्रिंशः खण्डः]

तुविशं ते सुकृतं सुमयं धनुः साधुर्वन्दो हिःष्यः ।

उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृतं ऋदूपं चिद् ऋदुवैः ॥

कुरुस्तुतेरायम् । इन्द्र उच्यते । तुविशं यदुविशेषं यदुशरविशेषसहं विस्तीर्णमण्डल-

मत्यायतमित्यर्थः । ने तव स्वभूतं सुकृतं वा सुसंस्कृतम् । सुमयं सुमय इति सुखनाम
सुसुखं साधूनां वा सुप्रकरत्वात् सुन्दु सुखमित्यर्थः । मण्डितो वा ऋदूपं बाहुविशेषण-
मेतत्, ऋदुशब्दोऽर्द्धेति हिंसायस्य यत्नानामर्द्धनेन पातयितारो । चिद् पदपूरणः । ऋदुवैर्धौ
मर्मवेधिनादित्यर्थः ।

ऋदूपे इत्यस्य निर्वचनम्-अर्द्धनपातिनाविस्थादि । अर्द्धनेन हिंसया वेधनेन तार्द्धनेन
आत्मनो गमनेन तन्वते इपोर्यच्छरीरं शरीरिणं पातयितारो अर्द्धनपातिनो मर्मणि रूपौदे
मर्मण्यर्द्धनवेधिनाविति । नेद् 'व्यध तांङने' इत्यस्य रूपम् । किं तर्हि । तौदादिकस्य 'विध
विधोने' इत्यस्य । अर्द्धनेन विधतः कुर्वतेऽस्ताडयते इति । विधानं चानुष्ठानकरणम् । तेन
च क्रियासामान्येन क्रियाविशेषो लक्ष्यते । अतोर्थः स एव ताच्छीलिकेन णिनिप्रत्ययेन
दर्शितः । इह धनुःसम्यग्वाद् इपुरिति गम्यते शुन्दः । अस्वैवार्यस्य दाह्यार्यमुदाहरणं
दर्शयति स्म ।

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य]

त्रयस्त्रिंशः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न
दृश्यते ।

२-[ऋ० ८।७।११] 'तुवि (बी. C.) शं ते'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-सुतमयं B. 'सुमयं' इति ध्रुवितम् B.

४-'सुम' इति ध्रुवितम् B. C.

५-'ऋदुशब्दो' इति पाठो युक्तो भवेत् ।

६-ऋदुवैर्धौ B. ऋदुवैर्धौ C.

७-मर्मवेधितादित्यर्थः B. C.

८-अर्द्धनपातानापिस्थादि B. C.

९-'न' इति ध्रुवितम् B.

१०-हिंसाया B. C.

११-तासनेन B. C.

१२-तलवत B.

१३-शरीरं C.

१४-पापयितारो B. वातयितारो C.

१५-अत्र 'रूपादेः' इति 'उपायेः' इति ॥ पाठो भवेत् ।
विषयस्य स्थितलक्ष्यस्य वा मर्माणीत्यर्थः ।

१६-नापि B. 'ति' इति ध्रुवितम् B. C.

१७-[पा० ४।७५]

१८-दिक् इत्यस्य B. C. १९-[पा० ९।४४]

२०-'वि' इति द्विलिखितम् B. C.

२१-'व' इति द्विलिखितम् B. C.

२२-ताडयत इति B.

२३-आदर्शपुस्तकेष्वत्र

खण्डसमाप्तिनिर्देशो

न दृश्यते ।

[अथ चतुर्लिंशः खण्डः ।]

निरविध्यद् गिरिभ्य आ धार्यन् पक्वमोदनम् ।

इन्दो बुन्द स्वातवर्मे ॥

कुरुसुतेरार्यम् । निर्विध्यति गिरिभ्यो गिरिशब्दान्मेघनाम्नो निर्धारणपष्ठ्याः स्थान
एषा पञ्चमी । गिरीणां मेघानां मध्ये य आधायद् अभिमुख्येन धारयति । पक्वं परिपक्व-
योग्यमुदकानाम् । ओदनं मेघनामेदम्, मेघम् । कोऽसौ ? इन्द्रः । कथं निरविध्यत् ? बुन्दमिषुं
शततमारुष्टं कृत्वेति शेषः । तृतीयायाः स्थाने वा द्वितीया । बुन्देन स्वाकृष्टेनेत्यर्थः ।
ओदनशब्दं निराह उदकदानं ददातीति दानमुदकदानम् । व्याख्यातो बुन्दः ।

वृन्दमित्यनवगतम् । समुदायोऽभिधेयः । तत्पुनरेतेन बुन्देन व्याख्यातः, क्रिया-
योगसमवायस्तम्भवात् । घीणासमवायाच्च प्रसिद्धत्वात्प्रिगमो न प्रदर्शितः ।

वृन्दारकोऽप्येवमेव व्याख्यातः पूजावचनः । तत्र प्रयोगो वृन्दारक इति धैदिने ।
उपनिषत्सु प्रयोगः ।

किंस्त्यनवगतम् । फलैत्यवगमः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
चतुर्लिंशः खण्डः ।]

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डात्मकस्य निर्देशो
न दृश्यते ।

२-[५० ८।७७।६] 'निरविध्यद् गिरिभ्यः'
इत्येव प्रतीकम् B. C.

३-शब्दा मेघ B. C.

४-वक्ति B. C.

५-'परिपक्व' इति युक्तं स्यात् ।

६-इहा (क C.) नाम B. C.

७-स्योदन मेघ B. C. ८-विष्ठा C.

९-या (सा C.) उमाह B. C.

१०-बुन्देधा (सा C.) कथो नेत्र B. C.

११-मदनशब्द B.

१२-वृन्दमित्य B. C. आदर्शपुस्तकेष्वत्र प्रकरणे,
वृन्दपदे वृन्दारकपदे च सर्वत्र वक्ष्य एव
पश्यते ।

१३-यो निषेधः B. C.

१४-वृन्दो न B. C.

१५-निरविध्य C.

१६-आदर्शपुस्तकेष्वत्र आदर्शमाप्तिनिर्देशो न
दृश्यते ।

[-अथ पञ्चत्रिंशः खण्डः ।]

अयं यो होता किं स यमस्य कमर्षूरे पात्रमश्नन्ति देवाः ।
अहरहर्जायते मासि मास्यर्षा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥

सौन्दीकेस्याग्नेर्विश्वेषां च देवानां संवादे देवानामिदं भाषम् । अयं यो होता हाता-
ग्निः । कः ? किं कर्ता उक्ताः पदपूरणः । सौंयं मध्यरादिमसंयमनाद् यम आदित्योऽग्निमेतः
आदित्यस्य । कथं पुनरग्निरादित्यस्य कर्ता ? उच्यते । 'अग्नेर्वादित्यो जायते' इति श्रुतेः ।
कर्मणि कमित्यन्ननाम अग्नौ कर्मणि काल्यमृदे यवति । यत् समश्नन्ति सम्यग्माच्छन्ति च्यान्नुवन्ति
भक्षयन्तीत्यर्थः । के ? देवाः । किञ्च अहरहः अहन्यहनि अग्निरहोमहोमार्थमाहवनीयात्मन
जायते मासि मासि विण्डवितृयन्नार्थम् । प्रदर्शनं चैतत् । अर्धमासदर्शपूर्णमामार्थम् ।
संवत्सरे च सोमयागार्थम् । अथ शब्दस्य एतस्मादर्थस्य ध्वजगादे यस्मादित्यध्याहार्यम् ।
यस्मादेव जायसे अथैतस्मात् कारणाद् देवा एवं दधिरे । शुद्धोऽप्ययं वदंति निपूर्वार्थं
द्रष्टव्यः, निदधिरे निहितवन्तः । हव्यवाहं हविषो घोढारम् । अस्मिन्नाधिकारे स्यापित-
वन्त इत्यर्थः ।

उत्तममित्यन्यगतम् । ऊणोतिरिति धातुनिर्देशार्थम् । ऊणोतिर्हस्वत्वरेफलोपेतवादि-
वैध्व प्रत्ययः । ऊणोतेर्वा घकारस्योकारो यश्चै प्रत्ययः । गर्भस्याच्छादनमभिघेपम् ।
उदाहरणम्—

महत्तुदुर्बं स्पष्टिरे तदासीद् येनाविष्टितः प्रविशेशिषापः ।
विश्वो अपश्यद्ब्रह्मा ते ओमे जातवेदस्तन्वो देव एकः ॥

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र खण्डारम्भनिर्देशो न दृश्यते ।

२-[क० १०।५२।१] 'अयं यो होता' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

१-सौंयि (B. C.) कुरस्यामेः B.

४-मिन्द्रमारियम् B. C.

५-किम् B. C.

६-इकारः B. C.

७-साय B. सुः य C.

८-गानिकादित्य B. रात्रिवादित्यस्य C.

९-[अनुपलब्धमूलमिदं वचनम् ।]

१०-उत्तमवि कमिन्यन्तं नाम B. C.

११-उत्तमवि काल्य B. C. 'अने हविः काल्य' इति
वा स्यात् ।

१२-नागवन् B. मो यागमत् C.

१३-मन्त्रवन्द्य B. C. १४-एतत्सार्थस्य B.

१५-गावृसादित्य B. णारस्मादिप्याहा C.

१६-अत्र 'दधातिः' इति युक्तं स्यात् ।

१७-मविकारे C.

१८-रेफकत्वादिः इति पाठो युक्तः ।

१९-यच्च C.

२०-[क० १०।५१।१] 'मदत्तं तदुत्तमम्' इत्येव
प्रतीकम् B. C.

सौचीकेस्याग्नेर्विश्वेदेवानाम् । महत् वदुः जरायोरन्तर्गर्भवेष्टनं स्थविर स्थूलं
चिरन्तनं वा आसीत् । येन उल्लेनावेष्टितः प्रविशेषिष प्रविष्टवोन् वा । उत्तरार्धच-
व्याख्यानमर्थेदियं प्रकृतव्याख्यानस्याभावात् । किञ्च विश्वाः सर्वा ऋतुषु अप्सुभिर्ध्वमिषु
च प्रविष्टा अपश्यद् दृष्टवान् । वदुधानेकप्रकारं ते तव स्वभूताः हे ओम जातवेदः स्त्रियत्वमुक्तः...
तिं देव एकः ।

कशोऽमित्यनवर्गताम् । पृथिव्यभिधेया । अगस्त्यसमित्येवमाद्याः शब्दसमाधय
उपपद्यन्ते । धात्वन्यत्वकृतो विशेषः । उदाहरणम्—

[इत्येकादशस्या- (पष्ठस्या-) ध्यायस्य
पञ्चविंशः सण्डः]

१-सौचीकमग्निः विश्वेदेवा नः (न्हः C.) B, C.

२-वागद् B, C.

३-वेष्टितं B.

४-दृष्टवान् वा C.

५ अय पाठः सन्दिग्धः ।

६-अग्निर्दयोऽग्नयं पाठः । शेषपाठः 'अप्सु दिशु

व' इति पाठः कदाचिद् स्यात् ।

७-स्त्रीवत् B. अत्र शुद्धिः. कथं पाठः ।

८-गमेष्टम् B. गमेतम् C. एतदन्तरं च 'अप्यम'
(६ B.) समासमित्येवमाद्याः (गाः B.) शब्द-
समासकाः इत्यधिकः पाठः B C.

९-आदशं पुनरेष्टम् गण्डगमानिर्दिष्टो न
हृत्पते ।

[अथ षट्त्रिंशः खण्डः ।]

हिमेनामि ग्रसमवारयेया पितुमतीमूर्जमहमा अघतम् ।

ऋषीसे अत्रिमश्विावनीतमुविन्यथु सरैरणं स्वस्ति ॥

हिममुदकमत्रामिमेतम् । उदकेन वृण्णवारयेनाग्निम् । लुप्तोपममेतत् सामर्थ्याद् द्रष्टव्यम् । अग्निमिव अग्निसेहयमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? ग्रसम् अहर्नामेदम् । अहं सामर्थ्याद् ग्रीष्मान्तर्वर्ती । तदवारयेया येवा शीतीकुरुय इत्यर्थः । पितुमती पितुरित्यजनाम् । ऊजमि-
त्युक्तेनापि उदकलक्षणो रस उच्यते । पितुमतीमूर्जमत्रमत्र च रसम् । अत्रसहित
पेयमुदकमित्यर्थः । पुरोडाशादिसहितमाहुतिलक्षण वास्म अग्नयेऽघतम् । वृष्टिद्वारेण दत्तम्
किञ्च ऋषीसे पृथ्वीद्रव्ये प्रथितमधोनिहिनेम् । अग्नि अत्तार हविषामोषधिवनस्पत्यादीना
या । अदिवना हे अदिवनौ आयविफलभूताना धान्यना रूपेण उर्वि-यथ ऊर्ध्वं नयथ । सर्वगणे
सर्वेण नामगणेनै युक्तमग्नि य कश्चिदोषध्यादीनां गणस्तेन सर्वणाग्निरेव युक्त । कथंम् ?
ओषध्यादीना पृथिवीविकारत्वात् पार्थिवाद्भेरेनन्यत्वाद् अग्नेरेतद्रूपमोषधस्य रूप स्वस्ति
अविनाशोऽयं न भवति तया ।

इति निरक्तविवरणसमुच्चये

एकादशस्या [षष्ठस्या-] ध्यायस्य

षष्ठ पाद समाप्तिमंगमत् ।

समाप्तध्यायः ।

१-आदर्शपुस्तकेष्वत्र सप्तममभिर्देशो न
इत्येते ।

२-[ऋ० १११६।८] 'हिमेनामि' इत्येव
प्रतीकम् B C

३-'त' इति श्रुतित्वम् B C

४-सप्तमर्हेण (भा C) मेव (द C) म B C

५-युवात् C.

६-पितुमिति B पितुमिति C

७-वृष्टिद्वारेण C C प्रथित C.

८-'हि' इति श्रुतित्वम् B C

१०-उमिनयथु (यु C) B C

११-सर्वगुण B

१२-'गणनं पुस्तमग्नि' इत्येकान्तरं पाठश्रुतित्वे B

१३-ध्यादिनोमगण B

१४-'य' इति श्रुतित्वम् B C

१५-'दने' इत्येव पाठ C

१६-द्रूप आपन्न C

१७-नाशो यो न C

१८-अयं सोष्टवागमं पाठो नास्त्यादर्शपुस्तकेषु ।

१९-'समाप्तिमंगमत्' इति नास्ति C